

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 41



Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 9 від 26.09.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

**ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216**

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Павленко І.О., Гончарова В.С.**МЕТОДИ ВІЗУАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ
МИРОТВОРЧОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....11**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Баннікова К.Б.**ВИВЧЕННЯ РОЛІ HR У СПРИЯННІ ІННОВАЦІЯМ І КРЕАТИВНОСТІ
НА РОБОТІ В МІЖКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ.....16**Бондаренко Г.В.**

ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ.....22

Крижанівська В.І.СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ ПАСИВНОСТІ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСТВА26**Хелашвілі А.В., Цимбал Т.В.**ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІСТЬ МІГРАНТІВ ІЗ ГРУЗІЇ: ПІДТРИМКА КОНТАКТІВ
З КРАЇНОЮ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....33**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Безуглова В.Д.**МІСЦЕ І РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ЗДІЙСНЕННІ
КРИЗОВИХ КОМУНІКАЦІЙ: АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК.....38**Королько В.Г., Сусська О.О.**СОЦІОПАТЕРНИ ВІЙНИ: ЯК МЕДІАПРОСТІР ВПЛИВАЄ
НА СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ НАСТРОЇ СУСПІЛЬСТВА.....47**Савченко М.М.**ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, РАДЯНСЬКІЙ
ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ: АНАЛІЗ
ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕНЬ.....53**СЕКЦІЯ 4****ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Медінцов І.В.**ВАЖЛИВІ АСПЕКТИ ПОЛІПШЕННЯ УСВІДОМЛЕНОСТІ (MINDFULNESS)
ОСОБИСТОСТІ.....60**СЕКЦІЯ 5****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Бондарук Ю.С.**ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ.....66

Гачак-Величко Л.А. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У КУРСАНТІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.....	73
Ковиліна В.Г., Хома А.І. ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ ДІЙ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ОРГАНІЧНИМ УРАЖЕННЯМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ.....	78
Купчишина В.Ч., Грубі Т.В. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ.....	82
Мухіна Л.М. ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ – ЧИННИК РОЗВИТКУ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ВАЖЛИВОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ЯКОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА	88
Поліщук В.М. ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ У СИСТЕМІ РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ «ВИКЛАДАЧ – СТУДЕНТ».....	93
Шевченко О.М., Владимірова В.І. ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ МЕДИЧНУ ТА ТЕХНІЧНУ ОСВІТУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ	98
СЕКЦІЯ 6	
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ	
Артюхіна Н.В., Поточна В.І. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРАТЕГІЙ ТА СТИЛІВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	103
Балашенко М.І. ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО ЗДОРОВ'Я НА ЗАХВОРЮВАННЯ ЛОР-ОРГАНІВ.....	110
Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Дорошенко К.Ю. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	114
Власенко О.О. РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВІЙ КОМПЕТЕНТНОСТІ МЕНЕДЖЕРА.....	119
Грубі Т.В., Купчишина В.Ч. ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	124
Дейниченко Л.М., Кухар Т.В., Свіденська Г.М. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ З РІЗНОЮ УСПІШНІСТЮ У НАВЧАННІ	130
Капталан Н.М. ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ ЖІНОК З ПОРУШЕННЯМИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ.....	136
Коломієць Л.І., Макарук Л.Ю. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАР'ЄРНОГО ЗРОСТАННЯ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ.....	141

Кондратюк С.М. СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ	146
Кравець Ю.О. ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ.....	151
Маєр Ю.В. ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РІВНЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ТА ВЛАСНОГО РОЛЬОВОГО КОЛА СУЧАСНОЇ ЖІНКИ.....	155
Оверчук В.А., Биковська Д.С. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО НАПРУЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....	161
Рибальченко О.М. ДЕСТРУКЦІЯ СЕНСУ – ПСИХОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ОСОБИСТОСТІ.....	166
Сурякова М.В., Учитель І.Б. РОЗРОБКА Й АПРОБАЦІЯ АВТОРСЬКОЇ МЕТОДИКИ «ОСОБИСТІСНІ АКТИВИ»	173
Санніков О.І., Саннікова А.О. КОМПЕНСАТОРНА ФУНКЦІЯ РІШИМОСТІ.....	179
Седих К.В., Кононова М.М. ПРЕВЕНЦІЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК УМОВА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	187
Столярчук О.А., Сергєєнкова О.П. ПРОБЛЕМА УСВІДОМЛЕННЯ ОСОБИСТІСТЮ ПОКЛИКАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ.....	192
Юнг Н.В., Кирилішина М.Г., Булгак Е.Д. ДЕТЕРМІНАНТИ ПСИХІЧНОГО ВИГОРАННЯ ПЕРСОНАЛУ ЦЕНТРІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ.....	197
Яблонський А.І., Рогальська-Яблонська І.П., Яценко Л.В. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ПЕРІОД ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ.....	202
СЕКЦІЯ 7	
ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	
Іванцев Л.І., Іванцев Н.І., Солоджук А.М. ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ПСИХІЧНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ СУДОВОЇ СИСТЕМИ.....	207
СЕКЦІЯ 8	
СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Гарькавець С.О., Волченко Л.П. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДІВЧАТ ТА ЮНАКІВ ДО ФЕНОМЕНУ «СЛАВА»	213
Давидова О.В., Пампура І.І. ТРЕНІНГ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПОЛІЦІЇ ОХОРОНИ.....	217

Жданова І.В., Бондаренко Л.О., Велічко А.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ ...	222
Зарічанський О.А. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ОКРЕМИХ МАРКЕРІВ КОРУПЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ	227
Карпова Д.Є. ДОШЛЮБНИЙ ЕТАП ЯК ВАЖЛИВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА.....	233
Кириченко В.В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	239
Коробка І.М. РЕСУРСНІСТЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ПІДТРИМАННІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ТЕОРЕТИЧНІ РОЗВІДКИ.....	245
Кравченко О.О., Чупіна К.О. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВПО: З ДОСВІДУ УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧІНИ.....	251
Лагодзінський В.В., Шевчук О.В. ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВИМ ЛІДЕРОМ НАВИЧОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОЦЕСІ НАЛАГОДЖЕННЯ ВНУТРІШНІХ КОМУНІКАЦІЙ.....	255
Мохорєва О.М. ФЕНОМЕН ЗАЗДРІСНОСТІ У ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	261
Пономаренко Я.С. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА САМООРГАНІЗАЦІЇ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ	267
Стрільчук О.В. ТЕРИТОРІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГРОМАДИ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ	272
СЕКЦІЯ 9	
ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Афузова Г.В., Найдьонова Г.О., Кротенко В.І. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПЕРШОКУРСНИКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	278
Когут О.О. ПЕРША ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ.....	284
Малєєва К.А. СВІТОВИЙ ДОСВІД НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВАГІТНИМ ЖІНКАМ.....	290
Турецька Х.І., Яскевич О.І. СИМВОЛДРАМА (КАТАТИМНО-ІМАГІНАТИВНА ПСИХОТЕРАПІЯ) – ПСИХОДИНАМІЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ.....	295
ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРКИ СВІТЛАНИ ЩУДЛО.....	301
СЕКЦІЯ 10	
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ	
Батраченко І.Г., Сурякова М.В., Учитель І.Б. ДИНАМІКА ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ МИРНОГО ЧАСУ ТА ВІЙНИ.....	304
Цебрій І., Головашич Е. ФОРМИ ТА ВИДИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І СОЦІУМУ.....	309
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	313

CONTENTS

SECTION 1

METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

Pavlenko I.O., Honcharova V.S.

VISUAL SOCIOLOGY METHODS OF THE PEACEKEEPING
COMMUNICATION STUDY.....11

SECTION 2

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Bannikova K.B.

EXPLORING HR'S ROLE IN FOSTERING INNOVATION AND CREATIVITY
AT WORK IN CROSS-CULTURAL SETTINGS16

Bondarenko H.V.

ORGANIZATION OF CONTROL IN SOCIAL SECURITY..... 22

Kryzhanivska V.I.

CORRELATION AND INTERRELATION OF POLITICAL PASSIVITY
AND CIVIL ACTIVITY OF STUDENTS..... 26

Khelashvili A.V., Tsymbal T.V.

TRANSNATIONALITY OF GEORGIAN MIGRANTS: MAINTAINING CONTACTS
WITH THE COUNTRY OF ORIGIN AND INTEGRATION
INTO UKRAINIAN SOCIETY.....33

SECTION 3

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bezuhlova V.D.

THE PLACE AND ROLE OF VIRTUAL SOCIAL NETWORKS IN PERFORMING
CRISIS COMMUNICATIONS: ANALYSIS OF SOCIAL PRACTICES.....38

Korolko V.H., Susska O.O.

SOCIO-PATTERNS OF WAR: HOW THE MEDIA SPACE INFLUENCES
THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ATTITUDES OF SOCIETY..... 47

Savchenko M.M.

PROFESSIONAL IDENTITY IN UKRAINIAN, SOVIET AND NORTH AMERICAN
SOCIOLOGY: ANALYSIS OF RESEARCH EXPERIENCE..... 53

SECTION 4

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Medintsov I.V.

IMPORTANT ASPECTS OF DEVELOPING MINDFULNESS OF PERSONALITY.....60

SECTION 5

AGE AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Bondaruk Yu.S.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN
IN A MODERN EDUCATIONAL INSTITUTION.....66

Hachak-Velychko L.A. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STRESS RESISTANCE IN CADETS DURING STUDY AT A HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTION.....	73
Kovylina V.H., Khoma A.I. FORMATION OF SUBJECT ACTIONS IN CHILDREN OF EARLY AGE WITH ORGANIC INJURIES OF THE CENTRAL NERVOUS SYSTEM.....	78
Kupchyshyna V.Ch., Hrubı T.V. THEORETICAL ASPECTS OF THE FEATURES OF FORMATION PROFESSIONAL «SELF-CONCEPT» OF FUTURE BORDER OFFICERS.....	82
Mukhina L.M. THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF CONFLICT LOGIC COMPETENCE AS AN IMPORTANT EURO-INTEGRATION QUALITY OF THE MODERN TEACHER.....	88
Polishchuk V.M. PSYCHOLOGICAL ADAPTING IN THE SYSTEM OF DEVELOPMENT INTERACTION «TEACHER – STUDENT».....	93
Shevchenko O.M., Vladymyrova V.I. INVESTIGATION OF STUDENTS RECEIVING MEDICAL AND TECHNICAL EDUCATION QUALITY OF LIFE INDICATORS DURING THE PANDEMIC.....	98
SECTION 6	
PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Artiukhina N.V., Potochna V.I. THE PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE STRATEGIES AND STYLES IN FUTURE PSYCHOLOGISTS WITH DIFFERENT TYPES OF PERSONAL AND PROFESSIONAL IDENTITY.....	103
Balashenko M.I. INFLUENCE OF EMOTIONAL HEALTH ON DISEASES OF THE ENT ORGANS.....	110
Bilova M.E., Koval H.Sh., Doroshenko K.Iu. PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF PROFESSIONAL PERSONALITY DEFORMATION: THEORETICAL ASPECT.....	114
Vlasenko O.O. REFLEXIVITY AND ITS ROLE IN THE PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF A MANAGER.....	119
Hrubı T.V., Kupchyshyna V.Ch. PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF THE MOTIVATION OF BORDER PEOPLE TO PROFESSIONAL ACTIVITIES.....	124
Deinychenko L.M., Kukhar T.V., Svidenska H.M. CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF WILLPOWER QUALITIES OF EDUCATION ACQUISITIONERS WITH DIFFERENT ACADEMIC SUCCESS.....	130
Kaptalan N.M. CHARACTERISTICS OF SELF-AWARENESS OF WOMEN WITH EATING DISORDERS.....	136
Kolomiets L.I., Makaruk L.Iu. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CAREER GROWTH OF YOUNG SPECIALISTS.....	141

Kondratiuk S.M. FORMATION OF STUDENTS' VALUE AND MEANINGFUL SPHERE.....	146
Kravets Yu.O.c CHARACTERISTICS OF SELF-PERCEPTION OF TEENAGERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AS THE BASIS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE.....	151
Maier Yu.V. FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DEVELOPMENT LEVEL OF EMPATHY AND THE OWN ROLE OF A MODERN WOMAN.....	155
Overchuk V.A., Bykovska D.S. THEORETICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NERVOUS AND MENTAL TENSION OF THE PERSONALITY IN A SITUATION OF UNCERTAINTY.....	161
Rybalchenko O.M. DESTRUCTION OF MEANING IS A PSYCHOLOGICAL THREAT TO PERSONAL SAFETY.....	166
Suriakova M.V., Uchytel I.B. DEVELOPMENT AND APPROBATION OF THE AUTHOR'S METHOD «PERSONAL ASSETS».....	173
Sannikov O.I., Sannikova A.O. COMPENSATORY FUNCTION OF DECISIVENESS.....	179
Sedykh K.V., Kononova M.M. PREVENTION OF CYBERBULLYING AS A CONDITION FOR SELF-ACTUALIZATION OF YOUTH STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....	187
Stoliarchuk O.A., Serhieienkova O.P. THE PROBLEM OF PERSONALITY AWARENESS OF CALLING: THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS.....	192
Yunh N.V., Kyrylishyna M.H., Bulhak E.D. DETERMINANTS OF ADMINISTRATIVE SERVICE CENTERS STAFF BURNOUT.....	197
Yablonskyi A.I., Rohalska-Yablonska I.P., Yatsenko L.V. SOCIAL DEVELOPMENT OF STUDENT YOUTH IN THE PERIOD OF DIGITALIZATION.....	202

SECTION 7

PSYCHOLOGY OF WORK

Ivantsev L.I., Ivantsev N.I., Solodzhuk A.M. PERSONAL DETERMINANTS OF THE OCCURRENCE OF MENTAL BURNOUT OF EMPLOYEES OF THE JUDICIAL SYSTEM.....	207
--	-----

SECTION 8

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Harkavets S.O., Volchenko L.P. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ATTITUDE OF GIRLS AND BOYS TO THE PHENOMENON OF «FAME»	213
Davydova O.V., Pampura I.I. TRAINING FOR THE FORMATION OF MOTIVATION FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF SECURITY POLICE PERSONNEL.....	217

Zhdanova I.V., Bondarenko L.O., Velichko A.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INFORMATION INFLUENCE DURING MILITARY OPERATIONS IN UKRAINE.....	222
Zarichanskyi O.A. PSYCHOLOGICAL CONTENT OF SOME MARKERS OF CORRUPT BEHAVIOUR.....	227
Karpova D.Ie. PRE-MARRIAGE STAGE AS AN IMPORTANT PERIOD OF FORMATION OF THE FUTURE FAMILY.....	233
Kyrychenko V.V. PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF MEDIA DISCOURSE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	239
Korobka I.M. RESOURCES OF TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN SUPPORT OF SUBJECTIVE WELL-BEING: THEORETICAL EXPLORATION.....	245
Kravchenko O.O., Chupina K.O. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: FROM THE EXPERIENCE OF THE PAVLO TYCHINA UMAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY.....	251
Lahodzinskyi V.V., Shevchuk O.V. APPLICATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE SKILLS BY A MILITARY LEADER IN ADJUSTING INTERNAL COMMUNICATIONS.....	255
Mokhorieva O.M. THE PHENOMENON OF ENVY IN FOREIGN AND DOMESTIC RESEARCH.....	261
Ponomarenko Ya.S. PSYCHOLOGICAL ISSUES OF SELF-ORGANIZATION OF POLICE OFFICERS WITH DIFFERENT LEVELS OF PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT.....	267
Strilchuk O.V. TERRITORIAL IDENTIFICATION OF THE COMMUNITY AS A PREREQUISITE FOR THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AWARENESS.....	272
SECTION 9	
PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY	
Afuzova H.V., Naidonova H.O., Krotenko V.I. FEATURES OF THE MENTAL HEALTH OF FIRST-YEAR STUDENTS AT THE STAGE OF ADAPTATION TO PROFESSIONAL EDUCATION UNDER MARTIAL LAW.....	278
Kohut O.O. PSYCHOLOGICAL FIRST AID IN EXTREME SITUATIONS.....	284
Malieieva K.A. GLOBAL EXPERIENCE OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO PREGNANT WOMEN.....	290
Turetska Kh. I., Yaskevych O. I. GUIDEDE AFFECTIVE IMAGERY (<i>KATATHYM IMAGINATIVE</i> PSYCHOTHERAPY) – PSYCHODYNAMIC PSYCHOTHERAPY OF NEUROTIC DISORDERS.....	295
IN MEMORY OF PROFESSOR SVITLANA SHCHUDLO.....	301
SECTION 10	
ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY	
Batrachenko I.H., Suriakova M.V., Uchytel I.B. DYNAMICS OF YOUTH LIFE ANTICIPATION DURING PEACETIME AND WAR.....	304
Tsebrii I., Holovashych E. FORMS AND TYPES OF HUMAN AND SOCIETY INTERACTION.....	309
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	313

СЕКЦІЯ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

МЕТОДИ ВІЗУАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ МИРОТВОРЧОЇ КОМУНІКАЦІЇ

VISUAL SOCIOLOGY METHODS OF THE PEACEKEEPING COMMUNICATION STUDY

У статті розглядається роль візуальної соціології у дослідженні миротворчої комунікації. Було розглянуто теоретичні основи дослідження візуальної соціології, миротворчої комунікації та викладені роботи вчених України та світових з даної тематики. Звернено увагу до теорії комунікації, з'ясування дефініції та каналів комунікації. Дослідження було проведене методом аналізу документів образотворчого мистецтва (П.Пікассо «Герніка», 1937) з використанням аналізу візуального зображення (представлене П.Штомпкою «тренування візуального зображення»). Основна увага статті приділяється миротворчій комунікації, що шляхом візуальної соціології допоможе відтворити актуальні сфери впливу на суспільство на макро, мезо та мікрорівнях. Було визначено зв'язок візуального та символічного у картині П.Пікассо, як демонстрація комунікативних шляхів мистецтва, звернених до суспільства. Дослідження розкриває площину миротворення, яка поширюється і на воєнно-технічну сферу і на обділені увагою сфери мистецтва, культури, комунікації. За результатами дослідження виявлено, що використання візуальної соціології у дослідженні миротворчих комунікацій дозволить: виробити єдиний підхід до вивчення і пошуку способів вирішення схожих конфліктів; формування міжнародної групи суб'єктів, присвяченої співпраці представників світової спільноти до прийняття рішень на всіх рівнях; здобути навички завчасного уявлення результатів своїх дій, сенсорної техніки розкриття потенціалу, як діяти і досягти своїх цілей заради миру; визначити візуальну соціологію терапевтичною складовою екзистенціальної сутності людини; сконцентрувати світову миротворчу комунікацію у векторі мистецтва, культури і духовної складової людства. Подальші дослідження мають багато можливостей для впровадження інновацій у візуальні методи та їх розвиток.

Ключові слова: візуальна соціологія, методи візуальної соціології, комунікації, миротворчість, миротворчі комунікації.

The article investigates the role of visual sociology in the study of peacekeeping communication. The article examines the theoretical foundations of the study of visual sociology, peacekeeping communication and presents the works of Ukrainian and foreign scientists on this topic. Attention is paid to the theory of communication, clarification of the definition and channels of communication. The research was conducted by the method of analysis of fine art documents (P.Picasso "Guernica", 1937) using the analysis of the visual image (presented by P.Shtompka "visual image training"). The main focus of the article is on peacekeeping communication, which will help reproduce actual spheres of influence on society at the macro, meso, and micro levels through visual sociology. The research reveals the plane of peacekeeping, which extends to the military-technical sphere and to the neglected spheres of art, culture, and communication. According to the results of the research, it was found that the use of visual sociology in the research of peacekeeping communications will allow: to develop a unified approach to studying and finding ways to resolve similar conflicts; the formation of an international group of subjects dedicated to the cooperation of representatives of the world community for decision-making at all levels; to acquire the skills of early visualization of the results of one's actions, the sensory technique of revealing one's potential, how to act and achieve one's goals for the sake of peace; to define visual sociology as a therapeutic component of a person's existential essence; to concentrate world peacemaking communication in the vector of art, culture and the spiritual component of humanity. Further research has many opportunities to innovate and develop visual methods. **Key words:** visual sociology, visual sociology methods, communication, peacekeeping, peacekeeping communication.

УДК 37
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.1>

Павленко І.О.
к.філос.н., доцент,
доцент кафедри соціології
Запорізький національний університет

Гончарова В.С.
аспірантка 1 року навчання освітньої
програми «соціологія»
Запорізький національний університет

Розвиток електронних засобів комунікації, зникнення мовних бар'єрів у візуальному просторі, збільшення швидкості передачі видимого тексту, відносна відсутність надмірних інтелектуальних зусиль для розуміння візуальної інформації – все це зумовило розширення світогляду. Сприйняття навколишнього світу дедалі більше опосередковується образами. Образи конструюють та формують розуміння світу. Візуальна чутливість замінює або допов-

нює чутливість до тексту. Величезний масив образів у оточенні змушує індивіда сприймати навколишню дійсність через призму візуальних зорових стереотипів, що викликає інтерес дослідників до підходів візуальної соціології. Ці процеси визначають актуальність обраної теми нашої роботи. До того ж актуалізує тему нашого дослідження тенденції розвитку соціології, за Е.Гідденсом актуальними для нового століття є дослідження макро- та мікросоціології, тому

в нашій роботі актуальним теоретичним питанням є розгляд візуальної соціології у дослідженні миротворчій комунікації.

Серед дослідників, які вивчали питання візуальної соціології, можна назвати П. Штомпку [7], Д. Харпера [8, с. 237–250], Н. Зарахову [2, с. 147–161], В. Солдатову [3], С. Котова-Олійник, О. Данілевська, І. Чудовська-Кандиба [1, с. 96–119], Т. Нікітіна, А. Солнишкіна, Л. Малес, В. Середа, А. Рябчук та О. Кісова, Т. Марценюк, О. Рождественська.

Події, що відбуваються у суспільстві можна зобразити потужними візуальними способами, а зображення можуть бути корисними для кращого розуміння абстрактних понять у соціальних науках. Однак нам ще належить повністю інтегрувати методи візуальної соціології в дослідження подій. У дослідників є багато можливостей для впровадження інновацій у візуальні методи, а їх використання на практиці може принести велику користь з досягнень у візуальних методах.

Візуальні підходи мали періодичний вплив на соціологію з моменту її виникнення. Класик візуальної соціології Д. Харпер зазначає, що соціологи десятиліттями використовували візуальний матеріал, від чорно-білих зображень реальності в документальному стилі до використання фотографій для опитування інтерв'ю та співпраці з респондентами. Дуглас перераховує І. Гоффмана [10] і Г. Беккера [9], зокрема, серед соціологів, які схвалили використання візуальних образів для дослідження та представлення соціальних проблем.

Візуальну соціологію у своїй роботі ми визначаємо, як область соціології, в рамках якої соціальні феномени вивчаються крізь призму візуальних аспектів соціального.

В. Солдатова [3, с. 26–27] виділяє такі напрями дослідження візуальної соціології: «вивчення ролі зору і бачення (візуальності) в конструюванні соціальної організації і смислу – те, як люди сприймають візуальну

інформацію, інтерпретують та використовують її; дослідження місця візуальної інформації в соціальній комунікації та впливі на соціальну поведінку; методи збору, аналізу та інтерпретації візуальних даних».

Візуальні соціологічні методи, у свою чергу, являють собою сукупність методів і процедур збору, аналізу та інтерпретації соціологічної візуальної інформації. Візуальні методи часто опосередковуються матеріалами або технічними інструментами (наприклад, полотно/картина).

У своєму дослідженні ми намагалися проаналізувати методи візуальної соціології та їх використання у дослідженні миротворчої комунікації. Для досягнення цієї мети нами було проведено візуальний аналіз картини іспанського і французького художника П. Пікассо «Герніка» (1937). Вибір цієї картини був обумовлений теперішніми подіями російсько-української війни, де саме зараз відбувається боротьба за свободу перед обличчям невимовних актів терору. Доктор філософії Коледжу мистецтв і науки в Університеті Нотр-Дам в Австралії Р. Бьюкенен [11, с. 2–4], зазначає, що «Герніка» є найпотужнішою політичною заявою, намальованою, як німецькі літаки завдали руйнівні бомбардування баскського міста Герніка під час громадянської війни в Іспанії. Герніка також була історичним символом баскського націоналізму та незалежності: будинок регіонального парламенту та старовинний дуб, під яким баскські лідери поклялися дотримуватися місцевих звичаїв і традиційних свобод протягом століть. Герніка була не просто звичайним цивільним містом, далеко за лінією бойових дій, вона була і залишається духовною столицею Еускаді. Таким чином, знищення «колиски баскської раси» особливо гостро вплинуло на моральний стан регіону.

«Герніка» показує трагедії війни та страждання, які вона завдає окремим особам, особливо невинним цивільним. Ця картина набула



Пабло Пікассо «Герніка»

статусу монументального, ставши вічним нагадуванням про трагедії війни, антивоєнним символом, уособленням миру.

Методом аналізу візуального зображення було обрано предствалене П. Штомпкою [7, с. 131–132] «тренування візуального зображення». Основні питання які ставляться під час аналізу візуального тренування: Якою є денотація зображення: що воно представляє?; Якою є конотація: які асоціації викликає?; Якого типу знаки присутні на зображенні? Які форми взаємодії можна помітити?; Чи представляє зображення якусь думку, ідею?.

Перше питання: Якою є денотація зображення: що воно представляє? Всі сцени розгортаються в межах кімнати, в лівій відкритій частині якої над жінкою, що оплакує мертву дитину в її руках, стоїть бик із широко розплющеними очима. Центральний план зайнятий конем, що падає в агонії, ніби вона щойно була пронизана списом або дротиком. Ніс коня та верхні зуби утворені формою людського черепа. Під конем — мертвий солдат, чия відрубана рука все ще стискає уламок меча, з якого росте квітка. Прозора лампочка у формі ока горить над головою коня, що страждає. Праворуч вгорі від коня, антична маска, яка здається свідком сцен, що відбуваються перед нею, ніби впливає в кімнату через вікно. Її рука, що також впливає в кімнату, тримає запалену лампу. Безпосередньо праворуч, трохи нижче жіночої фігури, що впливає, сповнена благоговійного страху жінка подалася до центру. Її байдужий погляд спрямований на блискучу лампочку (іспанське слово «лампочка» - «bombilla», що звучить як «бомба»). Кинджали, що втілюють пронизливий крик, замінюють мови бика, скорботної жінки та коня. За биком, на полиці — птах у паніці. На правому краю розташована постать із піднятими від жаху руками, що потрапила у пастку з вогню зверху та знизу. Темна стіна з відчиненими дверима завершує правий кінець фрески.

Друге питання: Якою є конотація: які асоціації викликає? «Герніка» представляє сцени смерті, жорстокості, болю, але не безпосередньо їх причини. Вибір чорно-білої палітри, з одного боку, передає тісний зв'язок із хронологічним порядком тогочасної газетної фотографії, а з іншого – відображає безжиттєвий характер війни. «Герніка» зображує страждальчих людей, тварин і будівлі, що були зруйновані насильством і хаосом.

Третє питання: Якого типу символи присутні на зображенні? Вибір чорно-білої палітри передає безжиттєвий характер війни. Ридаюча мати тримає на руках свою дитину звертаючи до неба свої прокляття. Її крик особливо контрастує на тлі немовляти, що назавжди замовкла. Уособленням цієї сцени можна вважати і п'єту, іконографію сцени Оплакування Христа дівою

Марією в моменти, коли його тіло зняли з хреста. Зламаний меч, розчавлені квітка і голубка, череп (захований усередині тіла коня), все це узагальнені символи війни і смерті. В одній руці солдат тримає зламаний меч та квітку. Меч може уявляти нездатність громадян Герніки дати відсіч силам фашизму. Квітка символізує надію. Над усіма цими зображеннями розташоване одне джерело світла — «око-сонце», що символізує і пильне око Бога.

Четверте питання: Які форми взаємодії можна помітити? Загалом картина зображує хаос та агонію основних персонажів.

П'яте питання: Чи представляє зображення якусь думку, ідею, переконання? Сюжет захоплює та має багато маленьких деталей. «Герніка» картина стала символом миру. Уособлює неживий характер війни. Пікассо пропрацював кожен образ, в цих образах вбачається страждання, страх, жалобу. «Герніка» картина показує біль війни і жахи насильства. А квіти, як надія на мирне майбуття. «Герніка» дає змогу побачити через кубізм і сюрреалізм – жахи війни. Можна стверджувати, що «Герніка» є посиленням до майбутніх поколінь, яка застерігає людство щодо їх руйнівних діяч, що спричиняють невідворотні наслідки.

Саме цей зв'язок візуального та символічного у картині Пікассо демонструє комунікативні шляхи мистецтва, зверненого до усього людства. Ми знаємо, що існують декілька важливих впливів на думку, так звані «владні ресурси»: інституційний (об'єднує всі адміністративні види влади), матеріальний (що має на увазі всі матеріальні ресурси суспільства) і культурний (система цінностей, культурні надбання) [4, с. 22]. Людина, як біосоціальна істота підвладна процесам, які виникають через контакт із іншими людьми, залежна від матеріального, як від основних ресурсів існування. Але є випадки, коли окремий індивід відсторонюється від всього, що має витоки із суспільного: протестує проти влади, адміністрації, відмовляється від побутових (матеріальних) елементів життя. Залишається внутрішнє – власне відчуття огидного та прекрасного, культурного та варварського, а саме, духовні цінності. Таким чином, мистецькі витвори є одним із владних каналів, що можуть впливати на відчуття, думки, інтенції суспільства.

На нашу думку, поміж інших каналів зв'язку (телебачення, радіо, Інтернет, телефонні лінії і т.п.), завдяки мистецтву виникає потужний ресурс трансляції певних смислових знаків і символів, тобто відбувається комунікація.

Час з'ясувати, що таке комунікація як процес. У класичній теорії комунікації часто застосовують модель Г. Лассвелла, яка складається із п'яти компонентів: 1) джерело комунікації (комунікатор); 2) повідомлення; 3) отримувач (реципієнт); 4) канал комунікації; 5) результат

комунікації (характер змін стану свідомості чи поведінки реципієнта) [12, с. 180].

Згідно даної концепції та на прикладі картини «Герніка», яка виступає джерелом комунікації, автор влучно спромігся донести трагічне повідомлення всього цинізму та абсурдності війни. Отримувачем в цьому випадку є суспільство і не лише тих часів, сенс витвору зберігається як для сучасної людини, так і для наших потомків. Каналами комунікації сьогодні є ЗМІ та соціальні медіа. Також, можуть використовуватися й інші канали, наприклад, спеціальні заходи, експозиції, виставки, тощо. І, нарешті, п'ятий елемент – результат комунікації, що знаходить своє вираження в згоді чи незгоді соціуму, таких поняттях як відчуження або лояльність та довіра, гармонія відносин, прихильність або супротив. Більш того, вплив мистецтва на свідомість людини відбувається на внутрішньому та зовнішньому рівні. Лише мистецтво (візуальне, аудіальне, тощо) може доторкнутись до найглибших струн душі, зануритись у підсвідомість і виражатись у діях та вчинках людей.

Сучасні реалії у світі підтвердили необхідність дослідження комунікаційних процесів між людьми, країнами, континентами у миротворчому вимірі. Зараз актуальним є не лише задіяння суб'єктів міжнародного миротворення, тобто організацій спрямованих на залагодження, попередження та усунення конфліктів. Головним є риторика миру у ЗМІ, а не війни. Більш того, саме зараз міжнародні організації, такі як Рада Європи, ОБСЄ, ООН, НАТО продемонстрували свою неспроможність у вирішенні нагальних питань у російсько-українській війні. Так званий «романтизм війни» нівелює усе живе, заради чого відбувається боротьба. Отже і мистецтво повинно нести у собі імпульс миру.

Відомо, що війни сучасності мають системний, цілісний, а іноді дискретний характер, тому стало доцільним використовувати термін «гібридних війн», а потім і протилежного – «гібридного миру». Важливим є питання, які заходи потрібно вжити задля вирішення військового та інших конфліктів у геополітичному вимірі, внутрішньому вимірі (часовому – історичному, меморіальному та проєктів майбутнього; територіальному – між частинами України та геополітичних протистояннях, у яких Україна має лімітрофний статус, міжнародному та внутрішньому політичних конфліктах за владу – у hard-; smart- та soft power війн), ціннісних, ідентифікаційних, смислових війнах та інших [5, с. 6].

З цього випливає, що інструментами для досягнення миру у сучасних умовах є нетрадиційні методи, такі як візуальна соціологія, миротворча комунікація, мистецтво із пропагандою миру, а не війни. До цього часу, миротворення, як комплексний процес не знахо-

дилось у центрі уваги міжнародної спільноти і в Україні зокрема. Це не є випадковим, адже мир сприймався, як натуральний стан багатьох європейських країн. А загроза повномасштабної війни була більш у теоретичній площині.

Те що безпосередньо стосується України, зараз найгостріший період безвихідності та незахищеності перед агресором. Не лише нашої національної армії, а й всього світу. Матеріальні об'єкти зазнають нищівних руйнувань, в той час як державність та відчуття патріотизму набирають негаданих потужностей. Тому, звернення до міжнародних практик миротворення, обмін інтелектуальним, культурним досвідом миру наближає наше суспільство до мирного стану, бажано до кращого ніж попередній стан нашої держави.

Для визначення дефініції «миротворення» звернемось до відкритих джерел сайту ООН. Там згадуються такі терміни: миротворча діяльність (Peacekeeping), попередження конфлікту та посередництва (Conflict prevention and mediation), встановлення миру (Peacemaking), примушення до миру (Peace enforcement), миробудівництво (Peacebuilding), значення миротворчої діяльності (Role of peacekeeping) та роззброєння (Disarmament). А також, існують терміни «Превентивної дипломатії» та «Багато-канальної дипломатії», які відображують заходи мирного врегулювання спорів та конфліктів.

Ми знаємо, що світ, як система, формується на протилежних процесах порядку та хаосу, миру та війни. У цьому діалектичному протиріччі здійснюються різноспрямовані механізми устрою соціального світу.

Миротворення як механізм у структурі соціального світу проявляється в діяльності суб'єктів, процеси миротворення спрямовані на узгодження, гармонізацію відносин. За діалектичної єдності і боротьбі війни і миру миротворення може втратити спрямованість на розвиток світу; за домінації негармонійних, руйнівних дій, незворотного руйнування діяльності суб'єктів соціального світу миротворення втрачає міру й у формуванні суб'єктів смерті знаходить свою спрямованість і сутність війни. [6, с. 64]. Ось чому, важливими є принципи миру, а не війни, естетика мирних відносин та комунікація між суб'єктами на гуманних засадах.

Таким чином, у процесі нашого наукового доробку, були досліджені методи візуальної соціології на прикладі картини П. Пікасо «Герніка». Доречним було звернення до теорії комунікації, з'ясування дефініції та каналів комунікації. Так як сучасні реалії відображають кризу в ефективності миротворення, було визначено, що мир та війна мають нові якості й досягнення стабілізації у розбалансованій системі повинно відбуватись на нових засадах. Площина миротворення поширюється і на воєнно-технічну сферу і на досі обділені ува-

гою сфери мистецтва, культури, комунікації. Отже, миротворча комунікація шляхом візуальної соціології допоможе відтворити актуальні сфери впливу на суспільство на макро, мезо та мікрорівнях. Це дозволить: виробити єдиний підхід до вивчення і пошуку способів вирішення схожих конфліктів; формування міжнародної групи суб'єктів, присвяченої партисипації представників світової спільноти до прийняття рішень на всіх рівнях; здобути навички завчасного уявлення результатів своїх дій, сенсорної техніки розкриття потенціалу, як діяти і досягти своїх цілей заради миру; визначити візуальну соціологію терапевтичною складовою екзистенціальної сутності людини; сконцентрувати світову миротворчу комунікацію у векторі мистецтва, культури і духовної складової людства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чудовська-Кандиба І. Візуальне у дослідженнях культури. *Якісні дослідження в соціологічних практиках*: навч. посіб. / за ред. Н. Костенко, Л. Скокової. Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. С. 96–119.
2. Захарова Н. Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2008. № 1. С. 147–161.
3. Солдатова В. Візуальні дослідження в соціології – методологічні засади та методичні засоби: дис. кандидата соціол. наук: 22.00.02. Київ : НАН України, Ін-т соціології, 2016. С. 26-27.
4. Стратегічні комунікації суб'єктів політики в умовах сучасної політичної дійсності : колективна монографія / за заг. ред. Хорішко Л. С. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 178 с.
5. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні / за заг. ред. М.А. Лепського. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017. 172 с.
6. Павленко І.О. Феномен розвитку соціального світу у вимірі взаємозв'язку миру та війни: монографія / за наук. ред. М.А. Лепського. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2017. 201 с.
7. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования. Москва: Логос, 2007. 200 с.
8. Harper, D. 2016. "The Development of Visual Sociology: A View from the Inside." *Societa Mutamento Politica* №7(14). P. 237–50.
9. Becker, H.S. *Exploring Society Photographically*. Chicago: University of Chicago Press, 1979. 240 p.
10. Goffman, E. *Gender Advertisements*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. 270 p.
11. Buchanan, R. Picasso's Guernica: The imaginative treatment of history. University of Notre Dame Australia, 2018. 98 p.
12. Lasswell H.D. The Structure and Function of Communication in Society / Berelson B., Janowitz M. *Reader in Public Opinion and Communication*. New York: The Free Press, 1966. P. 178–189.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ВИВЧЕННЯ РОЛІ HR У СПРИЯННІ ІННОВАЦІЯМ І КРЕАТИВНОСТІ НА РОБОТІ В МІЖКУЛЬТУРНИХ УМОВАХ

EXPLORING HR'S ROLE IN FOSTERING INNOVATION AND CREATIVITY AT WORK IN CROSS-CULTURAL SETTINGS

Стаття присвячена визначенню місця та ролі HR у формуванні передумов для розвитку інновацій та креативності в сучасному бізнесі, який у післякарантинний період та через воєнні дії на території України дедалі більше вимушений функціонувати в міжкультурних умовах. В роботі деталізовано базові фактори формування національної моделі HR-політики та HR-менеджменту, зацентовано увагу на тому, що схильність до креативності та інновацій здебільшого формується під дією зовнішнього середовища і задача відділів HR полягає в тому, щоб стимулювати розвиток креативного мислення працівників та створювати умови для розвитку інноваційних ідей. Також в роботі проведено аналіз статистичних даних, що відображають кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, за категоріями персоналу за 2010-2020 роки, при цьому доведено, що кількість працівників, орієнтованих на інноваційну активність щороку скорочується, проте така ситуація стосується класичного розуміння інновацій, тоді як креативному підходу та новаціям в бізнесі місце є практично на кожному підприємстві. В роботі зроблено акцент на тому, що спеціалісти HR-відділів компаній мають здійснювати пошук новітніх методів та інструментів стимулювання працівників до прояву креативного мислення, що матиме позитивний ефект для розвитку бізнесу. При цьому HR-відділи повинні бути зосереджені на створенні сприятливих умов для виникнення креативних ідей. Автором деталізовано методи стимулювання креативності у співробітників, доведено, що ці методи повинні стимулювати у респондентів та розробників нових ідей потяг до креативності, що створюватиме передумови для розвитку підприємства, його товарів, економіки та суспільства загалом. Основна увага приділяється саме формуванню середовища для комфортного розвитку кожного співробітника, як особистості, в результаті чого він своїми ідеями збагачуватиме інформаційний простір компанії, в якій працює.

Ключові слова: інновація, креативність, HR-відділ, HR-політика, методи сти-

мулювання креативності, розвиток, ідея, організаційна культура, крос-культурний менеджмент.

The article is devoted to determining the place and role of HR in the formation of prerequisites for the development of innovation and creativity in modern business, which in the post-quarantine period and due to military actions on the territory of Ukraine is increasingly forced to function in intercultural conditions. The work details the basic factors of the formation of the national model of HR policy and HR management, focusing on the fact that the propensity for creativity and innovation is mostly formed under the influence of the external environment, and the task of HR departments is to stimulate the development of creative thinking of employees and create conditions for the development of innovative ideas. The work also analyzed statistical data reflecting the number of employees engaged in scientific research and development by staff category for 2010-2020, while proving that the number of employees focused on innovative activity is decreasing every year, but this situation applies to classical understanding of innovation, while a creative approach and innovations in business have a place in almost every enterprise. The work emphasizes the fact that specialists of HR departments of companies should search for the latest methods and tools for stimulating employees to display creative thinking, which will have a positive effect on business development. At the same time, HR departments should focus on creating favorable conditions for the emergence of creative ideas. The author details the methods of stimulating creativity among employees, it is proved that these methods should stimulate the desire for creativity in respondents and developers of new ideas, which will create prerequisites for the development of the enterprise, its products, the economy and society in general. The main focus is on creating an environment for the comfortable development of each employee as an individual, as a result of which he will enrich the information space of the company in which he works with his ideas.

Key words: innovation, creativity, HR department, HR policy, methods of stimulating creativity, development, idea, organizational culture, cross-cultural management.

УДК 37.013.43:81:378.4
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.2>

Баннікова К.Б.

к.соціол.н.,

директор із залучення талантів

та управління персоналом

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Реалії сучасної світової економіки вимагають від власників бізнесу не лише створення економічних та фінансових передумов для його стабільного розвитку, але й постійного впровадження інновацій та наявності креативності. Така ситуація обумовлюється тим, що практично в усіх біз-

нес-середовищах присутня значна конкуренція і лише найбільш прогресивні та проактивні компанії зберігають здатність до розвитку. Здатність впроваджувати інновації та спроможність до креативу в першу чергу залежить від співробітників компанії. В свою чергу, пошуком та підбором креативного та здатного

до інновацій персоналу займаються саме спеціалісти з HR.

В цьому контексті, виникає нагальна потреба визначення ролі HR у сприянні інновацій і креативності на роботі в міжкультурних умовах із визначенням впливу інноваційних та креативних активностей на розвиток компанії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика впровадження інноваційних та креативних технологій в діяльність компаній з позиції HR, а також особливості реалізації політики HR в міжкультурному просторі привертають увагу багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких окремо варто відзначити таких: Вакуленко Ю. В., Галич О. А., Гринько Т. В., Дороніна М. С., Ігнатенко Р. В., Крутько Т. В., Омельченко С. О., Петряєв О. О., Петяк О. В., Романов А. Р., Руденко А. І., Терещенко І. О., Томас А., Ульянова Л. П., Ханецька Н. В., Чайка Ю. М., Яковенко І. В.

Проте, незважаючи на значний інтерес науковців до проблеми HR та впровадження інноваційних та креативних ідей в бізнес-просторі, залишається невизначеною роль HR саме у сприянні інноваціям і креативності на роботі в міжкультурних умовах.

Мета статті полягає у визначенні ролі HR у сприянні інноваціям і креативності на роботі в міжкультурних умовах.

Виклад основного матеріалу. Активна глобалізація економіки в останні десятиліття та інтеграція українського бізнесу в міжкультурний простір створюють труднощі для активного розвитку системи управління персоналом. Зараз ці труднощі стають більш відчутними, оскільки через воєнні дії деякі власники вимушені переміщувати бізнес та адаптуватися до культурних особливостей іншого регіону чи країни. Невипадково, нині такі поняття як «національна модель розвитку», «національна модель управління» і «національна модель HR-менеджменту» стають дедалі популярнішими термінами і викликають великий дослідницький інтерес, як у наукових колах, так і у HR-менеджерів різних країн світу. У загальному вигляді під моделлю HR-менеджменту розуміють сукупність ідей, принципів, методів та стилів управління персоналом, домінуючих підходів до ухвалення рішень, а також характер та зміст взаємовідносин між керівником та підлеглими у процесі реалізації цих рішень. Метою вивчення особливостей реалізації підходів HR-менеджменту в міжкультурних умовах є не стільки самі по собі їх специфічні форми, але й шляхи проактивного інноваційного розвитку певної країни чи регіону, пошук найбільш придатних методів, засобів та шляхів пристосування управління до загальних умов відтворення.

Необхідно підкреслити, що з точки зору формування ефективної господарської або

управлінської моделі, питання полягає не в тому, яка національна практика або система управління персоналом краща сама по собі, а те, якою мірою вона відповідає спектру соціально-економічних і духовно-культурних, потреб розвитку, сприяє найкращому використанню ресурсів, впровадженню креативних ідей та інновацій.

Формування національної моделі HR-менеджменту відбувається під впливом низки чинників. Критерієм виділення груп чинників є природа факторів, що детермінують систему керування персоналом. Найбільший вплив на формування національної моделі HR-політики та HR-менеджменту мають чотири групи факторів:

- особливості географічного положення,
- особливості розвитку культури та науки (передумови для інноваційного та креативного розвитку),
- особливості менталітету та соціального укладу,
- особливості соціально-економічного розвитку (рис. 1).

Як бачимо з рис. 1, на ступінь креативності та здатності до інновацій в першу чергу впливає зовнішнє середовище, в якому знаходиться бізнес та, відповідно, працівники. Здебільшого, креативність в працівниках виховується в процесі здобуття освіти та професійного становлення, але менталітет та схильність суспільства до інноваційного розвитку також має суттєве значення.

Загалом, під впливом груп факторів, окреслених на рис. 1, соціально-трудова відносина розвиваються в різних країнах різними темпами, призводячи до різного поєднання всіх відносин та елементів господарського, соціального та суспільного механізму. Саме множина поєднання різних факторів призводить до формування унікальної національної моделі управління персоналом, яка враховує культурні особливості та створює передумови для міжкультурного обміну.

Варто також відзначити, що більшість прогресивних компаній сьогодні орієнтовані на міжнародний обмін ідеями та міжкультурну взаємодію, що підтверджується активним міжнародним рухом інтелектуального капіталу.

В контексті того, що було доведено вплив зовнішнього середовища, зокрема держави, на схильність бізнесу до креативного та інноваційного розвитку, доцільним є розгляд ступеню орієнтованості Українського суспільства на впровадження інновацій. За даними Державної служби статистики України [7], загальна кількість працівників, що задіяні у виконанні наукових досліджень та розробок скорочується, при цьому така тенденція характерна для всіх сфер бізнесу. Дані офіційної статистики наведено в табл. 1.

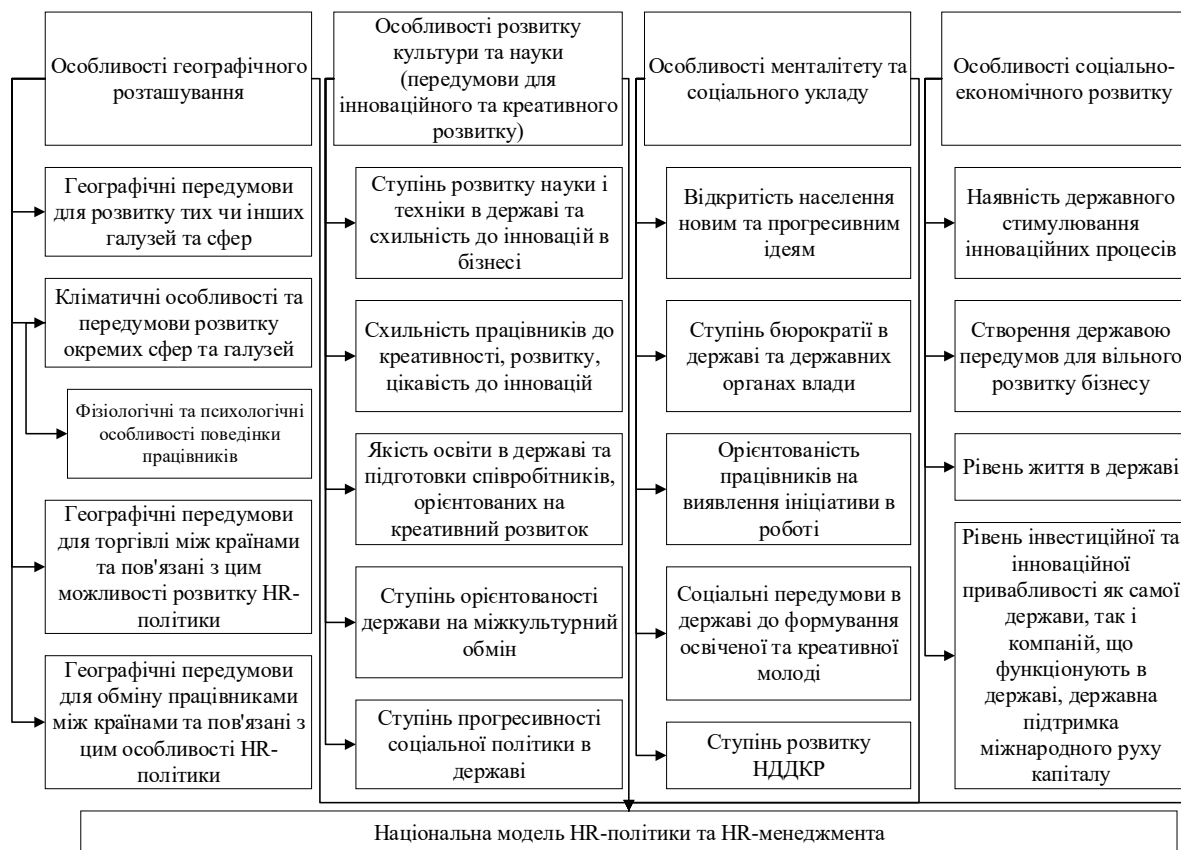


Рис. 1. Базові фактори формування національної моделі HR-політики та HR-менеджменту

Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, за категоріями персоналу за 2010-2020 роки

Таблиця 1

Рік	Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок - усього, осіб	У тому числі					
		дослідники		техніки		допоміжний персонал	
		осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок	осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок	осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок
2010	182484	133744	73,3	20113	11,0	28627	15,7
2011	175330	130403	74,4	17260	9,8	27667	15,8
2012	164340	122106	74,3	15509	9,4	26725	16,3
2013	155386	115806	74,5	14209	9,2	25371	16,3
2014	136123	101440	74,5	12299	9,0	22384	16,5
2015	122504	90249	73,7	11178	9,1	21077	17,2
2016	97912	63694	65,1	10000	10,2	24218	24,7
2017	94274	59392	63,0	9144	9,7	25738	27,3
2018	88128	57630	65,4	8553	9,7	21945	24,9
2019	79262	51121	64,5	7470	9,4	20671	26,1
2020	78860	51427	65,2	7117	9,0	20316	25,8

Дані офіційної статистики представлені лише до 2020 року, однак можна припустити, що в післякарантинний період та з початком воєнних дій на території України більш високої

активності в інноваційній сфері від українських підприємств очікувати не варто.

Отже, можна підсумувати, що національна модель HR-політики та HR-менеджменту

повинна враховувати скорочення кількості підприємств, які активно впроваджують інновацій та формувати передумови для стимулювання інноваційного розвитку та креативності в бізнесі.

В цьому контексті цікавою є думка Дороніної М. С. [6], яка вказує, що лише повністю вмотивований та зацікавлений в креативному розвитку персонал здатний до активної участі у розвитку бізнесу.

Слушна думка також викладена в роботі [8], де вказано, що інноваційним для бізнесу є не лише розвиток, пов'язаний з впровадженням наукових розробок, але й креативний підхід до вирішення повсякденних задач. Наприклад, в цій статті [8] розглядається event-маркетинг, як креативний та новітній напрям організації просування продукції. Автор доводить, що новітнім буде підхід, в якому event-маркетинг буде реалізовано за однією із пропонуванних стратегій. Такими стратегіями визначено – проведення заходів (конференції, виставки, симпозиуми, концерти, промоційні виступи, форуми, презентації, VIP-заходи, вечірки і т. д.), відвідування заходів, спонсорство заходів. Визначено найпопулярніші event-заходи маркетингової діяльності, серед яких надано характеристику конференціям, семінарам, форумам, VIP-заходам, презентаціям нових товарів та pop up магазинам, вечіркам та різного роду корпоративним святкам. Отже, тут автор доводить, що поєднання креативного підходу та використання вже традиційних інструментів маркетингу може дати досить позитивні результати.

З огляду на це, роль HR полягає в тому, щоб виявити у працівників схильність до креативного розвитку на робочому місці та розвивати її.

Спеціалістам в HR сфері при роботі з персоналом необхідно враховувати, що важливими особливостями творчої (креативної) роботи є те, що ця робота потребує внутрішньої мотивації людини, знань та досвіду, а також має командний характер у сучасних умовах. А в разі міжкультурного розвитку та співробітництва, креативність полегшує адаптацію до нових умов зовнішнього середовища. В даний час виділяються такі основні умови для творчого вирішення завдання, як: знання, досвід, праця, уміння творчо мислити, особиста мотивація [15]. З урахуванням основ психології важливо відзначити, що креативні люди завжди прагнуть переглянути існуючі процедури та стереотипи, оперують сценаріями майбутнього, розглядають різні інновації, винаходять та «бачать» їхні наслідки. Вони шукають спільні риси у тому, що здавалося незрівнянним, створюють несподівані комбінації можливих дій, у яких є ключ до вирішення проблеми.

Фактично, творча, креативна діяльність руйнує існуючі стереотипи, цим «звільняючи» психологічний простір нових ідей, принципів

і правил [13]. Креативність спирається на прикладну уяву, інтелект, винахідливість та самонавчання. Так, Томас А. виділяє три необхідні елементи креативності [16]:

1. Компетенція, що включає знання, навички, досвід.

2. Творче мислення, що включає гнучкість, винахідливість і наполегливість при пошуку рішення, використання методів креативного мислення.

3. Мотивація: внутрішня – особиста зацікавленість у вирішенні проблеми, прагнення до самореалізації та застосування своїх знань, зовнішня – матеріальні заохочення та просування по службі. При цьому для креативності найважливішу роль відіграє внутрішня мотивація. Результати досліджень фізіологів та психологів свідчать про те, що багато особливостей творчого мислення та поведінки людей визначаються різними функціями та рівнями розвитку двох півкуль головного мозку людини.

Здебільшого правильно вмотивувати працівника до креативного розвитку – одне з головних завдань служби HR.

Якщо ліва півкуля відповідає в основному за послідовні процеси – аналіз, логічні міркування, висновки, планування, обчислення, здібності до точних наук, короткочасну пам'ять та мовлення, то права – за безперервні, паралельні процеси, а саме: за почуття, емоції, синтез та аналіз, довготривалу пам'ять, здібності до мов та мистецтва.

Таким чином, ліва півкуля людини є в основному аналітичною і логічною, а права - синтетичною і креативною. Відповідно до цих положень, люди поділяються на два основні типи за стилем їх мислення або когнітивними відмінностями [13].

Перший тип, з лівопівкульним мисленням, віддає перевагу аналітичному, послідовному, логічному підходам до вирішення проблеми. Другий тип, з правопівкульним мисленням, віддає перевагу інтуїтивному, ціннісноорієнтованому, нелінійному підходу. Креативне мислення добре розвинене у людей другого типу, тому для виявлення цього у психології використовується безліч прийомів, різних тестів і творчих завдань.

Використання принципів психології для успішної роботи спеціаліста з HR є обов'язковою умовою. Саме тому, узагальнивши погляди різних вчених [2, 4, 3, 5, 12, 11, 14], пропонуємо представляти креативний процес у міжкультурному середовищі, як послідовність таких етапів:

1. Постановка проблеми (завдання).

2. Підготовка (вивчення завдання, збирання, класифікація та аналіз інформації, прогнозування).

3. Пошук рішення, інкубація (логічна та підсвідома обробка інформації).

4. Осяяння (нова ідея, синтез, розв'язання задачі).

5. Верифікація та оцінка (осмислення та аналіз отриманого результату).

6. Прогнозування результатів впровадження ідеї в діяльність бізнесу.

7. Презентація (доведення отриманого результату до керівництва та осіб, що ухвалюють управлінські рішення).

Крім розглянутих вище етапів, креативний процес охоплює дві фази:

дивергентну, коли формулюються різні варіанти вирішення проблеми,

конвергентну, коли проводиться аналіз та вибирається найкраще рішення.

На кожній із фаз роль HR полягає в тому, щоб підтримати орієнтованого на креативність працівника та не відмітати жодного рішення, а навпаки підтримувати всі ідеї, які можуть бути корисними для розвитку бізнесу.

Важливо, що у творчому процесі беруть участь різні ланки управління бізнесом та працівники-виконавці, реалізуючи творчий цикл «збір інформації – аналіз – синтез».

В інноваційній та креативній діяльності, перед представниками HR-відділів постає завдання розглядати розробку нових продуктів не як окремі проекти, а як безперервний процес. Завдання полягає не у визначенні остаточного образу нового продукту, а в тому, щоб одночасно формувати та задовольняти сучасні потреби споживачів. Тому креативні менеджери прагнуть не завершення, а безперервного розвитку процесу інновацій. У цих умовах виключно важливу роль у вирішенні інноваційних проблем та завдань відіграють методи та технології креативного мислення, які використовуються у креативному менеджменті для забезпечення колективного пошуку нових ідей. Ці методи можна згрупувати виходячи з їхньої орієнтації: спрямовані на зовнішнє середовище (зовнішні цільові аудиторії) та на внутрішнє середовище (персонал) підприємства. Методами, орієнтованими на зовнішнє середовище підприємства, є всі методи маркетингових досліджень, пов'язані зі збором первинної інформації про ринок:

- анкетування споживачів, клієнтів, посередників, постачальників;
- експертні оцінки спеціалістів;
- SWOT-аналіз;
- метод фокус-груп;
- маркетингові експерименти та спостереження.

В цьому контексті також варто звернутися до роботи [8], де розглядаються різні канали отримання інформації для подальшого креативного розвитку бізнесу. Автор робить акцент на тому, що необхідно використовувати якомога більше каналів отримання даних для повноти розуміння ситуації та формування спри-

ятливих умов для креативного розвитку. Автор також звертає увагу на методи означені вище.

Ці методи повинні стимулювати у respondentів та розробників формування нових ідей, що сприяють розвитку підприємства, його товарів, економіки та суспільства загалом. Методи, орієнтовані на персонал підприємства, націлені на формування нових ідей у фахівців на всіх стадіях інноваційного циклу. Умовно їх можна поділити на три групи, на основі аналізу наукової літератури [1, 9, 10].

1. Методи психологічної активізації мислення: мозковий штурм, зворотна мозкова атака, аналогії, конференція ідей, битва абсурдних ідей тощо. Саме організація цих заходів, де будуть впроваджені подібні методи психологічної активізації мислення, є однією з функцій відділу HR в стимулюванні інноваційного процесу в компанії.

2. Методи систематизованого пошуку: списки контрольних питань, морфологічний аналіз, функціональний аналіз, функціональний метод проектування Метчетт, метод фокусних об'єктів, метод гірлянд асоціацій та метафор, метод багаторазового послідовного класифікування, метод синтезу оптимальних форм.

3. Методи спрямованого пошуку: функціонально-вартісний аналіз, функціонально-фізичний метод пошукового конструювання Р. Коллера, теорія та алгоритм вирішення винахідницьких завдань Г.С. Альтшуллера.

У цілому, кожен із зазначених методів має полегшити пошук вирішення творчих завдань, без використання методу «проб і помилок», яким зазвичай користується проста людина, креативні намагання якої не спрямовує HR-менеджер. Доцільність вибору та застосування методу, що належить до тієї чи іншої групи, залежить від складності розв'язуваної задачі. А сам факт застосування того чи іншого методу – це вже зона відповідальності саме відділу HR.

В даний час, з розвитком нових технологій у всіх сферах діяльності, креативність та креативне мислення стають основними джерелами економічної цінності та приходять на зміну класичним факторам виробництва.

Висновки з проведеного дослідження. Якщо відповідати на питання про те, яку роль відіграє HR у сприянні інноваціям і креативності на роботі в міжкультурних умовах, то в першу чергу ця роль полягає у створенні сприятливих умов для розвитку креативності та інноваційної активності, а в умовах міжкультурних відносин спеціалісти HR-відділів можуть ще й враховувати особливості різних культур та використовувати їх на користь розвитку бізнесу. Від того, наскільки ефективно та доцільно використовуються методи стимулювання креативної активності, залежить здатність компанії до резуль-

тативного впровадження інновацій. Отже, переоцінити роль HR у сприянні інноваціям і креативності важко, оскільки саме HR-відділи покликані створити умови для зародження та розвитку інноваційної ідеї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрейцева І. Ринок праці України: сучасні тенденції. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 28. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/472/454>
2. Волянська-Савчук Л. В. Використання інноваційних персонал-технологій в управлінні персоналом на підприємствах. *Економіка і організація управління*, 2019. Вип. 1. С. 33-42
3. Галич О. А., Вакулєнко Ю. В. Стратегічне управління персоналом як фактор зростання конкурентоспроможності підприємства. *Агросвіт*. 2019. № 6. С. 27–32.
4. Гринько Т. Організаційно-економічні аспекти розвитку підприємницьких структур в Україні та світі : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2022. 400 с.
5. Гринько Т.В., Гвініашвілі Т.З., Шинкаренко А.В. Особливості формування механізму мотивації та стимулювання персоналу підприємницьких структур. *Економічний простір*. 2021. № 174. С. 63-68.
6. Дороніна М. С. Соціально-економічний механізм мотивації трудової поведінки. *Економіка розвитку*. 2018. № 2. С. 20 – 22.
7. Економічна статистика. Наука, технології та інновації. *Офіційний сайт Державної служби статистики України*. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Ігнатенко Р.В. Event-маркетинг як різновид креативних рішень маркетингової діяльності». *Фінансові стратегії інноваційного розвитку економіки*, вип. 1 (53) (Серпень), 107-10. URL: <https://doi.org/10.26661/2414-0287-2022-1-53-19>
9. Ничкало Н. Г. Освіта дорослих: світові тенденції, українські реалії та перспективи: монографія. НАПН України, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, 2020. 446 с.
10. Омельченко С. Навчання та розвиток співробітників: головне – система. *Управління персоналом*. 2021. № 12. С. 57-62. 15.
11. Романов А. Асиметрії ринку праці та механізми їх регулювання в умовах досягнення цілей сталого розвитку. *Економічний аналіз. Тернопіль*. 2019. Том 29. № 4. С. 58-66.
12. Руденко А.І., Петяк О.В., Ханецька Н.В. Дистанційна робота в умовах карантину та самоізоляції в період пандемії COVID-19. *ГАБІТУС*, Випуск 16. 2020. С. 204-208
13. Ульянова Л.П. Чайка Ю.М. Напрями забезпечення кадровим потенціалом сталого економічного розвитку суспільства. *Держава та регіони*. 2021. № 3 (120). С. 6–13.
14. Ульянова Л.П. Чайка Ю.М. Про підходи до дослідження змін у змісті та характері праці за умов сталого економічного розвитку. *Економічний простір*. 2021 №170. С. 12–18.
15. Яковенко І.В., Петряєв О. О. Інноваційні методи управління персоналом підприємства. *Сучасні проблеми розвитку права та економіки в інноваційному суспільстві: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції*, 20 березня 2020 року, Велико-Тирново, Болгарія: ACCESS PRESS, 2020. С. 257–262.
16. Thomas A. Stewart. Intellectual capital. The new wealth of organizations. New York, 2019. 254 p.

ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ В СОЦІАЛЬНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ

ORGANIZATION OF CONTROL IN SOCIAL SECURITY

У статті розглядається організація контролю в соціальному середовищі. Визначено, що соціальне забезпечення – це певні соціальні та економічні заходи, які направлені на допомогу населенню, яке потрапило в складні життєві обставини. Розглянуто основні поняття державний нагляд та контроль. Державний нагляд це спостереження спеціальними установами за дотриманням вимог та правил надання допомоги населенню. Державний контроль в свою чергу направлений на перевірку дотримання виконавчими органами, підприємствами, установами, організаціями, громадянами правил, які затвердженні в нормативних актах. Перелічені основні напрямки держави у сфері соціального забезпечення. Прописано основні стратегії держави, щодо соціального забезпечення. Визначено принципи здійснення державного контролю: адресність, ефективність та законність. Встановлено, що інструментами контролю та забезпечення належного функціонування системи соціального захисту є: моніторинг, контроль (нагляд), верифікація, аудит, інспектування, оцінювання якості та ефективності надання соціальних послуг.

Перераховано та розглянуто нормативні документи, які регулюють державний контроль у сфері соціального забезпечення. Соціальне забезпечення становить вагомую частку політики держави, яка несе відповідальність за добробут, розвиток і безпеку своїх громадян. Це та складова, від ефективності якої залежить цивілізаційний розвиток будь-якого суспільства. Дослідження сутності соціального забезпечення, його місця в соціальній політиці держави становить значний інтерес в складних умовах сьогодення, адже соціальний захист є засобом збереження фінансової рівноваги та добробуту у суспільства.

Поняття «соціальне забезпечення» у широкому розумінні визначають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження у житті.

Система соціального забезпечення та соціальної підтримки є важливою складовою реалізації державної соціальної політики. Передусім це стосується політики щодо малозабезпечених та непрацевдатних і забезпечує соціальну стабільність у суспільстві.

Складовими соціального забезпечення є пенсійне забезпечення, забезпечення грошовою допомогою, соціальне обслуговування. Пільги і компенсації є головними для трьох компонентів. Соціальне забезпечення тісно взаємодіє та переплітається із самозабезпеченням громадян на випадок настання складних життєвих обставин. До соціального забезпечення належать усі матеріальні

блага, які людина отримує безоплатно чи на пільгових умовах від суспільства у разі втрати джерел до існування або несення додаткових витрат.

Ключові слова: соціальне забезпечення, державний нагляд, державний контроль, складні життєві обставини.

The article examines the organization of control in the social environment. It was determined that social security is certain social and economic measures aimed at helping the population that has fallen into difficult life circumstances. The main concepts of state supervision and control are considered. State supervision is monitoring by special institutions of compliance with the requirements and rules of providing assistance to the population. State control, in turn, is aimed at checking compliance by executive bodies, enterprises, institutions, organizations, and citizens of the rules approved in normative acts. The main directions of the state in the field of social security are listed. Written on the basis of the state's strategy for social security. The principles of state control are determined: targeting, efficiency and legality. It has been established that the tools of control and ensuring the proper functioning of the social protection system are: monitoring, control (supervision), verification, audit, inspection, evaluation of the quality and efficiency of the provision of social services. Normative documents regulating state control in the field of social security are listed and reviewed. Social security is a significant part of the state's policy, which is responsible for the well-being, development and security of its citizens. This is the component on the effectiveness of which the civilizational development of any society depends. The study of the essence of social security, its place in the social policy of the state is of great interest in today's difficult conditions, because social protection is a means of preserving financial balance and well-being in society. The concept of "social security" in a broad sense is defined as state activity aimed at ensuring the formation and development of a full-fledged personality, identifying and neutralizing negative factors affecting it, creating conditions for self-determination and affirmation in life. The system of social security and social support is an important component of the implementation of state social policy. First of all, this applies to the policy regarding the poor and the disabled and ensures social stability in society.

The components of social security are pension security, cash assistance, and social services. Benefits and compensation are the main three components. Social security closely interacts and is intertwined with self-sufficiency of citizens in case of difficult life circumstances. Social security includes all material benefits that a person receives free of charge or on preferential terms from society in case of loss of sources of livelihood or additional expenses.

Key words: social security, state supervision, state control, difficult life circumstances.

УДК 316.422.42
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.3>

Бондаренко Г.В.

к. пед. н.,
доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови України як суверенної, незалежної держави, яка впевнено крокує до вступу

в Євросоюз актуальними є зміна суспільно-політичного та соціально-економічного забезпечення. Адже саме зараз формується демо-

кратична держава з розвиненою ринковою економікою, системою соціальної допомоги, стандартів, яка повинна гарантувати громадянам повний соціальний захист зі свого боку.

Важливою складовою державної соціальної політики є система соціального забезпечення та соціальної підтримки людей, які цього потребують: малозабезпечені родини, непрацевдатні особи, внутрішньо переміщені особи, інваліди, учасники АТО та бойових дій.

Головними складниками соціального забезпечення на сьогоднішній день є пенсійне забезпечення, соціальне обслуговування та надання грошової допомоги. Вважаємо, що важливим є надання державою гідного соціального забезпечення для своїх громадян, а з іншого боку все це повинно відбуватися під пильним контролем відповідних органів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням соціального забезпечення в Україні займається достатня кількість науковців, а саме: Авер'янов В., Андрійко О., Афанас'єв В., Бандурка О., Кубко Є., Яковлева Г. але на превеликий жаль на сьогодні організація контролю в соціальному забезпеченні є предметом окремого дослідження дослідників.

Мета статті – полягає в аналізі існуючих підходів та методів, щодо здійснення контролю соціального забезпечення в Україні.

Виклад основного матеріалу. В останні роки державна політика в сфері соціального забезпечення почала активно впроваджуватися та розвиватися з метою захисту вразливих верств населення, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Основними складовими соціального забезпечення є три напрямки, а саме: пенсійне забезпечення, забезпечення грошовою допомогою та соціальне обслуговування. Для них актуальними наразі є пільги та компенсаційні виплати. Якщо людина опиняється в складних життєвих обставинах, то може бути або самозабезпечення, або соціальне забезпечення. Наразі до соціального забезпечення відносяться: усі матеріальні блага, які людина отримує на безоплатній основі або як варіант на пільговій основі від соціального фонду, якщо вона повністю втрачає джерело до існування.

Дослідниця В. Утвенко стверджує, що соціальне забезпечення – це система суспільних або економічних заходів, які спрямовані на забезпечення населення від виникнення соціальних ризиків: безробіття, хвороба, інвалідність та інші [1].

Якщо розглядати поняття «соціальна підтримка», то можна вважати його системою певних заходів матеріального забезпечення з бюджету держави або інших джерел фінансування.

В сучасній європейській державі соціальне забезпечення є одним з найпріоритетніших і посідає особливе місце.

До основних напрямків держави у сфері соціального забезпечення є:

- гарантована виплата мінімальної заробітної плати;
- боротьба з бідністю та надання допомоги, тим хто більш всього її потребує;
- надання допомоги по безробіттю;
- надання та забезпечення соціального захисту ветеранам та учасникам АТО та ООС, учасникам російсько-української війни;
- забезпечення охорони здоров'я населення;
- супровід багатодітних, малозабезпечених сімей та сімей з особливими потребами.

Все вище перераховане потребує виконання певних стратегій на державному рівні:

- 1) забезпечення прав та свобод громадян України;
- 2) розвиток та забезпечення демократії та формування громадянського суспільства;
- 3) на рівні держави забезпечувати гідні умови праці та відповідну оплату;
- 4) надання кожній людині можливостей для реалізації і розвитку своїх вподобань та здібностей;
- 5) забезпечення органів місцевого самоврядування до соціального захисту населення;
- 6) розвиток та супровід соціального забезпечення в системі освіти.

Для повноцінного впровадження та розвитку напрямків соціального забезпечення треба повноцінно забезпечити нагляд та контроль з боку держави.

Вважаємо, що поняття нагляд та контроль є дещо відмінними. Головною відмінністю є те, що поняття контролю є ширшим ніж нагляд і воно передбачає втручання в діяльність соціального забезпечення та захисту. Але так як будь-який орган не може виконувати тільки контролюючі функції, ще є нагляд з боку державних органів.

На думку С. Стеценко, державний нагляд – це організовано-правовий метод з допомогою якого забезпечується виконання законів та дисципліни, і характеризується він виявленням і попередженням правопорушень, щодо організаційно не підпорядкованих об'єктів [2, с. 196].

Ю. Шемшученко трактує державний нагляд – як здійснення спеціальними державними структурами контролю із забезпечення законності, дотримання спеціальних норм, виконання загальнообов'язкових правил, які затвердженні в законах та правових актах [3, с. 7].

В. Колпаков вважає, що державний нагляд – це здійснення спеціальними державними установами цільового спостереження за

дотриманням виконавчо-розпорядчими органами, підприємствами, установами, організаціями, громадянами правил, які затвердженні в нормативних актах [4, с. 675].

О. Андрійко в своїх працях вказує, що державний нагляд – це вид державного контролю який повинен забезпечувати законність, дотримання спеціальних норм та виконання загальнообов'язкових правил, які прописані в законах та підзаконних актах. Державний нагляд також передбачає систематизоване спостереження спеціальних державних органів за діяльністю не підпорядкованих їм органів або осіб з метою виявлення порушень законодавства України [5, с. 140].

Якщо розглядати державний контроль, то більшість вчених його трактують по своєму. Наприклад, В. Млиновський вважає, що державний контроль – це безпосередній процес забезпечення досягнення організацією своєї мети, що складається з установлення критеріїв, визначення фактично досягнутих результатів і внесення корективів, в тому разі якщо результати мають суттєві відмінності від встановлених критеріїв [6].

В. Шестак під державним контролем розуміє самостійну чи зовнішню ініційовану діяльність уповноважених суб'єктів, яка спрямована на встановлення фактичних результатів, щодо об'єктів контролю для визначення їх відповідності або невідповідності тим критеріям оцінки, які припускають застосування реакції в правовому порядку, щодо отриманих результатів [7, с. 7].

Повністю поділяємо думку вченого Ю. Битяка, який в наукових дослідженнях трактує поняття державний контроль як складову частину (елемент) управління, який забезпечує систематичну перевірку, щодо виконання Конституції України, законів України, нормативних актів, дотримання правопорядку і полягає у втручанні контролюючих органів, у наданні обов'язкових для виконання розпоряджень та рекомендацій, зміні, припиненні або відміні актів управління [8, с. 223-224].

На нашу думку найбільш влучним і конкретним є трактування Т. Маматової поняття «державний контроль». Ця науковиця запропонувала трикомпонентне визначення цього терміну.

По-перше, державний контроль як правова компонента – розуміється як реалізація функції втручання держави в діяльність організацій, що забезпечують соціальне середовище, якщо вони несуть загрозу для людини, її безпеці, безпеці держави або оточуючого середовища.

По-друге, державний контроль як функціональна компонента – це розробка коригуючих дій, який за основу бере порівняння фактичного та заявленого стану об'єктів у відповідності до прописаних критеріїв.

По-третє, державний контроль як інформаційна компонента – це виявлення намірів або певних фактів, що можуть призвести до загроз безпеки людини, держави або оточуючого середовища [9].

Науковець О. Бандурка вважає, що головними завданнями державного контролю є:

1) спостереження за функціонуванням самого підконтрольного об'єкту;

2) отримання об'єктивної та правдивої інформації, щодо дотримання дисципліни і законодавства;

3) розробка та впровадження заходів, задля попередження та усунення порушень законодавчих актів та нормативів;

4) виявлення причин та умов, які призвели до порушень;

5) розробка та впровадження заходів задля притягнення до відповідальності людей, які винні у порушенні нормативно-правової бази [10, с. 216].

В останні роки незалежної України державна політика у сфері соціального забезпечення вийшла на новий рівень задля реалізації потреб життєдіяльності населення, яке опиняється в складних життєвих обставинах.

У 2020 році Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та дітей. Саме в цій концепції прописані завдання, цілі та етапи проведення реформи системи соціального забезпечення. Головною метою даної Концепції є: визначення та впровадження ефективної моделі взаємодії між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування для реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей із забезпеченням сервісного підходу з надання соціальних послуг та дотримання принципу їх максимальної доступності для споживачів, а також здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства у зазначеній сфері [11].

Головним завданням державного контролю у соціальному забезпеченні є сприяння ефективній реалізації конституційного права особистості на соціальне забезпечення та захист.

Г. Яковлева, активно займається дослідженнями у сфері соціального забезпечення вважає, що державний нагляд і контроль у сфері соціального забезпечення населення України – це управлінська діяльність держави, яка спрямована забезпечення дотримання законодавства у сфері соціального забезпечення [12, с. 91].

Вважаємо, що важливою специфікою контролюючих органів у соціальному забезпеченні повинні бути: адресність та ефективно використання бюджетних коштів.

Для ефективного контролю та забезпечення системи соціального захисту населення Укра-

їни повинні бути впроваджені: постійний моніторинг роботи відділів соціального захисту, контроль, аудит, верифікація, інспектування та оцінювання якості надання соціальних послуг та підтримки.

Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу Міністерства соціальної політики. Останнє в свою чергу здійснює державний контроль з дотримання вимог законодавства під час надання послуг соціальної підтримки людям різних категорій, які опинилися в складних життєвих обставинах, за дотримання прав дітей [13].

1 січня 2021 року було створено територіальні органи Насоцслужби як юридичних осіб публічного права. Насоцслужба надає змогу в державних масштабах розвивати соціальні послуги на вищому рівні та якісно. А також веде ефективний контроль за якісним наданням послуг та у повному обсязі.

В положенні «Про Національну соціальну сервісну службу» від 26.08.2020 року чітко прописані наступні види контролю:

1. За дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки.

2. За використанням коштів державного бюджету виділених для надання соціальної підтримки, зокрема під час проведення перерахунку її розмірів у разі встановлення фактів надмірної виплати коштів або надання її з порушенням законодавства.

3. За дотриманням прав дітей [14].

Державний контроль особливо відноситься до дотримання прав людини та прав дитини.

Функції суб'єктів державного контролю на думку Г. Яковлевої [12, с. 92] полягають у:

- спрямованості у виявленні розходжень між заданими і фактичними діями для досягнення поставленої мети та прийняття рішення, щодо виправлення ситуації;

- спрямування на попередження порушення законодавства;

- спрямування на припинення неправомірних дій органами соціального забезпечення;

- забезпечення суб'єкту управління отримання інформації про стан справ у сфері його інтересів.

Головними об'єктами у сфері соціального контролю на сьогоднішній день є:

- надавачі соціальних послуг (юридичні та фізичні особи);

- органи, установи та організації, що призначають, нараховують та здійснюють соціальні виплати;

- громадяни України, які користуються правом отримання соціальних послуг;

- отримувачі соціальних послуг.

Висновки. Отже, проведений аналіз наукових джерел з досліджуваної проблематики дозволив нам виявити, що організація державного контролю в соціальному забезпеченні є актуальним питанням сьогодення і відіграє велику роль в розбудові незалежної, демократичної, суверенної сучасної України. Якщо з боку держави буде здійснюватися контроль за соціальним забезпеченням, то населення буде більше довіряти державі та органам соціального захисту. Буде значно підвищуватися рівень захисту громадян та менше порушуватися їхні права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Утвенко В. Система соціального забезпечення та соціальної підтримки: навч. посіб. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2018. 248 с.

2. Стеценко Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

3. Шемшученко Ю. Юридична енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія», 2001. Т. 2. 741 с.

4. Колпаков В. Юридичне право: підручник. Київ: Юрінком Інтер. 1999. 736 с.

5. Андрійко О. Державний контроль в Україні: організаційно-правові засади: монографія. Київ: Наукова думка, 2004. 299 с.

6. Малиновський В. Державне управління. Київ: Атіка, 2003. 573 с.

7. Шестак В. Державний контроль в сучасній Україні: автореф. дис. ... кад. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 18 с.

8. Битяк Ю. Адміністративне право України: підручник для юридичних вузів і факультетів. Харків: Право, 2000. 520 с.

9. Мамотова Т. Трактатування поняття «державний контроль» у сучасному законодавстві України та його уточнення. Вісник державної служби України. 2004. № 1. С. 23–26.

10. Бандурка О. Адміністративний процес: підручник для вищ. навч. закладів. Київ: Літера ЛТД, 2001. 336 с.

11. Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 р. № 1057-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-p#Text>

12. Яковлева Г. Державний нагляд і контроль у сфері соціального забезпечення населення України. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 4. С. 90–93.

13. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. №423. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-p#Text>

14. Деякі питання Національної сервісної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 р. №783. Урядовий кур'єр. 2020. 5 вер. С. 10–11.

СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОЛІТИЧНОЇ ПАСИВНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСТВА

CORRELATION AND INTERRELATION OF POLITICAL PASSIVITY AND CIVIL ACTIVITY OF STUDENTS

Зазначена проблематика є трендовою для гуманітарних досліджень у світі. Розглянуто наукові праці, присвячені політичній пасивності молоді (Дана Р. Фішер, К. Дінкова, Б. Мохамад, К. Ф. Фоміная) та висунуто гіпотезу про те, що молодь може бути одночасно громадянськи активною, але політично пасивною, тобто ігнорувати електоральні процеси та політичні ритуали владних систем.

Феномен громадянської активності є ширшим за політичну активність і вважається індикатором сучасного громадянського суспільства. Така активність розуміється акторами як «дія», хоча за ефектом може бути політичною активністю, бо демонструє зацікавленість подіями у державі та результатами дії влади. Складаються нові сучасні умови для соціалізації молоді та студентства. Дослідження взаємодії політичної пасивності та громадянської активності є актуальним, оскільки молодь, зокрема студентство, може бути як конструктивним фактором, так і деструктивною силою, тож пошук балансу є важливим завданням для соціологів.

Особливим аспектом статті є те, що сучасний український політичний контекст розвитку політичної системи і війни нашаровується на унікальну демографічну ситуацію: молодь у 2022 році є першими «поколіннями Незалежності», тож є носієм відмінних цінностей, сформованих під впливом не лише глобалізації та інформаційних технологій Web 2.0, а й особливостями, притаманними посткомуністичним суспільствам.

В основі статті – аналіз емпіричних даних загальноєвропейського дослідження 2020 року MY PLACE, дослідження 4SERVICE HOLDING, виконане на замовлення Міністерства молоді та спорту «Молодь України – 2021» та низка інших. Зафіксовано зміни у співвідношенні та взаємозв'язку політичної пасивності та громадянської активності студентства від Євромайдану 2014 року до вторгнення з РФ 24 лютого 2022 року. Основними з яких є персональна участь у силах оборони і волонтерському русі та формування ціннісного ядра, спорідненого з глобальними цінностями молоді у світі. Політична соціалізація молоді та студентства стала фактором інтеграції у політичне життя країни та генератором політичних вимог, зокрема візії майбутнього України.

Ключові слова: абсентеїзм, соціалізація молоді, політична участь, Web 2.0, молодіжне волонтерство.

The mentioned issues are trending for humanitarian research in the world. Scientific works devoted to the political passivity of young people (Dana R. Fisher, K. Dinkova, B. Mohamad, K. F. Fominaya) were considered and it was put forward the hypothesis that young people can be civically active, but politically passive at the same time, i.e. ignore electoral processes and political rituals of power systems.

The phenomenon of civic activity is broader than political activity and is considered an indicator of modern civil society. Such activity is understood by the actors as "action", although the effect may be political activity, because it demonstrates interest in the events in the state and the results of the government's actions. New modern conditions for the socialization of youth and students are being created. The study of the interaction of political passivity and civic activity is relevant, because youth, in particular students, can be both a constructive factor and a destructive force, so finding a balance is an important task for sociologists.

A special aspect of the article is that the modern Ukrainian political context of the development of the political system and war is layered on a unique demographic situation: young people in 2022 are the first "generations of Independence", so they are the bearers of excellent values, formed under the influence of not only globalization and information technologies Web 2.0, but also features inherent in post-communist societies.

The basis of the article is the analysis of empirical data of the 2020 pan-European study MY PLACE, the 4SERVICE HOLDING study commissioned by the Ministry of Youth and Sports "Youth of Ukraine – 2021" and a number of others. Changes in the correlation and interrelation of political passivity and civic activity of students from the Euromaidan in 2014 to the invasion from the Russian Federation on February 24, 2022 have been recorded. The main ones are personal participation in the defense forces and the volunteer movement and the formation of a value core related to the global values of youth in the world. The political socialization of youth and students became a factor of integration into the political life of the country and a generator of political demands, in particular the vision of the future of Ukraine.

Key words: politics of non-participation, socialization of youth, political engagement, Web 2.0, youth volunteering.

УДК 316.316.4.323:323.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.4>

Крижанівська В.І.

аспірантка кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Вступ. Проблема співвідношення політичної пасивності та громадянської активності молоді та, зокрема, студентства протягом двох останніх десятиліть перебуває у фокусі досліджень багатьох представників світової наукової спільноти [1; 3; 6; 15; 21; 22]. В Україні від початку повномасштабного вторгнення РФ

проблематика сповнилася новими сенсами, адже участь молоді у громадському житті різко актуалізувалась: частина молодих людей стали безпосередніми учасниками воєнних дій, а інша – зайнялися різними формами волонтерської діяльності. При цьому, збільшення кількості вимушено переміщених осіб, стано-

вище, в якому перебувають громадяни з окупованих та щойно звільнених територій, та інші спровоковані війною обставини посилюють соціальне навантаження у суспільстві. Перелічені процеси створюють умови для соціалізації молоді та студентства зокрема, актуалізують суспільно важливі питання та сприяють залученню молодих громадян до їх вирішення.

У дослідженнях, присвячених політичній пасивності молоді як тренду останніх десятиліть, розглядаються різні причини зниження включеності молодих людей у політичні процеси. Ідеться про те, що молоді люди беруть менш активну участь у політичному житті, ніж зрілі громадяни (30+) [13; 22]. Такі твердження стосуються в першу чергу участі у конвенційній ритуалізованій політиці (електоральні процеси, підтримка політичних партій, сповідування певної ідеології тощо), однак дослідження останніх років показують, що молоді люди усвідомлюють важливість політичної участі, проте воліють реалізовувати її не через традиційні політичні інститути (оскільки мають низький рівень довіри до них), а створюючи нові, більш відкриті та персоналізовані форми участі [13; 10].

Громадянська активність як феномен за своєю природою є ширшою за політичну активність і виступає індикатором здорового демократичного суспільства [9]. Основними її рисами є те, що вона розуміється як «дія» (перегляд телебачення чи стрічки новин в соцмережах не є політичною чи громадською дією, хоча може визначатися як політична активність, бо демонструє зацікавленість у тому, що відбувається у державі чи суспільстві, є показником того, що особа вже підписана на політичні пабліки чи групи, відслідковує порядок денний), є добровільною та непрофесійною (ідеться про участь громадян, які не є політиками, чиновниками, лобістами). Політична участь стосується не лише уряду чи політичної системи, а держави і суспільства в широкому сенсі [9]. Ідеться про вирішення важливих колективних суспільних проблем. З цієї точки зору будь-яка громадянська активність – волонтерство, участь у протестах та демонстраціях тощо – є формою політичної участі. Ще однією визначальною рисою політичної участі є потенціал для впливу на суспільство: так, політичною є активність, завдяки якій «суспільство прямо чи опосередковано впливає на політичні рішення, які ухвалюються урядом» [18, с. 60]. Це дозволяє говорити про те, що важливим показником ефективності політичної активності є її результат [14, с. 821].

Згадані феномени слід розглядати як відображення світових глобальних трендів. Так, метою британського дослідження стало визначення причин низького рівня зацікавлення політичними процесами з боку молоді [6]. Було

виявлено, що молодь в цілому підтримує демократичні процеси, однак скептично ставиться до британської політичної системи, політиків, партій (безпосередніх учасників політичного процесу), при чому цей тренд є загальноєвропейським і, на думку авторів дослідження, несе загрозу стабільності політичної системи у майбутньому, коли молоді покоління з їх скептичним ставленням до політики прийдуть на зміну більш досвідченим і «традиційним» [6, с. 3].

Аналогічні результати отримані в результаті загальноєвропейського дослідження, проведеного у 2020 році в межах фінансованого Європейською комісією проекту MY PLACE (Memory, Yourth, Political Legacy, Civic Engagement) у 14 європейських країнах. Воно показало, що більшість молодих людей цікавляться політикою і підтримують демократію та голосування як найбільш ефективну форму участі, але при цьому не довіряють політичним інститутам і не вважають, що політична система їхньої країни працює задля їхніх інтересів [8]. У фокусі уваги сучасної молоді постійно перебувають дві проблеми: демократія та екологія (збереження і захист навколишнього середовища) [15, с. 9]. Яскравим прикладом останнього є діяльність Грети Тунберг, яка стала ініціатором «шкільного страйку за клімат» ("school strike for climate"), що спричинив міжнародний рух «П'ятниці заради майбутнього» ("Fridays for Future").

Зв'язок між активізмом та участю в електоральній політиці досліджує американський науковець Дана Р. Фішер [23]. Активізм та участь у виборах (на прикладі кейсу кампанії Барака Обами у 2008 році) представлені як основні форми політичної участі молодих американців, при цьому зазначається, що межа між зазначеними формами у сучасному суспільстві все більше розмивається [23].

К. Дінкова, вивчаючи феномен волонтерства як однієї із форм громадянської активності, зазначає, що студентське волонтерство може мати різні мотиви: участь у ньому продиктована не лише бажанням прислужитись суспільству, людству, природі, а й цілком конкретними причинами: пошуком нових контактів та подорожей, прагненням здобути нові навички та підвищити шанси на успішну кар'єру, накопичити соціальний капітал тощо. Однак, незважаючи на мотиви, волонтерство сприяє розвитку соціальних навичок, студенти-волонтери мають більші шанси у майбутньому стати соціально відповідальними громадянами і активними учасниками суспільного життя [7, с. 121], виступає ефективним інструментом соціалізації молоді [21].

У рамках масштабного дослідження молоді "Youth-2010", здійсненого на замовлення Міністерства освіти та спорту Республіки Словенія у 2010 році, були проаналізовані різні

форми політичної участі. Так, за результатами дослідження, протягом останніх двох десятиліть серед молоді зросло розчарування в конвенційній політиці та відповідно зменшилася політична активність [13]. Водночас, протестна активність показує динаміку росту, так само як і індивідуальні форми політичної участі: серед них – обговорення суспільно важливих питань на інтернет-майданчиках та в соціальних мережах [13, с. 212]. Щодо участі у волонтерських проектах, то також спостерігається позитивна динаміка. Станом на 2010 рік у діях, пов'язаних із рідним містом, брали участь 68,6% молодих людей, у захисті інтересів молоді – 67,2%, в ініціативах, пов'язаних із захистом тварин та навколишнього середовища, – 64,9%, у підтримці незаможних та соціально незахищених верств населення, – 51,0%, а в активностях, пов'язаних із соціальними та політичними змінами у країні, – 20,3% [13, с. 231]. Як зазначають автори дослідження, ці показники суттєво зросли порівняно із 1995 роком, словенська молодь навіть перевершила за рівнем активності молодь Німеччини (за винятком пункту про соціальні та політичні зміни, що можна пояснити недовірою до політичних інститутів та невдоволенням «конвенційною політикою» Республіки Словенія) [13, с. 235].

Незважаючи на популярність тези про те, що рівень політичної залученості молоді різниться залежно від соціального статусу родини, у якій зростала молода людина (тобто первинної соціалізації) [23], політична соціалізація особистості не закінчується в родині і продовжується в навчальних закладах, у тому числі й під час здобування вищої освіти. При цьому слід зауважити, що сім'я та школа як традиційні соціальні середовища соціалізації у сучасному світі втрачають своє значення, поступаючись університетам, групам за інтересами, робочим колективам тощо [15, с. 5]. При цьому, часто сама політична участь може стати джерелом соціалізації і мати глибокий вплив на політичне життя особистості у майбутньому. У цьому контексті університети, які є провідними інституціями культури та освіти, відіграють важливу роль у соціалізації молодого покоління, перетворюють волонтерську роботу на соціальну культуру [1]. Волонтерська культура (voluntary work culture) великою мірою прививається якраз в університетах, де вона формується як частина соціальної культури [1, с. 117].

В українському контексті ефективна соціалізація молоді є необхідною умовою сталого розвитку політичної системи і великою мірою визначає майбутнє країни, а «перспектива подальшого розвитку суспільства пов'язана, перш за все, з особливостями формування політичної культури молоді, її політичними цінностями, соціально-політичною орієнтацією, політичним вибором та ставленням до влади» [11, с. 42].

Таким чином, молодь часто є рушійною силою змін у суспільствах та політичних системах. Хоча розповсюдженням дискурсом, особливо серед молоді, є позиція «я поза політикою», проте молоді люди не перебувають «поза політикою», а навпаки сприяють появі нових форм політичної участі та альтернативної політики, яку вони здійснюють через молодіжні організації, соціальні медіа та різні форми демократичних інновацій: підписання петицій, реалізацію споживчої політики тощо [14]. Такі форми участі виходять за рамки традиційних (участь в електоральних процесах та приєднання до політичних партій), але показують свою ефективність.

Дослідження взаємодії політичної пасивності та громадянської активності є актуальним, оскільки енергія, що її генерує молодь, може бути як конструктивною, так і деструктивною, тож пошук балансу є важливим завданням для соціологів.

Результати дослідження. Однією із концепцій, що пояснюють громадянську активність чи пасивність студентства, є концепція покоління: йдеться про те, що сучасна молодь, покоління «зумерів», є більш мобільною, менше прив'язується до постійного місця проживання, а відтак і оточення, більше часу приділяє побутові власного життя та саморозвитку, як наслідок – на активну політичну участь залишається менше часу та ресурсу. Таким чином, політичні питання конкурують із низкою інших, важливих для влаштування життя [3]. Тобто з цієї точки зору цілком природно, що найбільшу політичну активність мають зрілі люди, вік яких перебуває між молодим та похилим. Сьогодні «перехід до дорослого життя (що включає набуття та вираження політичного розуміння та прав) є порівняно більш тривалим, складним і ризикованим, ніж у попередніх молодих поколінь, і існує менше механізмів, доступних для передачі знань про світ політики молоді, ніж були в минулому» [6, с. 3]. У контексті України цей підхід набуває додаткових смислів, адже ті, кого можемо вважати молоддю у 2022 році, по суті є першими «поколіннями Незалежності», що виховувались та проходили соціалізацію в незалежній українській державі (порівняно із «радянськими» поколіннями). Тож українська молодь є носієм інших цінностей, продиктованих не лише глобалізацією та діджиталізацією, а й особливостями, притаманними посткомуністичним суспільствам.

Сучасні реалії сприяють перевтомі від політичних повідомлень. Порівняно із людьми, які жили в традиційному чи індустріальному суспільстві, сьогодні маємо справу із надлишком інформації: нові дані регулярно надходять на екран гаджета, створюючи «інформаційний шум», через що все складніше дотримуватись принципів інформаційної безпеки та гігієни,

об'єктивно оцінювати отримані повідомлення. Розвиток інформаційних технологій Web 2.0 значно вплинув на прийняття молоддю участі у політичному житті [23]. Інновації, інтернет-ресурси, соціальні медіа змінили формат комунікації та посприяли залученню інтернет-користувачів до вирішення суспільно значущих питань, адже політична дія, вчинена онлайн, «простіша, швидша і більш універсальна» [23]. Як показують дослідження, молоді люди (віком 15–29 років) демонструють більшу активність в соціальних мережах та інших платформах інтернет-комунікації, ніж старші (30+ років) [13, с. 212]. Так, відповідно до словенського дослідження Yourth-2010 у 2010 році 75,6% молодих людей брали участь у підписанні цифрових петицій, а 39,7% ділилися точкою зору в соціальних мережах [13].

Про вплив соціальних медіа на оффлайнову політичну активність молоді також свідчить дослідження Батіяра Мохамеда щодо ролі Facebook у громадській залученості. Він наводить дані, згідно з якими соціальні мережі передують оффлайн активності, а соціальна взаємодія молоді в соцмережах слугує заміною формальній політичній участі, створюючи майданчик для політичного самовираження, комунікації з однодумцями, дозволяє отримувати інформацію про політичні події [5, с. 192]. Популярність серед молоді Facebook та інших соціальних мереж призводить до того, що політики вимушені опановувати нові форми комунікації, аби релевантно відповідати на запит з боку молодих виборців [14; 15, с. 7]. Прикладом може слугувати передвиборча кампанія Президента Володимира Зеленського у 2019 році: мобілізація молодіжного електорату активно велась через соцмережі, унаслідок чого вибори 2019 року показали безпрецедентну активність серед молоді: на запитання «Чи брали Ви участь у виборах упродовж останніх п'яти років?» відповіли ствердно 69,2% опитаних (порівняно із 51,3% у 2017 році) [19, с. 24]. Відтак активність у соціальних мережах трансформується в активність у реальному політичному житті, оскільки користувачам соціальних медіа, які активно висловлюють свою думку та цікавляться представленою в соціальних мережах інформацією, легше приймати політичні рішення [5, с. 202].

У дослідженні «Молодь України – 2021», проведеному 4SERVICE HOLDING на замовлення Міністерства молоді та спорту України у 2021 році, згадуються кілька форм онлайн-участі у політичних процесах: це підписання електронних петицій (13,7% відповіли, що підписують петиції і ще 17,3% зазначили, що хотіли б спробувати) та участь у політичній діяльності в інтернеті та соціальних мережах (5,0% відповіли, що вже беруть участь, ще 14,4% воліють спробувати). При цьому

залишається відкритим питання, що саме респонденти розуміють під участю в політичній діяльності в інтернеті, адже деякі дії можуть не усвідомлюватися ними як політичні [19, с. 20].

Дослідження, проведене Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту вже після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України, містить інший цікавий в контексті заявленої проблематики аспект, а саме – джерела отримання молоддю (18–35 років) інформації про ситуацію в Україні [20]. Найбільш популярним серед молоді є «канали в месенджерах Telegram або Viber» – 61% (він обігнав телебачення, яке є джерелом інформації для 35% респондентів), на другому місці – соціальні мережі (53%), на четвертому – оперативні зведення Генерального штабу Збройних Сил (34%), далі йдуть українські інтернет-ЗМІ (29%) [20, с. 49]. Це дозволяє зробити висновок, що під час війни для української молоді саме інтернет-джерела, а не традиційні медіа (телебачення, друковані ЗМІ, радіо тощо) є основними для отримання важливої інформації про події, що відбуваються.

Як підтверджує досвід України 2022 року, участь молоді в громадському та політичному житті особливо важлива під час соціальних криз. Досліджуючи активність молоді під час європейських протестів, Крістіна Флешер Фоміная зазначає, що глобальна фінансова криза, яка провокує більшість протестів останніх десятиліть, носить політико-економічний характер. У протестах в Ісландії у 2008 році, публічних демонстраціях у Португалії та Іспанії у 2011 та 2012 роках ключову роль відіграла молодь, зокрема радикально налаштована, незважаючи на великий відсоток учасників старшого віку, які репрезентували середній клас. Так, у подіях в Португалії та Іспанії активісти мобілізувались навколо колективної молодіжної ідентичності (португальське «Відчайдушне покоління» / "Geração o rasca" та іспанське «Молодь без майбутнього» / "Juventud Sin Futuro") [24].

Прикладом із українського контексту є Євромайдан, який розпочався зі студентського протесту, де мобілізація громадян також відбувалася навколо молодіжної ідентичності та обговорення візії майбутнього. Так, молодь має шанс «стати тим поколінням, яке здатне вирішити проблеми, та подолати перешкоди на шляху консолідації українського суспільства та інтеграції в світове співтовариство» [17, с. 491]. Саме події Майдану започаткували тренд на громадянську активність молодих людей, який розвинувся після 24 лютого 2022 року.

За даними Восьмого загальнонаціонального опитування («Адаптація українців до умов

війни»), проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» 6 квітня 2022 року, серед молоді (віком 18–35 років) тільки 13% респондентів зазначили, що не мають можливості взяти участь у захисті України. При цьому 51% – допомагає фінансово, 42% – є волонтерами, які допомагають військовим та цивільним, що постраждали через війну, 23% бере участь в інформаційному спротиві, 15% працює в критичній інфраструктурі, 7% є учасниками тероборони, ще 5% – військовими [4, с. 13].

Волонтерство як одна із форм політичної участі забезпечує умови для соціальної інклюзії молоді та єдності суспільства на всіх рівнях: локальному, регіональному, національному та європейському, втілює такі європейські цінності, як солідарність та протидія дискримінації, сприяє розвитку «активного громадянства» та демократії [22]. При цьому фінансова допомога (можливість поділитись власними фінансовими та матеріальними ресурсами) теж може розглядатись як волонтерство. У такому сенсі 93% опитаних є волонтерами. Для порівняння: серед респондентів віком 36–50 років волонтерами є 85% (47% – фінансово допомагає, а 38% – безпосередньо допомагає військовим та цивільним), серед опитаних 51+ – 67% волонтерів [4; с. 13]. Наведені цифри певним чином співвідносяться із Сімнадцятим загальнонаціональним дослідженням групи «Рейтинг» («Ідентичність. Патріотизм. Цінності»), що проводилось 17–18 серпня 2022 року. У рамках дослідження респондентів попросили назвати три слова, які асоціюються із Україною майбутнього. Молоді учасники (18–35 років) назвали епітети «незалежна, вільна, сильна», у респондентів 36–50 років лідирує «мирна», а серед старших людей (51+) – «багата, квітуча, щаслива, заможна» [20]. Саме таким чином розставлені акценти свідчать про ціннісні відмінності між молодшим і старшими поколіннями українців. Крім того, молоді українці активно відмовляються від російського контенту з політичних міркувань. Так, якщо до 24 лютого 2022 року лише 29% серед опитаних молодих людей взагалі не дивились російських серіалів, то від початку війни ця цифра сягнула 71%. Аналогічна ситуація із російською музикою (7% – до війни, 41% – з моменту початку повномасштабної війни) [20, с. 41–42].

Якщо порівняти наведені дані із даними 2021 року (опитування «Молодь України – 2021»), то побачимо, що у 2021 році 68,0% (а у 2018 році – навіть 83,5%) опитаної молоді не мала досвіду волонтерської діяльності, незважаючи на те, що вже у 2014 році був анексований Крим та окуповані деякі райони Донецької та Луганської областей [19, с. 38]. Тож динаміка відсотків тих молодих людей, хто займався власне волонтерством у 2022 році (38%) та 2021 році (32%) не дуже значна, можна зробити висно-

вок, що більшість тих, хто прийняв рішення у 2022 році долучитись до участі у війні – це ті, хто допомагає фінансово.

Також цікаві дані у дослідженні 2021 року, які поки що немає змоги порівняти із повоєнною статистикою: «Допомога нужденним, сиротам та людям з інвалідністю (53,1%), збір коштів для учасників АТО (52,0%), на інші благодійні цілі (35,8%) та участь в прибиранні та впорядкуванні території (34,1%) – найбільш задіяні сфери серед тих опитаних, хто займався волонтерською діяльністю. Найменше задіяна сфера – участь в удосконаленні системи врядування, боротьбі з корупцією, удосконаленні державної служби, просуванні реформ (3,0%)» [19, с. 38].

Наведені дані дозволяють зробити висновки щодо співвідношення політичної пасивності та громадянської активності української молоді та студентства. Основними факторами, що впливають на процеси соціалізації молоді, сьогодні є розвиток інформаційних технологій (у комплексі із кризами, які спонукають до дистанційного навчання та роботи: у 2019 та 2020 роках – пандемія COVID-19, у 2022 році – бойові дії на території України), а також мобілізація українського суспільства навколо ідеї унаслідок якої територіальна цілісності України, унаслідок якої лише 13% молоді зазначили, що не мають можливості брати участь у підтримці України під час війни. Ця тенденція цілком сумісна із глобальним трендом щодо розчарування молоді у традиційних політичних інститутах та формах політичної участі, адже ті форми участі, які обирають молоді українці (фінансова підтримка армії і волонтерів, волонтерство, інформаційна робота в соціальних мережах тощо), є неконвенційними.

Висновки. Аналіз емпіричних досліджень свідчать про кардинальні зміни у співвідношенні та взаємозв'язку політичної пасивності та громадянської активності студентства між ситуацією до Євромайдану 2014 року та після цих подій, де кульмінаційною точкою стала агресія Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року. Серед таких змін окремої уваги заслуговують наступні:

- політична пасивність студентства, в основі якої була недовіра владі, відсутність очікувань позитивних змін від реформ, ідіосинкразія до ритуалів державного культу, сфокусованість на економічній сфері, змінилася сплеском проявів безумовної громадянської активності;

- персональна участь у силах оборони держави та волонтерському русі сприяють активній соціалізації молоді та студентства;

- нові медіа, соціальні мережі, комунікація у просторі інформаційного суспільства впливають на формування ціннісного ядра української молоді спорідненого з глобальними

цінностями (екологізм, соціальна відповідальність, етика споживання, гармонійна самореалізація);

– формуються передумови для переходу від зацікавленості політикою та електоральної активності до реальної залученості до політичних процесів.

Таким чином, політична соціалізація молоді та студентства стрімко долає її колишню відірваність від політичного життя країни, актуалізуючи створення механізмів реальної участі в ньому. Такі процеси властиві не тільки Україні, а є загальносвітовим трендом: громадська активність молоді набуває нових форм, що дозволяє говорити про те, що зменшення участі в політичному житті з боку молоді та студентства не обов'язково матиме негативні наслідки для демократичних політичних процесів, а навпаки – може стати рушієм змін та генератором політичних вимог. Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі містяться у дослідженнях електоральної активності, міграції та освіти, молодіжних субкультур, впливу інформаційного суспільства на національний контекст, формування візії майбутнього України та євроінтеграційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bader A.A. University Youth Attitudes toward Volunteering: Al Quds Open University (Ramallah and Al Bireh branch) as a model. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334376941_University_Youth_Attitudes_toward_Volunteering_Al_Quds_Open_University_Ramallah_and_Al_Bireh_branch_as_a_model
2. Бородін Є., Хохич І. Визначення понять «активність молоді» та «участь молоді» в молодіжній політиці: державно-управлінський аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. вип. 3(14). С. 20–28.
3. Weiss J. What Is Youth Political Participation? Literature Review on Youth Political Participation and Political Attitudes. 2020. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2020.00001/full>.
4. Восьме загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». 6 квітня 2022 року. Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_ua_042022_v___i_press.pdf
5. Halim H. Youth Offline Political Participation: Trends and Role of Social Media. 2018. URL: https://www.academia.edu/53274968/Youth_Offline_Political_Participation_Trends_and_Role_of_Social_Media
6. Henn M., Weinstein M., Forrest S. Uninterested Youth? Young People's Attitudes towards Party Politics in Britain. *Political Studies*. 2005. Vol. 53 (3), pp. 556–578.
7. Динкова К.И., Ганова И.Г., Андропова И.Н. Отношение студентов к волонтерству. *Педагогические науки*. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/347436986_Students_attitude_towards_volunteering
8. Ellison M., Pollock G., Grimm R. Young People's Orientations Towards Contemporary Politics: Trust, Representation and Participation. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, Vol. 23 (6). 2020. pp. 1201–1226.
9. Jan W. van Deth. What Is Political Participation? 2021. URL: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-68>
10. Каретна О.О. Особливості молодіжної політичної культури. *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 581–588.
11. Колесніченко Н. М. Політична культура молоді України та її розвиток в умовах реформ. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». *Політологія*. 2014. Т. 236, Вип. 224. С. 42-45.
12. Курило В. С. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході України. Старобільськ : ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2018.
13. Lavrič M. Youth-2010. Ljubljana: Ministry of Education and Sports, Office for Youth; Maribor: Aristej, 2011. URL: https://www.academia.edu/24763055/Participation_Political_participation_of_youth_voluntary_activities_and_social_exclusion/
14. Marco G., Grasso M. The Oxford Handbook of Political Participation. Oxford: Oxford University Press, 2022.
15. Marco G., Grasso M. Youth and Politics in Times of Increasing Inequalities. London: Palgrave Macmillan (Palgrave Studies in Young People and Politics). 2021. URL: https://www.academia.edu/52323960/Giugni_M_and_Grasso_M_T_eds_2021_Youth_and_Politics_in_Times_of_Increasing_Inequalities_London_Palgrave_Macmillan_Palgrave_Studies_in_Young_People_and_Politics
16. Молодь України – 2021. Результати репрезентативного соціологічного дослідження. Київ, 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/rezylt/molod2021.pdf
17. Мороз А.С. Формування активної громадянської позиції молоді як запорука успішної інтеграції України до світового співтовариства. *Політичні науки*. 2010. Вип. 41. С. 490–501.
18. Riswan M. Political Participation: A Political Sociological Abstraction. In: Sharmila, S.G., Sanitha, K.K., Rubert, E.J. et.al. (eds.). *Shodhnarmada: Global Perspectives of Arts, Humanities and Social Sciences*. pp: 58–69. Kanyakumari: Multi Spectrum Publications, 2022.
19. Становище молоді України. Репрезентативне соціологічне дослідження. 2021. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Molodizhna_polityka/stanovishche-molodi-2021.pdf.
20. Суспільно-політичні погляди в Україні. Червень 2022. Опитування соціологічної групи «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/2022_june_survey_ua.pdf
21. Толвайшис, Л., Филипова, А. Г. Подростково-молодежное волонтерство как путь к участию в решении социально значимых вопросов: обзор зарубежных работ. *Комплексные исследования детства*. 2020. т. 2, № 3, с. 152–161.

22. Trunk Širca N., Dermol V., Novak A., Trunk A. Volunteering as a Vehicle for Solidarity, Social Inclusion and Active EU Citizenship of Youth. 2016. URL: https://www.academia.edu/82119220/Volunteering_as_a_Vehicle_for_Solidarity_Social_Inclusion_and_Active_Eu_Citizenship_of_Youth

23. Fisher R. Dana, Youth Political Participation: Bridging Activism and Electoral Politics. 2021.

URL: https://www.academia.edu/21044760/Youth_Political_Participation_Bridging_Activism_and_Electoral_Politics

24. Flesher Fominaya C. European Youth and Political Participation in Times of Crisis. 2013. URL: https://www.academia.edu/4020679/European_Youth_and_Political_participation_in_Times_of_Crisis

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІСТЬ МІГРАНТІВ ІЗ ГРУЗІЇ: ПІДТРИМКА КОНТАКТІВ З КРАЇНОЮ ПОХОДЖЕННЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

TRANSNATIONALITY OF GEORGIAN MIGRANTS: MAINTAINING CONTACTS WITH THE COUNTRY OF ORIGIN AND INTEGRATION INTO UKRAINIAN SOCIETY

Мігранти з Грузії є однією з 15 найбільших етнічних груп України. Попри чисельність цієї групи, дослідження її транснаціональних практик не проводилися. Ми опитали мігрантів з Грузії, щоб з'ясувати рівень їхньої взаємодії з країною походження та інтеграції в суспільство країни-реципієнта. В опитуванні брали участь мігранти, які мешкають у Києві та переїхали в Україну не менше 5 років тому. На основі даних дослідження у статті ми проаналізували активність і способи підтримки зв'язків з країною походження, а також особливості інтеграції грузинів до українського суспільства за такими вимірами: контакти, адаптація до економічної системи, повсякденного життя та нормативно-правового поля, наявність і причини наміру повернутися в країну походження.

Для більшості грузинських мігрантів інтеграція в українське суспільство не є проблемною, вони легко взаємодіють з етносом-реципієнтом, формують дружні стосунки, не зіштовхуються з дискримінацією в більшості сфер життя. Однак, попри успішну адаптацію, вони мають бажання повернутися в країну походження, аби мати частіші контакти з родиною та друзями. Зараз вони підтримують зв'язок із грузинами на батьківщині лише віртуально (за допомогою ІКТ) або зустрічаються з іншими мігрантами з Грузії в Україні. Поїздок до Грузії майже не буває. З огляду на високий рівень інтеграції в українське суспільство та наявність контактів із грузинами, можемо говорити про транснаціональність їхнього життя. Проте не всі транснаціональні практики вони підтримують активно, що впливає на появу бажання зворотної міграції.

Ключові слова: транснаціональне життя, інтеграція, соціально-економічна адаптація, дискримінація, зворотна міграція.

Migrants from Georgia are one of the largest 15 ethnic groups in Ukraine. Despite the size of this group, research into its transnational practices has not been conducted. We interviewed migrants from Georgia to find out their level of interaction with the country of origin and integration into the society of the recipient country. Migrants who live in Kyiv and moved to Ukraine at least 5 years ago took part in the survey. On the basis of the acquired data, we have analyzed the activity and ways of maintaining ties with the country of origin, as well as the features of integration of Georgians into the Ukrainian society in the following dimensions: contacts, adaptation to the economic system, everyday life and regulatory field, existence and reasons for the intention to return to the country of origin. For the majority of Georgian migrants, integration into the Ukrainian society doesn't constitute a problem: they easily interact with the recipient ethnic group, form friendly relationships, and do not face discrimination in most spheres of life. However, despite successful adaptation, they have a desire to return to their country of origin in order to have more frequent contacts with family and friends. Now they keep in touch with Georgians in their homeland only virtually (with the help of ICT) or meet other migrants from Georgia in Ukraine. There are almost no trips to Georgia. Given the high level of integration into the Ukrainian society and contacts with fellow Georgians, we can define their mode of life as transnational. However, they do not actively maintain all transnational practices, which raises the desire for remigration.

Keywords: transnational living, integration, social and economic adaptation, discrimination, remigration.

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.5>

Хелашвілі А.В.

аспірантка факультету соціології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Цимбал Т.В.

к.соціол.н.,
доцент кафедри теорії та історії
соціології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Останній звіт Міжнародної організації з міграції свідчить про збільшення темпів переїзду в інші країни на постійне проживання, що призводить до зростання частки мігрантів у населенні багатьох країн [9]. Така тенденція властива і українському суспільству, відповідно, частота контактів між українцями та іноземними мігрантами також зростає. Однією з етнічних груп, яка протягом наступних років за прогнозами Інституту демографії та соціальних досліджень України продовжуватиме зростати, є мігранти з Грузії [3, с. 134]. Тому важливо вивчати особливості їхньої соціальної адаптації, щоб запобігати конфліктам із українцями, конфліктам акультурації, виникненню психологічної напруги. Важливо знати, до яких груп вони включені, чи мають контакти з суспільством країни-реципієнта та з індивідами

з країни походження. Концепція транснаціонального життя допомагає знайти відповіді на ці питання. Брак знань зі згаданих тем перешкоджає розумінню складності міграції та адаптації, внаслідок чого запобігання проблемам в адаптації мігрантів, конфліктам між мігрантами та українцями. Проблемною ситуацією нашого дослідження є нестача інформації про рівень транснаціональності та адаптацію до змін у соціальному колі великої групи мігрантів, що ускладнює процес регулювання міжетнічних відносин та визначення сфер, у яких мігранти потребують допомоги з боку країни-реципієнта. Результати нашого дослідження допомагають конкретизувати перелік необхідних програм допомоги мігрантам для підвищення їхніх можливостей інтеграції в суспільство країни реципієнта, уникнення конфліктів і соціального дистанціювання.

Транснаціональність мігрантів. Міграція в іншу країну на постійне проживання розширює можливості індивіда бути вплетеними у зв'язки з різними суспільствами, додаючи до суспільства країни походження можливість інтеграції у суспільство країни-реципієнта. Мігранти можуть робити вибір на користь однієї з країн або ж на користь способу життя, що забезпечуватиме їх одночасну належність до обох, – транснаціональності [5, с. 7]. Термін «транснаціональність» вживається як синонім «транснаціонального життя» і «транснаціоналізму». Ключовою властивістю такого способу життя є його тяглість (не поодинокі випадки взаємодії), постійна повторюваність дій, що формує специфічний тип поведінкової матриці. Транснаціональність полягає в одночасному перебуванні в двох країнах, залученні мігранта в комунікацію з представниками спільнот цих країн, займанні соціоструктурних позицій в обох суспільствах [7, с. 4]. Також транснаціональність розуміють як активний зв'язок мігрантів із країною їхнього походження, безвідносно до того, чи підтримують вони контакти з суспільством країни-реципієнта, чи інтегруються в її системи [10, с. 132]. Проте такий тип контактів буде скоріше свідчити про віртуальне перебування в країні походження, ніж про наявність транснаціональних практик, залученість в простір двох країн. Розглядаючи транснаціональні практики мігрантів, дослідники переважно беруть до уваги саме їхні зв'язки з країною походження та країною-реципієнтом, оминаючи інші транскордонні відносини, які зазвичай не мають високого рівня залученості [6, с. 82]. Не слід ототожнювати транснаціональне життя та транснаціональну міграцію (міграцію в іншу країну). Попри те, що транснаціональна міграція передбачає здійснення низки актів взаємодії із суспільствами та системами обох країн, така взаємодія не обов'язково стає регулярною, повторюваною. Частина транснаціональних мігрантів після переїзду залучається в життя лише однієї країни і не підтримує зв'язків із іншою [8, с. 1502].

Транснаціональність може підтримуватися в різних сферах життя індивіда – у працевлаштуванні та іншій економічній діяльності, політичній участі, особистих самоцінних контактах, культурі та релігії [10, с. 134]. Ми розглядаємо саме соціальну сферу – контакти з представниками країни походження та країни-реципієнта. Після переїзду в іншу країну соціальне коло індивіда зазнає трансформацій, розширюється кількість соціальних груп, до яких він може належати. Крім підтримки контактів з групами та окремими індивідами з країни походження, додається необхідність інтеграції в групи країни-реципієнта. Така комбінація активного підтримання самоцінних контактів з обома групами (представниками країни-ре-

ципієнта та країни походження) вказує на те, чи властива мігранту транснаціональність. Мігранти апіорі прагнуть мати контакти з етносом-реципієнтом (за винятком тих мігрантів, які живуть ізольовано або в геттоїзованих осередках). Це можуть бути самоцінні або інструментальні контакти. До інструментальних контактів вдаються абсолютно всі мігранти, які не живуть ізольовано. Тому такі контакти (наприклад, спілкування з представниками служби безпеки, з працівниками банків тощо) не мають значення для вимірювання рівня транснаціональності. Ми розглядаємо лише самоцінні контакти, в яких індивіди відчують емоційний зв'язок, вважають ці контакти цінними для себе і підтримують їх не з метою отримання вигоди чи досягнення цілей. Самоцінні контакти з країною походження можуть підтримуватися як через особисті зустрічі та поїздки в країну, так і віртуально. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій створює ширші можливості для підтримки транснаціонального життя, розширюючи перелік способів комунікації на відстані [12, с. 1341]. Тож самоцінними контактами з країною походження ми будемо вважати не лише безпосередні зустрічі, але й спілкування, опосередковане засобами зв'язку (спілкування телефоном, через Інтернет). Контакти з країною походження не обмежуються лише комунікацією з тими, хто наразі проживає в країні походження мігранта; важливу роль в підтримці такої комунікації відіграє діаспора. Через контакти з діаспорою індивід залучається в соціальний та культурний простір країни походження. Певна річ, таке залучення є опосередкованим, тож у ньому ознаки транснаціональності менш виражені [4, с. 418].

Попри те, що наше дослідження сфокусовано саме на транснаціональності у соціальному вимірі, ми не будемо оминати теми працевлаштування, економічного становища, адаптації до повсякденного життя та нормативно-правового поля, бажання повернутися в країну походження. Проте розглядати ці сфери будемо не відокремлено, а як такі, що можуть впливати на транснаціональність чи бути індикаторами недостатньої інтеграції мігрантів у спільноти, розбіжності їх інтенцій та реальної ситуації.

Методологія дослідження. Наше дослідження зосереджено на постміграційних змінах у житті та з'ясуванні рівня транснаціональності індивідів, які переїхали з Грузії та проживають в Україні. Ця група мігрантів є однією з 15 найбільших етнічних груп України. Грузинська діаспора почала формуватися не раніше ніж 200-300 років тому і вважається діаспорою модерного типу [1, с. 190], яка ще не вибудувала унікальний тип взаємодії з етносом-реципієнтом та країною походження. Для виявлення особливостей такої взаємодії гру-

зинських мігрантів у лютому-квітні 2020 року ми провели опитування серед мігрантів, які проживають в Україні не менше 5 років та на момент опитування постійно мешкали в Києві. Опитування реалізовувалося методом CAWI з набором респондентів методом снігової кулі. Перший етап набору здійснювався шляхом рекрутингу в соціальних мережах. Такий спосіб збору даних було обрано через те, що опитування проходило під час дії карантинних обмежень. Відповідно, будь-які масові заходи були заборонені, а зустрічі громадських організацій діаспори не проводилися. Метод збору даних накладає обмеження на вибіркочу сукупність, уможливаючи потрапляння до її складу лише осіб, які мають доступ до Інтернету та володіють цифровою грамотністю. Це може сприяти зсувам відсоткових розподілів у питаннях рівня доходів, освіти, віку.

Для участі в опитуванні запрошувалися мігранти як першого покоління (які переїхали до країни-реципієнта у віці старше 6 років), так і другого (які народилися в країні-реципієнті або переїхали до 6 років). На можливість взяти участь в опитуванні не впливала ідентичність чи громадянство мігранта. Внаслідок специфіки періоду опитування, а також низьку доступність групи, вибіркоча сукупність становила 71 респондента (генеральна сукупність становить 2352 особи – мігранти з Грузії, які проживають в Києві, станом на 2001 рік за даними Всеукраїнського перепису населення) [2]. Такі обсяги вибірки не дозволяють зробити висновки про статистичну значущість відмінностей в адаптації різних поколінь мігрантів або мігрантів з різними причинами переїзду в Україну (наприклад, політичні, економічні, навчання тощо). Також через відсутність актуальних даних щодо параметрів генеральної сукупності неможливо оцінити ступінь відповідності вибірки та екстраполювати отримані дані на всіх мігрантів з Грузії, які проживають у Києві. Таким чином, отримані в результаті опитування дані скоріше відповідають експлораторним завданням та дозволяють окреслити основні тенденції та проблеми в процесі адаптації мігрантів з Грузії.

Результати дослідження: система самоцінних контактів. Мігранти підтримують контакти з представниками країни походження через спілкування з іншими мігрантами з Грузії, які також переїхали в Україну, а не через комунікацію з тими, хто проживає в Грузії. Більшість мігрантів їздять до Грузії не частіше одного разу на рік, а 41% ніколи не поверталися на батьківщину після міграції. Більшість поїздок здійснюється з метою зустрічі з родичами та друзями. Значно рідше відбуваються робочі поїздки. Частішою є взаємодія через Інтернет чи розмови телефоном із друзями та родичами: третина респондентів розмовляє з ними

принаймні раз на місяць, 51% – раз або кілька разів на рік. Тоді як зустрічаються з грузинами, які проживають в Україні (але не є їхніми родичами), принаймні раз на півроку 86% опитаних: 58% зустрічаються один або кілька разів на місяць, 28% – один або кілька разів на півроку. Наші респонденти мають близьких друзів як грузинів, так і українців. Це свідчить про те, що вони мають самоцінні контакти з етносом-реципієнтом. Більшість мігрантів включені в соціальне поле країни-реципієнта – через дружбу чи шлюб. Тож, можемо зробити висновок, що респонденти все ж ведуть транснаціональне життя, але не активно, оскільки в їхньому колі контактів наявні індивіди з обох спільнот (країни походження та країни-реципієнта), проте спілкування з представниками країни походження відбувається, все ж, переважно через контакти з тими грузинами, які проживають в Україні, або через комунікацію за допомогою засобів зв'язку.

Адаптація до економічної системи України. Респонденти демонструють тенденцію досить успішної адаптації до економічної системи України. Більшість (72%) включені в ринок праці та були зайняті на момент опитування, тоді як лише 16% були безробітними, ще 13% також не мали роботи, проте здобували освіту (студенти, аспіранти). Серед населення України кількість безробітних становить 8% станом на 2019 рік (дані взяті за 2019 рік для більш точного порівняння з результатами опитування мігрантів). Розподіл за кваліфікаційними групами є подібним до розподілу населення України. Загалом можемо підсумувати, що ситуація із зайнятістю та рівнем кваліфікації серед мігрантів подібна до ситуації населення країни-реципієнта. Відповідно, свідчень про активну дискримінацію мігрантів з Грузії на ринку праці України немає. Це створює більш сприятливі умови для інтеграції мігрантів у суспільство. Також в економічній сфері спостерігається досить активна взаємодія з етносом-реципієнтом: 25% респондентів працюють на підприємствах, якими керують українці, 21% працює в організаціях, створених спільно з українцями.

Близько половини респондентів мають середній або вищий за середній дохід. Так 51% має достатній дохід, щоб купити все необхідне, але не може відкладати на дорожчі покупки (наприклад, квартиру та машину). Інші 7% можуть заощаджувати або жити в повному достатку без необхідності відкладати гроші на дорогі покупки. Решта 42% мають дохід нижче середнього, при цьому 4% з них вистачає лише на їжу, 38% також можуть купити одяг. Частина мігрантів не задоволена рівнем свого життя: попри те, що для багатьох із них причиною переїзду був пошук роботи та бажання підвищити рівень життя, 47% стверджують,

що їхній рівень життя не змінився, а для 32% ситуація, навпаки, погіршилася. Це свідчить про розбіжність між очікуваннями від переїзду та реальною ситуацією, що може стимулювати невдоволення міграцією загалом та викликати бажання повернутися до Грузії.

Адаптація до повсякденного життя.

Мігранти також демонструють досить високий рівень соціокультурної компетентності та не вважають більшість сфер повсякденного життя проблемними для себе. Найпростіша сфера для грузинів – підтримувати спілкування з представниками українського суспільства (як українцями, так і мігрантами з інших країн). Деякі труднощі викликає спілкування з працівниками органів влади. Вимірювання рівня адаптації до повсякденного життя та соціокультурної компетентності відбувалося за методологією, запропонованою Джоном Беррі у проєкті MIRIPS [11].

Високий рівень соціокультурної компетентності, низькі показники дискримінації, висока залученість в економічну систему, наявність багатонаціональних шлюбів, дружба між мігрантами та українцями свідчать про досить високий рівень інтеграції мігрантів у суспільство країни-реципієнта. Але ми також спостерігаємо негативну самооцінку мігрантами свого матеріального становища (79% не помітили покращення рівня життя після переїзду, хоча в той же час такі очікування поширені серед мігрантів). Відповідно, щоб оцінити міграцію як успішну чи ні, нам важливо розуміти, як її оцінюють мігранти та чи хочуть вони повернутися до країни походження.

Реміграція та бажання повернутися до Грузії. Одним із показників невдалої адаптації мігрантів або їх незадоволеності рівнем життя є бажання повернутися в країну походження на постійне місце проживання. Серед респондентів таке бажання властиве 66%, решта 34% не хотіли б ремігрувати. Серед причин такого бажання найпоширенішими є бажання бути ближче до рідних і друзів (79%), труднощі зі сприйняттям України як власного дому (60%), а третина мігрантів називає низький рівень життя як причину бажання повернутися на батьківщину.

Висновки. Дослідження не виявило ознак відокремлення мігрантів з Грузії від етносу-реципієнта. Навпаки, грузини відкриті до спілкування з українцями, створюють багатонаціональні родини, заводять дружні стосунки з українцями та підтримують спілкування з ними як неproblemне для себе. Крім того, у мігрантів не викликає труднощів з адаптацією до повсякденного життя в Україні. Вони підтримують контакти з грузинами переважно через зустрічі та спілкування з іншими мігрантами з Грузії, які також перебувають в Україні, або за допомогою засобів зв'язку (Інтернет,

телефон) з тими, хто проживає в Грузії. Подорожі в Грузію відбуваються рідко.

Водночас мігранти виявили бажання повернутися до країни походження. Це свідчить про неуспішність процесу міграції. Найпоширенішими причинами такого бажання є потреба у безпосередніх контактах з родиною та складність почуватися в Україні як вдома. Гіпотетично активізація транснаціональних практик могла б зняти цю напругу та підвищити оцінку мігрантами успішності свого переїзду. Тож, доречною була б організація програм підтримки у здійсненні таких поїздок, пільги на поїздку до країни походження. Наприклад, тим, хто має посвідчення співвітчизника Грузії, країна-реципієнт чи країна походження може оплатити частину вартості квитків до Грузії. Крім того, мігрантам потрібні програми реінтеграції сім'ї, що допомогли б переїхати в Україну членам сім'ї. Такі програми повинні передбачати підтримку, як фінансову, так і в документообігу, з боку держави або приватних фондів у процесі переїзду.

Мігранти демонструють відносно високий рівень залученості в економічну систему України. Більшість мігрантів включені в ринок праці країни, безробітними залишаються менше третини. Проте задоволеність рівнем життя та матеріальним становищем низька. Це може бути наслідком відсутності позитивної динаміки в економічному становищі після переїзду (попри те, що більшість респондентів мігрували в Україну, щоб отримати нову роботу та збільшити свої доходи). Ще однією причиною бажання повернутися в країну походження є низький рівень життя. Простого розв'язання проблеми немає. Ми спостерігаємо досить високий рівень залученості в економічну систему країни-реципієнта, досить низький рівень безробіття (нижчий, ніж серед етносу-реципієнта) та відсутність дискримінації при працевлаштуванні. Тож можна зробити висновок, що матеріальне становище мігрантів не є гіршим за матеріальне становище етносу-реципієнта. Проблема радше пов'язана із завищеними очікуваннями щодо здобутків від міграції, їх невідповідністю економічному становищу населення України. Гіпотетично розв'язати проблему може грошова допомога від держави. Але така допомога також має свої ризики. Вона може знизити рівень інтеграції мігрантів в економічну систему країни. Доречніше було б зробити економічну систему ще більш інклюзивною для мігрантів, забезпечити для них безкоштовні курси підвищення кваліфікації та курси економічної грамотності. Це допоможе мігрантам максимально застосувати свій потенціал та навички, адаптувати до використання в Україні наявний культурний капітал без ризику випадання з економічної системи (що може знизити їхній загальний рівень інтеграції).

Можемо зробити висновок, що мігранти інтегровані в суспільство країни-реципієнта. Про це свідчить їхня готовність до самоцінних контактів з індивідами країни-реципієнта, інтеграція в економічну систему, високий рівень адаптації до соціокультурних норм. Вони також підтримують контакти з іншими грузинами, але переважно за рахунок комунікації з тими грузинами, які також живуть в Україні. З особами, які живуть у країні походження, контакти підтримуються переважно віртуально. Отже, за наявності ознак одночасної залученості в обидві спільноти можемо стверджувати про транснаціональність життя мігрантів з Грузії в Україні, проте важливо розуміти, що не всі транснаціональні практики вони підтримують з високою активністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крисаченко В. Етнічна палітра сучасного українського соціуму. Український соціум. Київ: Знання України, 2005. С. 188–217.
2. Національний склад населення м. Київ. URL : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/city_kyiv/
3. Позняк О. Прогнозування етнічного складу населення України. Демографічні процеси та тенденції, 2008. № 1. С. 132–140.
4. Bailey A. J. Turning Transnational: Notes on the Theorization of International Migration. *International Journal of Population Geography*, 2001. № 7. С. 413–428.
5. Basch L., Schiller N. G., Blanc C. S. *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. Basel: Gordon and Breach, 1994.
6. Bell J. Migrants: keeping a foot in both worlds or losing the ground beneath them? *Transnationalism and integration as experienced in the everyday lives of Polish migrants in Belfast, Northern Ireland*. *Social Identities*, 2008. № 22. С. 80–94.
7. Carling J., Erdal J.B., Talleraas C. Living in two countries: Transnational living as an alternative to migration. *Popul Space Place*, 2021. № 27. С. 1–10
8. Good Gingrich L., Preibisch K. Migration as Preservation and Loss: The Paradox of Transnational Living for Low German Mennonite Women. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2010. № 36(9). С. 1499–1518.
9. *International Migration Report 2022*. United Nations, 2022. URL : <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>
10. Levitt P., Jaworsky B. N. *Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends*. *The Annual Review of Sociology*, 2007. № 33. С. 129–156.
11. *Mutual Intercultural Relations In Plural Societies (MIRIPS)*. URL: <https://www.victoria.ac.nz/cacr/research/mirips>
12. Nedelcu M. Migrants' New Transnational Habitus: Rethinking Migration Through a Cosmopolitan Lens in the Digital Age. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2012. № 38(9). С. 1339–1356.

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

МІСЦЕ І РОЛЬ ВІРТУАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ЗДІЙСНЕННІ КРИЗОВИХ КОМУНІКАЦІЙ: АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК

THE PLACE AND ROLE OF VIRTUAL SOCIAL NETWORKS IN PERFORMING CRISIS COMMUNICATIONS: ANALYSIS OF SOCIAL PRACTICES

Характерною особливістю сучасного світу є постійна поява нових викликів часу – кризових ситуацій. Цей процес є цілком закономірним і нормальним за умов налагодженої системи комунікацій. Прискорений темп життя, доступність інформації та її різноманіття – вимагають оперативності у підтримці кризових комунікацій. Якщо раніше вирішенням цих проблем займалися традиційні засоби масової інформації, то сьогодні – здебільшого надається перевага віртуальним соціальним мережам.

З початком всеукраїнського карантину, викликаний поширенням пандемії Covid-19, всі комунікативні процеси перейшли до онлайн-площини. На початкових етапах цей перехід був викликаний низкою складнощів, до яких постулово адаптувалися українці. Згодом, саме ця кризова ситуація стала відправною точкою для перепрофілювання соціальних мереж з розважального майданчика на платформу для підтримки зв'язків з громадськістю. Популярні соціальні медіа як Facebook, Instagram, Tik-Tok, YouTube та інші почали створювати тематичний контент присвячений методами профілактики й здоров'язбережувачим факторам, а згодом і вакцинації, тим самим задовольняючи інформаційні потреби населення.

Проте незабаром українці зіштовхнулися з новою кризою – повномасштабним воєнним вторгненням Росії на Україну. У найкоротші терміни канали, групи, особисті сторінки у соціальних мереж стали головними інформаторами воєнних подій й засобами для підтримки кризової комунікації. Користування соціальними мережами почало здійснюватися за декількома напрямками: інформаційному, фінансовому, культурному і розважальному. Про це свідчить видозмінена риторика їх використання.

Фактично, посткризовий етап пандемії Covid-19 став докризовим етапом російсько-української війни. Цей аспект сприяв миттєвій комунікації між органами влади і суспільством, що надзвичайно важливо під час війни. Саме відпрацьований механізм дії у кризових комунікаціях під час Covid-19 дозволив скоротити час адаптації до нової воєнної реальності.

Ключові слова: криза, кризова комунікація, віртуальні соціальні мережі, Covid-19, російсько-українська війна, соціальні практики.

A characteristic feature of the modern world is the constant emergence of new challenges of time - crisis situations. This process is completely natural and normal under the conditions of an established communication system. The accelerated pace of life, the availability of information and its diversity require promptness in the support of crisis communications. If before these problems were solved by traditional mass media, today virtual social networks are mostly preferred.

With the beginning of the all-Ukrainian quarantine caused by the spread of the Covid-19 pandemic, all communication processes moved to the online plane. At the initial stages, this transition was caused by a number of difficulties, to which the Ukrainians gradually adapted. Subsequently, it was this crisis situation that became the starting point for the repurposing of social networks from an entertainment platform to a platform for supporting public relations. Popular social media such as Facebook, Instagram, Tik-Tok, YouTube and others began to create thematic content devoted to methods of prevention and health-preserving factors, and later on vaccination, thereby satisfying the information needs of the population.

However, Ukrainians soon faced a new crisis - a full-scale military invasion of Ukraine by Russia. In the shortest possible time, channels, groups, and personal pages in social networks became the main informants of war events and means for supporting crisis communication. The use of social networks began to be carried out in several directions: informational, financial, cultural and entertainment. This is evidenced by the changed rhetoric of their use.

In fact, the post-crisis stage of the Covid-19 pandemic became the pre-crisis stage of the Russian-Ukrainian war. This aspect facilitated instant communication between authorities and society, which is extremely important during wartime. It was the well-developed mechanism of actions in crisis communications during Covid-19 that made it possible to shorten the time of adaptation to the new military reality.

Key words: crisis, crisis communication, virtual social networks, Covid-19, Russian-Ukrainian war, social practice.

УДК 316.772.3:616-036.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.6>

Безуглова В.Д.

аспірантка 1-го навчання за спеціальністю 054 – Соціологія кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізький державний педагогічний університет

Вступ. Загальновідомо, що на тлі інтенсивного запровадження новітніх інформаційно-комунікативних технологій в усіх сферах людського буття відбулися глибокі зрушення функціонування більшості соціальних інститутів, зокрема державного управління і PR, трансформуючи кардинальним чином базові механізми комунікації.

Кризи сучасного суспільства стали не просто предметом комунікації, а виступають в якості конструктів для цілого ряду медіа-дискурсів, оскільки медійні повідомлення становлять основу соціальних відносин, формуючи підґрунтя для майбутніх управлінських рішень. Процес реалізації віртуальної комунікації за допомогою соціальних онлайн-ме-

реж характеризується поліморфністю, що забезпечує це лише односторонній процес передачі інформації у системі комунікант-реципієнт, а й уможливорює активну участь останнього у чисельних взаємодіях, наділяючи його новим комунікативним потенціалом. Саме тому в умовах запровадження інноваційних форм цифрової демократії перед теоретиками кризових комунікацій постають нові виклики, що полягають у необхідності розробки нових моделей кризового реагування і технологій комунікації. Особливої актуальності набуває і налагодження відкритої суспільно-політичної комунікації як необхідної умови ефективного функціонування влади, побудови якісної взаємодії з населенням на засадах партнерства задля укріплення інститутів громадянського суспільства, зокрема за умови поширення пандемії та активного частку військових дій.

Методологічну основу даного дослідження склали роботи різних науковців, а саме: О. Коїстінен, О. Криштановської, які розвивали підхід М. Кастельса, П. Штомпки, Р. Емерсона, пов'язаного з вивчення нової онтології взаємодії в Інтернет-просторі; І. Трофимової, яка вивчала динаміку політичної комунікації в онлайн-середовищі з огляду на процеси інформатизації і демократизації; О. Барило, який у своїх роботах акцентовано вивчав вплив інформації як засобу державного управління у надзвичайних ситуаціях; І. Гамова, що досліджувала кризові комунікативні стратегії в соціальних медіа; О. Запорожець, у своїх дослідженнях аргументувала вивчення кризового комунікативного менеджменту в міжнародних відносинах; М. Зубаєва вивчала чинники ефективності ЗМК у кризових ситуаціях; Р. Ключник встановив взаємозв'язок мережі Інтернет і деяких аспектів кризової комунікації; В. Овсяник виділив значення кризових комунікацій під час надзвичайних станів. Більшість означених робіт присвячена феномену кризових комунікацій, що вивчається крізь призму різних управлінського, економічного, інформативного підходів. На перший план виступає розкриття змісту поняття «криза» і теоретичний опис її перебігу. Це свідчить про те, що ці роботи не дають змогу визначити місце і роль соціальних медіа у кризових комунікаціях. Саме тому виникає потреба детального вивчення ролі й місця соціальних онлайн-платформ у підтримці комунікативного акту під час криз, базуючись на реальних практичних кейсах.

Виходячи з актуальності та ступеню розробленості теми у зарубіжній та вітчизняній соціологічній традиції, метою даного дослідження є аналіз досвіду використання віртуальних соціальних мереж у кризових ситуаціях, зокрема в часи пандемії Covid-19 і російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сфера державного управління являє собою складну комунікативну систему, де незалежними акторами інформаційної взаємодії реалізуються формальні/неформальні комунікації у вертикальній і горизонтальній площині. У періоди криз різної природи і зростання рівня соціальної напруженості населення актуалізується необхідність налагодження комунікації між органами державної влади й громадськістю, оскільки, знаходячись на піку своєї гостроти, вони легко виходять з-під контролю.

У кризових ситуаціях ефективність комунікативної взаємодії між владою і населенням визначається рівнем відкритості інформації й максимально широким висвітленням кризових подій, а також прийнятих рішень та дій за допомогою усіх доступних комунікаційних каналів. Не менш значимим чинником є й оперативність донесення актуальної інформації, а також наявність двостороннього зв'язку із представниками найрізноманітніших цільових аудиторій.

У сучасному медіапросторі соціальні онлайн-мережі поширюють інформацію практично миттєво, звертаючись одночасно і безпосередньо до великої аудиторії адресатів, оминаючи при цьому можливих посередників. Таким чином, щоб ефективно управляти інформаційними потоками під час кризи і звести репутаційні витрати до мінімуму важливо використовувати позитивний потенціал організації кризових комунікацій у соціальних онлайн-мережах.

У межах даного дослідження ключовим поняттям є «криза». Так, у словнику української мови поняття криза визначається як різка зміна звичайного стану речей, своєрідний злам або загострення становища [4]. Найбільш вдале потрактування цього поняття подає у своїх працях А. Чернявський: «Криза – це переломний етап функціонування будь-якої системи, коли вона піддається впливу ззовні або зсередини, що потребує від неї якісно нового реагування» [13, с. 4]. Проте, слід зазначити, що криза – це завжди зміни, які залежно від механізму взаємодії, несуть позитивні або негативні наслідки. Амбівалентна сутність кризи виявляється, з одного боку, в її неочікуваності, з іншого – у непередбачуваності. При правильній побудові комунікації влада має можливість не лише вчасно фіксувати її внутрішні і зовнішні прояви, а й виявляти проблемні зони, передбачати наслідки.

Паралельно з появою і розвитком кризових ситуацій зростає попит на інформацію серед представників тих чи інших верств суспільства. Звідси й потреба у налагодженні системи кризових комунікацій.

Під «кризовими комунікаціями» Т. Кумбс розуміє процес накопичення, опрацювання

й розповсюдження інформації, яка відображає основні тези, пов'язані з кризовими ситуаціями [19, с. 20]. На його думку, тактика комунікативного спілкування повинна охоплювати три основні періоди: докризовий, кризовий і посткризовий. З глобальним розповсюдженням інтернет-мережі й її оперативними можливостями взаємодія вертикалі «влада-суспільство» почала розгортатися саме на її теренах.

Розуміння кризи як особливих, нестандартних подій у поєднанні із високим рівнем невизначеності, актуалізує необхідність вивчення порушень інформаційних зв'язків як загрози нормальному функціонуванню і розвитку особистості, суспільства в цілому. У цьому сенсі налагодження кризової комунікації набуває принципово важливого значення для діагностування, прогнозування, управління кризою, адаптацією до нових умов і нейтралізацією негативних наслідків. Іншими словами, йдеться про необхідність постійної і планомірної діяльності, спрямованої на забезпечення ефективної комунікації між органами влади і населенням, формування громадської думки, конструювання продуктивних соціальних взаємовідносин.

Ефективність комунікативних процесів у період кризи визначається максимальним охопленням аудиторії, можливістю контактувати з кожним реципієнтом окремо, ступенем доступності мови викладу інформаційного повідомлення, перспективою створення двосторонньої комунікації, імовірністю вести паритетний діалог із зацікавленими групами громадськості, рівнем міжособистісної та інституційної довіри. Саме тому, головними засадами комунікативної взаємодії повинні бути відкритість, оперативність і максимально широке висвітлення кризових подій, а також прийнятих управлінських рішень. У сучасному медіапросторі усім цим вимогам відповідають соціальні онлайн-мережі. Саме вони надають можливість легко керувати інформаційними потоками, максимально використовувати їх комунікативний потенціал, при цьому мінімізуючи можливі репутаційні ризики для представників влади, лідерів думок, зацікавлених осіб.

Вперше українська спільнота зштовхнулася із комунікативними викликами у 2020 р. під час появи і стрімкого поширення пандемії COVID-19. На той момент суспільство перебувало у стані стресу, повній дезорієнтації й нерозумінні змін, які відбуваються, зокрема карантинних обмежень, соціальної дистанції, переходу до онлайн-площини. Цей перехід зумовив появу нового способу оперативного інформування населення, який би міг ефективно поширювати інформацію в часи епідемії, оскільки традиційні засоби масової інформації, електронне листування, сайти із застарілою веб-підтримкою виконували пере-

дачу повідомлень, фактів доволі повільно. Натомість, соціальні мережі миттєво підхоплювали інформацію й розповсюджували її по всій павутинні [18].

Активна реалізація такої практики розпочалася в Китаї. У період масштабного карантину влада почала використовувати комунікативний потенціал віртуальних соціальних мереж задля інформування про можливості підтримки здоров'я громадян. За допомогою цифрових технологій людям повідомляли актуальні новини, пов'язані з епідеміологічною ситуацією в країні, статистичні дані щодо поширення хвороби, зокрема тенденції одужання й смертності, надавали практичні рекомендації відносно засобів індивідуального і колективного захисту населення. Таким чином, їм вдалося прискорити темпами досягти налагодження психологічного клімату у суспільстві [9].

Згодом подібні заходи знайшли своє місце й в Україні. Так, Кабінет міністрів України у постанові «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» від 11 березня 2020 р. зобов'язав Міністерство охорони здоров'я щодня відкрито інформувати населення про здійснення заходів щодо запобігання поширенню коронавірусної інфекції [25].

Наслідки активізації такого виду комунікації між органами влади і громадськістю можна умовно поділити на позитивні і негативні. До позитивної можна віднести інформування й поява дистанційної комунікації та підтримки, а до негативної – маніпуляція числами, навіювання страху для контролю з боку влади. Результати численних досліджень доводять, що під час пандемії домінуючим став негативний емоційний відгук, який виражався у сумнівах, роздратованості, переживаннях, натомість позитивний окрас – у згадках про прояв героїзму, про переваги соціальної ізоляції в контексті збільшення часу спілкування з родиною чи можливостями для самореалізації [3, с. 154].

У межах нашого дослідження ми зробили спробу систематизації наявних електронних ресурсів, які активно використовуються для поширення контенту про COVID-19, за такими ознаками, як:

- рівень охоплення аудиторії – міжнародні і всеукраїнські (who.int, covid19.gov.ua);
- офіційні/неофіційні інформативні портали, блоги, спеціально створенні сайти, форуми, інформаційні канали, телеграм-боти (moz.gov.ua, suprun.doctor/koronavirus/, coronafakes.com, covid19.com.ua, t.me/COVID19_Ukraine_Bot, t.me/COVID19_Ukraine);
- характер контенту – аудіо-, фото-, відеоматеріали, інтерактивні мапи, текстові повідомлення, освітні курси (covid19.rnbo.gov.ua, niss.gov.ua/tags/covid-19,

courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+COVID101+2020_T1/course/).

Цей перелік є достатнім, проте не є вичерпним, оскільки ситуація швидко змінюється, зважаючи на суспільні запити, з'являються усе нові й нові ресурси, які вимагають додаткового аналізу щодо достовірності змісту розміщеного контенту. Окрім того, не варто забувати, що поставити під сумнів можна будь-яку інформацію незалежно від місця її розміщення, а визначення її достовірності, у тому числі у соціальних онлайн-мережах – це трудомісткий процес, що вимагає особливої уваги.

У вересні 2020 р. фахівці ВОЗ виступили із заявою щодо необхідності протистояння інфодемії на тлі пандемії COVID-19, оскільки це перша в історії людства епідемія інфекційного захворювання, що характеризується масовим використанням інформаційно-комунікативних технологій та віртуальних соціальних мереж для інформування, комунікації й підтримки продуктивності людей. Звернення до державних органів влади, уповноважених осіб передбачало сприяння протидії надлишковому онлайн і офлайн інформуванню, запровадженню санкцій щодо поширення недостовірної інформації, яка наносить шкоди як фізичному, так і психічному здоров'ю людей, здатна посилювати стигматизацію, ставить під загрозу заходи масової вакцинації, породжує неадекватне ставлення до реалізованих процедур захисту здоров'я і життя населення [2].

У відповідь на цей заклик ВОЗ власники найбільших соціальних онлайн-мереж Facebook, YouTube, Twitter для контролінгу поширення нелегального і неетичного масово модерованого користувачами контенту запровадити чат-боти. Штучний інтелект неідеальний і подекуди припускається помилок, проте частково дозволяє справлятися з надмірно високим обсягом інформації на медичні теми, що проходить через онлайн-платформи щоденно. Основна задача ботів видаляти складні повідомлення або маркувати їх як сумнівні [11].

На тлі карантинних обмежень, викликаних упік пандемії, в 2021 р. з'являється нова дилема у суспільстві – вакцинація. Широкого розгаслу це питання набуло і в соціальних онлайн-мережах. Поява різноманітного контенту, в тому ж числі фейків і пропаганди, вимагала постійної фільтрації споживчої інформації. За даними досліджень Інституту масової інформації, які протягом 2021 року досліджували різні засоби масової інформації, було з'ясовано, що порівняно з іншими мережами найбільше фейкових повідомлень про коронавірус і конспірологію поширює Instagram і TikTok [15].

Задля вирішення проблем інфодемії ВОЗ спільно з Європейським центром профілактики і контролю захворюваності, організації здоров'я збереження різних країн за під-

тримки Університету Дж. Хопкінса створили на онлайн-платформі Facebook вбудований рубрикатор «COVID-19: Центр інформації». Цей розділ містить достовірну інформацію про коронавірусну інфекцію, переваги і рекомендації щодо вакцинації та інші факти. Також існує окремий підрозділ «Безпека вакцин від COVID-19», де виділено окремі блоки необхідної інформації [12].

Facebook передбачив можливість підписки на інформаційну розсилку і поширення постів серед віртуальних друзів. Крім цього, ця соціальна онлайн-мережа задля привернення уваги пропонує нашарувати на фото профілю рамку з написом «Ми зробили щеплення від COVID-19» або з написом «Зроби щеплення» як заклик до дії. За кількістю користувачів, які долучаються до цієї взаємодії можна встановити ефективність такої комунікації.

Аналогічні заходи реалізовані й в Instagram. Розробники цієї платформи закликали користувачів використовувати наліпки в своїх історіях, щоб мотивувати друзів і надати їм додаткову інформацію про вакцинацію від COVID-19. Алгоритми цієї соціальної мережі налаштовані таким чином, що при будь-якій згадці про коронавірус висвічується банер, який інформує про цю хворобу або необхідність вакцинації. Цю інформацію неможливо приховати або прибрати з публікації. Instagram на відміну від Facebook підійшов більш радикально до питання вакцинацій: якщо Facebook має помірне поєднання загальної інформації з довідкою про вакцинацію, то фокус Instagram зосереджений лише на вакцинації. Такий аспект є цілком закономірним, оскільки саме молодь є найменш вакцинованою верствою суспільства.

Слід зазначити, що наукова спільнота теж швидко відреагувала на проблему щодо вивчення ситуації. З-поміж наявних досліджень ми виокремили колективну працю А. Чана, К. Ніксона, Дж. Рудольфа, А. Лі, Г. Джонта, з огляду на те, що вона безпосередньо пов'язана з темою нашого дослідження, а саме присвячена вивченню раннього досвіду впливу пандемії COVID-19 на зміни інтенсивності та характеру комунікації в соціальних онлайн-мережах. Автори наголошують на важливості перевірки будь-якого контенту, оскільки від рівня усвідомленості важливості цієї глобальної проблеми, безпосередньо, залежить стан здоров'я населення в цілому. На їх думку, головною перевагою соціальних мереж є розповсюдженість і швидке підхоплення учасниками комунікативного процесу важливої інформації, переосмислення та здатність дослухатися до неї [23].

Разом із тим в Інтернет-площині відбулося інформативне переснащення веб-ресурсами, присвяченим коронавірусу. На думку

Д. Сукнанані Н. Мейса, соціальні мережі надали відкритий доступ до інформації щодо інфекційних хвороб і як наслідок уможливили контроль за поведінкою користувачів задля подальшого інформаційного впливу [24, с. 4–5].

Питання вакцинації населення одразу було сприйнято досить суперечливо – думка громади поділилася на тих, то «за» і «проти». У своїх роботах С. Альбота стверджувала, що соціальні мережі стали провідними каналами, які формують певний світогляд з цього питання. Вона виокремлює дві когнітивно-перцептивні та поведінкові моделі спілкування: формування загального ставлення до вакцинації і його позитивний/негативний вплив на суспільство. Процес підведення до відповідної думки відбувається на двох рівнях:

- особистісному, де відбуваються побудова індивідуальних висловлювань щодо процесу вакцинації;

- загальному, на якому здійснюється нашарування загальновідомих фактів, досвіду щеплення окремих користувачів мережі, фактів, блогів з розлогою аргументацією «проти» або «за» на внутрішнє сформоване відчуття конкретної особистості [1, с. 22].

- Французькі науковці Ж-П. Шталь, Р. Коен, Ф. Деніс, Дж. Гауделус, А. Мартіно, Т. Лері, Х. Лепетит вказують на переваги використання соціальних онлайн-мереж у пропаганді позитивного та негативного ставлення до вакцинації:

- масштаби поширення – соціальні мережі створюють сприятливі умови для великого охоплення користувачів, які сприймають, створюють та поширюють інформацію, пов'язану із щепленням;

- характер інформування – онлайн-площина є більш демократичною, а відтак й інформація про вакцинацію може містити одночасно як суб'єктивний, так і експресивний зміст;

- швидкість поширення контенту – функціональне веб-забезпечення соціальних мереж сприяє прискореному поширенню інформації між усіма їх учасниками. Крім цього, відбулося руйнування бар'єрів між учасниками онлайн-комунікації шляхом надання реакції «подобається», «поширити», «коментувати» у реальному часі [22, с. 118–119].

Значимість вивчення контенту соціальних онлайн-мереж актуалізувалася в комунікативному аспекті через прискорення кількісно-якісних змін у поширенні інфекції, появу нових тяжчих форм вірусу і створення вакцини, що стало новим інформаційним приводом для чисельних дискусій. Комунікативний потенціал віртуальних соціальних мереж впливає на характер самоорганізації та саморозвитку учасників Інтернет-взаємодії, входить до структури їх ментального простору, виражаючи ставлення до дійсності, здатність адаптуватися до нього.

Така налагоджена система онлайн-комунікації, що набула свого розквіту за умов пандемії, дала змогу українцям швидко адаптуватися до нової кризової ситуації – повномасштабної війни на території України.

З перших хвилин повномасштабного вторгнення російських військ на територію України розпочався повний інформаційний хаос в мережі Інтернет. Згідно зі статистичними даними Google Trends у день 24 лютого 2022 р. у світовому рейтингу пошуковий запит «guerra ucrania» (перекл. українська війна) отримав статус «надпопулярний», оскільки кількість запитів за день зросла на 3100 %, на другому місці – Чорнобиль (інтерес зріс на 2350 %), а на третьому – НАТО (приріст на 1850 %). Варто зазначити, що Україна фігурувала майже у всіх топових запитах того дня. Найбільше «гуглили» мешканці Німеччини, Австрії, Ірландії, Франції і Канади [21].

У межах української аудиторії також встигла сформуватися певна інформаційна потреба. Популярні канали, чати, спільноти соціальних мереж і месенджерів Telegram, Viber, Facebook, Instagram, Tik-Tok та ін. почали «вірусити» новинами про війну, цитатами звернень президентів, інструкціями щодо дій під час повітряної тривоги, наповненістю тривожної валізки тощо. Позитивний досвід використання соціальних медіа під час пандемії дав можливість оперативно налагодити комунікацію з громадськістю задля зниження стресу населення.

Соціальні онлайн-мережі стали головним комунікативним інструментом для оперативного інформування й спілкування у суспільстві. Цей факт підтверджується результатами шостого загальнонаціонального опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг», щодо визначення адаптивності українців до умов війни. Дані опитування демонструють, що порівняно з показниками, які були зафіксовані у квітні 2020 р. в часи пандемії, під час війни частка тих, хто постійно на зв'язку із рідними зросла з 27 % до 72 %, друзями – з 15 % до 48 %. Перш за все це пов'язано із відчуттям тривожності, а також соціальною природою людини й її потребою у спілкуванні. Крім цього, опитування демонструє вподобання українців щодо способів отримання інформації. За період повномасштабного вторгнення Росії в Україну суттєво зріс коефіцієнт користувачів месенджерів з 13 % (який був зафіксований у листопаді 2021 р.) до 42 %, що вплинуло на спад використання соціальних онлайн-мереж з 49 % до 37 %. Такі результати говорять про потребу суспільства у поширенні актуальних новин. Віртуальні соціальні мережі завдяки своїй оперативності, доступності перегляду й зручному інтерфейсу більшою мірою задовольняють ці інформаційно-комунікативні потреби [14].

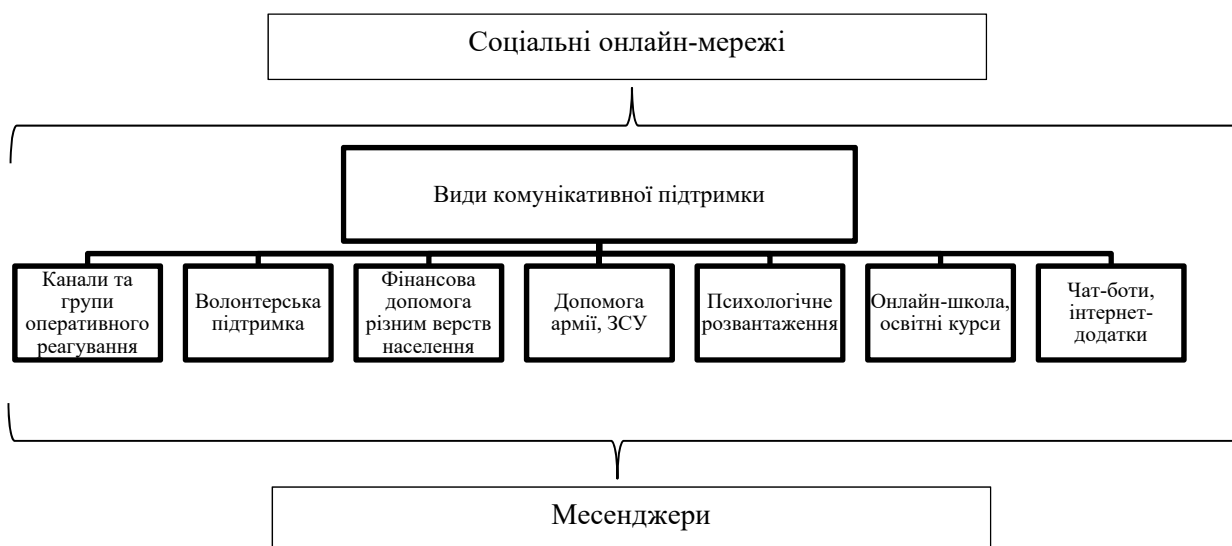


Рис. 1. Види комунікативної підтримки

Виходячи з цього ми бачимо, що через війну відбувся частковий інформаційний перехід від віртуальних соціальних мереж, які були провідним джерелом інформації під час пандемії, до месенджерів, зокрема Telegram і Viber. Це пов'язано з тим, що ці вони мають різний функціонал, зокрема орієнтацію на спілкування й отримання інформації. Ми спробували проаналізувати соціальні медіа і визначили їх місце і роль у реалізації комунікативної підтримки у воєнний час.

Представлена схема презентує основні інформаційні напрямки функціонування соціальних медіа в умовах воєнного часу. Попри спад використання соціальних онлайн-мереж, вони виконують ту ж саму інформаційну підтримку, що й месенджери. Суттєвою їх відмінністю є хаотичне і стихійне зображення цих повідомлень, які поширюються за рахунок постів та репостів. Натомість, месенджери з перших днів військових дій в Україні швидко пристосувалися й оперативно створили інформаційні канали, групи, які структуровані за представленими напрямками.

У зв'язку зі стресом і панікою, які викликані воєнними діями, користувачі віртуальних соціальних мереж, самі цього не розуміючи, потрапили до «інформаційної бульбашки». За своєю суттю, це автоматичне надання людині тієї інформації за запитом або рекомендаціями, яка згенерувалася шляхом алгоритмів функціонування Інтернет-мережі. На думку науковця Н. Агунг, Instagram працює саме за такою схемою: спочатку штучний інтелект обирає об'єкт дослідження, аналізує запити користувача, його дії й реакції на ту чи іншу інформацію, а потім на основі цього – видає подальшу інформацію. Внаслідок такого механізму дій користувач потрапляє «на гачок» [17].

З іншого боку, слід пригадати той факт, що у перші дні війни спостерігалось максимальне інформаційне напруження, яке спровокувало масову активність в мережі (створення публікацій, поширення дописів, реагування на контент воєнної тематики тощо) й спричинило появу відповідних публікацій, рекомендацій і наповненості новинних стрічок. З цим фактом пов'язана поява нових лідерів думок і зростання кількості фоловерів у вже існуючих. За перші три тижні повномасштабних військових Україна отримала нових медійних улюбленців серед політиків, на виступи яких з нетерпінням щоденно чекали українці. Президент України В. Зеленський за час воєнного вторгнення майже вдвічі збільшив кількість підписників з 9 до 17 млн осіб в Instagram. Аудиторія голови Миколаївської ОДА В. Кіма у Telegram сягнула позначки 700 тис. підписників, а в Instagram ця позначка збільшилась з 70 до 517 тис. осіб. Його вірусні відео з мемами: «Доброго вечора, ми з України!» у Тік-Ток сягають позначки 50 млн. переглядів. Натомість, за сторінками радника офісу президенту О. Арестовича слідкують понад 850 тис. підписників у Facebook та 1,5 млн. осіб в Instagram, що майже втричі більше ніж було восени 2021 р. [8]. Щоденні онлайн-брифінги цього «краша» в соціальних мережах, особливо на початку війни, виконували роль посередника в публічній сфері. Саме від риторики, яка публікувалася на просторах Інтернету, залежав настрій українців. Це свого роду позитивна уособлена маніпуляція з боку соціальних онлайн-медіа, яка виконувала «функцію заспокійливого» для населення. На сьогодні багато політиків використовують соціальні онлайн-мережі для підтримки вертикалі комунікації. Відтак, було створено офіційні канали міністерств, відомств, обласних і міських органів влади, губернаторів, політиків,

військово командувачів для підтримки зав'язків з населенням у різних віртуальних соціальних мережах.

Крім цього, соціальні онлайн-медіа активно використовуються блогерами, публічними людьми й звичайними українцями. Узагальнивши напрямки діяльності різних віртуальних соціальних мереж ми можемо виокремити наступні з них:

- інформування (публікація і активне розповсюдження актів тероризму з боку країни-агресора, оприлюднення відповідних повідомлень, новин, фото і відео-фрагментів);

- фінансова підтримка (публічний збір коштів на потреби армії, внутрішньо перемішених осіб, тварин тощо, а також використання реклами як засобу підтримки середнього і малого бізнесу);

- виховання (популяризація національної ідеї, української культурної спадщини в інтернеті, примноження творів мистецтв, збереження історичної пам'яті і т. ін.);

- дозвілля (інформаційна розрядка від подій, що відбувається, стабілізація психічно-емоційного стану користувачів соціальних онлайн-медіа).

Ефективність інтернет-комунікації можна спостерігати на прикладі інфлюенсера, волонтера С. Притули, який за допомогою соціальних мереж запустив благодійний збір «Народний байрактар». Мета цього інтенсиву – зібрати кошти на купівлю трьох байрактарів (безпілотних літальних апаратів (БПЛА) за 7 днів. Такий челендж швидко підхопили українці і вже за неповних три дні інтернет-користувачі задонатили понад 600 млн. грн., що дорівнює вартості чотирьох пристроїв [20].

Проте варто акцентувати увагу і на появі нових проблем реалізації інформативно-комунікативної діяльності, детермінованих відмінностями корпоративної політики соціальних онлайн-мереж. Варто розуміти, що російсько-українська війна розгортається не тільки на лінії фронту, а й на веб-сторінках, де щоденно відбувається інформаційна боротьба двох країн. Ідеться про інформаційну гібридну війну. Активні користувачі соціальних онлайн-мереж, особливо лідери громадської думки, які мають велику аудиторію підписників, стискаються з низкою проблем при спробі публічного розгаслу актів тероризму.

По-перше, відбувається блокування «насилницького» контенту. При спробі показати реальні наслідки від ракетних ударів, кількість жертв від жорстокості армії РФ, використання мови ворожнечі у своїх публікаціях політика соціальних медіа таких як Instagram, Facebook видаляють подібні публікації або блокують на певний термін сторінку автора. Такі дії пов'язані з тим, що політика Мета-компанії не була готова до воєнного контенту й її

алгоритми обмежують «поширення агресії» на сторінках соціальних мереж. По-друге, блокування публікації та користувачів відбувається на основі скарг російських ботів [8].

З метою покращення політики користування соціальними мережами і можливість підтримувати інформаційний фронт на сайті офіційного інтернет-представництва офісу президента України була створена електронна петиція № 22/151110-еп зі закликом до В. Зеленського щодо звернення до керівництва компаній Google та Meta (Facebook, Instagram) з проханням переглянути правила спільнот та перестати блокувати українські акаунти, що висвітлюють події в Україні, збирають кошти на допомогу ЗСУ та постраждалим громадянам та врешті називають війну війною [3]. На офіційному Telegram-каналі Міністерства цифрової трансформації України було оприлюднено лист Н. Клеггу – президенту з глобальної політики корпорації Meta, в якому йдеться про покращення процесів модерації українського контенту. Крім цього, було запропоновано список правил з модерації українського регіону, що допоможе зрозуміти, який контент система модерації сприймає в якості небезпечного. Відповідно, знання таких механізмів дозволить уникнути масових блокувань у соціальних мережах [8].

З метою забезпечення інформаційної підтримки українського населення Міністерство цифрової трансформації вирішило продовжити практику використання чат-ботів, яка успішно себе зарекомендувала під час пандемії у 2020 р. Основний перелік містить чат-боти, що присвячені підготовці до надзвичайних ситуацій (@Hotovyi_do_vsioho_bot), алгоритмам дій та порадам першої медичної допомоги (@FastAid_bot), пошуку волонтерів по всій Україні (@saveua_bot), інформації про пересування ворожої техніки (@stop_russian_war_bot, @evorog_bot), блокуванню соціальних медіа, які поширюють дезінформацію, а також інформацію щодо місць дислокацій ЗСУ (@stopdrugsbot), пошуку притулку (@shelter_for_ukrainians_bot, @turbotnyk_bot) тощо [7]. Отже, ми бачимо що влада намагається урегулювати й зробити більш зручною онлайн-комунікацію, ефективно використовуючи соціальні онлайн-мережі для комунікації з населенням у кризових умовах.

Підтримка населення, оцінка його настроїв, врахування потреб – це необхідна умова ефективності кризових комунікації. Згідно із результатами соціологічного опитування, проведеного О. Скоруком, 70 % респондентів засвідчили, що кризові комунікації стали найбільш необхідним навиком під час Covid-19. Натомість, 55 % опитаних відзначили навик роботи в соціальних мережах, зокрема пошук, аналіз інформації й співпраця з інфлю-

енцерами [10, с. 119]. Це засвідчує той факт, що поширення пандемії дало поштовх до масового переходу різних сфер суспільного життя, в тому ж числі й інформаційної, до онлайн-площини.

З появою повномасштабної війни в Україні спостерігається вже відпрацьована звичка моніторингу новин у соціальних мережах, яка викликана постійною потребою зниження стресу шляхом споживання контенту. Опитування ГО «Детектор Медіа» за 2020 р. показало, що головним джерелом інформації є телебачення (75 %), на другому місці – соціальні онлайн-мережі – 44 %, які мають майже вдвічі більший показник перегляду, аніж у докартинний період (24 % у 2019 р.) [16]. Натомість у часи війни ситуація змінилася кардинально, адже нещодавнє опитування Київського міжнародного інституту соціології підтверджує, що соціальні мережі за період повномасштабного вторгнення стали найпопулярнішим джерелом інформації (76,6 %), посунувши телебачення на другу позицію – 66,7 % опитаних [5]. Отже, якщо соціальні онлайн-мережі у доковідний період використовувалися для організації дозвілля, розваг, то зараз вони стали незамінною платформою для інформаційно-комунікативної підтримки більшої частини населення, суттєво розширивши своє функціональне призначення.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що соціальні онлайн-мережі посідають виключно важливе місце у кризових комунікаціях. Практичний дворічний досвід їх використання під час пандемії COVID-19 сприяв швидкому зануренню суспільного життя в онлайн-площину в період повномасштабного вторгнення. Такий формат онлайн-спілкування відіграє важливу роль у процесах комунікації влади й населення. По-перше, уможливорює здійснення постійного моніторингу суспільних настроїв і очікувань, надаючи тим самим можливість ефективно впливати на громадську думку, оперативно вирішувати проблеми, що виникають, долати усі наслідки кризових ситуацій, зокрема на рахунок зниження рівня стресу й панічних настроїв у населення. По-друге, відкритість і прозорість комунікації створює образ влади, яка реально реагує на запити суспільства і організовує конструктивний діалог з громадськістю. Оскільки без діалогу не буде довіри, яка вкрай важлива для ефективного державного управління, особливо в умовах повномасштабної війни. По-третє, слід наголосити увагу і на можливості контролювати наявність маніпуляцій, фейків і пропаганди на просторах Інтернету, які ускладнюють доступ аудиторії адресатів до правдивої інформації.

Безумовно, дослідження присвячені вивченню практичних моделей інформаційно-комунікативної взаємодії влади і населення

у соціальних онлайн-мережах повинні продовжуватися. З-поміж перспективних напрямів таких досліджень можуть бути такі, як: окреслення принципів і етичних норм комунікативної культури, а також інформативно-комунікативний компетенцій лідерів думок, зокрема політичних діячів, державних службовців та інших посадових осіб, опозиційних діячів тощо; визначення показників ефективності форм і видів контенту; оцінка значимості узгодженості як горизонтальної комунікації (на загальнонаціональному, регіональному, місцевому рівнях), так і вертикальної, що стосується міжгалузевого представлення даних (економічна, політична, соціальна, культурна на інші сфери); розробка методики кількісної та якісної оцінки ефективності електронної демократії і т. д. Здійснення аналізу практик відкритої комунікації між владою і громадськістю в соціальних онлайн-мережах у означених напрямках, вивчення трансформацій дискурсивного простору у кризових ситуаціях дозволить сформувати належну методичну базу для соціологічної оцінки ефективності функціонування не лише політичної влади, а й інститутів громадянського суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбота С. Лінгвoseмантичні особливості комунікативної моделі онлайн-спілкування у період вакцинації населення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. 2021. Т. 11, № 79. С. 21–24. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/view/3279/2983> (дата звернення: 27.05.2022).
2. Борьба с инфодемией на фоне пандемии COVID-19: поощрение ответственного поведения и уменьшение пагубного воздействия ложных сведений и дезинформации. *World Health Organization*. URL: <https://www.who.int/ru/news/item/23-09-2020-managing-the-covid-19-infodemic-promoting-healthy-behaviours-and-mitigating-the-harm-from-misinformation-and-disinformation> (дата звернення: 26.06.2022).
3. Закликаємо Президента України звернутися до керівництва компаній Google та Meta (Facebook, Instagram) з проханням переглянути правила спільнот та перестати блокувати українські акаунти, що висвітлюють події в Україні, збирають кошти на допомогу ЗСУ та постраждалим громадянам та врешті називають війну війною. *Електронні петиції – Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/151110> (дата звернення: 07.08.2022).
4. Криза – Академічний тлумачний словник української мови. *Академічний тлумачний словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/kryza> (дата звернення: 07.07.2022).
5. Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни. *ОПОРА*. URL: https://www.oporaua.org/report/polit_ad/24068-mediaspozhyvannia-ukrayintsiv-v-umovakh-povnomasshtabnoyi-viini-opituvannia-opori (дата звернення: 12.08.2022).

6. Мінцифра. *Telegram*. URL: <https://t.me/s/mintsyfra/3275> (дата звернення: 07.08.2022).
7. Павлова Н. Д., Афиногенова В. А., Кубрак Т. А., Зачесова И. А. Дискурс социальных медиа в условиях пандемии Covid-19. Экспериментальная психология. 2021. Т. 14, № 3. С. 152–167. URL: https://psyjournals.ru/files/123353/exppsy_2021_n3_Pavlova_et_al.pdf (дата звернення: 20.06.2022).
8. Нові герої: хто з українців під час війни став популярнішим у соцмережах. Волинські новини. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/novi-heroi-khto-z-ukrayintsiv-pid-chas-viyny-stav-populiarnishym-u-sotsmerezhak/> (дата звернення: 06.07.2022).
9. Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19: Постанова Кабінету міністрів України від 11.03.2020 р. № 211. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zapobigannya-poshim110320rennyu-na-teritoriyi-ukrayini-koronavirusu-covid-19> (дата звернення: 03.05.2022).
10. Скорук О. Кризові комунікації під час пандемії Covid-19. *Збірник наукових праць ЧДТУ*. 2020. № 59. С. 118–123.
11. Соцсети не справляются с модерацией контента из-за коронавируса. *BBC News Русская служба*. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-51935267> (дата звернення: 17.05.2022).
12. Центр информации о COVID-19. *Facebook*. URL: https://facebook.com/coronavirus_info/ (дата звернення: 07.09.2022).
13. Чернявський А. Антикризове управління підприємством: підручник. Київ: МАУП, 2005. 256 с. URL: http://www.maup-sevastopol.narod.ru/e_katalog/anti_cris_upr.pdf (дата звернення: 12.08.2022).
14. Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни (19 березня 2022). Соціологічна група Рейтинг. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/shestoy_obschenacionalnyu_opros_adaptaciya_ukraincev_k_usloviyam_voynu_19_marta_2022.html (дата звернення: 12.05.2022).
15. Як TikTok поширює теорії змови й конспірологію про коронавірус. Дослідження. *Інститут масової інформації*. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/yak-tiktok-poshyryuye-teoriyi-zmovy-i-konspirologiyu-pro-koronavirus-doslidzhennya-i43171> (дата звернення: 15.03.2022).
16. Як змінились уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19. *Detector media*. URL: <https://detector.media/infospace/article/181066/2020-09-29-yak-zminylys-upodobannya-ta-interesy-ukrayintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vyboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19/> (дата звернення: 12.08.2022).
17. Agung N. F. A. Opportunities and Challenges of Instagram Algorithm in Improving Competitive Advantage. URL: <https://ijisrt.com/wp-content/uploads/2019/03/IJISRT19JA125.pdf> (дата звернення: 13.07.2022).
18. Brownson R., Euler A., Harris J., Moore J., Tobacco R. Message: New approaches to disseminating public health science, in: *Journal of Public Health Management and Practice* 2018, №24, pp. 102–111.
19. Coombs W. T. The handbook of crisis communication. 2010. 767 p. URL: https://www.unisabana.edu.co/fileadmin/Archivos_de_usuario/Imagenes/Imagenes_Programas/Imagenes_Posgrados/Facultad_de_Educacion/Maestria_Dir_Gestion_Inst_Educativas/The_Handbook_of_Crisis_Communication.Coombs_y_Holladay.pdf (дата звернення: 09.08.2022).
20. Forbes.ua. Serhiy Prytula's charity fund collected UAH 600 million in four days Bayraktar TB2 – Forbes.ua. URL: <https://forbes.ua/news/blagodiynyi-fond-sergiya-prituli-zibrav-500-mln-grn-na-tri-bayraktar-tb2-24062022-6797> (дата звернення: 07.06.2022).
21. Google Trends. URL: <https://trends.google.com.ua/trends/explore?q=ukraine&date=2022-02-24%202022-02-24> (дата звернення: 11.08.2022).
22. John U. *Sociology beyond Societies*, in: *Mobilities for the twenty-first century*, Routledge, 2000, 255 p.
23. Social media for rapid knowledge dissemination: early experience from the COVID-19 pandemic / A. K. M. Chan and other. *Anaesthesia*. 2020. Т. 75, № 12. С. 1579–1582. URL: <https://doi.org/10.1111/anae.15057> (дата звернення: 18.07.2022).
24. Sooknanan J., Mays N. Harnessing Social Media in the Modelling of Pandemics—Challenges and Opportunities. *Society for Mathematical Biology*. 2021. № 57. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11538-021-00895-3.pdf> (дата звернення: 02.06.2022).
25. The pandemic of social media panic travels faster than the COVID-19 outbreak / A. Depoux and other. *Journal of Travel Medicine*. 2020. Т. 27, № 3. URL: <https://doi.org/10.1093/jtm/taaa031> (дата звернення: 30.07.2022).

СОЦІОПАТЕРНИ ВІЙНИ: ЯК МЕДІАПРОСТІР ВПЛИВАЄ НА СОЦІОПСИХОЛОГІЧНІ НАСТРОЇ СУСПІЛЬСТВА

SOCIO-PATTERNS OF WAR: HOW THE MEDIA SPACE INFLUENCES THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ATTITUDES OF SOCIETY

Спрямування на виконання пропагандистських завдань є характерним для використання медіапростору як у тоталітарних і посттоталітарних державах, так і в індустріальних суспільствах більш демократичного типу. Пропагандистські ефекти комунікації набувають особливої активності в період криз, зокрема, під час війн, при проведенні електоральних кампаній, будь-яких пропагандистських акцій, а також в разі цілеспрямованої пропаганди, спрямованої на «обовдурення» населення в тоталітарних державах. Наслідками цього стали відомі ще протягом останньої чверті ХХ ст. неминучі «ефекти впливу» масової комунікації, які нібито передбачались існуванням і діяльністю власне самої системи. Лише в кінці минулого століття, з появою Інтернет-мережі, ситуація почала децю змінюватись.

Повномасштабне російське вторгнення на територію України, спричинило певний «водорозподіл» інформації, коли люди опинилися у ситуації інфодемії, (коли наявна надвелика кількість інформації), проте реальність і правдивість цієї інформації вимагають ретельної і критичної перевірки. Громадськість паралельно шукає необхідну інформацію у традиційних медіа, у просторах Інтернету, соціальних мережах. Саме цим і користуються створювачі фейків, боти, які створюють і розповсюджують неправдиву, маніпулятивну інформацію про війну. Вивчення «соціопатернів» війни у фокусі того, як сучасний медіапростір впливає на соціопсихологічні настрої суспільства, як ніколи, є актуальним. Є також важливим, вивчення медіакомунікаційної поведінки носіїв інформації в регіонах, особливо, коли це стосується їхніх очільників, представників влади та ОВА. Кожному користувачу соціальних мереж, а також і деіндивідуалізованим представникам традиційних «масових аудиторій» медіа важливо бути медіаграмотними, вміти розпізнати фейки, маніпуляції, дезінформацію, критично мислити і піддавати кожен медіатекст і медіадискурс в цілому критичному аналізу.

Ключові слова: медіапростір, суспільство, імідж, медіа ситуація, персоніфікація.

The focus on the performance of propaganda tasks is characteristic of the use of media space both in totalitarian and post-totalitarian states and in industrial societies of a more democratic type. Propaganda effects of communication become particularly active during crises, in particular, during war, during election campaigns, any propaganda actions and in the case of targeted propaganda aimed at «fooling» the population in totalitarian states. The consequences of this became known during the last quarter of the 20th century, the inevitable «impact effects» of mass communication, which were supposedly foreseen by the existence and activity of the system itself. Only at the end of the last century, with the advent of the Internet, the situation began to change somewhat.

The full-scale Russian invasion of the territory of Ukraine caused a certain «watershed» of information, when people found themselves in a situation of infodemic (when there is an excessive amount of information), but the reality and veracity of this information require careful and critical verification. At the same time, the public is looking for the necessary information in traditional media, the Internet, and social networks. This is exactly what the creators of fakes, bots that create and spread false, manipulative information about the war use. The study of the «sociopatterns» of war in the focus of how the modern media space affects the sociopsychological attitudes of society is more relevant than ever. It is also important to study the media communication behavior of information carriers in the regions, especially when it concerns their leaders, representatives of the authorities and OVA. It is important for every user of social networks, as well as de-individualized representatives of traditional «mass audiences» of the media, to be media literate, to be able to recognize fakes, manipulations, disinformation, to think critically and to subject every media text and media discourse to a critical analysis as a whole.

Key words: media space, society, image, media situation, personification.

УДК 316.28:772

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.7>

Королько В.Г.

д. філос. н., професор,
професор кафедри зв'язків
з громадськістю
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Суська О.О.

д. соціол.н., доцент;
професор кафедри зв'язків
з громадськістю
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Постановка проблеми. Дослідження проблем впливу медіакомунікативного простору набуває все більшої актуальності саме під час кризи, якою, зокрема, є ситуація воєнного стану, коли загострюються «соціопатерни» війни, інструменти впливу на свідомість громадян, їхнього соціопсихологічного стану тощо. Знаходження підходів і засобів протидії ворожим впливами через медіапростір та вивчення різноманітних аспектів того, як сучасний медіапростір впливає на соціопсихологічні настрої суспільства, постає актуальною проблемою, що вирішується і психологами, і соціологами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічні засади дослідження сучасних медіакомунікативних процесів. Можливості осмислення та описання соціальної реальності в рамках таких теорій, як методологічні стратегії соціологічного реалізму (де об'єктами виступають – суспільство, соціальна система, соціальна структура, соціальні інститути) та соціологічного номіналізму (де об'єктами виступають – індивід, особистість й соціальні групи та спільноти) – що були започатковані ще П. Бергером та Т. Лукманом, найчастіше і зараз формують головні парадигми

наукового пошуку та методологічні стратегії наукового пізнання у соціальних науках. Відповідно до постнекласичної парадигми й соціально-конструктивізму, процес комунікативної взаємодії у сучасному медіапросторі з усіма його складовими найоптимальніше розглядається у таких аспектах:

А) комунікативні процеси в «аутопойетичних» (термін Н. Лумана) системах мас-медіа в сучасному суспільстві;

Б) розуміння інформаційного простору (медіапростору) як специфічного феномену й одночасно як соціального явища;

В) зростання суб'єктності в умовах поширення інтернет-середовища;

Г) процеси персоніфікації та деперсоніфікації комунікативних контактів у різних системах мас-медіа та на різних рівнях комунікації у медіапросторі.

Саме глобалізаційні процеси та «глокальність» (термін Р. Робертсона) контекстів розгляду діяльності мас-медіа, як предмета наукових досліджень, не може не створювати певні демаркаційні лінії між сучасними концепціями комунікації. Такою є, наприклад, дилема «раціонально опосередкованого нерелфлексивного» (акцентована У. Еко) – тобто залучення людей до макрокомунікативних процесів з відповідними соціокультурними наслідками. Отже, існують підходи, де, на відміну від згаданого, акцентується здатність мас-медіа забезпечувати та стимулювати раціонально опосередковану вербальну комунікацію. До них наближені когнітивні та комунікативні парадигми кінця ХХ ст., зокрема, аналіз структури і змісту дискурсу Т. ван Дейка [3]; лінгвістичні моделі, що підкреслюють важливість мови і мовлення в організації макрокомунікативних зв'язків. Актуальною видається думка Умберто Еко, що будь-який випадок комунікації приховує певну константну структуру, «але серійна техніка (в першу чергу техніка, й тільки потім мислення, техніка, яка передбачає певне бачення світу, проте це бачення не філософського кшталту) покликана створювати нові структуровані реальності, а не відкривати віковічні структурні закони» [10, с. 317].

Інтерактивна сучасна «контрмедійна» ситуація (особливо під час інтеракцій в комп'ютерних мережах) є новою комунікативною ситуацією [12], де поєднуються можливості й прийоми рівнів інтерперсональної та масової комунікації. Ці інтерференції різних типів комунікації є не тільки ознакою часу, але й суттєвим викликом для передбачення реакцій аудиторії, яка вже фактично перестала бути «масовою», на що спиралась всі медіацентричні моделі масової комунікації. Проте «формула Ласвелла» продовжує спрацьовувати (що ми сьогодні спостерігаємо у поведінці російських медійних аудиторій, як країни-агресорки).

Щодо сучасних трансформацій українських медійних аудиторій – можна зафіксувати зрушення, які, незважаючи на початок повномасштабної російської агресії проти України, віддзеркалюють новітні тенденції розвитку комунікаційних процесів в умовах глобалізованого цифрового інформаційного простору. Суб'єктність, яка невпинно поширюється як визначальна риса сучасної інтерактивної комунікації в мережах, породжує новий тип «актора» (термін Ю. Габермаса), головними рисами якого є персоніфікованість суб'єкта комунікації та відповідність створеного ним інформаційного поля [9] саме його автентичним потребам, інтересам та запитам щодо добору інформації та участі в інтеракціях.

Перетворення аудиторій в інтерактивні «інтерпретативні спільноти» [9] є не тільки надсучасним трендом, але й дороговказом для розвитку систем медіа в усьому світі. До цього додаються омніканальність та мультимедійність як визначальні риси медіа-процесів. Саме можливість користування багатьма каналами отримання інформації, її порівняння, перебування одночасно користувачем різних медіаджерел та власна участь у створенні інформації – такі можливості відкриває сьогоденний етап розвитку інформаційних технологій перед тими, хто має змогу і бажання стати персоніфікованими суб'єктами, а не залишатись узвичаєними «глядачами і слухачами», тобто стандартними представниками традиційних масових медіа-аудиторій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

«Соціопатерни» війни та настрої населення. Несподівані зміни, що принесло із собою повномасштабне російське вторгнення, та ситуація воєнного стану породили і в комунікативних стосунках так звані «соціопатерни» війни. Віроломний напад на Україну, розгортання всенародного спротиву російській агресії поставили питання про конкретність відтворення ідентичності, про самоідентифікацію українців та концентроване відчуття автентичності. Соціологічні центри (зокрема, КМІС, «Рейтинг» та ін.) фокусують свою увагу також і на питаннях соціопсихологічного гатунку. Так, у дослідженнях 2022 року ставилися питання щодо: «віри у перемогу»; «палітри емоцій», які сьогодні відчувають громадяни України стосовно країни та себе; оцінок «становища нашої держави у світі»; «громадянської та мовної ідентичності» тощо. Згідно даних соціологічної агенції «Рейтинг», «головна емоція, яку відчувають респонденти, думаючи про Україну, – гордість (75%). Серед інших – сум (29%) та радість (26%). Близько 10% відчувають зацікавленість або страх. Думаючи про себе, емоції розділилися рівною мірою: гордість (34%), сум (31%), зацікавленість (29%), радість

(23%). За останній рік вдвічі зросла гордість та радість за країну. На індивідуальному рівні також зросли показники гордості, водночас є приріст по суму і страху. При цьому страх і сум відносно себе більш виражені, ніж щодо країни. Аналогічно з гордістю. А от з зацікавленістю навпаки – щодо себе відчувають значно частіше, ніж щодо країни. Сум за країну відносно частіше відчувають мешканці півдня та жінки. Страх – жінки та бідніші категорії населення» [8]. Рейтинг

Провідними соціологами та соціальними психологами неодноразово відзначалось, що позиціонування індивіда як повноправного члена глобального політико-економічного співтовариства одночасно впливає на фундаментальні підвалини національних держав (Б. Андерсон, З. Бауман, Дж. Моул, Г. Рейнгольд, Р. Робертсон). Проте, саме спеціалістам із зв'язків з громадськістю (В. Королько), як нікому іншому, відомо, що національний компонент в сукупності ідентифікаційних орієнтирів особистості лідера (керівника регіону, компанії тощо) посилюється чи послаблюється залежно від стабільності ситуації [6]. Так, під час кризових ситуацій, зокрема, під час воєнного стану, він суттєво посилюється. Соціалізація особистості (у т.ч. її політична – як усвідомлення свого «Я» в соціополітичному сенсі) відбувається також за рахунок засвоєння соціально-комунікативного і соціопсихологічного досвіду і практик попередників, самореалізації, саморозвитку (Г. Балл, В. Роменець), на ґрунті психологічної адаптації (А. Налчаджян) та політичних орієнтацій особистості (В. Васютинський, О. Сушій, Л. Найдьонова, М. Слюсаревський ін). У період надзвичайних станів, зокрема, розгортання «соціопатернів війни», для індивіда в системі особистісних проєкцій (О. Сусська) та диспозицій (П. Бурдьє) найбільш дієвим психологічним компенсатором стає «ідентичність місця» [2], що реконструює зруйновані «національні» засади (Б. Андерсон) й тим самим підтримує необхідні для самоідентифікації індивіда символічні (Р. Барт, Ю. Гелтон, Б. Гройс, ін.), мисленнєві та емоційні «опори свідомості» (Л. Виготський), що є передумовою продукування смислів (У. Еко, Т. Т. ван Дейк, Ю. Лотман, Р. Якобсон).

Проблема боротьби з фейками, що розповсюджує в інформаційному просторі країна-агресорка, використання «мови ворожнечі» та інших прийомів російської пропагандистської машини, стали останнім часом одним з найбільш актуальних предметів досліджень. Такі дослідження мають на меті виявити найбільш вразливі елементи такої ворожої пропаганди і виробити протидію щодо неї на рівні критичного мислення та визначити можливості запобігання її впливам на індивідуальну та масову свідомість в Україні. Як підкреслював З. Бау-

ман, через свою «фундаментальну конституцію» люди мають вроджену (навіть спадкову) невідлучну зацікавленість у впорядкованому й структурованому світові, до того ж «не менш невідлучно вони зацікавлені в тому, щоб самим бути чіткіше означеними і щоб їхні власні можливості наперед обиралися для них, перетворюючись із причини змішання й страждань на джерело орієнтацій в світі» [1, с. 203]. Розхитати суспільні настрої, посіяти паніку і ворожнечу між окремими верствами і групами населення, все це є цілями «мови ворожнечі» у гібридній війні», яка є одним із провідних комунікаційних інструментів для деморалізації суспільства. Це допомагає ворогу підірвати єдність думок українців щодо важливих суспільно-політичних питань. Проте, як вже зазначалось у вищеведених результатах досліджень агенції «Рейтинг», перед панічними настроями, які призводить до прояву емоції страху, уразливими є лише близько 10%, проте «абсолютна більшість (93%) впевнені, що Україна зможе відбити напад Росії. Близько 60% зазначили, що для перемоги у війні необхідно більш тривалий час: 20% вважають, що необхідно більше року, 40% – півроку-рік. Водночас, майже чверть оцінюють необхідний для перемоги час до кількох місяців» [8].

Для запобігання поширенню фейків та дезінформації населення важливою та вкрай необхідною є перевірка інформації на офіційних сайтах організацій або у інших відкритих джерелах інформації. Що стосується російсько-української війни, то всю необхідну інформацію можна знайти на таких ресурсах: Генеральний штаб ЗСУ (<https://www.facebook.com/GeneralStaff.ua>), Міністерство оборони України (<https://www.mil.gov.ua/>), Офіс президента України (<https://www.president.gov.ua/>). Там щодня публікується інформація про воєнні події. Необхідним є також перевірка фотоматеріалів щодо справжності, адже багато фотографій робиться за допомогою програм фотошопа, накладання інших фото, а також часто використовують фотоматеріали, зроблені давно, що не стосуються цих подій і просто «вмонтовується» до іншого тексту. Людина, опинившись під тиском інформації із соціальних мереж в умовах війни, не повинна бути буззахисною, в неї є можливість розпізнавати маніпуляції, викривати фейки, протидіяти дезінформуванню [13]. Для цього необхідно використовувати відповідні інструменти медіаграмотності, серед яких варто виокремити: критичне мислення, аналіз медіатекстів, фактчекінг, тобто перевірка подій, фактів, цифрових даних, документів, публічних заяв, фото, відеоматеріалів.

Як застереження всім теперішнім та майбутнім поколінням звучить сьогодні думка Ю. Гелтона, що «модерна мегамашина, попри

свою неповторність у світовій перспективі, не унікальна, а подібна стародавній мегамашині, яка сформувалася з прищестям цивілізаційних структур. У цій останній можна також впізнати централізовані бюрократії, постійні армії та спустошливі воєнні практики, а також піднесення царів до божественного або напівбожественного статусу» [5, с. 367].

«Центробіжні» патерни як уособлення іміджу територіальних спільнот. Трактуювання регіональної самоідентифікації через засади особистісної ідентичності, а також, позиціонування персональних іміджів лідерів регіональних спільнот традиційно складалось через економічне і політичне значення регіонів у складі національної держави. Під час російсько-української війни 2022 року актуалізувалось значення регіональної ідентичності та процесів регіоналізації політичного простору. І це значною мірою пов'язане з необхідністю ухвалення оперативних рішень, застосування більш жорстких методів керівництва, із загальним ступенем організації та самоорганізації спільнот (особливо на територіях, які безпосередньо знаходяться під ударом ворога).

Все це робить особливо актуальними дослідження проблем розбудови комунікацій як територіального, так і вузько локального масштабу, що сприяють політико-орієнтаційній, соціокомунікативній та психологічній ідентифікації та інтеграції регіональних спільнот. Зазначене постає сьогодні одним із вагомих важелів успішного спротиву ворожому російському вторгненню та є найбільш важливим в умовах протидії агресору на рівні територій (у т.ч. й тимчасово окупованих).

Ще на самому початку російського повномасштабного вторгнення на територію України у 2022 році були створені тимчасові військові адміністрації, які мали своїм завданням: готувати місто до оборони, забезпечувати громадський порядок та безпеку цивільного населення, здійснювати контроль правового режиму воєнного стану та забезпечувати життєдіяльність міста. При цьому в містах зберігалась в повному обсязі діяльність міських територіальних адміністрацій під керівництвом їх голів (мерів міст). Активність використання комунікацій, їх канали; стиль та персональні особливості комунікування; проектування та встановлення зв'язків з громадськістю; іміджеві характеристики особи очільника військової або цивільної адміністрації часто ставали підґрунтям успішності проведення вчасної евакуації, забезпечення міста всім необхідним, збереження ресурсного та людського потенціалів. Як показало загальнонаціональне опитування «Динаміка оцінки образу держави» проведене соціологічною агенцією «Рейтинг» (18–19 травня 2022 року): оцінка ефективності роботи державних струк-

тур у період війни, зросла до 54%, на відміну кінця 2021 року, де лише 5% респондентів вважали, що представники державних структур виконують свої обов'язки максимально ефективно [11].

Після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну у 2022 році, позитивний імідж нашої держави не похитнувся, а, навпаки, продемонстрував відповідність стандартам демократії, що сприяло продовженню формування і успішного становлення позитивного міжнародного іміджу України та зовнішній підтримці. Пріоритетом нашої держави є розширення на налагодження плідної співпраці з країнами Європейського союзу, країнами розвинутої демократії на інших континентах (зокрема, США і Канадою). Імідж України, наразі, є не тільки вектором стратегічного розвитку держави, а й перебуває на одному рівні з армією та економікою країни. В основі іміджу країни в його «фокусі» завжди був імідж територій; саме тут лежить вектор її подальшого розвитку, кристалізується національна ідея. Імідж територій уособлений певними фігурами – персоналізований їхніми очільниками, завжди піддається адаптації та коригуванню відповідно до соціально-політичних ситуацій, які відбуваються у державі. Саме такі проблеми цікавлять і студентів-магістратури із зв'язків з громадськістю, які, обираючи теми дипломних робіт у 2022 році, не могли не відгукнутись на події, що несподівано захопили їх і поставили всю країну перед вибором «свободи/несвободи». Серед досліджень, які вони провели в рамках підготовки магістерських робіт, була й тема персоналізації територіальних спільнот під час війни і вивчення формування іміджу їх очільників, як суттєвої складової загального територіального бренду в умовах сучасних викликів воєнного часу. Магістранткою А.Матящук були досліджені виступи очільників міст та ОВА Львова (А. Садового), Миколаєва (В. Кіма), Харкова (І. Терехова), Києва (В. Кличка) протягом перших трьох місяців від початку повномасштабного російського вторгнення та виявлені (за результатами контент-аналізу матеріалів та моніторингу медіа) найважливіші особливості, які є складовими такого важливого бренд-формулюючого чинника, як «стиль комунікації у медіапросторі». Ними виявились:

- глибока інформованість,
- чіткість відгуку на оперативні події,
- авторитетність,
- ступінь уявлення про потреби мешканців міста.

Саме такі елементи комунікаційної взаємодії щонайбільше присутні у стилі комунікації В. Кіма, І. Терехова, трохи меншою мірою представлені у А. Садового та В. Кличка. У наступну групу особливостей стилю кому-

нікації в медіапросторі очільників міст та ОВА входять такі складові, як:

- вмотивованість відповідей,
- конкретність реагування на запити,
- кількість виступів.

До третьої групи особливостей такого бренд-формулюючого чинника, як «стиль комунікації у медіапросторі» за даними контент-аналізу увійшли: переконливість, об'єктивність, можливість прояву емоцій [7, с. 40–41].

Найвищі показники одночасно за двома позиціями (за результатами аналізу медіаматеріалів) має найбільш досвідчений А. Садовий, мер міста Львів, який уособлює найкраще такі закономірності подання інформації, які одночасно можна вважати показниками (категоріями) бренд-формулюючих чинників. Дослідження свідчить, що закономірності подання інформації та усвідомлення суб'єктних орієнтацій – є складовими персоніфікованого іміджу очільників міст (територій), який інтерпретується аудиторіями (як місцевими, так і в цілому по країні). Відповідно до сприйняття такого іміджу складається визначений «образ», що

може стати одним із бренд-формулюючих чинників. А в разі негативних вражень – заважає створити позитивний імідж та нівелює вже отриману інформацію про місто (регіон), зсуваючи оцінку їх в бік негативних трендів [7].

Вагомою складовою є також активність очільників міст у соціальних мережах. Так, зазначається, що телеграм канал очільника Миколаївської ОВА налічував вже в середині квітня близько 700 тис. читачів, а відомий вираз В. Кіма «Доброго вечора, ми з України», з якого починались майже всі звернення, та піднятих два пальці вгору, що символізують перемогу – швидко стали мемом. Підхід В. Кіма до інформування населення щодо подій на території міст та області має невимушений та легкий підхід (при загальній серйозності ставлення до подій), що забезпечує спокій та відсутність паніки у мешканців Миколаєва.

У висновках дослідження підкреслюється, що формування позитивного іміджу країни, навіть у воєнний час, є вкрай актуальною проблемою, адже дедалі більшість країн оцінюють міцність держави, її позитивний імідж як важливий стратегічний ресурс. Важливими суб'єктами формування іміджу у період воєнного часу, які підвищують бренд міст України на світовій арені, стають: підприємці, волонтерські організації, особи, які займають керівні посади в Україні, зокрема, очільники міст та територій. Лідер регіону (мер міста, керівник ОВА) має можливість й повинен впливати на всю систему організації життя територіальних спільнот, володіючи мистецтвом керувати «соціопатернами» навіть в умовах воєнного часу.

Висновки. «Соціопатерни» війни стають важливою складовою утримання ситуації і в країні в цілому, і в окремих регіонах. Медіапростір у цьому плані є як інструментом, так і домінуючим фактором впливу. Наскільки володіють цими «соціопатернами» війни очільники міст і територій, наскільки здатне населення до критичної оцінки інформації з різних медіаджерел та зберігає стійкість щодо розповсюдження страху і панічних настроїв, настільки ж ми зможемо пришвидшити перемогу над ворогом і позбутися наслідків російської агресії, включившись у відбудову України після нашої перемоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бауман З. У пошуках центру, що тримає // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 201–209.
2. Бурдые П. Рынок символической продукции // Вопросы социологии. 1993. № 1–2. С. 49–62.
3. Ван Дейк Т. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / пер. с англ. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», URSS, 2013.
4. Васютинський В.О. Інтерактивна психологія влади. Київ, 2005. 492 с.

Таблиця 1

Особливості комунікативних стилів очільників міст

В. Ким (м. Миколаїв)

Відтворення власного погляду на події у місті (території) – 9,2%
Сміливість оцінок – 8,8%
Усвідомлення самоцінності звертання до аудиторії – «персоніфікація відповідальності» – 8,8%

А. Садовий (м. Львів)

Аналітичний погляд на події – 9,8%
Усвідомлення необхідності виступати в ефірі різних каналів – 9,4%
Персоніфікована впевнена позиція – 9,8%

І. Терехов (м. Харків)

Відтворення офіційної інформації стосовно подій у місті (території) – 9,1%
Усвідомлення самоцінності звертання до аудиторії – «персоніфікація відповідальності» – 8,6%
Усвідомлення необхідності виступати в ефірі різних каналів – 9,1%
Відсутність критики – 7,6%

В. Кличко (м. Київ)

Присутність критики певних структур, ситуації взагалі – 10,1%
Відчуття відповідальності – 10,1%
Вимушеність і невдоволення («відволікають від справ») – 9,8%
Персоніфікована впевнена позиція – 9,6%

5. Гелтон Ю. Модерний заблуд, або Нестерпне просвітлення буття // Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 361–385.
6. Королько В.Г. Зв'язки влади з суспільством: українські моделі // Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Київ: Стилос, 2002. С. 341–350.
7. Матяшук А. Особливості бренд-формуєчих чинників міст України в період воєнного часу: магістерська робота. Київ: НаУКМА, 2022. 68 с.
8. Соціологічні опитування агенції «Рейтинг». XVII загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya
9. Суська О.О. Персоніфікація в засобах масової комунікації та Інтернеті: соціологічні інтерпретації // Габітус. Науковий журнал з соціології. Вип. 10. Одеса, 2019. С. 100–105.
10. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / пер. с итал. М.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. 432 с.
11. Ratinggroup. Sociological group “Rating”. Digest. URL: www.ratinggroup.ua
12. Rheingold H. (2012). Mind Amplifier: Can Our Digital Tools Make Us Smarter? URL: <https://blog.ted.com/mind-amplifier-new-ted-ebook-author-asks-whether-digital-media-can-make-us-smarter/>
13. Susska Olga, Liudmyla Chernii, Hanna Sukharevska. (2022). Media as a tool of manipulative technology of russian infoaggression in the ukrainian media space // AD ALTA, Journal of Interdisciplinary Research. Volume 12, Issue 1, Special Issue XXV. 2022. pp. 228–234.

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, РАДЯНСЬКІЙ ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКІЙ СОЦІОЛОГІЇ: АНАЛІЗ ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕНЬ

PROFESSIONAL IDENTITY IN UKRAINIAN, SOVIET AND NORTH AMERICAN SOCIOLOGY: ANALYSIS OF RESEARCH EXPERIENCE

Ця стаття присвячена суперечностям та перспективам розвитку теми професійного самовизначення у вітчизняних суспільних дисциплінах, зокрема соціології. У першій частині з'ясовано, що протягом останніх десяти років у роботах на дану тему в Україні в основному розглядалися проблеми професійного визначення вступників до вищих навчальних закладів, у меншій мірі – школярів та випускників вишів. На основі аналізу літератури було визначено деякі ознаки та наслідки браку розуміння основ даної теми, закладених у минулому, таких як неузгодженість значень і помилкове використання понять, нетривале залучення дослідників до теми, слабкий розвиток категоріального апарату тощо. У другій частині підсумовано радянський досвід досліджень професійного самовизначення, виділено його характеристики як окремого напрямку, зокрема складна історія формування та відділення від психології і педагогіки, а також перевага кількісних методів емпіричних досліджень та практична спрямованість на регулювання державної політики. У третій частині статті розглянуто північноамериканський досвід досліджень кар'єрного розвитку, визначено його основні особливості, які полягають у побудові різноманітних теорій, зосереджених на індивідуальних вимірах кар'єрного розвитку, з метою покращення методик кар'єрного консультування. Запропоновано бачення перспектив подальших досліджень, які полягають перш за все у розширенні теоретико-методологічних засад теми професійного самовизначення, у тому числі за рахунок взаємодії різних напрямів досліджень.

Ключові слова: професійне самовизначення, українська соціологія професійного самовизначення, радянська соціологія про-

фесійного самовизначення, теорії кар'єрного розвитку, професійне самовизначення молоді

This article is dedicated to some challenges and perspectives of the topic of vocational self-assignment in the country's social sciences, first of all sociology. In the first chapter it is found out that during the last ten years of research in Ukraine there was given much consideration to problems of students entering universities, and some to school students and university alumni. By analyzing the literature, some signs and consequences of lack of understanding of this topic's roots were indicated, such as: inconsistencies and misuse of some terms, short involvement span of researchers, undeveloped thesaurus and more. In the second part, the soviet experience of vocational self-assignment research was concluded and has been characterized as a branch of research derived from psychology and pedagogy, being mostly centered on quantitative methods of empirical research, and having major purpose of regulating of the state's policy. In the third chapter, the north-American experience of career development experience is considered, its major features are described as mostly centered on theoretical advancements in individual dimensions of career development. The purpose of these advancements was to enhance methods of career guidance. It is proposed that the perspectives of future research lay mostly in broadening of theoretical and methodological basis of the topic of vocational self-assignment, including by interplay of different branches of research.

Key words: vocational self-assignment, Ukrainian research of self-assignment, soviet research of self-assignment, career development theories, youth's self-assignment

УДК 316.25:316.61
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.8>

Савченко М.М.

аспірант відділу соціології культури та масової комунікації
Інститут соціології Національної академії наук України

Вступ. У 2022 році за підсумками вступної кампанії було оголошено, що 95% випускників шкіл в Україні вступили до вищих навчальних закладів [1]. При тому тенденція до збільшення цього відсотку спостерігалася послідовно, починаючи з середини попереднього століття.

З огляду же на реальні потреби економіки, цей процес приводить до таких явищ як надмірна освіта, відкладання початку роботи, збільшення навантаження на систему освіти і бюджетну сферу, і зрештою поширення практики роботи не за фахом серед молоді. Досі природа та наслідки цих явищ в українському суспільстві не є відрефлексованими.

На тему професійного самовизначення, яка цілком присвячена проблематиці входу молоді у світ праці, достатньо регулярно публікують свої роботи психологи, педагоги, соціологи та економісти. Втім, досі не було пророблено достатньо комплексний

аналіз ситуації та не надано оцінку згаданим вище процесам.

Тож у цій статті зроблено спробу діагностувати проблемні моменти та перешкоди на шляху комплексного дослідження теми професійного самовизначення, і дати їй поштовх до розвитку. Для цього, по-перше, потрібно оцінити сучасний стан досліджень, по-друге – порівняти його із минулими дослідженнями, і по-третє – дізнатися, як аналогічні напрями досліджень формувалися в інших країнах. Також ця робота є своєрідним запрошенням для молодих науковців до ознайомлення та проведення досліджень у рамках цієї теми.

Отже, **метою даної статті** є окреслення перспектив дослідження проблематики професійного самовизначення на основі аналізу досвіду її вивчення у сучасній українській, радянській та північноамериканській соціології та суміжних дисциплінах.

Сучасні українські дослідження професійного самовизначення. Професійне самовизначення, у найбільш загальному розумінні – це процес, пов'язаний із входженням та участю індивіда або груп (наприклад, покоління) у професійно-економічному житті суспільства, який супроводжується внутрішніми особистісними змінами.

Сучасне вітчизняне наукове товариство протягом останніх десяти років приділяло помірну увагу цій темі з позицій психології, педагогіки, соціології та економіки. Для аналізу стану сучасних досліджень було обрано такі, що порушують певні проблеми суспільного характеру і несуть у собі певну теоретичну або методологічну новизну. Серед авторів таких робіт слід згадати наступних: Г.-М. Саппа, Н. С. Скок, М. Садова, А. О. Садовська, О. Ю. Середа, С. Д. Лучик, В. Є. Кавецький, Ю. В. Білан тощо.

У їхніх роботах порушуються такі проблеми як:

- Організація профорієнтаційної діяльності у школі.

Так, Г.-М. Саппа виділила три стадії професійного самовизначення у шкільному віці, які відповідають молодшій, середній та старшій школі. Також були виділені основні фактори та аспекти, які впливають на професійне самовизначення на цих стадіях, і випробувано методи вимірювання деяких показників, що може бути використано для організації профорієнтаційних зусиль у певних масштабах. [2]

- Фактори професійного самовизначення школярів.

У своїй роботі В. Є. Кавецький і Ю. В. Білан навели результати декількох повторюваних емпіричних досліджень, які оцінювали зміни у впливовості різних соціальних факторів на професійні плани школярів протягом 15 років (1999-2014 рр.) [3]

- Проблема вибору університету та спеціальності.

Роботи Н. С. Скок присвячені виявленню невідповідностей між мотивами та результатами цього вибору молодими людьми. Наприклад, у одному з досліджень 44,2% респондентів зазначили, що обрали спеціальність через її перспективність для кар'єрного зростання, однак потім сумарно 50,4% респондентів визнали, що точно потребують, або скоріше потребують отримання ще однієї спеціальності для вдалого працевлаштування [4, с. 318-319].

Ще низка досліджень присвячена різноманітним наборам факторів вибору університету та спеціальності [5, 6, 7].

- Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у професійному самовизначенні молодих людей.

Доволі масштабною за кількістю охоплених країн є робота М. Садової, у якій зібрані дослідження цінностей і ціннісних орієнтацій обдарованих молодих людей [8].

- Статистика щодо подачі документів та вступу до університетів на різні спеціальності [9].

- Повединка випускників університетів на ринку праці [10].

Аналіз робіт вище зазначених та інших авторів показав, що в сучасній українській науковій літературі існує низка ознак, які вказують на деякі прогалини у розумінні теми професійного самовизначення, здебільшого пов'язані з частковим розривом зв'язку із попереднім досвідом:

- більшість авторів мають лише одну або дві роботи на цю тему, що вказує на її низьку привабливість для дослідників;

- подекуди поняття «професійне самовизначення» і «профорієнтація» вживаються як синонімічні, що є помилковим;

- досі не існує чіткого всезагального визнання щодо того, чи «професійне самовизначення» є процесом, який триває все життя, чи певною подією у житті індивіда, коли він обирає майбутню професію – у деяких роботах поняття використовується без уточнень;

- у психологічних, педагогічних та соціологічних працях професійне самовизначення вивчається з різних точок зору і з різними цілями, і для кожної галузі має відповідно різне (іноді – доволі значуще) значення, що потенційно створює перешкоди для порозуміння між дослідниками з різних дисциплін;

- поняття «професійне самовизначення», яке охоплює доволі складну і багатогранну сферу життя особистості і суспільства, не є достатньо операціоналізованим, і не має чітко асоційованого з ним категоріального апарату.

З огляду на ці обставини, для розвитку даного дослідницького напрямку існує потреба перш за все у комплексному аналізі та осмисленні історії розвитку соціологічних досліджень професійного самовизначення.

Надалі у цій статті там, де це буде доцільно, даний напрям називатиметься «соціологія професійного самовизначення».

Радянський досвід досліджень професійного самовизначення. Вперше слово «самовизначення» у науковому контексті було використано у роботах психолога і педагога Л. С. Виготського та його учнів, із яких у цьому контексті слід виділити О. М. Леонтьєва і Л. І. Божович. Тоді ж почало формуватися розуміння самовизначення як процесу, який відбувається у контексті розвитку особистості, найбільше актуалізується у підлітковому віці, та пов'язаний з усвідомленням індивідом власної позиції, місця у суспільстві [11, с. 234].

Пізніше С. Л. Рубінштейн використав слово «самовизначення» для позначення здатності особистості визначати своє ставлення до певних об'єктів зовнішнього та внутрішнього світу

і сам визначає свою поведінку [12, с. 566]. Ще пізніше, у роботах К. А. Абульханової-Славської, учениці Рубінштейна, цілком закономірно, з'явилось словосполучення «особистісне самовизначення». Авторкою були розкриті зв'язки між особистістю та її самовизначенням, і зовнішнім середовищем, колективом, а також із фундаментальними проблемами людського життя [13].

Із розвитком теми самовизначення особистості, у науковій літературі з часом з'явилися поняття соціального і професійного самовизначення як складових, компонентів, або скоріше аспектів особистісного самовизначення. Проблема різних аспектів самовизначення почали приділяти увагу психологи і педагоги, а також соціологи.

У цьому контексті варто згадати психолога і педагога Є. А. Климова та його учня Н. С. Пряжнікова, які стали теоретиками профорієнтації та розробниками її методик. Зазначимо, що вони зокрема розуміли професійне самовизначення як процес, який відбувається протягом усього життя і включає у себе всі події, пов'язані з професійним життям індивіда: від формування ранніх професійних інтересів, вибору професії і поведінки на робочому місці до завершення професійної діяльності [14].

Щодо соціологічного осмислення професійного самовизначення, то 60-х роках розпочались масові соціологічні дослідження проблем молоді у цій галузі. Зокрема у цьому контексті не можна не згадати І. С. Кона, який, хоч і не писав про професійне самовизначення, однак по суті заклав основи для вивчення соціології особистості [15].

Першим, або принаймні найвідомішим із перших, хто зайнявся масовими соціологічними дослідженнями професійного самовизначення молоді, був сибірський науковець В. Н. Шубкін.

Він приділяв увагу таким проблемам як: престиж професій та їхнє сприйняття представниками різних соціальних верств; демографічна складова професійного самовизначення і «демографічне ехо війни»; «успадкування» професії від батьків; вплив системи освіти; специфіка трудового шляху молоді жінки; життєві орієнтації молоді [16].

Тоді ж Шубкін представив схему розподілу особистих планів молодих людей порівняно з реальними потребами економіки, між якими існував значний дисбаланс, що призводило до відчутних економічних проблем. Аби проілюструвати цю проблему, автор уявив плани молоді та потреби народного господарства у вигляді двох пірамід. Одна піраміда ілюструє потреби економіки у робочій силі – у фундаменті лежать найменш привабливі спеціальності, і їх найбільше, а чим вище, тим більш привабливими є спеціальності, але тим мен-

шою є потреба у них. Друга піраміда ілюструє плани та бажання молоді, і вона є перевернутою стосовно першої, тобто найбільш бажаними є спеціальності, які знаходяться вгорі, а найменш привабливими – ті, що знаходяться внизу.

Як наслідок цього дисбалансу, більшість молодих людей, які планували здобути більш привабливу професію, були приречені на невдачу через високу конкуренцію при обмеженій кількості позицій, які б відповідали їхнім прагненням. Отже, зіткнення з реальністю для більшості молодих людей завершувалося руйнуванням їхніх планів і мрій. Зрештою, їм все ж доведеться зайняти яку-небудь позицію у реальній піраміді доступних робочих місць, однак ефективність їхньої роботи та якість життя загалом у такому випадку будуть вже нижчими. З огляду на це, одну з основних цілей досліджень професійного самовизначення Шубкін і Г. А. Чередніченко сформулювали як «своєчасне вирішення невідповідностей між потребами та можливостями суспільства на кожному етапі розвитку і реально існуючими інтересами молоді» [16 с. 43].

Ще одна група дослідників об'єднувала у собі науковців з Естонії, Латвії, Литви та Білорусі: М. Х. Тітма, М. Й. Тальюнайте, Т. І. Адуло, Е. М. Бабосов та інші.

Вони досліджували професійне самовизначення молодих людей не лише через соціально-економічні фактори, такі як загальне ставлення до праці і життя у соціалістичному суспільстві, міграція та особисті життєві плани молоді, але і через вивчення таких сфер життя як дозвілля, моральність, залучення у політику, художні смаки та творчість [17].

Визнаючи у загальних рисах постановку проблеми Шубкіним, причину дисбалансу між потребами економіки і планами молоді ці дослідники вбачали у підвищенні привабливості розумової праці та авторитету вищої освіти, що не було підкріплено належним рівнем автоматизації фізичної праці. Через це виникла ситуація, коли більше половини молодих людей націлені на вступ до університету, тоді як існує реальний брак кадрів у сфері фізичної праці. Це призвело до такого явища як «надлишкова освіта» і продовження періоду навчання, тобто відкладання початку роботи.

«Випускники звичайних класів (на відміну від спеціалізованих класів) практично жодного разу не здійснювали життєвого вибору, і продовження навчання у дев'ятому класі у більшості випадків є перенесенням рішення до моменту завершення повної середньої школи» [17, с. 65] – підсумовують автори, наголошуючи на нездатності молодих людей робити свідомий вибір напряму професійного розвитку.

Відповідно, вирішення цієї ситуації автори вбачали у реформуванні освітніх інститутів,

а саме інтеграції освітніх закладів із виробничими підприємствами, а також створення умов та впровадження профорієнтаційних заходів у школах.

Наступним, особливо цікавим для нас, є київський осередок дослідників: В. Л. Оссовський, Є. І. Головаха, В. Ф. Черноволенко, Н. В. Костенко, В. І. Паніотто та інші.

Свої дослідження учасники цього осередку присвячували питанням впливу сім'ї, школи та ЗМІ на професійне самовизначення молодих людей. Особливо значущим для цієї теми стали дослідження, присвячені становленню соціально-професійної орієнтації, цінностям професії та ціннісним орієнтаціям молодих людей щодо роботи та професій у взаємодії з їхнім професійним самовизначенням. [18]

На відміну від своїх колег з інших країн, київські дослідники вбачали вирішення проблем дисбалансу перш за все у тому, що «...саме планомірне удосконалення технічно-технологічної бази виробництва і перетворення на цих засадах змісту, характеру та умов трудової діяльності були і залишаються головним, стратегічним напрямом у рішенні проблеми розподілу і раціонального використання трудового потенціалу суспільства» [19, с. 172].

При тому, на протигагу деяким дослідникам, які поділяли так званий «антивишівський пафос», автори наголошували, що «Негативною є не орієнтація на виш як устремління до вищого рівня знань, а надто явне домінування соціальної орієнтації над професійною, коли прагнуть вступити до будь-якого вишу, аби мати диплом» [18, с. 70].

Як ще один спосіб врівноваження потреб економіки і планів молоді пропонувалося регулювання престижності професій за допомоги державної медіа-продукції як методу впливу на молодих людей [19].

Підсумовуючи, зазначимо, що як проблематика, так і висновки дослідників проблем професійного самовизначення у радянські часи стосувалася здебільшого державної економічної та освітньої політики. Тобто, проблемі дисбалансу надавалося державного значення, і пропонувалися державні методи впливу на ситуацію з метою її вирішення. Це було цілком природним в умовах планової економіки і тотального державного контролю над усіма сферами життя суспільства. І так само природним є занепад цієї теми після останніх публікацій часів «перебудови», коли радянська система була демонтована, оскільки саме нею великою мірою визначалися цілі та умови досліджень.

Втім, професійне самовизначення як тема досліджень проблем вибору професії та професійного шляху не є унікальною у світі. На даний момент найбільш відомим і впливовим у світовій науці в цій сфері є північноамери-

канський напрям теорій кар'єрного розвитку – “career development theories”.

При тому зауважимо, що помилковим було би перекладати «професійне самовизначення» як “professional self-determination”, оскільки для англомовних людей обидва ці слова означають не зовсім те саме, що для нас, а їхнє вживання разом створить некоректне враження дану галузь досліджень. Натомість, достатньо промовистим для англомовних читачів перекладом поняття «професійне самовизначення» може бути “vocational self-assignment”.

Північноамериканський досвід досліджень кар'єрного розвитку. Північноамериканська наукова школа кар'єрного розвитку зародилася у 1909 році. Саме тоді соціальний реформатор Френк Парсонс, автор робіт на теми економіки, філософії і права, презентував свій підхід до кар'єрного консультування. У роботі «Обираючи професію» (Choosing a Vocation) він розкрив своє розуміння кар'єрного розвитку, виділивши три ключові елементи вибору кар'єри:

«1. Чітке розуміння себе, своїх здібностей, здатностей, інтересів, ресурсів, обмежень та інших якостей.

2. Знання потреб і умов для успіху, переваг і недоліків, оплачуваності, можливостей і перспектив у різних напрямках роботи.

3. Уміння розуміти реальні зв'язки між цими двома групами фактів» [20, р. 5].

Таке трискладове бачення, у тій чи іншій формі, у роботах іноземних науковців широко визнається актуальним і досі.

Втім, у той час бачення Парсонса було розвинуте у «теорію рис і факторів», яка панувала у сфері професійної орієнтації аж до 1950-х років. Основним, найбільш узагальненим положенням цієї теорії є те, що індивіди мають унікальні риси, які можуть бути об'єктивно вимірюваними, і які можна поєднати з вимогами певних видів діяльності [21].

Зрештою, у 1951 році Д. Сьюпер видав першу роботу, присвячену формуванню теорії кар'єрного розвитку, яка стала тоді, і досі є однією з найбільш відомих та впливових.

Зокрема у його теорії йдеться про процес змін і втілення «я»-концепції протягом п'яти стадій кар'єрного розвитку: зростання, розвідування, закріплення, підтримування, і занепад. Кожна стадія характеризується особливою важливістю певних соціальних очікувань щодо індивіда та його дій. «Наприклад, на стадії розвідування від молодих людей очікується, що вони оберуть рід діяльності, а протягом стадії закріплення дорослі мають втілити цей вибір і зайняти своє місце на роботі, вдома і у спільноті. Вдале виконання попереднього завдання спрощує наступне» [22, р. 28].

«Я»-концепцію індивіда Сьюпер пояснює як «продукт взаємодії між успадкованими здіб-

ностями..., можливостями розглядати і пробувати певний вид діяльності із певним видом змагання, і уявлення щодо схвалення результатів цих спроб оточенням» [23 р. 351].

У 1959 році Дж. Голланд опублікував першу роботу, присвячену своїй теорії кар'єрного розвитку. З часом вона набула великої популярності, яка також не зменшується і до сьогодні.

Голланд сформулював шість типів особистості на основі схильності до певної діяльності: реалістичний, дослідницький, творчий, соціальний, підприємницький, і конвенціональний. Практичне застосування цієї теорії передбачає визначення типу або типів, притаманних індивіду, і добору такого робочого місця, яке б йому пасувало.

Такими є перші, «класичні» теорії кар'єрного розвитку. Подальша історія теоретизування пов'язана здебільшого із імплементацією різних суспільно-наукових підходів до даної теми, а також їхнім взаємопроникненням та синтезом. Отже, у даній статті ці теорії будуть описані у контексті їхніх витоків: конструктивістські, когнітивістські та системна.

Першою «некласичною» теорією кар'єрного розвитку став конструктивістський «індивідуалістичний підхід» Д. Тідемана, Р. О'Хара і А. Міллер-Тідеман.

Згідно із цим підходом, кар'єрний розвиток відбувається у результаті отримання індивідом нового досвіду та процесів його диференціації й інтеграції: «Диференціація є по суті відділення досвідів один від одного; інтеграція є по суті структурування їх у цілість, яка є більш доступною для розуміння» [24, р. 312].

На основі сформованої таким чином ідентичності та здатності рефлексувати щодо власного досвіду, індивід набуває агентності, приймає рішення та самореалізується у роботі. Саме тому цей підхід названо індивідуалістичним, а також через його позиціонування авторами як такого, який «...дає індивіду можливість зростати і розвивати свою власну теорію кар'єри, а не шукати ширші теоретичні моделі зовні від себе» [25 р. 55].

Індивідуалістичний підхід пізніше став підґрунтям для ще однієї конструктивістської теорії – «теорії кар'єрного конструювання» М. Савіцкаса. У ній описується те, як індивіди будують, або конструюють власну кар'єру, «надаючи значення своїй професійній поведінці, і досвіду, пов'язаному з родами діяльності (occupational experiences)» [25, р. 43].

Це відбувається завдяки взаємодії трьох іпостасей, у яких виступає індивід для власного кар'єрного розвитку: актор, агент, і автор. Під актором мається на увазі об'єктивна поведінка індивіда у різних соціальних середовищах з огляду на його здібності, потреби, цінності та інтереси [26, р. 151]. Агент – носій суб'єктив-

ного погляду на кар'єру, який досягає власних цілей і переслідує власні інтереси, переходячи з одних навчальних і робочих позицій до інших [26, р. 155]. Тим часом автор, інтегруючи поведінку та агентність індивіда у єдиний нарратив, складає власну історію свого життя та своєї кар'єри [26, р. 163].

Ще один вагомий внесок до теми кар'єрного розвитку відбувся завдяки когнітивістському напрямку психології. У 1976 році Дж. Крамбольц презентував «теорію соціального навчання і прийняття кар'єрних рішень». Ця теорія є по суті імплементацією теорії соціального навчання, розробленої психологом українського походження в США А. Бандурою, до теми кар'єрного розвитку.

Крамбольц мав на меті пояснити, як люди приймають кар'єрні рішення. Для цього він виділив чотири основні категорії факторів, які впливають на ці рішення: генетична обдарованість і особливі здібності, навколишні умови та події, досвід навчання (learning experience), і навички підходу до завдань (task approach skills) [27].

Ще одна теорія, заснована на науковому доробку А. Бандури – «соціально-когнітивна кар'єрна теорія». За словами авторів, дана теорія «фокусується на процесах, через які (а) розвиваються академічні та кар'єрні інтереси, (б) інтереси, разом з іншими факторами, сприяють здійсненню виборів, пов'язаних з кар'єрою, і (в) люди досягають різних рівнів продуктивності та наполегливості у своїх освітніх та кар'єрних устремліннях» [28, р. 311].

У центрі даної теорії стоїть ще одне поняття, яке розвинув Бандура – самоефективність (self-efficacy), що означає «вірування індивіда щодо власної здатності організувати і здійснювати певну послідовність дій, яка потрібна для досягнення певних наперед визначених результатів» [29, р. 391]. Центральне місце цього компонента пояснюється його роллю у прийнятті рішень з огляду на особисті цілі та очікувані результати від певних дій.

Теорії, засновані на системному підході до кар'єрного розвитку, почали з'являтися у 80-х роках минулого століття. Найновішою та найбільш повною з них є Systems Theory Framework. У цьому фреймворку інтегровані деталі не лише із попередніх системних підходів, але і загалом з багатьох попередніх теорій та підходів, які були напрацьовані у даній сфері.

Основними елементами фреймворку є два змістовні фактори – індивідуальна система та середовищна система; і три процесуальні фактори – рекурсивність, мінливість, і випадковість.

Індивідуальна система включає у себе всі природжені і набуті біологічні, психічні, когнітивні та іншого роду якості. У тому числі

цінності, здібності, інтереси, навички, «я»-концепція тощо. Підкреслюється, що ці елементи не є безумовними детермінантами дій індивіда, а скоріше стимулами.

Середовищна система є такою, у якій індивідуальна система є елементом. Вона поділяється на два рівні відносно наближеності до індивідуальної системи – соціальна і соцієтальна, які зображують ближчі та більш віддалені від індивіда зовнішні умови. Зауважується, що «Індивіди відносні, вони конструюють своє розуміння себе у відношенні до оточуючих» [30, р. 248].

Під рекурсивністю розуміється властивість елементів системи впливати один на одного у результаті кожної зміни. Оскільки системний підхід не розглядає розвиток як щось лінійне, він не надає значення і причинності. Минуле, теперішнє і майбутнє існують у реальності, сконструйованій індивідом, водночас, і зміни у одному елементі впливатимуть, прямо або опосередковано, і на всі інші елементи, і на зв'язки між ними, а отже і на всю систему.

Мінливість систем є тим фактором, який позбавляє сенсу побудови далекоглядних планів і прийняття остаточних рішень. Будуючи плани у одному моменті існування системи, індивід не може врахувати наслідків усіх змін у оточенні і самому собі, які відбудуться до того моменту. Отже, йдеться скоріше про прийняття рішень у кожен момент існування системи.

Випадковості – це незаплановані події, які змінюють поведінку певного суб'єкта. Точніше, випадковостями називають події, які стали можливими завдяки такій взаємодії елементів, яку індивід не міг передбачити.

Зрештою, автори фреймворку формулюють визначення кар'єри як «паттерн впливів, які співіснують у житті індивіда» [31, р. 263].

Підсумовуючи північноамериканський досвід досліджень кар'єрного розвитку, варто зазначити, що він використовується здебільшого як теоретичне підґрунтя для індивідуального кар'єрного консультування, або профорієнтації. Саме така мета прослідковується від самого заснування цього напрямку Френком Парсонсом, до найновіших праць, у яких під-

креслюється необхідність наведення міцніших мостів між теорією і практикою.

Висновки. У результаті аналізу українських публікацій за останні десять років було зроблено висновок, що на даний момент напрям досліджень професійного самовизначення потребує нового комплексного осмислення у сучасних умовах. Це потребує як відновлення зв'язку із історією становлення напряму і з досвідом минулих досліджень, так і розгляду цього напрямку в ширшому контексті.

Для виконання цих завдань було здійснено огляд та аналіз радянського досвіду досліджень на тему професійного самовизначення і північноамериканських теорій кар'єрного розвитку.

Основні підсумки порівняння соціології професійного самовизначення і кар'єрного розвитку як наукових напрямів зображені у Таблиці 1.

Таким чином, ці два напрями соціологічних і соціально-психологічних досліджень, хоча і спрямовані на пошук відповідей на доволі схожі питання, тим не менш є дуже різними за своїми методами, що продиктовано суспільно-економічними умовами їхнього розвитку. Отже, перспективи розвитку галузі можуть полягати у теоретичному і методологічному запозиченні, взаємодоповненні та інтеграції цих двох та інших аналогічних напрямів.

Таким чином, для розвитку соціології професійного самовизначення корисними на даному етапі можуть бути дослідження, які:

- Залучають досвід теоретизування, або продукують нові теорії професійного самовизначення;
- Розглядають індивідуальні виміри професійного самовизначення, наводять мости із соціологією особистості;
- Розширюють область використання якісних і змішаних методів досліджень;
- Визначають певні області використання знань у сучасних умовах.

Зокрема найближчим практичним завданням даного напрямку є проведення рефлексії щодо ситуації, коли більшість молодих людей у країні отримують вищу освіту.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця дослідницьких напрямів професійного самовизначення і кар'єрного розвитку

Критерії порівняння	Соціологія професійного самовизначення	Кар'єрний розвиток
Переважаючий характер досліджень	Емпіричні	Теоретичні
Об'єкт досліджень	Молодь (велика група)	Індивід
Парадигма	Кількісна	Якісна
Область використання	Коригування державної політики	Розвиток кар'єрного консультування

Джерело: самостійне опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Освіта.ua. 95% випускників шкіл стануть студентами вишів, – Шкарлет. Освіта.UA. URL: <https://osvita.ua/consultations/87280/>
2. Саппа Г. М. Професійне самовизначення учнівської молоді як процес: емпіричний аналіз. Український Соціум. 2012, № 2. С. 41–50.
3. Кавецький В. Є. Особливості впливу соціально-економічних чинників на професійне самовизначення. Наукові праці Національного університету харчових технологій. 2015, Т. 21, № 6. С. 63–71.
4. Скок Н. С. Професійне самовизначення та вища освіта в оцінках молоді. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. 2014, Т. 15, Вип. 281. С. 316–322.
5. Середа О. Ю. Особливості впливу соціально-психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. Психологічний часопис. 2019, Т. 5, № 11. С. 268–282.
6. Каденко О. А. Чинники та мотиви, що обумовлюють професійне самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2011, № 3. С. 38–41.
7. Болотова В. О., Ляшенко Н. О., Саппа Г.-М. М. Абітурієнт на ринку освітніх послуг: соціологічний аналіз. Право і безпека. 2013. № 3 (49). 11 с.
8. Садова М. Вплив ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення обдарованої молоді в різних країнах. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2021, № 1. С. 103–111.
9. Лучик С.Д., Лучик М.В. Професійне самовизначення і професійний розвиток молоді. Вісник ЧТЕІ. Економічні науки. 2017, № III(67). С. 16–26.
10. Садовська А. О. Професійне самовизначення студентів – випускників технічного ВНЗ як факт свідомості і поведінки людини на ринку праці (за даними емпіричного дослідження). Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2014, № 3. С. 241–247.
11. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды. М.-Воронеж, 1995. 352 с.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
13. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности. Избранные психологические труды. М.: НПО «МОДЭК», 1999. 217 с.
14. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. М.: «Академия», 2007. 503 с.
15. Кон И. С. Социология личности. М.: Издательство политической литературы, 1967. 383 с.
16. Чередниченко Г.А., Шубкин В.Н. Молодежь вступает в жизнь (социологические исследования проблем выбора профессии и трудоустройства). М.: Мысль, 1985. 240 с.
17. Бабосов Е. М. Выбор молодежью жизненного пути: опыт межрегионального социологического исследования. Минск : «Наука и техника», 1988. 157 с.
18. Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / Отв.ред. В.Л.Оссовский. Киев, 1987. - 303с.
19. Черноволенко В.Ф., Оссовский В.Л., Паниотто В.И. Престиж профессий и проблемы профессиональной ориентации. Киев, Наукова Думка, 1979. - 214 с.
20. Parsons, F. Choosing a vocation. Houghton, Mifflin and Company, 1909. 165 p.
21. Zunker, V. G. Career counseling: A holistic approach. (8th ed.). Pacific Grove, CA: Thomson Brooks/Cole, 2011. 512 p.
22. Super, D. E. Career Education and Career Guidance for the Life Span and for Life Roles. Journal of Career Education. 1975, 2(2). p. 27–42.
23. Super, D.E., Vocational Adjustment: Implementing a Self-Concept. The Career Development Quarterly. 1988, 36. p. 351-357.
24. Miller-Tiedeman A. L., Tiedeman D. V. Career decision making: an individualistic perspective. Career choice and development: applying contemporary theories to practice / ed. by D. Brown, L. Brooks. 2nd ed. San Francisco, 1990. P. 308–337.
25. Miller-Tiedeman, A. L. Learning, practicing and living the new career: a twenty-first century approach. New York: Taylor Francis, 1999.
26. Savickas M. L., David. V. Tiedeman: Engineer of career construction. The Career Development Quarterly. 2008, 56. P. 217–224.
27. Savickas, M. L. Career construction theory and practice. Career development and counseling: Putting theory and research to work / ed. by S. D. Brown, R. W. Lent. 2nd ed. New York, 2013. P. 147–186.
28. Mitchell, L. K., & Krumboltz, J. D. Social learning approach to career decision making: Krumboltz's theory. Career choice and development: Applying contemporary theories to practice / ed.by D. Brown, L. Brooks 2nd ed. San Francisco, 1990. P. 145–196.
29. Lent, R.W. and Brown, S.D., Social Cognitive Approach to Career Development: An Overview. The Career Development Quarterly. 1996, 44. P. 310–321.
30. Bandura A. Social foundations of thought and action: a social cognitive theory. Prentice Hall, 1985. 544 p.
31. McMahon M., Patton W. Career development and systems theory: connecting theory and practice. 3rd edition. BRILL, 2014. 500 p.

СЕКЦІЯ 4

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ВАЖЛИВІ АСПЕКТИ ПОЛІПШЕННЯ УСВІДОМЛЕНОСТІ (MINDFULNESS) ОСОБИСТОСТІ

IMPORTANT ASPECTS OF DEVELOPING MINDFULNESS OF PERSONALITY

Автором здійснено теоретичний аналіз суттєвих аспектів, які важливі саме для поліпшення усвідомленості особистості як риси та стану, яка на практиці невід'ємно пов'язана з проблемами самовизначення особистості, певними особливостями функціонування уваги, тілесної та мотиваційної сфер. Основний принцип теорії самовизначення стверджує, що подібно до того, як люди керуються основними фізіологічними потребами, такими як потреби в їжі та воді, вони також мають деякі основні психологічні потреби, які мають універсальний характер і спільний характер розвитку. Важливою базовою психологічною потребою, що постулюється теорією самовизначення, є потреба в автономності. Це поняття буквально пов'язане зі сферою саморегуляції, необхідність у якій розуміється як потреба, яка підтримує схильність до саморегуляції; необхідність почувати себе вольовими, конгруентними та залученими до дії. Завдяки саморегулюванню особа схвалює власні дії і пройдений життєвий шлях. Ключовий чинник, що сприяє більшому задоволенню здатності, виникає тоді, коли людина відчуває, що вона отримує сильний інформаційний зворотний зв'язок щодо власної результативності. Цей аспект передбачає низку психологічних можливостей, пов'язаних із регулюванням емоцій. У межах розвинутої регуляції емоцій, афективні явища виділяються як інформація, що надходить, – вони проводять важливу інформацію. За умови менш розвинутої регуляції переживань емоції контролюють вхідні дані – поведінка людини керується або контролюється почуттями або реакціями. Це свідчить про те, як усвідомлене сприйняття та увага до того, що відбувається, дозволяють виділяти емоції як більш інформативні психічні процеси. Також ситуативна усвідомленість варіюється із ситуативною самостійністю. Сприйняття свого життя як більш незалежного також визначає його рівень. Люди мають різні базові рівні самостійного функціонування, особливо ті, хто виявляє самостійність більшою мірою, демонструють значні переваги.

Ключові слова: усвідомленість, самовизначення, емоційне регулювання, психологічні потреби, результативність, психічні процеси.

The author has carried out a theoretical analysis of essential aspects that are important precisely for improving the mindfulness of the individual as a trait and state, which in practice is inextricably linked to the problems of self-determination of the individual, certain features of the functioning of the attention, bodily and motivational spheres. A central tenet of self-determination theory states that just as people are driven by basic physiological needs such as food and water, they also have some basic psychological needs that are universal and developmentally shared. An important basic psychological need postulated by self-determination theory is the need for autonomy. This concept is literally related to the field of self-regulation, in which necessity is understood as a need that supports the tendency to self-regulate; the need to feel volitional, congruent, and engaged in action. Thanks to self-regulation, a person approves of his own actions and his life path. A key factor contributing to greater ability satisfaction occurs when a person feels that they are receiving strong informational feedback about their own performance. This aspect involves a number of psychological possibilities related to the regulation of emotions. Within the developed regulation of emotions, affective phenomena are distinguished as incoming information – they carry important information. Under the condition of less developed regulation of experiences, emotions control the input data – human behavior is guided or controlled by feelings or reactions. This shows how conscious perception and attention to what is happening allows emotions to be singled out as more informative mental processes. Also, situational mindfulness varies with situational independence. The perception of one's life as more independent also determines its level. People have different baseline levels of independent functioning, and especially those who exhibit greater independence show significant advantages.

Key words: mindfulness, self-determination, emotional regulation, psychological needs, performance, mental processes.

УДК 159.952.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.9>

Медінцов І.В.

аспірант кафедри загальної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Для поліпшення усвідомленості рекомендується розуміння теорії самовизначення, певних особливостей уваги та уважності, мотиваційної сфери та зв'язку усвідомленості з тілесністю. теорія самовизначення у процесі поліпшення усвідомленості допоможе знайти оптимальний контекст для цієї практики. Основний принцип

теорії самовизначення стверджує, що подібно до того, як люди керуються основними фізіологічними потребами, такими як потреби в їжі та воді, вони також мають деякі основні психологічні потреби, які мають універсальний характер і спільний характер розвитку. Коли люди переслідують певну діяльність або стосунки, які задовольняють ці потреби, вони стають

наполегливішими та відчувають більшу впевненість, що позитивно впливає на їх стан. У той же час, коли соціальний контекст або внутрішні конфлікти заважають або не задовольняють основні психологічні потреби, виникають негативні наслідки, що понижують рівень мотивації та життєвий тонус.

Зокрема, теорія самовизначення виділяє три основні психологічні потреби, які відповідають критеріям необхідної «поживи» для підтримки росту, цілісності та здоров'я людини. Задоволення цих потреб незмінно веде до кращого самопочуття

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Балашов розглядав основні психологічні потреби, а особливо потребу – у взаємозв'язку здатностей та самостійності, а також те, як усвідомленість та зацікавленість можуть зіграти ключову роль у посиленні їхнього задоволення [1]. Здатність стосується основної людської потреби почувати себе ефективними та успішними. До того ж здатність задовольняється процесом росту та вдосконалення навичок та здібностей. Кожна людина бажає не просто досягти успіху, а зростати, долаючи нові труднощі, які розширюють спектр наших здібностей, не змушуючи переступати через себе. Заїка та Зимовін вважають, що цього часто досягають, ставлячи оптимальні задачі, які дозволяють нам збільшувати свої можливості та навички [2].

Ключовий чинник, що сприяє більшому задоволенню здатності, виникає тоді, коли людина відчуває, що вона отримує сильний інформаційний зворотний зв'язок щодо власної результативності. Згідно Карпова і Пономаревої цей відгук розглядається як сповіщення, коли він вважається безпосередньо корисним для окремої особи, сприяє покращенню її результатів та особистісного росту. У свою чергу зворотний зв'язок сприймається як значимий у тому випадку, якщо його можна визначити як судження чи оцінку [3].

Тут усвідомленість має важливий підсилювальний ефект: пом'якшуючи схильність до взаємодії із внутрішнім «Я», звільняючи свою психічну енергію задля того, щоб зосередитись і засвоїти всю можливу інформацію, усвідомленість значно підвищує здатність відкрито засвоювати інформацію. Цей перцептивний стан дозволяє підвищити функційність завдяки зворотному зв'язку та збільшити можливість успіху та зростання в подальшому. Іншими словами, передбачається, що усвідомленість сприяє більшій схильності сприймати відгуки про результати діяльності як інформаційні (а не контролювальні). Зважаючи на такі чинники: людина менш схильна відчувати свою залученість до відгуків; дехто є більш сприйнятливим до всіх джерел інформації теперішнього моменту, тому такі люди мають можливість

використати нові знання для власного розвитку та вдосконалення.

Баєр зазначає, що на протигагу цьому менш усвідомлена та не пов'язана із внутрішнім «Я» інформація може стати не такою корисною для розвитку людини, оскільки сама особа вибірково фільтрує інформацію для того, аби захистити себе [4]. Так, ми можемо простежити прямий зв'язок між усвідомленістю та вмінням отримувати задоволення.

Другою базовою психологічною потребою, що постулюється теорією самовизначення, є потреба в автономності. Це поняття буквально означає «саморегулювання». Так Браун та Раян вважають, що необхідність у ньому розуміється як потреба, яка підтримує схильність до саморегуляції; необхідність почувати себе вольовими, конгруентними та залученими до дії. Завдяки саморегулюванню особа схвалює власні дії і пройдений життєвий шлях [5]. Разом із тим можна сказати, що автономія заважає людині, коли та відчувається підконтрольною або відчуває тиск, маніпуляції або небажані обмеження, що змушують діяти певним чином. Так, підконтрольні дії сприймаються як чужі.

Постановка завдання. Незважаючи на велику кількість наявних теоретичних особливостей усвідомленості та емпіричних даних, що підтримують деякі з цих поглядів, у нашій статті проведено теоретичний аналіз суттєвих аспектів, які важливі саме для поліпшення усвідомленості особистості як риси та стану, яка на практиці невід'ємно пов'язана з проблемами самовизначення особистості, певними особливостями функціонування уваги, тілесної та мотиваційної сфер.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах теорії самовизначення важливо відрізнити автономію від концепції самостійності. Остання стосується незалежності від інших. Існує чимало обставин, за яких можна самостійно залежати від інших людей (тобто охоче покладатися на них). Це фактор, притаманний будь-якій культурі. Також трапляється, що когось змушують покладатися на інших або бути неавтономно залежним. Схожим чином людина може бути автономно або гетерономно незалежною, зважаючи на те, чому вона діє без заручення соціальної допомоги та підтримки.

У будь-якому випадку багато чинників сприяють стимуляції самостійності, включаючи чинники розвитку та ситуації. Щодо ситуацій, почуття незалежності може посилюватися або перешкоджати таким факторам, як представлення запитів, цілей або правил, формування повідомлень, значущість представлених варіантів та можливостей вибору. Більша кількість контрольованих повідомлень, а також умовне використання заохочень чи санкцій

може призвести до зниження рівня мотивації та життєвих сил. На противагу цьому, коли притягується більша кількість самостійних підтримувальних практик, виникають протилежні наслідки, результати яких простежуються в різних сферах, таких як освіта, спортивні тренування та робоче середовище. Результати один за одним демонструють таке: коли людина відчуває здатність бути незалежною (і перебувати в менш контрольованому середовищі), вона бачить перед собою широкий спектр позитивних рішень, включаючи підвищення рівня добробуту та життєздатності.

Ситуативна усвідомленість варіюється із ситуативною самостійністю. Крім того, сприйняття свого життя як більш незалежного також визначає його рівень. Простіше кажучи, люди мають різні базові рівні самостійного функціонування, особливо ті, хто виявляє самостійність більшою мірою, демонструють переваги, наведені вище.

Як і у випадку з аналізом здібностей, існує декілька потенційних механізмів, завдяки яким усвідомленість може суттєво підсилити забезпечення самостійності. Перш за все, це шлях зниження залученості: коли хтось не здатний відкрито сприймати події і його обмежені бажання захищатися, а також заважає низка упереджень для підсилення свого «Я», існує більша ймовірність панування більш контрольованих форм регулювання. Сюди входять: зовнішній і внутрішній контроль, що відзначаються почуттям внутрішньої провини, тиску або примусу. Ці психічні стани протиставляються відчуттю задоволення та інтегрованому, гармонійному регулюванню.

За багатьох обставин гніт контролю разом із потенційною можливістю завадити автономії (наприклад, з боку вчителів, керівників на роботі, батьків тощо) може бути досить високим. Це особливо помітно, коли люди відчувають певну загрозу власній безпеці або тиск «згори». Однак, якщо усвідомленість активна, такі думки «зсередини» не будуть виявлятися при взаємодії керівника/викладача та підлеглого, а також ніяким чином не перешкоджатимуть здоровому функціонуванню людини. Спорідненість – це остання основна психологічна потреба, постульована теорією самовизначення, що покликається на фундаментальну потребу людей у міжособистісних зв'язках, які сприймаються як підтримуючі та значущі. Хоча сьогодні стає все легше користуватися технологіями соціальних мереж, аби поділитися деталями нашого життя з безліччю людей, задоволення від спорідненості вимагає чогось більш суттєвого: воно пов'язане не просто з функцією кількості міжособистісних зв'язків, але і з їхньою якістю. Тобто ми хочемо почуватися значущими для інших, і у свою чергу відчувати, що інші мають значення і для нас. Для

спорідненості характерні стосунки, у яких ми відчуваємо, що нас розуміють, підтримують та турбуються. Ключовим аспектом створення такого роду якісно значущих зв'язків є здатність бути емоційно доступним та присутнім для інших.

З огляду на те, що усвідомленість значною мірою визначається станом «відкритої уважності», здатність до значущого зв'язку з іншими (зв'язки, у яких ми присутні та доступні для підтримки та спілкування) з'явиться тоді, коли людина зможе цілком належати поточному моменту, не будучи обтяженою «сталими» переконаннями, захистом свого «Я» та іншими упередженими уявленнями, які ми привносимо в нашу взаємодію. Залишаючись гнучкими та відкритими для того, що ми чуємо від людей, які нас оточують, ми опиняємося в оптимальній позиції, щоб відповідати конкретними способами та відображати емпатію з більш повним розумінням обставин. Так, усвідомленість безпосередньо сприяє збільшенню можливостей для забезпечення спорідненості.

До прикладу, розглянемо важливу роль підтримки незалежності в досвіді спорідненості. Спорідненість посилюється, коли людина відчуває, що інші підтримують її самостійність. Усвідомленість визначається вищим рівнем задоволеності стосунками. Після уважного та відкритого спілкування більш люди виявляють менше негативу, гніву, ворожості, тривоги та відсторонення. Крім того, усвідомленість закріплює за людьми розуміння любові, відданості та здатність підтримати партнера після обговорення. Також усвідомленість пов'язана з вищою емпатією та співчуттям до інших. Так ця відкрита перцептивність до внутрішніх та зовнішніх сигналів, що визначають усвідомленість, може дозволити людям брати активнішу участь у розвитку стосунків та бути більш задоволеними від спорідненості та взаємозв'язку з іншою людиною. Не менш важливою темою, що потребує розгляду, є вплив зацікавленості. Намагаючись зрозуміти, як різні життєві цілі та прагнення можуть вплинути на поведінку та добробут, у рамках теорії самовизначення було розроблено мінітеорію, яка має назву «теорія змісту цілей». Вона базується на основі виявленої дослідним шляхом диференціації внутрішнього та зовнішнього змісту цілей, а також на гіпотезі, що ці різні типи цілей впливатимуть на добробут у різних напрямках як функція їхнього ставлення до основних психологічних потреб.

Насправді не всі цілі в житті формуються однаково: внутрішні цілі, такі як досягнення особистісного зростання, близькості з іншими, за своєю суттю частіше задовольняють основні психологічні потреби, особливо незалежність та спорідненість, а отже, сприяння добробуту. Водночас зовнішні цілі, такі як прагнення

до багатства, слави чи створення певного іміджу, насправді можуть заважати займатися основними потребами. Ті, хто має сильні зовнішні цілі, досягають своєї мети, а люди, які на перше місце ставлять внутрішні цілі, також їх досягають. Проте, хоча внутрішні досягнення покращують самопочуття, у зовнішніх такого ефекту не спостерігається. Крім того, зовнішні цілі пов'язуються із посиленням симптомів поганого самопочуття, тоді як досягнення внутрішньої мети характеризується нижчим рівнем неблагополуччя. Отже, досягнення внутрішніх цілей приносить користь психічному здоров'ю людини, тоді як зовнішні цілі, навіть коли їх вдалося досягти, можуть погіршувати загальний стан здоров'я та сприяти підвищенню ризику захворювань.

Подібно до того, як усвідомленість розглядається у формі посилення задоволень основних потреб – автономії та спорідненості, ми також розглядаємо її як чинник, що сприяє вибору орієнтиру внутрішніх цілей та прагнень замість зовнішніх. Якщо хтось більш повноцінно усвідомлює свої переживання й частіше цікавиться своїми почуттями, думками, основними потребами та реакціями, тоді внутрішні цілі та прагнення характеризуватимуться вищим рівнем задоволення потреб. Так, види діяльності, що підконтрольні внутрішнім мотивам, сприйматимуться як більш значущі і згодом сприятимуть більшій вмотивованості та зацікавленості людини.

Разом із тим, поняття усвідомленості також визначається як диспозиційна або індивідуальна відмінність людей, що варіюється (зосереджується на схильності до усвідомленості), і як складник стану, що коливається від ситуації до ситуації (показує чутливість усвідомленості до становища, у якому опинився індивід). Тобто феномен усвідомленості трактується як властивість, яка не є однаковою в різних людей, крім того, постійно змінюється всередині кожного окремого організму.

По-друге, важливо враховувати деякі важливі особливості усвідомленості, уваги та уважності для поліпшення усвідомленості. Також потрібно враховувати, що у концептуалізації усвідомленості навмисно розмежовані поняття уважності та уваги, обидва з яких можуть бути більшою або меншою мірою свідомими. Феномен уважності належить до суб'єктивного переживання внутрішніх і зовнішніх явищ; він відображає сприйняття низки подій, які безпосередньо стосуються нашої реальності. На фундаментальному рівні це поняття можна розуміти як пізнавальний процес, завдяки якому явища лише сприймаються. Кожен індивід постійно перебуває у стані обробки певної інформації в його підсвідомості: ми сидимо на лавці в парку, читаючи книгу, у той час як наш периферійний зір

помічає гілки сусіднього дерева, що хитаються від вітру, водночас відчуваємо, як легке повітря пестить нас по щоці. Через деякий час наші вуха вловлюють далекий гул зливи, що насувається. Усі ці сприйняття становлять поле уважності, яке залежить від тимчасових або постійних відчуттів.

На протигагу цьому увага є аспектом свідомості, завдяки якому ми обираємо об'єкт зосередження з усього різноманіття явищ, що сприймаються нами. Так, увага – це особлива форма психічної діяльності, яка виявляється у свідомій спрямованості й зосередженості свідомості на вагомих для особистості предметах, явищах навколишньої дійсності або власних переживаннях. Вона відзначається зосередженням на певному явищі, яке виникає під час усвідомлення. Простіше кажучи, те, що ми сприймаємо у своєму розумі – наше усвідомлення чогось – являє собою простір можливостей явищ, серед яких ми пізніше зможемо обрати об'єкт для зосередженої уваги.

В теорії самовизначення описується одна з форм довільної уваги через концепцію зацікавленості. Як і довільна увага, зацікавленість має спільні риси із післядовільною увагою, яка є відкритою та рецептивною. Проте якщо людина усвідомлено зважає на явища в момент їхньої появи без активного відбору та дослідження згаданих подій, усвідомлення зацікавленості спрямовується (тобто активно фокусується) на конкретні явища людського досвіду. Так, зацікавленість є зосередженою рецептивністю або окремою цікавістю та здогадками про те, що відбувається чи виникає. Завдяки післядовільній увазі люди сприймають те, що відбувається, і спостерігають за тим, що сприяє накопиченню досвіду (пізнанню) без надмірної зосередженості чи вибірковості; через зацікавлення люди ненапружено досліджують явище та концентруються на залученні довільної уваги, аби мати змогу активно впливати на окремі внутрішні або зовнішні події, що мають певне значення для індивіда.

Ці обидва типи уваги можуть характеризуватися як зовнішні сенсорні або рухові види, що відіграють провідну роль у спостереженні предметів і явищ навколишньої дійсності та їхньому відображенні нашою свідомістю. Проте, звичайно, це не єдине джерело пізнання: внутрішні процеси також породжують явища, які ми сприймаємо по-різному, подібно до подразників у зовнішньому світі. Поки людина насолоджується читанням книги, сидячи на лавці в парку, у неї може виникнути ностальгічна фантазія, спричинена прочитаними словами. У цьому випадку існує шосте джерело сприймання, яким є власне розум, або, точніше, джерело думок та емоцій, які ендогенно виникають у свідомості та відчуваються соматично (наприклад, серце

починає битися частіше від радості). Появу таких думок і емоцій виділяють як «мимовільну пам'ять» через явище, що називається «ефект Мадлен», у якому описується приклад багатого потоку спогадів, що спонтанно виник через звичайний акт занурення печива в напій. Отже, усвідомлення та увага не обмежуються лише сприйняттями, що виникають через п'ять почуттів: ми можемо доволі уважно спостерігати за думками та почуттями і вловлювати їх, коли вони виникають у нас. Навіть сильні емоції, які ми переживаємо незліченну кількість разів, можуть мати різну інтенсивність: бути більш або менш вираженими. Оскільки такі думки та емоції не потребують негайного зовнішнього стимулу, їх не можна звести лише до реакції на щось, що відбувається через первинні органи чуття. Інакше кажучи, навіть без будь-якого безпосереднього сенсорного сприйняття думки та емоції виникають спонтанно, самі по собі.

Усе те, що виникає, може бути підмічено більш або менш якісною уважністю чи увагою, що надважливо для розгляду усвідомленості. Наприклад, слід замислитися над тим, що ми можемо пережити певні емоції, не підключаючи увагу, а іноді навіть не усвідомлюючи цієї емоції. Наприклад, ми можемо відчувати гнів без свідомого розуміння своєї злості (без думок на кшталт «я гніваюся»). Фактично гнів важко розпізнати, особливо якщо це може становити загрозу нашому «Я». Альтернативою потопання у гніві або несприйняття реальності є усвідомлення своєї злості або звернення активної уваги до власне емоційного пізнання. Однак, усвідомлення емоції різниться від її оцінки – негативної чи позитивної, а також від певної реакції на цей афективний стан, це суто нейтральна, рецептивна відкритість. Якщо це влаштувати в режимі усвідомленого спостереження, людина може фактично посилити усвідомлення емоцій.

Також можна порівнювати усвідомленість із наявністю поведінкового або якісного компонента. Саме якісний компонент усвідомленості часто називають станом «відкритої» уважності чи «рецептивної» уваги. Однак, не завжди зрозуміло, що в цьому контексті мається на увазі під визначенням «відкритий» чи «сприйнятливий». Зазначається, що відкритість описує стан свідомості, який найбільше пов'язаний зі спостереженням, а не контролем. Це розгорнутий показ того, що відбувається в будь-який конкретний момент. На противагу цьому самоконтроль включає стан свідомості, під час якого ми не спостерігаємо, а спрямовуємо свої сили на досягнення бажаної мети. Спостерігаючи, ми зосереджуємося на процесі і передусім на тому, щоб дозволити розкритися сприйняттю, не обмежуючи та не визначаючи його щодо певної мети чи результату.

Отже, відкритість стосується якості свідомості, яка не є оцінною та не складається за рахунок ідей чи намірів, що вже існують. Проте є цілком сприйнятливою для того, щоб дозволити переживанню просто з'являтися «таким, яким воно є». Саме з цієї причини концепція спостереження (а не формування) використовується для визначення переживання людиною відкритої уважності.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, всі вищезазначені особливості призводять до того, що прийняття ролі «спостерігача за собою» також передбачає перебування у свідомому стані, у якому ми не тільки відкрито спостерігаємо за переживаннями й тим, як вони сприймаються нашими п'ятьма почуттями, але й так само позиціонуються як спостерігачі за власними думками та емоціями, коли вони утворюються у відповідь на конкретні зовнішні подразники або їхнє спонтанне мимовільне виникнення. Перебуваючи в ролі спостерігача, який «відкрито сприймає» інформацію, людина цілком усвідомлює думки та емоції в момент їхньої появи, проте не контролює й «не наздоганяє» їх. Наприклад, ностальгічні спогади не змушують замислюватись про щось приємне або ні, що спонукає особу змінити фокус, який спрямовано на теперішній момент. Крім того, сильні емоції не охоплюють людину настільки інтенсивно, аж до припинення процесу спостереження. Разом із тим особа починає керуватися емоціями в інтерпретації власних переживань або в діях, теоретично витісняючи свою здатність до гнучкості й відкритості. Окрім цього, вищезазначене передбачає низку психологічних можливостей, пов'язаних із регулюванням емоцій. Зокрема, у межах розвинутої регуляції емоцій, афективні явища виділяються як інформація, що надходить, – вони проводять важливу інформацію. За умови менш розвинутої регуляції переживань емоції контролюють вхідні дані – поведінка людини керується або контролюється почуттями або реакціями. Цей опис свідчить про те, як усвідомлене сприйняття та увага до того, що відбувається, дозволяють виділяти емоції як більш інформативні психічні процеси. Людина цілком доступно може усвідомити, що вона відчуває, не «прив'язуючись до цього» або не почувуючись змушеною ототожнювати почуття із собою. Що є значною підтримкою у процесі саморегуляції. Розрізнення свідомості (контексту) та психічного наповнення, яке також називають децентрацією та десенсибілізацією, посилює автономну саморегуляцію, оскільки поведінка керується справжнім усвідомленням, а не викривленим самопізнанням. Це одна з причин, чому практика усвідомленості стала важливим елементом у терапії імпульсивних розладів, таких як емоційно нестабільний розлад особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балашов Е. М. Особливості метакогнітивної усвідомленості у навчальній діяльності студентів. *Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України* / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»,. Вип. 2020. № 48. С. 11–34.
2. Заїка Є., Зимовін О. Рефлексивність особистості як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*, 2014. № 2 (56). С. 90–97.
3. Карпов А. В., Пономарева В. В. Психология рефлексивных процессов управления. М.; Ярославль: ДИА-пресс, 2000. С. 284 .
4. Баер Р. Етика, цінності, чесноти та сильні сторони характеру у втручаннях на основі усвідомленості: перспектива психологічної науки [Ethics, values, virtues, and character strengths in mindfulness-based interventions: A psychological science perspective]. *Усвідомленість*, 2015. № 6(4), 956–969. doi:10.1007/s12671-015-0419-2
5. Браун К. В., Раян Р. М. Переваги присутності: усвідомленість і її роль у психологічному благополуччі [The benefits of being present: Mindfulness and its role in psychological well-being]. *Журнал психології особистості та соціальної психології*, 2003. № 84(4), С. 822–848.

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN A MODERN EDUCATIONAL INSTITUTION

Стаття присвячена розгляду проблеми психологічної безпеки учнів молодшого шкільного віку в умовах сучасного освітнього закладу. Досліджено різні аспекти розуміння і визначення сутності поняття «безпека освітнього середовища», а також поняття психологічної безпеки особистості учня. Мета дослідження – проаналізувати та виділити чинники та механізми формування і розвитку психологічної безпеки особистості учнів молодшого шкільного віку. В результаті аналізу теоретичних джерел вітчизняних та зарубіжних дослідників визначено і виділено основні групи факторів ризику для психологічної безпеки молодших школярів, а саме фактори освітнього процесу, соціально-психологічні та внутрішні (суб'єктивні) фактори. Також визначено потенційні загрози, що зумовлені як особливостями розвитку дитини даного вікового періоду, так і соціальною ситуацією розвитку та різними аспектами фізичного, екологічного та інформаційного середовища. У процесі дослідження було встановлено специфіку психологічного супроводу психологічної безпеки особистості молодшого школяра та створення безпечного освітнього середовища, спираючись на так званий ресурсний підхід, тобто виявлення і використання різних видів ресурсів. Відповідно до найбільш розповсюджені класифікації ресурсів їх розподіляють на особистісні та ресурси середовища, що являють собою внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості у стресогенних ситуаціях, тобто те, на що спирається людина аби задовольнити вимоги середовища. В ході дослідження встановлено, що стан психологічної безпеки молодших школярів виникає в результаті перетворення зовнішніх впливів через внутрішні умови. При цьому внутрішні умови – це внутрішні фактори ризику і ресурси, а зовнішні впливи – зовнішні фактори ризику, ресурси та супровід. Для забезпечення супроводу психологічної безпеки слід виділити або створити ресурси, що можуть протистояти факторам ризику, забезпечують здатність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життя та виявляються як у фізіологічному, так і у психологічному контексті, спрямовуючи поведінку особистості та її діяльність.

Ключові слова: психологічна безпека, особистість, ризику, молодші школяри, освітнє середовище, ресурси.

The article is devoted to the theoretical study of the problem of psychological safety of elementary school students in the conditions of a modern educational institution. Various aspects of understanding and defining the essence of the concept of «safety of the educational environment», and also the concept of psychological safety of the student's personality, were studied. The purpose of the research is to analyze and identify the factors and mechanisms of formation and development of the psychological safety of the personality of elementary school students. As a result of the analysis of theoretical sources of domestic and foreign researchers, the main groups of risk factors for the psychological safety of younger schoolchildren were identified and identified, namely factors of the educational process, social-psychological and internal (subjective) factors. Also identified are potential threats caused by the specifics of the child's development of this age period, as well as the social situation of development and various aspects of the physical, ecological, and informational environment.

In the process of research, the specifics of psychological support for the psychological safety of the personality of a junior schoolchildren and the creation of a safe educational environment were established, based on the so-called resource approach, that is, the identification and use of various types of resources. According to the most widespread classification of resources, they are divided into personal and environmental resources, which are internal and external variables that contribute to psychological stability in stressful situations, that is, what a person leans on to meet the demands of the environment. In the course of the research, it was established that the state of psychological safety of younger schoolchildren arises as a result of the transformation of external influences through internal conditions. At the same time, internal conditions are internal risk factors and resources, and external influences are external risk factors, resources and support. In order to support psychological safety, resources should be allocated or created that can resist risk factors, provide the ability to successfully adapt to various life demands, and are manifested both in a physiological and psychological context, directing the behavior of the individual and his activities.

Key words: psychological safety, personality, risks, younger schoolchildren, educational environment, resources.

УДК 159.972

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.10>

Бондарук Ю.С.

науковий співробітник

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

Питання безпеки останнім часом як на державному, так і на локальному рівні викликає великої уваги та занепокоєння (у районах, містах, виробництві, освітніх закладах тощо).

Безпека посідає провідне місце у переліку пріоритетних напрямів національних завдань, а безпечне освітнє середовище підкріплюється Указом Президента та Національною

стратегією розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі [23]. Ситуація загострюється і тим, що в 2022 році Україна зазнала нового удару з боку російських військових та досі знаходиться у військовому конфлікті та військовому стані. За інформацією МОН, станом на 18 серпня 2022 року від бомбардувань та обстрілів пошкоджень зазнали 2300 закладів освіти, з них 286 зруйновані повністю [1].

Актуальність проблеми психологічної безпеки дитини в освітньому середовищі обумовлена потребою суспільства та держави у психологічно здоровій особистості, що здатна успішно здолати соціально-психологічні, інформаційні та технологічні загрози сучасного світу. Важливою умовою для цього є виключення психологічного травмування особистості у дитинстві, оскільки воно може призводити до негативних наслідків або, навіть до формування почуття неповноцінності та появи труднощів у соціальній адаптації. А тому важливою умовою збереження здоров'я та психологічного благополуччя дітей є відчуття ними психологічної безпеки.

Як відомо, дитина може діяти ефективно і розвиватися тільки в умовах безпеки, при цьому важливо як вона сприймає та оцінює навколишній світ. Вона може подолати ризиковані умови чи фактори, якщо володіє відповідними внутрішніми та зовнішніми ресурсами. Численні наукові дослідження свідчать, що відсутність безпеки та часті випадки шкільного насильства негативно впливають на результати навчання учнів. Оскільки дитина, перебуваючи у дискомфортному стані, не може повноцінно включитися в навчання, адже її думки будуть не про навчання чи розвиток, а про боротьбу із загрозою. Дитина молодшого шкільного віку інтегрована до освітнього середовища, а тому наше дослідження зосереджено на вивченні проблеми психологічної безпеки особистості в контексті вивчення психологічної безпеки освітнього середовища [2; 15]. Перебуваючи в цьому соціальному просторі, особистість дитини свідомо чи ні будує своє ставлення до майбутнього, до суспільства та життя в цілому. Тому так важливо, що закладається на цьому етапі, які норми, цінності, настанови, що будуть визначати подальший рух, траєкторію соціального розвитку дитини.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що поняття «безпека освітнього середовища» не має єдиного визначення, дослідники вивчають і виділяють різні аспекти розуміння і визначення сутності цього поняття, що зумовлене існуванням різних підходів до розуміння його сутності.

Так, вченими Barret P., Davis F., Zhang Y., Barrett L. зосереджено увагу на питаннях фізично безпечного освітнього середовища.

А проблеми психологічно безпечного освітнього середовища висвітлюються у роботах N.L. Ward, I. O. Baeva, I.O. Blohina, G.P. Vasyanovich, V.M. Gorlenko, I.V. Maruxina, N.V. Sosnovenko, T.P. Cyoman, L.I. Shakhova та ін. Проблеми інформаційно безпечного освітнього середовища вивчають I.I. Priходько, Н. М. Кириленко, Л. А. Найдьонова та ін. Аспекти екологічно безпечного освітнього середовища знайшли своє відображення у роботах В.І. Панова, С. В. Совгіри. А питання здоров'язбережувального освітнього середовища висвітлювали Т. І. Бережна, В. І. Карленко, О. Р. Волошин.

Також вивчаються можливості оцінки психологічної безпеки освітнього середовища, у якому перебувають учні (І.С. Литвиненко, О.П. Соцька, І.Ю. Борисюк, Н.Ю. Діюмідова); необхідність підготовки вчителів до реалізації ідей безпеки особистості в освітньому середовищі [13; 21].

Метою дослідження є проаналізувати та виділити чинники та механізми формування і розвитку психологічної безпеки особистості що обумовлюють психологічну безпеку учнів молодшого шкільного віку та обґрунтувати шляхи створення та підтримки психологічної безпеки освітнього середовища початкової школи.

Методами дослідження є аналіз та узагальнення теоретичних джерел українських та зарубіжних вчених з проблем психологічної безпеки особистості та досліджень різних аспектів сучасного освітнього середовища.

В своїх дослідженнях, британські вчені Barret P., Davis F., Zhang Y., Barrett L. вивчали вплив таких факторів освітнього середовища як облаштування та дизайн класного приміщення, його ергономічність на успішність молодших школярів, зокрема з основних предметів: математики, читання та письма. І наголошували на важливості цих параметрів, особливо з огляду на те, що діти молодшого шкільного віку проводять щоденно в цьому приміщенні більше 6 годин [25]. Проте, найбільш значущими параметрами шкільних приміщень все ж таки слід вважати ті, що мають вплив на стан безпеки освітнього середовища. І не менш важливу роль відіграють знання того, як діяти під час загроз та небезпечних ситуацій (наприклад, пожежі, вибуху та ін.).

Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у відповідь на запит МОН було створено онлайн-інструмент моніторингу безпеки освітнього середовища в закладах освіти для більшої ефективності освітнього менеджменту. «Інструмент є частиною національної системи автоматизованого інформаційного комплексу та може бути використаний для цілей проекту із запровадження посади спеціаліста з безпеки» (С. Шкарлет) [8].

Безпеку визначають як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості,

суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Дослідник Г.П. Васянович зазначає, що «порушення безпеки призводить до актуалізації механізмів, спрямованих на організацію виживання в навколишній дійсності, таких як посилення орієнтовного рефлексу, підвищення тривожності, агресивності, готовності захищатися» [6; 12].

В дослідженнях С. В. Совгіри висвітлюються аспекти екологічної безпеки освітнього середовища, яке дослідниця визначає як «систему психолого-педагогічних умов, впливів і можливостей, які забезпечують захищеність особистості від негативного впливу екологічних факторів, що визначають оптимальність взаємодії зі світом природи» [20, с. 3].

Автор називає причини зміни характеру взаємодії особистості і навколишнього світу природи, що вплинули на зниження захищеності від негативного впливу екологічних факторів в освітньому процесі, серед яких є:

- докорінне перетворення більшості видів діяльності в сучасному суспільстві;
- збільшення темпів зміни одних умов функціонування освітнього процесу якісно іншими;
- загальна урбанізація, відторгнення людини від природного світу природи;
- бурхливий розвиток інформаційних технологій, здатних замінювати природний освітній простір на віртуальний;
- надмірне прагнення до стандартизації виразних характеристик об'єктів і явищ [20, с. 3].

У той же час, дослідниця Н. М. Кириленко вважає, що особливо гостро стоїть проблема інформаційної безпеки у сфері освіти у зв'язку з її інформатизацією, бо саме через застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті відбувається масовий, глобальний вплив на дитину. До основних факторів негативного впливу інформації на сучасне освітнє середовище можна віднести:

- «масовий вплив через сучасні інформаційні та телекомунікаційні освітні технології з метою формування певної громадської думки, культурного, морального рівня розвитку, поведінкових механізмів тощо;
- відсутність реальних механізмів контролю якості інформації, доступної через сучасні телекомунікаційні технології, що породжує проникнення в освітній простір великого обсягу недостовірної інформації;
- безкарне проникнення порнографії і насильства через доступність сучасних телекомунікаційних технологій [11, с. 150–151].

Усі вищезазначені дослідники прийшли до спільної думки, що освітнє середовище – це сукупність спеціально створених умов, за яких відбувається розвиток та становлення особистості.

Проте в нашому дослідженні ми зосередили увагу на питаннях психологічної безпеки учнів, враховуючи, що цей аспект проблеми важче піддається безпосередньому спостереженню, відстеженню, фіксації та забезпеченню.

І.А. Баєва надає психологічно безпечному освітньому середовищу такого визначення – це середовище, вільне від проявів психологічного насильства у процесі взаємодії, що сприяє задоволенню потреб у особисто-довірчому спілкуванні, яке створює референтну значимість середовища та забезпечує психічне здоров'я учасників освітнього процесу [2].

Безпеку доцільно розглядати в якості психічного стану підконтрольності суб'єкту комплексу екзогенних і ендогенних параметрів, що забезпечує динамічну рівновагу його взаємодії з середовищем на соматичному, енергетичному та інформаційному рівнях [5].

Успішність поведінки і діяльності людини, на думку І.О. Блохіної, залежить від її здатності зберігати відчуття стабільності і цілісності в різних ситуаціях і в різний час, тобто від ресурсу особистості. Під ресурсом розуміють здатність особистості переживати та інтегрувати в свою картину світу суттєві впливи, її здатність зберігати позитивний настрій та життєву силу [5].

І.А. Баєва та Л.І. Шахова в своєму дослідженні визначають психологічну безпеку учня як психічний стан, зумовлений поєднанням сприйняття та оцінки дитиною освітнього середовища та соціально-психологічних ресурсів, які сприяють подоланню ризиків та загроз позитивного особистісного розвитку. Такий стан проявляється у переживанні захищеності, впевненості в собі, задоволеності собою як суб'єктом діяльності і соціальних відносин і проявляється в асертивній поведінці, а також у позитивному ставленні до освітнього середовища та оптимальному рівні активності [3].

Механізми формування і розвитку психологічної безпеки особистості дитини детерміновані її поведінкою в різних ситуаціях та залежать від ряду факторів, першочергову роль серед яких відіграє соціальне мікросередовище – сукупність малих груп, до яких належить особистість і в яких здійснюються її міжособистісні контакти. До факторів мікросередовища, що впливають на безпеку особистості можна віднести: родину та особливості взаємовідносин і типу виховання в ній, референтну групу, реальну формальну групу (наприклад, шкільний клас) тощо [5].

Дослідження з вікової психології свідчать, що психічний розвиток дитини, насамперед, визначається особливостями спілкуванням з дорослими, його емоційним забарвленням та залежить від здатності дитини оцінювати себе та регулювати власну поведінку. Отже, психологічні показники якості середовища

і особливо психологічна безпека є важливими не лише для міжособистісної взаємодії, а й для психологічних механізмів функціонування особистості дитини та дорослої людини.

Одним з провідних механізмів засвоєння соціального досвіду, в тому числі безпечної поведінки, є наслідування дитиною зразків безпечної поведінки дорослої людини. Завдяки механізму ідентифікації, яка виступає одним з провідних механізмів соціалізації людини в суспільстві, відбувається засвоєння зразків поведінки в афективній, соціальній, професійній сферах.

Для відчуття комфорту та безпеки дитини великого значення має психологічний клімат та особливості виховання в родині, ступінь задоволення фізіологічних та емоційних потреб і відповідно порушення цих умов може призводити до зменшення відчуття безпеки стимулювати розвиток тривожності, відчуття невідповідності очікуванням оточуючих, сприяти розвитку неврозів та різноманітних психопатичних станів тощо. Механізм соціальної оцінки бажаної поведінки здійснюється в процесі соціального контролю. Реакція оточуючих служить підкріплюючим і формуючим чинником, а образ взаємного сприйняття є регулятором поведінки. Позитивна соціальна оцінка (оцінка-підтримка, оцінка-схвалення) активізує дії дитини на безпечну поведінку, підвищує її самооцінку, сприяє творчій активності. Постійна негативна оцінка породжує почуття невпевненості, сорому за свої дії, переживання викриття та ганьби, почуття провини тощо.

У формуванні психологічної безпеки особистості в процесі життя значну роль відіграють референтні, формальні та неформальні групи. Безпека особистості залежить від ставлення до неї групи, статусу, міри реалізації потреби у спілкуванні та розумінні [5].

Слід додати, що поширеним механізмом створення психологічної безпеки в групі є конформність. Під конформізмом розуміють зміну поведінки або переконання у відповідь на реальне чи групове твердження. На перший погляд конформізм має негативне значення, проте існує безліч ситуацій, в яких конформність виявляється засобом досягнення значущої соціальної мети. Конформізм по відношенню до соціальних правил і норм служить свого роду мастилом у механізмі соціальної взаємодії. Він дозволяє нам структурувати соціальну поведінку і передбачати реакції оточуючих. Досвід одних людей дозволяє іншим уникнути великих особистих неприємностей.

Конформну поведінку можна оцінити як прийнятну у випадках, коли така позиція допомагає особистості позбутися шкідливих звичок та уподобань при сприйнятті правильних думок більшості. Однак при цьому важливим є збереження власної індивідуальності.

Психологічна безпека молодшого школяра, так само як і інші психічні стани в цьому віці, нестійкі і потребують цілеспрямованого психологічного супроводу для її підтримки.

На думку сучасних дослідників, значення супроводу полягає в тому, аби посилити позитивні фактори розвитку та нейтралізувати негативні, а також посилення зовнішніх перетворень, сприятливих для підтримки, підкріплення внутрішнього потенціалу суб'єкту розвитку. Слід наголосити, що супроводжуючи дитину, не слід усувати труднощі, а лише зміцнити її здібності та віру в себе, сприяти розвитку умінь правильно оцінювати труднощі та знаходити кращі способи розв'язання проблем [15].

Також, супровід вимагає об'єднання діяльності усіх учасників освітнього процесу для створення умов, що сприяють активізації власних ресурсів особистісного розвитку і зовнішні можливості освітнього середовища для забезпечення та формування стану психологічної безпеки молодшого школяра. Специфікою цього напрямку роботи є виявлення основних факторів ризику.

На думку Л. І. Шахової, серед факторів ризику для психологічної безпеки молодших школярів можна виділити три групи: фактори освітнього процесу, соціально-психологічні та внутрішні (суб'єктивні) фактори. Розглядаючи внутрішні фактори ризику психологічної безпеки молодших школярів, можна виділити: психофізіологічні, когнітивні та особистісні [3].

В цьому віці продовжує дозрівання організму, що багато в чому визначає психічний розвиток дитини. Аналізуючи психофізіологічні особливості молодших школярів можна виділити потенційні загрози такі як: функціональна незрілість кори та регуляторних структур мозку, неготовність руки до оволодіння навичкою письма, нездатність розподіляти увагу. Самі по собі ці фактори не є визначальними для порушення розвитку або впливу на стан психологічної безпеки дитини, але при поєднанні із зовнішніми загрозами, негативні наслідки більш вірогідні. Наприклад, у випадку підвищених вимог до зрілості психофізичних компонентів (у випадку великих навантажень, великий обсяг інформації для засвоєння чи особливий режим дня), тоді перелічені особливості можуть призвести до порушення психологічної безпеки дитини.

До когнітивних факторів ризику можна віднести порушення формування вищих психічних процесів, що може викликати відставання у навчанні, низькі оцінки, внаслідок чого може сформуватися негативне ставлення дитини до самої себе, а також з боку інших учнів. До цієї групи можна також віднести негативні, неадекватні уявлення дитини про себе та про світ.

Та найбільш значущими для психологічної безпеки молодшого школяра є фактори ризику в особистісній сфері: несформованість внутрішньої позиції школяра, учбової мотивації, динамічність моральних уявлень, недостатня соціальна компетентність, неадекватна самооцінка, нестійкі ціннісні орієнтації. Наявність високого рівня особистісної тривожності дитини призводить до схильності оцінки факторів навколишнього середовища як загрозливих, що на пряму пов'язане з порушенням психологічної безпеки та відсутністю почуття захищеності. Вивчаючи зовнішні фактори ризику, можемо виділити такі як соціально-психологічні та фактори освітнього процесу. Фактори освітнього процесу включають в себе гіподинамію (як в школі, так і вдома під час виконання завдань), статичну напругу, надмірну або недостатню сенсорну стимуляцію, стресову тактику педагогічного впливу, незнання педагогом вікових та індивідуальних особливостей дітей, невідповідність методик та технологій навчання віковим функціональним можливостям учнів. Інтенсивність учбового процесу, збільшення кількості позакласних занять, зменшення кількості навчальних годин при збереженні обсягу навчального матеріалу. Порушення режиму дня дітьми є фактором, що посилює психофізіологічні ризики.

До іншої групи зовнішніх факторів можна віднести соціально-психологічні ризики, що пов'язані з особливостями взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Так, стійка відсутність емоційного контакту у спілкуванні з учителем може призвести до нестійкої самооцінки, зниженню ефективності діяльності або порушень поведінки. У молодшому шкільному віці дуже важлива роль учителя, формування його позитивного образу. Не можна оминути значущість ситуації оцінювання, адже особливості педагогічної оцінки відображаються на учбовій мотивації учнів, а також на становленні їх самооцінки, що в цьому віці є нестійкою і багато в чому залежить від зовнішніх факторів.

Також на психологічну безпеку молодших школярів впливає особистість учителя. Разом із тим, слід враховувати, що педагог у школі підпадає під вплив великої кількості стресорів: додаткове навантаження, чисельні зміни через реформування освіти, напруга, перевтома, сімейні проблеми, високий рівень відповідальності за життя та здоров'я дітей, вагоме інформаційне навантаження тощо. Крім того, може негативно впливати психологічний клімат колективу або напружені стосунки з колегами. В цьому випадку у вчителя може швидко з'явитися емоційне вигорання, що призводить до роздратованості або байдужості. Якщо у педагога занижена самооцінка, це може призвести до негативної настанови чи ставлення до учнів, схильності негативно реагувати на дітей, ство-

рювати труднощі для них та викликати почуття провини за помилки. Усе це негативно позначається на психологічній безпеці молодших школярів [3; 15].

Слід зауважити, що провідною діяльністю молодших школярів є навчальна діяльність, що визначає особистісний, інтелектуальний розвиток та появу психічних новоутворень. А для благополучного розвитку важливі не тільки успіхи дитини, але і ставлення до діяльності яку вона виконує збоку значущих дорослих (батьків, учителів). Молодший школяр має тісний зв'язок із своєю сім'єю, відносини у якій впливають на його психічний стан. І тому, як недостатня увага, так і гіперопіка буде негативно позначатися на розвитку дитини і її психологічній безпеці [22, с. 696].

Досвід психологічної практики свідчить, що загрозу для психологічної безпеки можуть становити і деякі особливості взаємодії дитини з однолітками, хоча сфера відносин не є провідною у особистісному розвитку, для психологічної безпеки молодших школярів важливо бути включеними до референтної групи. Як відомо, між учнями початкової школи часто трапляються конфлікти, що іноді переростають у бійки або цькування, та усі ці прояви насилля також становлять загрозу для психологічної безпеки дітей.

Тому, гострим питанням під час вивчення стану безпеки освітнього середовища постає аналіз діяльності педагогів та шкільних психологів щодо попередження насильства, булінгу в закладі освіти. Оскільки нерозвиненість діяльності працівників освітньої установи з цього напрямку може призвести до неефективного психологічного супроводу дітей та появи труднощів та проблем у міжособистісному спілкуванні (непорозуміння чи конфлікти з дітьми, вчителями або батьками), проявів психологічного та емоційного насильства (приниження, погрози, ігнорування тощо), дії несприятливих факторів, які пов'язані з процесом навчання [9; 15].

На нашу думку, для забезпечення супроводу психологічної безпеки слід виділити або створити ресурси, що можуть протистояти факторам ризику.

Ресурси – це адаптаційні можливості, що являють собою стійкі резистентні характеристики індивідуально-типологічного та особистісного рівня людської індивідуальності, забезпечують здатність успішно адаптуватись до різноманітних вимог життя та виявляються як у фізіологічному, так і (найголовніше) у психологічному контексті, спрямовуючи поведінку особистості, її діяльність [14].

На думку С.О. Лукомської, ресурс не з'являється нізвідки, він виникає на основі попереднього успішного досвіду подолання складних життєвих ситуацій. У словнику української

мови наголошується, що ресурс – це запас чого-небудь, який можна використати в разі потреби. Виникає ще й мотиваційний компонент ресурсу. У психології загалом під ресурсом розуміється все те, що належить особистості в психологічному плані. Використання цього терміна щодо особистості передбачає наявність у неї різних обсягів ресурсів різної якісної визначеності, тому, описуючи той чи інший ресурс, необхідно визначити його сутнісну, психологічну природу і оцінити, наскільки він виражений в особистості, наскільки вдало вона його використовує [14].

Слід наголосити, що дослідники визначають таке поняття ресурсів, які являють собою внутрішні та зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості у стресогенних ситуаціях, тобто те, на що спирається людина аби задовольнити вимоги середовища. Найбільш розповсюдженою класифікацією ресурсів є їх розподіл на особистісні та ресурси середовища. Ризики можна розглядати як виклик внутрішнім (особистісним) ресурсам суб'єктивної освітньої простору. Тому це потребує психологічного супроводу для мобілізації ресурсів особистості у подоланні впливу негативних факторів [10].

До ресурсів можна віднести: матеріальні об'єкти (дім, транспорт, дохід, одяг, побутові речі і т.д.) та нематеріальні (бажання, цілі тощо); зовнішні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, робота, соціальний статус) і внутрішні інтраперсональні змінні (самоповага, самоконтроль, професійні уміння, життєві цінності, віра, оптимізм і т.ін.); психічні та фізичні стани; вольові, емоційні та енергетичні характеристики, які необхідні для виживання та збереження здоров'я у важких життєвих ситуаціях або слугують засобами досягнення значущих цілей.

Оскільки однією з суттєвих психологічних небезпек є незадоволення потреби у довірливому спілкуванні, важливим буде створення умов для гармонізації дитячо-батьківських взаємовідносин, удосконалення навичок спілкування вчителів із дітьми (наприклад, шляхом проведення психоедукації, тренінгів і т.ін.), що слугуватиме підвищенню рівня психологічної безпеки дітей. Ресурсом буде виступати і навчання дітей, їх батьків та учителів навичкам емоційної саморегуляції.

Психологічна безпека молодших школярів – це стан, що виникає в результаті перетворення зовнішніх впливів через внутрішні умови. При цьому внутрішні умови – це внутрішні фактори ризику і ресурси, а зовнішні впливи – зовнішні фактори ризику, ресурси та супровід.

Слід підкреслити, що небезпека внутрішніх факторів ризику полягає в тому, що вони менш видимі і тому важче піддаються контролю з боку дорослих, а також суб'єктивно оцінюються за

ступенем впливу на психіку молодших школярів: те, що для однієї дитини є прийнятним, для іншої – має руйнівний вплив [15].

Отже, система супроводу психологічної безпеки молодших школярів має спиратися на уміле поєднання та використання ресурсів, або так званий ресурсний підхід. Це вимагає виділення найбільш актуальних факторів ризику порушення психологічної безпеки та протиставлення їм ресурсів. Саме оцінка через можливі ризики дозволяє враховувати і об'єктивні і суб'єктивні компоненти безпеки освітнього середовища, а психологічний супровід з використанням ресурсного підходу дозволяє перейти від фіксування порушень безпеки до попередження загроз. У той же час, шкільні ризики можуть впливати на дитину комплексно і проявляти свій негативний вплив не одразу, а накопичуватись протягом тривалого часу. Слід враховувати і те, що ризик – це потенційна загроза, яка не завжди обумовлює появу порушень розвитку дитини та стану психологічної небезпеки.

Саме виявлення і розподіл внутрішніх факторів ризику, зовнішніх факторів ризику/загроз в освітньому процесі, факторів, пов'язаних з особливостями взаємовідносин суб'єктивної освітньої процесу дозволяє протиставити їм відповідні зовнішні та внутрішні ресурси психологічної безпеки, що актуалізуються психологами закладів освіти, зокрема і в початковій школі. Подальших досліджень вимагає розробка та впровадження освітньої моделі супроводу психологічної безпеки учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безпечне освітнє середовище: нові виміри безпеки. URL: <https://sqe.gov.ua/bezpechne-osvitnie-seredovishhe-novi-vim/> (дата звернення 1.09.2022).
2. Баева И. А. Психологическая безопасность в образовании: Монография. СПб., 2002. 271 с.
3. Баева И.А., Шахова Л.И. Риск-ресурсный подход к сопровождению психологической безопасности младших школьников. Безопасность образовательной среды: создание и внедрение психолого-педагогических технологий сопровождения: Сб. науч. статей/ Под ред. И.А. Баевой, О.В. Вихристюк, Л.А. Гаязовой. М., МГППУ, 2014. С. 10–13.
4. Бережна Т. І. Карленко В.І. Формування здоров'язбережувального освітнього середовища: обґрунтування стратегії. Рідна школа. 2017. № 9–10. С. 96-99.
5. Блохіна І.О. До проблеми формування психологічної безпеки особистості в малих групах / І.О. Блохіна, О.В. Москаленко / Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Том XVIII: Методологія і теорія психології. Київ – Ніжин. 2019. С. 71-79.
6. Васянович Г.П. До поняття безпеки освітнього середовища: аспекти дослідження. Зб. наук. пр. Хмельницького інституту соціальних технологій Уні-

верситету «Україна», 2017. No 13. С. 10–12.

7. Волошин О. Р. Роль здоров'язбережувальних технологій в освітньому процесі. URL: <https://sportpedagogy.org.ua/html/journal/2012-06/12vortep.pdf> (дата звернення: 19.09.2022).

8. В Україні можуть запровадити посаду спеціаліста з безпеки в освітньому середовищі. Юридична газета online. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-mozhut-zaprovaditi-posadu-specialista-z-bezpeki-v-osvitnomu-seredovishchi.html> (дата звернення: 27.08.2022).

9. Горленко В. М., Сосновенко Н. В. Психологічно безпечне освітнє середовище, як основа протидії насильству серед дітей. Матеріали II Всеукраїнського форуму «Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насильству в освітніх закладах»: збірник доповідей та тез. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2021. 306 с. URL: <https://dgu.edu.ua/files/images/pages/other/mnpz/11022021.pdf>.

10. Казібекова В.Ф. Психологічні ресурси особистості: філософсько-психологічний зміст. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Вип. 2. Т. 1. с. 120–127.

11. Кириленко Н. М. Проблеми інформаційної безпеки освітнього середовища вищого навчального закладу. Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи: третя міжнар. наук.-практ. конф.: [в 2 ч.] . Ч.1. Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України та ін. Львів: ЛДУ БЖД, 2012. С. 149–151.

12. Коджаспирова Г. М. Психолого-педагогічеська культура педагога как ведущий фактор безопасности образовательной среды / Г. М. Коджаспирова. Безопасность образовательной среды : сборник статей. М., 2008. С. 20.

13. Литвиненко І.С., Богдан Л.С. Психологічна діагностика безпеки освітнього середовища навчального закладу. Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки. 2020. №1(20), DOI: 10.33310/2078-2128-2020-20-1-17-21

14. Лукомська С.О. Ресурсний підхід до подолання особистістю кризових ситуацій. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2020. Вип.1, С. 190-195. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-26>

15. Марухіна І.В. Психологічна просвіта педагогів як необхідна умова формування психологічно безпечного освітнього середовища. *Психологічна просвіта у навчальному закладі: сутність, проблеми, перспективи*. Матеріали регіонального семінару з міжнародною участю (Суми, 31 жовт. 2013 р.). Суми:

СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013.

16. Мириманова М.С., Ковров В.В. Экспертиза психологической безопасности образовательной среды сквозь призму проектного подхода / Экспертиза психологической безопасности образовательной среды: информационно-методический бюллетень. 2008. No 3. С. 16–21.

17. Найдьонова Л.А. Кібербулінг' або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини: метод. рек. Київ, 2014.

18. Панов В.И. Психолого-педагогические аспекты экологического сознания. Педагогика, 2015, № 5. С. 59–70.

19. Приходько І.І. Небезпеки і загрози для психологічної безпеки особистості. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2009. № 1. С. 1–11.

20. Совгіра С. В. Проблеми екологічної безпеки як основи життєдіяльності особистості в освітньому середовищі / Совгіра С. В. Гончаренко Г. Є. / IV Всеукраїнські наукові читання пам'яті Сергія Терещука : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 23–24 квітня 2015 р.) Миколаїв, 2015. С. 205–208.

21. Соцька О.П., Борисюк І.Ю., Діомідова Н.Ю. Проблеми діагностики психологічної безпеки освітнього середовища. Інноваційна педагогіка. Теорія і методика управління освітою. 2021. Випуск 35. С. 175–180.

22. Теплюк А. А. Сім'я як первинне джерело психічного здоров'я дитини дошкільного віку. Проблеми сучасної психології. 2013. № 21. С. 692–701.

23. Указ Президента України No 195/2020 від 25.05.2020 року «Про Національну стратегію розвитку безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1952020-33789> (дата звернення 25.05.2022).

24. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: метод. посіб. / за заг. ред. Цюман Т. П. К., 2018.

25. Barret P., Davis F., Zhang Y., Barrett L. The holistic impact of classroom spaces on learning in specific subjects show less. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0013916516648735> (дата звернення: 1.06.2022).

26. N.L.Ward, L.N.Woods, C.A.Crusto, M.J. Strambler and L.H. Linke. Creating a safe space to learn: The significant role of graduate students in fostering educational engagement and aspirations among urban youth. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4123117/> (дата звернення: 28.05.2022).

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У КУРСАНТІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STRESS RESISTANCE IN CADETS DURING STUDY AT A HIGHER MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTION

Формування монетарної культури особистості в сучасному соціально-економічному вимірі є актуальним викликом. Теперішні студенти в найближчому майбутньому будуть обіймати активні позиції в суспільстві. Саме студентський вік є сенситивним для формування монетарної поведінки особистості, оскільки саме у цей час суб'єкт навчально-професійної діяльності включається в економічну сферу суспільства, виступаючи також суб'єктом економічної діяльності. Дослідження психологічних предикторів (вихідної характеристики індивіда та її оточення, через яку здійснюється спроба передбачити іншу (очікувану) характеристику того самого індивіда), монетарної спрямованості особистості студентів не є досить поширеними, та залишаються поза увагою науковців. Авторами представлено результати емпіричного дослідження визначення психологічних предикторів монетарної спрямованості особистості. Визначено мету та розкрито основні методики дослідження визначено показники монетарної спрямованості студентів, серед яких визначено: мотиви нужди, прагматичні мотиви, підприємницькі мотиви, мотиви незалежності та самоствердження, уникнення грошей, гроші як статус, поклоніння грошам, стурбованість грошима, грошова одержимість, влада, економність, неадекватна поведінка, позитивне і раціональне ставлення до грошей, фіксація на грошах, тривожність через гроші, напруга через гроші, терапевтична функція грошей. Досліджено, що структура монетарної спрямованості студентів містить п'ять факторів – «Переоцінювання значення та занепокоєність грошима», «Інструментальна монетарна мотивація», «Монетарна мотивація самоствердження», «Монетарне відчуження», «Монетарна мотивація збагачення». Виявлено психологічні предиктори компонентів монетарної спрямованості студентів. Емпірично перевірено припущення, про те, що такі якості до здатності як психологічне благополуччя, особистісна зрілість та вольові якості можуть зумовлювати актуалізацію тих чи інших компонентів монетарної спрямованості.

Ключові слова: ставлення, монетарна спрямованість, гроші, студенти, психологічні предиктори.

The formation of the monetary culture of the individual in the modern socio-economic dimension is an urgent challenge. Current students will occupy active positions in society in the near future. It is the student age that is sensitive for the formation of the monetary behavior of an individual, since it is at this time that the subject of educational and professional activity is included in the economic sphere of society, acting also as a subject of economic activity. Studies of psychological predictors (the original characteristic of an individual and his environment, through which an attempt is made to predict another (expected) characteristic of the same individual), monetary orientation of the personality of students are not common enough, and remain outside the attention of scientists. The authors present the results of an empirical study of the determination of psychological predictors of a person's monetary orientation. The goal is determined and the main research methods are disclosed. In the presented research results, the indicators of monetary orientation of students are determined, among which are determined: motives of need, pragmatic motives, entrepreneurial motives, motives of independence and self-assertion, avoidance of money, money as a status, worship of money, preoccupation with money, money obsession, power, frugality, inadequate behavior, positive and rational attitude to money, fixation on money, anxiety due to money, tension due to money, therapeutic function of money. It was investigated that the structure of monetary orientation of students contains five factors – "Overestimation of the value and anxiety about money", "Instrumental monetary motivation", "Monetary motivation of self-affirmation", "Monetary alienation", "Monetary motivation of enrichment". The psychological predictors of the components of students' monetary orientation were revealed. It has been empirically verified the assumption that such qualities as psychological well-being, personal maturity, and strong-willed qualities can determine the actualization of certain components of monetary orientation.

Key words: attitude, monetary orientation, money, students, psychological predictors.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.11>

Гачак-Величко Л.А.

к.юрид.н.,
старший викладач кафедри
морально-психологічного забезпечення
діяльності військ
Національна академія сухопутних військ
імені Петра Сагайдачного

Вивчення особливостей стресостійкості курсантів у фазі їх професійної зрілості є актуальним, оскільки обрана ними професія відноситься до стресогенних форм соціальної роботи та відноситься до групи професій з підвищеним впливом стресових факторів. Врахування виявлених психологічних особливостей стресостійкості курсантів може стати основою цілеспрямованої роботи з ними з метою розуміння та перетворення структури стресостійкості та факторів, що її визначають у період навчання, а також прогнозування професійно-психологічної придатності курсантів до обраної професії.

Стрес – це стан індивіда в екстремальних умовах, що проявляється на фізіологічному, психологічному та поведінковому рівнях. Фізіологічний стрес асоціюється з реальним подразником. Психічний стрес характеризується тим, що людина на основі індивідуальних знань і досвіду оцінює майбутню ситуацію як загрозливу і складну. Психологічна стійкість – це стійкість людини до впливу соціального середовища, а також до впливу суб'єктів міжособистісної взаємодії.

Проблема стійкості до стресу набуває все більшого науково-практичного характеру

у зв'язку з безперервним зростанням соціальних, економічних, екологічних, технологічних, особистісних екстремальних умов нашого життя і істотною зміною змісту та умов праці представників багатьох професій. Збільшується кількість можливих проблемних ситуацій, зростає професійно-особистісна значущість і відповідальність за результати та наслідки діяльності, що може призвести до особистих конфліктів.

Проблема дослідження стресу привертала і продовжує привертати увагу багатьох вчених, серед яких: Х. Сельє, Т. Холмс, Р. Райх, Вейтс та інші. Поняття стресостійкості вивчали такі вчені, як: В. Корольчук, О. Кочарян, В. Мерлін, В. Мозговий, С. Анохіна, Б. Зільберман, В. Самохвалов, І. Заболотський, О. Тімченко, Р. Лазарус та інші.

Стресостійкість можна визначити як особистісну якість, яка забезпечує гармонійне співвідношення всіх компонентів психічної діяльності в емоційній ситуації і тим самим сприяє успішному виконанню діяльності.

В. Крайнюк під стресостійкістю розуміє «комплексну якість особистості, що характеризується необхідним ступенем адаптації індивіда до впливу екстремальних та кумулятивних зовнішніх і внутрішніх факторів у процесі життєдіяльності за рахунок рівня активації ресурсів організму і психіки особистості, що виявляє стан і працездатність особи» [4, с. 36].

Стійкість у більш широкому сенсі сприймається як функція двох змінних – середовища та внутрішньої структури системи. Стійкість можна визначити як особливу організацію існування як системи, що забезпечує її функціонування максимально ефективно. Відповідно, стресостійкість можна розглядати як окремий випадок психологічної стійкості, що проявляється під впливом стресових факторів [2, с. 167].

На наш погляд, стресостійкість слід розглядати як наявність здатності протистояти умовам середовища з урахуванням сукупності тих факторів, які впливають на особистість протягом певного часового інтервалу (у нашому випадку термін навчання курсантів). Виходячи з такого розуміння невід'ємною складовою стресостійкості виступає нервово-психічна стійкість.

Існує таке поняття як система – це сукупність деяких елементів, які пов'язані і взаємодіють один з одним, утворюючи деяку цілісність. Розглядаючи феномени «стійкість» і «стійкість до стресу», можна сказати, що стабільність – це організація існування індивіда як системи. А окремим випадком психологічної стійкості та її структури вважається стійкість до стресу [7, с. 152].

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дозволив виявити низку суб'єктно-діяльнісних

та особистісних властивостей, що визначають рівень стресостійкості, серед яких:

- індивідуальні риси характеру;
- сфера мотивації та потреб;
- рівень тривожності;
- локус-контроль;
- самооцінка та її рівні;
- інтелектуальний рівень особистості;
- комунікативний потенціал особистості [8, с. 203].

Стресостійкість курсантів у навчальній діяльності є комплексною властивістю особистості, яка включає такі особистісні компоненти, як: низька особистісна та ситуативна тривожність, низька нервово-психічна напруга, адекватна самооцінка, емоційна стійкість.

Факторами, що впливають на розвиток стресостійкості є: зовнішні – педагогічний вплив, міжособистісна взаємодія, система діяльності у ВНЗ, стимулювання, а також внутрішні – психофізіологічні, соціально-психологічні, психолого-педагогічні особливості особистості.

Специфіка обраної професії представлена в професіограмі правоохоронної діяльності, яка включає:

- 1) владний характер професійних повноважень;
- 2) нестандартність та екстремальний характер діяльності;
- 3) висока персональна відповідальність;
- 4) проведення великого обсягу складної та різноманітної роботи в умовах гострого дефіциту інформації та часу [1, с. 13].

На наш погляд, психологічну стійкість слід розглядати як здатність курсанта керувати своїм психічним станом, зберігати оптимальне функціонування організму та психіки у несприятливих умовах у мирний та воєнний час. Для військово-професійної підготовки курсантів, що включає як навчальну, так і службову діяльність, характерні досить високі інтелектуальні та емоційні навантаження. Вони створюють умови для виникнення стресових ситуацій, що супроводжуються психологічною та емоційною напруженістю студентів-курсантів [6, с. 81]. Психологічні та емоційні навантаження значно підвищуються в період практики, яка пов'язана з високою відповідальністю за прийняття самостійних рішень, що визначають не лише успішність виконання навчальних завдань, а й безпеку життя своїх товаришів по службі. Ці обставини змушують замислитись про способи підвищення психологічної стійкості до стресогенних факторів навчальної та службової діяльності курсантів.

Зважаючи на це, ми здійснили психологічне дослідження з метою виявити психологічні особливості стресостійкості курсантів. Зважаючи на це, нами пропонується наступна гіпотеза: зважаючи на умови навчання та навчаль-

но-професійну відповідальність, курсанти вищих військових навчальних закладів схильні до психологічної стабільності та характеризуються переважно високим рівнем стресостійкості, котрий впливає з багатьох психофізіологічних факторів.

Задля підтвердження нашої гіпотези, ми обрали курсантів 3-го курсу та використали наступні методики дослідження:

1. Опитування респондентів в психологічній бесіді.

2. Бостонський тест на стресостійкість «Аналіз стилю життя».

3. Особистісний опитувальник Кеттелла.

4. Особистісний опитувальник Айзенка.

Результати дослідження. 1) Провівши опитування респондентів в психологічній бесіді серед курсантів 3-го курсу, ми дійшли до наступних висновків: більшість курсантів відзначають високу фізичну стомлюваність. При цьому 50,0% респондентів відзначають втрату просторової орієнтації в середньому до 5 хв, понад 80,0% зазнають високих психоемоційних навантажень. Практично всі курсанти вважають, що монотомія, що супроводжується короткочасним засипанням, гіпокінезія (стан недостатньої рухової активності) також можуть серйозно впливати на психічний стан, викликати дискомфорт і професійні помилки. Наявність у себе яких-небудь фобій курсанти частіше заперечують, іноді недостатньо чітко усвідомлюють їх чи вагаються з відповіддю. Деякі курсанти відзначають стан підвищеної тривожності. Але саме через подолання страху та вироблення навичок, що забезпечують успішне виконання діяльності, формується професійна стійкість фахівця. До причин психологічних проблем курсанти відносять наявність психотравмуючих факторів, індивідуальні особливості особистості (темперамент, риси характеру), надмірний контроль з боку, відсутність емпатії та недостатню психоемоційну підтримку з їхнього боку.

2) У результаті дослідження стресостійкості за допомогою тесту «Аналіз стилю життя» виявилось, що 76% випробовуваних мають нормальну стресостійкість, яка відповідає за

рівень зайнятості активної людини, а 24% респондентів мають низьку стресостійкість, це означає, що багато респондентів переживають стресові ситуації і не дуже їм опираються. Курсанти добре адаптуються до зовнішніх впливів, які можуть шкідливо впливати на психіку, легко долають стресові ситуації, швидко відновлюють душевну рівновагу, зберігають свою цілісність і життєздатність. Вони можуть працювати в екстремальних умовах, в яких їм доводиться вирішувати складні та відповідальні завдання.

3) Результати особистісного опитувальника Кеттелла наведені у нижче у таблиці 1.

З таблиці 1 видно, що найбільш поширеними є такі фактори, як недбалість, жорсткість, консерватизм, домінування, високий рівень самоконтролю, спокій. Можна припустити, що опитувані характеризували себе життєрадісністю, спокійно, реалістично, мали орієнтацією на зовнішню дійсність з сильною конкретно уявою, практичністю, спрямованістю на конкретну реальну діяльність, силою волі, вірою в себе і свої сили, стійкістю до традицій, переважна більшість курсантів характеризуються цілеспрямованістю, саморішучістю, іноді деякою жорсткістю і байдужістю до інших, наполегливістю, іноді конфліктністю, низькою мотивацією.

4) Далі в дослідження нами було додано особистий опитувальник Айзенка, задля того, щоб порівняти результати з попереднім дослідом та співставити отримані результати. Результати опитування наведені нижче у таблиці 2.

З таблиці 2 видно, що більшість курсантів є екстравертами з високою емоційною стійкістю. Згідно з отриманими результатами, 78% опитаних є екстравертами і характеризуються низькою характеристик: комунікабельність, активність, жвавість. Вони безтурботні, запальні, на них не завжди можна поклатися. Вони зосереджені на почуттях і емоціях. Інтроверсія виявлена у 10% досліджуваних і характеризується низькою ознак: наполегливістю, жорсткістю, суб'єктивізмом, скромністю, дратівливістю. Інтроверт холодний, сором'язливий, замкнутий, не піддається раптовим імпульсам, любить порядок, але надійний.

Таблиця 1

Відносна кількість курсантів з вираженими особистісними факторами щодо опитувальника Кеттелла (%)

Особистісні фактори	Кількість %	Особистісні фактори	Кількість %
замкнутість	59	підозрілість	68
абстрактне мислення	70	практичність	79
емоційна стабільність	80	дипломатичність	50
домінантність	75	спокійність	78
експресивність	60	консерватизм	88
низька нормативність поведінки	55	конформізм	75
жорстокість	69	розслабленість	90

Відносна кількість курсантів з переважаючими характеристиками щодо особистісного опитувальника Г. Айзенка

Психологічна характеристики	Відносна кількість курсантів
Екстраверсія	78%
Інтроверсія	10%
Емоційна стабільність	89%
Емоційна нестабільність	9%

Емоційна стійкість виражена у 89% досліджуваних, що вказує на те, що вони емоційно зрілі, спокійні, стійкі в полі, працездатні, орієнтовані на реальність і не схильні до прикрих дрібниць. Натомість емоційна нестабільність характерна для 9% опитуваних, що свідчить про значне переважання емоційно стабільних курсантів, які свідомо та професійно виконують свої обов'язки, при цьому контролюючи власні емоції та ірраціональні почуття.

Порівнюючи проведені опитувальники, ми дійшли до висновку, що обидва вони не суперечать один одному та в цілому відбивають однакову картину рівня стресостійкості курсантів 3-го курсу. Отримані результати показують, що молоді курсанти з високою та низькою стресостійкістю відрізняються від усіх психологічних рис лише екстраверсією та нерво-психічною стійкістю.

До структури стресостійкості з високим рівнем входять наступні дванадцять факторів: нервово-психічна стійкість, стриманість, жорсткість, екстраверсія, емоційна стабільність, підозрілість, боязкість, товариськість, розслабленість, спокій, підпорядкованість, нейротизм.

Отримані результати ми пояснюємо, по-перше, високим рівнем вимог, що висувуються до особи курсанта, який навчається у відомчому виші, і, по-друге, статутним характером службової та навчальної діяльності. Зазначені фактори привчають курсантів стійко переносити ті чи інші труднощі, виважено сприймати проблемні ситуації, контролювати свої емоційні реакції, виявляти волюві зусилля під час зустрічі з перешкодами.

Дослідження стресостійкості курсантів, дозволило виділити сім компонентів психологічної готовності до їх професійної діяльності:

– мотиваційний компонент включає систему мотивів, стимулюючих професійну активність курсанта, позитивне ставлення до службової діяльності;

– професійно-ціннісний: переконаність курсанта у правильності вибору військової професії, військової спеціальності, впевненість, що саме у цій спеціальності він зможе максимально повно реалізувати свої здібності, усвідомлення соціальної значущості своєї професійної діяльності та необхідності її виконання як свого суспільного та професійного обов'язку;

– емоційний: патріотичні почуття, відповідальність за збереження безпеки Батьківщини, гідне ставлення до військової служби;

– волювий: вміння мобілізувати свої сили для виконання службової діяльності, долати труднощі та сумніви;

– когнітивний (пізнавальний): сукупність знань, необхідних та достатніх для роботи на початку самостійної діяльності та для подальшого вдосконалення професійної майстерності;

– операційний: система умінь та навичок, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності;

– особистісний: професійно-важливі, індивідуально-психологічні особливості особистості офіцера, такі як спостережливість, хороша пам'ять, оптимізм, рішучість, енергійність та інші [3, с. 168].

Обчислення окремих компонентів готовності носить умовний характер, оскільки вони взаємопов'язані і взаємообумовлені. Виключення готовності будь-якого із зазначених компонентів чи зниження рівня їх сформованості тягне у себе зниження успішності, відповідно, і результативності професійної діяльності курсантів.

Виходячи з цього, виділення компонентів психологічної готовності курсантів до професійної діяльності ґрунтується на розумінні того, що дана характеристика особистості виступає складною структурно-рівневою діяльністю, яка проходить тривалий період становлення, вдосконалення та розвитку.

Формування готовності курсантів до професійної діяльності має здійснюватися протягом усього часу навчання у військовому виші як система професійної підготовки у диференціації та індивідуалізації [5, с. 374].

Висновки з проведеного дослідження.

Психологічну стійкість курсантів слід розглядати як важливу особистісну якість, що формується у процесі діяльності. В процесі дослідження, нами було використано наступні методики: Опитування респондентів в психологічній бесіді; Бостонський тест на стресостійкість «Аналіз стилю життя»; Особистісний опитувальник Кеттелла; Особистісний опитувальник Айзенка. Кожну з методик ми провели у повній відповідності до рекомендацій та отримали результати, котрі частково підтверджують висунуту нами гіпотезу. Отри-

мані результати свідчать про те, що зважаючи на умови навчання та навчально-професійну відповідальність, курсанти вищих військових навчальних закладів схильні до психологічної стабільності та характеризуються переважно високим рівнем стресостійкості, котрий впливає з багатьох психофізіологічних факторів. Проаналізувавши результати опитувальників, ми дійсно виявили достатньо високий рівень стресостійкості студентів, для якого характерні спокій, цілеспрямованість, екстраверсія, психологічна стабільність, абстрактне мислення, спокій тощо. У свою чергу було виявлено досить високий рівень жорстокості та консерватизму, що свідчить про умови навчання, які психологічно тиснуть на курсанта та роблять аспект на його конформізмі, який також є поширеним явищем серед респондентів. Виходячи з цього, психологічна стресостійкість – це суттєва передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особисті якості, зберігати самоконтроль та перебудувати свою діяльність у разі непередбачених перешкод. Психологічна підготовка курсантів у вузі має дозволяти формувати кожен елемент готовності. Успішність цього процесу залежить від початкового рівня розвитку професійно-важливих якостей, від рівня навченості, наявності матеріально-технічної бази, від індивідуальних характеристик майбутнього військового спеціаліста. Зважаючи на актуальність та важливість зазначеної проблематики, вважаємо за доцільне продовжувати дослідження у назначеному дискурсі, так як вона має чималі наукові перспективи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білова М. Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості (на прикладі працівників стресогенних професій): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2007. 20 с.
2. Конаржевська В. І., Сіренко А. Є. Критичне мислення як складова формування комунікативних якостей військового лідера. *Педагогіка та психологія* : збірник наукових праць. Харків, 2017. Вип. 58. С. 90–99.
3. Корольчук В. М. Копінгові особливості адаптивних ресурсів стресостійкості особистості. *Вісник Національного університету оборони України*. 2011. Вип. 1. С. 164–171.
4. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
5. Наугольник Л. Б. Індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес у представників студентської молоді. *Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави* : кол. монографія. за заг. ред. З. Ковальчук. Львів: Ліга-Прес, 2015. С. 367–388.
6. Наугольник Л. Б., Бурбан Н. В. Особливості емоційних переживань у життєдіяльності студентської молоді. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна* : збірник наукових праць. Львів : ЛьвДУВС, 2015. Вип. 2. С. 77–88.
7. Петришин В. В. Формування стресостійкості у курсантів вищих навчальних закладів МВС України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2015. Випуск 1. С. 151–158.
8. Черпіта М. М., Гурич А. Ю., Джеджула О. М. Стресостійкість. Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. Соціально-гуманітарні науки. 2013. Вип. 2. С. 202–208.

ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНИХ ДІЙ У ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ З ОРГАНІЧНИМ УРАЖЕННЯМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НЕРВОВОЇ СИСТЕМИ

FORMATION OF SUBJECT ACTIONS IN CHILDREN OF EARLY AGE WITH ORGANIC INJURIES OF THE CENTRAL NERVOUS SYSTEM

У роботі розглянуто проблему ранньої корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей з органічним ураженням ЦНС. Врахування особливостей раннього віку – сенситивного періоду в становленні предметних дій, а також відсутність науково-методичної літератури з формування предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС визначили актуальність теми дослідження в галузі корекційної педагогіки. Мета дослідження: визначити зміст, методи і прийоми корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС. Вивчення особливостей розвитку дітей раннього віку з відхиленнями у психофізичному розвитку показало наявність у них неспецифічних маніпулятивних і неадекватних дій з предметами, труднощі в орієнтовно і виконавчою частинами діяльності, що вказує на незавершеність попереднього вікового етапу в розвитку. Більшість дітей діють з предметами без урахування фізичних властивостей, не виконують дії з мовленнєвою інструкцією, у них не сформоване наслідування як основний спосіб засвоєння громадського досвіду, відсутнє орієнтування на оцінку дорослим своїх дій. З метою проведення корекційно-педагогічної роботи з формування предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС були створені педагогічні умови, що включають в себе певний режим дня; адекватний характер спілкування і взаємодії педагога з дитиною; включення батьків в педагогічний процес; організацію предметно-розвиваючого середовища; проведення індивідуальних корекційно-педагогічних занять; розробку індивідуальних програм. Таким чином, становлення предметних дій ґрунтується на формуванні у дитини інтересу до предметів, іграшок при засвоєнні пошукових орієнтовно-дослідних дій у спільній діяльності з дорослим, а створені педагогічні умови та розроблені напрямки корекційної роботи з формування предметної діяльності у дітей раннього віку з органічним ураженням центральної нервової системи сприяють завершеності попереднього етапу розвитку - маніпулятивної діяльності і забезпечують розвиваючий ефект в становленні предметної діяльності як провідної, а також появи передумов до ігрової і продуктивним видам дитячої діяльності.

Ключові слова: діти раннього віку, органічне ураження центральної нервової системи, предметні дії.

The article examines the problem of early corrective and pedagogical work on the formation of objective actions in children with organic lesions of the central nervous system. Taking into account the peculiarities of early age - a sensitive period in the formation of objective actions, as well as the lack of scientific and methodological literature on the formation of objective actions in young children with organic lesions of the central nervous system determined the relevance of the research topic in the field of correctional pedagogy. The purpose of the study: to determine the content, methods and techniques of corrective and pedagogical work on the formation of subject actions in young children with organic lesions of the central nervous system. The study of the characteristics of the development of young children with deviations in psychophysical development showed that they have non-specific manipulative and inadequate actions with objects, difficulties in the orientation and executive parts of the activity, which indicates the incompleteness of the previous age stage in development. Most children act with objects without taking into account their physical properties, they do not perform actions from speech instructions, they have not developed imitation as the main way of assimilating social experience, there is no orientation to adult assessment of their actions. In order to carry out corrective and pedagogical work on the formation of objective actions in young children with organic lesions of the central nervous system, pedagogical conditions were created, which include a certain daily routine; adequate nature of communication and interaction between the teacher and the child; inclusion of parents in the pedagogical process; organization of the subject-development environment; conducting individual corrective and pedagogical classes; development of individual programs. Thus, the formation of subject actions is based on the formation of a child's interest in objects and toys during the assimilation of exploratory, orientational and experimental actions in joint activities with an adult, and pedagogical conditions have been developed for the formation of subject activities in young children with organic damage to the central of the nervous system contribute to the completion of the previous stage of development - manipulative activity and provide a developmental effect in the formation of subject activity as a leading one, as well as the appearance of prerequisites for playful and productive types of children's activities.

Key words: children of early age, organic lesion of the central nervous system, objective actions.

УДК 372.21+371.911+371.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.12>

Ковиліна В.Г.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Хома А.І.

магістрантка кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. В даний час найбільш актуальною в спеціальній педагогіці і психології є проблема ранньої комплексної допомоги дітям з обмеженими можливостями здоров'я. Дослідниками зазначається, що серед дітей з обмеженими можливостями здоров'я велику групу складають діти з органічним ураженням центральної нервової системи (ЦНС).

Аналіз останніх публікацій. Сучасні дослідження доводять, що при ранньому початку цілеспрямованого корекційного впливу створюється можливість скоригувати і попередити вторинні відхилення в розвитку дітей [3; 4].

Вітчизняні психологи розглядають розвиток малюка як процес присвоєння їм суспільно-історичного досвіду людства, фіксованого

в продуктах матеріальної і духовної культури, при цьому вказують на залежність психічних процесів від характеру дитячої діяльності. Особливе значення в розвитку дитини раннього віку має провідна діяльність — предметна. Дослідники відзначають, що на основі практичних дій у дітей починають складатися елементарні форми мислення, розвиваються пам'ять, увага і мова. Сформованість предметних дій багато в чому визначає подальший психічний розвиток дитини, впливає на становлення різних видів дитячої діяльності (Л. Виготський, А. Запорожець, А. Леонтьєв, Д. Ельконін).

Важливість ранньої корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей з органічним ураженням ЦНС відзначається багатьма дослідниками в області спеціальної педагогіки і психології. У дітей з органічним ураженням ЦНС виявляються низький рівень сформованості інтересу до співпраці з дорослим і орієнтовно-дослідницької діяльності, затримка в становленні перших предметних дій. Таким чином, предметна діяльність не стає провідною в ранньому віці, що негативно позначається на всьому ході психічного розвитку дитини [1, с. 69; 2, с. 147].

Аналіз літературних джерел в області корекційної педагогіки показав недостатність науково-обґрунтованого змісту педагогічної роботи, спрямованого на формування предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС.

Мета дослідження: визначити зміст, методи і прийоми корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС.

Виклад основного матеріалу. Корекційна робота по формуванню предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС була включена в систему корекційно-розвиваючого навчання, здійснювалася у формі індивідуальних занять з дітьми та їх батьками, які відвідують дитячий реабілітаційний центр при Одеському обласному благодійному фонді «Майбутнє».

З метою проведення корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС були створені педагогічні умови, що включають в себе: певний режим дня; адекватний характер спілкування і взаємодії педагога з дитиною; включення батьків в педагогічний процес; організація предметно-розвиваючого середовища; проведення індивідуальних корекційно-педагогічних занять; розробка індивідуальних програм.

Необхідність в налагодженні і дотриманні режиму дня гуртувалася на фізіологічних процесах організму дитини, і сприяла його нормальному функціонуванню, будучи основною умовою своєчасного і правильного фізич-

ного і нервово-психічного розвитку, бадьорого настрою і спокійної поведінки. Заняття з дітьми проводилися в першій половині дня (з 9.00–13.00).

Адекватний характер спілкування і взаємодії дорослого з дитиною ґрунтувався на встановленні емоційно-особистісного контакту педагога з кожною дитиною. Використовуючи потішки, пісеньки, ігри, вправи, педагог виділяв кожного малюка, встановлював з ним довірчі відносини. Велика увага приділялася емоційній насиченості спілкування, формуванню інтересу дитини до близького дорослого (використовувалися засоби невербальної і вербальної комунікації), розвитку функцій обох рук і зорово-рухової координації в процесі дій з предметами, а також способам засвоєння суспільного досвіду: спільним діям з дорослим, вказівному жесту, наслідуванню, показу, мовної інструкції.

Враховувалися психофізіологічні умови для ефективного використання потенційних можливостей кожної дитини, Заняття вибудовувалося з урахуванням індивідуальних інтересів малюків, використовувалися різні види взаємодії з кожним з них. Емоційність дорослого стимулювала активність, підтримувала інтерес до предметів, грала інформативну роль у розвитку дітей.

Важливою умовою в роботі з дітьми була організація дистанції у взаємодії з дитиною. Педагог займав позицію партнера по відношенню до дитини, встановлював контакт «очі в очі», чому сприяли відповідна меблі (регульовані по висоті стільці), місце проведення ігор (на килимі, на диванчику, в ігровому куточку, за столом).

Щоб підтримати активність дітей на заняттях дорослим враховувалася необхідність зміни основних позицій дитини і дорослого: позиція дитини на колінах у дорослого; позиція дитини між ніг дорослого; позиція дитини спиною до дорослого; дитина навпроти дорослого; поруч за столом і т. ін.

Робота з батьками була спрямована на формування адекватних способів взаємодії у матері зі своєю дитиною, включала в себе: навчання матері проводити заняття в ігровій формі; регулярність проведення занять; формування у матері чутливості до змін поведінки дитини; навчання батьків умінням ставити пізнавальні завдання відповідно до можливостей дитини. Педагог пояснював матері зміст корекційно-педагогічної роботи з дитиною, в разі необхідності відповідав на виникаючі питання з планування, ходу і результатами заняття.

Основна роль педагога полягала в створенні змістовного спілкування матері з дитиною, яке було спрямоване на поступове ускладнення орієнтовно-дослідницької діяльності, збагаченню сприйняття, підвищенню пізнавальної

активності, формуванню соціальних форм взаємодії і мовної активності дитини. Для навчання батьків змістовній взаємодії і позитивним формам спілкування зі своїми дітьми використовувалися наступні організаційні форми: індивідуальні заняття педагога з дитиною в присутності матері, аналіз проведених занять, перегляд відеоматеріалів, лекції, практичні заняття, організація святкових ранків, круглих столів та ін. Корекційно-педагогічна робота педагога з дитиною велася за такими напрямками:

Формування у дитини інтересу до співпраці з дорослим в процесі маніпулятивних дій.

Формування у дитини орієнтування на оцінку дорослим своїх дій.

3. Розвиток у дитини функціональних можливостей кистей і пальців рук.

4. Формування пошукових орієнтовно-дослідницьких дій з предметами.

5. Формування співвідносних дій.

6. Формування гарматних дій.

Перераховані вище напрямки корекційно-педагогічної роботи з дитиною включалися в зміст занять поступово. На початкових етапах особлива увага приділялася першим двом напрямкам. Потім в зміст занять включалися і завдання, спрямовані на розвиток функціональних можливостей кистей і пальців рук. Надалі з дітьми проводилися ігри та вправи, спрямовані на розвиток пошукових орієнтовно-дослідницьких дій з предметами, де особлива увага приділялася формуванню співвідносних дій. Після того, як у дітей з'являлася можливість співпрацювати з дорослим, включалися завдання по формуванню у дітей гарматних дій.

Навчання дітей проводилося шляхом формування у них основних способів засвоєння суспільного досвіду (спільні дії з дорослим, наслідувальні здібності, дії по показу, по жестовій інструкції з мовним супроводом, дії по мовній інструкції дорослого).

Таким чином, поетапність засвоєння будь-якої дії передбачала зростання ступеня активності дитини в діяльності. Після кожного спільного виконання дії дитині надавалася можливість виконати його повторно, але з більшою самостійністю. В ігрових завданнях і дидактичних іграх дорослий, стимулюючи активність малюка, ніколи не випереджав його ініціативу. Важливо було надати дитині можливість поступово орієнтуватися на результат своїх дій в процесі поетапного освоєння маніпулятивних і предметних дій.

Важливо підкреслити, що в процесі корекційного навчання у дітей з різним рівнем сформованості предметних дій відзначалися відмінності в засвоєнні запропонованого змісту: за темпом, за способом засвоєння суспільного досвіду, умінням переносити сформовані

дії з предметами в нові ігрові завдання і нові ситуації.

На всіх напрямках корекційно-педагогічної роботи мовна інструкція дорослого реалізовувала специфічні завдання. Так мова дорослого визначала мету, завдання і загальні умови діяльності, способи дії, оцінку дій дитини. При цьому інструкція містила «ключові» слова, якими визначався вибір об'єкта або напрямок дії з ним. У ряді випадків виконання інструкції було досягнуто включенням в неї вказівного жесту, що допомагає дитині виділити з ситуації потрібний предмет, його властивість або положення в просторі; розподіл інструкції на частини. Часто позитивний результат досягався шляхом надання інструкції «образної» форми, мобілізує минулий досвід дитини («побудуй гараж», «паркан» і т.п.).

Педагог застосовував інструкцію в поєднанні з наочними і практичними методами навчання. Мовна інструкція по ходу заняття була чітка і проста. Спочатку педагог фіксував в мові все спільні дії, потім самостійні дії дітей, поряд з цим супроводжував дії дітей промовою, давав оцінку їх діям, вводив нові слова, давав зразки проголошення простих слів і фраз.

Розглянемо зміст корекційно-педагогічної роботи по формуванню у дитини інтересу до співпраці з дорослим в процесі маніпулятивних дій.

В процесі даної роботи вирішувалися наступні завдання:

- створити умови для виникнення у кожної дитини відчуття психологічного комфорту в процесі взаємодії з педагогом в новому просторі;

- встановити позитивний емоційний контакт педагога з кожною дитиною, як основу співпраці з дорослим;

- викликати емоційну, голосову, рухову реакцію на появу педагога, на ласкаве звернення педагога до дитини, звертати увагу дитини на присутність поруч педагога, іншого дорослого (батька, іншого педагога);

- формувати адекватне сприйняття навколишніх предметів, іграшок і інтерес до дій з ними;

- вчити дітей діяти спільно з педагогом, розуміти жестову і мовну інструкцію, спонукати до самостійних дій;

- вчити дітей звертатися до дорослого з проханнями (жестами, голосовими реакціями).

В ході занять з дітьми використовувалися такі прийоми:

- демонстрація педагогом доброзичливого ставлення, як до мами, так і до дитини: ласкаве звернення до дитини на ім'я; зоровий контакт «очі в очі»; рухові і тактильні дії — погладжування дитини, погладжування руками дитини очей, рота, щік мами, педагога; «зараження

дитини емоціями» радості, задоволення. При цьому педагогом використовувалися: міміка, жести, голосове модулювання (розмовний голос, шепітна мова);

- проведення педагогом рухливих ігор з пальчиками, ручками, ніжками дитини при використанні потішок і коротких віршів;

- показ різноманітних за кольором, формою, величиною предметів та іграшок;

- показ предметів, іграшок різноманітних за своїми температурними характеристиками;

- демонстрація музичних інструментів, що звучать;

- «сюрпризні моменти», засновані на цікавості коробочок, кошиків, хлопавок, мішечків та інших предметів;

- пред'явлення несподівано з'являючих і несподівано зникаючих предметів і іграшок;

- заохочення дитини по ходу виконання завдання і в кінці завдання;

- показ дидактичних іграшок, іграшок-забав і способів дії з ними;

- спонукання малюка діяти спільно з педагогом, використовувати вказівний жест, виробляти дію з предметом по наслідуванню дій дорослого, по жестової інструкції з мовним супроводом, діяти по показу, самостійно виконувати посылне для нього завдання;

- спонукання дитини маніпулювати різними предметами по-різному, орієнтуючись на їх фізичні властивості; самостійно виконувати спочатку знайомі, а потім і нові дії; ставити разом з педагогом ігрову задачу і по можливості вирішувати її самостійно; звертатися до дорослого з різними проханнями (вибирати ті ігри та завдання, які сподобалися і викликати дорослого на спільну гру).

У процесі співпраці з дорослим дитині пропонували наступні ігри та ігрові завдання «пограємо з іграшкою бі-ба-бо», «Візьми кубик» «знайди брязкальця» «де мама?», «Хто в будиночку живе?», «Де лялька?», «Ось Петрушка», «що в коробці?», «Хто як кричить?», «Пограємо з брязкальцями» та ін.

Слід підкреслити, що в роботі з дітьми здійснювався диференційований підхід. Діти із середнім рівнем сформованості предметних дій після невеликої кількості занять активно взаємодіяли з педагогом, могли діяти по мовної інструкції дорослого, зверталися з різними проханнями до педагога в ході змістовного спілкування (жестами, мовними висловлюваннями: «Дай», «Каті м'яч», «Ту-тук», «Так», «У», іноді плачем висловлювали небажання припиняти гру). Багато активно повторювали слова-назви предметів за педагогом. Діти готові були перейти до активних предметних дій. Діти з низьким і дуже

низьким рівнем при формуванні інтересу до співпраці з дорослим потребували більшої кількості занять. Ці діти довгий час діяли спільно з педагогом. Вони насилу переходили від спільних дій до дій по наслідуванню, потім до дій по жестової інструкції і по показу, з проханнями до педагога не зверталися. У процесі дії з предметами, іграшками у них відзначалися звуконаслідування: «Пі-Пі», «ав-ав», «Ам-ам», «Мі»- ведмедик, «Топ-топ», «Тук-тук», «Ляля» та ін.

В результаті корекційно-педагогічної роботи до кінця року у дітей з'явилися такі досягнення:

- діти охоче вступали в контакт з педагогом, включалися в спільну з ним предметну діяльність;

- спілкування дітей з дорослими прийняло форму ситуативно-ділової взаємодії з елементами мовного спілкування;

- діти виявляли стійкий інтерес до предметів та іграшок.

Висновки. Запропоновані напрямки корекційної роботи по формуванню предметної діяльності у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС сприяли завершеності попереднього етапу розвитку — маніпулятивної діяльності і забезпечили розвиваючий ефект в становленні предметної діяльності як провідної, а також появи передумов до ігрової та продуктивної видам дитячої діяльності.

Представлений підхід до вивчення і розробки змісту корекційно-педагогічної роботи по формуванню предметних дій у дітей раннього віку з органічним ураженням ЦНС не претендує на вичерпне вирішення проблеми становлення предметних дій у дітей досліджуваної категорії, разом з тим, позначає перспективи для подальших досліджень в цій області і може бути використано в роботі фахівців-практиків в умовах груп короткочасного перебування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дегтяренко Т. В. Взаємозв'язок між показниками, які характеризують ступінь порушень перцептивно-когнітивних і психомоторних функцій. *Експериментальна і клінічна медицина*. 2016. № 2(71). С. 69–73.

2. Дегтяренко Т.В., Ковиліна В.Г. Психофізіологія розвитку: Підручник для студентів закладів вищої освіти. К.: УАІД «Рада», 2022. 327 с.

3. Дегтяренко Т., Шевцова Я. Діагностика та корекція психомоторних порушень у розумово відсталих дітей: навч. посіб. Одеса: ВМВ. 2015. 216 с.

4. Тарасун В.В. Психолого-педагогічна допомога дітям переддошкільного віку з особливостями в розвитку: напрямки реалізації. Монографія. К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. 412 с.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

THEORETICAL ASPECTS OF THE FEATURES OF FORMATION PROFESSIONAL «SELF-CONCEPT» OF FUTURE BORDER OFFICERS

У статті здійснено теоретичний аналіз феномену «Я-концепція». Зауважено, що у психологічній науці «Я-концепція» – це динамічна система уявлень людини про себе, що включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних природних властивостей, самооцінку, суб'єктивне сприйняття, що характеризує вплив зовнішніх факторів на власну особистість. Підкреслено, що аналіз та ґрунтовна оцінка даного феномену дозволить розширити уявлення про особливості представників юнацького віку. Виявлено її різновиди, загальні форми та структурні компоненти.

Автор описує особливості процесу формування майбутнього офіцера-прикордонника як представника юнацького віку. Ці особливості розкриваються шляхом застосування низки наукових підходів (діяльнісного, суб'єктного, системного, акмеологічного, структурно-функціонального), що розкривають професійну «Я-концепцію» через загальну «Я-концепцію» особистості та як продукт діяльності особистості через професійну самосвідомість, самооцінку.

У визначенні місця та значення психологічних знань для майбутньої оперативної операційної діяльності майбутнього офіцера-прикордонника важливе значення має система підготовки психологів у вищому навчальному закладі, а саме розвиток їхнього світоглядного рівня, який спрямований на формування професійної свідомості особистості. Професійний рівень майбутніх офіцерів-прикордонників спрямований на оволодіння необхідними знаннями. Метою особистісного рівня є формування професійно-кваліфікаційних якостей, гуманістичної спрямованості, здатності встановлювати взаємозв'язок з тими, хто потребуватиме їхньої допомоги, здатності ідентифікувати себе як професійно значущих майбутніх фахівців.

Усі ці рівні дуже важливі для тих, хто здобуває певну професію, оскільки поняття «Я-концепція» розкривається через єдність і цілісність особистості з її суб'єктивною внутрішньою стороною. Формування «Я-концепції» – це тривалий процес, який починається з дитинства і триває все життя, а формування професійної «Я-концепції» як складової загальної «Я-концепції» значною мірою залежить від ступеня та рівня сформованості професійно важливих рис і якостей особистості.

Ключові слова: «Я-концепція», когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти,

«Я-реальне», «Я-ідеальне», «Я-професійне», юнацький вік, майбутні офіцери-прикордонники.

The article carries out a theoretical analysis of the phenomenon «I-concept». It is noted that in psychological science, «self-concept» is a dynamic system of a person's ideas about himself, which includes awareness of his physical and intellectual natural properties, self-esteem and subjective perception, which characterizes the influence of external factors on one's own personality. It is emphasized that the analysis and thorough assessment of this phenomenon will allow us to expand our understanding of the characteristics of youth. Its varieties, general forms and structural components are revealed.

The author describes the peculiarities of the formation process of the future border guard officer as a representative of youth. These features are revealed by applying a number of scientific approaches (activity, subject, system, acmeological, structural-functional), which reveal the professional «self-concept» through the general «self-concept» of the individual and as a product of the individual's activity through professional self-awareness, self-evaluation.

In determining the place and significance of psychological knowledge for the future operative-operational activity of the future border guard officer, the system of training psychologists in a higher educational institution is of great importance, namely the development of their worldview level, which is aimed at forming the professional consciousness of an individual. The professional level of future border guards is aimed at mastering the necessary knowledge. The goal of the personal level is the formation of professional qualifications, humanistic orientation, the ability to establish relationships with those who will need their help, the ability to identify themselves as professionally significant future specialists.

All these levels are very important for those who acquire a certain profession, because the concept of «I-concept» is revealed through the unity and integrity of the personality with its subjective inner side. The formation of the «self-concept» is a long process that begins in childhood and continues throughout life, and the formation of the professional «self-concept» as a component of the general «self-concept» largely depends on the degree and level of formation of professionally important personality traits and qualities.

Key words: «I-concept», cognitive, emotional, behavioral components, «I-real», «I-ideal», «I-professional», youth, future border guards.

УДК 159.9:356.13:378
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.13>

Купчишина В.Ч.

к. пед. н., доцент,
старший викладач кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

Грубі Т.В.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної
прикордонної служби України імені
Богдана Хмельницького

На сьогоднішній день дослідження особистості є чи не головним предметом вивчення будь-якої наукової галузі. Процеси, що відбуваються в світі, суспільстві, свідчать про зміни, які значною мірою відображаються на людині, її психічному та фізичному здоров'ї, життєвій позиції, професійній діяльності тощо. З цього приводу О. Демчук [3, с. 240-241], В. Сівер-

ський [11, с. 520], С. Кельвер та інші науковці зазначають про цілу низку вимог, які висуваються до молоді людини, як майбутнього фахівця, і які стосуються її психологічної зрілості, особистісної цілісності, формування свідомості й самосвідомості, самопізнання й саморозвитку, розвитку й закріплення суспільних, моральних цінностей тощо. Ці

вимоги напряму пов'язані із здатністю майбутніх офіцерів-прикордонників вирішувати складні життєві завдання, уміннями виокремлення шляхів виходу з різноманітних стресових ситуацій, вирішення завдань оперативної-службової діяльності (особливо в умовах воєнного стану). Науковці-психологи зосереджують свою увагу на проблемах розвитку самосвідомості через розвиток «Я-концепції» особистості та її різновидів.

Пріоритетним напрямком в розвитку вищої освіти України є підготовка кваліфікованих кадрів з високим рівнем професійної компетентності, психологічною культурою та здатністю творчо вирішувати фахові питання. Тому, значну увагу наукової спільноти щодо вирішення цих питань, які закріплені в основних документах розвитку вищої освіти (Національна доктрина розвитку вищої освіти в Україні, Закон України «Про вищу освіту»), приділено психологічним аспектам підготовки фахівців різних сфер діяльності.

Предметом сучасних наукових досліджень, вчені обирають внутрішній світ людини, її свідомість як регулятор думок, поглядів, моделей поведінки. В. Сіверський з цього приводу констатує, що у процесі самоусвідомлення та саморозвитку і виділяється «Я-особистість» як утворення певної цілісності, єдності внутрішнього і зовнішнього буття людини. Завдяки самоусвідомленню вона спроможна сприймати себе як об'єкт, вчиться бачити себе зі сторони очима інших людей, – зазначає дослідник [11, с. 520].

Майбутній фахівець, як зобувач вищої освіти, повинен сприяти забезпеченню відповідних форм розумової діяльності, самостійно оволодівати та поповнювати фахові знання впродовж усієї професійної діяльності, бути креативним, вміти формувати творчі здібності, бути конкурентноспроможним і самоорганізованим тощо. Для вирішення цих завдань та отримання продуктивних результатів у майбутньому, на думку дослідників, докорінно повинен змінитися сам зміст сучасної вищої освіти та стратегія підготовки фахівця, відмічає з цього приводу О. Баклицька. Вона наголошує на тому, що основною метою сучасної освіти, є проблема формування фахівця загалом, з усіма його підструктурними компонентами та «Я-концепцією», яка формується у свідомості індивіда і охоплює комплекс його установок [1, с. 40–42].

Метою статті є визначення психологічних особливостей розвитку та формування професійної «Я-концепції» у представників юнацького віку на прикладі майбутніх офіцерів-прикордонників.

Дослідження проблем «Я-концепції» у сучасній психологічній літературі доводить той факт, що розвиток «Я-концепції» займає

важливе місце в особистісному розвитку кожної людини, і пов'язаний з її соціалізацією та професійною діяльністю. Про актуальність дослідження зазначеного феномену, свідчить ціла низка наукових праць, в яких розкриваються особливості розвитку «Я-концепції» особистості, її функції, місце та значення для людини.

Щодо самого поняття «Я-концепції», то за аналізом наукових джерел, зазначений термін виник у 1950 році у руслі гуманістичної психології (феноменалістичної), представники якої, на відміну від біхевіористів і представників психоаналізу, прагнули до розгляду цілісного людського «Я» і його особистісного самовизначення мікросоціуму. Завдяки науковим дослідженням А. Адлера, В. Джеймса, Е. Еріксона, Ч. Кулі, К. Роджерса, А. Маслоу Г. Олпорта, З. Фрейда, К. Хорні та інших представників різних психологічних напрямків було зроблено знайний внесок у вивченні цього питання. Вважається, що перші теоретичні розробки в галузі «Я-концепції» належать саме У. Дженсону, який розділив глобальне, особистісне Я (Self) на взаємодіюче Я-усвідомлююче (I) і Я – як об'єкт (Me) [2, с. 373]. Питання щодо вивчення особливостей «Я-концепції» особистості були неодноразово предметом наукових розвідок таких психологічних галузей як психологія особистості, соціальна, вікова та клінічна психологія.

Результати розкриття змісту, вивчення особливостей, видів, функцій «Я-концепції» особистості, неодноразово було висвітлено в наукових працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених (К. Абульханова-Славська, Г. Балл, Р. Бернс, О. Бондаренко, О. Бондарчук, М. Боришевський, Е. Галажинський, О. Гуменюк, У. Джемс, А. Деркач, Т. Дмитрова, М. Дяченко, Е. Еріксон, А. Іващенко, Л. Кандилович, О. Колишко, І. Кон, С. Максименко, А. Маркова, В. Міненко, В. Москаленко, С. Пантільєв, К. Роджерс, М. Розенберг, Л. Сердюк, В. Столін, Д. Сьюпер, Т. Титаренко, З. Фрейд, Н. Чепелева, В. Юрченко, В. Ядов та інші тощо). Наукові підходи щодо визначення змісту поняття «Я-концепції» особистості дещо різняться, про що свідчить аналіз наукових джерел. У табл. 1 подано деякі з них щодо визначення змісту «Я-концепції» у психологічній науці [13, с. 13–26].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, погляди вчених щодо змісту поняття «Я-концепція» мають багато спільного, хоча й мають і деякі відмінності. Більшість дослідників констатують той факт, що «Я-концепція» особистості є досить тривалим процесом, який триває від народження людини і продовжується упродовж всього її життя. На важливості вивчення та дослідження її наголошує Т. Клімаш. Вчений зазначає, що ця важливість пов'язана

Наукові підходи до визначення змісту «Я-концепції» у психологічній науці

Визначення поняття «Я-концепція»	Науковці
це сукупність установок особистості «на себе», в якій виокремлюється три основні складові: власне образ «Я» особистості; самооцінка; потенційна поведінкова реакція (конкретні дії, що можуть бути викликані образом «Я» і самооцінкою людини)	Р. Бернс, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.
це горизонтальна структура/система, компонентами якої виступають: самооцінка людини, рівень її домагань та соціально-психологічних очікувань; система оціночних ставлень до оточення	М. Боришевський
це передумова і наслідок соціальної взаємодії, яка визначається соціальним досвідом як важливий структурний елемент психологічного образу особистості, ідеальна представленість індивіда в собі, як в іншому, що формується у спілкуванні та діяльності	І. Кон, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, В. Столін І. Чеснокова
це складна динамічна система, структурними елементами якої є: уявлення особистості про свої соціальні якості, про свій реальний, можливий і необхідний соціальний статус, про потреби, інтереси, ідеали	Ю. Матвєєв
це структура особистості, її вершинне утворення, що являє собою результат особистісного розвитку людини, і який резонує із самою сутністю людини, з її самістю, її духовністю	А. Петровський, М. Ярошевський
це системи настанов, до якої включено декілька автономних формальних вимірів: когнітивну складність та диференційованість; виразність та рельєфність образу «Я», що є суб'єктивно значущими для особистості; ступінь внутрішньої цілісності та послідовності самої Я-концепції	М. Розенберг

з тим, що зазначений феномен виступає одним з головних компонентів у дослідженні цілісного образу «Я» особистості, яка тісно пов'язана з її психічним світом [6, с. 85]. У своїх дослідженнях науковці також виокремлюють такі функції «Я-концепції» як: регуляторно-корекційна; контролююча; самовиховання; ціннісно-орієнтаційна; захисна; адаптивна, мотиваційна тощо.

Як висновок, можна погодитись з більшістю наукових тверджень, що «Я-концепція» особистості – це структурована система уявлень людини про саму себе, яка складається з багатьох власних образів «Я», має свої виміри і пов'язана з соціальним статусом, ідеалами, цінностями та потребами особистості. Зазначений феномен також є інтегральним показником внутрішньої готовності людини до активних дій, цілеспрямованої діяльності, результатом якої буде ефективна комунікація, креативність та саморозвиток особистості [13, с. 16–17].

Вчені звертають увагу на групи факторів, які суттєво впливають на «Я-концепцію» особистості. Такими факторами є: соціокультурні, особистісні, психологічні. Вплив цих факторів на психічний світ людини та її життєдіяльність особливо яскраво проявляється у підлітковому та юнацькому віці.

Відповідно до нашої мети дослідження, розглянемо детальніше особливості юнацького віку, адже майбутні офіцери-прикордонники є представниками цього вікового періоду розвитку особистості. Серед сучасних науковців питання вивчення особливостей розвитку «Я-концепції» представників юнацького віку досліджували Б. Ананьєв, О. Асмолов, О. Баклицька, Н. Благодир, А. Бандура, Т. Говорун, Дж. Голланда, Е. Десі, Б. Еїтем (В. Eitam),

Р. Каламаж, Л. Карамушка, Є. Климов, Т. Кудрявцев, О. Кокун, О. Кривопишина, А. Маркова, В. Моляко, В. Москаленко, І. Левицька, Г. Ложкін, Т. Перепелюк, Н. Пов'якель, М. Попіль, А. Сіверський, В. Татенко О. Шевцова, В. Шадріков, Е. Шпрангер, Н. Чепелева та ін. Результати наукових досліджень свідчать, що для представників юнацького віку характерним є різноманітні досягнення в особистісному та інтелектуальному розвитку. В цей період відбувається збагачення їх ментального досвіду, набуває подальшого формування «Я-образ», юнаки починають більше приділяти увагу власному внутрішньому світу, серйозніше відносяться до вибору своєї професії та самовизначаються щодо майбутніх життєвих планів [10, с. 239].

Представники вітчизняної психології пов'язують вивчення «Я-концепції» з аналізом та дослідженням самооцінки, самоставлення, самовизначення особистості, її уявленням про власний образ, розвиток професійного «Я». Так, в наукових працях Б. Ананьєва, Є. Белінської, П. Чамати та інших дослідників побутує думка, що «Я-концепція» особистості, як і свідомість, не пов'язані з народженням людини, а «виникають в процесі оволодіння власним тілом і перетворення звичайних дій на довільні», а її цілісний образ формується з початком професійної діяльності людини. Поясненням є те, що у юнацькому віці людина набуває соціальної зрілості і наявними є певні суперечності очікувань юнаків щодо їх участі у різних сферах діяльності, виконання різноманітних соціальних ролей [8, с. 113–114].

О. Дуднік також відмічає, що при детальному вивченні усіх складових «Я-концепції»,

проблеми дослідження обумовлені її сутністю, змістом, структурою та методами дослідження. Різноманітність наукових поглядів вчених стосовно характеру співвідношення «Я-концепції» зі спорідненими поняттями «Я», «самосприйняття», «самосвідомість», «самоствалення», «самооцінка», «самореалізація» тощо, є причиною непорозуміння та плутани в їх термінології. У психологічній літературі можна спостерігати навіть їх суперечливість серед наукових поглядів представників одного напрямку дослідження [4, с. 7–8].

Впродовж багатьох років не піддається сумніву твердження, що становлення особистості й формування Я-образу відбувається у процесі життя особистості, що зумовлено багатьма чинниками. У своїх наукових дослідженнях, дослідники описують зміст «Я-концепції» особистості через її структурні компоненти. Але й тут, ми можемо спостерігати розбіжність думок у їх виокремленні. Так, одні вчені дотримуються традиційної схеми, у якій до структурних одиниць відносять когнітивний компонент (образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості тощо); емоційний компонент (самоповага, самоприниження тощо); оцінково-вольовий (намагання підвищити самооцінку, завоювати повагу тощо). Інші, дещо по іншому визначають деякі складові. Наприклад, О. Шевцова [12] – когнітивний, емоційно-оцінний, поведінково-регулятивний; Р. Бернс – образ Я, самооцінка та потенційна поведінкова реакція [11]; Р. Каламаж – когнітивний, емоційно-оціночний, поведінковий компоненти [5].

Важливою функцією «Я-концепції» є забезпечення внутрішньої узгодженості особистості, стійкості її поведінки, що певним чином відображається на її професійній «Я-концепції». Вона формується під впливом життєвого досвіду людини. Основними інструментами діяльності будь-якого фахівця є самооцінка, цінності, переконання, рівень розвитку спеціальних цінностей. Вчені зазначають, що центральним компонентом «Я-концепції» особистості є саме самооцінка, адже саме вона виступає тією цінністю, яку обирає людина при розгляді себе як соціальної одиниці.

У психологічній літературі виокремлено такі види «Я-концепції» за її змістом – позитивна, негативна, амбівалентна. Щодо форм, то одні науковці виокремлюють такі: з погляду змісту і характеру уявлення про себе – «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє», «Я-динамічне», «Я-уявлюване», «Я-маска», «Я-фантастичне», «Я-соціальне», «Я-духовне», «Я-фізичне», «Я-інтимне», «Я-сімейне» тощо; інші до загальних форм відносять: «Я-реальне» (тобто те, якою людина є насправді і те, якою вона хоче бути); «Я-ідеальне» (це уявлення особистості про себе з урахуванням бажань); «Я-профе-

сійне» або професійна «Я-концепція» (розкривається через такі поняття як: професіоналізм, професійна компетентність, професійна майстерність, професійне становлення та самовизначення, професійні здібності, професійне мислення, професійна придатність). На думку Т. Кудрявцева, З. Рябікіна, О. Шибрук та інших дослідників, щодо форми «Я-професійне», то чим більшого значення має для людини її професія, тим більшою мірою «Я-професійне» визначає її загальну «Я-концепцію». Професійна «Я-концепція» сприяє виявленню, розгляду та вивченню фахових проблем, дає змогу оцінити та за потреби регулювати їх. Як зауважує В. Сіверський, саме від рівня сформованості й адекватності професійної «Я-концепції» і залежить ефективність професійної діяльності майбутнього фахівця, його реалізація в ній [11, с. 520].

О. Шевцова на основі теоретичного узагальнення проблеми зазначає про значимість професійної «Я-концепції» в структурі особистості та виокремлює такі теоретичні підходи: *діяльнісний* (Л. Виготський, П. Гальперін, О. Запорожець, О. Леонтьєв), *суб'єктний* (К. Абульханова-Славська, А. Брушлінський, А. Петровський, С. Рубінштейн, В. Семиченко, В. Татенко), *системний* (А. Асмолов, С. Джанерьян, Г. Костюк, К. Платонов, В. Столін), *акмеологічний* (Б. Ананьєв, О. Анісімов, А. Бодальов, А. Деркач, А. Маркова, О. Ситников), *структурно-функціональний* (Є. Проккоф'єва), згідно з якими професійна «Я-концепція» розглядається одночасно як частина загальної «Я-концепції» особистості й як продукт її професійної самосвідомості [12].

Про зміст та значення професійної «Я-концепції» ведуть мову у своїх наукових розвідках ціла низка психологів (Л. Онуфрієва, О. Проккопенко, О. Стельмах, І. Торгаєва, К. Ушакова, О. Шибрук. Так Р. Каламаж [5], Л. Онуфрієва, І. Торгаєва, О. Шибрук [13]) і зазначають, що особистісно-професійна «Я-концепція» є сформованою, відносно стійкою, узагальненою системою функціонування знань і уявлень індивіда про себе як про особистість і суб'єкта професійної діяльності на підставі самооцінки. Вони наголошують, що в зміст професійної «Я-концепції» включено уявлення людини про себе як фахівця, ставлення та оцінка інших та близьких, до виконання людиною професійних завдань, бачення себе в професії тощо [9, с. 39; 13, с. 172–173]. О. Шибрук пропонує варіанти співвідношення загальної та професійної «Я-концепцій» особистості [13, с. 170–178].

Для дослідження особливостей професійної «Я-концепції» дослідники по-різному виокремлюють її характеристики. Так, наприклад, за однією класифікацією виокремлюють такі характеристики як: чуттєво-предметний характер, модальність, опосередкованість,

суб'єктивність, усвідомленість, контролюваність, узагальненість, тимчасова віднесеність, повнота, лабільність, адекватність. Інші зазначають дещо інші характеристики професійної «Я-концепції», а саме: повнота, форма опису, несуперечність, суб'єктивність, прийняття себе.

Визначаючи місце та значення «Я-концепції» у професійному становленні майбутнього офіцера-прикордонника, слід зазначити, що події, які відбуваються сьогодні в Україні, поставили перед усім українським суспільством цілу низку завдань, які посилюють вимоги до фахівців різних сфер. Представники Державної прикордонної служби України, поряд з Збройними силами України та іншими формуваннями стоять на захисті державних інтересів нашої країни. Майбутні офіцери-прикордонники, усвідомлюючи важливість ситуації, готуються до якісного виконання свого професійного обов'язку через здобуття нових знань, підвищення рівня компетентності та професіоналізму; оцінку власної поведінки, оцінку емоційно-вольової сфери тощо.

Як зазначають фахівці-психологи, професійне становлення фахівця є досить складним, тривалим та безперервним процесом. Адекватна оцінка того, що відбувається навколо, уміння застосовувати свої професійні та особистісні можливості, сприяє підвищенню суспільної свідомості майбутнього фахівця на новий рівень. Саме прояв особистісної зрілості, у представників юнацького віку, проявляється у вмінні співвідносити власні принципи, індивідуальні здібності, вікові та статусні можливості, підготовку до виконання майбутніх професійних завдань з суспільними вимогами та вимогами інших людей [7].

Стосовно професійної підготовки майбутнього фахівця, то ми поділяємо погляди Н. Чепелевої та Л. Уманець щодо розробленої ними системи підготовки майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі. Дана система включає в себе такі рівні як: світоглядний; професійний; особистісний [15, с. 35–41]. На нашу думку, застосування у навчально-виховному процесі даних рівнів системи підготовки фахівців сприятиме вирішенню ряду проблем, які мають відношення і до професійної «Я-концепції» майбутніх фахівців.

Досліджуючи психологічні особливості «Я-концепції» майбутніх офіцерів-прикордонників, ми вважаємо за доцільне враховувати досвід таких науковців як Б. Ананьєва, Р. Каламаж, Т. Кудрявцева, О. Леонтьєва, Т. Перепелюк, Н. Пов'якель, С. Рубінштейна, В. Сіверського та ін. Їхні наукові здобутки є досить важливими, адже майбутні офіцери – прикордонники – це та категорія молодих людей, у яких відбувається формування «Я-професійного». Тому всі їх розробки дозволяють

зробити висновок про те, що на рівні «Я-реального» відбувається стійке оволодіння та засвоєння професійних знань, відбувається формування реального образу «Я-фахівець».

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений аналіз наукової літератури дав змогу: уточнити зміст поняття «Я-концепція» (це складна динамічна система уявлень особистості про себе, характеристиками якої є особливості самооцінки, рівень самоповаги, особистої тривожності суб'єктивного контролю, особливості внутрішньо особистісних проблем); поглибити уявлення про психологічні властивості майбутніх офіцерів-прикордонників, які визначають структуру їх професійної «Я-концепції», що сприятиме у майбутньому успішній професійній діяльності.

Перспективами подальших наукових розвідок у даному напрямі є дослідження методів корекційної роботи щодо підвищення рівня самооцінки, самоповаги майбутніх фахівців, усунення внутрішньо особистісних проблем, які можуть негативно впливати на професійну діяльність офіцера-прикордонника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баклицька О. П. Я-концепція в структурі особистості студента ВНЗ фізкультурно-спортивного профілю. *Педагогічні аспекти професійної підготовки майбутнього фахівця з фізичного виховання та спорту*. Вісник № 112, том 2, 2013, С. 40–42.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. С. 373.
3. Демчук О. А. «Я-концепція» як продукт розвитку самосвідомості особистості. *«Молодий вчений»*. № 12 (39), 2016 р. С. 240–243.
4. Дуднік О. А. Безпорадність у структурі я-концепції особистості: автореф. дис... к. психол. н.. 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Луцьк, 2020. 23 с.
5. Каламаж Р. Психологія становлення професійної Я-концепції майбутніх юристів: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 404 с.
6. Клімаш Т. В. Особливості я-концепції нарцисичної особистості. *Актуальні проблеми психології*. Том I. Випуск 56. С. 85–90.
7. Перепелюк Т. Д. Я-концепція особистості як умова професійного становлення практичного психолога. URL : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream/6789/4563/1/konceptcia.pdf> (дата звернення: 14.09.2022).
8. Прокопенко О. А. Професійна «Я-концепція» майбутнього фахівця економічного профілю. С. 109-124 URL : https://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/visnyk_PO/2_32_2016/social/%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%9A%D0%9E%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%9A%D0%9E.pdf (дата звернення: 14.09.2022)
9. Професійна мобільність майбутніх фахівців: навчально-методичний посібник. Одеса: СМІЛ, 2004. 120 с.

10. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб., доповн. К. : ВЦ «Академія», 2017. 368 с.

11. Сіверський В. А. Особливості формування «Я-концепції» в юнацькому віці. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 22. С. 520–530.

12. Шевцова О. М., Синчук В. В. Я концепція як чинник вибору стратегії поведінки у конфлікті осіб юнацького віку. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. Київ, 2019. С. 194–198.

13. Шибрук О. Особливості формування та становлення професійної «Я-концепції» майбутніх рятувальників. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Серія : Психологія, 2014, № 4. С. 170–178.

14. Чайка Г. В. Психологічні особливості «Я-концепції» комп'ютерних гравців : дис. ... к. психол. н. : 19.00.01 – загальна історія, історія психології. Київ, 2017. 212 с.

15. Чепельєва, Н. В., Пов`якель Н. І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. *Психологія. Збірник наукових праць*. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, Випуск 3, 1998. С. 35–41.

ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ – ЧИННИК РОЗВИТКУ КОНФЛІКТОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ВАЖЛИВОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ЯКОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА

THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF CONFLICT LOGIC COMPETENCE AS AN IMPORTANT EURO-INTEGRATION QUALITY OF THE MODERN TEACHER

У статті зазначено, що STEM-освіта є прикладом реалізації євроінтеграційного розвитку сучасного освітнього середовища України. Здійснено теоретичний аналіз освітнього середовища як чинника розвитку конфліктологічної компетентності учителя. Освітнє середовище розглядається як сукупність умов, при яких розгортається освітній процес і з якими вступають у взаємодію суб'єкти цього процесу. Визначено етапи оптимізації процесу навчання та структурні компоненти освітнього середовища (інформаційний – методичне забезпечення; соціальний – суб'єкти освітнього процесу; технологічний – діяльність суб'єктів освітнього процесу, форми та методи контролю). Обґрунтовано, що для розвитку конфліктологічної компетентності учителя особливо важливе значення має соціальний компонент, у межах якого розгортаються педагогічні конфлікти. Зазначено, що педагогічний конфлікт є формою прояву загострення суб'єк-суб'єктних протиріч у результаті професійної та міжособистісної взаємодії учасників навчально-виховного процесу, який створює негативний емоційний фон спілкування. Головною причиною конфліктів даного типу виступають суперечності системи цінностей, світогляду, думок, позицій та установок, низький рівень спілкування педагогів та наявність комунікативних бар'єрів. Встановлено, що розвинений емоційний інтелект педагога може знизити ймовірність виникнення педагогічних конфліктів різного типу та сприяє розвитку його конфліктологічної компетентності. Емоційний інтелект розглядається як здатність розуміти, пояснювати емоції (власні та оточуючих) та керувати ними для реалізації продуктивної діяльності. Розпізнавання емоцій призводить до усвідомлення змісту переживань та корекції поведінки. Зауважено, що інтегральною якістю особистості, яка є необхідною сучасному фахівцю для розвитку у нього конфліктологічної компетентності виступає професійна мобільність. Професійна мобільність фахівця розглядається як його здатність до інновацій, до швидкої адаптації у професійних ситуаціях, що постійно змінюються; гнучкість настанов особистості, що дозволяє кваліфіковано здійснювати фахову діяльність; здатність адекватно оцінювати результати праці та окреслювати нові перспективи власної діяльності.

Ключові слова: євроінтеграція, освітнє середовище, STEM-освіта, конфліктологічна компетентність, учитель, педагогіч-

ний конфлікт, емоційний інтелект, професійна мобільність.

In the article states that STEM education is an example of the implementation of the European integration development of the modern educational environment of Ukraine. We are provided a theoretical analysis of the educational environment as a factor in the development of the teacher's conflictological competence. The educational environment is considered as a set of conditions under which the educational process unfolds and with which the subjects of this process interact. The stages of optimization of the learning process and the structural components of the educational environment are defined (informational – methodical support; social – subjects of the educational process, forms and methods of control). It is substantiated that the social component, within which pedagogical conflicts unfold, is especially important for the development of the teacher's conflictological competence. It is noted that pedagogical conflict is a form of manifestation of aggravation of subject-subject contradictions as a result of professional and interpersonal interaction of participants in the educational process, which creates a negative emotional background of communication. The main cause for conflicts of this type are the contradictions of the system of values, worldview, opinions, positions and attitudes, the low level of communication teachers and the presence of communication barriers. It has been established that the developed emotional intelligence of a teacher can reduce the probability of pedagogical conflicts of various types and contributes to the development of his conflictological competence. Emotional intelligence is considered as the ability to understand, explain emotions (one's own and those of others) and manage them to implement productive activities. Recognizing emotions are leads to awareness of the content of experiences and correction of behavior. It is noted that professional mobility is an integral quality of the personality, which is necessary for a modern specialist to develop his conflictological competence. Professional mobility of a specialist is considered as his ability to innovate, to quickly adapt in constantly changing professional situations; flexibility of personality guidelines, which allows qualified professional activity; the ability to adequately evaluate work results and outline new prospects for one's own activity.

Key words: euro-integration, educational environment, STEM education conflictological competence, teacher, pedagogical conflict, emotional intelligence, professional mobility.

УДК 159.964.21

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.14>

Мухіна Л.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Національний університет

кораблебудування імені адмірала

Макарова

Проблема компетентності фахівця вже досить довгий час є однією із актуальних у наукових пошуках дослідників. Вступ України на шлях євроінтеграційного розвитку є одним

із поштовхів системи освіти до модернізації. Орієнтація на європейські стандарти сприяє розвитку навчального процесу за напрямками STEM-освіти, які дозволяють сформу-

вати в учнів характеристики компетентного фахівця.

Не менш визначним об'єктом наукових досліджень в останні роки виступає «освітнє середовище». Створення комфортного освітнього середовища та забезпечення організації якісного освітнього процесу, особливо в умовах воєнного стану, можливо реалізувати саме через STEM-освіту: використання інформаційних технологій навчання, розвиток критичного мислення та навичок самостійного здобування знань. Розвиток інформаційних технологій є основою масштабних сучасних реформ в нашій країні.

Успішність нововведень в освітній процес залежить від професійної компетентності педагогічного колективу, важливими складовими якої є конфліктологічна компетентність та професійна мобільність педагога [7].

Саме тому, акцентуючи увагу на євроінтеграції системи освіти в цілому, в першу чергу необхідно надати окремого значення професійно важливим якостям особистості педагога.

Мета статті полягає у вивченні освітнього середовища як чинника розвитку конфліктологічної компетентності сучасного педагога.

Результати дослідження. Вивченню питання конфліктологічної компетентності педагога присвячено роботи значної частини науковців (складова комунікативної компетентності фахівця (А.В. Дорохова, Л.О. Петровська, Б.І. Хасан та ін), сукупність якостей особистості, що забезпечують успішне виконання професійних функцій (О.В. Овчарук, В.А. Семиченко, М.І. Томчук та ін.), складова соціально-психологічної компетентності особистості (А.Я. Анцупов, А.І. Шипілов та ін.), складова професійної компетентності (Г.С. Бережна, Л.О. Котлова, С.В. Романов та ін.), умова успішної адаптації на майбутньому робочому місці (М.І. Христюк), складова конфліктологічної культури майбутнього фахівця соціономічної сфери (Т.Р. Браніцька), засіб засвоєння позиції співробітництва у процесі взаємодії «учитель-учні» (С.Б. Плахотна), уміння конструктивного розв'язку конфліктів (М.О. Медвідь, С.М. Кондратюк та ін.), чинник особистісного розвитку студентів (Л.О. Котлова)).

Дослідженням феномену освітнього середовища займалися як вітчизняні (В.А. Ясвін, І.М. Габа та ін.) так і зарубіжні (Р. Арнольд, Я. Корчак та ін.) вчені.

Питанню формування компетентного майбутнього фахівця присвячена Концепція «Нова українська школа». Важливою її визначено саме сучасне освітнє середовище, яке забезпечить необхідні умови, засоби і технології для навчання учнів, освітян, батьків не лише в приміщенні навчального закладу [5].

Як вид соціального середовища освітнє середовище розглядається як сукупність

умов, при яких розгортається освітній процес і з якими вступають у взаємодію суб'єкти цього процесу.

Я. Корчак висловив думку стосовно того, що тип освітнього середовища визначається насамперед тими умовами і можливостями, котрі сприяють розвитку активності (чи пасивності) дитини та її особистісної волі (чи залежності). Дослідник виділив основні типи освітнього середовища, до яких належать:

– безтурботне (сприяє вільному розвитку і зумовлює пасивну життєву позицію дитини, йому притаманні доброзичливість, відсутність вимогливості);

– догматичне (сприяє розвитку пасивності та залежності дитини, йому притаманні жорсткі традиції, авторитет, дисципліна);

– кар'єрне або середовище зовнішнього блиску (сприяє розвитку активності та залежності дитини, йому притаманні конкурентоздатність, наполегливість, прагматизм, байдужість до інших);

– ідейне або творче (сприяє вільному розвитку активної дитини, йому притаманні активність, творчість, відкритість, свобода) [15].

Процес розвитку особистості учителя та його компетентностей в умовах освітнього середовища є досить довготривалим та поетапним.

Відповідно до моделі залученого навчання Р. Арнольда, який досліджував питання оптимізації процесу навчання дорослих людей, процес навчання у будь-якій галузі знань і сфері діяльності передбачає п'ять етапів:

1) актуалізацію наявного досвіду й знань учасників;

2) аналіз досвіду, визначення стійких моделей поведінки, окреслення проблем та завдань;

3) опанування нових знань, вивчення теоретичної бази;

4) відпрацювання нових навичок, розробка нових планів діяльності;

5) використання нових знань, умінь та навичок на практиці.

Після проходження повного циклу процесу навчання відбувається перехід на новий рівень знань, умінь і навичок, а етапи процесу втілюються у тій самій послідовності.

За визначенням ученого, саме дана модель навчання передбачає набуття специфічних умінь і навичок шляхом актуалізації власного досвіду, активної й відповідальної участі у процесі навчання, а також цілеспрямованого практикування відповідних умінь і навичок [13].

Р. Арнольд не розглядає учителя та учнів з традиційної позиції, а визначає її як активних учасників освітнього процесу, які у процесі взаємодії сприяють набуттю індивідуального досвіду та формуванню необхідних компетентностей для успішного виконання діяльності один одного.

I.M. Габа чітко визначає структурні компоненти освітнього середовища. До них, на думку автора, належать:

- інформаційний (методичне забезпечення);
- соціальний (суб'єкти освітнього процесу);
- технологічний (діяльність суб'єктів освітнього процесу, форми та методи контролю) компоненти [1].

Серед вищезазначених компонентів освітнього середовища нашу увагу привертає соціальний компонент, який представлений взаємодією усіх суб'єктів освітнього процесу. Саме в межах даної взаємодії й розгортаються конфлікти в освітньому середовищі, які мають назву педагогічних конфліктів.

За визначенням О.А. Єрмоєнко, педагогічний конфлікт є формою прояву загострення суб'єк-суб'єктних протиріч, що виникають у результаті професійної та міжособистісної взаємодій учасників навчально-виховного процесу та створює негативний емоційний фон спілкування [2].

Специфіку педагогічних конфліктів I.A. Сорока вбачає у: жорсткій конкуренції; падінні престижу педагогічної професії у суспільстві; негативних наслідках, котрі проявляються у результатах навчання; відмінностях у соціальному статусі (учитель – учень), чим і визначається їх поведінка в конфлікті; відмінностях у життєвому досвіді учасників (різна міра відповідальності за помилки при вирішенні конфліктів); високій емоційності; «педагогічному стереотипі» (педагог звик оцінювати інших і йому важко погодитися, що несприятливий розвиток педагогічної ситуації може бути зумовлений його власними особистісно-професійними недоліками); високій особистісній тривожності педагога (гіперболізація, драматизація подій) [10].

Серед ймовірних причин педагогічних конфліктів варто зазначити: індивідуально-психологічні (здібності, темперамент, характер тощо) (М.І. Томчук [12]); низька культура спілкування (В.А. Семиченко [9]); гендерні та вікові відмінності (Л.Е. Орбан-Лембрик [6], М.І. Пірен [8]); неузгодженість навчально-виховної діяльності, низький рівень компетентності керівника (Т.Д. Кушнірук [4]).

Педагогічні конфлікти можуть виникати в системах: міжособистісних взаємовідносин, відносин між особистістю та групою, міжгрупових відносин.

Головною причиною конфліктів даного типу є суперечності системи цінностей, світогляду, думок, позицій та установок. Порушення соціальних норм комунікації, руйнування ціннісних орієнтацій – є основою загострення такого конфлікту.

В.А. Семиченко вважає, що причинами значної кількості педагогічних конфліктів є низь-

кий рівень спілкування педагогів та наявність комунікативних бар'єрів [9].

Розвинений емоційний інтелект педагога може знизити ймовірність виникнення педагогічних конфліктів різного типу та сприяє розвитку його конфліктологічної компетентності.

Емоційний інтелект у роботах J. Mayer, P. Salovey та D. Caruso представлений підструктурою соціального інтелекту, який складається з комплексу ментальних здібностей, котрі сприяють усвідомленню та розумінню емоцій. Нездатність розпізнавати та розуміти власні емоції має назву алекситимії [17].

R. Bar-On розглядає емоційний інтелект як компетентність у сфері прояву емоцій, а не у сфері інтелектуальних здібностей, та є поєднанням знань та навичок в емоційній сфері, а також і особистісних якостей (самоповага, оптимізм) [14].

Таким чином, емоційний інтелект розглядається як здатність розуміти, пояснювати емоції (власні та оточуючих) та керувати ними для реалізації продуктивної діяльності. Розпізнавання емоцій призводить до усвідомлення змісту переживань та корекції поведінки. Така здатність є надзвичайно важливою для учителя.

В ідеях вітчизняного педагога-новатора В.О. Сухомлинського ми знаходимо підтвердження такої нашої позиції. Учений писав, що «вміння володіти собою, тримати себе в руках – одне з найбільш необхідних умінь, від якого залежить успіх діяльності педагога і його здоров'я. Невміння правильно гальмувати щоденні та щогодинні збудження, не вміння володіти ситуаціями – ось що передусім висотує серце та виснажує нервову систему вчителя». [11].

Інтегральними якостями особистості, які є необхідними сучасному фахівцю для розвитку у нього конфліктологічної компетентності М.І. Томчук виокремлює професійну мобільність та соціальну компетентність [12].

За визначенням О.А. Китайської, професійна мобільність є необхідною якістю для успішності особистості в сучасному у суспільстві. Досягнення професійної мобільності та підвищення її рівня сприяють задоволенню як базових потреб людини, так і потреб більш високого рівня, серед яких – отримання високого соціального статусу, розвиток духовності, саморозвиток тощо. Професійна мобільність фахівця – це його здатність до інновацій, до швидкої адаптації у професійних ситуаціях, що постійно змінюються; гнучкість настанов особистості, що дозволяє кваліфіковано здійснювати фахову діяльність; здатність адекватно оцінювати результати праці та окреслювати нові перспективи власної діяльності. Вона передбачає розвиток низки умінь та якостей, зокрема: швидко адаптуватися до змін ситуа-

цій за рахунок володіння екстрафункціональними і полі професійними знаннями і вміннями; самостійно вирішувати типові й нестандартні проблеми, завдання професійного характеру; будувати міжособистісні стосунки в колективі і продуктивно взаємодіяти з колегами, тощо; суміщати при необхідності менеджерські та виконавські функції; бути відповідальним за якість результату своєї праці; бути готовим до інновацій у діяльності [3].

Відповідно до представленого твердження, мобільність педагога також сприяє розвитку його конфліктологічної компетентності, та виявляється у здатності особистості: орієнтуватися у мінливих соціально-педагогічних ситуаціях, адаптуватися до них, можливості швидкого та конструктивного реагування на нові педагогічні завдання.

Особливого значення професійна мобільність набуває в межах сучасного дистанційного освітнього середовища. Не кожен педагог може до нього адаптуватися та ефективно виконувати свої обов'язки. Необхідність оволодіння технічними засобами зв'язку зі студентами (різноманітні освітні платформи) сприяє виникненню у вчителя тривожності, агресивності, підвищенню емоційної напруги, які у свою чергу позначаються на розвитку у нього внутрішніх та міжособистісних конфліктів. Говорячи про професійну мобільність, ми повинні брати до уваги вікові особливості учителя, зовнішні соціальні умови здійснення педагогічної діяльності, його внутрішню готовність та мотивацію до розвитку зазначеної якості.

Не менш важливим чинником розвитку конфліктологічної компетентності учителя є усвідомлення, розуміння та засвоєння ним ефективних способів не лише подолання конфліктних ситуацій, а й їх профілактики. Для цього від педагога вимагається: оволодіння необхідними нормами соціальної взаємодії, набуття конфліктологічної грамотності, усвідомлення власних психологічних проблем, оволодіння навичками саморегуляції та конструктивного психологічного захисту [16].

Діалогічність спілкування, яка полягає у рівності сторін, взаємній активності учасників взаємодії та готовності прийняття точки зору опонента, сприяє розвитку навичок активного слухання (емпатійного та рефлексивного). Діалогічність спілкування та навички активного слухання є складовими комунікативної компетентності учителя, яка у свою чергу є невід'ємним компонентом його професійної компетентності.

Таким чином, ми доходимо **висновку**, що освітнє середовище має власну структуру та характеризується наявністю педагогічних конфліктів. Головною причиною яких є: суперечності системи цінностей, світогляду, думок,

позицій та установок; низький рівень спілкування педагогів та наявність комунікативних бар'єрів (особливого значення дана причина набуває в умовах дистанційної форми організації навчального процесу).

Розвитку конфліктологічної компетентності учителя в умовах освітнього середовища сприяє розвинений емоційний інтелект, професійна мобільність фахівця та оволодіння навичками діалогічного спілкування.

Інновації, які відбуваються в сучасному освітньому середовищі суттєво підвищують результативність, якість та ефективність освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Габа І. М. Вплив освітнього середовища ВНЗ на професійний розвиток особистості // Проблеми загальної та педагогічної психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України/за ред. С.Д. Максименка. К., 2011. Т. XIII. Ч. 6. С. 74–82.
2. Єрмоєнко О. А. Конфліктологічні компетенції в системі «педагог-студент» // «Проблеми інженерно-педагогічної освіти». Харків, 2017, № 54–55. С. 65–71.
3. Китайська О. А. Професійна мобільність майбутнього вчителя іноземних мов як підґрунтя його конкурентоспроможності // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 16: зб. наукових праць / ред. кол. О. Г. Мороз, Н. В. Гузій (відповідальний редактор) та ін. Вип. 2 (12). К.: НПУ, 2004. С. 28–31.
4. Кушнірук Т. Д. Подолання конфліктності серед педагогів. Соціально-педагогічний аспект // Практична психологія та соціальна робота. № 9. 1998. С. 38–43.
5. Нова українська школа: Електронний ресурс. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 05.09.2022).
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: навчальний посібник. Чернівці: Книги – XXI, 2010. 528 с.
7. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність: Науково-методичний збірник / за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ-Чернівці «Букрек». 2022. 140 с.
8. Пірен М.І. Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП, 2007. 360 с.
9. Семиченко В. А. Проблема формування ключових компетентностей у процесі професійної підготовки майбутніх практичних психологів / Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія. № 13. К.: «НАУ-друк», 2018. С. 145–151.
10. Сорока І. А. Психологічна профілактика конфліктів у педагогічному колективі вищого навчального закладу: дисс. ... кандидата психологічних наук. 19.00.10. Київ. 2015. 256 с.
11. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю. К.: Рад. шк., 1988. 304 с.
12. Томчук М. І., Томчук С. М. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця: ТОВ «Віндрук», 2018, 200 с.

13. Arnold R. et al. Educating for a Change. Toronto: Between the Lines Press, 1991. 156 p.

14. Bar-On R. Emotional intelligence: An integral part of positive psychology // South African Journal of Psychology, 40(1). 2010 p. 54–62.

15. Korchak Yanush. Yak lyubyty dytnu [per. z pol. Oleny Zamoys'koyi]. Kharkiv : Klub simeynoho dozvillya, 2016. 206 p.

16. Liudmila Mukhina. The levels of formation of future teachers conflictological competence // Social and economic aspects of sustainabl development of regions. Monograph. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2018. P. 357–362.

17. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotion intelligence: theory, findings, and implication // Psychological inquiry. 2004 Vol. 15, № 3. P. 197–215.

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ У СИСТЕМІ РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ «ВИКЛАДАЧ – СТУДЕНТ»

PSYCHOLOGICAL ADAPTING IN THE SYSTEM OF DEVELOPMENT INTERACTION «TEACHER – STUDENT»

Встановлено, що «психологічна адаптація» у вищій школі як поліфакторне явище має специфічні календарні детермінанти в основних суб'єктів системи розвивальної взаємодії (науково-педагогічних працівників і студентів), що визначають їхню фахову рольову конкурентоспроможність на динамічному жорсткому ринку праці. Актуалізується у новітній соціальній ситуації розвитку вищої школи функціональна значущість цього феномена з його освітніми рівнями («макро»; «мезо»; «мікро») та відповідними негативними диференційними характеристиками, які формують глобальний соціальний запит на оперативне і доказове розв'язання проблеми громадянської самоідентифікації особистості. Доведено, що в умовах зовнішніх соціальних загроз для національної безпеки держави і громадянського суспільства сутність «психологічної адаптації» полягає в 1) інтенсифікації навчально-професійного процесу у межах його структурно-функціональної моделі динамічної конкуренції та співробітництва, 2) пізнавальної орієнтації суб'єктів навчання на формулювання «надзавдань» у навчальних курсах, що сприяє успішній вже професійній діяльності у будь-яких життєвих ситуаціях, 3) переведенні на вторинний життєвий план соціальних стереотипів про себе як знецінених продуктів авторитарного управління. Наголошується, що сучасна соціальна дійсність вимагає конкурентоспроможної вольової особистості, спроможної до прийняття доказових відповідальних рішень, що можливо завдяки професійній свободі навчання (у науково-педагогічних працівників) і навчально-професійній свободі учіння (у студентів). Емпірично визначені базові зміни перебігу і тривалості адаптаційного періоду (віковий чинник, індивідуальний чинник, соціальний чинник; правила інтенсивної розвивальної взаємодії) і, як наслідок, встановлено закономірності досліджуваного феномена.

Ключові слова: інтенсифікація навчання, громадянська ідентифікація, мотивація,

соціальна ситуація розвитку вищої школи, соціальний стереотип.

It was found that «psychological adapting» in higher education as a multifactorial phenomenon has specific calendar determinants for the main subjects of the development interaction system (research and teaching staff and students) which determine their professional role competitiveness in the dynamic and tough labour market. The functional significance of this phenomenon with its educational levels («macro»; «meso»; «micro») and the corresponding negative differential characteristics which form the global social demand for an operational and evidential solution to the problem of person's civic self-identification was updated in the latest social situation of the development of higher education. It was proved that in the conditions of the external social threats to the national security of the state and civil society, the essence of the «psychological adapting» consists in 1) intensifying the educational and professional process within the framework of the structural-functional model of the dynamic competition and cooperation, 2) cognitive orienting the subjects of education to formulating «supertasks» in the educational courses, which contributes to the successful professional activity in any life situations, 3) transferring social stereotypes about oneself as devalued products of the authoritarian rule to the secondary life plan. It was emphasized that the modern social reality requires a competitive, strong-willed personality capable of making evidence-based responsible decisions, which is possible due to the professional freedom of teaching (for the scientific and pedagogical staff) and the educational and professional freedom of learning (for students). The basic senses of the course and duration of the adapting period were empirically determined and characterized (age factor, individual factor, social factor; rules of intensive development interaction) and, as a result, the regularities of the studied phenomenon were stated.

Key words: intensification of teaching/learning, civic identification, motivation, social situation of higher school development, social stereotype.

УДК 378.14 : 159.954 (045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.15>

Поліщук В.М.

д. психол. н., професор,
Заслужений працівник освіти України,
професор кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет імені Бориса
Грінченка

Вступ. Вища школа України свої завдання традиційно визначає у межах стратегічного світоглядного орієнтиру, спрямованого на формування у громадян фундаментальної професійної підготовки, базовими смислами якої у системі розвивальної взаємодії «науково-педагогічний працівник – студент» мають бути відповідно 1) професійна (навчально-професійна) мотивація та 2) свобода професійного (навчально-професійного) вибору. Успіх такого орієнтиру частково окреслений особливостями функціонування феномена «психологічна адаптація», який на різних стадіях становлення фахівців має специфічні детермінанти. Наприклад, у 1) випускників загаль-

ноосвітніх шкіл, ліцеїв тощо – це розуміння майбутнього соціального статусу «студента» порівняно з попереднім статусом «школяра», 2) студентів «під час навчання» – самостійне (або з допомогою наставників) осмислення власних особистісно-професійних ролей у молодіжному середовищі для прогнозування в індивідуальному розвитку перспектив наявного інтелектуального, комунікаційного, вольового потенціалу тощо у контексті зростаючих вимог вищої школи та майбутньої виробничої сфери, 3) студентів «напередодні закінчення навчання» – остаточне усвідомлення необхідності упродовж життя постійного самостійного професійного пізнання та самопізнання

для досягнення, зміцнення та втримання своєї бажаної фахової рольової конкурентоспроможності на динамічному жорсткому ринку праці. Крім того, новітня соціальна ситуація розвитку вищої школи в умовах сучасних зовнішніх загроз (особливо – воєнних), які через імперські наративи заперечують сам факт існування окремого українського етносу та окремого унікального українського народу разом із крадіжкою історії нашої держави як України-Русі, вимагає від суб'єктів системи розвивальної взаємодії «науково-педагогічний працівник – студент» структурованого розуміння своїх завдань, тим самим окремо визначаючи у них пріоритетні напрямки формування психологічної адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У викладі інформації ми використовуємо демонстраційні приклади окремих дослідницьких повідомлень про життєдіяльність вищої школи [1; 2; 5], а також власні тематичні наукові уявлення [3; 4], систематизовані за результатами авторських емпіричних лонгitudinalних досліджень, проведених у навчальних закладах Сумської, Чернігівської і Київської областей (2017–02.2022 рр.).

Мета статті: з'ясування у науково-педагогічних працівників і студентів низки типових соціальних чинників та закономірностей спільної психологічної адаптації, які впливають на результативність їхньої розвивальної особистісно-професійної взаємодії у новітній соціальній ситуації розвитку вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових розвідках довоєнного періоду ми виокремили освітні рівні цієї соціальної ситуації з відповідними характеристиками, зокрема – несприятливими, на яких тут робимо акцент (окремі з них оприлюднені в інших авторських публікаціях): 1) макрорівень: відсутність завершеної державної управлінської координації вагомих гуманітарних здобутків українських учених, наукових шкіл окремих закладів вищої освіти про прерогативний теоретико-практичний зміст державницьких ідей (провідна методологема: декларативно проголошена владними інституціями соціальна необхідність у країні демократичних трансформацій вже попередньо обмежена в успішній реалізації чи хоча б обнадійливих перспективах через розповсюджений з радянських часів авторитарний, або тоталітарний, управлінський стиль); 2) мезорівень: а) втрата феномена «людини», а, значить, людського життя як найвищої земної цінності; б) посилення міграції нашого інтелектуального потенціалу, сконцентрованого передовсім у персоналіях працездатних і професійно-мотивованих громадян репродуктивного віку (провідна методологема: знецінення на вітчизняних теренах сенсу якості життя мінімі-

зувало у багатьох людей можливості і бажання для вітчизняної громадянської ідентифікації і водночас активізувало максимальні прагнення до особистісно-професійної самореалізації без обов'язкової громадянської ідентифікації у будь-яких інших світових громадянських спільнотах; 3) мікрорівень: а) свідоме і, як правило, самостійне культивування людиною під впливом несприятливих, але зручних, референтних зразків (психотип особистості, її вчинки тощо) корисливого для себе світосприймання та аналогічної громадянської ідентифікації; б) байдужість чи активна життєва позиція (організація, сприяння, захист, перебування) щодо антагоністичних у ставленні до держави спочатку прихованих мікрогруп як прихованих загрозливих каталізаторів («асоціальні консерви») соціальних викликів для безпеки державності, а, значить, її громадянського суспільства (провідна методологема: досягнення матеріального зиску, соціального статусу з корисливими преференціями навіть з допомогою асоціальних засобів).

Такі характеристики спричинені зокрема суспільною девальвацією статусів «ученого» і «студента» через розповсюдження у громадян «деінтелектуалізацію», що є наслідком втрати престижності феномена «освічена людина», домінування матеріальних смислів на духовними, матеріального та ціннісно-орієнтаційного розшарування суспільства. Зрештою, як ніколи, вони акцентовано увиразнили у 2020-тих рр. проблему громадянської самоідентифікації, продемонструвавши в умовах воєнного часу її руйнівні результати на далеко непоодиноких прикладах колабораціонізму у співвітчизників, народжених у 1990-тих рр. і особистісно сформованих у соціальних інституціях вже незалежної України, прихованих (або – неприхованих) антиукраїнських настроїв співчуваючих їм осіб, агресивній дезінформації, підступництві, ганебних панічних явищах (особливо на початку воєнних дій) тощо. Тоді закономірно, що у завданнях вищої школи, актуалізованих потребою захисту державності від російської агресії, виокремлюється глобальна необхідність формування нової соціальної відповідальності, де у ранзі пізнавальних орієнтирів повинні бути конкретні смислові «вузлові пункти», або «світоглядні життєві переломи», пов'язані, наприклад, із особистісно-професійним становленням. У нашому випадку – це «психологічна адаптація» як 1) багатофакторне життєве явище з власними механізмами і закономірностями, доказовою причинністю (його календарна тривалість залежить від рівня функціональної рівноваги між обома суб'єктами), 2) потреба людини увійти у нові динамічні життєві умови, коли звична поведінка стає неможливою чи мало-ефективною, тобто йдеться про вироблення

якісного режиму життєдіяльності, спрямованого на результат, рівень якого визначають первинні навчальні досягнення та доказові індивідуальні тактики і стратегії з перспективою їх зміцнення та наступного розвитку.

У зв'язку з цим, *вихідна методологема* дослідження феномена «психологічна адаптація» у вищій школі незалежно від соціальних обставин (мирних чи воєнних) полягає у пересмисленні базового змісту розвивальної системи «науково-педагогічний працівник – студент», де її основними стимулюючими чинниками постають 1) інтенсифікація навчально-професійного процесу у межах його структурно-функціональної моделі динамічної конкуренції та співробітництва, 2) пізнавальна орієнтація суб'єктів взаємодії на розв'язання «надзавдань», які налаштовують студента на майбутній аналогічний успіх уже у реальній ситуації професійної діяльності, а у викладача, крім того, стають однаково бар'єром для професійної стагнації і активатором професійного реноме. Тоді звичні стереотипні заклики типу «потрібно оберегти студентів від перевантажень», «вияв особливої уваги до першокурсників, оскільки вони ще діти», «збереження студентського контингенту» тощо, закономірно акцентованих через авторитарне управління, хоча й не втрачають своєї життєвої важливості, але разом із правом на існування мають стати вторинними параметрами психологічної адаптації. Для цієї пошукової і водночас світоглядної позиції є свої причини, зокрема: 1) сучасна глобальна соціальна дійсність вимагає собі конкурентоспроможної вольової особистості як реального суб'єкта національної еліти, спроможного до прийняття доказових відповідальних рішень у будь-яких життєвих ситуаціях, тоді як такі чи інші схожі стереотипи попередньо формують невпевненість, безініціативність, неохочість до самостійних вчинків, блокують можливості творчої діяльності, налаштовують на постійну допомогу від зацікавленого соціального оточення, розвивають пристосовництво, беззахисність перед несприятливою соціалізацією і, зрештою, визначають в особистісному становленні незначні адаптаційні можливості, крайній прагматизм, відвертий егоїзм, корисливість, навіть асоціальне задоволення пріоритетних біологічних потреб; 2) якраз відсутність у науково-педагогічних працівників схожих преференцій типу «оберегатися від професійних навантажень», яких, власне, і не повинно бути, коли йдеться про паритетну взаємодію із студентами на засадах взаємної доброзичливості та вимогливості (і – навпаки: відсутність статусної рівноваги є одним із джерел конфліктності, ініційованих передовсім студентами); 3) стереотипи передбачають суб'єктивну інтерпретацію змісту вікового розвитку людини (приклад): а) якщо

16–17-річний вік позначає закінчення «офіційного дитинства», вікові межі якого встановлені державою на основі зіставлення з кінцевими термінами шкільного навчання, то верхня межа неофіційного дитинства обмежується емпірично доведеним інтервалом (це «криза 13 років» у межах 11–14-річного віку, або перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку); б) стійкі побутові уявлення та міфи типу «адаптація стосується лише студентів і лише на 1-у навчальному курсі», «адаптація стосується всіх студентів», «адаптація – це пристосування до будь-якого середовища» (зосереджуючись лише на суб'єкті «студента», вони знецінюють функціональну роль викладача, акцентуючи його соціальну безпомічність передовсім перед студентами з мінімальною потребою в адаптації); 4) майбутні студенти, як правило, добре обізнані з традиційним спрощеним до себе навчальним ставленням і часто використовують його для спекулятивної та корисливої комунікації з адміністрацією, самостійно «опускаючись» до адресного булінгу з приводу «необ'єктивного» оцінювання (здебільшого, це особи із незадовільною професійною мотивацією, або «випадкові», які також не мають у ній потреби, а, отже – потреби в адаптації); 5) стереотипні зразки навчально-професійного ставлення часто розглядаються життєвим вектором аналогічної комунікації упродовж всього студентського навчання і майбутньої професійної діяльності (йдеться не стільки про формування активної громадянської позиції, скільки пасивне і меркантильне пристосування до зручних референтних особистостей з орієнтацією на виключно функціональні ролі пасивних виконавців під їхнім керівництвом).

Отже, *базова методологема* розуміння змісту феномена «психологічна адаптація» полягає у формуванні здатності в обох суб'єктів навчання успішно долати особистісно-професійні труднощі спільної поліаспектної (теоретико-методологічної, теоретико-практичної, теоретико-методичної, організаційно-методичної, організаційної індивідуально-групової) інтенсивної діяльності з допомогою власного інтелектуального, емоційно-вольового, інформаційного тощо потенціалу, де для науково-педагогічних працівників пріоритетною є *професійна свобода навчання* (самостійний вибір форм і методів навчання, які задовольняють усіх суб'єктів навчання), а для студентів – *навчально-професійна свобода учіння* (реальна можливість самостійного вибору навчальних дисциплін; таке ж навчально-наукове гуртування передовсім біля вчених із загальноновизнаним науковим доробком).

Для прикладу розглянемо теоретико-методологічний аспект розвивальної взаємодії, де передбачається комплексне вивчення

будь-якого життєвого явища: 1) витоки, закономірності, перспективи; 2) концепції, наукові школи, окремі авторські наукові уявлення; 2) хронологія важливих відкриттів та їх прикладне значення для розвитку науки; 3) вплив історичних подій на формування наукових уявлень про зміст «психічного»; 4) систематизація знань про унікальність людини та її світоглядні життєві цінності; 5) засвоєння системи опорних понять з різних галузей наук; 6) розроблення структурно-функціональних моделей прогнозування результативності навчального процесу.

Тоді ми отримуємо пізнавальний індикатор, який апріорі визначає зміст взаємної психологічної адаптації у спільній діяльності, яка, зважаючи на свою багатогранність, може бути тривалою і навіть незавершеною у календарному часі. Водночас – це світоглядний професійний орієнтир, який виокремлює «взаємну професійну конкурентоспроможність» як стабільний комплекс «інтелектуальної мобільності» та «інтелектуальної напруженості» через вплив різних чинників, що однаково ускладнюють або полегшують базові смисли перебігу і тривалості адаптаційного періоду, а, отже, розвивальності взаємодії:

1. Віковий чинник: до навчання краще адаптуються студенти, які 1) виходять або вийшли з періоду малої нормативної юнацької кризи, яка хронологічно зіставляється з 16–18-річним віком (це вторинна адаптація у 2-у навчальному семестрі, яка важливіша за первинну, оскільки є періодом можливого переосмислення перших вражень і життєвих цінностей), 2) мають треновані адаптаційні механізми, що виявляється у схильності до посилення інтелектуальних навантажень навіть у ситуаціях пролонгованої функціональної напруженості. Третій адаптаційний період зіставляється із закінченням другого та початком третього навчальних курсів, після чого настає заключний четвертий етап, гармонічно накладаючись на «закінчення навчання» і співпадаючи з великою нормативною віковою «кризою дорослості», або «кризою 23 років». Характерно, що викладач, у діяльності якого домінує постановка та розв'язання «надзавдань», завжди спрямований на системне професійне самопізнання та становлення своїх студентів і переживає з ними всі адаптаційні стадії (і – навпаки) у руслі об'єктивної закономірності, згідно з якою «чим вищим є його рівень інтелектуальної напруженості та професійної мотивації, тим тривалішим постає адаптаційний період, займаючи більшість робочого часу». Показово, що студенти, які розділяють з викладачем аналогічну професійну мету, мають схожу тривалість адаптаційного періоду (в іншому випадку, з їхньої ініціативи, як зазначалося, існує висока ймовірність виникнення особистісних конфлік-

тів), який відбувається швидше і значно успішніше. Зрештою, у спільній діяльності виокремлюється ще одна типова закономірність, або «притримування навпаки»: «Нетривалі адаптаційні періоди будь-якого суб'єкта навчання визначають у нього мінімальну потребу у взаємній психологічній адаптації і, як правило, аналогічну потребу у ефективній розвивальній взаємодії».

2. Індивідуальний чинник (виявляється через зміст психічних структур як вищих психічних функцій: за Л. Виготським – це увага, сприймання, мислення, пам'ять, уява). Вкотре йдеться про обидва суб'єкти навчання: 1) студенти розвивають психічні структури з перспективою успіхів теперішнього та майбутнього часу; 2) викладачі зацікавлені саморозвитком, пов'язаного із власними майбутніми пошуковими і кар'єрними перспективами, завжди сподіваються на участь студентів у спільному пізнанні навколишньої дійсності (у протилежному випадку, викладач може «опускатися» до рівня немотивованої аудиторії, оскільки не вважає за потрібне виявляти перед нею свій потенціал).

Окремо варто вказати на роль здібностей у психологічній адаптації: 1) студенти з низькими або посередніми здібностями легко адаптуються до викладача, а ще краще до ровесників, якщо знаходять для себе мікрогрупи за інтересами; 2) їхні адаптаційні труднощі потенційно виникають принаймні у двох випадках: а) якщо вони складають меншість офіційної групи (тоді знаходять референтну собі групу в іншому середовищі, причому необов'язково у студентському); б) не знайшовши таку групу, займають в офіційній групі позицію «спротиву» або усамітнюються; 3) студенти з розвиненими здібностями («обдаровані») болісно адаптуються до викладача (можуть навіть упереджено реагувати на свої невдачі та його незадоволення), але ще важче до ровесників, якщо знаходяться у меншості (як правило, тоді вони не прагнуть до пошуку потрібного середовища за межами офіційної групи, оскільки однаково спрямовані на визнання нею і викладачем).

3. Соціальний чинник – це психологічна готовність (інтелектуальна, соціально-психологічна, вольова, особистісна) до 1) «навчання у закладах вищої освіти» (календарно – це закінчення шкільного навчання та 1-й рік «вишівського» навчання), 2) «продовження навчання» (закінчення 2-го і початок 3-го року навчання в обов'язковому супроводі «кризи пізнавальних інтересів»), 3) «закінчення навчання» на «життєвому перехресті» 5-го навчального року і вступу у доросле життя після «кризи 23 років» (зберігається остання спроба продуктивної діяльності у полярних навчально-наукових координатах системи «успіх – невдача» на тлі більше суб'єктивного аналізу минулих та теперішніх досягнень з можливістю їхнього засто-

сування у професійній діяльності і лише потім – продукування та прогнозування потенційних результатів).

Насамкінець анонсуємо окремі правила розвивальної взаємодії для успішної психологічної адаптації: 1) двохсторонній пошук смислових суперечностей у відповідях передбачає активізацію діалогу та настанову на формулювання вичерпних доказових узагальнень (у кінці тривалих діалогів часто висловлюються думки, які заперечують попередні); 2) домінування діалогічної, а не монологічної взаємодії, сприяє партнерським стосункам; 3) «парадоксальний пошук істини»: а) «від складного до простого» (приклад: в аналізі фактів суб'єкт має самотійно на основі різних версій сформулювати ключову позицію для розуміння їхньої сутності); б) «від невідомого до відомого» (приклад: дискусії про життєві явища, яким властиві численні версії студентів про причинність, стан, перспективи, можуть бути споглядальними, малоаргументованими, але це дозволяє самотійно виявити і зрозуміти закономірності, які претендують на об'єктивне пояснення навколишньої дійсності); в) доведення хибності думки, тлумачення сутності явища чи події «від супротивного» (приклад: у геометрії – це популярний спосіб доказу теорем типу «якщо хибність пояснення недоведена, то воно є реальністю, а не домислом»); г) аналіз власного досвіду (розроблення своїх концептуальних положень, нехай знову-таки недоказових, споглядальних, спрощених, але спрямованих на вияв пошу-

кового потенціалу через побудову доведень, аргументацій, методів).

Висновки: 1. «Психологічна адаптація» у закладах вищої освіти є спільним паритетним процесом в основних суб'єктів навчання (науково-педагогічних працівників і студентів), спрямованих на досягнення професійного і навчально-професійного успіху в інтенсивній навчально-науковій діяльності. 2. Загрозливі соціальні виклики для державності і громадянського суспільства демонструють вторинність значущості розповсюджених соціальних стереотипів у розумінні змісту цього феномена, дійсно зручних в умовах автократичного управління, але безперспективних для формування конкурентоспроможного фахівця, людини-громадянина, здатної приймати самотійні відповідальні рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградова В.Є., Юрченко В.І. Психологія вищої освіти. К. : Ліра-К. 2020. 296 с.
2. Дуткевич Т.В. Психологія конфліктності студентів. К. : КНТ. 2021. 240 с.
3. Поліщук В. М. Психологія педагогічного повсякдення: міфи і реальність. Суми: Університетська книга, 2012. 152 с.
4. Поліщук В. М. Психологія розвивальної взаємодії в системі «викладач – студент». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон : ХДУ, 2014. Вип. 1. С. 228–233.
5. Філософія освітнього простору вищої школи : психологічний та психолінгвістичний дискурс / за ред. Н.В. Корчакової. К. : Видавництво «ЦУЛ». 2022. 468 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ОТРИМУЮТЬ МЕДИЧНУ ТА ТЕХНІЧНУ ОСВІТУ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

INVESTIGATION OF STUDENTS RECEIVING MEDICAL AND TECHNICAL EDUCATION QUALITY OF LIFE INDICATORS DURING THE PANDEMIC

Стаття присвячена висвітленню результатів емпіричного дослідження показників якості життя студентів, які отримують медичну та технічну освіту в умовах пандемії.

Здійснено теоретичний аналіз останніх наукових публікацій, які розкривають сучасні тенденції реагування студентів закладів вищої освіти на запровадження соціальних обмежень та зміни ситуації навчально-професійної діяльності в умовах пандемії. Узагальнено, що соціально-економічні та організаційно-дидактичні зміни під час пандемії ускладнюють життя студентів, призводячи до порушення системи спілкування, появи тривоги за свій стан здоров'я, депресивних проявів, незадоволення своїм становищем.

Емпіричне дослідження дозволило охопити 120 студентів Полтавського державного медичного університету та 120 досліджуваних національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», які навчаються на 3-4 курсах. Для діагностики особливостей показників здоров'я студентів різних спеціальностей та оцінки якості їх життя використані методики оцінки рівня задоволеності якістю життя (за Н.Є. Водоп'яною) та методика самооцінки фізичного, психічного і соціального здоров'я (за С.С. Степановим).

Представлені результати емпіричного дослідження засвідчили, що студенти-медики характеризуються більш високими показниками якості життя, особистими досягненнями, мають більш позитивні стосунки з близькими людьми, підтримку та здатність до емоційної саморегуляції. Вони мають вищі показники емоційного благополуччя та соціального здоров'я. Це відповідає специфіці їх майбутньої професійної діяльності, де важлива комунікація з пацієнтом та наявна готовність до функціонування в умовах соціальних обмежень та постійного ризику зараження.

Натомість, студенти технічних спеціальностей характеризуються нижчими показниками якості життя, зниженим рівнем соціального здоров'я та емоційного благополуччя. Студенти технічних спеціальностей менш благополучні в комунікації та емоційному реагуванні на ситуацію пандемії, що обумовлено їх віддаленістю від проблематики здоров'я та відсутністю психологічної готовності до діяльності в таких умовах.

Ключові слова: якість життя, фізичне здоров'я, соціальне здоров'я студентів-медиків,

емоційне благополуччя студентів, індекс якості життя студентів-медиків, комунікація студентів-медиків, пандемія.

The article is devoted to highlighting the results of an empirical study of students receiving medical and technical education quality of life indicators during the pandemic.

A theoretical analysis of the latest scientific publications was carried out, which reveal the current trends in the response of higher education institutions students to the introduction of social restrictions and changes in the situation of educational and professional activities in the conditions of the pandemic. It is summarized that socio-economic and organizational-didactic changes during the pandemic complicate the life of students, leading to a violation of the communication system, the appearance of anxiety about health, depressive manifestations, dissatisfaction with situation.

Empirical research made it possible to cover 120 students of the Poltava State Medical University and 120 subjects of the Yuriy Kondratyuk Poltava Polytechnical National University studying in 3-4 courses. Methods of assessing the level of satisfaction with the quality of life (according to N.E. Vodopyanova) and methods of self-assessment of physical, mental and social health (according to S.S. Stepanov) were used to diagnose the characteristics of the health indicators of students of various specialties and to assess their quality of life.

The presented results of the empirical study proved that medical students are characterized by higher indicators of quality of life, personal achievements, have more positive relationships with loved ones, support and the ability to emotional self-regulation. They have higher rates of emotional well-being and social health. This corresponds to the specifics of their future professional activity, where communication with the patient is important and there is readiness to function in conditions of social restrictions and a constant risk of infection.

On the other hand, students of technical specialties are characterized by lower indicators of quality of life, reduced level of social health and emotional well-being. Students of technical specialties are less successful in communication and emotional response to the pandemic situation, which is due to their distance from health issues and the lack of psychological readiness to work in such conditions.

Key words: quality of life, physical health, social health of medical students, emotional well-being of students, medical student's quality of life index, communication of medical students, pandemic.

УДК 159.922.75

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.16>

Шевченко О.М.

к. пед. н.,
доцент кафедри українознавства
та гуманітарної підготовки
Полтавський державний медичний
університет

Владимирова В.І.

старший викладач кафедри
українознавства
та гуманітарної підготовки
Полтавський державний медичний
університет

Актуальність проблеми дослідження.

В умовах пандемії більшість людей переживає негативні емоційні стани, що ускладнюють їх життєдіяльність та призводять до труднощів у професійній та особистісних сферах. Джерелом таких змін виступає ускладнення соціально-психологічного середовища, в якому живуть люди в умовах пандемії, ускладнення

процесів соціальної комунікації та наявності виражених побоювань стосовно стану свого здоров'я. Такі тенденції можуть виражатися у різних показниках, як-от оцінці якості життя особистості, специфіці її соціального, фізичного та ментального здоров'я.

Проблема вивчення якості життя молодих людей, на нашу думку, набуває особливої

ваги у контексті їх професіоналізації. Зокрема, особливо цікаву групу в такому випадку становлять студенти-медики, які в силу своїх професійних обов'язків у майбутньому, надмірно дотичні до проблематики здоров'я. Імовірно, вони, порівняно з іншими студентами, повинні мати більш виражений особистісний ресурс відносно переживання якості свого життя та благополуччя у період пандемії. Адже їх майбутня діяльність пов'язана із лікуванням хворих, міжособистісними контактами із ними, взаємодією з людьми в умовах ускладненого професійного спілкування, що обтяжене перебігом захворювання. На противагу, професійне становлення студентів, які навчаються за технічними спеціальностями, не передбачає вираженої орієнтації на повноцінне функціонування в умовах пандемії і такі студенти, імовірно, більше вразливі до негативних емоційних явищ в умовах соціальної ізоляції, більше піддаються страху захворіти. Зважаючи на «віддаленість» від тематики забезпечення здоров'я та терапевтичної практики.

Отже, однією із важливих і цікавих науково-практичних проблем сьогодення ми вбачаємо вивчення специфіки якості життя та компонентів здоров'я студентів-медиків та студентів, які навчаються за технічними спеціальностями.

Мета статті – проаналізувати показник якості життя та вираженості компонентів здоров'я студентів-медиків та студентів, які навчаються за технічними спеціальностями

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Специфіка благополуччя та якості життя студентів у період пандемії представлена в ряді сучасних наукових праць.

Так, Т.Д.Перепелюк, Н.Д.Гриньова [5, С.112] зазначають, що для студентів в умовах пандемії характерні суттєві зміни різних компонентів психічного здоров'я. Автори наголошують на змінах пізнавального, мотиваційно-ціннісного, регуляторного, особистісного та поведінкового компонентів здоров'я у студентів. Визначаючи амбівалентний вплив пандемії на психічне здоров'я студентів, автори зауважують, що такий досвід дав як негативні (редукція соціальних контактів, переживання напруги та негативних емоцій, депресивних синдромів), так і позитивні (підвищення самозацікавленості, набуття навичок дистанційної взаємодії, повторне розгортання самоінтересу відносно стану свого здоров'я) наслідки.

За словами І.А.Мунасіпової-Мотяш [3, С.185] перебування особистості у ситуації пандемії неодмінно веде до появи деструктивних тенденцій в емоційній сфері, що виявляється через розгортання депресивних переживань, фобічних станів, підвищення тривоги. Відносно студентського віку, вона зауважує, що молоді люди стикаються з новими для них пробле-

мами – необхідністю врахування в межах особистісного і професійного розвитку специфіку соціальних та економічних змін, які супроводжують пандемію, наприклад, зміну кількості робочих місць, необхідність умінь віддаленої праці, перенасичення лікарень хворими при нестачі фінансування, тощо. Також, дослідниця зазначає, що під час пандемії студенти відчують труднощі у задоволенні їх базових потреб – у підтримці, міжособистісному прийнятті, пізнанні особистості партнера по спілкуванню. Ці труднощі з'являються внаслідок обмеження соціальних контактів та є наслідком нагнітання у суспільстві ознак тривоги, депресії, постійних острахів між можливістю інфікуватися, тощо.

Постійна імовірність зараження хворобою породжує постійний стан напруги та невдоволення у суспільстві. Запровадження застосування засобів індивідуальної безпеки, хоча і повинно забезпечити громадян, але призводить до чергового підкреслення наявності ризику інфікування. Тобто, в емоційному плані такі заходи мають обернений ефект, окрім того, заважаючи продуктивній комунікації між людьми (Н.М.Ордатій [4, С.36]). Наявність соціальної дистанції в емоційному плані ускладнює спілкування, що виражається у зниженні рівня задоволення базових потреб особистості.

Негативно впливає на благополуччя студентів під час пандемії соціально-економічна ситуація, коли молоді люди змушені використовувати дистанційне навчання, при тому, що часто втрачають змогу поєднувати навчання з трудовою діяльністю. Л.В.Засекіна [1, С.43] зазначає, що зміна умов проживання, наприклад, повернення до проживання з батьками в умовах дистанційної освіти, порушує звичний для студентів режим життя, сприяє модифікації системи соціальних зв'язків, що склалися у закладі вищої освіти [6, С.101]. Найбільші труднощі студентів саме і пов'язані зі зміною форми навчання, обмеженням соціальних контактів і острахами за своє здоров'я.

Страхи студентів за своє здоров'я виявлені і в дослідженні Г.В.Католик [2, С.201], які вона визначає у якості базових змін само сприйняття молодих людей під час пандемії. Ситуація в умовах обмеження соціальних контактів, на думку дослідниці, провокує підвищення стану тривоги та життєвої ригідності, зниження типового для молоді рівня екстравертованості. Внаслідок обмежень з'являється постійний стан емоційного напруження, що виражається у виснаженні, емоційній втомі, тощо.

Отже, виявлено, що оцінка якості життя та ставлення до здоров'я студентів під час пандемії актуалізується, питання здорового способу життя набувають особливої значущості, що і засвідчило актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні прийняли участь 120 студентів Полтавського державного медичного університету та 120 досліджуваних медичного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», які навчаються на 3-4 курсах. Для діагностики особливостей показників здоров'я студентів різних спеціальностей та оцінки якості їх життя використані методики оцінки рівня задоволеності якістю життя (за Н.Є. Водопьяновою) та методика самооцінки фізичного, психічного і соціального здоров'я (за С.С. Степановим). В основі дослідження лежало припущення про те, що специфіка якості життя та показників здоров'я студентів обумовлені обраним ними фахом навчання. Зокрема, студенти-медики в силу своєї близькості до проблематики здоров'я та професійно обумовленої необхідності в майбутньому контактувати з хворими пацієнтами, імовірно, менше схильні до зниження показника якості життя та зберігають вищі показники ментального та соціального здоров'я в умовах пандемії. Натомість, студенти технічних спеціальностей, скоріше за все, через віддаленість від проблематики здоров'я, схильні більш виражено реагувати на умови пандемії зниженням показників якості життя та здоров'я.

Результати дослідження подано у таблиці 1.

Як свідчать дані таблиці 1., студенти-медики та майбутні фахівці технічного профілю характеризуються різними показниками оцінки яко-

сті власного життя. Зокрема, загальний індекс якості життя вищий у майбутніх медиків і складає 60% високого рівня при 44% в іншій групі респондентів. Хоча статистичного доведення ця закономірність не отримала. Тобто, майбутні медики характеризуються дещо вищими показниками якості життя, більш якісно оцінюють результативність свого життя, спроможні до повноцінного функціонування. Натомість, якість життя фахівців технічного фаху дещо нижча, у них більше виражені труднощі у житті та загальне не задоволеність показниками свого життєвого функціонування.

Така тенденція відобразилась майже на всій сукупності показників якості життя представників двох груп. Зокрема, майбутні медики характеризуються вищою оцінкою своїх особистісних досягнень (58% мають високий показник цієї ознаки), успішні і задоволені системою здійснення комунікативних контактів (54%), отримують і надають підтримку (56%) та характеризуються вираженням самоконтролем (58%). Тобто, досліджувані майбутні медичні працівники розцінюють себе як більш результативних у житті, характеризуються розгалуженою системою досягнень у різних видах діяльності в умовах пандемії. Для них вагомим аспектом забезпечення якості життя виступає ефективність і результативність в системі комунікації, де вони можуть надавати підтримку іншим людям, отримувати її від оточуючих, демонструючи прийняття та

Таблиця 1

Показники задоволеності життям студентів-медиків та студентів, які навчаються за технічним фахом

показник	спеціальність	низький рівень	середній рівень	високий рівень	χ^2
індекс якості життя	технічна	24%	32%	44%	2,32
	медична	16%	24%	60%	
особисті досягнення	технічна	34%	32%	34%	6,21, p≤0,05
	медична	10%	32%	58%	
робота	технічна	16%	28%	56%	3,22, p≤0,05
	медична	40%	32%	28%	
спілкування з близькими людьми	технічна	40%	32%	28%	9,45, p≤0,01
	медична	18%	28%	54%	
підтримка	технічна	51%	28%	21%	6,82, p≤0,05
	медична	16%	28%	56%	
здоров'я	технічна	42%	34%	24%	1,34
	медична	42%	32%	26%	
напруженість	технічна	24%	32%	44%	1,24
	медична	30%	24%	46%	
оптимістичність	технічна	18%	34%	48%	1,63
	медична	16%	32%	52%	
самоконтроль	технічна	42%	32%	26%	5,28, p≤0,05
	медична	18%	24%	58%	
негативний настрій	технічна	48%	28%	24%	1,11
	медична	51%	28%	21%	

розуміння. Загалом, виявлена тенденція відповідає бажаним закономірностям становлення особистості медика-професіонала, де професійна комунікація достатньо важлива Адже, для фахівця соціономічного профілю важливо, щоб життєва успішність та якість життя обумовлювалися успішністю в системі спілкування та взаємодії. Саме це і складає основний зміст його майбутньої професійної діяльності у взаємодії з пацієнтом. Також, майбутні медики характеризуються розвиненими на високому рівні навичками самоконтролю та здійснення емоційної саморегуляції, що, імовірно обумовлено їх професійним зростанням. Маючи психологічну готовність до праці з хворими людьми, вони менше тривожаться через імовірність зараження та не так гостро реагують на соціальні обмеження, усвідомлюючи їх важливість.

Натомість, студенти навчаються за технічним фахом, характеризуються нижчими даними щодо якості життя – переважанням знижених рівнів особистісних досягнень (34%), успішності в системі комунікації (40%), тематики підтримки у стосунках (51%) та реалізації контролюючої функції (42%). Для майбутніх фахівців технічного профілю не настільки важливо бути успішним у спілкуванні, здійснювати підтримку. Вони, здебільшого, більш прагматичні, більше націлені на успішність у сфері конкретних дій, що відповідає змісту їх діяльності в майбутньому. Вони дещо віддалені від питань комунікації загалом.

Натомість, зафіксовано, що студенти технічного профілю характеризуються більш вираженими даними щодо задоволеності роботою (56%). Вони позитивно мають чітко окреслені професійні перспективи. Вибравши професію, вони знають ким і де будуть працювати, і який у них буде зміст професійної діяльності. Натомість, майбутні медики характеризуються нижчим рівнем задоволеності від роботи (40%).

Виявлені і спільні тенденції серед досліджуваних двох груп. Зокрема, по 42% опитуваних кожної групи не переймаються питаннями власного здоров'я, оскільки мають достатній його рівень як представники юнацького віку. Їх

якість життя не обумовлена специфікою самопочуття.

При цьому, 44% респондентів технічних спеціальностей та 46% студентів-медиків характеризуються вираженим показником емоційного напруження, що обумовлений не визначеністю майбутнього та життєвої перспективи. Разом із тим, усі досліджувані достатньо оптимістичні у своєму житті, що властиво 48% представників технічних професій та 52% майбутніх медиків.

У таблиці 2 представлено порівняння показників здоров'я студентів різних спеціальностей.

Як бачимо з таблиці 2, представники різних груп суттєво відрізняються за даними щодо психічного та соціального здоров'я при однаковій вираженості фізичного здоров'я. Зокрема, студенти-медики характеризуються вищими показниками психічного (52%) та соціального (54%) здоров'я, порівняно з досліджуваними, які навчаються за технічними спеціальностями. Вони характеризуються більшою емоційною врівноваженістю, кращими показниками емоційної сфери, більш позитивним перебігом емоційних процесів та емоційною задоволеністю від життя. Також, майбутні медичні працівники характеризуються вищими даними стосовно соціального здоров'я та благополуччя, більш реалізовані у взаємодії. Ці дані відповідають обраному ними фаху підготовки, оскільки засвідчують вищу адаптованість майбутніх медичних працівників до стану пандемії, її спроможність повноцінно функціонувати в ситуації соціальних обмежень та розгортання пандемічних процесів. Їх професійні уміння передбачають психологічну готовність до такої ситуації і засвідчують більшу спроможність майбутніх медиків до перебування в стані соціальної ізоляції на основі усвідомлення її доцільності.

Натомість, студенти технічного фаху характеризуються нижчими показниками психічного (44%) та соціального (53%) здоров'я. Не маючи психологічної готовності до життя та діяльності в умовах пандемії, ці студенти мають більш виражене погіршення системи комунікації, знижену спроможність до повноцінного соціального функціонування в умовах пандемії.

Таблиця 2

Показники ставлення до здоров'я студентів-медиків та студентів, які навчаються за технічним фахом

Компоненти здоров'я студентів	спеціальність	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень	χ^2
фізичне	технічна	7%	9%	84%	2,24
	медична	8%	14%	78%	
психічне	технічна	44%	28%	28%	5,89, p≤0,05
	медична	20%	28%	52%	
соціальне	технічна	53%	26%	21%	6,04, p≤0,05
	медична	14%	32%	54%	

Разом із тим, студенти двох груп характеризуються підвищеними показниками фізичного здоров'я, що на високому рівні виражені у 84% представників технічних спеціальностей та 78% майбутніх медиків. Вони мають гарне самопочуття як достатньо молоді та здорові люди.

Висновки з проведеного дослідження.

Виявлено відмінності за оцінкою якості життя та здоров'я студентів-медиків та студентів, які навчаються за технічним фахом, що обумовлено специфікою їх професійного становлення. Майбутні медики характеризуються більш високими показниками якості життя, особистими досягненнями, мають більш позитивні стосунки з близькими людьми, підтримку та здатність до емоційної саморегуляції. Це відповідає специфіці їх майбутньої професійної діяльності, де важлива комунікація з пацієнтом та наявна готовність до функціонування в умовах соціальних обмежень та постійного ризику зараження.

Натомість, студенти технічних спеціальностей характеризуються нижчими показниками якості життя, не надаючи такого значення системі досягнень, будучи менш успішними у спілкуванні, регуляції своїх емоційних станів та не маючи проявів підтримки. Для цих студентів характерне переважання показників значущості роботи та оптимістичності. Вони, не маючи психологічної готовності до трудової діяльності в умовах пандемії характеризуються зниженими даними стосовно якості життя.

Майбутні медики мають вищі показники емоційного благополуччя та соціального здоров'я, що, знову ж, базується на їх готовності до діяльності в умовах пандемії як професійно важливої якості. Студенти технічних спеціальностей менш благополучні в комунікації та емоційному реагуванні на ситуацію пандемії, що обумовлено їх віддаленістю від проблематики здоров'я та відсутністю психологічної готовності до діяльності в таких умовах.

Разом із тим, виявлені закономірності не розкривають повною мірою відмінності у вира-

женості показників якості життя та здоров'я. Зокрема, перспективою подальших досліджень авторів можуть виступати вивчення специфіки психологічного благополуччя, ціннісного ставлення до свого здоров'я у представників різних спеціальностей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Засєкіна Л. В. Академічна доброчесність, якість освіти та якість життя студентів в умовах дистанційного навчання під час COVID-19. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, січень 2021. № 12. С. 41–45.
2. Католик Г. В., Ковальчук Л.В. Особливості синдрому емоційного вигорання у студентів-психологів в умовах пандемії. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 198–205.
3. Мунаспіпова-Мотяш І.М. Особливості суб'єктивного благополуччя студентів різних спеціальностей в умовах пандемії. *Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості: Зб. наукпраць за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Херсон, 30 вересня – 01 жовтня 2021 р.) [Електронний ресурс] / ред. колегія: І. Р. Крупник, О. Є. Блинова, Н. І. Тавровецька (відп. за випуск) та ін. Херсон: ФОП Вишемирський В.С., 2021. С. 183–186.
4. Ордатій Н. Рівень екологічної тривожності студентів в умовах дистанційного навчання під час карантинних обмежень COVID-19. *Психологічний журнал*. 2021. Вип. 7. № 6. С. 30–38.
5. Перепелюк Т.Д., Гриньова Н.В. Особливості стану психічного здоров'я студентів в умовах пандемії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Том 32 (71). № 1. С. 110–114.
6. Шевченко О. М. Формування соціокультурної компетенції майбутнього лікаря. *Неперервна педагогічна освіта XXI століття*: зб. матеріалів XV Міжнар. педагогічно-мистецьких читань, Київ, 6–7 грудня 2017 р. Вип. 1 (13). Київ: Талком, 2018. С. 98–103.
7. Шевченко О. М., Владимірова В. І. Емпіричне дослідження показників рефлексії студентів-медиків із різним рівнем схильності до спілкування. *Габітус*. 2022. № 35. С. 169–173.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРАТЕГІЙ ТА СТИЛІВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ОСОБИСТІСНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

THE PECULIARITIES OF THE RELATIONSHIP OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE STRATEGIES AND STYLES IN FUTURE PSYCHOLOGISTS WITH DIFFERENT TYPES OF PERSONAL AND PROFESSIONAL IDENTITY

У статті представлені результати дослідження особливостей взаємозв'язку стратегій та стилів психологічних захистів у майбутніх психологів з різними видами особистісної та професійної ідентичності. Вказується на теоретичну розробку досліджуваної проблеми, яка за окремими питаннями викладена в роботах чисельних дослідників, й пов'язана з тим, що сучасне суспільство передбачає постійне ускладнення соціуму та збільшення впливу на людину. Це, в свою чергу, призводить до збільшення тиску та напруги на психіку. Підкреслюється, що інформаційна перенасиченість світу вимагає розвитку різних психологічних структур, які б відповідали за ефективне пристосування людини до навколишнього світу. Такими структурами можуть стати захисні механізми та стратегії. Визначається, що психологічні захисти та захисні стратегії можуть грати позитивну й адаптивну роль в житті людини, чи навпаки бути негативними механізмами, які перешкоджають нормальному розвитку людини й формуванню її особистісної й професійної ідентичності, або спричиняти як позитивний, так і негативний вплив на адаптивні процеси та формування ідентичності залежно від частоти та інтенсивності їх використання. Підкреслюється, що особливо важливим є визначення домінуючих механізмів і стратегій захисту у юнацькому віці, у особистості, яка знаходиться на шляху особистісного й професійного самовизначення й розвитку власної самосвідомості. Вказується, що частота прояву неусвідомлюваних психологічних захистів може привести до перетворення їх у постійний фон професійного й особистісного життя, а це може виступити підґрунтям зниження ефективності власної життєтворчості, як процесу. Підкреслюється, що в роботі зроблено спробу визначити зв'язки між особистісною та професійною ідентичністю майбутніх психологів, які знаходяться на певному етапі життєвого шляху та потенційно здатні до власної життєтворчості в умовах, що активно змінюються, та тими захисними стратегіями й механізмами, які вони застосовують у соціальному колі існування, з метою визначення продуктивності – непродуктивності їхнього використання.

Ключові слова: особистість, стратегії та стилі психологічних захистів, особистісна та професійна ідентичність, адаптивні

та неадаптивні захисти, продуктивна та непродуктивна ідентичність.

The article presents the results of the research about the characteristics of strategies and styles of psychological defenses in future psychologists with different types of personal and professional identity. It is pointed out the theoretical development of the researched problem, which is outlined in the works of numerous researchers on individual issues, and is connected with the fact that modern society foresees a constant complication of society and an increase in the impact on a person. This, in turn, leads to increased pressure and stress on the psyche. It is emphasized that the information oversaturation of the world requires the development of various psychological structures that would be responsible for the effective adaptation of a person to the surrounding world. Defense mechanisms and strategies can become such structures. It is determined that psychological defenses and protective strategies can play a positive and adaptive role in a person's life, or, on the contrary, be negative mechanisms that prevent the normal development of a person and the formation of their personal and professional identity, or cause both positive and negative effects on adaptive processes and identity formation depending on the frequency and intensity of their use. It is emphasized that it is particularly important to determine the dominant mechanisms and strategies of protection in youth, in the identity who is on the path of personal and professional self-determination and the development of self-awareness. It is indicated that the frequency of manifestation of unconscious psychological defenses can lead to their transformation into a permanent background of professional and personal life, and this can act as a basis for reducing the effectiveness of one's own life creation as a process. It is emphasized that the work attempts to determine the connections between the personal and professional identity of future psychologists, who are at a certain stage of their life path and are potentially capable of their own life creativity in actively changing conditions, and those protective strategies and mechanisms that they use in social circle of existence, in order to determine the productivity – non-productivity of their use.

Key words: personality, strategies and styles of psychological defenses, personal and professional identity, adaptive and maladaptive defenses, productive and unproductive identity.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.17>

Артюхіна Н.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної психології
і психології розвитку особистості
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Поточна В.І.

магістрантка кафедри загальної
психології
і психології розвитку особистості
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сама проблема ідентичності в психології не є новою, оскільки виникла спочатку в філософії й пройшла довгий шлях починаючи з античної філософії до наших часів[3]. Наразі ідентичність розглядається як один з ґрунтовних компонентів і механізмів розвитку самоусвідомлення особистості, який пов'язаний з проблемою свободи вибору й самовираження та опосередкований як історичним, соціокультурним, так і індивідуальним життям людини. Про це говорять роботи чисельних дослідників таких, як Т. Лукман, Е. Гоффман, В. Агеєв, Г. Андреева, Н. Антонова, Е. Еріксон, Д. Марсія, Х. Ремшмидт, С. Мадді, Б. Шефер, Д. Завалишина, Е. Зеєр, Д. Колесов, О. Єрмолаєва, Н. Іванова, Є. Клімов, Є. Конєва, В. Соколова, Л. Шнейдер, В. Ядов, П. Рікер, Д. Абрамс, М. Б. Бревер, Х. Р. Маркус, С. Страйкер, Д. Тьорнер, Р. Дженкінс, Г. Брейкуелл, Ж. Дешамп, У. Дойс, Т. Девос, Т. Скибо та ін. Сучасні погляди на ідентичність пов'язані з роботами П. Гнатенко, В. Павленко, Я. Посохової, І. Кального, С. Макеєва, С. Оксамитної, О. Швачко, А. Ставицького, Т. Яблонської, Б. Іваненко, О. Андрієвська-Семенюк [2; 3; 6; 11; 12; 13].

Життя людини на всіх рівнях існування має динамічний характер, що примушує людину активно адаптуватись у навколишньому середовищі. Активна адаптація до змін в соціокультурному середовищі потребує розвитку різних видів ідентичності особистості, що виражають багатозначність її змісту, й пов'язана з посиленням її інтересу до самої себе, до проблеми власного вибору, самовираження та набуття «сутнісного Я». Сучасна психологія ґрунтується на розвитку особистості в системі процесів самопобудови, життєтворчості, на прагненні індивіда співвіднести свій внутрішній світ із зовнішньою реальністю у ситуації ускладнення, що множить за умов економічного, політичного, інформаційного та соціально-психологічного різноманіття. Тому також дуже важливими стають питання визначення захисних стратегій та механізмів психологічного захисту, які можуть або сприяти покращенню пристосування людини до умов існування, що швидко змінюються, або, навпаки, його спотворюванню й утрудненню[5;9]. Протягом усього часу вивчення психологічних захистів у світі психології ведеться дискурс, який стосується того, наскільки психологічні захисти є безпечними та грають позитивну та адаптивну роль в житті людини, чи, навпаки, являються негативними механізмами, які перешкоджають нормальному її розвитку, або вони мають і позитивний, і негативний вплив залежно від частоти та інтенсивності їх використання. Ці питання розглянуті в роботах З. Фрейд, А. Фрейд, Н. Грановської, О. Тунік, Є. Карпенко, Н. Мак-Вільямс, А. Налчаджян,

К. Роджерса, Ш. Ференці, Е. Фромма, Ф. Бассіна, Г. Грачова, а В. Рожнова, Н. Хаан, Дж. Ваїлант, О. Гошовської, В. Журбіна, П. Крамера, Р. Плутчика, Ф. Василюка, Р. Зачепицького, В. Ташликова, Кокоріна Ю., Соколова В., Андрушко Я.[1; 4; 5; 8; 9].

У нашій роботі зроблено спробу визначити зв'язки між особистісною та професійною ідентичністю майбутніх психологів, які знаходяться на певному етапі життєвого шляху та потенційно здатні до власної життєтворчості в умовах, що активно змінюються, та тими захисними стратегіями й механізмами, які вони застосовують у соціальному колі існування, з метою визначення продуктивності – непродуктивності їхнього використання.

Постановка завдання обумовлюється задачами теоретико-емпіричного дослідження взагалі, а саме: визначити стан психологічного радикала особистостей студентів – психологів за допомогою диспозиційної моделі, яка характеризує адаптацію людини до соціального середовища з урахуванням біологічних властивостей індивіда; дослідити стратегії та стилі психологічного захисту Я-радикалу респондентів даної вибірки; визначити стан особистісної та професійної ідентичності юнаків, а також особливості їхньої мотивації професійної діяльності; визначити взаємозв'язок між показниками диспозиційної моделі особистості майбутніх психологів, особливостями їх ідентичностей та стратегіями й стилями психологічних захистів. Проведення даного дослідження визначається завданнями кафедри загальної психології та психології розвитку особистості ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова щодо вивчення особливостей формування особистостей студентів психологів, як суб'єктів потенційно здатних до власної життєтворчості. Мета статті полягає у теоретичному визначенні та емпіричному дослідженні актуального стану психологічних захистів в структурі особистісної та професійної ідентичності майбутніх психологів у юнацькому віці, та виявленні особливостей зв'язку між ними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилось на базі ФПСР ОНУ імені І.І. Мечникова. Загальна кількість респондентів – 50 осіб обох статей (26 – осіб жіночої статі, 24 – особи чоловічої статі). Середній вік респондентів – 20 років.

Метод психодіагностичного тестування містив такі методики: опитувальник «Велика п'ятірка» (Р. МакКрає і П. Коста, адаптація А. Б. Хромов), методика вивчення особистісної та професійної ідентичності Л.Б. Шнейдер, методика діагностики панівної стратегії психологічного захисту в спілкуванні В. В. Бойко, опитувальник структури психологічних захистів Бонда, в адаптації О. Тунік [7; 8; 10].

Виявлення розподілу диспозиційних рис моделі особистості у респондентів за допомогою опитувальника «Велика п'ятірка» (Р. Мак-Крає і П. Коста, адаптація А. Б. Хромов) показало, що у більшості кількості респондентів (46% від загальної вибірки) превалюють середні значення за шкалою «екстраверсія – інтроверсія». Це вказує на те, що більшість з молодих людей можуть досить легко адаптуватися до різних змін. Вони, з одного боку, комунікабельні та потребують спілкування, а з іншого боку їм потрібне усамітнення в якому вони почувають себе добре. Респонденти можуть легко знаходити й підтримувати спільну мову з різними людьми. Їм властива емоційна чуйність. 34% респондентів даної вибірки мають низькі показники за шкалою «екстраверсія – інтроверсія». Їх характеризує сором'язливість, песимістичність, надання переваги бути самотнім та уникнення соціальних активностей. 20% респондентів демонструють високий рівень екстраверсії свідчить про активність, оптимізм, товариськість і балакучість, схильність до гри, пошук активності. В них існує постійна потреба у спілкуванні з іншими, їм дуже складно лишатися на самоті. Ці респонденти здатні швидко адаптуватися до нових ситуацій.

За шкалою «прихильність – відособленість», яка демонструє дружність особистості, у 46% респондентів юнацького віку домінує високий рівень показників, тобто, вони відчувають потребу у хороших взаємовідносинах з іншими. Вони відповідально ставляться до справ, які беруть на себе та намагаються уникати конфліктних ситуацій з іншими та уникають конкуренції в групі. Такі юнаки демонструють високий рівень прихильності, що свідчить про готовність до співчуття, лагідність, скромність та прихильність до інших і готовність допомогти. Середній рівень виражений у 36% респондентів. Ці юнаки намагаються будувати і підтримувати хороші відносини з іншими, але готові відстоювати свої інтереси незважаючи ні на що. Вони беруть на себе відповідальність за свої обов'язки. Низький рівень за даним параметром демонструють 18% респондентів, що може свідчити про виражений егоцентризм, конкретність, сухість та жорсткість у стосунках з іншими людьми. Отже, дівчата і юнаки з таким показником прагнуть досягти самостійності і незалежності від інших. В стосунках намагаються тримати дистанцію. Невідповідально можуть ставитися до своїх обіцянок і обов'язків, їх хвилюють лише власні інтереси.

За шкалою «самоконтроль – імпульсивність», фактором, що характеризує добросовісність майбутніх психологів, 58% респондентів мають високий рівень значень. Це говорить про те, що більше половини респондентів відповідальні та наполегливі у справах, які вико-

нують. Вони мають високий рівень самоконтролю, постійно намагаються дотримуватися моральних принципів та норм, які встановлені соціумом. Вони розсудливі та надійні, їх можна схарактеризувати, як «трудоголиків», яким притаманна схильність підтримувати порядок і перфекціонізм. Такі особи рідко відчувають себе повністю розкутими настільки, щоб дозволити собі надати волю почуттям. Середній рівень показників (30%) характеризує молодь, що має такі показники, як «сумлінна й відповідальна у роботі». Вони можуть надавати волю почуттям за адекватних умов, надають перевагу порядку та комфорту у своєму житті. 12% молодих людей, що мають низькі показники за цим параметром, схильні до імпульсивних та необдуманих вчинків. Частіше за все вони невідповідально ставляться до роботи та не обтяжують себе виконанням культурних норм, які прийняті в суспільстві. Вони мають недостатню конкретизацію життєвих цілей та мотивацію досягнень, водночас схильність до гедонізму, імпульсивності у прийнятті рішень, а також до спонтанності у діях.

За шкалою «емоційна нестійкість – емоційна стійкість» 50% респондентів мають високі значення, що характеризує юнаків, як нездатних контролювати свої емоції та імпульсивні потяги. В поведінці це проявляється як відсутність відповідальності, ухилення від реальності та примхливість. Ці юнаки відчувають себе безпорадними, нездатними впоратися з життєвими труднощами. Їхня поведінка у багатьох випадках обумовлена ситуацією. Вони з тривогою очікують неприємностей, у разі невдачі легко впадають у відчай та депресію. 28% відсотків студентів-психологів мають середні показники за цим параметром, що свідчить про середній рівень емоційної стабільності респондентів, які намагаються бути розважливими та спокійними навіть в несприятливих ситуаціях. 22% респондентів мають низькі значення за цим фактором, що може свідчити про них, як про осіб, яким властиві самодостатність, впевненість у своїх силах, емоційна зрілість, спокій, постійність у своїх планах та прихильностях. На життя такі особи дивляться серйозно і реалістично, добре розуміють вимоги дійсності, не викривають себе від власних недоліків, відчувають себе добре пристосованими до життя. Вони частіше перебувають у хорошому настрої, ніж у поганому, і добре працюють у стресових ситуаціях, в яких відчувають психологічну напругу.

За шкалою «експресивність – практичність» 60% респондентів мають високі значеннями, що вказує на їх високу відкритість досвіду, про наявність жвавого інтересу до усього, креативність, розвиненість уяви, нетрадиційність та водночас незалежність суджень. Вони легко навчаються, але недостатньо серйозно

ставляться до систематичної наукової діяльності, тому рідко досягають значних успіхів у науці. Такі особи часто не відрізняють вигадку від реальностей життя. Вони частіше довіряють своїм почуттям та інтуїції, ніж здоровому глузду, мало звертають уваги на поточні повсякденні справи та обов'язки, уникають рутинної роботи. Це емоційні, експресивні, з добре розвиненим естетичним та художнім смаком юнаки. Середній рівень за параметром виявлено у 26% юнаків, що характеризує їх, як допитливих людей, які не бояться змін у своєму житті. Вони намагаються тримати баланс між емоційністю і раціональністю. 14% респондентів мають низький рівень за параметром. Це свідчить про їх практичність і раціональність. Їм дуже складно переносити різкі зміни в житті, тому вони намагаються дотримуватися своїх звичок і того способу життя, який вони створили для себе. Вони добре адаптовані у повсякденному житті, вірять у матеріальні цінності більше, ніж в абстрактні ідеї. Вони можуть наполегливо втілювати у життя свої плани. До всіх життєвих подій така людина підходить з логічними мірками, шукає раціональних пояснень та практичної вигоди. Взагалі показники середньогрупового суб'єкта розташовані в межах середніх значень, але є деяке підвищення по шкалах «самоконтроль – імпульсивність» (52, 38) та «експресивність – практичність» (52, 42).

Дослідження особистісної ідентичності майбутніх психологів за допомогою методики Л.Б. Шнейдер показало, що параметр проявив себе у наступному розподілі. Так відзначається суттєве переважання дифузної ідентичності в респондентів даної вибірки (46%). Ця характеризує їх як осіб, у яких немає міцних цілей, цінностей, переконань та спроб їх активно сформувати. Особи з «дифузною ідентичністю» можуть вступити до стадії «мораторію» і потім перейти до «зрілої ідентичності». Для них є характерним середній ступінь незадоволеності собою та своїми можливостями, сумніви у здатності викликати в інших повагу; сумнів у цінності власної особистості, відстороненість, що межує з байдужістю до власного «Я», втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність Я-концепції; небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе; уявлення про те, що своя особистість, характер і діяльність здатні викликати зневагу, нерозуміння, осуд; наявність внутрішніх конфліктів особистості, незгоди з собою, занижена самооцінка, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось змінити чи зробити; самозвинувачення, готовність поставити собі у провину свої промахи і невдачі. У респондентів з даним статутом ідентичності в майбутньому та сьогодні існує на несвідомому рівні невизначеність ситуації та загострено усвідомлення відчужено-

сті. У спілкуванні та міжособистісних відносинах вони не виходять за межі стереотипних контактів. Серед них більше виявлено ізольованих осіб. Для них також є характерною менша інтелектуальна самостійність, особливо при вирішенні складних завдань у стресових ситуаціях. При вирішенні складних завдань у стресових ситуаціях вони почуваються скутими. 20% респондентів мають статут «мораторій», що вказує на їхнє перебування в стані кризи ідентичності та активного намагання вирішити її, пробуючи різні варіанти. В них присутній високий рівень тривожності та відзначається самоповага. Вони мають більш складні та диференційовані культурні інтереси, більш розвинену рефлексію.

У 16% респондентів юнацького віку визначено статут досягнутої ідентичності. Це говорить про респондентів, як осіб, що сформувавши певну сукупність особистісно вагомих для них цілей, цінностей і переконань та переживають їх як особистісно значущі, що забезпечує їм почуття спрямованості та свідомості життя. Вони позитивно ставляться до себе, позитивно оцінюють власні якості, а також вважають, що їхня особистість, характер та діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення та розуміння. Такі респонденти мають відчуття цінності власної особистості та водночас імовірної цінності свого «Я» для інших, що надає їм впевненість у собі за високої внутрішньої напруженості. Для них є характерним бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товарицькість з орієнтацією на інших та їхню значущість. 12% респондентів мають передчасну ідентичність для якої характерним є те, що цінності, цілі та переконання нав'язані юнакам кимось із зовнішнього середовища. Це обумовлює низький рівень самостійності та відповідальності ними за своє життя. Ці особи не приймають рішень й не роблять самостійний вибір у своєму житті. 6% юнаків мають псевдопозитивну ідентичність, що може проявлятися у двох варіантах: або особистість відмовляється від своєї унікальності, або занадто демонструє її й це переходить в стереотипію з ригідністю Я-концепції, хворобливим неприйняттям критики на свою адресу та низькою рефлексією. Вони можуть використовувати будь-які засоби для досягнення своєї цілі.

Стосовно професійної ідентичності студентів психологів розподіл показників здійснився наступним чином.

З даної таблиці видно переважання дифузної професійної ідентичності, що вказує на те, що юнаки та дівчата не мають чітких цілей на професійне майбутнє. Вони не мають чітких уявлень про свою професію й не намагаються їх сформувати. Не проявляють інтерес до свого професійного майбутнього, бо невпе-

Таблиця 1

Загальний розподіл респондентів за параметром «професійна ідентичність»

Статути професійної ідентичності	Респонденти юнацького віку
Передчасна ідентичність	11 (22%)
Дифузна ідентичність	18 (36%)
Мораторій	11 (22%)
Досягнута ідентичність	7 (14%)
Псевдопозитивна ідентичність	3 (6%)

внені та сумніваються в собі й у своїх здібностях. Друге місце поділили статути професійної ідентичності: «передчасна ідентичність» та «мораторій». Це вказує на респондентів як на тих, хто або має не самостійний вибір щодо професійного самовизначення, запропонований або нав'язаний зі сторони батьків, друзів, кумирів, що дозволяє їм не перейматися своєю майбутньою професійною самореалізацією зараз; або, навпаки, знаходяться в стані активного пошуку професійної самореалізації, коли намагаються приміряти на себе різні професійні ролі й приймати свідоме рішення щодо вибору майбутньої професії. Досягнуту професійну ідентичність мають 14% респондентів. В них присутній свідомий вибір професії, і вони мають сформовані уявлення, цілі й переконання щодо своєї професії. Ці представники юнацького віку відчувають впевненість у виборі своєї професії. Вони вбачають свою професійну самореалізацію в обранні професії. Псевдопозитивна ідентичність було діагностовано у 6% респондентів, це говорить про те вказує на те, що обрана ними професія наповнена ілюзіями та високими очікуваннями.

Показники середньогрупових суб'єктів даної вибірки респондентів юнацького віку за параметрами особистісної та професійної ідентичності знаходяться у межах статусу «мораторій», що характеризується активними пошуками професійної самореалізації й спробами приміряти на себе різні професійні ролі, прийняти свідоме рішення щодо вибору майбутньої професії.

Дослідження панівної стратегії психологічного захисту за допомогою однойменної методики В. Бойко та структури захисних механізмів за допомогою опитувальника М. Бонда показало, що 52% респондентів використовують таку стратегію, як уникнення. Ця стратегія заснована на економії інтелектуальних та емоційних ресурсів. Отже, майбутні психологи віддають перевагу звичаю обходити або без бою залишати зони конфліктів і напруги, коли їхнє «Я» піддається атакам. При цьому вони відкрито не витрачають енергію емоцій і мінімально напружують інтелект. Уникнення їм здається простішим, оскільки не потребує

особливих розумових та емоційних витрат, але воно зумовлене підвищеними вимогами до нервової системи та волі. 26% респондентів надали перевагу стратегії «миролюбство», в якій провідну роль грають інтелект і характер. Миролюбство передбачає партнерство та співробітництво, вміння йти на компроміси, робити поступки та бути податливим, готовність жертвувати деякими своїми інтересами в ім'я головного – збереження гідності. Але для продуктивної взаємодії з іншими найкращим є, коли миролюбність домінує та поєднується з іншими стратегіями (м'якими їх формами). 22% юнаків віддають перевагу агресії, як захисту суб'єктної реальності особистості, що діє на основі інстинкту. Зі збільшенням загрози для суб'єктної реальності особистості її агресія зростає. Особистість і інстинкт агресії, виявляється, цілком сумісні, а інтелект виконує у своїй ролі «передавальної ланки» – з його допомогою агресія «нагнітається», «розкручується на повну катушку». Інтелект працює в режимі трансформатора, посилюючи агресію внаслідок сенсу, що їй надається.

В середньому по групі респондентів переважає стратегія уникнення.

Стосовно використання юнаками захисних механізмів, розподіл здійснився наступним чином: адаптивні механізми захисту використовують 56% респондентів даної вибірки, а саме: сублимація(26%), гумор(6%), приєднання(12%), передбачення(16%), придушення(16%), орієнтація на задачу(16%), післядія (8%). Дані захисні механізми дають можливість продуктивно та ефективно вирішувати конфлікти та труднощі, які можуть виникати при взаємодії з навколишнім середовищем та власним Я, з внутрішніми конфліктами. Вони допомагають ефективно пристосовуватися до змін в навколишньому світі. Неадаптивні механізми захисту (регресія, уникання, пасивна агресія, проєкція, іпохондрія, стримування, фантазії, соматизація, поведінкове відреагування: активну моторику, делінквентні чи імпульсивні вчинки та «темпераментні реакції», що проявляється у соціально небезпечній або саморуйнівній поведінці, споживання: їжа, сигарети, наркотики) мають 18% юнаків загального розподілу вибірки. У респондентів даної вибірки переважають наступні захисти: фантазія (20%), уникнення (18%), соматизація (14%), регресія (12%). Ці захисні механізми є слабо ефективними в адаптації до навколишнього світу. Вони допомагають знижувати високу напругу, яка може загрожувати цілісності особистості, але їхнє постійне застосування призводить до спотвореного сприйняття світу, що перешкоджає розв'язанню проблем та конфліктів і гальмує розвиток особистості. Захисти, що принижують себе (заперечення, псевдоальтруїзм, поведінка від

протилежного) та захисти, що спотворюють образ себе (всемогутність, примітивна ідеалізація, знецінювання, розчеплення, ізоляція), демонструють відповідно 14% та 12% респондентів даної вибірки. Це проміжні, невротичні, помірно ефективні захисти. Вони викривляють сприйняття об'єктивної реальності та власної особистості. У юнаків даної групи користуються популярністю наступні захисти: псевдоальтруїзм (50%), ізоляція (26%), поведінка від протилежного (26%), заперечення (24%), примітивна ідеалізація (22%), всемогутність – знецінювання (20%), та розщеплення (18%), всемогутність (14%).

Існує різниця у використанні захисних механізмів по групах дівчат та хлопців. Так, адаптивними захисними механізмами більш користуються юнаки (62,5%), ніж дівчата (50%). Неадаптивними захисними механізмами користується більше дівчат (26,9%), ніж юнаків (8,3%). Механізми, що принижують себе в більшій мірі використовують юнаки (20,8%), ніж дівчата (7,7%). А захистами, які спотворюють образ більше користуються дівчата (15,4%), ніж юнаки (8,3%). Показники середньогрупового суб'єкта вказують на те, що з однаковою популярністю використовуються як адаптивні, так і проміжні, невротичні, помірно ефективні захисні механізми (3). На другому місці використання знаходяться неадаптивні механізми захисту (2,5).

Дослідження взаємозв'язку між диспозиційною моделлю особистості майбутніх психологів, особливостями особистісної та професійної ідентичності та стратегіями й стилями їхніх психологічних захистів за допомогою використання коефіцієнта кореляції Спірмена виявило наявність значущих позитивних кореляційних зв'язків на рівні 0,01% між основними параметрами методики «Велика п'ятірка» та ідентичністю особистості: екстраверсія – інтроверсія – особистісна ідентичність (0,557), прихильність – відокремленість – особистісна ідентичність (0,405), самоконтроль – імпульсивність – особистісна ідентичність (0,583), самоконтроль – імпульсивність – професійна ідентичність (0,369), експресивність – практичність – особистісна ідентичність (0,377); на рівні 0,05% емоційна стійкість – емоційна нестійкість – особистісна ідентичність (0,328). Були встановлені позитивні кореляційні зв'язки між параметром особистісної ідентичності та допоміжними шкалами «Великої п'ятірки» на рівні 0,01%: активність – пасивність (0,379), домінування – підпорядкованість (0,481), комунікабельність – замкнутість (0,377), привернення уваги – уникнення уваги (0,458), теплота – байдужість (0,388), повага інших – самоповага (0,349), акуратність – відсутність акуратності (0,468), наполегливість – відсутність наполегливості (0,468),

відповідальність – безвідповідальність (0,551), емоційна лабільність – емоційна стабільність (0,388), депресивність – емоційна комфортність (0,354), сенситивність – нечутливість (0,337), пластичність – ригідність (0,353), артистичність – відсутність артистичності (0,463); на рівні 0,05 – тривожність – безтурботність (0,307). Були встановлені позитивні кореляційні зв'язки між параметром професійної ідентичності та допоміжними шкалами «Великої п'ятірки» на рівні 0,01%: наполегливість – відсутність наполегливості (0,418) та відповідальність – безвідповідальність (0,373). Стосовно взаємозв'язку між шкалами диспозиційної моделі особистості майбутніх психологів та їхніми захисними стратегіями поведінки можна засвідчити, що існує позитивний зв'язок на 0,01% рівні між параметрами пошук вражень – уникнення вражень та миролюбною стратегією поведінки (0,374) та від'ємний зв'язок між параметрами привернення уваги – уникнення уваги та захисною стратегією «уникнення» (-0,327) на 0,05 % рівні. Стосовно взаємозв'язку між шкалами диспозиційної моделі особистості юнаків та їхніми захисними механізмами було встановлено: існування від'ємних кореляційних зв'язків на рівні 0,01% між параметром «неадаптивні захисні механізми» та шкалами екстраверсії – інтроверсії (-0,369), співробітництво – суперництво (-0,436), самоконтроль – імпульсивність (-0,422); між адаптивними захистами та довірливістю – підозрілістю (-0,351); між захистами, що спотворюють образ та самоконтролем – імпульсивністю (-0,392), передбачливістю – безтурботністю (-0,403), самокритикою – самодостатністю (-0,356), сенситивністю – нечутливістю (-0,346); між захистами, що принижують себе та самоконтролем – імпульсивністю (-0,325), відповідальністю – безвідповідальністю (-0,346), самокритикою – самодостатністю (-0,356) та на рівні 0,05% з експресивністю – практичністю (-0,301), сенситивністю – нечутливістю (-0,31), артистичністю – відсутністю артистичності (-0,302). Також існує позитивний кореляційний взаємозв'язок між особистісною та професійною ідентичністю (0,46) на рівні 0,01%, що вказує на покращення формування професійної ідентичності у разі підвищення самоусвідомлення особистості. Стосовно взаємозв'язку між статутами особистісної ідентичності, захисними стратегіями та механізмами захисту були встановлені наступні зв'язки на рівні 0,01% між: особистісною ідентичністю та неадаптивними захистами (-0,361), дифузною ідентичністю та миролюбством (-0,419); досягнутою ідентичністю та адаптивними механізмами (0,792), псевдодосягнутою ідентичністю та помірними невротичними захистами (1,0). Стосовно взаємозв'язку між статутами

професійної ідентичності, захисними стратегіями та механізмами захисту були встановлені наступні зв'язки на рівні 0,05 між: професійною ідентичністю та неадаптивними захистами (-0,392), передчасною ідентичністю – миролюбством (-0,343), агресивною стратегією (-0,516), дифузною ідентичністю – стратегією уникнення (-0,416); на рівні 0,01% між мораторієм – агресивною стратегією (0,657), досягнутою ідентичністю – миролюбством (0,384) та агресивною стратегією психологічного захисту (0,384). Наявність інших взаємозв'язків виявлено не було.

Привертає увагу досить визначена кількість слабких зв'язків між досліджуваними параметрами. З нашої точки зору, це може бути пов'язано з невеликою кількістю респондентів, що взяли участь у дослідженні. Ймовірно при збільшенні кількості респондентів, кількість та якість встановлених зв'язків між параметрами може бути підвищена. На нашу думку, розв'язання цього питання потребує подальших досліджень.

Висновки з проведеного дослідження.

На підставі проведеного дослідження, можна зробити висновок щодо усередненого характерологічного портрета особистості майбутнього психолога, стану його особистісної та професійної ідентичності, а також використання ним захисних стратегій та механізмів. Так середньогрупового суб'єкта даної вибірки майбутніх психологів можна схарактеризувати як особистість комунікабельну, енергійну, але при цьому як ту, що відчуває потребу в усамітненні та тиші. Вона наполегливо та відповідально ставиться до своїх обов'язків. Їй досить легко знаходити спільну мову з оточенням та працювати в групі, але, частіше за все, вона не готова ставати її лідером. Це особа переважно дружня та товариська, при цьому здатна відстоювати свою думку, навіть, якщо це може завадити збереженню хороших стосунків. Для неї важлива повага з боку інших людей. Вона відає перевагу порядку та плануванню своїх справ, а також зацікавлена у комфорті у своєму житті, може надавати волю почуттям за адекватних умов. Ця особистість не схильна постійно змінювати свої плани та вподобання, намагається бути розважливою та спокійною навіть в несприятливих ситуаціях. При цьому вона досить стримана, старається все тримати під контролем та постійно пізнавати щось нове. Ця особистість відкрита досвіду, має жвавий інтерес до усього, креативність, розвиненість уяви й намагається тримати баланс між емоційністю та раціональністю. Статус її особистісної та професійної ідентичності це – «мораторій», який характеризується активними пошуками професійної самореалізації й спробами приміряти на себе

різні професійні ролі, щоб прийняти свідоме рішення щодо вибору майбутньої професії. В якості захисної переважає стратегія уникнення, в якості захисних механізмів переважає надається як адаптивним, так і проміжним, невротичним, помірно ефективним механізмам захисту. На другому місці використання знаходяться неадаптивні механізми захисту. Вважаємо, що кількість використання неадаптивних механізмів захисту за певних умов може зменшуватись. Визначення цього потребує подальших досліджень. З практичної точки зору, дане дослідження може лягти в основу створення корекційно – розвивальних програм з покращення життєтворчих можливостей майбутніх психологів на шляху розвитку їхньої особистісної й професійної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушко Я. С. Психологічні захисти у структурі Я-концепції / Я. С. Андрушко // Наук. вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2012. № 1032. С. 6–10.
2. Іваненко Б. Я -ідентичність особистості: статичні й динамічні аспекти Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки, 2020. Випуск 7. С. 53–61
3. Гнатенко П. І. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз / П. І. Гнатенко, В. М. Павленко. К.: АРТ-ПРЕСС, 1999. 466 с.
4. Кокоріна Ю. Є., Соколова В. Г. Механізми психологічного захисту та їх взаємозв'язок з гендерною ідентичністю в юнацькому віці. WORLD SCIENCE. October 2018. Vol. 2. № 10 (38). С. 33–37
5. Налчаджян А. А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А. А. Налчаджян. М.: Эксмо, 2010. 368 с.
6. Посохова Я.С. Проблема ідентичності та визначення психологічних основ її вивчення. Право і безпека. 2015. 2 (57). С. 217–221.
7. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. 672 с.
8. Туник Е.Е. Психологические защиты. Тестовая методика. / Е. Е. Туник. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 219 с.
9. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Пер. с англ. М.: Проспект, 2009. 256 с.
10. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. 23 с.
11. Шнейдер Л. Б. Личностная, тендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. 128 с.
12. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. Серия: Библиотека зарубежной психологии. Пер. с англ. М.: Флинта, 2006. -342 с.
13. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д. Максименка. К.: Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 378–387.

ВПЛИВ ЕМОЦІЙНОГО ЗДОРОВ'Я НА ЗАХВОРЮВАННЯ ЛОР-ОРГАНІВ

INFLUENCE OF EMOTIONAL HEALTH ON DISEASES OF THE ENT ORGANS

У статті проведено теоретичний аналіз проблеми емоційного здоров'я людини, його місця в загальній структурі психічного здоров'я особистості. Виявлено, що емоційне здоров'я особистості залежить від її емоційної стійкості, адекватності світосприйняття, можливості вільного прояву власних емоцій, оптимізму і т. ін. Під емоційним здоров'ям автор розуміє функціонування чуттєвої сфери людини, від відносно позитивно-комфортного до негативно-дискомфортного, в різних умовах її життєдіяльності (за О. Я. Чебикіним).

На основі проведеного аналізу психологічної та медичної наукової літератури також визначено, що хронічні та гострі захворювання ЛОР – органів впливають на виникнення у людини тривожних станів та формування психоемоційних порушень.

Мета дослідження – розглянути взаємозв'язок емоційного стану особистості та особливостей захворювання ЛОР-органів.

Методи. У дослідженні використана розроблена автором анкета, спрямована на оцінювання власного емоційного здоров'я, а також самооцінювання наявності болі, ступеня її прояву, локалізації та наявності певних симптомів.

Результати. У дослідженні взяло участь 140 респондентів чоловічої статі, різного віку. У 120 осіб локалізацією болю є вухо, значення болю виражається у 6–8 балів. У 30 респондентів локалізацією болю є ніс. З них у 10 осіб локалізацією болю є і ніс, і вухо. Значення болю визначено респондентами на рівні 4–5 балів. Результати анкетування показали, що усі 140 осіб із ЛОР – захворюваннями, які взяли участь у нашому дослідженні, на момент дослідження мали негативний або нейтральний емоційний стан. Більшість респондентів (57%) із захворюваннями ЛОР-органів власний стан емоційного здоров'я визначили як максимально дискомфортний, песимістичний.

Результати проведеного дослідження свідчать, що психоемоційні розлади, пов'язані з ЛОР-органами, призводять до погіршення якості життя.

Ключові слова: психічне здоров'я, емоційне здоров'я, емоційний стан, ЛОР-органи, ЛОР-захворювання.

The article provides a theoretical analysis of the problem of emotional health of a person, its place in the general structure of the mental health of an individual. It was found that the emotional health of a person depends on his emotional stability, adequacy of world perception, the ability to freely express one's emotions, optimism, etc. By emotional health, the author understands the functioning of a person's sensory sphere, from relatively positive-comfortable to negative-uncomfortable, in different conditions of his life (according to O. Y. Chebykin).

Based on the analysis of psychological and medical scientific literature, it was also determined that chronic and acute diseases of the ENT organs affect the emergence of anxiety states and the formation of psycho-emotional disorders in a person.

The purpose of the research is to consider the relationship between the emotional state of the individual and the features of the disease of the ENT organs.

Methods. The research used a questionnaire developed by the author at assessing one's own emotional health, as well as self-assessment of the presence of pain, the degree of its manifestation, localization and the presence of certain symptoms.

The results. 140 male respondents of various ages took part in the study. In 120 people, the localization of pain is the ear, the value of pain is expressed in 6-8 points. In 30 respondents, the localization of pain is the nose. Of these, 10 people have both nose and ear as the location of pain. The value of pain was determined by the respondents at the level of 4-5 points. The results of the questionnaire showed that all 140 people with ENT diseases who participated in our study had a negative or neutral emotional state at the time of the study. The majority of respondents (57%) with diseases of the ENT organs defined their own state of emotional health as maximally uncomfortable and pessimistic.

The results of the research show that psycho-emotional disorders associated with ENT organs lead to a deterioration in the quality of life.

Key words: mental health, emotional health, emotional state, ENT organs, ENT diseases.

УДК 159

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.18>

Балашенко М.І.

аспірант кафедри теорії та методики практичної психології

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Вступ. Проблема психоемоційного здоров'я людини в останні роки, у зв'язку з пандемією Covid-19, війною в Україні, стає все більш актуальною. Стреси, які постійно супроводжують нас останнім часом через проблеми у суспільстві, нові захворювання, військові події, негативно впливають на емоційну сферу людини та її психічне здоров'я в цілому.

Дослідження психоемоційного здоров'я проводяться як психологами (Б. С. Братусь, О. С. Васильєва, І. В. Дубровіна, С. Мадді, О. Я. Чебикін та ін.) так і медиками (С. Г. Бурчинський, А. Б. Смулевич, Wilkinson та ін.), оскільки переважання негативних емоцій, стресовий стан, різні страхи безпосередньо

впливають на самопочуття та фізичне здоров'я людини.

Емоційно стресові фактори є також однією з основних причин психосоматичних захворювань. Емоційне напруження, постійний стрес, психотравмуючі ситуації, невідредаговані емоції, хвилювання за власне життя та життя близьких відбиваються, як вважав ще Ф. Александер, на захворюваннях шлунково-кишкового тракту, ЛОР-органів, щитоподібної залози та ін. Таким чином, проблеми психоемоційного здоров'я впливають на здоров'я людини в цілому.

У той же час, різні захворювання також впливають на самопочуття людини, її психічний та емоційний стан. Так, наприклад, захво-

рювання ЛОР-органів негативно впливає на самопочуття людини, обмежує її активність, що, безумовно, погіршує психоемоційний стан особистості. Тобто, як негативний психоемоційний стан може вплинути на частоту та тяжкість захворювання, так і хвороби негативно впливають на психоемоційний стан людини.

Проблему впливу стресогенних чинників, у тому числі й негативних емоційних станів, на психічне здоров'я та задоволеність життям досліджували Ф. Александер, М. Й. Борисhevський, І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, А. Ленгле, С. Мадді, К. Л. Мілютіна, М. І. Мушкевич, О. Я. Чебикін та ін.

Значення емоційних чинників у структурі психічного здоров'я особистості підкреслює Всесвітня організація охорони здоров'я. Так, серед семи основних компонентів психічного здоров'я, визначених даною організацією, більшість, тим або іншим чином, пов'язана з емоційною складовою:

- усвідомлення постійності та ідентичності свого фізичного і психічного Я;
- постійність і однаковість переживань в однотипних ситуаціях;
- критичне ставлення до себе і своєї діяльності;
- адекватність психічних реакцій впливу середовища;
- здатність керувати своєю поведінкою відповідно до встановлених норм;
- планування власної життєдіяльності та її реалізація;
- здатність змінювати свою поведінку залежно від зміни життєвих обставин [2].

Дослідження вітчизняних авторів також підтверджують тісний взаємозв'язок психічного здоров'я з емоційним здоров'ям. Так, І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, М. І. Мушкевич, на основі проведеного аналізу, зазначають, що психічно здоровій особистості притаманні:

- емоційна стійкість;
- зрілість почуттів (у відповідності з віком);
- контролювання негативних емоцій, їх подолання;
- вільне виявлення власних почуттів та емоцій;
- уміння радіти
- збереження звичного (оптимального) самопочуття [4; 63].

Таким чином, емоційне здоров'я особистості є значущою складовою її психічного та психологічного здоров'я.

Про це свідчать і дослідження Л. В. Тарабакиної, яка під емоційним здоров'ям розуміє складову психологічного здоров'я, що забезпечує єдність минушого та безперервного на основі особистісно-діяльнісного, ситуативно-орієнтовного та адаптаційно-цільового рівнів. Автор зазначає, що саме емоційне здоров'я дозволяє екологічно проживати негативні емоції, зосереджуватися на позитивному [6].

Емоційне здоров'я, за В. Р. Міляєвою та Ю. В. Бреус – це «...наявність лише позитивних емоцій (в ідеалі) або ж (у кращому разі) – рівновага позитивних і негативних емоцій, насиченість життя особистості почуттями та їх прояв; самоконтроль та адекватність ситуації цього прояву...» [5; 418]. Ми розуміємо, що в сучасній Україні наявність лише позитивних емоцій неможлива, адже кожен день у нашому житті відбуваються певні негативні переживання та потрясіння, пов'язані із війною. Тому важлива навіть мінімальна перемога позитивних емоцій над негативними. На нашу думку, це вже можна трактувати як наявність позитивного емоційного стану, що підтримує наше емоційне здоров'я.

Як і в попередніх наших роботах, під емоційним здоров'ям ми будемо розуміти функціонування чуттєвої сфери людини, від відносно позитивно-комфортного до негативно-дискомфортного, в різних умовах її життєдіяльності (за О. Я. Чебикінін).

Емоційне здоров'я особистості залежить від її емоційної стійкості, адекватності світосприйняття, можливості вільного прояву власних емоцій, оптимізму і т. ін.

С. Мадді зазначав, що одним з компонентів збереження емоційного здоров'я є життєстійкість. Компонентами життєстійкості є замученість, контроль, прийняття ризику. За визначенням автора, життєстійкість включає знання про себе та оточуючий світ, взаємодію з ним, є одним із засобів подолання онтологічної тривоги. Життєстійкість дозволяє людині витримувати стресові ситуації, краще справлятися з ними. Саме вона допомагає знизити вплив стресогенних факторів на здоров'я особистості, адже вплив стресу на емоційне здоров'я збільшує вірогідність виникнення фізичних захворювань [8].

Дослідження, проведені Wilkinson, також підтверджують, що постійні стресові стани впливають на підвищення сприйнятливості організму до вірусних інфекцій. Це відбувається внаслідок пригнічення імунної відповіді [10].

На основі проведеного теоретичного аналізу відповідної психологічної літератури, І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, М. І. Мушкевич визначили, що будь-яка хвороба впливає на психіку людини. При цьому відбувається соматогенний (вплив на центральну нервову систему) та психогенний (психологічна реакція на хворобу) вплив [4; 38].

Психогенний вплив, тобто реакція людини на захворювання, у наслідок якого з'являється тілесний дискомфорт, що впливає на якість життя, завжди супроводжується емоційними реакціями, переживаннями. Наші емоції та почуття під час хвороби можуть погіршувати наш стан, впливати на світосприйняття

та загальне благополуччя, бажання скоріш одужати. Таким чином, емоційна складова є досить значущою у суб'єктивному відчутті людини «я – здоровий, я – хворий». Так, песимістична людина налаштована на негатив, постійно вишукує симптоми погіршення свого стану. Це, безперечно, провокує підвищення рівня тривого, виникнення різних страхів, що впливає на проблеми із сном, появу головного болю, підвищення тиску, появи хвороб шлунково-кишкового тракту і т. ін. Оптимістична людина, навпаки, частіше налаштована позитивно. Позитивні емоції сприяють викиду ендорфінів, що зменшує больові відчуття, вивільняються катехоломіни, що перешкоджають запальним процесам в організмі, тому одужання настає скоріше.

Проведений аналіз показав, що наукових робіт з дослідження впливу психоемоційного стану на відчуття людей із ЛОР-захворюваннями, на жаль, обмаль (J.A. Alt, T.L. Smith, J.C. Mace, Z.M. Soler, M. Rôzanska-Kudelska, П.А. Затолока та ін.). Але усі вони свідчать про те, що хронічні та гострі захворювання ЛОР – органів впливають на виникнення у людини тривожних станів та формування психоемоційних порушень.

Так, дослідження J.A. Alt, T.L. Smith, J.C. Mace, Z.M. Soler виявили тісний взаємозв'язок хронічного риносинуситу з проблемами сну. Пацієнти з даним захворюванням внаслідок недосипання, порушень сну мали, як наслідок, проблеми психоемоційного стану. Це безпосередньо впливає на погіршення якості життя людей [7].

Дослідження, проведені М. Rôzanska-Kudelska показали, що захворювання ЛОР-органів, зокрема хронічні захворювання носової порожнини, впливають на те, що у пацієнтів підвищується тривожність, погіршується якість життя, при хронічному риносинуситі навіть може виникнути депресія [9].

Під час аналізу якості життя людей із захворюваннями ЛОР-органів, П. А. Затолока виявив, що найбільш негативний вплив на якість життя належить хронічним захворюванням носу та навколососових пазух (середній інтегральний показник психологічної компоненти здоров'я склав 54,2). При цьому найбільш негативно впливають на якість життя хронічний гіпертрофічний риніт, хронічний поліпозний риносинусит та хронічний гнійний риносинусит [3].

В одній з наших попередніх робіт було виявлено, що психоемоційні розлади, пов'язані з ЛОР-органами, при яких соматично людина здорова, але її емоційний стан не відповідає особистим вимогам, призводять до емоційних порушень, підвищення рівня тривожності [1].

Практичне дослідження та його аналіз.

В даній статті ми поставили за мету дослідити

взаємозв'язок емоційного стану особистості та особливостей захворювання ЛОР - органів.

Захворювання ЛОР – органів були обрані нами через те, що кожна людина у своєму житті неодноразово стикається із захворюваннями носа, горла та вуха. Часто поєднуються захворювання цих органів, оскільки вони тісно пов'язані між собою. Іноді ці хвороби виникають по декілька разів протягом року, особливо у дітей. Окрім того, під час захворювань ЛОР – органів емоційний стан людини може впливати на її загальне самопочуття та фізіологічний стан, підкріплюючи патологічні процеси, що відбуваються в організмі.

Для проведення емпіричного дослідження нами було створена та запропонована респондентам анкета, спрямована на оцінювання власного емоційного здоров'я, а також самооцінювання наявності болі, ступеня її прояву, локалізації та наявності певних симптомів.

Анкета складалася з п'яти позицій – характеристик емоційного здоров'я. Респондентам необхідно було, виходячи з свого стану, відмітити які ознаки емоційного здоров'я проявляються у них на даний момент. В інструкції було зазначено, що під останнім слід розуміти функціонування чуттєвої сфери людини від її відносно позитивно-комфортного до негативно-дискомфортного стану в умовах життєдіяльності.

1. Стан емоційного здоров'я характеризується максимально адаптивно комфортним, оптимістичним.

2. Стан емоційного здоров'я характеризується варіативністю, тобто періодично змінюється від максимально адаптивно комфортного, оптимістичного на дискомфортно незадовільного.

3. Стан емоційного здоров'я характеризується збалансовано як нейтральний.

4. Стан емоційного здоров'я характеризується максимальним дискомфортом, песимістичним с несуттєвим переходом на позитивно-емоційний.

5. Стан емоційного здоров'я характеризується максимальним дискомфортом, песимістичним.

Далі, ми запропонували респондентам оцінити як біль виражається від 1 до 10 та, при наявності болі, обрати її локалізацію:

- вухо
- ніс
- горло

При наявності болі, респондентам пропонувалось обрати симптоми, які їх турбують, з перелічених нижче:

Зі сторони вуха:

- зниження слуху
- дискомфорт (зуд, виділення з вуха)
- шум
- запаморочення

З боку носа:

- порушення носового дихання
- виділення з порожнини носа
- сухість слизової оболонки
- кровотеча

Зі сторони горла:

– ускладнення прийому їжі та вживання напоїв

- дискомфорт
- порушення голосового апарату
- стікання слизу
- кашель

Дослідження проводилося серед пацієнтів лікаря-отоларинголога. Всього у нашому дослідженні взяло участь 140 респондентів чоловічої статі, різного віку.

На першому етапі дослідження нами було проведено анкетування. Після його проходження респондентами було виявлено, що усі 140 осіб із ЛОР – захворюваннями, які взяли участь у нашому дослідженні, на момент дослідження мають негативний або нейтральний емоційний стан:

– 80 респондентів відмітили, що їх стан емоційного здоров'я характеризується максимальним дискомфортом, песимістичним;

– 30 осіб зазначили, що їх стан емоційного здоров'я характеризується максимальним дискомфортом, песимістичним с несуттєвим переходом на позитивно-емоційний;

– У 30 учасників дослідження стан емоційного здоров'я характеризується збалансовано як нейтральний.

Другий етап дослідження показав, що всі 140 респондентів, у яких виявлено переважання негативного або нейтрального емоційного стану, відчувають біль.

При цьому, в 120 осіб локалізацією болю є вухо, значення болю виражається у 6-8 балів.

У 30 респондентів локалізацією болю є ніс. З них у 10 осіб локалізацією болю є і ніс, і вухо. Значення болю визначено респондентами на рівні 4–5 балів.

При наявності болі зі сторони вуха, респонденти зазначили, що вони відчувають такі симптоми, які їх турбують:

- зниження слуху – 120 осіб;
- шум – 120 осіб.

Інших симптомів (дискомфорт (зуд, виділення з вуха), запаморочення) виявлено не було.

При наявності болі зі сторони носу, респонденти відчували такі симптоми, які їх турбували:

- порушення носового дихання – усі 30 осіб;
- виділення з порожнини носа – 15 осіб.

Такі симптоми, як сухість слизової оболонки та кровотеча виявлені не були.

Тобто, проведене нами дослідження показало, що захворювання з боку ЛОР-органів (вухо, ніс) у більшості випадків супроводжується негативним емоційним станом пацієнта,

що впливає на їх задоволеність життям та емоційне здоров'я в цілому.

Висновок: На основі проведеного теоретичного та емпіричного дослідження нами було виявлено, що:

1) психоемоційне здоров'я є невід'ємною складовою психічного здоров'я особистості;

2) розлади психоемоційного здоров'я впливають на загальне самопочуття людини;

3) психоемоційні розлади, пов'язані з ЛОР-органами, призводять до емоційних порушень, підвищення рівня тривожності, погіршення якості життя;

4) більшість респондентів (57%) із захворюваннями ЛОР – органів власний стан емоційного здоров'я визначають як максимально дискомфортний, песимістичний.

У подальшому ми плануємо дослідити, як позитивні зміни у психоемоційному стані респондента із ЛОР-захворюваннями вплинуть на їх загальний фізіологічний стан.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балашенко М.И. Психоемоциональное здоровье в контексте психоемоциональных расстройств при заболеваниях ЛОР-органов и теоретико-методических подходов к их изучению и оценки. *European Journal of Education and Applied Psychology*. № 1–2. 2021. С. 14–17
2. Василевська О. І. Психічне здоров'я особистості // *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік* / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 289–291.
3. Затолока П.А. Влияние патологии ЛОР-органов на качество жизни человека. URL <https://www.bsnu.by/medicaljournal/a02cc0c91007dae833e84f6851aa3f94/>
4. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ – «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 201. 430 с.
5. Міляєва В. Р., Бреус Ю. В. Емоційне здоров'я як складова професійної успішності майбутніх фахівців соціономічних професій. URL https://elibrary.kubg.edu.ua/1071/1/V_Miliaeva_Y_Breus_PNGPMP_IPSP.pdf
6. Тарабакина Л. В. Эмоциональное здоровье школьника в образовательном пространстве. Нижний Новгород: НГЦ, 2000. 168 с.
7. Alt J.A., Smith T.L., Mace J.C., Soler Z.M. Sleep quality and disease severity in patients with chronic rhinosinusitis. *Laryngoscope*. Oct; 123(10). 2013. P. 2364–70.
8. Maddi S. R., Khoshaba D. M. Hardiness and mental health//*Journal of Personality Assessment*. 1994. Vol. 63. P. 265
9. Rôzanska-Kudelska M. et al. Quality of life, depression and anxiety symptoms in patients with chronic rhinosinusitis with polyps treated by endoscopic sinus surgery. *Pol. Merkur. Lekarski*. Vol. 32. 2012. P. 228–231.
10. Wilkinson R.G. Unhealthy societies: the afflictions of inequality. London: BMJ, 1997. May 17; 314(7092):1472.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF PROFESSIONAL PERSONALITY DEFORMATION: THEORETICAL ASPECT

Діяльність людини у соціально-економічних та виробничих умовах сучасного суспільства нерозривно пов'язана зі впливом на неї несприятливих екологічних, соціальних, професійних та інших факторів, що супроводжуються виникненням, розвитком негативних емоцій, сильних переживань, а також перенапруженою фізичних та психічних функцій. Одним з найбільш характерних психічних станів, що розвивається під впливом екстремальних умов життєдіяльності, є професійна деформація. У статті розглядається термін «професійна деформація» з погляду психологічної науки. Проаналізовано роботи вчених, які досліджували вказаний феномен, причини його виникнення, прояви та наслідки. Акцент зроблено на тому, що вивчення феномена «професійна деформація» суттєво утруднено через невизначеність самого терміну та його функціональних складових. Також, проаналізовано роботи вчених, які розглядали такі феномени, як психічне вигорання, емоційне вигорання, професійне вигорання та стрес. Проведене дослідження теоретичного аспекту професійної деформації особистості дозволяє розглянути перелічені терміни виходячи з їх схожості та відмінності. Отримані в результаті аналізу наукових досліджень дані дозволяють сформулювати наступне визначення терміна «професійна деформація»: «Професійна деформація – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу і веде до виснаження емоційно-енергійних та особистісних ресурсів людини, що працює». Виникає внаслідок внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них. До набору симптомів професійного вигорання, належать апатичність до процесу й результатів праці, низькі рівні трудової моралі та внутрішньої культури працівника, часта зміна ним місця роботи, явне зниження виробничої продуктивності, зловживання алкоголем і/або наркотиками, подружні та сімейні конфлікти, цинічне ставлення до навколишніх і суспільного життя в цілому, збільшення вагомості душевних розладів та ін.

Ключові слова: деформація, професійна деформація, емоційне вигорання, професійне вигорання, стрес

Human activity in the socio-economic and industrial conditions of modern society is inextricably linked to the impact on it of adverse environmental, social, professional and other factors, which is accompanied by the emergence and development of negative emotions, strong experiences, as well as physical overstrain and mental functions. One of the most characteristic mental states that develops under the influence of extreme conditions of life is professional deformation. The article examines the term «professional de-formation» from the point of view of psychological science. The theoretical works of scientists who directly investigated the indicated phenomenon, the causes of its occurrence, manifestations and consequences were reviewed. Emphasis is placed on the fact that the study of the phenomenon of «professional deformation» is significantly complicated due to the uncertainty of the term itself and its functional components. Also, the works of scientists who considered such phenomena as mental burnout, emotional burnout, professional burnout and stress were analyzed. The conducted study of the theoretical aspect of the professional deformation of the personality allows us to consider the listed terms based on their similarities and differences. The data obtained as a result of the analysis of scientific research allow us to formulate the following definition of the term «professional deformation»: «Professional deformation is a syndrome that develops against the background of chronic stress and leads to the depletion of emotional, energetic and personal resources of a working person.» It arises as a result of internal accumulation of negative emotions without corresponding «discharge» or «liberation» from them. The set of symptoms of professional burnout include apathy towards the process and results of work, low levels of work morale and internal culture of the employee, frequent changes in the place of work, a clear decrease in productivity, alcohol and/or drug abuse, marital and family conflicts, cynical attitude to the environment and social life as a whole, increasing the severity of mental disorders, etc.

Key words: deformation, professional deformation, emotional burnout, professional burnout, stress.

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.19>

Білова М.Е.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Коваль Г.Ш.

к.психол.н.,
доцент кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Дорошенко К.Ю.

магістр кафедри соціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Професійна діяльність є одним із найбільш значущих видів діяльності людини і охоплює кілька періодів вікового розвитку – від юності до зрілості. Незаперечним є факт, що деформуючі тенденції закладені в усі види професійної діяльності, але особливо вразливими є представники соціономічних професій: лікарі, працівники правоохоронних органів, викладачі, робітники соціальних служб та ін.. Їх службова діяльність завжди пов'язана з підвищеною відповідальністю, високим психічним та фізичним навантажен-

ням, роботою в екстремальних умовах з непередбачуваним результатом та необхідністю спілкуватися з найрізноманітнішим контингентом громадян. Ці умови часто призводять до негативних психологічних наслідків на соціо-психологічному рівні. Перераховані фактори службової діяльності набули ще більшого значення з 24 лютого 2022 року – початку військової агресії Російської Федерації проти України, у зв'язку з чим на території України запроваджено військовий стан.

Ресурс психологічної міцності, емоційної стійкості, особистісної цілісності, емпатії,

безперечно, завжди має межу. Невміння чи неможливість керувати емоціями призводить до деперсоналізації та особистісного відчуження. Деперсоналізація проявляється у деформації відносин із іншими людьми. Це повна чи часткова втрата інтересу до людини – суб'єкта професійної діяльності, що є неприпустимим для представників професії людина-людина. Очікувано, що у військовий та після військовий період, психологічні проблеми у представників соціономічної сфери будуть пов'язані з професійним вигоранням, емоційним вигоранням та, як наслідок, виникненням професійної деформації.

У психологічній науковій літературі деформація особистості часто розглядається саме з погляду професійної діяльності та позначається як зміна якостей особистості (характеру, стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, способів спілкування та поведінки), що відбувається під впливом професійного середовища.

Термін «професійна деформація особистості» використовується у роботах багатьох дослідників з питань професійної адаптації. Аналіз літератури виявляє відсутність єдності щодо визначення професійної деформації особистості та механізмів її функціонування.

Професійна деформація (від лат. *Deformatio* – спотворення) – вид емоційно-когнітивного спотворення, що виникає під впливом професійної діяльності. Це проявляється у професійних обов'язках та інтересах, у повсякденних звичках та поведінці, спілкуванні з близькими та реакціях на те, що відбувається.

Аналіз досліджень особистості та професійної діяльності демонструє, що проблема професійної деформації становить значний інтерес у теоретичному та прикладному планах. Дослідниками констатовано, що професійна деформація в умовах військового положення або війни розвивається досить інтенсивно та масштабно. Тим не менш, професійна деформація вивчена недостатньо, наявні теоретичні та емпіричні дані досліджень є хаотичними, розрізненими та недиференційованими. Таким чином, **актуальність дослідження** зумовлена необхідністю вивчення феномена професійної деформації та уточнення або доповнення теоретичних побудов, що відносяться до цього явища.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Безперечним фактом з погляду діяльнісного підходу є теза про те, що психіка і свідомість, їх формування та розвиток вивчаються у різних формах предметної діяльності суб'єкта. Прихильники зазначеного підходу стверджують, що психіка та свідомість людини розглядаються як особливі форми

(види) цієї діяльності, похідні від зовнішньо практичних її форм.

У фундаментальній праці «Основи загальної психології» обґрунтовано пріоритет практичної людської діяльності по відношенню до психічного розвитку. З моменту народження дитина спілкується зі світом предметів, тобто продуктами людської праці. Вона практично опановує людським відношенням до предметів, людськими способами дії з ними. С.Л. Рубінштейн підкреслює, що основою розвитку специфічно людських практичних дій у дитини є факт практичного спілкування з іншими людьми, за допомогою яких вона тільки й може задовольнити свої потреби. І це є практичною основою, на якій будується її розвиток. Вчений запропонував розглядати формування психіки людини в онтогенезі через принцип єдності свідомості і діяльності: тобто, свідомість не управляє діяльністю ззовні, а складає з нею нерозривну єдність, будучи як передумовою (мотиви, цілі), так і результатом (образи, стану, навички і т.д.) діяльності.

У діяльнісному підході вперше було поставлено питання про походження і розвиток психіки у тваринному світі. Для пояснення того, як і чому виникла психіка у філогенезі, вчені розширили принцип єдності свідомості і діяльності, висунувши тезу, що історично психіка виникає як функціональний орган діяльності.

В онтогенезі людини виділено три види діяльності, які змінюють одне одного та співіснують. Це гра, навчання та праця. Про їх відмінності можна судити за кінцевим результатом, тобто продукту діяльності, особливостями мотивації та організації.

Праця (від пол. *praca*, чеськ. *práce*) – це цілеспрямована діяльність людей зі створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб кожного індивіда і суспільства в цілому. Це діяльність людини; сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії і мають своїм призначенням створення матеріальних та духовних цінностей; труд. Праця, як процес адаптації людини до зовнішнього середовища, характеризується розвитком і вдосконаленням поділу праці, її знарядь і засобів [1]. Будь-яка праця у рамках професійної діяльності нерозривно пов'язана з формуванням та/або деформацією психіки людини, особливо у найтриваліший період життя людини – період зрілості. Освоюючи професію, людина пристосовується до певних вимог і умов діяльності, яка надає опосередкований вплив на особистість.

Про професійну деформацію вперше згадали в «Американському журналі психології» (1915 рік), де була опублікована стаття про зміни психіки у представників різних професій. Х. Ландероком вперше застосовано термін «професійна деформація» (*professional*

deformation). У 1921 році соціолог і культуролог П. Сорокін використовував термін «професійна деформація», стверджуючи, що працівники, які все життя проводять на одній посаді, зазнають негативних змін особистості. Вчений розумів під нею негативний вплив професійної діяльності на переживання та поведінку людини, їм же було запропоновано першу соціологічну програму для вивчення професійних деформацій

Д.В. Дирендонк, В. Шауфелі, Х. Дж. Сік-сма запропонували двокомпонентну концепцію професійної деформації «burnout» – «згорання», «загасання горіння», «вигорання», де виділяється емоційне виснаження як «афективний» компонент, який проявляється у скаргах на здоров'я, фізичне самопочуття, нервові напруження, емоційне виснаження, а деперсоналізація – «настановний» компонент, що полягає у зміні ставлення або до оточуючих, або до себе. Це характеристика психологічного стану здорових людей, які перебувають у інтенсивному та тісному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженій, насиченій атмосфері під час надання їм професійної допомоги [8].

Американські психологи К. Маслач і С. Джек-сон відзначили, що прояви синдрому «психічного вигорання» обмежуються представниками комунікативних професій, що частково вирішує суперечки про природу «людина-людина» [10]. К. Маслач дуже влучно описала синдром емоційного вигорання як «запах палаючої психологічної проводки».

Б. Перлман та Е. Хартман виділяють ще одну складову професійних деформацій – зниження робочої продуктивності [11]. Б.А. Фарбер третю складову розглядає ширше: як деформовану професійну мотивацію (зі зниженням самооцінки, незадоволеністю роботою та відносинами у колективі, незадоволеністю собою як професіоналом, зниженням потреби у досягненнях, почуттям низької професійної ефективності та віддачі [7].

Найбільш розробленою серед зарубіжних концепцій є чотирифакторна модель професійних деформацій Г.Х. Фірта та А. Мімса а також І.Ф. Іваничі та Р.Л. Шваба [9]. Автори виділяють у деперсоналізації два додаткові аспекти: деперсоналізацію, пов'язану з роботою, та деперсоналізацію, пов'язану з реципієнтами (тут деперсоналізація означає негативне ставлення). Таким чином, західні вчені розглядають наступні компоненти професійної деформації: емоційне виснаження, редуковані персональні досягнення, деперсоналізацію по відношенню до роботи та деперсоналізацію по відношенню до клієнтів [12].

Аналіз наукової літератури демонструє, що вивчення феномена «професійна деформація» суттєво утруднено через невизначе-

ність самого терміну та його функціональних складових.

Деформація у психології, з точки зору Медведєва В.С., це виникнення небажаних, негативних якостей та характеристик, гіпертрофія та перерозвиток якостей та їх трансформація у свою протилежність; незбалансований, спотворений взаємозв'язок між окремими якостями та характеристиками. Професійна деформація у загальному вигляді, з точки зору дослідника, – це небажаний, неочікуваний наслідок професійного формування та розвитку особистості. Психологічна данина, яку сплачує особистість за ранню та занадто вузьку професійну спеціалізацію, максимальний рівень професійних домагань, невгамовну потребу у професійній діяльності [4].

З точки зору більшості вчених, емоційне вигорання є невід'ємною складовою синдрому професійної деформації. «Психічне вигорання» трактується як стан знемоги, що супроводжується відчуттям власної марності. Емоційне вигорання, по Х. Фройденбергеру, це характеристика психологічного стану здорових людей, які знаходяться в інтенсивному та тісному спілкуванні з клієнтами в емоційно навантаженій, насиченій атмосфері при наданні їм професійної допомоги [5]. Американський психопатолог описав цей феномен при вивченні робітників, які відчували поступове емоційне виснаження, втрату внутрішньої мотивації, сумлінності і працездатності. Емоційне вигорання часто називають «професійним», що, можливо, пов'язано саме з контингентом учасників дослідження – людьми, зайнятими професійною працею.

О.М. Хайрулін вважає, що синдром вигорання в цілому – це завжди довготривала деформація психологічної організації внутрішнього світу людини, що унеможливує як її продуктивну трудову діяльність, так і самореалізацію, задоволення життям, психічне здоров'я. До набору симптомів професійного вигорання, як відомо з наукових джерел, належать апатичність до процесу й результатів праці, низькі рівні трудової моралі та внутрішньої культури працівника, часта зміна ним місця роботи, явне зниження виробничої продуктивності, зловживання алкоголем і/або наркотиками, подружні та сімейні конфлікти, цинічне ставлення до навколишніх і суспільного життя в цілому, збільшення вагомості душевних розладів та ін. [6]. Вчений, також, вважає, що професійне вигорання є самостійною синтетичною формою трудового стресу.

Деякі вчені, говорячи про категорію «професійне вигорання», також вважають, що у науковому побуті небажано використовувати термін-метафору «вигорання», правильніше говорити про емоційне та/або фізичне виснаження, згідно з концепцією Г. Сельє. Слово

«стрес» використовується у фізиці для позначення взаємодії між силою та опором протидії цій силі, і саме Г. Сельє першим включив цей термін у медичний лексикон для опису «неспецифічної реакції організму на будь-яку «дію, попит». Вчений відрізняв гострий стрес від загальної відповіді на хронічно діючі стресори, назвавши останній стан «загальним адаптаційним синдромом», який також відомий у літературі як синдром Сельє. Синдром ділить загальну реакцію на стрес на три фази: стадію тривоги, стадію опору та стадію виснаження. Коли люди зазнають впливу стресора, вони спочатку втрачають пильність, потім намагаються підтримувати гомеостаз, опираючись зміні і, зрештою, стають жертвами виснаження у боротьбі зі стресором [13]. До симптомів стресу відносяться: м'язова напруга в ділянці голови, шиї, плечей, спини; підвищена тривожність; дратівливість із найменшого приводу; знижена працездатність; пригніченість, апатія; порушення сну; розсіяність, погіршення пам'яті та здатність до концентрації уваги, уповільнення темпу розумових процесів, хронічна втома, песимізм, бажання дистанціюватися від соціуму; головний біль, нез'ясовні біль у грудях; розлад апетиту та порушення травної функції [17].

Виникнення професійної деформації може початися з трансформації психічних функцій та/або ситуаційних перетворень соціально-психологічного характеру. Зміни особистості при професійному розвитку – це придбання та втрати, тобто, становлення професіонала – це не тільки вдосконалення, а іноді руйнування, та деструкція [3]. На думку вчених, існують 3 групи факторів, які спричиняють професійну деформацію: факторів, обумовлених специфікою професійної діяльності, факторів особистісного характеру і факторів соціально-психологічного характеру. Цей підхід розглядає професійну деформацію у професійно-моральній, інтелектуальній і емоційно-вольовій сферах та у професійних діях.

Професійна деформація, з точки зору низки вчених, починається на соціо-психологічному рівні з негативних змін у поведінки та професійної діяльності. Л.Н. Терновскі вважає, що професійна деформація особистості становить триваючий в часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують численні діяльнісні трансформації у професійній діяльності [15].

Професійна деформація, на думку Д. Гріна, етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті, дискурсивному спрямуванні на стереотипні цілевказівники, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється у опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспіль-

ством аксіом діяльності (у конфронтаційному сприйнятті останніх) [16].

Професійна деформація насамперед розпочинає проявлятися в особистості, згодом через її поведінку відображається на службовій діяльності і ближньому оточенні. Так, Х. Лангерок вважає, що професійна деформація є феноменом тривалого відтворення факторів конкретної професії, що формує індивідуально резонативний процес гіперболізації значущості діяльності індивіда в соціальній сфері, до котрої він асимільований [14].

З.Р. Кісіль вказує, що особливості особистості і діяльності працівника виявляються по-різному і в багатьох поєднаннях; іноді гіпертрофований розвиток окремих рис може призвести до професійної непридатності працівника, до порушення ним закону чи аморальних дій. Також, розвиток професійної деформації може негативно впливати на мотивацію службової поведінки [2].

Висновки. Аналіз різних поглядів на зміст поняття «професійна деформація», показав, що дослідники, котрі займаються вивченням цього феномену, не мають єдиного погляду сутності цього явища, крім визнання того, що професійна деформація особистості виявляється у особистісних змінах, які відбуваються під впливом виконання професійної ролі. Прояви професійної деформації можуть включати професійно зумовлені акцентуації (надякості), професійні стреси (дистреси), порушення соціальної взаємодії, нестабільність самооцінки, незадоволеність роботою, фізіологічний дискомфорт, порушення мотиваційної сфери, внутрішні конфлікти, підвищена ситуативна вивчена безпорадність, професійні страхи. Професійна деформація – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу і веде до виснаження емоційно-енергійних та особистісних ресурсів людини, що працює. Виникає внаслідок внутрішнього накопичення негативних емоцій без відповідної «розрядки» або «звільнення» від них.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заблоцький В. Праця // Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ. Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. С. 514. 742 с.
2. Кісіль З.В. Професійна деформація працівників внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2014. № 2. С. 33-44.
3. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ. Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. 324 с.
4. Медведєв В.С. Психологічні якості працівників ОВС як чинники протидії професійної деформації / Професійне становлення особистості: Матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції, 2013. Одеса: ОДУВС, С. 41–42.

5. Фройденбергер, Х. Выгорание персонала. // *Журнал социальных вопросов*, 1974. № 30, С. 159–165.

6. Хайрулін О.М. Психологія професійного вигорання військовослужбовців:[монографія] / за наук. ред. А.В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 220 с.

7. Davidson J.N. Introduction: A Critical Perspective on Burnout. In B. Farber (Ed.). *Stress and Burnout in the Human Service Professions*, 2004. P. 1–22.

8. Freudenberger, H. Staff Burnout. *Journal of Social Issues*, 1974. № 30, P. 159–165.

9. Frith G.H., Mims A. Burnout among special education paraprofessionals // *Teaching Exceptional Children*, 1985. № 1 (3). P. 225–227.

10. Maslach, C., Schaufeli, W.B. Historical and conceptual development of burnout. In W. B. Schaufeli, C. Maslach, & T. Marek (Eds.). // *Professional burnout: Recent developments in theory and research*, 1993. P. 1–16.

11. Perlman B., Hartman E. A. (1982). Burnout: Summary and future research // *Human Relations*, 1982. № 35(4), P. 283–305.

12. Polyakova O.B. Category and structure of professional deformations // *National Psychological Journal*, 2014. № 1(13). P. 57–64.

13. Wiener R. Stress in life: Hans Selye and the creation of the theory of stress. // *Social studies of science*, 1999. № 29, P. 391–410.

14. Stagner R. Aging in industry // In J. Birren K. *Handbook of the psychology of aging*. New York: Van Nostrand Reinhold, 2005. P. 747–817.

15. Ternovsky L.N. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology // *European Neuropsychopharmacology. Elsevier, Amsterdam*, 1995. 5 (№ 3). P. 363–364.

16. Tappan W.P. *Crime, Justice and Correctiveness* / New York: Mc Yraw Hill, 2008. 468 p. P. 115–130.

17. Xiang Y.T. *Singapore Med J.*, 2018. № 59 (4), P. 170–171.

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В ПРОФЕСІЙНО-МОВЛЕННЄВІЙ КОМПЕТЕНТНОСТІ МЕНЕДЖЕРА

REFLEXIVITY AND ITS ROLE IN THE PROFESSIONAL SPEECH COMPETENCE OF A MANAGER

Важливим вмінням, необхідним для соціалізації особистості у суспільстві, є мовлення. Для багатьох спеціалістів ґрунтовною складовою фахових вмінь є професійне мовлення. Професійно-мовленнєва компетентність є відображенням рівня навичок професійного мовлення фахівця. Особливо важливою є професійно-мовленнєва компетентність для менеджера, тому, що мовлення є його основним, специфічним інструментом праці. Воно забезпечує обмін інформацією задля вирішення визначених завдань діяльності підприємства. Опанування цієї компетентності є обов'язковим етапом набання фахових знань зі спеціальності «менеджер». Професійно-мовленнєва компетентність характеризується певними показниками. Одним із таких показників є рефлексивність. Рефлексивність – це здатність особистості до розумового процесу, що спрямований на самопізнання, аналіз своїх емоцій, почуттів, здібностей. В нашому дослідженні, вона вивчається з позиції опанування професійно-мовленнєвої компетентності менеджерами. Рефлексивність є інформаційним джерелом людини про свої особливості і входить до психологічно-особистісних характеристик індивіда. Її опанування є передумовою набання професійно-мовленнєвої компетентності. Із підвищенням рівня рефлексивності менеджер більш адекватно оцінює свої дії, більш тверезо і ефективно реагує на зауваження інших та усуває імпульсивність своїх вчинків. Критерій рефлексивності можна оцінити двома показниками: показник рефлексії та показник внутрішнього контролю. Показник рефлексії відображає здатність особистості осмислювати власний досвід та оцінювати свої переконання. Показник внутрішнього контролю визначає можливість особистості до саморегуляції та управління своїми емоційними проявами. Визначення цих двох показників надають можливість зробити висновок про рівень рефлексивності, що характеризує професійно-мовленнєву компетентність менеджера.

Ключові слова: професійно-мовленнєва компетентність, професійне мовлення,

менеджер, рефлексивність, показник рефлексії, показник внутрішнього контролю.

Speech is an important skill required for the socialization of an individual in society. For many specialists, a thorough component of professional skills is professional speech. Professional speech competence is a reflection of the level of professional speaking skills of a specialist. Professional speech competence is especially important for a manager because speech is his or her main, specific work tool. It ensures the exchange of information to solve the defined corporate tasks. Mastering this competence is a mandatory stage of acquiring professional knowledge in the management specialty. Professional speech competence is characterized by certain indicators. One of these indicators is reflexivity. Reflexivity is an individual's ability to engage in mental processes aimed at self-knowledge, analysis of one's emotions, feelings, and abilities. Our study examines it from the perspective of mastering professional speech competence by managers. Reflexivity is a person's source of information about his or her own characteristics and is part of the individual's psychological and personal characteristics. Its mastery is a prerequisite for acquiring professional speech competence. With an increase in the level of reflexivity, managers evaluate their actions more adequately, respond more soberly and efficiently to the remarks of others, and eliminate the impulsiveness of their actions. The reflexivity criterion can be evaluated by two indicators: the reflection indicator and the internal control indicator. The reflection indicator shows the ability of individuals to comprehend their own experience and evaluate their beliefs. The internal control indicator determines the individual's ability to self-regulate and manage his or her emotions. The determination of these two indicators provides an opportunity to draw a conclusion about the level of reflexivity that characterizes the manager's professional speech competence.

Key words: professional speech competence, professional speech, manager, reflexivity, reflection indicator, internal control indicator.

УДК 159.9:81.23
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.20>

Власенко О.О.

к. економ. н., доцент,
докторант
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Однією із необхідних навичок, що слугує підґрунтям успішної діяльності фахівця, є мовлення. Кожна професія вимагає використання професійного мовлення. Особливого значення набуває професійне мовлення в менеджменті, де воно забезпечує продукування ефективних взаємовідносин та є основним інструментом професійної діяльності менеджера. Одним з головних завдань менеджерів – забезпечення оперативного, зворотного, інформаційного зв'язку у підприємстві, що забезпечується різними комунікативними каналами, де основним знаряддям є мовлення.

Опанування професійно-мовленнєвої компетентності є обов'язковим етапом набання

фахових знань зі спеціальності «менеджер». Підвищення її рівня свідчить про професійний розвиток та самовдосконалення особистості.

Розуміння необхідності саморозвитку у людини виникає лише після проведення нею самоаналізу. Компонент рефлексивності є обов'язковим у будь якій сфері життя, однак лише аналіз себе у професії спонукає особистість до професійного розвитку.

Аналізом категорії «професійно-мовленнєвої компетентності» займались чимало вчених: І. Бабій, Л. Барановська, Л. Березовська, Є. Бондаренко, А. Варданян, Л. Рубцова Т. Іванчікова, Н. Колодій, Н. Скибун та ін. Досліджували рефлексію вчені: О. Асмолов,

В. Давидов, Л. Захарова, А. Карпов, Д. Леонтьев, В. Пономарьова, Л. Рувінський, І. Семенова, А. Соловйова, М. Снайдер, С. Стеблюк, В. Староста та ін.

Однак, їх аналіз не достатньою мірою відображає вплив рефлексії на розвиток професійно-мовленнєвої компетентності менеджера.

Актуальність проведеного дослідження обумовлена важливістю професійно-мовленнєвої компетентності у становленні менеджера як фахівця та необхідністю оцінки критерію рефлексивності для визначення рівня вищезначеної компетентності.

Менеджер продукує професійно-мовленнєву діяльність, яка полягає у формуванні та прийому інформаційних повідомлень із використанням професійних термінів. Ціллю цієї діяльності є налагодженні ділових зв'язків, необхідних для виконання професійних обов'язків відповідно до вимог спеціальності.

Продуктування професійно-мовленнєвої діяльності менеджера характеризує професійно-мовленнєва компетентність, яка відображає рівень володіння вербалізацією відповідними професійними мовними і мовленнєвими засобами створення повідомлення та процесу сприйняття ментального змісту думки, для побудови діалогу при діловому спілкуванні.

У свою чергу, професійно-мовленнєва компетентність характеризується певними показниками, одним з яких є рефлексивність.

Рефлексивність є спроможністю людини пізнавати себе, аналізувати свою свідомість та вплив оточуючих факторів на неї. Вона дає людині інформацію про свій стан, сприйняття себе та свого місця у світі.

З погляду філософії, рефлексія це «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту і методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову і специфіку духовного світу людини» [11, с. 579].

З позиції психології рефлексія розглядається як «аналіз власного психічного стану», «механізм взаєморозуміння – осмислення суб'єктом того, якими засобами і чому він справив те або інше враження на партнера зі спілкування» [14, с. 427].

Особливим джерелом знань особистості про особливості свого професійного мовлення є критерій рефлексивності професійно-мовленнєвої компетентності.

О. Асмолов зазначав: «Безумовно, аналіз рис особистості, зафіксованих у мові, необхідний щодо проявів особистості. Однак навіть за найтоншої статистичної обробки різних дескрипторів при діагностиці особистості не слід забувати, що джерело цього набору рис – самоопис або зовнішнє спостереження» [1, с. 11].

Підтримуємо відокремлення понять «рефлексія» та «рефлексивність» А. Карпова. З його позиції, рефлексивність – це властивість особистості, а рефлексія – процес. Він вважає, що «рефлексивність має бути представлена як якісно особлива властивість індивіда» [3, с. 52].

Поділяючи думку С. Стеблюк та В. Старости вважаємо, що під рефлексивністю необхідно розуміти «здатність особистості до самоаналізу, свідомий процес осмислення та переосмислення суб'єктом сутнісних власних ознак, можливостей і досягнень, а також своїх відносин із соціальним світом у процесі професійної діяльності» [10, с. 100].

Рефлексивність є обов'язковим компонентом в діяльності менеджера. За її допомогою керівник аналізує свої дії, реакції та визначає напрямки самовдосконалення, що веде до підвищення рівня професіоналізму і відповідно до підвищення ефективності діяльності підприємства в цілому.

І. Семенов вважає, що «необхідність рефлексії виникає в проблемно-конфліктних ситуаціях розриву в ціннісно-смысловому полі свідомості Я». «У разі інтроспективного самосприйняття людиною самого себе матеріалом для внутрішньої перцепції служить самоданність самовідчуттів, самопочуття, самопереживань і самоуявлень, на основі рефлексії якої суб'єкт будує динамічний образ свого Я». Виходячи з цього: «рефлексія — це насамперед процес переосмислення суб'єктом змісту своєї свідомості та переживання даності своїх психічних станів» [9, с. 24–32].

Критерій рефлексивності повинен відображати диференцьований підхід до її проявів за спрямованістю. За яким виокремлюються два типи: інтрапсихічна та інтерпсихічна рефлексії. Перший тип відображає здатність до самосприйняття та аналізу складових власної психіки, а другий – здатністю до розуміння психіки інших особистостей та включає здатність «встати на місце іншого», тобто містить систему проєкції або емпатії. Вважаємо, що загальне значення критерію рефлексивності повинно відображати характеристику цих двох типів.

А. Карпов визначає, що існує три основні види рефлексії: ситуативна (актуальна), ретроспективна та перспективна. За його визначенням «ситуативна рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співвіднесення своїх дій з ситуацією та їх координації відповідно до умов, що змінюються, і власним станом», «ретроспективна рефлексія проявляється у схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності та подій, що відбулися», «перспективна рефлексія співвідноситься: з функцією аналізу

подальшої діяльності, поведінки; плануванням як таким; прогнозуванням можливих результатів» [3, с. 52].

Рефлексивність є інформаційним джерелом даних людини про свої особливості і входить до психологічно-особистісних характеристик індивіда та є передумовою надбання професійно-мовленнєвої компетентності.

Рефлексивність, як критерій професійно-мовленнєвої компетентності, надає можливість особистості встати на позицію дослідника, де об'єктом дослідження є він сам. Із підвищенням рівня рефлексивності менеджер більш адекватно оцінює свої дії, що допомагає йому більш тверезо, ефективно та оперативно реагувати на зауваження інших та усувати імпульсивність своїх вчинків.

Логічним підсумком спостережень є визначення критерію рефлексивності як здатності особистості до розумового процесу, що спрямований на самопізнання, аналіз своїх емоцій, почуттів, здібностей щодо опанування професійно-мовленнєвої компетентності в розрізі розуміння мислення та дій іншої особистості.

Вважаємо, що критерій рефлексивності можна охарактеризувати за допомогою двох показників:

- показник рефлексії, який відображає здатність особистості осмислювати власний досвід та оцінювати свої переконання;
- показник внутрішнього контролю, який визначає можливість особистості до саморегуляції та управління своїми емоційними проявами.

Показник рефлексії – проводить оцінку рівня здатності особистості осмислювати власний досвід та оцінювати свої переконання.

Д. Войтюк вважає, що «рефлексія має бути визначена як особливим чином організована активність особистості, якою здійснюється перехід на якісно новий рівень професійної діяльності завдяки активним перебудовам установок у свідомості людини». На її думку, «рефлексія сприяє встановленню гармонійної відповідності між структурою особистості спеціаліста та структурою професійної діяльності, тому, що в основі її лежить здатність людини знаходити сенс власної активності, визначати її рівень і характер, а отже регулювати її» [2, с. 14].

Для рефлексії характерно встановлення внутрішньої градації цінностей та установок, які слугують взірцем, еталоном при порівнянні, що відбувається в цьому процесі.

На думку Х. Хекхаузена: «Діяльність визначається не тільки зовні опосередкованими, але також і внутрішньо опосередкованими наслідками. До останніх відносяться позитивні та негативні реакції суб'єкта на досягнутий ним результат, причому ці реакції визначаються особистісним стандартом результатів дії, вста-

новлюваним самим суб'єктом або ж сприйманим їм у якості обов'язкового» [12, с. 643].

Рефлексія тісно пов'язана із професійним мисленням та професійним самовизначенням. Вона спрямовує свою увагу на особистість як на професіонала, надає усвідомлення своїх дій та їх наслідків. Рефлексія стає підґрунтям для готовності особистості до професійної діяльності, тому, що це головна складова початку процесу навчання, який є основним в опануванні будь якої професії.

Рівень рефлексії є різним. Низький та дуже високий рівень рефлексії несприятливо впливає на розвиток особистості.

Д. Леонт'єв та Є. Осін вважають, що «неприємняття себе таким, який є, – не дуже сприятливий симптом, однак абсолютне прийняття себе як даності не трохи краще» [4, с. 115].

Низький рівень рефлексії засвідчує неспроможність людини оцінити свою діяльність та поведінку. Такий рівень свідчить про нездатність особистості змінювати свою поведінку та відношення до певних ситуацій. Діяльність таких людей є незмінною та ґрунтується на твердженні, що їх все влаштовує або не можливо щось змінити, тому і не треба намагатись це зробити.

Дуже високий рівень рефлексії гальмує особистість у вчиненні дій. Вона не дає людині відчуття правильності прийнятого рішення та відповідно не дає можливість психологічно позитивно сприймати результат від дій. Індивідуум безперервно знаходиться у нервовому стані постійного аналізу дійсності та свого місця там.

Існує багато методик визначення рівня рефлексії:

- методика «Визначення рівня самооцінки» (С. Ковальов);
- методика «Визначення рівня рефлексивності» (А. Карпов, В. Пономарьова);
- методика вивчення загальної самооцінки (опитувальник Г. Казанцевої);
- тест «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонт'єв);
- тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості (В. Столін, С. Пантелеєв);
- опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. Моросанова);
- тест-опитувальник «Дослідження вольової саморегуляції» (А. Зверькова і Е. Ейдмана);
- методика оцінки рівня прояву і спрямованість рефлексії суб'єкта (тест М. Гранта);
- методика дослідження «Емоційного інтелекту» (за Н. Холлом)

Всі запропоновані методики характеризують загальний рівень розвитку рефлексивності особистості.

Показник внутрішнього контролю – відображає можливість особистості до саморегуляції та управління своїми емоційними проявами.

На думку М. Чеботарьова: «Навчання і професійна діяльність людини, поведінка в суспільстві, самовиховання та самовдосконалення припускають неодмінну включеність у них самоконтролю, що відноситься до числа обов'язкових ознак свідомості і самосвідомості людини. Він виступає як умова адекватного психічного відображення людиною свого внутрішнього світу і об'єктивної реальності навколо нього» [13, с. 196].

«Самоконтроль відноситься до обов'язкових ознак свідомості та самосвідомості». Г. Нікіфоров вважає, що «розмаїття механізмів самоконтролю представлено на різних рівнях функціонування психіки: від перебігу окремих пізнавальних процесів до вибору мотивів поведінки» [7, с. 3].

Л. Рувінський та А. Соловйова вважали самоконтроль інструментом «для встановлення відхилення реалізованої програми від заданої, знаходження помилок та відповідного коректування діяльності» [8, с. 91].

Самоконтроль є підґрунтям рефлексивності. За допомогою нього особистість, розуміючи необхідність проведення самоспостережень, проводить їх систематично та повно, відповідно до наявності ситуації, що свідчить про відсутність очікуваних результатів.

За підходом М. Чеботарьова, «самоконтроль – це жорстке, засноване на постійному, вольовому зусиллі, самоспостереження, самообмеження у своїх діях і вчинках, особливо тоді, коли вони сполучаються з великими складнощами і проблемами». [13, с. 197]

Результатом процесу рефлексії є визначення відповідності або невідповідності запланованим результатам. При відсутності потрібних результатів відбувається планування заходів у напрямку зміни дій особистості, згідно ситуації. Додержання плану заходів, що змінить існуючі обставини, потребує внутрішнього контролю людини.

К. Макгонігал вважає, що «сила волі – здатність керувати увагою, почуттями та бажаннями». При цьому, «важливо розуміти межі самоконтролю» та знати «чіткі стратегії розвитку самоконтролю». Необхідно відмітити, що «найкращий спосіб розвинути самоконтроль – зрозуміти, як і чому ви його втрачаєте» [5, с. 10–12].

Рівень самоконтролю у менеджера повинен бути оптимального рівня.

Підтримуючи думку З. Оніпко, вважаємо: «Якщо в людини не сформований самоконтроль або його сформованість є неповною, а також наявне небажання ним користуватися, то це призводить до формування в особистості шкідливих адикцій, асоціальної поведінки; тягне за собою невдачі в професійній сфері». Однак, при цьому, «гіперконтроль є шкідливим для особистості. Він стає перешкодою

для будь-якої діяльності, оскільки спрямована регуляторна діяльність на придушення негативних, небажаних зовнішніх та внутрішніх реакцій позбавлятиме людину можливості та ресурсів діяти» [6, с. 135–136].

Існують різноманітні методики визначення рівня внутрішнього контролю:

- «Показник внутрішнього контролю» (М. Снайдера);
- Опитувальник для діагностики властивостей нервової системи (Я. Стреляу);
- Методика дослідження рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттера – адаптована НДІ ім. В.М. Бехтерева);
- Шкала самоефективності (Р. Шварцера, М. Єрусалема);
- Опитувальник самооцінки «Властивості характеру» (Т. Лірі);
- Дослідження суб'єктивного контролю (Є. Бажін).

Всі вказані методики характеризують загальний рівень внутрішнього контролю особистості.

Запропоновані методики дозволяють отримати якісні результати за кожним показником, що характеризують рівень рефлексивності менеджера. Сукупність цих показників дозволять оцінити професійно-мовленнєву компетентність з позиції наявності рефлексивності у особистості.

Висновки з проведеного дослідження.

Одним із показників, що характеризують професійно-мовленнєву компетентність є рефлексивність. Рефлексивність відображає спроможність людини пізнавати себе, аналізувати свою свідомість та вплив оточуючих факторів на неї. Вона стає підґрунтям готовності особистості до професійної діяльності, як головна складова початку процесу навчання, що є основним в опануванні будь якої професії. Рефлексія відображає здатність особистості до самопізнання, аналізу своїх емоцій, почуттів, здібностей щодо опанування професійно-мовленнєвої компетентності. Оптимальний рівень рефлексивності надає менеджеру можливість адекватно оцінювати свої дії, більш ефективно реагувати на зауваження інших, усувати імпульсивність своїх вчинків та відповідно продукувати відповідними професійними мовними і мовленнєвими засобами повідомлення, правильно сприймаючи ментальний зміст думки, що висловлює опонент. Це надає можливість опанувати всі навички професійного мовлення, які необхідні для побудови діалогу при діловому спілкуванні. Пропонуємо оцінювати критерій рефлексивності двома показниками: показник рефлексії та показник внутрішнього контролю. Запропоновані методики дозволять оцінити ці показники та професійно-мовленнєву компетентність з позиції наявності рефлексивності у особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Учебник. Москва.: Изд-во МГУ, 1990. 367 с.
2. Войтюк Д.К. Влияние рефлексии на формирование психологической готовности личности к профессиональной деятельности / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Новосибирск, 2004. 22 с.
3. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики/ Психологический журнал. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–57.
4. Леонтьев Д.А., Осин Е.Н. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике / Психология. Журнал ВШЭ, 2014. Том 11, № 4, С. 110-135.
5. *Макгонигал К.* Сила воли. Как развить и укрепить / Келли *Макгонигал*; пер. с англ. Ксении Чистопольской. 9-е изд. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. 304 с.
6. Оніпко З.С. *До проблеми визначення сутності самоконтролю особистості.* Науковий журнал «Габітус». 2022. Вип. 33. С. 133–137.
7. *Никифоров Г.С.* Психология самоконтроля. СПб.: Издательско-Торговый Дом «Скифия», 2020. 232 с.
8. Рувинский Л.И., Соловьева А.Е. Психология самовоспитания. Москва, 1982. 143 с.
9. Семенов И.Н. Рефлексивность самонаблюдения и персонология интроспекции: к онтологии и методологии рефлексивной психологии индивидуальности // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. 2015. № 3. С. 22–39.
10. Стеблюк С.В., Староста В.І. Педагогічні умови економічної підготовки майбутніх фахівців сфери кооперації у коледжі: монографія / С.В. Стеблюк, В.І. Староста. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2017. 168 с.
11. *Философский энциклопедический словарь.* Москва, 1989. 815 с.
12. Хекхаузен Х. Мотивація і діяльність / Х. Хекхаузен. 2-е вид. М.: Сенс, 2003. 860 с.
13. Чеботарьов М.К. Самоконтроль як важливий компонент формування готовності майбутніх менеджерів до адаптивного управління. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. 2014. № 45. С. 195–200.
14. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. Х.: Прапор, 2004. 640 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ПРИКОРДОННИКІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF THE MOTIVATION OF BORDER PEOPLE TO PROFESSIONAL ACTIVITIES

У дослідженні охарактеризовано психологічні детермінанти формування мотивації військовослужбовців загалом і прикордонників, зокрема, до професійної діяльності. Підкреслено, що професійна діяльність персоналу Державної прикордонної служби України, реагує на виклики сьогодення, що детермінує розширення спектру вимог до професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Зафіксовано, що формуючи модель офіцера, важливо враховувати такі складові особистості як: професійну спрямованість, професійну компетентність, професійно важливі якості та професійно значущі психофізіологічні властивості.

Розкрито структуру психологічної готовності прикордонників до виконання професійної діяльності через мотиваційні, емоційно-вольові, пізнавально-операційні та оцінний компоненти.

Визначено, що мотиваційна готовність до професійної діяльності є складним індивідуально-психологічним утворенням, що поєднує усвідомлення особистістю значущості майбутньої професійної діяльності, наявності образу професії, власної професійної поведінки. Підкреслено, що мотиваційна готовність офіцерів-прикордонників до службової діяльності є складною системою мотивів, які скеровують, посилюють та обумовлюють активність особистості на шляху до поставленої мети, а саме самопізнання, саморозуміння та самореалізації в професійній діяльності. При цьому, основними мотивами здобуття професії офіцера-прикордонника є самореалізація, отримання визнання, патріотичність (прагнення захищати Батьківщину) та вирішення особистих проблем.

Зауважено, що мотиви виступають не лише умовою для активної розумової діяльності офіцера-прикордонника, а й факторами його продуктивності, адже, мотивація детермінує діяльність, пов'язану із задоволенням потреб в сфері професії, визначає особливості поведінки особистості та виступає методом саморегуляції її поведінки та діяльності.

Ключові слова: військовослужбовці, мотивація, професійна діяльність, професійна

готовність, професійна компетентність, професійна мотивація.

The study characterized the psychological determinants of formation of motivation of military personnel in general and border guards, in particular, to professional activity. It is emphasized that the professional activity of the personnel of the State Border Guard Service of Ukraine responds to the challenges of today, which determines the expansion of the spectrum of requirements for the professional training of future border guard officers. It is recorded that when forming an officer's model, it is important to take into account such personality components as: professional orientation, professional competence, professionally important qualities and professionally significant psychophysiological properties.

The structure of the psychological readiness of border guards to perform professional activities through motivational, emotional-volitional, cognitive-operational and evaluative components is revealed.

It was determined that motivational readiness for professional activity is a complex individual-psychological formation that combines the awareness of the individual of the importance of future professional activity, the presence of the image of the profession, one's own professional behavior. It is emphasized that the motivational readiness of border guards for official activities is a complex system of motives that direct, strengthen and condition the activity of the individual on the way to the set goal, namely self-knowledge, self-understanding and self-realization in professional activities. At the same time, the main motives for acquiring the profession of a border guard officer are self-realization, recognition, patriotism (the desire to protect the Motherland) and solving personal problems.

It is noted that motives are not only a condition for the active mental activity of a border guard officer, but also factors in his productivity, because motivation determines activities related to meeting the needs of the profession, determines the peculiarities of individual behavior and acts as a method of self-regulation of behavior and activity
Key words: military personnel, motivation, professional activity, professional readiness, professional competence, professional motivation.

УДК 159.0.07.355

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.21>

Грубі Т.В.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Купчишина В.Ч.

к. пед. н., доцент,
старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

В умовах становлення України як демократичної держави, її прагнення щодо вступу до євроатлантичних структур, намагання стати повноправним членом ЄС, кількість та якість загроз та небезпек, а також їх різноманітність суттєво збільшуються. У зв'язку із цим набуває ще більшої ваги та значимості питання суверенітету, територіальної цілісності нашої держави та забезпечення національної безпеки і захист її державних кордонів. У зв'язку із цим, збільшуються вимоги до професійної підготовки та діяльності прикордонників.

Основними формами їх професійної діяльності, згідно чинного законодавства, є: прикордонна служба, прикордонний контроль, оперативно-розшукова діяльність, спеціальні заходи, участь у спеціальних операціях або ведення бою з метою відбиття вторгнення, нападу на територію України збройних сил іншої держави (групи держав), виконання заходів територіальної оборони, а також заходів, спрямованих на додержання правового режиму воєнного стану. Аналіз особливостей та змістових характеристик професійної діяль-

ності прикордонників дозволяє нам вести мову про її складний, багатоаспектний, системний характер. До структурних компонентів моделі професійної діяльності прикордонників ми відносимо: об'єктивні характеристики діяльності; суб'єктивні характеристики діяльності; нормативні вимоги, які визначають дану діяльність; суб'єктивні та об'єктивні умови та фактори, що на неї впливають [5, с. 328].

Професійна діяльність персоналу Державної прикордонної служби (далі ДПСУ), реагує на виклики, які формує перед нашою державою соціально-політична ситуація. Це, в свою чергу, розширює спектр вимог до професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Формуючи модель офіцера, важливо, на наш погляд, враховувати такі складові особистості як: професійну спрямованість, професійну компетентність, професійно важливі якості та професійно значущі психофізіологічні властивості. Професійна спрямованість офіцера-прикордонника визначається системою його моральних цінностей, самореалізацією, саморозвитком. Професійна компетентність формується з базових (знання, чесність, надійність, психологічна стійкість, особистісна й професійна поведінка, результативність, комунікативність, тощо) та функціональних компетенцій (набір складових професійної діяльності). В свою чергу, психологічна стійкість визначається домінуванням таких якостей у офіцерів-прикордонників як: наполегливість, принциповість, непохитність, уміння приймати рішення в екстремальних ситуаціях, нести відповідальність за наслідки власних вчинків та дії своїх підлеглих.

Відзначимо, що професійна компетентність, як загальна, так і спеціальна, визначається в основному через формування таких професійно важливих якостей як: пам'ять, логічне та творче мислення, рефлексія, організованість, зібраність, наполегливість, пунктуальність, акуратність, емоційна стійкість, допитливість, увага, рішучість. Розвиток перерахованих вище якостей у сполученні зі стійкою системою моральних цінностей є основою формування компонентів, необхідних для оволодіння будь-якою професією.

Серед переліку найбільш важливих психофізіологічних властивостей особистості офіцера-прикордонника, можемо віднести: гнучкість (пластичність), здатність корегувати власну діяльність, у відповідності до вимог та обставин ситуації, абстрагування, яке передбачає уміння швидко та успішно узагальнювати конкретні факти, образи в процесі мислення та рефлексія – уміння довго утримувати в пам'яті інформацію, щоразу переосмислювати її по-новому, ретельно продумувати власні дії, тощо. Щодо спеціальних психофізіологічних властивостей, що є базисними для майбут-

ніх офіцерів-прикордонників, в даному переліку відзначимо: вербалізація (легкість мови, уміння чітко передавати словами зведення про ті чи інші події), емоційна стабільність, тобто відсутність схильностей до тривожних станів, фрустрації, панічних атак, агресивності, легкої збудливості, швидка пристосованість до різних умов, адекватна оцінка особистої або службової ситуації, тощо.

До того ж, професійна діяльність офіцерів-прикордонників передбачає формування та підтримку на належному рівні якостей, властивостей, сформованих рухових навичок, а також систему умінь реалізовувати їх на практиці. Останнє можливе, за умов, систематичних вправ та занять, що дозволять офіцеру-прикордоннику підтримувати належну фізичну форму та ефективно діяти в умовах виконання завдань їх професійної діяльності.

Серед базисних складових, що формують професійну діяльність прикордонників та визначають їх професійну мотивацію, психологи виокремлюють психологічну готовність до виконання професійних завдань. Коротко зупинимося на психологічних характеристиках даного компоненту. Серед дослідників психологічної готовності до діяльності не має єдиного підходу щодо сутності та структури. Так, одні визначають два структурні компоненти (В. Барко, М. Дьяченко, Л. Кандилович, В. Моляко та ін.) – власне риси особистості (когнітивні процеси, риси емоційно-вольової сфери, індивідуально-психологічні властивості) та професійні знання, уміння та навички. Психологічні властивості особистості, її психічні особливості і моральні якості, що є основою установки майбутнього фахівця на усвідомлення функцій психологічної праці, професійної позиції, оптимальних способів діяльності, співвіднесення своїх здібностей з можливостями – характеристики психологічної готовності особистості». Інша група, В. Бомацера, К. Герасимов, І. Смірнов виокремлюють такі структурні компоненти як: теоретичні та методичні знання; професійні та прикладні уміння; позитивне ставлення до визначеного виду діяльності. Третя група науковців акцентує увагу на більш диференційованій структурі даного психічного утворення: мотиваційний; емоційний; вольовий; пізнавальний; операційний [8, с. 127].

Проаналізувавши запропоновані науковцями структури психологічної готовності, ми дійшли висновку, що більшість вчених свою структуру психологічної готовності особистості до професійної діяльності будують відповідно до особливостей професійної діяльності фахівця та найчастіше ведуть мову про мотиваційний, особистісний, когнітивний компоненти.

Ми визначили ті структурні компоненти, які, на нашу думку, найкраще розкривають

структуру психологічної готовності прикордонників до виконання професійної діяльності:

- мотиваційний компонент (професійні настанови, інтереси, прагнення займатися службовою діяльністю). Цей компонент входить до одного з принципів морально-психологічного забезпечення діяльності військовослужбовців різноманітних військових формувань України: формування особистісних властивостей та якостей військовослужбовців на засадах мотиваційної сфери особистості [7, с. 74]. Він характеризується намаганням військовослужбовців подолати перешкоди, які можуть виникати при виконанні професійних завдань; бажанням якісно та компетентно виконати свою роботу, не підвести своїх товаришів, командирів; проявити себе як рішучий, сміливий член колективу і тим самим самоствердитись у військовому колективі, в очах товаришів тощо;

- емоційно-вольовий – допомагає військовослужбовцю виявляти емоційно-вольову стійкість, вольові риси щодо врегулювання своїх психічних станів. Даний компонент психологічної готовності дозволяє військовослужбовцям долати свої страхи, невпевненість щодо якісного виконання завдань за призначенням, контролювати свій психологічний стан, проявляти вольові риси, вчасно реагувати на ситуації, що потребують швидкого реагування на зміни, які відбулися при виконанні завдань за призначенням; вміння не тільки правильно оцінити ситуацію, але й взяти на себе керівництво, організацію та вирішення екстреної ситуації.

До об'єктивних чинників виникнення проблем у військовослужбовців можна віднести тиск з боку офіцерів, товаришів, інших осіб, швидкоплинність та непередбачуваність ситуацій. Як наслідок, відмічається низький рівень емоційно-вольової готовності до службової діяльності, невпевненість, нездатність керувати своїм емоційним психологічним станом [8, с. 162].

- пізнавально-операційний (світогляд, професійна спрямованість, сприйняття, пам'ять, увага, мислення, уява, професійні здібності, дії, операції, здоров'я і прийоми – необхідні військовослужбовцям для успішного виконання професійної діяльності) компонент допомагає військовослужбовцями отримувати професійні знання і у подальшому адекватно застосовувати їх в процесі службової діяльності. Когнітивна готовність формується під час навчання, вивчення особливостей військової діяльності та у подальшому удосконалюється під час виконання військовослужбовцем основних своїх професійних функцій. Зростання рівня такої готовності відбувається також під час отриманням військовослужбовцем досвіду виконання професійних завдань. Операційна готовність характеризується сис-

темою професійних навичок та умінь, умінням застосовувати теоретичні знання у практичній діяльності тощо;

- оцінний – компетентність, самооцінка своєї професійної підготовки, відповідність процесу вирішення професійних завдань оптимальним способам. Зміст цього компонента дозволяє військовослужбовцю правильно оцінювати свої можливості щодо виконання поставлених професійних завдань, уміння визнавати свої прогалини у певних знаннях та їх усувати, критично оцінювати свою професійну діяльність тощо.

Важливу роль у професійній діяльності прикордонників відіграє зміст їх професійної підготовки, що включає систему професійних вмінь та навичок. Під уміннями розуміють успішне вирішення завдань на основі набутих знань і розвитку психічних і фізичних властивостей та якостей особистості [4, с. 297–298]. Уміння формується на базі психологічних знань і чим вони ґрунтовніші, тим краще військовослужбовець усвідомлює поставлені завдання, усвідомлює свої зобов'язання щодо своєї професійної діяльності. Навички – це уміння, виконання яких доведені до автоматизму і не контролюються свідомістю, вони звільняють свідомість військовослужбовця від пригадування різних відомостей, від контролю за діями, що постійно реалізуються, і дають можливість зосередитися на основному в роботі, на творчих пошуках, проблемах, що важко вирішуються, а також успішно діяти у складних та екстремальних обставинах.

Аналіз наукової літератури дозволяє нам зробити висновок, що зміст психологічної готовності визначається особливостями та характером професійної діяльності, водночас фахівці одностайні у думці, що мотиваційний компонент є одним з найголовніших у психологічній готовності прикордонників до професійної діяльності, адже мотивація, психологічні установки, професійні наміри особистості суттєво відображаються на її психічному світі. Завдяки психологічній готовності в особистості прикордонника формується впевненість у власних силах, цілеспрямованість, вміння доводити розпочату справу до кінця, керувати своїми емоціями та почуттями. Все це дає підстави стверджувати, що психологічна готовність є синтезом особливостей особистості, які потім відображаються на її професійній діяльності.

Базисною складовою підготовки офіцера-прикордонника є їх мотиваційна готовність до професійної діяльності. Останню, науковці визначають як: складне індивідуально-психологічне утворення, що поєднує усвідомлення особистістю значущості майбутньої професійної діяльності, що детермінується розвитком професійно значущих якостей і цінностей

та наявності у свідомості особистості образу своєї професії, власної професійної поведінки. Усе це зазвичай супроводжується прагненням займатися цією діяльністю після закінчення вищого навчального закладу. Серед інших змістових характеристик мотиваційної готовності до професійної діяльності, науковці визначають:

- комплекс особистісно-професійних особливостей (емоційна стійкість, позитивне ставлення до діяльності), спрямованості на сферу діяльності і рівні професійної освіти, ціннісно-сміслових і життєвих орієнтацій;

- вияв інтересу до новизни, бажання займатися інноваціями у діяльності, переживання позитивних емоційних станів, які викликані інноваціями, прагнення оцінити свій професійний і особистісний досвід із позиції інновацій;

- позитивне ставлення, інтерес суб'єкта до своєї професії, орієнтація на мотиви та цінності обраної професійної діяльності, потреба в ній, а також потреба в досягненнях і самовдосконаленні;

- усвідомлений та активно-діяльнісний стан, який забезпечує особистісну й професійну самореалізацію та самоактуалізацію під час вирішення професійних проблем на основі психолого-педагогічної компетентності, особистісного та професійного досвіду, творчого використання індивідуально-психічних особливостей та інтелектуального потенціалу в процесі професійної діяльності, який складається з задоволеності здійсненням професійним вибором, професійної самовизначеності, бажання працювати у майбутньому за фахом, що мотивується зацікавленістю змістом власної професійної діяльності;

- сформованого комплексу стійких мотивів [1, с. 12].

Сьогодні ми спостерігаємо суттєве зниження престижу професії військовослужбовців, і прикордонників, у тому числі, через економічні чинники (невисока заробітна плата), майже повна відсутність соціального захисту, тощо. Останнє детермінує питання розробки дієвих заходів щодо посилення мотивації професійної та службової діяльності військовослужбовців. Як демонструють опрацьовані нами наукові доробки питання мотивації найчастіше вивчається в контексті тріади: мотивація-особистість-діяльність. Це дозволяє корегувати процес формування особистості професіонала, відстежувати та аналізувати особисті детермінанти їх поведінки та мотиваційні ресурси. Усе це в комплексі відіграє ключову роль для особистісно-професійного зростання офіцерів-прикордонників. Адже, їх професійна діяльність нерідко відбувається в екстремальних умовах, які в певних випадках характеризуються небезпекою для життя та здоров'я, і потребують від особистості висо-

кого рівня розвитку індивідуально-психологічних якостей, сформованості професійно важливих якостей, готовності до виконання завдань за призначенням, тощо. Мотивація успішної професійної діяльності за таких умов є важливим елементом забезпечення виконання службових обов'язків [6, с. 276]

Важливим також у контексті нашого дослідження є питання полімотивованості професійної діяльності, тобто її відповідність одночасно не одному, а кільком мотивам. Одні мотиви в цій системі мають більшу спонукальну силу. Вони здійснюють більший вплив на діяльність і частіше актуалізуються. Інші мотиви мають слабку спонукальну силу, і перебувають внизу ієрархії мотивів [6, с. 279].

Мотивація до будь-якої військової діяльності і прикордонної служби, у тому числі, має свою специфіку та формується через низку різноманітних соціально-психологічних обставин і, в свою чергу, визначає весь комплекс як позитивних, так і негативних чинників службової та професійної діяльності.

Як уже зазначалося нами вище, у структурі психологічної готовності офіцерів-прикордонників мотиваційний компонент відображає мотиваційні зусилля, потреби успішно виконати поставлену задачу, бажання якнайкраще виконати службово-бойову діяльність, прагнення досягнути успіху, почуття обов'язку і відповідальності, військово-професійну спрямованість, потреби у самовдосконаленні, самопізнанні. На думку більшості науковців, саме мотиваційний компонент є тією детермінантою, що поєднує внутрішні та зовнішні фактори, а отже, виступає як базисний. Тобто, зацікавленість офіцерів-прикордонників у службовій діяльності, наявність потреби успішно виконувати професійні завдання, прагнення та бажання досягати успіху в професійній сфері, бажання саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації, прагнення продемонструвати себе з кращого боку, наявність почуття боргу та відповідальності перед Батьківщиною, все це задає характер професійної діяльності офіцерів-прикордонників. Таким чином активізація мотиваційного компонента може прискорити формування психологічної готовності офіцерів-прикордонників до служби. Останнє реалізується через ряд функцій. Так, стимулююча функція готовності, інтегруючи в собі мотиви, інтереси, потреби офіцерів-прикордонників, підсилює внутрішні можливості і відображає психологічну установку на успішну службу діяльність, на її значущість проходження як необхідне і внутрішньо прийняте для особистості переконання, що у свою чергу є умовою підвищення результативності їх службової та професійної діяльності, посилення прагнення до особистісного саморозвитку і професійного самовдосконалення.

В свою чергу, смислоутворювальна функція полягає в розумінні сутності власної діяльності та власних професійних потреб, усвідомлення ціннісних орієнтирів і напрямів розвитку детермінує прагнення у офіцерів-прикордонників швидше та ефективніше оволодіти необхідними професійними навичками, що забезпечить посилення їх професійної компетентності та психологічної готовності до виконання службових завдань.

Регулятивна функція проявляється у регуляції поведінки, емоцій, вчинків, уміння долати труднощі, що виникають. Усе це може посилювати активність особистості, сприяти вдосконаленню ефективних дій по досягненні мети, поставлених професійних завдань, впливати на продуктивність діяльності, сприяти самореалізації. Реалізація окреслених нами функцій в єдності визначає саморозвиток особистості в цілому, а як наслідок, посилює формування психологічної готовності та мотивацію офіцерів-прикордонників до професійної діяльності.

Як демонструє ряд наукових праць в сфері дослідження мотивації військовослужбовців, і прикордонників, у тому числі, існує група мотивів, що визначили їх прагнення здобути саме цю професію. Серед таких: прагнення збільшити свій соціальний статус, можливість подальшого підвищення по службі, бажання відповідати вимогам соціального оточення, потреба в реалізації цілей, потреба у самоствердженні, потреба сформувавши чоловічі риси характеру. На наш погляд, дані мотиви відображають спрямованість на реалізацію розвитку власного «Я», реалізацію існуючого потенціалу, здійснення своїх наявних бажань, об'єктивізацію уявлень про себе і свій життєвий шлях, досягнення успіху, прагнення повністю реалізувати себе в соціумі. Іншу групу мотивів формують: прагнення захищати Батьківщину, інтереси своєї країни, необхідність виконати свій громадянський обов'язок. Ще одну групу мотивів формують такі змінні як: уникнення неприємностей, прагнення до задоволення первинних базових потреб, бажання відповідати сімейним вимогам та прагнення до матеріального забезпечення. Ці показники відображають мотиви, що направлені на вирішення індивідуальних проблем, з метою покращення комфорту власного життя особистості.

Отже, як бачимо, мотиваційна готовність офіцерів-прикордонників до службової діяльності є складною системою мотивів, які скеровують, посилюють та обумовлюють активність особистості на шляху до поставленої мети, а саме самопізнання, саморозуміння та самореалізації в професійній діяльності. При цьому, основними мотивами здобуття професії офіцера-прикордонника є самореалізація, отримання визнання, патріотичність (прагнення

захищати Батьківщину) та вирішення особистих проблем.

Професійна мотивація офіцерів прикордонної служби, в першу чергу – це усвідомлення цінності прикордонної служби в контексті охорони державного кордону місце проживання, вулиця, село, район, група однодумців, мати, батько та ін.). Погоджуємося з позицією В. Мула, що прикордонна мотивація, як різновид мотивації діяльності людини, явище не постійне, а зазнає психологічних змін, що впливають на подальше протікання, зникнення та поява наступних факторів, що рухають вектор спрямованості особистості офіцера до забезпечення власних психологічних потреб, виникненні прикордонної мотивації є особистісні чинники, які детермінують мотив офіцера-прикордонника. До таких ми відносимо: фактори утримання важливості свого «Я» в оперативно-службовій діяльності ДПСУ, прикордонного загону, підрозділу; фактори актуалізації психічного способу охорони державного кордону та його формування; фактор набуття досвіду охорони державного кордону як стимулу ефективності подальшої оперативно-службової діяльності [2, с. 131].

Одним із ключових компонентів складової мотивації професійної діяльності є психологічно значуща для особистості середовище. Останнє ми розглядаємо як емоційний стан людини, сформований на початок набуття особистістю трудового досвіду, у системі цінностей, вироблених кожної окремо взятої особистості середовищем (родина, місце народження, родичі, референта група, колеги, однодумців тощо.).

Внутрішніми чинниками формування тієї чи іншої мотивації виступають потреби. С. Гончаренко визначає їх як стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства загалом, що висловлює необхідність у чомусь, залежно від об'єктивних умов життєдіяльності та є рушійною силою їхньої активності. Мотивування офіцера різнобічне та різнопланове. Інструментарій мотиву може включати: психологічний, адміністративний тиск та застосування санкцій: дисциплінарних, кримінальних, через командування, органи контролю (прокуратура, внутрішня безпека, підрозділ управління центрального апарату ДПСУ); система заохочень за службову та професійну діяльність; внутрішня налаштованість офіцера-прикордонника на успішну та ефективну реалізацію завдань, пов'язаних зі службовою та оперативною діяльністю [2, с. 32].

Визнаємо, що прикордонна служба, як і будь-яка діяльність, взагалі безумовно повинна бути мотивованою. Серед мотивів, що визначають діяльність офіцера-прикордонника, пріоритетним є мотив охорони та захисту територіальної цілісності держави, недоторка-

ності її державних кордонів. Саме це і спонукає до бажання оволодіти даною професією. Щодо інших мотивів, таких як: мотив досягнення успіху і мотив уникнення невдач, вони володіють різними змістовими характеристиками, зумовлені взаємодією особистих та професійних детермінант структури мотивацій офіцерів-прикордонників. При цьому наголосимо, що серед пріоритетних у мотивації офіцера-прикордонника є мотив досягнення службового успіху, що визначає активність та спрямованість його поведінки. Насамкінець, відзначимо, що мотиви не просто умова для активної розумової діяльності офіцера-прикордонника, а й фактор його продуктивності, адже: по-перше, мотивація як мотив, детермінує діяльність, пов'язану із задоволенням потреб в сфері професії; по-друге, мотивація як причини, визначають напрямок поведінки особистості; по-третє, мотивація виступає також як метод саморегуляції поведінки та діяльності.

Отже, мотивацію можна визначити, як сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку офіцера-прикордонника, його спрямованість і активність. Визначальним у цих процесах є мотиваційно-спонукальний зміст свідомості, що сприймається як безпосередній і найближчий очікуваний результат діяльності. Мотивація діяльності у перебігу її розвитку постійно оновлюється, адже в процесі службової діяльності прикордонника можуть виникнути інші важливі мотиви, а ті мотиви, що були для нього значимими можуть стати другорядними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волинець Н. В., Катеренчук О. Г. Взаємозв'язок смислоттєвих орієнтацій та мотиваційної готовності студентів до професійної діяльності. *Психологія та соціальна робота*. 2020. Вип. 2 (52). С. 9–24.
2. Мул С. А. Психологічна готовність персоналу прикордонного контролю до дії в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К., 2011. 23 с.
3. Мул С. А. Мотивація, як передумова психології готовності до професійної діяльності прикордонника. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія і педагогіка». Випуск 28. 2014. С. 127–128.
4. Психологія професійної діяльності офіцера: Підручник. Хмельницький: Видавництво Академії ПВУ, 1999. 488 с.
5. Стасюк Є.В. Характеристика моделі професійної діяльності офіцера-психолога прикордонного відомства. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2018. Випуск 3. Частина 2. С. 324–329.
6. Ушакова І.М., Шовкун О.О. Розвиток професійної мотивації майбутніх працівників ДСНС під час їх навчання у ВНЗ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2017. Вип. 22. С. 275–283.
7. Шинкарук О. М. Морально-психологічне забезпечення професійної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України: монографія / О. М. Шинкарук, О. Ф. Волобуєва, Б. М. Олексієнко; за ред. О. М. Шинкарука. Хмельницький : Видваництво НАДПСУ, 2018. 480 с.
8. Шинкарук О. М. Психологія професійної діяльності військовослужбовців-прикордонників: монографія. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2019. 334 с.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ
З РІЗНОЮ УСПІШНІСТЮ У НАВЧАННІCHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF WILLPOWER QUALITIES
OF EDUCATION ACQUISITIONERS WITH DIFFERENT ACADEMIC SUCCESS

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми особливостей розвитку вольових якостей курсантів вищого навчального закладу зі специфічними умовами навчання, які мають різний рівень успішності в навчально-професійній діяльності. Юнацький вік є складним періодом життя особистості, екзистенціальних пошуків, етичних, моральних виборів. Великого значення набуває професійне навчання, яке сприяє інтенсивному розвитку особистості. Також цей вік є важливим етапом формування вольових якостей людини. Постановка мети, прийняття рішення її досягнення, перехід до втілення рішення в життя тісно пов'язані з вольовими актами людини. Все це є усвідомлені дії, які потребують активності, рішучості, наполегливості, самостійності, ініціативності.

У емпіричному дослідженні виявлено, що курсанти з високою успішністю в навчальній діяльності мають вищий рівень вольового самоконтролю, вони характеризуються більшою емоційною зрілістю, незалежністю, активністю, відповідальністю. Проте, слід зазначити, що більш ніж у половини курсантів з низькою успішністю також спостерігається високий рівень вольової саморегуляції і у них ці якості так само виражені повною мірою. Дослідження схильності до ризику курсантів з різним рівнем успішності дозволяє констатувати, що низько успішні курсанти децю більше схильні до ризику, ніж високо успішні курсанти. Дослідження рівня суб'єктивного контролю у курсантів показало, що у високо успішних курсантів вище інтернальність в області досягнень і у виробничих відносинах, а у низько успішних – в міжособистих відносинах. Дослідження особливостей самооцінки вольових якостей особистості у курсантів, показало, що високо успішні курсанти значно частіше відзначають у себе наявність таких вольових якостей, як: цілеспрямованість, наполегливість, мужність і самовладання. Низько успішні курсанти значно частіше відзначають у себе – впевненість в своїх силах, уважність, відповідальність, терпимість.

Ключові слова: воля, вольові якості, успішність у навчанні, здобувачі освіти.

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the problem of the specifics of the development of willpower of cadets of a higher educational institution with specific learning conditions who have different levels of success in educational and professional activities. Adolescence is a difficult period of an individual's life, existential searches, ethical and moral choices. Professional training, which contributes to the intensive development of the personality, is of great importance. Also, this age is an important stage in the formation of willpower of a person. Setting a goal, making a decision to achieve it, transitioning to the implementation of the decision in life are closely related to voluntary acts of a person. All these are conscious actions that require activity, determination, persistence, independence, initiative.

In an empirical study, it was found that cadets with high academic success have a higher level of volitional self-control, they are characterized by greater emotional maturity, independence, activity, and responsibility. However, it should be noted that more than half of the cadets with low academic performance also have a high level of volitional self-regulation and these qualities are also fully expressed in them. The study of the risk-taking tendency of cadets with different levels of success allows us to state that low-achieving cadets are slightly more prone to risk than highly successful cadets. The study of the level of subjective control among cadets showed that highly successful cadets have higher internality in the field of achievements and in industrial relations, and less successful cadets have higher internality in interpersonal relations. The study of the peculiarities of the self-assessment of strong-willed personality qualities in cadets showed that highly successful cadets significantly more often note the presence of such strong-willed qualities as: purposefulness, perseverance, courage and self-control. Low-achieving cadets are much more likely to note self-confidence, attentiveness, responsibility, and tolerance.

Key words: will, volitional qualities, academic success, education seekers.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.22>

Дейниченко Л.М.

к. пед. н.,

доцент кафедри психології

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Кухар Т.В.

к. психол. н.,

старший викладач кафедри психології,
Академія державної пенітенціарної служби

Свіденська Г.М.

к. психол. н.,

доцент кафедри психології

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Професійну підготовку майбутніх фахівців у закладах вищої освіти потрібно здійснювати в інноваційному освітньому середовищі, яке повною мірою відповідає запитам сучасного суспільства та кожної особистості. Особливого значення це набуває в Україні у зв'язку з повномасштабною війною, яка відбувається на її території.

У вітчизняній психології традиційно підкреслюється провідна роль виховання і навчання в розвитку психіки (Г. С. Костюк, А. В. Запорожець, С. Д. Максименко, М. М. Заброцький та ін.). Навчання стимулює розвиток та в той же

час залежить від нього. Процес психічного розвитку це динамічний процес якісних і кількісних змін, в ході якого виникають нові психічні утворення на основі та за допомогою диференціації різних структур [1; 2].

Дослідження особливостей психічного та особистісного розвитку в юнацькому віці здійснювали вітчизняні науковці І. С. Булах, З. С. Карпенко, С. Д. Максименко, В. М. Поліщук, В. А. Семиченко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін. В юнацькому віці відбувається подальший психічний розвиток людини, ускладнення інтелектуальних психічних функ-

цій, трансформація структури особистості у зв'язку з входженням в нові різноманітні соціальні спільноти [7].

Проблеми психології волі, вольових якостей їх розвитку досліджувалися провідними вітчизняними вченими, такими як: І. В. Березовська, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, М. А. Кузнецов, В. С. Поуль та іншими, але недостатньо уваги приділено питанню розвитку вольових якостей особистості в умовах набуття вищої професійної освіти у закладах зі специфічними умовами навчання, до яких належать навчальні заклади системи МВС України. Відповідно до Закону України № 1986 ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки» заклад вищої освіти із специфічними умовами навчання – це заклад вищої освіти державної форми власності, який здійснює на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів (слухачів, студентів), ад'юнктів для подальшої служби на посадах середнього та вищого складу Національної поліції України, начальницького складу з метою задоволення потреб Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань [3; 6; 8; 9].

О. Д. Царьов розглядає навчальне середовище закладу вищої освіти МВС України як систему чинників, що впливають на розвиток особистості курсанта, а саме: комплекс програмних засобів, які сприяють засвоєнню навчального матеріалу; послідовність вивчення циклів дисциплін; поєднання різноманітних методів і форм проведення занять; використання нових освітніх технологій у навчальному процесі; активна взаємодія учасників навчального процесу із соціальним і культурним середовищем; організація різних видів практики; взаємодія викладача, офіцерського складу та майбутнього правоохоронця; контроль навчання та дисципліни; цілеспрямоване набуття власного досвіду взаємин у колективі через моделювання соціального устрою; сприятливий психологічний та соціальний клімат тощо [10].

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей вольової сфери курсантів з різною успішністю у навчанні.

У дослідженні брали участь курсанти 3 курсу Академії державної пенітенціарної служби та Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кількістю 52 особи.

В результаті аналізу результатів поточних модульних контролів і літньої сесії 2021-2022 навчального року всі досліджувані були розділені на дві групи. До першої групи увійшли курсанти, що за результатами навчальної діяльності мають середній бал не нижче 83,5. До другої групи увійшли курсанти, які за результатами навчальної діяльності мають середній бал не вище 64,5.

Відповідно до мети і завдань дослідження використано такі методики: «Методика вольового самоконтролю» А. Г. Зверкова і Е. В. Ейдмана; опитувальник «Схильність до ризику» О. П. Саннікової і С. В. Бикової; «Опитувальник рівня суб'єктивного контролю» (РСК) Е. Ф. Бажина, Е. А. Голинкіної, А. М. Еткінда. Для виявлення значущості для досліджуваних певних характеристик вольової дії їм було запропоновано за двадцятибальною шкалою оцінити наскільки ці якостями є вираженими у ідеальній вольовій людині і наскільки ними володіє сам досліджуваний. Для оцінки пропонувалися такі якості, характерні для вольової особистості: 1. цілеспрямованість; 2. рішучість; 3. самостійність; 4. упевненість в своїх силах; 5. ініціативність; 6. наполегливість; 7. витримка; 8. дисциплінованість; 9. мужність; 10. енергійність; 11. діловитість; 12. винахідливість; 13. спритність; 14. сміливість; 15. самовладання; 16. уважність; 17. відповідальність; 18. терпимість; 19. незалежність; 20. працьовитість. Для статистичної обробки результату використовувалися критерії t-Стьюдента і кутового перетворення ф-Фішера.

Дослідження особливостей вольового контролю проводилося за допомогою «Методики вольового самоконтролю». Отримані результати відображено в таблицях 1, 2, 3.

Отримані результати вказують на те, що у високо успішних у навчальній діяльності курсантів рівень самоконтролю значущо вищий, ніж у низько успішних курсантів ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Курсанти з високим рівнем успішності мають вищий рівень вольового самоконтролю, вони характеризуються більшою емоційною зрілістю, незалежністю, активністю, відповідальністю. Вони здатні більшою мірою планомірно реалізовувати власні наміри, розподіляти зусилля, контролювати вчинки. Проте, слід зазначити, що у 51,42% курсантів з низьким рівнем успішності також спостерігається високий рівень вольової саморегуляції і у них описані якості так само виражені повною мірою.

Ми вважаємо, що система навчання у ЗВО

Таблиця 1

Показники самоконтролю у курсантів з різним рівнем успішності (бали)

Шкала	1 група	2 група	t	p-рівень
Самоконтроль	7,4±2,1	5,3±1,9	2,2	≤ 0,05

зі специфічними умовами навчання сприяє формуванню високого рівня вольової саморегуляції, незалежно від рівня успішності. Але, ймовірно, у курсантів з високою успішністю така саморегуляція формується дещо краще завдяки особистісним особливостям. Тобто, курсанти з високою успішністю в своїй навчальній діяльності можуть розраховувати тільки на себе, свій фізичний і психологічний потенціал і відповідальність за результат вони несуть також особисто. Саме це, на наш погляд, сприяє підвищенню рівня вольової саморегуляції.

У курсантів з низькою успішністю, ймовірно, відповідальність за результат навчальної діяльності розповсюджується в рівній мірі на всіх членів групи і це декілька знижує вольову напругу.

Показники наполегливості значущо не розрізняються у курсантів з різним рівнем успішності. Представлені результати свідчать про те, що у курсантів з високим рівнем успішності виявлений вищий рівень наполегливості (значущих відмінностей не виявлено). Курсанти, що мають високий рівень наполегливості, – діяльні, активно йдуть до наміченої мети, не відволікаються на альтернативну діяльність. Курсанти, що мають низький рівень наполегливості схильні до підвищеної лабільності, невпевненості в собі і своїх силах, імпульсивні. Недостатній розвиток наполегливості може призвести до того, що людина може бути непослідовною в своїх діях, кинути почату справу, недостатньо наполегливо рухатися до наміченої мети тощо.

Показники самовладання значущо вище у низько успішних курсантів, ніж у високо успішних курсантів ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Представлені результати свідчать про те, що самовладання краще розвинуто у курсантів з низьким рівнем успішності, ніж у курсантів з високим рівнем успішності. Високий рівень самовладання мають емоційно стійкі люди, які добре вміють опанувати

власні емоції в різних ситуаціях. Властивий їм внутрішній спокій, упевненість в собі звільняють від страху перед невідомістю, підвищують готовність до сприйняття нового і, як правило, поєднуються із свободою поглядів, радикалізмом. Разом з тим, прагнення до постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження власної спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, стомлення, навіть виснаження. Низький рівень самовладання властивий спонтанним, імпульсивним, внутрішньо вільним людям.

Ми вважаємо, що складнощі в навчальній діяльності, засвоєнні навчального матеріалу сприяють розвитку самовладання, тобто, необхідність наполегливо трудитися, щоб досягти результату в професійному навчанні, виробляє в кожному курсантові здатність стримувати власні імпульсивні пориви, контролювати поведінку і вислови. Висока успішність, наявність здібностей, бази для засвоєння нових знань не вимагають від курсантів подібних якостей, тому успішні в навчанні курсанти більш спонтанні, розкуті, розкряпані.

Для дослідження схильності до ризику у досліджуваних використовувався опитувальник «Схильність до ризику». Результати представлені в таблиці 4.

Показники схильності до ризику значущо вище у низько успішних курсантів, ніж у високо успішних ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Курсанти, які мають низький рівень успішності, дещо більше схильні до ризику, ніж курсанти, які мають високий рівень успішності.

Курсанти з середнім рівнем схильності до ризику характеризуються ретельністю при ухваленні рішень, умінням в потрібний момент знайти вірне рішення, взяти ініціативу на себе. Низький рівень схильності до ризику характеризується запереченням невизначеності, тобто ступінь аналізу ситуації такий, що коли виникає необхідність прийняття рішення, людина з легкістю робить вибір, без утруднень та складнощів.

Таблиця 2

Показники наполегливості у курсантів з різним рівнем успішності (бали)

Шкала	1 група	2 група	t	p-рівень
наполегливість	7,1±2,2	6,5±2,1	1,7	> 0,05

Таблиця 3

Показники самовладання у курсантів з різним рівнем успішності (бали)

Шкала	1 група	2 група	t	p-рівень
самовладання	4,8±1,4	6,6±2,2	2,2	≤ 0,05

Таблиця 4

Показники схильності до ризику у курсантів з різним рівнем успішності (бали)

Шкала	1 група	2 група	t	p-рівень
Схильність до ризику	5,1±1,7	7,2±2,3	2,2	≤ 0,05

Ми вважаємо, що курсанти, які мають високий рівень успішності, вимушені зважувати кожен свій крок, більшою мірою, оскільки відчувають, що вони мають персональну відповідальність за результат навчальної діяльності. Низько успішні курсанти можуть дозволити собі ризикнути, поступити спонтанно в більшій кількості ситуацій, оскільки завжди є інші члени групи, які можуть підтримати, виправити ситуацію, розділити відповідальність.

Для дослідження локуса контролю нами була використана методика «Рівень суб'єктивного контролю. Результати представлені в таблиці 5.

Отримано значущі відмінності в показниках деяких шкал, що вимірюють рівень суб'єктивного контролю в різних сферах. А саме, за шкалою інтернальності в області досягнень (I_d) показники вище у курсантів з високим рівнем успішності, у порівнянні з показниками курсантів з низьким рівнем успішності (відмінності значущі на $p \leq 0,01$ рівні за критерієм Фішера). Це свідчить про те, що досліджувані 1 групи, вважають, що всього хорошого в житті вони добилися самі, без сторонньої допомоги, і що вони в змозі досягати своїх цілей у майбутньому. Ми вважаємо, що це безпосередньо пов'язано з їх успіхами в навчальній діяльності. Оскільки курсанти, які успішні в навчальній діяльності, при досягненні певних результатів можуть покладатися тільки на власні сили, фізичні дані, психологічну підготовленість тощо. Курсанти з низьким рівнем успішності схильні приписувати свої успіхи і досягнення зовнішнім обставинам – везінню або допомозі інших людей. І це так само пов'язано з їх навчально-професійною діяльністю.

У курсантів з високим рівнем успішності показники за шкалою інтернальності у виробничих відносинах (I_v) вищі, ніж у курсантів з низьким рівнем успішності ($p \leq 0,01$). Високі показники свідчать про те, що людина вважає свої дії важливим чинником в організації власної виробничої діяльності, у відноси-

нах, що складаються в колективі, в своєму просуванні тощо. Низькі – на те, що людина схильна надавати важливого значення зовнішнім обставинам – керівництву, колегам, везінню – невдачі. Ми вважаємо, що ці показники так само є результатом специфіки ставлення до навчальної діяльності курсантів. Успішніші курсанти вважають свої дії основною причиною успіху або неуспіху, звикли розраховувати тільки на власні сили.

По шкалі інтернальності в області міжособистих відносин (I_m) вищі показники у курсантів з низьким рівнем успішності ($p \leq 0,01$). Високі показники свідчать про те, що людина вважає себе в змозі контролювати неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе пошану і симпатію тощо. Низькі навпроти, вказують на те, що людина не вважає себе здатною активно формувати власне коло спілкування, схильна вважати свої стосунки результатом дії партнерів.

Для дослідження оцінки власних вольових якостей використовувалася шкала самооцінки. Результати представлено в таблиці 6.

Виявлено значущі відмінності на $p \leq 0,05$ (за t-критерієм Стюдента) між показниками наявності впевненості в своїх силах у курсантів з різним рівнем успішності. Тобто, курсанти з низьким рівнем успішності визначають у себе наявність цієї якості значно частіше, ніж курсанти з високим рівнем успішності. Не дуже успішні в навчальній діяльності курсанти відчувають підтримку членів групи і це додає їм упевненість у власних силах. Успішним курсантам, навпаки, доводиться покладатися тільки на себе і це декілька знижує їх упевненість у собі. Наявність певного досвіду перемог і поразок робить людину впевненою і сприяє більш реалістичній оцінці власної особистості.

Наявність наполегливості значно частіше констатують у себе високо успішні курсанти ($p \leq 0,01$). Необхідність розраховувати тільки на власні сили, не чекаючи підтримки з боку інших людей, впливає на здатність і бажання людини

Таблиця 5

Показники суб'єктивного контролю у курсантів з різним рівнем успішності (%)

Показники	1 група	2 група	ϕ	p-рівень
I_a	63,4	56,1	1,39	> 0,05
I_d	68,7	35,3	2,31	$\leq 0,01$
I_n	57,2	46,5	1,33	> 0,05
I_c	63,2	46,5	1,56	> 0,05
I_v	48,9	72,7	2,22	$\leq 0,01$
I_m	73,4	42,1	2,22	$\leq 0,01$
$I_{зд}$	63,3	67,5	1,29	> 0,05

Примітка: I_a – шкала загальної інтернальності; I_d – шкала інтернальності в області досягнень; I_n – шкала інтернальності в області невдач; I_c – шкала інтернальності в сімейних відносинах; I_v – шкала інтернальності в області виробничих відносин; I_m – шкала інтернальності в області міжособових відносин; $I_{зд}$ – шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби.

Оцінка вольових якостей курсантами з різним рівнем успішності (бали)

Вольові якості	1 група	2 група	t	p-рівень
1. Упевненість в своїх силах	8±0,96	14±0,63	5,3	≤ 0,05
2. Рішучість	10±0,89	6±0,80	1,7	> 0,05
3. Цілеспрямованість	13±0,67	6±0,80	6,1	≤ 0,05
4. Самостійність	9±0,93	10±0,89	0,7	> 0,05
5. Ініціативність	11±0,89	6±0,80	1,3	> 0,05
6. Наполегливість	14±0,63	3±1,39	12,9	≤ 0,01
7. Витримка	9±0,93	7±0,82	0,8	> 0,05
8. Дисциплінованість	10±0,89	5±1,19	1,5	> 0,05
9. Мужність	12±0,79	6±0,80	5,8	≤ 0,05
10. Енергійність	2±1,23	4±1,50	0,7	> 0,05
11. Спритність	7±0,82	4±1,50	0,8	> 0,05
12. Сміливість	7±0,82	5±1,19	0,7	> 0,05
13. Самовладання	12±0,7	5±1,19	6,1	≤ 0,05
14. Уважність	6±0,80	13±0,67	6,1	≤ 0,05
15. Відповідальність	8±0,96	13±0,67	5,7	≤ 0,05
16. Терпимість	6±0,80	15±0,58	11,6	≤ 0,01
17. Незалежність	12±0,7	7±0,82	1,5	> 0,05
18. Працьовитість	9±0,93	6±0,80	0,9	> 0,05

наполегливо добиватися поставлених цілей. Це пов'язано з уявленнями про власні здібності й упевненістю в успіху, який заснований як на реальних досягненнях, так і на уявленнях про них.

Наявність мужності у себе значно частіше констатують високо успішні курсанти ($p \leq 0,01$). Низько успішним курсантам, ймовірно, більшою мірою властивий певний страх перед реальністю, що і знижує їх активність.

Наявність самовладання значно частіше притаманна, на їх думку, високо успішним курсантам ($p \leq 0,05$). Ми вважаємо, що необхідність брати особисту відповідальність за свої перемоги і поразки формує уміння володіти собою в складних ситуаціях.

Уважність значно частіше відзначають у себе низько успішні курсанти ($p \leq 0,05$). Формування цієї якості, ймовірно, пов'язане з тим, що їм необхідно бути уважними по відношенню до членів групи і до їх дій, що сприяє успіху навчально-професійної діяльності.

Наявність відповідальності так само значно частіше фіксують у себе низько успішні курсанти ($p \leq 0,05$). Ми вважаємо, що це пов'язано із специфікою навчальної діяльності у ЗВО зі специфічними умовами навчання. Курсанти відчувають себе відповідальними не тільки за свої дії, але й за дії групи, як єдиної системи.

Наявність терпимості значно частіше констатують у себе так само низько успішні курсанти ($p \leq 0,01$). Щоденне спілкування в умовах ЗВО дає людині розуміння того, що у кожного є і достоїнства, і недоліки. Визнання наявності недоліків в собі допомагає бути більш терпимим до слабкостей інших людей.

Висновки. Проведене дослідження особливостей розвитку вольових якостей у курсантів з різним рівнем успішності у навчанні показало, що здобувачі з високим рівнем успішності мають розвинений самоконтроль та саморегуляцію; не схильні до ризику; готові брати на себе відповідальність за власні досягнення та невдачі, особливо у професійній діяльності; цілеспрямовані, наполегливі, витривалі. Курсанти з низьким рівнем успішності у навчанні мають розвинений самоконтроль; схильні до ризику; готові брати на себе відповідальність у міжособистісних стосунках; впевнені у власних силах, уважні, відповідальні, толерантні.

Перспективами подальших досліджень є розробка та апробація психопрофілактичних та психокорекційних програм розвитку вольової сфери для курсантів з низьким рівнем успішності, результатом використання яких є оптимізація навчально-професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовська І. В. Особливості розвитку вольових якостей студентів у навчально-професійній діяльності : автореф. ... дис. канд. психол. наук. Одеса, 2007. 18 с.
2. Гук О. Ф. Гуманізація освітнього процесу у вищому навчальному закладі сутність та основні складники освітнього процесу у закладах вищої освіти України. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2012. № 14. С. 179–187.
3. Закон України № 1986 ІХ «Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20#Text>

4. Кузнецов М. А. Вольова регуляція особистості: основні закономірності, етапи і механізми. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. 43, ч. I. 2012. С. 110–128.

5. Кузнецов М. А., Особливец Я. А. Вольова регуляція особистості: основні закономірності, етапи і механізми. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Психологія. Вип. 46, ч. I. 2013. С. 96–109.

6. Пасько О. М. Система підготовки майбутніх працівників для Національної поліції. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 5(43). С. 191–194.

7. Певна С. Є. Студент як суб'єкт освітньої діяльності. *Науковий вісник Донбасу*. 2012. № 4. С. 7–11.

8. Руколайніна І. Є., Леміш О. О. Формування та підготовка кадрів (персоналу) до органів Національної поліції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 1. С. 104–106.

9. Совгір І. М. Організаційно-правове регулювання довузівської підготовки кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 17 с.

10. Царьов О. Д. Особливості підготовки до професійної адаптації майбутніх правоохоронців. URL : <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12todamp.pdf>

ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ ЖІНОК З ПОРУШЕННЯМИ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ

CHARACTERISTICS OF SELF-AWARENESS OF WOMEN WITH EATING DISORDERS

Стаття присвячена вивченню особливостей емоційно-ціннісного компонента самосвідомості жінок різного соціально-освітнього рівня з порушеннями харчової поведінки. Аналіз першоджерел довів, що харчова поведінка людини є складним феноменом, який задовольняє не тільки її фізіологічні, але й, у першу чергу, соціально-психологічні потреби: побічними ефектами порушеної харчової поведінки можуть бути не тільки зайва вага та проблеми зі здоров'ям, але й серйозні деструктивні прояви соціалізації та сприйняття й прийняття себе. Зайва вага не тільки деформує зовнішність та погіршує роботу внутрішніх органів, вона часто провокує формування таких негативних особистісних симптомокомплексів, як комплекс фізичної та психологічної неповноцінності, синдром дисморфоманії, депресивність або, навпаки, демонстративна поведінка тощо.

В зарубіжній психології сформувалися традиційні підходи та сучасні напрацювання в даному напрямку, які розкривають різні аспекти проблеми порушень харчової поведінки та їхніх наслідків для розвитку особистості: від специфіки дитячо-батьківських відносин до формування психологічної залежності у жінок з зайвою вагою та впливу соціальних мереж на формування образу тіла у молодих дівчат. Проведене емпіричне дослідження довело, що на різні елементи емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості жінок з порушеннями харчової поведінки суттєво впливає їхній соціально-освітній статус, відсутність необхідної професійної реалізації та зануреності жінки з зайвою вагою у соціум може провокувати посилення внутрішніх конфліктів, сумніви та неприйняття себе, негативне сприйняття свого Я-образу. Основне протиріччя полягає в тому, що, не дивлячись на наявність соціального тиску, який відчувають на собі жінки з порушенням харчової поведінки, саме через включення в групу, через професійну реалізацію можливе подолання першопричин, які викликали харчові порушення та, як наслідок, покращення фізичного та психологічного стану.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в поглибленні вивчення психологічних проблем особистості з порушеннями харчової поведінки.

Ключові слова: порушення харчової поведінки, самосвідомість, емоційно-ціннісний

компонент, прийняття себе, соціально-освітній статус.

The article is devoted to the study of the features of the emotional and value component of the self-awareness of women of different socio-educational levels with eating disorders. The analysis of primary sources proved that the eating behavior of a person is a complex phenomenon that satisfies not only his physiological, but also, first of all, social and psychological needs: the side effects of disturbed eating behavior can be not only excess weight and health problems, but also serious destructive manifestations of socialization and perception and self-acceptance. Excess weight not only deforms the appearance and worsens the functioning of internal organs, it often provokes the formation of such negative personal symptom complexes as a complex of physical and psychological inferiority, dysmorphomania syndrome, depression or, on the contrary, demonstrative behavior, etc.

In foreign psychology, traditional approaches and modern developments in this direction have been formed, which reveal various aspects of the problem of eating disorders and their consequences for personality development: from the specifics of child-parent relationships to the formation of psychological dependence in overweight women and the influence of social networks on image formation bodies of young girls. The conducted empirical research proved that various elements of the emotional and value component of the self-awareness of women with eating disorders are significantly influenced by their social and educational status, the lack of the necessary professional realization and immersion of an overweight woman in society can provoke an increase in internal conflicts, doubts and self-rejection, negative perception of one's self-image. The main contradiction is that, despite the presence of social pressure that women with eating disorders feel on themselves, precisely because of inclusion in a group, through professional implementation, it is possible to overcome the root causes that caused eating disorders and, as a result, improve physical and psychological state.

Prospects for further research are in deepening the study of psychological problems of individuals with eating disorders.

Key words: eating disorder, self-awareness, emotional-value component, self-acceptance, social and educational status.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.23>

Капталан Н.М.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. В сучасній психологічній науці будь-які порушення харчової поведінки потребують додаткового вивчення, оскільки вони детерміновані соціально-особистісними чинниками, інколи схвалюваними, інколи несвідомими, але завжди такими, що активно інтеріоризують у свідомість образи того, як має виглядати сучасна людина – молода, струнка, бездоганна. Саме така соці-

альна трансляція часто стає причиною невпевненості, сумнівів у своїй зовнішності, внаслідок чого особистість застосовує прийоми гіперкомпенсації, раціоналізації та призводить до погіршення як фізичної, так і психологічної складової здоров'я.

У такому контексті Л.С. Виготський відмічав, що харчова поведінка людини задовольняє не тільки її фізіологічні, але й, у першу чергу, соці-

ально-психологічні потреби [1]. Так, дуже часто побічними маркерами порушеної харчової поведінки можуть бути серйозні деструктивні прояви соціалізації та самосприйняття особистості. Занадто маса тіла не тільки деформує зовнішність, але й часто провокує формування таких особистісних симптомокомплексів, як комплекс фізичної та психологічної неповноцінності, синдром дисморфоманії, депресивність або, навпаки, демонстративна поведінка тощо.

Мета статті: репрезентація результатів емпіричного дослідження деяких особливостей самосвідомості жінок з порушенням харчової поведінки.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати дослідження зарубіжних психологів щодо особливостей харчових порушень особистості.

2. Виділити основні напрямки в дослідженні проблеми харчових порушень особистості.

3. Провести емпіричне дослідження деяких особливостей самосвідомості жінок з порушенням харчової поведінки.

Об'єкт дослідження: особливості самосвідомості особистості.

Предмет дослідження: особливості самосвідомості жінок з порушенням харчової поведінки.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на те, що проблема виявлення індивідуально-психологічних наслідків порушень харчової поведінки є актуальною, для вітчизняної науки вона нова та недостатньо опрацьована, проте в зарубіжній психології сформувалися добрі традиції та сучасні напрацювання в даному напрямку, які представлені численними доробками J.M. Greeson [5], K. Holmqvist [6], C. Lunde [6], A. Frisen [6], A. Keski-Rahkonen [2], L. Mustelin [2], A.L. Wonderlich-Tierney [11], J.S. Vander Wal [11] та ін.

Необхідно відмітити, що зарубіжні дослідження порушень харчової поведінки торкаються різних аспектів цієї проблеми: від специфіки дитячо-батьківських відносин до формування співзалежності у жінок та впливу соціальних мереж на формування образу тіла у молодих дівчат.

A. Keski-Rahkonen та L. Mustelin визначають порушення харчової поведінки як групу психогенно обумовлених розладів, які характеризуються наявністю у людини ненормальних харчових звичек (психогенне переїдання, нервово-психічна анорексія та булімія, орторексія та ін.), які не просто негативно впливають на фізичне та психологічне здоров'я, але й суттєво підвищують рівень тривоги, хронічного стресу, провокують різні психічні розлади в сімейному колі, як-от, домашнє насильство, зайву вагу у дітей та формування у них дисморфофобії [2].

Так, дослідження, проведене J.M. Greeson довело, що батьки транслюють дітям норми тілесності, тобто формують у них певний образ тіла, та, відповідно, й самооцінку [5]. Крім того, батьки можуть приховано передавати дітям власні переконання через демонстрацію певної поведінки, яка буде наслідуватися дітьми та впливати на них. Наприклад, обмеження харчової поведінки дорослих або їхнє незадоволення власним тілом можуть сприяти нездоровим звичкам дітей та їхнім негативним переконанням щодо власної зовнішності, зокрема, на думку J.M. Greeson, материнська незадоволеність власним тілом впливає на збільшення маси тіла у дітей [5].

Розглядаючи соціальні аспекти порушень харчової поведінки, K. Holmqvist, C. Lunde та A. Frisen констатували, що такі соціальні мережі, як наприклад, Instagram, з кожним роком суттєвіше впливають на формування образу тіла, особливо це торкається дівчат юнацького віку, які часто публікують власні фото та розглядають себе у соцмережі [6]. Така звичка до самопрезентації в соцмережі підвищує у дівчат тривожність, оскільки завдяки фільтрам на фото подається ідеалізований образ, який з реальною зовнішністю дівчини не має нічого спільного, але, водночас, постійно відбувається порівняння себе з красунею на світліні, яка відповідає всім соціальним стандартам краси.

Згідно даним Женевського наукового співтовариства, Instagram був визнаний соціальною мережею, яка негативно впливає на психіку користувачів [12]. Науковцями було констатовано, що оскільки політика даної платформи спрямована на зовнішнє оцінювання, у дівчат в віці 18–20 років суттєво (70% за останні 25 років) погіршується ставлення до власного тіла та підвищується почуття тривоги та хвилювання, причому в результаті опитування виявилось, що молоді люди самі усвідомлюють негативний вплив на їхнє життя переживань щодо зовнішності. [12].

Взагалі, родинний стиль виховання та індивідуальні сценарії дитинства суттєво впливають на харчову поведінку людини. Так, A.L. Wonderlich-Tierney та J.S. Vander Wal довели, що дуже часто особи з порушеннями харчової поведінки були в дитинстві жертвами сімейного насильства, позбавлялися батьківської турботи та піклування та мали низьку самооцінку [11]. Була виявлена значуща кореляція між соціальною тривожністю та харчовими розладами, що реалізовувалося у страху негативної оцінки з боку оточуючих та відсутності очікування соціальної підтримки [11].

Дослідження C. Nederkoorn, присвячені дослідженню особливостей особистості з порушенням харчової поведінки, констатувало факт, що особи з зайвою вагою більш

імпульсивні та легше піддаються спокусі смачною їжею порівняно з тими, хто має нормативну вагу, більше схильні до зловживання психоактивними речовинами [3].

Дослідження стресостійкості жінок з порушеннями харчової поведінки, проведене S. Schulz та R.G. Laessle, емпірично довело, що стрес-індукована харчова поведінка жінок, схильних до переїдання, характеризується сильною мотивацією до вживання їжі (висока швидкість вживання їжі) а також та відчутністю відчуття насиченості [4].

S. Pinaquy в своєму дослідженні ввів поняття «емоційне переїдання» як відповідь на негативні емоції та показав існуючий зв'язок між ним та алекситимією як індивідуальною нездатністю сприймати та виражати емоції, слабким фантазуванням, ухилянням від розв'язання конфліктів тощо [7]. Крім того, M.T. Van der Merwe констатував, що зайва вага породжує відчуття психологічного дискомфорту, оскільки соціальний тиск нав'язує певні стандарти (бути худим модно, престижно) з можливою професійною дискримінацією, проблемами в особистому житті та міжособистісних відносинах [10]. Вчений довів, що 74% респондентів з зайвою вагою незадоволені

собою, мають низьку самооцінку та негативний образ світу взагалі [10].

В такому ж напрямку було здійснене дослідження M.A. Friedman та K.D. Brownell, які емпіричним шляхом отримали позитивну кореляцію між зайвою вагою та негативним образом тіла, низькою самооцінкою та негативним оцінюванням всіх життєвих подій [9]. Крім того, респонденти з зайвою вагою обох статей констатували високий ризик можливості постраждати від осуду соціуму [9].

Таким чином, аналіз досліджень зарубіжних вчених довів актуальність проблеми харчової поведінки та необхідність її дослідженні на вітчизняній вибірці. Оскільки на харчову поведінку впливають соціальні чинники, наша емпірична вибірка складалася з 250 жінок з зайвою вагою та порушенням харчової поведінки, які займають різний соціальн-освітній статус: безробітні, непрацюючі домогосподарки, працюючі жінки з середньою та вищою освітою.

Нами була застосована методика дослідження самоставлення Р.С. Пантїлєєва, основною метою якої є вивчення емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості жінок з порушеннями харчової поведінки.

Таблиця 1

Особливості емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості жінок з порушеннями харчової поведінки

Показник емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості		Соціально-освітній статус жінок			
		Безробітні	Непрацюючі домогосподарки	середня спеціальна-освіта	Вища освіта,
Відкритість	M	6,000	5,454 ^a	6,285	6,691 ^{a,b}
	m	0,187	0,286	0,314	0,198
Самовпевненість	M	4,924 ^{a,b}	4,908 ^c	5,788	6,306 ^{a,d}
	m	0,161	0,216	0,328	0,165
Самокерівництво	M	6,155 ^{a,b}	6,908	7,144	7,116 ^a
	m	0,223	0,172	0,298	0,243
Відображене самоставлення	M	5,462 ^{a,b}	5,180 ^{c,d}	6,284 ^e	6,615 ^{a,c}
	m	0,263	0,369	0,197	0,193
Самоцінність	M	4,922 ^{a,b,c}	4,908 ^{d,e}	6,072 ^{a,f,g}	7,345 ^{b,d,f,h}
	m	0,151	0,328	0,352	0,145
Самоприйняття	M	5,193 ^{a,b,c}	5,454 ^{d,e,f}	7,215 ^{a,d}	6,884 ^{b,e,g}
	m	0,181	0,352	0,317	0,212
Самоприхильність	M	6,268 ^{a,b}	5,183 ^{c,d}	7,072 ^{c,e}	7,576 ^{a,d,f}
	m	0,212	0,490	0,387	0,173
Внутрішня конфліктність	M	6,961 ^{a,b,c}	6,546 ^{d,e}	5,142 ^{a,d}	4,845 ^{b,e,f}
	m	0,157	0,377	0,189	0,137
Самозвинування	M	6,537 ^{a,b}	6,634 ^{c,d}	6,000 ^e	4,383 ^{a,c}
	m	0,251	0,267	0,487	0,248

Примітка: однаковими індексами позначені середні значення показників, між якими відмінності за Т-критерієм при парних порівняннях значимі на рівні $p < 0,05$.

Отримані результати дозволяють припустити, що соціально-освітній статус жінок з порушеннями харчової поведінки значущо впливає на основні показники емоційно-ціннісного компоненту їхньої самосвідомості.

Аналіз множинних порівнянь за показником «Відкритість-закритість» доводить, що максимальне середнє значення показника притаманне працюючим жінкам з вищою освітою, які мають об'єктивні порушення харчової поведінки. Порівняно з працюючими домогосподарками жінки цієї групи володіють меншим ступенем рефлексії уявлень та переживань щодо власного Я-образу, тим самим демонструючи приклади захисної поведінки. Ми припускаємо, що це може розкривати їхнє бажання приховати переживання напруження та тривоги щодо соціально несхвалюваних тенденцій та бажань в харчових звичках.

Працюючі жінки з вищою освітою також демонструють значно більші показники самовпевненості. Припускаємо, що більш високий соціально-освітній рівень дозволяє жінкам з порушеннями харчової поведінки відчувати більшу впевненість в собі та долати негативні соціальні настанови щодо фізичного образу жінки з зайвою вагою.

У безробітних жінок констатовано значно нижче середнє значення за шкалою «Самокерівництво» порівняно з жінками інших соціально-освітніх груп. Це підкреслює, що причиною харчових порушень можуть виступати їхні сумніви щодо них самих як основного джерела активності та діяльності. Вочевидь, основними каталізаторами зловживання їжею стають втрата роботи та пошук професійного самовираження. В меншому ступені такий ризик виражений в групах працюючих жінок.

Щодо відображеного самоствавлення в групах жінок з порушеннями харчової поведінки, безробітні та непрацюючі домогосподарки значимо відрізняються меншими середніми значеннями показника відображеного самоствавлення від жінок з вищою освітою. Тобто, вони меншою мірою схильні вважати, що їхня зовнішність, характер та специфіка діяльності здатні викликати у оточуючих повагу, симпатію, схвалення або розуміння. Припускаємо, що більш високий соціально-освітній статус жінок з порушеннями харчової поведінки здатний викликати у оточуючих позитивне ставлення, що безумовно відображається на їхньому ставленні до себе.

Значна кількість значущих відмінностей спостерігалася нами за показником «Самоцінність». Загальна тенденція полягає в тому, що в групі жінок з порушеннями харчової поведінки підвищення соціально-освітнього статусу впливало на зростання відчуття власної цінності як для себе, так і для оточуючих. Але, за параметром самоцінності непрацю-

ючі домогосподарки з порушеннями харчової поведінки значущо не відрізнялися ані від групи безробітних жінок, ані від жінок з середньою освітою, вони між даними групами займати проміжне положення.

Аналогічно в групах жінок з порушеннями харчової поведінки фіксувався вплив соціально-освітнього статусу щодо показника «Самоприйняття». У жінок з більш високим соціально-освітнім статусом виражені сильніше почуття позитивного ставлення до себе, зовнішня поведінка, суголосна внутрішнім прагненням, схвалення власних планів та бажань.

Важливим критерієм, який дозволяє нам виявити особливості емоційно-ціннісного ставлення до себе жінок з порушеннями харчової поведінки є шкала «Самоприхильність», яка розкриває ригідні настанови Я-концепції жінок з зайвою вагою, ступінь їхнього консерватизму щодо прийняття свого тіла, заперечення можливості та бажання розвиватися на краще як особистісно, так і тілесно. Основний парадокс, який потребує окремого дослідження, полягає в тому, що у працюючих жінок з вищою та середньою освітою зафіксована більша центрованість на неадекватному образу свого «Я», що дозволяє нам розглядати таке застрягання як один можливих захисних механізмів самосвідомості, який відображає факт активного соціального психологічного тиску на працюючих жінок щодо їхньої зовнішності та харчових звичок, постійні приклади порівняння себе з більш нормативними зовні колегами по роботі. Відповідно, непрацюючі домогосподарки та безробітні жінки демонструють виражене прагнення до змін, в тому числі і зовнішніх, прагнення підтримувати ідеальні уявлення про себе, що може підтвердити наявність ресурсів щодо змін харчової поведінки задля можливого занурення в соціум в майбутньому та реалізації в ньому.

Водночас, в групах безробітних жінок та непрацюючих домогосподарок констатовано високі значення показників «Внутрішня конфліктність» та «Самозвинувачення». За цими показниками вони значущо перевершують працюючих жінок з вищою та середньою освітою.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, харчова поведінка людини є складним феноменом, який задовольняє не тільки її фізіологічні, але й, у першу чергу, соціально-психологічні потреби: побічними ефектами порушеної харчової поведінки можуть бути не тільки зайва вага та проблеми зі здоров'ям, але й серйозні деструктивні прояви соціалізації та сприйняття й прийняття себе. Зайва вага не тільки деформує зовнішність та погіршує роботу внутрішніх органів, вона часто провокує формування таких негативних особистісних симптомокомплексів, як комплекс фізичної та психологічної неповноцінності,

синдром дисморфоманії, депресивність або, навпаки, демонстративна поведінка тощо.

В зарубіжній психології сформувалися традиційні підходи та сучасні напрацювання в даному напрямку, які розкривають різні аспекти проблеми порушень харчової поведінки та їхніх наслідків для розвитку особистості: від специфіки дитячо-батьківських відносин до формування психологічної залежності у жінок з зайвою вагою та впливу соціальних мереж на формування образу тіла у молодих дівчат. Проведене емпіричне дослідження довело, що на різні елементи емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості жінок з порушеннями харчової поведінки суттєво впливає їхній соціально-освітній статус, відсутність необхідної професійної реалізації та зануреності жінки з зайвою вагою у соціум може провокувати посилення внутрішніх конфліктів, сумніви та неприйняття себе, негативне сприйняття свого Я-образу. Основне протиріччя полягає в тому, що, не дивлячись на наявність соціального тиску, який відчувають на собі жінки з порушенням харчової поведінки, саме через включення в групу, через професійну реалізацію можливе подолання першопричин, які викликали харчові порушення та, як наслідок, покращення фізичного та психологічного стану.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в поглибленні вивчення психологічних проблем особистості з порушеннями харчової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виготский Л.С. Психология. К: Либідь, 2013. 1008 с.

2. Keski-Rahkonen A., Mustelin L. Epidemiology of eating disorders in Europe. *Current Opinion in Psychiatry*. 2016. Vol. 29. № 6. P. 340–345.

3. Nederkoorn C. et al. Impulsivity in obese women. *Appetite*. 2006. Vol. 47. P. 253–256.

4. Schulz S., Laessle R.G. Stress-induced laboratory eating behavior in obese women with binge eating disorder. *Appetite*. 2012. Vol. 58, №. 2. P. 457–461.

5. Greeson J.M. Mental Health Foundation. *Cheers Report*. 2016 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.mentalhealth.org.uk/publications/cheers-understanding>

6. Holmqvist K., Lunde C., Frisen A. Dieting behaviors, body shape perceptions, and body satisfaction: Cross-cultural differences in Argentinean and Swedish 13-year-olds. *Body Image*. 2017. P. 211–224.

7. Pinaquy S. Emotional eating, alexithymia, and binge-eating disorder in obese women. *Obesity research*. 2013. № 11(2). P. 195–201.

8. The prevalence of eating disorders among university students and the relationship with some individual characteristics. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*. 2006. Vol. 40. № 2. P. 129–135.

9. Friedman M.A., Brownell K.D. Psychological correlates of obesity: moving to the next research generation. *Psychologi Bulletin*. 2005. № 117. P. 3–20.

10. Van der Merwe M.T. Psychological correlates of obesity in women. *International Journal of obesity*. 2007. Vol. 31, №. 2. P. S14–S18.

11. Wonderlich-Tierney A.L., Vander Wal J.S. The effects of social support and coping on the relationship between social anxiety and eating disorders. *Eating Behaviors*. 2010. Vol. 11. № 2. P. 85–91

12. WHO. Caring for children and adolescents with mental disorders: Setting WHO directions. 2003. Geneva: *World Health Organization* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.who.int/mental_health/media/en/785.pdf

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАР'ЄРНОГО ЗРОСТАННЯ МОЛОДИХ ФАХІВЦІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CAREER GROWTH OF YOUNG SPECIALISTS

У статті проведено теоретико-емпіричний аналіз проблеми особливостей та індивідуально-психологічних чинників кар'єрного зростання молодих фахівців. Представлено теоретичні узагальнення щодо розуміння сутності кар'єри й кар'єрного зростання на основі аналізу наукових публікацій вітчизняних і зарубіжних учених. Кар'єра тлумачиться як досягнення суб'єктом трудової діяльності успіху в професії, високого професійного статусу й авторитету, що впливає на розширення його можливостей, повноважень, незалежності, прибутку. Кар'єрне зростання молодих фахівців розглядається як один із чинників успішної кар'єри відповідно до обраної індивідуальної стратегії, з урахуванням особливостей професійної діяльності, фахової відповідності й професійної компетентності. Задоволеність кар'єрним зростанням означає наявність співвіднесення реальних досягнень у професійному й організаційному аспектах ідеальному, бажаному в уявленнях молодих фахівців рівню. Констатовано, що кар'єрне зростання молодих фахівців залежить також від намірів і можливостей організаційного середовища й професійної спільноти сприяти цьому процесу. Визначено, що кар'єрне зростання молодих фахівців пов'язане з внутрішніми суб'єктивними пріоритетами, цінностями, смислами, цілями й співвідноситься із однією з траєкторій кар'єрного зростання – вертикальною або горизонтальною. Представлено узагальнені результати проведеного емпіричного дослідження, що дозволило виявити значущі для кар'єрного зростання молодих фахівців індивідуально-психологічні чинники (мотивація кар'єрного зростання, переживання професійної причетності й затребуваності, орієнтованість на роботу в команді та ін.). Зауважено, що розвиток індивідуально-психологічних чинників, що важливі для кар'єрного зростання молодих фахівців, можливої у процесі цілеспрямованої психологічної роботи.

Ключові слова: кар'єрне зростання, кар'єра, професійний розвиток, молоді фахівці, емпі-

ричне дослідження, індивідуально-психологічні чинники кар'єрного зростання.

The article conducts the theoretical and empirical analysis of the problem of peculiarities and individual psychological factors of career growth of young specialists. It provides theoretical generalizations to understanding the nature of concepts career and career growth by analyzing, systematizing and generalizing the scientific work of domestic and foreign scientists. Career is considered as achieve by subject of labor activity the success in profession, high professional status and authority, that influence to the expansion of their opportunities, powers, independence and profit. Career growth of young specialists is considered as one of the a successful career's factors according to the chosen individual strategy, taking into account features of professional activity and competence. Satisfaction with career growth means the existence of a correlation of real achievements in professional and organizational aspects to ideal, desired level in young specialists' views. It is stated, that career growth of young specialists depends also from capabilities or intentions of organizational environments and professional community to contribute to this process. It is defined that career growth of young specialists related to internal subjective priorities, values, meanings, goals and it is related to one of the career growth targets – vertical or horizontal. The generalized results of the conducted empirical research are presented, which made it possible to discover the important individual-psychological factors for career growth of young specialists (motivation of career growth, experience of professional involvement etc.). It is noted, that development of individual-psychological factors, which important for career growth of young specialists, is possible in the process of purposeful psychological work.

Key words: career growth, career, professional development, young specialists, young specialists, empirical research, individual and psychological factors of career growth.

УДК 159.922.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.24>

Коломієць Л.І.

к. пед. н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Вінницький державний педагогічний
університет
імені Михайла Коцюбинського

Макарук Л.Ю.

здобувачка вищої освіти СВО магістра
за спеціальністю 053 – Психологія
Вінницький державний педагогічний
університет
імені Михайла Коцюбинського

Постановка проблеми. Умови глобальної нестабільності стимулюють суттєві трансформації життєвого середовища людей, позначаються на можливостях і ефективності їхнього особистісного й професійного самоздійснення. Особливим чином ця проблема звучить щодо молодих фахівців, які після здобуття вищої освіти, маючи незначний практичний досвід, інтегруються у професійну спільноту, переживають нові виклики й труднощі, адаптуються до організаційних норм і правил, потрапляють в умови конкуренції сучасного ринку праці, ризикують втратити роботу через суспільно-політичну й соціально-економічну нестабільність. Це може негативним чином позначитися на

процесі їхнього кар'єрного зростання й професійного розвитку, спричинити появу деструкцій, які можуть призвести до втрати чітких кар'єрних орієнтирів, ухвалення неконструктивних рішень і вчинення непослідовних дій, появи обмежень у плані розвитку власного особистісно-професійного потенціалу.

Вивчення психологічних особливостей кар'єрного зростання молодих фахівців, на нашу думку, є актуальним і своєчасним нині, оскільки дасть змогу обґрунтувати ефективні умови сприяння цьому процесу, дозволить виявити й урахувати значущі для реалізації успішної індивідуальної кар'єрної стратегії в непростих сучасних умовах чинники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аспектами кар'єри й кар'єрного зростання фахівців опікувалися зарубіжні (Д. Грінхус, С. Сіарс, Д. Сьюпер, Е. Шейн та ін.) й вітчизняні дослідники (Л. Березовська, А. Тангел [1], Н. Гура [5], М. Деліні [6], В. Капіца та співавт. [7], Н. Шевченко, О. Швігл [13] та ін.). Окремі пояснення особливостей кар'єрного зростання майбутніх фахівців і молодих фахівців знаходимо в публікаціях Л. Богуш [2], О. Борисенко [3], А. Василик, А. Вандоляк [4], Н. Ортікової [10] та ін. Важливі в контексті нашого дослідження теоретичні та практичні аспекти професійного розвитку, кар'єрного просування, особистісно-професійного самоздійснення суб'єктів трудової діяльності та особливості їх дослідження розкриті у працях О. Кокуна [8], Л. Коломієць, Г. Шульги [9], В. Гриньової та співавт. [12] та ін. Однак, вважаємо доречним зосередитися на вивченні індивідуально-психологічних чинників кар'єрного зростання молодих фахівців, розкрити особливості їх сформованості, що на перспективу дозволить обґрунтувати можливості розвитку таких чинників у процесі спеціальної психологічної роботи.

Постановка завдання. Метою статті є теоретико-емпіричний аналіз проблеми особливостей та індивідуально-психологічних чинників кар'єрного зростання молодих фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових дослідженнях поняття «кар'єра» в найширшому значенні розуміється як успішне просування людини в професійній діяльності, досягнення високого професійного статусу, отримання владних повноважень, збільшення матеріальної незалежності. Кар'єра вважається особливим життєвим показником соціальних і професійних досягнень кожного суб'єкта трудової діяльності [1, с. 22; 3, с. 24], одним із мірил його особистісного й професійного самоздійснення [8; 9].

Нині викристалізувалося кілька напрямів для пояснення сутності кар'єри, серед яких, зокрема: соціально-психологічний – кар'єра відображає просування людини в організаційній ієрархії, особливості її руху в напрямку досягнення професіоналізму, бажаного статусу й рівня життя, визнання, влади, слави; управлінсько-менеджерський – кар'єра пов'язується з накопиченням й використанням людського капіталу впродовж професійного життя і тлумачиться як сукупність посад, які фахівець займає (фактична кар'єра), або може займати (планова кар'єра); соціально-економічний – кар'єра співвідноситься з динамікою освіченості й кваліфікованості фахівця впродовж виконання діяльності та його просування в соціальній системі [7].

Кар'єрне зростання є одним із показників успішності кар'єри, який вказує на міру відпо-

відності реальних досягнень на професійному й організаційному рівнях ідеальному, бажаному в уявленнях фахівців рівню. Поруч із цим поняттям науковці використовують дефініцію «задоволеність кар'єрою», яка відображає поєднання низки факторів: особливості запиту з боку організації щодо професійної компетентності фахівця; міру співвіднесеності планів організації і фахівця щодо професійного й кар'єрного зростання; рівень впевненості фахівця щодо власного кар'єрного просування й потреба розвивати свій професійний потенціал; задоволеність оплатою праці й оцінкою професійних зусиль при переведенні на іншу посаду тощо [11, с.27].

Науковець М. Деліні висловлює думку, що успішна кар'єра, а отже й кар'єрне зростання, залежить від професійної «Я-концепції», від бачення власного «Я» в професії, від певних суто індивідуальних мотивів професійного зростання за фахом [6, с.95-96]. М. Деліні об'єктивним показником успішності кар'єри вважає саме кар'єрне зростання фахівця, що супроводжується отриманням кращої зарплатні, нового статусу, визнанням і повагою в професійній спільноті й організаційному середовищі.

Важливими з огляду на науковий інтерес нашого дослідження є положення теорії успішної кар'єри Д. Сьюпера, у якій чітко звучить теза про залежність кар'єрних досягнень фахівця від його самовизначення, індивідуально-психологічних особливостей, способу життя, стосунків з оточенням, що й позначається на особливостях кар'єри (стабільна, звичайна, нестабільна, з чисельними спробами) й кар'єрному зростанні. Д. Сьюпер акцентує на розгляді успішності особистості у професійній сфері, виділяючи об'єктивні й суб'єктивні критерії. Науковець вважає, що індивідуальна оцінка фахівцем успішності власної кар'єри є відображенням професійного (задоволеність досягнутим професійним рівнем, мірою використання здібностей, широтою можливостей для самовираження в професійній діяльності) й кар'єрного (задоволеність рівнем, темпом, швидкістю, часом вертикальної мобільності в соціо-професійному середовищі) успіху [13].

Однією з поширених теорій, яка пояснює кар'єрні орієнтації фахівців, є теорія Е. Шейна. Дослідник визначив, що планування й побудова кар'єри – це самовизначення й поступовий розвиток професійної «Я-концепції» фахівців, яка об'єднує здібності, мотиви, потреби, цінності тощо. Е. Шейн прагнув обґрунтувати, яким саме чином цінності фахівців впливають на побудову їхньої кар'єри й організаційну соціалізацію. Якорі кар'єри особливо активно формуються на початкових етапах розвитку кар'єри, виконуючи функції управління, стабілізації, інтеграції кар'єри окремого фахівця

упродовж усього професійного життя [4, с.344]. У результаті Е. Шейном було виділено 5, згодом – 8 основних кар'єрних орієнтацій, що на його думку визначають успішність кар'єрного зростання: «професійна компетентність», «менеджмент», «автономія», «стабільність», «служіння», «виклик», «інтеграція стилів життя», «підприємництво». Проведене Е. Шейном дослідження дозволило йому зробити важливі висновки про те, що кар'єра – це відображення двох аспектів організаційної соціалізації: індивідуального (потреби, мотиви, прагнення щодо роботи за фахом) і суспільного (очікування результативності, відображення результативності в грошовому й статусному виразах у процесі побудови кар'єри); у кар'єрі поєднуються два набори «якорів»: перший – посадові інструкції, організаційні норми й правила, права й обов'язки, другий – індивідуальні потреби й мотиви, які задовольняються через роботу і винагороди за її здійснення (зарплата, премії, престиж, свобода, організаційне членство тощо).

У сучасних джерелах найчастіше виділяють два типи кар'єрного зростання, що співвідносять із типами кар'єри: вертикальний – відповідає «вертикальній стратегії кар'єри», тобто пересуванню з нижчої посади на вищу в організаційній ієрархії з більшою кількістю професійних можливостей і переваг; горизонтальний – відповідає «горизонтальній стратегії кар'єри», орієнтованій на професійне вдосконалення в межах визначених професійних функцій за конкретною посадою [12]. У горизонтальній кар'єрі ключовий момент пов'язаний із усвідомленням молодим фахівцем потреби в розширенні знань, накопиченні досвіду і примноженні власної компетентності; вертикальній кар'єрі – орієнтованістю на кількісні показники (розмір зарплатні, кількість підлеглих, зміна керівних посад тощо).

Крім згаданих вище типів кар'єри й кар'єрного зростання, подекуди зустрічається класифікація на внутрішньоорганізаційний й зовнішньоорганізаційний типи відповідно. Зокрема, внутрішньоорганізаційний тип пов'язаний із проходженням фахівцем усіх стадій професійного розвитку (навчання, влаштування на посаду, професійне зростання, підтримка і розвиток конкретних здібностей за фахом, вихід на пенсію) в межах однієї організації. Крім того такий тип кар'єри й кар'єрного зростання може бути спеціалізованим й неспеціалізованим. Спеціалізований варіант характеризується максимальним зосередженням фахівців на просуванні й зростанні за однієї професійною функцією, на спеціалізації в межах конкретної галузі діяльності. Неспеціалізований тип означає просування фахівця в різних професійних функціях у межах конкретної галузі й на

різних ділянках роботи, що створює цілісне уявлення про організаційний потенціал і свою роль у його примноженні [11, с.14].

У якості чинників кар'єрного зростання науковці називають зовнішні (соціальні, організаційні) й внутрішні (індивідуальні, індивідуально-психологічні). Н. Ортікова, зокрема, запропонувала до зовнішніх чинників кар'єрного зростання віднести вплив соціально-професійного оточення, тип професійної організації, організаційно-управлінські процеси, життєві обставини, кар'єрні норми й організаційні цінності, систему стимулювання досягнень тощо. Внутрішніми (індивідуально-психологічними) чинниками, на думку науковця, є мотиваційні, когнітивні, емоційно-вольові, інтелектуальні та інші особливості суб'єкта кар'єрного зростання (зокрема, мотивація кар'єрного зростання, комунікативні й організаторські здібності, прагнення до статусного зростання, висока професійна відповідальність, самоусвідомлення, організаційно-ділові якості, стиль діяльності, стиль роботи в команді, індивідуальний стиль кар'єри тощо) [10, с.250]. Особливим чином на кар'єрне зростання мають вплив кар'єрні орієнтації як відображення процесів становлення професійної «Я-концепції», професійної самосвідомості у процесі професійної соціалізації, що лежать в основі управління фахівцем власною кар'єрою.

Українська дослідниця Н. Гура обґрунтовує дещо іншу позицію, стверджуючи, що індивідуально-психологічні чинники не є ключовими, оскільки на самому початку кар'єри молодий фахівець тільки починає інтеграцію в професійне середовище, з часом краще розуміє розбіжності між власними уявленнями, здібностями й можливостями та вимогами середовища організації та професійної спільноти [5, с. 46].

Науковець Л. Богуш, робить акцент на тому, що процеси розвитку кар'єри досить динамічні й складаються з міні-стадій (кар'єрних циклів). Відповідно й саме кар'єрне зростання доцільно, на думку Л. Богуш, розглядати в кількох аспектах: особистісному, соціальному й організаційному, що призводять до побудови цілісного «Я-образу» фахівця з високим рівнем компетентності [2, с. 118]. Особистісний аспект кар'єрного зростання передбачає можливість пояснення цього процесу з позиції самого суб'єкта, бачення ним розгортання власної кар'єри, професійного майбутнього, шляхів професійного самовираження, своїх успіхів у кар'єрі. Соціальний аспект пояснює ставлення фахівця до кар'єри з точки зору соціальних груп. Це виражається в історично сформованих кар'єрних маршрутах, шляхах досягнення успіхів у кар'єрі, уявленнях про спосіб і швидкість, методи і способи просування

конкретного фахівця шляхами кар'єрного зростання, траєкторію кар'єрного зростання у конкретній галузі. Організаційний аспект включає сприймання кар'єри як спеціально організованого професійного зростання, руху кар'єрними сходами, покращення фахових можливостей і розмірів винагороди.

Окремо, на нашу думку, варто розглянути вплив на кар'єрне зростання такого чинника, як мотивація до кар'єрного зростання. У публікаціях зарубіжних дослідників Д. Бахубера, А. Ное, Р. Ное та ін. було виділено й пояснено 3 основні складові-аспекти мотивації фахівця у кар'єрі:

- кар'єрна інтуїція, що розкриває міру розуміння фахівцями власного потенціалу через співвіднесення сильних і слабких сторін, власного впливу на організаційні процеси і ситуації й навпаки; наявність чітких кар'єрних цілей;

- ідентифікація з кар'єрою (кар'єрна ідентичність, кар'єрна причетність), яка означає ототожнення з організацією і кар'єрою, прийняття їх «своїми», усвідомлення норм, правил, розуміння їх сутності й призначення, готовність жити за організаційними правилами, прагнучи до успіху в кар'єрі;

- кар'єрна стійкість, яка характеризує спроможність фахівців адаптуватися до мінливих середовищних і професійних умов, означає здатність не втрачати наполегливості у досягненні професійних і кар'єрних цілей [14].

У процесі емпіричного дослідження було використано метод узагальнення незалежних характеристик (оцінювання безпосереднім керівником й референтними особами особливостей кар'єрного зростання молодих фахівців за критеріальною шкалою); самооцінювання молодими фахівцями процесу власного кар'єрного зростання за тією самою критеріальною шкалою; діагностування молодих фахівців з використанням опитувальників «Мотивація до кар'єри» (А. Ное, Р. Ное, Д. Бахубер); «Якорі кар'єри» (Е. Шейн); «Професійна затребуваність особистості» (Є. Харитонова, Б. Ясько); «Орієнтація стилю діяльності менеджера або працівника організації на формування команди» (Р. Блейк, Дж. Мутон); «Діагностика функціонально-рольових позицій в управлінській команді» (Р. М. Белбін). Результати емпіричного дослідження особливостей та індивідуально-психологічних чинників кар'єрного зростання молодих фахівців (80 осіб чоловічої і жіночої статі з числа випускників ЗВО зі стажем роботи до 3 років, що працюють за основним місцем роботи в державних і приватних закладах, установах й організаціях; більшість учасників дослідження працює в соціальній сфері) дозволили зробити такі узагальнення:

- присутні деякі відмінності в оцінюванні й самооцінюванні особливостей кар'єрного

зростання молодих фахівців (зокрема, неспіввіднесеність референтних оцінок й самооцінювання за окремими критеріями; заниження молодими фахівцями власних можливостей і реальних досягнень у кар'єрному зростанні й професійному розвитку згідно з обставинами, що склалися внаслідок суспільної нестабільності тощо);

- виражені більшою мірою середні показники кар'єрної інтуїції, кар'єрної причетності й кар'єрної стійкості; за високим рівнем сформованості нижчі показники констатуються за кар'єрною причетністю й кар'єрною стійкістю, що може призводити до проблем у плані побудови траєкторії кар'єрного зростання й можливостей кожного молодого фахівця долати труднощі, враховувати умови нестабільності під час просування кар'єрою;

- ключові позиції серед «якорів кар'єри» молодих фахівців посідають цінності «інтеграція стилів життя», «служіння», «стабільність», що вказує на важливість у якості пріоритетних цінностей-цілей і цінностей-засобів досягнення життєвого балансу «робота – сім'я – самоздійснення – життя», намагання бути корисним спільноті в непростий і нестабільний час, існуючу потребу в безпеці й стабільності щодо місця роботи й місця проживання;

- переважають середній і низький рівні відчуття власної причетності до професійного співтовариства й переживання професійної затребуваності; присутня помірна впевненість молодих фахівців у власній професійній компетентності; констатується не сформоване повною мірою ставлення до себе як до професіонала, що підкріплюється діями й оцінками інших осіб; середній рівень вираження має задоволеність реалізацією власного професійного потенціалу;

- домінує орієнтація на завдання на відміну від орієнтації на людські стосунки в організації, що означає більшу спрямованість молодих фахівців на виробничі завдання, службову дисципліну, професійне включення у виконання функціональних обов'язків; меншою мірою спрацьовує орієнтація на людський фактор, налагодження й підтримання стосунків в організаційному середовищі; у четвертій частині досліджуваних виражена спрямованість на стиль роботи «команда»;

- найбільш часто молоді фахівці обирають функціонально-рольові позиції «голова», «організатор роботи», «організатор групи», «завершувач», що можна пояснити наявною у них потребою спробувати зайняти належне місце в групі співробітників, долучитися до сумісного виконання завдань, задовольнити прагнення відчутти професійну причетність й інтегрованість в організаційне середовище.

Узагальнення результатів емпіричного дослідження дозволило зробити висновок, що

покращення потенціалу кар'єрного зростання молодих фахівців можливе завдяки організації, зокрема, спеціальної психологічної роботи. Така робота має бути спрямована на підвищення, в першу чергу, мотивації кар'єрного зростання молодих фахівців, досягнення позитивної динаміки у плані формування їх професійної ідентичності й інтеграції з професійною спільнотою, а також розвиток навичок побудови та реалізації власної стратегії кар'єрного зростання, що базується на чіткому розумінні професійних цілей та доцільної активності в напрямку їх досягнення, реалістичному рівні очікувань і домагань, орієнтованості на самоосвіту й самовдосконалення, здатності до тайм менеджменту й ефективної саморегуляції у ситуаціях невизначеності, впливу стрес-факторів у процесі виконання професійної діяльності тощо.

Висновки з проведеного дослідження.

Кар'єра базується на усвідомленій позиції, цілеспрямованій поведінці і є просуванням молодих фахівців за посадою в обраній сфері відповідно до кваліфікації, що забезпечує можливість для їхнього особистісного й професійного самоздійснення, досягнення професійної майстерності у процесі виконання конкретної суспільно значущої діяльності й покладається на актуалізацію певних ресурсів. Успішність такого просування й динаміка розгортання кар'єри відображається у якісних і кількісних показниках кар'єрного зростання. Індивідуально-психологічними чинниками кар'єрного зростання молодих фахівців варто вважати мотивацію до кар'єри, кар'єрні орієнтації, орієнтованість на роботу в команді й виконання певної ролі в ній, відчуття професійної затребуваності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовська Л. І., Тангел А. А. Психологічні особливості кар'єри особистості. *Вісник Національного університету оборони України : Збірник наукових праць*. Київ : НУОУ, 2015. № 1(44). С. 21–27.
2. Богуш Л. Становлення кар'єри майбутнього фахівця з міжнародної інформації у процесі професійної підготовки. *Молодь і ринок*. 2018. № 2 (157). С. 117–122.

3. Борисенко О. М. Кар'єра як процес професійного становлення та розвитку індивіда. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 23–32.
4. Василик А. В., Вандоляк А. В. Передумови та проблеми професійного самовизначення і планування кар'єри молоддю України. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2018. С. 342–352.
5. Гура Н. А. Організаційно-психологічні чинники розвитку і переривання кар'єри : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «Крок». Київ, 2019. 239 с.
6. Деліні М. Професійна «Я-концепція» як умова успішної кар'єри: емпіричний вимір. *Нова парадигма*. випуск 134. С. 94–108. Режим доступу : URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/26528/Dielini>
7. Капіца В. Ф., Орлова О. І., Шурупова К. В. Професійна кар'єра успішного фахівця / Під заг. наук. ред. д.ф.н., проф. В. Ф. Капіци. Том 1. Монографія. Кривий Ріг : Видав. центр ДВНЗ «КНУ», 2013. 508 с.
8. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : Монографія. Київ, 2012. 200 с.
9. Коломієць Л. І., Шульга Г. Б. Діагностичні індикатори самоздійснення особистості. Теоретико-методологічні засади самоздійснення особистості в умовах трансформаційних змін : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2021. С. 102–123.
10. Ортікова Н. В. Чинники кар'єрного зростання фахівців державної служби зайнятості та визначення психодіагностичного інструментарію їх дослідження. *Науковий журнал «Габітус»*. 2020. С. 249–255. Режим доступу : URL : http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/45.pdf
11. Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах : монографія / ред.: В. Т. Лозовецька. Київ, 2015. 279 с.
12. Управління кар'єрним зростанням персоналу підприємства : монографія / В. М. Гриньова, М. М. Новікова, О. А. Небилиця. Харків : Вид. ХНЕУ, 2013. 180 с.
13. Шевченко Н. Ф., Швігл О. В. Аналіз поняття «кар'єра» в теоріях зарубіжних науковців. *Організаційна психологія. Економічна психологія: науковий журнал Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та УАОПП* / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. 2017. № 4 (11). С. 105–111.
14. Noe R.A., Noe A.W., Bahhuber J.A. An investigation of the correlates of career motivation. *Journal of Vocational Behavior*, 1990. Vol. 37. № 3. P. 340–356.

СТАНОВЛЕННЯ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ СТУДЕНТІВ FORMATION OF STUDENTS' VALUE AND MEANINGFUL SPHERE

В статті представлено опис результатів теоретичного обґрунтування ціннісно-сислової сфери особистості. Аргументовано доцільність вивчення ціннісно-сислової сфери студентів закладу вищої освіти. На основі аналізу наукової літератури – монографії, дисертацій та наукових праць дослідників розглянуто феномен «ціннісно-сислова сфера» особистості.

Студентський вік є оптимальним для розвитку ціннісно-сислових структур свідомості особистості та характеризується як завершальний етап підготовки до вступу у самостійну професійну діяльність.

Здійснено дослідження системи ціннісних орієнтацій студентів (термінальних та інструментальних цінностей) з використанням методики М. Рокіча «Ціннісні орієнтації». У результаті проведеного анкетування констатуємо, що в ієрархії термінальних цінностей більшість студентів поставили на вищій позиції: здоров'я, свобода, пізнання, активне діяльне життя, впевненість у собі, наявність хороших і вірних друзів. У системі інструментальних цінностей студентів вищі ранги займають відповідальність, незалежність, чесність, самоконтроль, сміливість у відстоюванні власних думок, освіченість.

Акцентовано, що становлення ціннісно-сислової сфери відбувається у площині зростання студента і як особистості, і як фахівця. Притаманні студентам цінності та смисли виступають важливими конструктами для формування особистості та можуть зазнати змін.

У статті розкривається питання ціннісної складової формування особистості в освітньому просторі. Наголошено, що важливими чинниками формування цінностей у закладі вищої освіти виступають освітнє середовище (освітні програми, професійні дисципліни) та освітній процес (зміст, організація) спрямований на їх формування.

Ціннісно-сислова сфера особистості реалізується через цінності та смисли. Цінності впливають на ставлення особистості, регулюють поведінку та орієнтують в навколишній дійсності. Смисли спонукають особистість до дії, беруть участь у формуванні особистості.

Ключові слова: цінності, ціннісно-сислова сфера, студент, майбутні фахівці, заклад вищої освіти.

The article presents a description of the results of the theoretical substantiation of the personality's value and conceptual sphere. The expediency of studying the value and conceptual sphere of students of a higher education institution is argued. Based on the analysis of scientific literature, namely monographs, dissertations and scientific works of researchers, the phenomenon of the "value and conceptual sphere" of the individual is considered.

A student age is optimal for the development of value and conceptual structures of the individual's consciousness and is characterized as the final stage of preparation for transition to independent professional activity.

A study of the system of value orientations of students (terminal and instrumental values) was carried out using the methodology The Values Orientation by M. Rokich. As a result of the survey, we found that in the hierarchy of terminal values, the majority of students ranked the following: health, freedom, knowledge, active life style, self-confidence, and presence of good and faithful friends. In the system of instrumental values of students, the highest ranks are occupied by responsibility, independence, honesty, self-control, courage in defending one's opinions, education.

It is emphasized that the formation of the value and conceptual sphere takes place in the context of the student's growth both as an individual and as a specialist. Values and concepts inherent in students are important constructs for the formation of personality and can undergo changes.

The article reveals the issue of the value component of personality formation in the educational space. It is emphasized that the educational environment (educational programs, professional disciplines) and the educational process (content, organization) aimed at their formation are important factors in the formation of values in a higher education institution.

The value and conceptual sphere of the individual is realized through values and concepts. Values influence the attitude of the individual, regulate behavior and orientate in the surrounding reality. Concepts encourage a person to act, take part in the formation of a person.

Key words: values, value and conceptual sphere, student, future professionals, higher education institution.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.25>

Кондратюк С.М.

к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри психології
та соціальної роботи

ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний
університет «Україна» Хмельницький
інститут соціальних технологій

Вступ. Розвиток цінностей у студентів відбувається у процесі соціалізації. Сучасні цінності виступають проблемою формування світогляду як окремого індивіда, так і малої або великої соціальної групи, колективу, нації. Цінності студента виступають ознакою рівня особистісного зростання. Важливо, щоб майбутній фахівець відносився до результатів своєї діяльності як до цінності. Ще будучи студентом формується індивідуальний характер, впродовж освітнього процесу у закладі вищої освіти. Зокрема, важливими чинниками формування цінностей у закладі вищої освіти виступають освітнє середовище (освітні програми, про-

фесійні дисципліни) та освітній процес (зміст, організація) спрямований на їх формування. Варто орієнтуватися на самостійне прийняття рішення у певній ситуації опираючись на життєвий потенціал щодо здійснення майбутньої професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема цінностей завжди приваблювала дослідників та досліджувалась у аксіологічному, культурологічному, соціологічному, педагогічному, філософському та психологічному напрямках. Дослідження, які спрямовані на вивчення ціннісно-сислової сфери особистості здійснюються в україн-

ській та зарубіжній психології, не втрачають актуальності і сьогодні. Відображенні різні аспекти ціннісно-сислової сфери особистості у монографіях, дисертаціях та наукових працях дослідників: Т. Антоненко, Б. Братусь, С. Бубнова, Н. Бондар, Ж. Вірна, О. Винославська, П. Гровська, О. Заболотна, З. Карпенко, Д. Леонтьєв, О. Москаленко, Д. Тілман, М. Рокич, Д. Узнадзе, Е. Холл, А. Фурман, М. Яницький та ін.

В контексті нашого дослідження, П. Сорокін та Т. Парсонс розглядають цінність як продукт соціальної взаємодії особистості. Зауважують, що «особистість – як є суб'єктом взаємодії; суспільство – яке є сукупністю взаємодіючих індивідів; культура – яка виступає сукупністю цінностей. При цьому: жоден із цієї тріади не може існувати без двох інших» [10, с. 218].

Дослідник цінностей М. Рокич розуміє цінність як: «стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування є найкращими з особистої чи соціальної точки зору, ніж протилежний або зворотний їм спосіб поведінки, або кінцева мета існування» [14, с.15].

Б. Братусь розглядає смислову сферу як сукупність смислів та їх зв'язків, що народжуються в процесі окремих ситуацій, актів поведінки людини. Смислова сфера, має складну ієрархію, де на першому (нульовому) рівні існують ситуативні смисли, що породжені конкретною ситуацією; другий рівень становлять егоцентричні смисли людини, що несуть особистісну вигоду, престижність тощо (відповідно, інші розглядаються крізь призму «потрібності/непотрібності»); третій рівень – групоцентричний – пов'язаний з референтною групою особистості, її місця в ній; останній – просоціальний – рівень складають загальнолюдські, моральні смисли [3, с. 94].

Варто звернути увагу на дослідження С. Моткова [6, С.106], який констатує, що цінності виступають орієнтиром особистості в мінливому світі, смисли – визначають мету існування. Для якісної психологічної допомоги людині в проблемі нормалізації життя та адаптації, потрібне широке та глибоке розуміння самого феномену, місця в структурі особистості та функціональних особливостях ціннісно-сислової сфери.

Студентський вік, є сензитивним періодом для інтенсивного розвитку та формування багатьох якостей особистості, таких як: індивідуальної системи ціннісних орієнтацій, професійних якостей, громадянських, світоглядних рис; професійних здібностей, розвитку їх творчого потенціалу; інтелекту та рис характеру майбутнього фахівця [9, с. 88].

Становлення ціннісно-сислової сфери майбутніх фахівців відбувається у взаємозв'язку важливих її особливостей: характерис-

тик самої ціннісно-сислової сфери та сутнісних особливостей професії.

Т. Антоненко [1, С. 25] зауважує, що вивчаючи процес становлення цінностей і смислів особистості, необхідно враховувати місце (соціокультурний простір), час (історикокультурний період) і образ людини, яка є носієм цінностей і смислів певного простору і часу. Також варто пам'ятати, що у будь-які історичні періоди, у будь-якому місці важливим є наявність вищих людських цінностей, які визначають духовний рівень розвитку людства.

Ю. Ящишина, Є. Мироненко [13, С. 212] приділили увагу системам ціннісно-сислових орієнтацій, що формується до початку професійної діяльності. Період навчання у вищому навчальному закладі співпадає з періодом особистісної зрілості, особистісним вибором та ваганнями, які у сучасних умовах підсилюються соціально-економічною нестабільністю, підвищеною стресогенністю та іншими наслідками кризового періоду. Це період інтенсивного розвитку ціннісно-сислових орієнтацій як найвищого психологічного механізму розвитку особистості, який пов'язаний з особистісним та професійним самовизначенням, пошуком власної значимості та шляхів самореалізації. Саме у цей час активного особистісного розвитку, набуття зрілості студентська молодь потребує зовнішньої підтримки та морально-психологічних орієнтирів. Тому оптимальними умовами розвитку ціннісно-сислових орієнтацій майбутніх фахівців з управління виступає спеціально організована побудова навчально-виховного процесу у вищому закладі освіти, спрямована на розвиток ціннісно-сислових складових особистості.

Наголосимо, що у Законі України «Про освіту», «Про вищу освіту», Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та інших документах зазначено важливість формування у молоді моральної життєвої мотивації, активної позиції громадянина, що зосереджує увагу підготовки у закладах вищої освіти компетентних професіоналів із сформованою системою цінностей.

В системі освіти зміни ціннісних орієнтацій залежить від відповідної роботи з молодим поколінням. В законі «Про освіту» визначена мета освіти наступним чином: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого,

культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [7].

Відповідно до Стратегії сталого розвитку України до 2030 року, «перехід до сталого розвитку – це процес зміни ціннісних орієнтацій багатьох людей. Визнаними міжнародними фундаментальними цінностями розвитку є свобода, рівність, солідарність, толерантність, повага до природи, спільна відповідальність. Національні цілі сталого розвитку базуються на політичних, економічних, соціальних, екологічних, моральних і культурних цінностях, властивих українському суспільству» [8, с. 6].

В. Дем'янюк [5, С. 26] акцентує увагу на формуванні ціннісно-сміслової сфери особистості засобами вищої освіти (тобто шляхом вивчення відповідних дисциплін навчального плану та участі у продуманих та системно організованих заходах поза навчальним процесом) відбувається через раціональне засвоєння науково представлені системи знань та емоційне переживання різноманітних життєвих ситуацій, що пропонуються в межах позаурочних заходів. Отож заклад вищої освіти покликаний створити специфічне середовище, що має забезпечувати передумови усвідомлення студентом власної суб'єктності та відповідного потенціалу щодо участі соціокультурних процесах.

У площині виховного аспекту, Ю. Блудова [2, С. 118] зазначає, що виховання високomorальної, духовно розвиненої і фізично здорової особистості – громадянина і патріота України, який здатен до високоякісної професійної діяльності та відповідальності за прийняті рішення, – виховна робота у ЗВО має бути спрямована на формування у студентів: 1) високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй державі, готовності до виконання громадянського обов'язку і конституційних обов'язків (патріотичне виховання); 2) гуманності, свідомої дисципліни та культури поведінки, сумлінності, працьовитості (моральне виховання); 3) здатності оцінювати життя за законами краси, розуміння значущості естетичних аспектів у праці, розвиненості естетичного почуття особистості, здатності проявляти естетичне переживання, формувати естетичний ідеал як соціально обумовлене уявлення про красу, суспільство, людину, мистецтві, потреби вносити красу в життя, побут, працю (естетичне виховання). Ґрунтуючись на положенні про залежність структури системи педагогічних засобів від структури об'єкта і предмета педагогіки, автор пропонує засоби виховання класифікувати таким чином: 1) засоби формування соціальних взаємин, що визначають громадянськість; 2) засоби формування відносин моральності; 3) засоби фор-

мування відносин, пов'язаних з естетичною культурою; 4) засоби формування відносин, що становлять різні сторони фізичної культури особистості [2, С. 118].

Цінними є розглянуті Н. Булатевич [4, С. 179-180] ідеї андрагогіки, які є продуктивними у сучасній моделі освіти, оскільки: студент відіграє визначальну роль в процесі свого навчання і у визначенні траєкторії цього процесу. Викладач підтримує розвиток від залежності до самоуправління, допомагає організувати самостійну роботу, яка є пріоритетною порівняно з іншими видами діяльності; досвід учасника навчального процесу, отриманий в процесі залучення до активних форм роботи, є джерелом навчання; готовність навчатися визначається внутрішньою мотивацією до навчання. Викладач створює сприятливі умови для навчання, враховуючи в навчальних програмах індивідуальні, конкретні цілі навчання кожного; педагогічна модель викладання передбачає набуття знань на майбутнє, часто без конкретного зв'язку з практичною діяльністю, тоді як андрагогічна модель орієнтована на навички, які можна застосовувати в теперішньому; андрагогічна модель представляє процес навчання як спільну діяльність студента та викладача на всіх етапах навчання, на відміну від педагогічної моделі, де спільна діяльність носить більш поверховий характер [4].

Відомим є той факт, що М. Рокич розглядав систему цінностей як укорінену впорядковану сукупність переконань, що стосуються переважних стилів поведінки або кінцевих станів існування відповідно до континууму відносної важливості [14, с. 27].

З метою вивчення системи ціннісних орієнтацій студентів (термінальних та інструментальних цінностей) здійснили дослідження з використанням методики М. Рокича «Ціннісні орієнтації». Автор до термінальних цінностей відносить внутрішні переконання особистості про цілі та кінцеві стани, до яких вона прагне, до інструментальних зараховує поведінкові стилі опанування термінальних цінностей. Методика ґрунтується на прийомі прямого ранжирування термінальних (цінностей-цілей) та інструментальних цінностей (цінностей-засобів).

Проведене дослідження свідчить, що в ієрархії термінальних цінностей більшість студентів поставили на вищі позиції: здоров'я, свобода, пізнання, активне діяльне життя, впевненість у собі, наявність хороших і вірних друзів. У системі інструментальних цінностей студентів вищі ранги займають відповідальність, незалежність, чесність, самоконтроль, сміливість у відстоюванні власних думок, освіченість.

Підсумовуючи емпіричні результати методики, припустимо, що на вибір цінностей мав

вплив активного включення молодого покоління у суспільно-політичні події в Україні. Студенти усвідомлюють, що значимо на сьогодні, розвиток громадянської самосвідомості і готовності стати на захист Батьківщини для формування фахівця – соціально активне життя, важливе пізнання, сміливість у відстоюванні власних думок, освіченість, для зміни у суспільстві.

У спектрі професійного аспекту становлення ціннісно-сміислової сфери відбувається у площині зростання студента і як особистості, і як фахівця. Результатом професійної освіти з позицій компетентісного підходу є сукупність компетенцій, яких набуває студент у процесі навчання і які є результатом його власних зусиль. Професійна компетентність бакалаврів спеціальності «Психологія» у своїй загальній складовій заснована на цінностях, які представлені в загальній та спеціальній складовій стандарту та в результатах навчання. Розглянемо, які цінності представлені у стандарті підготовки бакалавра психології [11].

ЗК10. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні;

ЗК11. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

СК11. Здатність до особистісного та професійного самовдосконалення, навчання та саморозвитку

Вважаємо, що під час навчання у закладі вищої освіти актуально формувати свідому, суспільно активну особистість, здатну до саморозвитку і самореалізації, пошуку та прийняття осмислених професійних рішень.

Важливим для нашого дослідження є «формування особистості не тільки з високим рівнем інтелектуального розвитку, але й високодуховним, морально зрілим, соціально активним, творчим потенціалом» переконані як науковці, так і практики позашкільної освіти [12, с. 44–45]. Поділяємо переконання, що задля системного розвитку позашкільної освітньої галузі важливо реалізовувати ключові цільові та організаційно-педагогічні пріоритети, серед яких виділяються: «розширення навчально-виховної тематики, спрямованої на формування активного життєвого самовизначення зростаючої особистості, її здат-

ностей до побудови власної життєвої траєкторії розвитку і становлення як громадянина й патріота завдяки трансляції основних ідей та цінностей європейського суспільства як необхідного елемента європейської інтеграції; розроблення технологій формування у зростаючої особистості ціннісних орієнтацій і вмій, потрібних для життєдіяльності в сучасному європейському співтоваристві на основі широкого впровадження нових інтерактивних форм і методів навчання, сучасних інформаційних та комунікаційних технологій» [12, с. 24–25].

Висновки. Показники ціннісно-сміислової сфери особистості впливають на всі сфери життя, здійснюють кількісні та якісні зміни показників як особистісної так і соціальної сфер особистості. Навчально-виховний процес варто орієнтувати на формування демократичних цінностей та розвивати професійні орієнтації майбутніх фахівців. Важливо на етапі навчання студентів застосовувати програму психологічного супроводу становлення ціннісно-сміислової сфери майбутніх фахівців. Значущими компонентами побудови ціннісно-сміислової сфери виступає система особистісних цінностей, ціннісні орієнтації, особистісні смисли.

Від розвитку ціннісно-сміислової сфери особистості залежить її майбутнє, психологічна готовність до виконання своїх професійних обов'язків. У професійному становленні майбутніх фахівців важливо приділяти особливу увагу усвідомленню власних ціннісних та професійно-ціннісних особливостей, розвитку життєвих та професійних ціннісних орієнтацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антоненко Т. Л. Ціннісно-сміслова сфера особистості – фундаментальна основа її духовної безпеки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 3 (78). 2017. С. 25–33
2. Блудова Ю. О. Виховання здобувачів освіти на основі базових національних цінностей як методологічної бази сучасної освітньої концепції зов. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*: матер. Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 29–30 травня 2020 р.) / ред. колегія : В. М. Завгородня, А. М. Куліш, та ін. Суми : Сумський державний університет, 2020. С.117–118.
3. Братусь Б. С. Аномальная личность. М. : Мысль, 1988. 308 с.
4. Булатевич Н. М. Андрагогічна модель викладання психології в сучасному класичному університеті. *Класичний університет в контексті викликів епохи (Classic University in the Context of Challenges of the Epoch)* : матеріали укр.-польськ. наук. конф. (м. Київ, 22–23 вересня 2016 року). К, 2016. С. 179–180.
5. Дем'янюк В. В. Професійно-ціннісна підготовка як практичний засіб формування ціннісно-сміислової сфери майбутніх фахівців. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. Випуск № 14. 2018. С. 23–28

6. Мотков С. О. Ціннісно-смыслова сфера особистості: роль, структура та функції. *Психологічний часопис*. 2018. № 10. С. 105–128. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2018_10_9
7. Про освіту: Закон України 5 вересня 2017 року № 2145-VIII / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
8. Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року: Проект Закону України від 07.08.2018 № 9016 / Інформаційно-правова і комунікаційна Платформа LIGA:ZAKON «Законодавство України». URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH6YF00A.html
9. Руснак І. С., Іванчук М. Г. Педагогіка і психологія вищої школи: Навч.-метод. посіб. Чернівці: Рута, 2008. 176 с.
10. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики права и общественных отношений. Санкт-Петербург: РХГИ. 2000. 1055 с.
11. Стандарт вищої освіти України рівень вищої освіти перший (бакалаврський) ступінь вищої освіти бакалавр галузь знань 053 «Психологія» спеціальність 053 «Психологія». Видання офіційне. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2019. 15с.
12. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: монографія / за ред. В. В. Мачуського. Київ: Задруга, 2017. 220 с.
13. Ящишина Ю. М., Мироненко Є. В. Особливості розвитку ціннісно-смыслових орієнтацій майбутніх управлінців. *Научный вестник ДГМА*. 2017. № 1 (22Е). С. 211–221. URL: [http://www.dgma.donetsk.ua/science_public/science_vesnik/%E2%84%961\(22%D0%95\)_2017/article/32.pdf](http://www.dgma.donetsk.ua/science_public/science_vesnik/%E2%84%961(22%D0%95)_2017/article/32.pdf)
14. Rokeach M. The Nature of Human Values. New York : Free Press, 1973. 438 p.

ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

CHARACTERISTICS OF SELF-PERCEPTION OF TEENAGERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AS THE BASIS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE

Стаття присвячена вивченню особливостей самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи соціально-психологічної компетентності. Виявлено, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладах особистості, що розвивається нормотипово. Соціально-психологічну компетентність в сучасній українській психології розглядають як особистісне утворення, що складається з системи когніцій, мисленневих процесів та компетенцій, що транслює діяльність; міжособистісної взаємодії, ефективних рішень, побутової діяльності, а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо. Важлива задача спеціальної психології полягає в екстраполяції даних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення.

Закономірності, отримані в процесі емпіричного дослідження, дозволяють нам стверджувати, що в умовах зниження інтелекту підлітковий період є найбільш чутливим не тільки для розвитку соціалізації, але й для формування соціально-психологічної компетентності, основу якої складають компоненти самосприйняття. Необхідно враховувати стабільність розвитку ведучих та другорядних симптомокомплексів, які складають феномен самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Метод поперечних зрізів дозволив нам зафіксувати загальну позитивну картину процесу самосприйняття, кризові прояви літичні, а підлітковий вік для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку є чутливим щодо формування соціально-психологічної компетентності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в дослідженні структури соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ключові слова: самосприйняття, підліткова криза, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, соціально-комунікативна компетентність, симптомокомплекс.

The article is devoted to the study of the peculiarities of self-perception of adolescents with

intellectual disabilities as the basis of social and psychological competence. It was revealed that the study of the problem of socio-psychological competence was carried out mainly on the examples of a personality that develops normatively. Socio-psychological competence in modern Ukrainian psychology is considered as a personal formation consisting of a system of cognitions, thought processes and competences that translates activity); interpersonal interaction, effective solutions, household activities, and socio-psychological competence is determined by the influence of family, work, mass media, religion, cultural and public organizations, etc. An important task of special psychology is the extrapolation of these trends into the sphere of the formation of the personality of a child with special educational needs, in particular, the development of his competence, the ability to be successful in social manifestations, the ability to effectively perform tasks, and the responsibility for the development of adolescents with intellectual disabilities of the necessary social competences are carried by their entire social environment.

An important task of special psychology is the extrapolation of these trends into the sphere of the formation of the personality of a child with special educational needs, in particular, the development of his competence, the ability to be successful in social manifestations, the ability to effectively perform tasks, and the responsibility for the development of adolescents with intellectual disabilities of the necessary social competences are carried by their entire social environment.

The regularities obtained in the process of empirical research allow us to state that, in conditions of intellectual delay, the adolescent period is the most sensitive not only for the development of socialization, but also for the formation of social and psychological competence, the basis of which are the components of self-perception. It is necessary to take into account the stages of development of leading and secondary symptom complexes that make up the phenomenon of self-perception of adolescents with intellectual disabilities.

The method of cross-sections allowed us to record a general positive picture of the process of self-perception, crisis manifestations are lytic, and adolescence for children with intellectual disabilities is sensitive to the formation of social and psychological competence.

Prospects for further scientific investigations consist in the study of the structure of social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities.

Key words: self-perception, adolescent crisis, adolescents with intellectual disabilities, social-communicative competence, symptom complex.

УДК 159.922.76-053.6:316.6(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.26>

Кравець Ю.О.

аспірантка

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук

України

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука має достатній досвід застосування компетентнісної парадигми у вивченні особи-

стості. Необхідно відмітити, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладах

особистості, що розвивається нормотипово. Так, Т. Яценко визначає соціально-психологічну компетентність як важливу характеристику активності особистості, яка є складноорганізованою системою, що містить в собі суб'єктивно значущі психологічні знання та відповідні їм компетенції, ставлення, особливості особистості, завдяки яким поведінка стає конгруентною, а прийняті рішення ефективними та конструктивними [12]; Т. Єрмаков також розглядає соціально-психологічну компетентність як складну характеристику людини, яка підтримує її умілість, вправність у конкретному колі питань, тобто компетентність вчений вважає особистісною якістю, а компетенцію – колом питань, які характеризують цю якість [4]. Інші підходи до соціально-психологічної компетентності полягають в тому, що її розглядають як: особистісне утворення, яке складається з системи когніцій, мисленнєвих процесів та компетенцій, що транслює діяльність (М. Докторович [3]); міжособистісної взаємодії (Л. Орбан-Лембрик [7]), ефективних рішень, побутової діяльності (М. Острячко [8]), а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо (R. Boshier [13]).

Однією з важливих задач спеціальної психології є екстраполяція цих провідних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення. Дослідженнях сучасних українських вчених (Ю. Галецька [2], В. Засенко [5], Л. Прохоренко [5], І. Романшин [9], Г. Соколова [10], Я. Утьосов [11] та ін.) доводять необхідність зосередження дослідницької уваги на формуванні компетенцій ефективної взаємодії з оточуючими, розв'язування проблемних ситуацій та прогнозуванні їхніх наслідків, розвитку емпатійних компетенцій та навичок упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на таке широке коло поставлених проблем, сучасні українські науковці залишаються єдиними у основному методологічному підході до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелекту та спираються на врахування вікових, індивідуальних особливостей дитини та специфіки протікання дизонтогенезу. Виходячи з цього, продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах: зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченні

дитини в колективі та в процесі групової взаємодії; опори на індивідуальні особливості підлітків; позитивний вплив на них та емоційне сприйняття соціальних ситуацій (Я. Утьосов [11]).

Підтримуючи підхід до соціалізації, прийнятий у вітчизняній психологічній науці, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як сформовану у них здатність набувати знання, цінності, соціальні навички, соціальну сензитивність, завдяки яким стає можливою інтеграція дитини у суспільство та її адаптивна поведінка.

Мета статті: репрезентувати результати емпіричного дослідження особливостей самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи їхньої соціально-психологічної компетентності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у спеціальній психології.
2. Виділити основні напрямки в дослідженні проблеми соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.
3. Представити результати емпіричного дослідження.

Об'єкт дослідження: особливості особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження: особливості самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи їхньої соціально-психологічної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження здійснювалося за допомогою проєктивної малюнкової методики «Намалюй себе», модифікованої нами на основі методики Р. Бернса «Намалюй людину». Для виявлення динаміки самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку нами був застосований метод поперечних зрізів – констатуючі зрізи на вибірці були отримані у підлітків 12 та 15 років.

Спираючись на методики та основні завдання дослідження, ми припустили, що основними симптомокомплексами самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку можуть вважатися ті, що розкривають особливості процесу соціалізації в цей період та відповідають віковим особливостям підліткового віку, як-от: психологічна незахищеність, тривожність, ставлення до себе, комплекс неповноцінності, ворожість, конфліктність, проблеми у спілкуванні та депресивність. Ми припускаємо, що такі симптомокомплекси не тільки розкривають вікові закономірності розвитку особистості в пубертаті, але й характеризують соціальну специфіку процесу соціалізації. Виділена

система симптомокомплексів є ієрархізованою – одні з них виконують подвійну функцію в процесі соціалізації, інші – другорядну, але сукупно вони складають цілісну картину самоприйняття та основних детермінант процесу становлення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

У виділеній системі симптомокомплексів провідну функцію виконує психологічна захищеність, яка створює умови для позитивного ставлення дитини до себе, тобто ми маємо підстави припускати, що ступінь виразності саме цього провідного симптомокомплексу є важливим показником успішної соціалізації підлітків з порушенням інтелекту та розвитку їхньої соціально-психологічної компетентності. Перший констатуючий зріз за допомогою модифікованої малюнкової методики показав, що саме психологічна незахищеність є важливим показником самосприйняття в цей період. Свого максимуму вона досягає у 12 років (82 бали) з тенденцією до подальшого зниження у 15 років (60 балів).

Після впровадження спеціально розробленої корегуючої системи занять нами було зафіксовано відчутне зниження кількісних та якісних проєктивних показників психологічної незахищеності – у 12 років було зафіксовано 40 балів та у 15 років – 25 балів відповідно.

Ми інтерпретуємо такий продуктивний рух у зниженні відчуття психологічної незахищеності поступовими позитивними змінами в процесі набуття соціально-психологічних компетенцій, які надають підліткам з порушеннями інтелектуального розвитку навички успішної соціалізації.

Наступним важливим симптомокомплексом підліткового віку взагалі та особливостей самосприйняття в цей період є тривожність, яка характеризує особливості протікання пубертатної кризи.

Оцінюючи констатуючі поперечні зрізи, ми бачимо, що у 12 років в наших респондентів фіксується підвищена тривожність (57 балів), яка суттєво знижується у 15 років (24 балів). Аналогічна тенденція фіксується після корегуючих впливів. Тому ми можемо припустити, що така тенденція є притаманною для пубертата в цілому, як з нормативним розвитком психіки, так і з особливим, оскільки вікові коливання тривожності поступово формуються в процесі становлення соціально-психологічної компетентності та впливають на самосприйняття підлітків.

Наступний важливий симптомокомплекс, який впливає на самосприйняття та соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку – це комплекс неповноцінності, який можна розглядати як результат фрустрованої потреби у доланні негативних соціальних обставин.

Для побудови корекційних впливів важливою є теза А. Адлера, що комплекс неповноцінності як важливе вікове новоутворення в підлітковому віці виконує не тільки руйнівну функцію, він сприяє доланню складних соціальних ситуацій та закріпленню в них відчуття неповноцінності. Але при неблагоприємних соціальних умовах цей комплекс закріплюється та переходить у особистісну рису. В процесі констатуючих зрізів нами була зафіксована динаміка зростання даного симптомокомплексу, що є показником існування пубертатної кризи у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ворожість та конфліктність в підлітковому віці споріднені, утворюють комплекс ворожості, але, як показали результати нашого дослідження, у самосприйнятті в цей період представлені по різному, оскільки підліткова ворожість завжди спрямована на конкретний об'єкт, конфліктність може не бути конкретно спрямованою, але в підлітковому віці вони у комплексі надають емоційну розрядку. Тому й підліткова конфліктність може бути випадково спрямованою.

На дванадцятому та п'ятнадцятому роках у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку ми зафіксували низькі показники за комплексом ворожості, що можна пояснити нерозвиненою афективною сферою. Цікавим є факт, отриманий в результаті аналізу дитячих малюнків – у підлітків з порушеннями інтелекту не зафіксовані самовпевненість та імпульсивність при оцінюванні себе. Ми вважаємо, що цим можна пояснити відносну безконфліктність та позитивність самосприйняття та поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Проблеми у спілкуванні проявляються на тлі вираженого комплексу неповноцінності та узгоджені з рівнем тривожності. В процесі постдіагностичної бесіди переважна більшість підлітків казали, що їхні труднощі в процесі спілкування пов'язані з сором'язливістю. Наприклад, малюнок Сергія Д., 12 років, продемонстрував наявність тривожності, підвищеної сензитивності до оцінок оточуючих, проблеми у спілкуванні. Таку ж тенденцію, але на тлі низької самооцінки, ми зафіксували на малюнку Миколи Т., 12 років, на якому ще виділяється дуже високий рівень тривожності.

Динаміка депресивності, відображена методом продольного зрізу, показує її низький рівень. На 12 році життя депресивність виконує другорядну функцію у самосприйнятті та фактично не впливає на становлення соціально-психологічної компетентності, пізніше, на 15 році така тенденція зберігається, але загальний фон депресивності незначно підвищується. Таку тенденцію ми зафіксували на малюнку Катрусі М., 12 років; Олени Г., 15 років та Тетяни Т. 12 років.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлено, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладових особистості, що розвивається нормотипово. Соціально-психологічну компетентність в сучасній українській психології розглядають як особистісне утворення, що складається з системи когніцій, мисленнєвих процесів та компетенцій, що транслює діяльність); міжособистісної взаємодії, ефективних рішень, побутової діяльності, а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо. Важлива задача спеціальної психології полягає в екстраполяції даних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення.

Закономірності, отримані в процесі емпіричного дослідження, дозволяють нам стверджувати, що в умовах зниження інтелекту підліткового періоду є найбільш сензитивним не тільки для розвитку соціалізації, але й для формування соціально-психологічної компетентності, основу якої складають компоненти самосприйняття. Необхідно враховувати стадійність розвитку ведучих та другорядних симптомокомплексів, які складають феномен самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Метод поперечних зрізів дозволив нам зафіксувати загальну позитивну картину процесу самосприйняття, кризові прояви літичні, а підлітковий вік для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку є сензитивним щодо формування соціально-психологічної компетентності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в дослідженні структури соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ван Джун, Будіянський М.Ф. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка. *Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського*. 2008. № 1–2. С. 191–195.
2. Галецька Ю. Програма формування соціально-побутових навичок у дітей з помірним та тяжким

ступенем інтелектуального порушення. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск № 15. 2020. С. 106–112.

3. Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшогопідлітка з неповної сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Марина Олександрівна Докторович; Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2007. 208 с.

4. Єрмаков Т.І. Індивідуальне розуміння концепту "Я" як ключова компетентність особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2014. Вип. 6 (9). С. 200–207.

5. Засенко В., Прохоренко Л. «Особливі діти» в умовах особливого навчального року. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. Том 2 № 2 (2020). С. 1–6.

6. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–110.

7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Київ : Академвидав, 2018. 446 с

8. Острянюк М.М. Формування активної громадянської позиції студентів –майбутніх педагогів. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. Чернігів, 2009. Вип. 74, т. 2. С. 62–65.

9. Романишин І.М. Формування моральних відносин підлітків в умовах мікро соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Тернопіль, 2002. 19 с.

10. Соколова Г. Б., Кравець Ю. О. Деякі аспекти соціально-психологічної компетентності як умови залучення підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціального простору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2022. Вип. 1. С. 140–143.

11. Утьосов, Я. А., Утьосова О. І. Спеціальна методика дослідження основних показників сформованості соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ:, 2021. Вип. 41. С. 107–114.

12. Яценко Т.Є. Психологічна компетентність як еколого-психологічна характеристика особистості сучасного педагога. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2011. Т. VII: Екологічна психологія. Вип. 26. С. 590–599.

13. Boshier R. Running to win: the contest between lifelong learning and lifelong education in Canada. *New Zealand Journal of Adult Learning*. 2001. No 28 (2). P. 6–29.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РІВНЯ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ТА ВЛАСНОГО РОЛЬОВОГО КОЛА СУЧАСНОЇ ЖІНКИ

FEATURES OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DEVELOPMENT LEVEL OF EMPATHY AND THE OWN ROLE OF A MODERN WOMAN

В статті теоретично досліджено становлення рольової теорії як підходу до вивчення особистості. Згідно з рольовою теорією особистість описується за допомогою засвоєних і прийнятих нею соціальних функцій і зразків поведінки, тобто ролей. Представлено особливості вивчення поняття «роль» в психології як засобу і механізму включення особистості в певну соціальну групу. Проаналізовано особливості особистості сучасної жінки, яка орієнтована на кар'єрний розвиток в умовах сьогодення. В роботі розкрито особливості кола ролей сучасної жінки, а також визначено склад основних ролей. Встановлено рівень рольової недостатності та рольової надмірності сучасної жінки. Виявлено домінуючі за значимістю ролі для жінки, а також ролі з максимальним дефіцитом реалізації. Проаналізовано значимість та рівень реалізації ролей сучасною жінкою та рівень її задоволеності сформованим колом ролей. Визначено рівень розвитку емпатії сучасної жінки як емоційного відгуку людини на переживання інших людей, що виявляється як у співпереживанні, так і в співчутті. Визначено рівень емпатії за декількома показниками, кожен з яких виражає ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. Встановлено взаємозв'язки між сформованим колом ролей сучасної жінки та виявленими особливостями розвитку емпатії. Використано метод кореляційного аналізу для виявлення прямих та обернених взаємозв'язків між показниками шкал задіяних у дослідженні методик. Виявлено та детально описано особливості взаємовпливу рівня розвитку емпатії сучасної жінки та кола її основних ролей.

Ключові слова: особистість, сучасна жінка, роль, коло ролей, емпатія, емпатійні почуття.

The article theoretically examines the development of role theory as an approach to the study of personality. According to the role theory, the personality is described with the help of social functions and patterns of behavior that have been learned and adopted by it, i.e., roles. Features of the study of the concept of «role» in psychology as a means and mechanism of inclusion of an individual in a certain social group are presented. The characteristics of the personality of a modern woman, who is focused on career development in today's conditions, are analyzed. The work reveals the features of the range of roles of a modern woman, and also defines the composition of the main roles. The level of role deficiency and role excess of a modern woman has been established. Roles dominant in terms of significance for women, as well as roles with the maximum deficit of implementation, were identified. The importance and level of role realization by a modern woman and the level of her satisfaction with the formed circle of roles are analyzed. The level of development of empathy of a modern woman is determined as a person's emotional response to the experiences of other people, which is manifested both in empathy and sympathy. The level of empathy was determined according to several indicators, each of which expresses the attitude towards parents, animals, the elderly, children, heroes of works of art, familiar and unfamiliar people. Interrelationships have been established between the formed circle of roles of a modern woman and the identified features of the development of empathy. The method of correlation analysis was used to identify direct and inverse relationships between the indicators of the scales of the methods used in the study. The peculiarities of the mutual influence of the level of development of empathy of a modern woman and the range of her main roles have been identified and described in detail.

Key words: personality, modern woman, role, circle of roles, empathy, empathetic feelings.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.27>

Маєр Ю.В.

аспірант кафедри практичної психології Криворізький державний педагогічний університет

На сучасному етапі розвитку українського суспільства різко змінюється ставлення оточуючих до особистості жінки. Історичні ролі жінки-матері, жінки-берегині поступово змінюються ролями у діловій та професійній сфері. Жінка стає активним суб'єктом суспільного життя та включається у різні процеси життєдіяльності суспільства. Саме тому дослідження психологічних особливостей сучасної жінки є актуальною проблемою сьогодення. Крім того, психологічні особливості жінки стають предметом зацікавленості не лише науковців, практиків, але й її самої. Сучасна жінка орієнтована на пізнання себе, своїх психологічних особливостей, розуміння взаємозв'язків між ними, а також прагне впливати на їх розвиток.

Жінка сьогодні готова прийняти на себе велику кількість ролей, заміщуючи більш важ-

ливими ті, які перестають набувати актуальності в її житті або доповнюючи власний рольовий спектр. Сучасна жінка залишається емоційною особистістю, здатною до співпереживання та співчуття, намагаючись приймати на себе ролі інших та виявляти емпатійні почуття по відношенню до оточуючого світу. Саме тому для нас є актуальним дослідження рольового кола сучасної жінки та його взаємозв'язку з особливостями розвитку її емпатії.

Поняття «роль» було введено у психологію Дж. Мідом та Р. Лінтоном у 30-х роках ХХ століття. Пізніше поняття соціальної ролі було сформовано в роботах Е. Дюркгейма, М. Вебера, Я. Морено, Т. Парсонса, Р. Парка, Р. Мертона, Ч. Кулі, Дж. Мура, А. Таллера, Т. Шибутані, Е. Берна, Г. Блумера, Э. Гоффмана та інших. У вітчизняній психології рольова

теорія особистості досліджувалась І. Коном, Я. Божович, В. Ядовим, П. Горностаєм, З. Мірошник, Н. Корабльовою, Л. Карамушкою, В. Федорчуком та ін.

Як ми зауважували, першим почав розглядати рольову теорію особистості Джордж Герберт Мід, роблячи акцент на народженні та становленні власного Я особистості. Д. Мід вказує, що людина постійно взаємодіє із суспільством, приймаючи його норми та правила, саме тому передбачити її поведінку в різних умовах неможливо. Необхідно зазначити, що людина є моделлю тих міжособистісних відносин, які найчастіше повторюються в її житті. Спілкуючись із різними людьми, реалізуючи різні ролі, особистість постає певним об'єднанням тих ролей, які постійно на себе приміряє. За визначенням Д. Міда: «Роль – це соціальна функція особистості; відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людини, в залежності від її статусу, позиції в суспільстві» [7].

Важливим поняттям у теорії ролей виділяють «прийняття ролі іншого». Під даним поняттям розуміють уявлення особистості самої себе на місці іншої людини, з якою вона взаємодіє в даний період часу, а також розуміння рольової поведінки іншої людини. Без такої відповідності не може виникнути взаємодія, взаємний вплив один на одного, а людина не може стати соціальною істотою, усвідомити значимість та відповідальність власних дій і вчинків.

Засновник психодрами та соціометрії, відомий психіатр, соціальний психолог та психотерапевт Якоб Морено наголошує на тому, що кожна особистість складається із певного набору ролей. Серед таких ролей вчений виокремлював: соматичні (або психосоматичні) ролі, які обумовлені потребами та емоціями особистості; психічні ролі, які розширюють сферу переживань людини; соціальні ролі, які розвиваються в структурі соціальної взаємодії; інтегративні (трансцендентні) ролі, які покликані для переходу особистості до загального погляду на світ [9].

І. С. Кон зауважує, що не існує одного єдиного значення поняття «роль» і наголошує на тому, що роль – це певний аспект поведінки, життєдіяльності особистості, який, по своїй суті, не можна назвати органічним та переживається як несправжнє, зовнішнє та відрізняється від істинного. Перебувати в ролі, на його думку, означає грати, прикидатись, вдавати та усвідомлювати штучність власної поведінки [5].

В свою чергу Т. Шибутані розрізняє 2 типи ролей – конвенціональні та міжособистісні. Конвенціональна роль характеризується як певний запропонований шаблон поведінки, який очікується від людини в конкретній ситуації. Міжособистісні ролі визначаються взаємодією людей один з одним.

В подальшому Т. Шибутані пропонує два поняття: «відігрування ролі» та «прийняття ролі». Відігрування ролі – це така організація поведінки людини, що відповідає нормам суспільства, а прийняття ролі – це певна вимога до особистості, відповідно якій їй необхідно уявляти себе на місці іншої людини, прагнути уявити, як саме вона виглядає очима іншого.

Більшість ролей, які приймає на себе людина, є особистісно незначущі для неї. Серед таких ролей можна виділити роль пішохода, роль покупця і т.п. Відсутність або наявність таких ролей людина непомітно сприймає, не акцентуючи увагу, не вкладаючи в них частину власного Я. Тоді як інші ролі, яких помітно менше, насамперед саме ті, які пов'язані з її головним статусом, сприймаються, як частина Я особистості. Втрата цих ролей може сприйматись людиною як внутрішня трагедія [10].

Л. І. Божович, досліджуючи формування особистості в дитячому віці, розглядає «роль» як механізм соціалізації. Посилаючись на дослідження зарубіжних психологів, які вивчають процес соціалізації, вона розкриває зміст основних понять теорії ролей, використовуючи такий приклад: людина займає у суспільстві певну позицію, а з нею обов'язково пов'язана сукупність прав та обов'язків. Виходячи з цього, суспільство можна розглядати як систему взаємодіючих позицій, а позицію – як структурно оформлену одиницю суспільства. Роль у такій інтерпретації означає сукупність дій, які виробляє суб'єкт реалізації займаної ним позиції [1].

Позиція пов'язана не лише з системою дій, а і з системою очікувань. Від людини, яка займає ту чи іншу позицію, оточуючі чекають на відповідні дії. І сама людина розраховує на певне ставлення до себе. Роль – це організовані дії щодо виконання позиції, а позиція є по суті система очікувань [1].

П. Горностай у своїх дослідженнях характеризував рольову позицію як місце в конкретній системі соціальних взаємин, де постійно змінюються соціальні функції. На думку П. Горностая рольова теорія особистості базується на понятті «локус рольового конфлікту», що визначає основну стратегію поведінки особистості в умовах рольового розвитку [2].

Значний внесок у дослідженні рольової теорії особистості зроблений З. М. Мірошник. Розглядаючи проблеми професійних ролей вчителя початкових класів автор зробила акцент на тому, що безпосереднє значення ролей, які виконує вчитель та рольова структура особистості, виступають основною метою, яку необхідно реалізувати в процесі підготовки справжнього фахівця, професіонала. Рольова структура особистості – це психологічне утворення, в якому

рольові профілі інтегровано в конструктивні моделі поведінки. Діапазон і кількість ролей визначаються різноманіттям соціальних груп, видів діяльності та відносин, у які включена особистість, а також її потребами і інтересами [8].

Не можемо не звернути увагу і на дослідження Л. Карамушки, яка запропонувала об'єднати ролі у дві групи:

- професійно-функціональні ролі;
- соціальні ролі.

Перші пов'язані із виконанням безпосередньо професійної діяльності, другі характеризуються проявом активності людини в інших сферах діяльності (сімейній, творчій і т.д.). При цьому автор зазначає, що як професійно-функціональні, так і соціальні ролі можуть бути найрізноманітнішими у своїх проявах (активними і латентними, груповими та індивідуальними, формальними або неформальними, ситуативними або довготривалими) [4].

Проаналізувавши теоретичні основи дослідження феномену ролі можемо зробити висновок, що роль сприймається як очікування, вид діяльності, поведінка, уявлення, стереотип, соціальна функція і навіть набір певних норм.

Поняття «емпатія» привертало увагу багатьох дослідників, серед яких Е. Тітченер, А. Адлер, К. Роджерс, К. Рудестам, А. Бодальов, І. Юсупов, Д. Ельконін, Г. Андреева, В. Бойко, Г. Перепечина, А. Меграбян та ін., але єдиного визначення даного поняття не виокремлюють. Емпатію визначають як соціально-психологічну властивість особистості, що передбачає здатність емоційно реагувати на переживання іншого, розпізнавати емоційні стани інших людей, давати адекватну відповідь як вербального, так і невербального типу на переживання інших людей. Одним із перших розглянути емпатію почав Е. Тітченер, акцентуючи увагу на тому, що емпатія – це властивість особистості, яка відображає той стан, в якому в полі емоційної сприйнятливості особистості знаходяться відображення переживання інших людей [3].

А. Адлер зробив припущення про те, що явище емпатії пояснюється існуванням вродженого почуття спільності. Тобто, емпатія може виступати невід'ємною рисою приналежності особистості до людського роду. Вважається, що емпатія гальмує міжособистісну агресію і є невід'ємним компонентом емоційної сфери особистості [3].

Експериментальною частиною дослідження було охоплено 146 жінок, віком від 29 до 40 років міста Кривого Рогу. Для дослідження особливостей рольового репертуару сучасної жінки нами була використана методика «Коло основних ролей особистості», розроблена та апробована Л. В. Куликовим, Є. А. Мудровою та Т. А. Фатеевою [6]. Дана методика допомагає виявити склад основних ролей особистості сучасної жінки (їх кількості, значимості, ступеню реалізації), характеристику взаємозв'язків між ролями та виявити рівень задоволеності особистістю сформованим колом ролей.

Аналіз отриманих даних проведеного дослідження дозволяє нам сформулювати та порівняти особливості виконуваних жінкою ролей та значимість кожної із них для неї.

Виходячи з результатів дослідження ми бачимо, що найбільш значимими ролями для жінок виступають ролі матері, дружини та доньки. Ці ж ролі є також виконуваними (прийнятими на себе) майже для кожної опитуваної. Дані результати є свідченням того, що незалежно від особливостей розвитку сучасного суспільства, його орієнтації на жінку-професіонала, жінку-кар'єристку, головними та сталими для жінок залишаються ролі у родинних зв'язках.

Серед ролей, які не посідають першого місця у постійності їх виконання, але показники близькі між частотою та значимістю ролі, можемо виділити ролі в професії. Сучасна жінка прагне до професійного розвитку, кар'єрного зростання, активно цьому сприяє, а тому вказані виконувани ролі даного критерію наближені до значимих, важливих.

Слід звернути увагу на ролі у творчій діяльності. За результатами дослідження та

Таблиця 1

«Коло основних ролей особистості»

Найчастіше згадані ролі	Рольове навантаження	Значимість ролі
Мати	100%	100%
Дружина	98%	96%
Донька	94%	89%
Подруга	74%	69%
Коханка	54%	32%
Господарка (прибиральниця, кухар і т.п.)	49%	44%
Ролі в професії	75%	74%
Ролі посадового статусу	52%	39%
Ролі користувача/власника	13%	5%
Творчість	15%	67%

наведеними у таблиці даними ми можемо побачити, що значимість цих ролей значно вища за постійність виконання цієї ролі. Тобто, жінка прагне розвинути себе в творчій діяльності, приділяти увагу власному хоббі, але постійність виконання цих ролей надто низька. Передусім це може бути пов'язано із нестачею вільного часу та браком матеріального забезпечення.

Проаналізувавши показники рольової недостатності та рольової надмірності можемо говорити про те, що більшість жінок (98%) відчувають саме недостатність виконуваних ролей. Це означає, що майже всі опитувані жінки хотіли б додатково виконувати ролі, які з будь-яких причин на даному етапі їм не вдається реалізувати. Серед найчастіше названих ролей даної категорії можемо виділити: художниця, акторка, фотограф, танцівниця, мандрівник. Відмічаємо, що більшість бажаних ролей, названих респондентами, ролі творчі або такі, що потребують додаткового вільного часу, певних матеріальних витрат та відсторонення (хоча б частково) від виконання ролей в родинних, дружніх, професійних зв'язках. За показником рольової надмірності було визначено, що переважають ролі домогосподарки, порадидача, керівника. Жінки, які виконують певну кількість ролей різних категорій та продовжують втілювати нові ролі відчувають, що спектр ролей поступово переповнюється і жінка вже не може виконувати велику кількість ролей одночасно або змінюючи їх. Саме тоді вона обирає певні пріоритети, намагаючись відмовитись від раніше прийнятих ролей. Жінки, які обирають пріоритетними напрямками творчість, саморозвиток, професійний розвиток, власне кар'єрне зростання поступово відчувають відсторонення до ролей домогосподарки, берегині домашнього вогнища. Схожі переживання відчувають ті жінки, які обирають залишатися в ролі господині домашнього затишку. Вони бажають відмовитись (перестати виконувати) професійні ролі, ролі керівників або ті, які заважають їм залишатися в обраних умовах.

Про схожу тенденцію свідчить і показник конфліктності ролей, в якому респонденти вказували ролі, які заважають їм виконувати інші. Більшість опитуваних жінок (88%) відмічають, що ролі в професії та ролі посадового статусу заважають виконувати ролі в родинних або дружніх зв'язках. 87% жінок вказують, що реалізації професійних ролей суперечить виконання таких ролей, як дружина, мати (88%), які, в свою чергу, перешкоджають і виконанню ролей у дружніх зв'язках (85%).

Для діагностики рівня емпатії сучасних жінок нами була використана методика І. Юсупова «Діагностика рівня емпатії». [10] За результатами дослідження рівня емпатії опитуваних жінок ми побачили, що більшість із них (86%)

мають середній рівень емпатійності, 14% – низький рівень.

Нормальний (середній) рівень емпатійності притаманний переважній більшості опитуваних нами сучасних жінок. Слід зауважити, що вони не належать до особливо чутливих осіб. У міжособистісних відносинах вони, скоріше, схильні робити висновок про людей за їхніми вчинками, ніж довіряти своїм особистим враженням і почуттям. У спілкуванні такі жінки уважні, намагаються зрозуміти більше, ніж їм просто сказали, але при надмірному виливі почуттів співрозмовника відчувають роздратованість. Притримуються правила, що прийнятніше не висловлювати свою точку зору, не будучи впевненою, що вона буде прийнята. Під час читання художніх творів або перегляду фільмів частіше стежать за певною дією, ніж за переживаннями героїв твору чи кіно. Таким жінкам важко прогнозувати розвиток взаємовідносин між людьми, вчинки яких для них іноді можуть стати несподіваними. Вони не мають розкутості почуттів, що заважає повноцінному сприйняттю людей, які їх оточують.

14% опитуваних жінок показали низький рівень емпатії, що є свідченням того, що вони відчувають труднощі у встановленні контактів з оточуючими людьми та некомфортно почувуються в гучних компаніях. Ці люди не відрізняються власною високою емоційністю та часто не розуміють емоційних проявів у вчинках інших людей. В професійній діяльності ці люди надають перевагу чітким і конкретним справам та намагаються відсторонитись від роботи з людьми.

Для виявлення залежності між отриманими даними задіяних методик нами був використаний кореляційний аналіз. Значущі кореляційні зв'язки всіх задіяних в дослідженні показників при $N=146$ визначалися на рівні $p \leq 0,05$ та $p \geq 0,001$. Значущим для нас буде показник при $r_{xy} \geq 0,30$ ($p < 0,05$) та $r_{xy} \geq 0,39$ ($p < 0,01$).

За отриманими результатами ми виявили прямий кореляційний зв'язок між шкалами «Емпатія до батьків» та загальною оцінкою значимості ролей ($r=0,355$, при $p < 0,05$). Отриманий результат може свідчити про те, що установлені історично взаємозв'язки батьки – дитина відбиваються у свідомості особистості під час виконання різних ролей. Жінки, які мають високий показник емпатійності до власних батьків надають високої значимості власним виконуваним ролям.

При цьому нами в дослідженні був виявлений обернений функціональний зв'язок між тією ж шкалою «Емпатія до батьків» та конфліктністю ролей ($r = -0,352$, при $p < 0,05$). Такий зв'язок показує, що відчуваючи високий рівень емпатії до батьків жінка в меншій мірі відчуває конфліктність між реалізованими нею ролями. Історично батьки виступа-

ють підтримкою, опорою для сучасної жінки, вона сама виконує роль матері та відчувачи зі сторони родини сприяння, розуміння, допомогу може організувати власний рольовий спектр таким чином, щоб уникати в ньому певних рольових конфліктів.

Також були виявлені обернені кореляційні зв'язки між показником «Емпатія до тварин» та шкалами рольової недостатності та рольової надмірності ($r = -0,459$, при $p < 0,01$ та $r = -0,361$, при $p < 0,05$ відповідно). Отримані результати свідчать про те, що виявлення високого рівня емпатії у сучасних жінок до тварин дають можливість гармонізувати їм власну рольову наповненість та уникнути недостатності та надмірності кількості виконуваних ними ролей.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на взаємозв'язок між шкалою «Емпатія до літніх людей» та показниками шкал методики «Коло основних ролей особистості». Зауважимо, що всі отримані кореляційні зв'язки виявились оберненими. Так, обернений кореляційний зв'язок спостерігається між шкалою «Емпатія до літніх людей» та показником рольового навантаження ($r = -0,335$, при $p < 0,05$). Такий результат вказує на те, що високий рівень емпатії до літніх людей призводить до зняття рольового навантаження. Це може пояснюватись передусім тим, що літні люди потребують певної уваги до себе та допомоги з боку оточуючих (в даному випадку жінок, які брали участь в опитуванні). Відповідно до цього жінка не може прийняти додатково на себе інші ролі, так як її ресурс та вільний час спрямований на увагу до літніх людей, що перебувають у її оточенні. В деяких випадках жінка може відчувати необхідність відмовитись від деяких ролей задля того, щоб мати можливість проявляти емпатійні почуття до літніх людей.

Обернений функціональний зв'язок спостерігається також між шкалою «Емпатія до літніх людей» та показником рольової недостатності ($r = -0,319$, при $p < 0,05$). Тобто, чим вищий рівень емпатійності відчуває жінка до літніх людей, тим меншу рольову недостатність вона відчуває. Це може бути пов'язано з тим, що недостатність певних ролей рольової структури сучасної жінки компенсують виконувани нею ролі по відношенню до літніх людей, на які вона витрачає більше власного ресурсу та потенціалу.

Також оберненим кореляційним зв'язком характеризується взаємозалежність емпатії до літніх людей та показника дефіциту реалізації ролей ($r = -0,345$, при $p < 0,05$). Такий взаємозв'язок розкриває залежність між кількістю виконуваних ролей та можливістю проявляти емпатію до літніх людей. Якщо жінка проявляє високий рівень емпатії до таких оточуючих, то вона не відчуватиме дефіциту у реалізації ролей. Це може бути зумовлено заміщенням

нестачі ролей проявом особливої уваги до людей похилого віку.

Найбільше кореляційних зв'язків між шкалами методик «Діагностика рівня емпатії» та «Коло основних ролей особистості» було виявлено за показником «Емпатія до дітей».

Прямий функціональний зв'язок виявляється між шкалами «Емпатія до дітей» та рольовим навантаженням ($r = 0,414$, при $p < 0,01$). Всі опитувані нами жінки вказали роль матері як таку, що реалізують у своєму житті. За результатами методики «Діагностика рівня емпатії» нами також був виявлений високий рівень емпатії до дітей серед опитуваних жінок. Виходячи із результатів кореляційного аналізу можемо зробити висновок про те, що проявляючи емпатійні почуття до дітей рольове навантаження жінки також зростає, кількість прийнятих і виконуваних нею ролей збагачується новими. Серед таких ролей можна виділити не лише роль матері, а й гравця, няньки, порадирика, друга і т.п.

Також прямим кореляційним зв'язком характеризується взаємозалежність між «Емпатією до дітей» та показником оцінки значимості ролей ($r = 0,706$, при $p < 0,01$). Такий результат може бути пояснений тим, що сучасна жінка відчуває відповідальність за власне життя і життя дітей. Тому її ролі обдумані та набувають значимості, адже від їх виконання залежить не лише її майбутнє, а й майбутнє дитини.

Ще один прямий функціональний зв'язок виявлений серед показників «Емпатія до дітей» та показником рівня реалізації ролей ($r = 0,640$, при $p < 0,01$). Сучасна жінка, яка зберігає роль матері у своєму рольовому потенціалі та відчуває емпатійні почуття до дітей на вищому рівні реалізує всі свої прийняті ролі. Це пов'язано з почуттям її відповідальності за благополуччя родини, а також з тим, що велика кількість прийнятих ролей жінкою-матір'ю пов'язана з дітьми та вони виступають однією із детермінант розвитку жінки.

Серед показників шкал методики «Діагностика рівня емпатії» були виявлені обернені кореляційні зв'язки між показником «Емпатія до дітей» та шкалами рольової недостатності та А3 рольової надмірності ($r = -0,414$, при $p < 0,01$ та $r = -0,349$, при $p < 0,05$ відповідно). Ці показники є свідченням того, що відчуваючи емпатійні почуття до дітей жінка здатна гармонізувати свій спектр ролей, уникнути як його недостатності, так і надмірності, тобто прийняти бажані ролі, які б хотіла реалізувати та відмовитись від тих ролей, реалізація яких призводить до дисгармонії її рольового потенціалу. Жінка, яка знаходиться в погодженості із власним спектром ролей здатна виявляти співпереживання, турботу до дітей.

Значимі кореляційні зв'язки були виявлені між «Емпатією до незнайомих людей» та шкалою рольової недостатності ($r = -0,404$, при $p < 0,01$), а також шкалою дефіциту реалізації ролей ($r = 0,494$, при $p < 0,01$). Такі результати можуть бути пояснені тим, що виявляючи емпатійні почуття до незнайомих людей жінка наповнює свій особистий рольовий потенціал різними ролями (по відношенню до незнайомих людей), не відчуваючи при цьому недостатності ролей. Але, звернувши увагу на прямий функціональний зв'язок даної шкали із шкалою дефіциту ролей можемо зробити висновок про те, що ці «наповнюючі» ролі в подальшому не часто використовуються самою жінкою, що призводить до відчуття дефіциту реалізації ролей.

Аналізуючи загальний показник рівня розвитку емпатії та порівнюючи його із показниками шкал за методикою «Коло основних ролей особистості» нами був виявлений обернений кореляційний зв'язок зі шкалою рольової недостатності ($r = -0,507$, при $p < 0,01$). Високий рівень розвитку емпатії сучасної жінки спонукає її до виконання більшої кількості ролей, тим самим наповнюючи її рольовий спектр. Можемо також стверджувати, що жінка, яка не відчуває рольової недостатності, тобто поєднує у собі велику кількість різноманітних ролей, якими оперує та реалізує у своїй діяльності, здатна до вираження емпатійних почуттів по відношенню до оточуючих.

Прямий функціональний зв'язок виявлений між загальним рівнем розвитку емпатії та оцінкою реалізації ролей ($r = 0,434$, при $p < 0,01$). Проявляючи емпатійні почуття до різних об'єктів та суб'єктів, що оточують жінку, вона приймає на себе певні ролі, пов'язані з ними. В подальшому, виражаючи до оточуючих емпатійні почуття жінка реалізує ці ролі. Тому, чим яскравіше виражений рівень емпатії у жінки, тим вищим буде рівень реалізації її ролей.

Висновки з проведеного дослідження. Рольове коло сучасної жінки представляє собою певну структуру виконуваних та бажаних ролей, які жінка намагається реалізувати

у власній діяльності для досягнення певного результату. Репертуар ролей жінки в умовах сьогодення значно змінився та наповнився. Зберігаються історично закладені притаманні жінці ролі матері, дружини, орієнтовані на збереження домашнього затишку, але виникають і абсолютно нові ролі – професіонала, творця. Аналіз отриманих кореляційних зв'язків дає нам можливість говорити про те, що існує взаємозв'язок між особливостями рольового репертуару сучасної жінки та рівнем розвитку емпатії. Емпатійні почуття, виявлення яких притаманне сучасним жінкам, дозволяють набути та виконувати яскравіший спектр ролей сучасною жінкою. Різноманіття виконуваних ролей, їх кількість, якість та задоволеність жінки власним колом ролей зумовлюють і розвиток емпатії, емпатійних почуттів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Божович Л.І. Етапи формування особистості в онтогенезі. Зап. психол., № 4, 1978. С. 23–36.
2. Горностай П. П. Особистість та роль : Рольовий підхід в соціальній психології особистості. Київ : Інтерпрес ЛТД, 2007. 312 с.
3. Максименко С. Д. Психологія у соціальній та педагогічній практиці. Київ, 1998. 536 с.
4. Карамушка Л.М. Психологія управління: Навч. посіб. Київ: Міленіум, 2003. 344 с.
5. Корнев М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. Київ: Либідь, 2005. 304 с.
6. Куликов Л. В. Мудрова Е. А., Фатеева Т. А. Соціальна психологія: діалог Санкт-Петербург – Якутск. СПб., 2002. С. 127–133.
7. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: Пер. з англ. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 374 с.
8. Мірошник З.М. Психологічна характеристика соціальної ролі у структурі особистості сучасного вчителя. Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку, 2009. № 4, С. 24–25.
9. Морено Я. Психодрама. Пер. з англ. Вид-во ЕКСМО-Пресс, 2001. 528 с. ISBN 5-04-008402-1.
10. Shibutani T., society and personality: an interactionist approach to social psychology. N. J.: Prentice-hall, inc., 1961. 630 pp.

ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО НАПРУЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕННОСТІ

THEORETICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT OF NERVOUS AND MENTAL TENSION OF THE PERSONALITY IN A SITUATION OF UNCERTAINTY

Стаття присвячена теоретико-психологічному аналізу нервово-психологічного напруження особистості в ситуації невизначеності, який набуває особливого значення в умовах військової агресії. Інформаційне поле перенасичене екстремними новинами та зображеннями про війну, смерть і руйнування, ця інформація є для людей приголомшливою і страшною. Все це впливає на емоційне здоров'я українців, провокує тривогу та стрес. Дослідження вчених показують, що люди по-різному реагують на невизначеність, і що люди з більшою нетерпимістю до невизначеності можуть бути менш стійкими та більш схильними до поганого настрою, негативних або пригнічених почуттів і тривоги. Велика частина невизначеності, безпосередньо пов'язана із переживанням нервово-психічної напруги, яка призводить до значних психофізіологічних змін і на зовні може проявлятися у вигляді негативних емоцій, зміни поведінки, психосоматичних розладів, тощо. Розмежовано розуміння понять нервово-психічної напруги та психічної напруженості. Так, нервово-психічне напруження авторки відносять до категорії психічних станів, а психічну напруженість – до категорії психічних властивостей особистості. Небезпека нервово-психічної напруги для особистості полягає в тому, що вона проявляється в дезорганізації поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні подразники, труднощі в розподілі уваги, звуженні об'єму уваги та пам'яті, імпульсивних діях. У статті зазначено, що нервово-психічна напруга супроводжує будь-яку ускладнену діяльність й багато в чому залежить від рівня підготовки до неї. Виокремленні несприятливі фактори, які підвищують нервово-психічну напругу. Розглянуто ступені та класифікацію нервово-психічної напруги у відповідності до тих психічних функцій, зміна яких найбільш виражена в несприятливих умовах. Проаналізовано рівень і ступінь нервово-психічної напруги взаємності від різних умов, в особливості, від ресурсів, які розподіляє організм. Розглянуто залежність ступенів напруги від віку і статі особистості. Доведено, що нервово-психічна напруга в ситуації невизначеності є причиною

і в той же час одним із функціональних проявів емоційного стресу.

Ключові слова: ситуація невизначеності, нервово-психічна напруга, особистість, стресостійкість.

The article is devoted to the theoretical-psychological analysis of the neuro-psychological tension of the individual in a situation of uncertainty, which acquires special importance in the conditions of military aggression. The information field is saturated with breaking news and images of war, death and destruction, and this information is overwhelming and frightening for people. All this affects the emotional health of Ukrainians, provokes anxiety and stress. Research shows that people respond differently to uncertainty, and that people with a higher tolerance for uncertainty may be less resilient and more prone to low mood, negative or depressed feelings, and anxiety. A large part of the uncertainty is directly related to the experience of neuropsychological tension, which leads to significant psychophysiological changes and can outwardly manifest itself in the form of negative emotions, changes in behavior, psychosomatic disorders, etc. There is a limited understanding of the concepts of nervous and mental stress and mental tension. Thus, the author's nervous and mental tension belongs to the category of mental states, and mental tension belongs to the category of mental personality traits. The article states that nervous and mental stress accompanies any complex activity and much depends on the level of preparation for it. Unfavorable factors that increase nervous and mental stress are singled out. The degrees and classification of nervous-psychic stress in accordance with those mental functions, the change of which is most pronounced in adverse conditions, are considered. The level and degree of nervous and mental stress depending on various conditions, in particular, on the resources distributed by the organism, were analyzed. The dependence of stress levels on the age and gender of the individual is considered. It has been proven that nervous and mental stress in a situation of uncertainty is the cause and at the same time one of the functional manifestations of emotional stress.

Key words: situation of uncertainty, neuropsychological stress, personality, stress resistance.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.28>

Оверчук В.А.

д.економ.н., к.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Биковська Д.С.

магістрантка 2-го року навчання ОП
“Психологічна реабілітація”
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Постановка проблеми. Останнім часом людство живе в умовах невизначеності, реалії такі, що стрес став звичним і не контрольованим явищем. Майже неможливо прожити жодного дня, щоб не почути в новинах тривожну інформацію про виникнення проблем нових пандемій, національної безпеки, тероризму або катастрофи. Звідусіль нам нагадують, що це вже не спокійний і невинний світ, ЗМІ заповнюють екстрені новини та зображення про війну,

смерть і руйнування, ця інформація є приголомшливою і страшною. Все це впливає на емоційне здоров'я українців, провокує тривогу та стрес. Дослідження вчених показують, що люди по-різному реагують на невизначеність, і що люди з більшою нетерпимістю до невизначеності можуть бути менш стійкими та більш схильними до поганого настрою, негативних або пригнічених почуттів і тривоги. Дослідження нервово-психічного напруження в сучасних

умовах військового вторгнення росії в Україну набуває особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми невизначеності присвячені праці як зарубіжних та к і вітчизняних науковців, таких як С. Баднер, Р. Бріслін, Н. Нортон, Е. Френкель-Брунsvік, Р. Халлман, Л. Бурлачук, А. Гусев, С. Максименко, Є. Носенко, П. Лушин. Як свідчить аналіз наукових досліджень із зазначеної проблеми, однозначного розуміння невизначеності до цього часу не існує. Наприклад, на думку Д. Леонтьєва [1], невизначеність – це ситуація з невідомими змінними або відносна невідомість того, що відбувається. Інші фахівці, розглядають невизначеність як ситуацію, яка в суб'єктивному усвідомленні індивіда суворо не детермінована ні в засобах рішення, ні в кінцевому результаті. Представники зарубіжної школи розглядають невизначеність, як ситуацію подвійності, суперечливості і незв'язності інформації, що надходить [2]. Вітчизняні фахівці [3], розглядають невизначеність як стан (процес), що виникає в ситуації об'єднання мінливості ознак двох і більше психічних явищ, або як резерв різноманітних шляхів розвитку особистості та становлення нової ідентичності. Проблема нервово-психічного напруження ефективно розробляється в різних галузях психологічного знання: соціальної психології, психофізіології та ін. Дослідженням нервово-психічного напруження займалися такі вчені, як А. Бомбар, Т.А. Немчин, Н.И. Наєнко, О.Жданов. Результати досліджень доводять, що стан нервово-психологічного напруження негативно позначається на психічному та соматичному здоров'ї людини, внаслідок чого можуть з'явитися функціональні порушення нервової системи, які можуть стати джерелом інших захворювань, особливо серцево-судинних. Особлива увага в дослідженнях надається ситуаціям в яких тривале нервово-психологічне напруження супроводжується ослабленим соматичним станом, що призводить до виходу з ладу механізмів регуляції, внаслідок чого організм починає давати збої, з'являються розлади психічного та соматичного здоров'я, поведінкові розлади.

Формулювання цілей статті. Провести теоретико-психологічний аналіз поняття нервово-психічного напруження в ситуації невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Хоча життя часто сповнене невизначеності, оскільки ми не можемо передбачити майбутнє, наш життєвий досвід допомагає нам сформулювати обґрунтоване уявлення про те, якими можуть бути наші наступні кроки в тій чи іншій ситуації. В лютому 2022 року колективне почуття впевненості українців розчинилося у полум'ї війни. Війна спричинила багато змін, які відбуваються раптово та швидко, що призвело до постійного

стану невизначеності для багатьох. Невизначеність впливає на всіх людей по-різному. Характер і рівень невизначеності відіграє роль у фізіологічних і поведінкових реакціях. Люди часто реагують на невизначеність по-різному, залежно від індивідуальних, культурних і суспільних факторів. Деякі люди можуть «пристосовуватися до ударів долі», швидко адаптуючись до змін, тоді як інші борються з невідомим, незрозумілим, загрозливим, внаслідок чого відчувають хронічний стрес та постійну нервово-психічну напругу. Нервово-психічна напруга виникає в тяжких, несприятливих для психіки умовах, які вимагають перебудови всієї адаптаційної системи організму. Нервово-психічна напруга – психічний стан, який розвивається в умовах дефіциту часу та інформації при пред'явленні підвищених вимог до якості та обсягу результатів діяльності.

Слід розрізнити поняття нервово-психічна напруга та психічна напруженість. Якщо нервово-психічна напруга відноситься до категорії психічних станів, то психічна напруженість – до категорії психічних властивостей особистості. Нервово-психічна напруга відрізняється динамічністю, тимчасовим характером, а психічна напруженість відноситься до стабільних характеристик людини, що реалізуються у формі станів лише при певних специфічних для даної особистості умовах.

Небезпека нервово-психічної напруги для особистості криється в тому, що вона проявляється в дезорганізації діяльності та поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні роздратування, труднощі в розподілі уваги, звуженні об'єму уваги та пам'яті, імпульсивних діях. Такі зміни в психічній сфері безумовно негативно позначаються на рівні працездатності та безпечної діяльності особистості. Особливістю поведінки в стані нервово-психічної напруги є її негнучкість, відсутність лабільності та пластичності. В той же час стереотипні дії протікають скоріше, з тенденцією до автоматизму. Тому й загальною характеристикою стану нервово-психічної напруги вважається порушення структури життєдіяльності.

Нервово-психічна напруга розглядається як загальна реакція організму при зміні стереотипу діяльності і найбільш різко виявляється при реальній або уявній загрози життю або здоров'ю. До основних причин, що зумовлюють розвиток нервово-психічної напруги, відносять: психологічну невідповідність до ситуації (відсутність вольової установки, слабку тренуваність, невпевненість у своїх силах); фізичну чи психічну втому різного походження; несприятливі умови життя. Психофізіологічні зрушення емоційного походження стають менш вираженими, якщо людина стресостійка, має життєвий дос-

від, фізично загартована та підготовлена до подолання перешкод. Механізм підвищення емоційної стійкості в цьому випадку полягає в тому, що при багаторазовому повторенні небезпечних ситуацій розвивається процес психофізичної стійкості, який сприяє правильній оцінці та стриманій поведінці.

На думку Зінченка В.П., несприятливі фактори, які підвищують нервово-психічну напругу, доцільно розподілити за групами:

1. Фізіологічний дискомфорт, тобто невідповідність умов придатності життєдіяльності нормативним вимогам;
2. Біологічний страх;
3. Дефіцит часу;
4. Підвищена складність завдання;
5. Підвищена значимість помилкових дій;
6. Наявність релевантних перешкод;
7. Неуспіх внаслідок об'єктивних обставин;
8. Дефіцит інформації для прийняття рішень;
9. Нестача інформації (сенсорна депривація);
10. Перевантаження інформацією;
11. Конфліктні умови [4].

Нервово-психічна напруга супроводжує будь-яку ускладнену діяльність й багато в чому залежить від рівня підготовки до неї людини. Високий рівень нервово-психічної напруги може бути обумовлений впливом різних факторів, найбільш характерним з яких є: висока соціальна відповідальність, дефіцит часу та інформації (або надмірний потік інформації) для прийняття рішення та наступних дій, вплив перешкод різної модальності та шкідливих факторів життєдіяльності, міжособиста несумісність, соціально-психологічна та сенсорна ізоляція.

Нервово-психічну напругу можна класифікувати у відповідності до тих психічних функцій, котрі переважно залучаються в діяльність людини, а їх зміна найбільш виражена в несприятливих умовах, наприклад: інтелектуальна, сенсорна, фізична, емоційна, мотиваційна напруга, напруга очікування, монотонія та політонія. Кожен вид діяльності має свій оптимальний рівень емоційної напруги, який грає мобілізуючу роль та сприяє успішній роботі. Підвищення чи зниження цього рівня шкідливо впливає на ефективність діяльності і може призвести до її нового зриву. Це обумовлено тим, що емоції є одним з основних механізмів регуляції нервово-психічної діяльності організму.

Під психоемоційною напругою розуміють стан, який характеризується адекватною вираженістю емоційних реакцій, спрямованих на мобілізацію функцій для успішної життєдіяльності. Рівень психоемоційної напруги залежить не тільки від дії активізуючих факторів, але й від індивідуальних якостей особистості. Від психоемоційної напруги слід від-

різняти психоемоційну напруженість – стан, що характеризується надмірною вираженістю емоційних реакцій та призводить до зрушення професійної діяльності, неадекватності її психофізіологічної вартості.

І. Жданова розрізняє чотири ступені стану нервово-психічної напруги [5]:

Перший ступінь напруги характеризується посиленням уваги, мобілізації. Посилюються як психічні, так і фізичні можливості організму, працездатність. Посилюється стійкість організму до дії несприятливих факторів.

Другий ступінь напруженості характерний для ситуацій, коли рівень мобілізації резервів, типовий для першої ступені, недостатній. Фізіологічні зміни та зміни психіки тут вже більше виражені. Фізіологічні процеси перебудовуються таким чином, щоб забезпечити організму можливість вирішити більш складну задачу. Енергетичні ресурси організму мобілізуються практично повністю.

Третій ступінь напруги виникає, коли ситуацію неможливо подолати. Різко знижуються інтелектуальні та енергетичні ресурси організму, подає імунітет.

Нарешті, якщо актуальність завдання, що вимагає рішення, не зменшується, а можливості її рішення не виникають, настає четвертий ступінь психічної напруги. Її підсумок – невроз, який вимагає лікування в рамках спеціалізованої клініки.

Рівень і ступінь нервово-психічної напруги розрізняються залежно від різних умов, в особливості, від ресурсів, які розподіляє організм. У фізично та психологічно тренуваних людей навіть у екстремальних ситуаціях вищі ступені психічної напруги виникають нечасто.

За визначенням доктора психологічних наук Т. А. Немчина, нервово-психічна напруга – це вид психічних станів, які розвиваються у людини, яка здійснює діяльність у психологічно складних умовах – при дефіциті часу, інформації, високому рівні вимог до якості та об'єму результатів діяльності та відповідальності за можливу невдачу. Т.А. Немчин виділяє три різновиди нервово-психічної напруги: слабка, помірна та надмірна [6].

При слабкій напрузі психіка не мобілізує всіх резервів для життєдіяльності. Організм як би працює вхолосту. Звідси і низька продуктивність діяльності. При цьому організм мобілізує всі енергоресурси. Гормони обрушуються на скелетні м'язи та внутрішні органи. Збільшується частота пульсу, артеріальний тиск, швидкість кровотоку, температура тіла. У чоловіків ці зміни виражені інтенсивніше ніж у жінок, внаслідок чого в діяльності, яка потребує складної координації та пов'язана з монотонністю, жінки є більш ефективними.

Ступінь напруги залежить від віку. У молодших людей (20–30 років) мобілізація резервів

істотно вища. У осіб старших 30 років зростання величини нервово-психічної напруги супроводжується великим підйомом конструктивного мислення. Особливістю менш інтенсивної нервово-психічної напруги є те, що всі переміщення в організмі не залишають негативних наслідків, психічного та фізичного дискомфорту. Всі показники швидко повертаються до вихідного рівня.

Зовсім інша справа – надмірне нервово-психічне напруження. При ньому збільшуються процеси збудження в нервовій системі, що часто призводить вже до патології. Знижуються рівні функціональної активності головного мозку, надійність його роботи. Викид адаптивних гормонів гіпофіза і кори наднирників виснажується. Звідси – порушення кровообігу, терморегуляції енергозабезпечення організму, функції внутрішніх органів. Внаслідок декомпенсації виникають умови для розвитку неврозів, гіпертонічної хвороби, стенокардії, безсоння, виразкової хвороби шлунка та інших недугів. Тож, надмірна напруга – межовий, передхворобливий стан. По суті, це вже дистрес з усіма його наслідками.

Хронічне перенапруження частіше виникає у людей, які мають невисокий рівень стресостійкості, недостатню психологічну підготовленість, низьку адаптацію, слабку волю, мотивацію. Потрапивши у несприятливу ситуацію, така людина схильний перевищувати її значення і недооцінювати свої сили. Наявна своєрідна реакція паніки або за типами неорганізованої, хаотичної діяльності, або з повною відмовою від неї, розгубленістю та негативними емоціями.

В.Л. Марищук класифікує напруженість за двома ознаками: характеру порушень в діяльності та силі і стійкості цих порушень. За першою ознакою розрізняють такі форми: гальмівна, імпульсивна і генералізована.

Гальмівна форма характеризується уповільненим виконанням інтелектуальних операцій, особливо страждає перемикання уваги, ускладнюється формування нових навичок і переробка старих, погіршується здатність виконувати звичні дії в нових умовах.

Імпульсивна форма напруженості проявляється переважно в збільшенні кількості помилкових дій при збереженні або навіть збільшенні темпу діяльності. У цьому випадку характерними є схильність до необдуманих, імпульсивних дій, помилки в диференціюванні сигналів, що надходять, забування інструкцій (навіть найпростіших), невиправданий поспіх, метушливість і ін.

Генералізована форма напруженості характеризується сильним збудженням, різким погіршенням виконання завдань, погіршенням рухової координації, одночасним зниженням темпу діяльності і збільшенням помилок, що в кінцевому рахунку призводить до пов-

ного її зриву. Особи, схильні до такої форми напруженості, відчувають нерідко почуття байдужості, приреченості і депресії.

Що стосується форми напруженості за ознакою сили і стійкості порушень, то вона, на думку науковців, буває трьох видів:

- 1) незначна, яка швидко зникає;
- 2) тривала, яка помітно позначається на процесах життєдіяльності;
- 3) тривала, різко виражена, яка практично не зникає, незважаючи на профілактичні заходи.

М.Роговін зазначає, що під впливом станів напруженості відбувається зміна форм реагування у напрямку до крайніх точок шкали «гальмування – збудження». Гальмівний тип реагування характеризується загальною м'язовою напругою, що особливо помітно в міміці, скрутістю поз і рухів, пасивністю, уповільненим перебігом психічних процесів, своєрідною «емоційною інертністю», що виявляється у вигляді апатії або негативній байдужості.

Збудливий тип реагування виражається у бурхливий екстраверсії, метушливості, багатослівності, гіпертрофії рухових проявів, швидкій зміні прийнятих рішень, підвищеній легкості переходу від одного виду діяльності до іншого, нестриманість у спілкуванні.

Французький лікар А. Бомбар виявив цікавий факт. Велика частина потерпілих від кораблекрушіння гине не від втрати сил, а від страху перед стихією. Цікаво, що ці умови крушіння краще витримують жінки. У них довше зберігається координація рухів, активність серцево-судинної системи, терморегуляція та енергетичний обмін. Чоловікам набагато частіше властиві нервові зриви. У молодих людей та людей похилого віку в умовах надмірної напруги розумова працездатність подає значно більше, ніж у осіб середнього віку. Однак, координація рухів, а в ряді випадків і фізична працездатність, вища у молодих.

Ще один варіант реакції людини на стрес – підвищена активність. Це нормальна реакція, яка базується на накопиченому досвіді, інтуїції, поведінці оточуючих, міцній нервовій системі. Результатом її, як правило, є благополучний вихід зі стресу. Нервово-психічна напруга є причиною і в той же час одним із функціональних проявів емоційного стресу.

Висновок. Важливо визнати, що війна спричинили багато горя та втрат, які проявляються різними проявами. Велика частина невизначеності, пов'язаної із переживанням нервово-психічної напруги, яка призводить до значних психофізіологічних змін і на зовні може проявлятися у вигляді негативних емоцій, зміни поведінки, психосоматичних розладів, занепокоєнням щодо того, як може виглядати світ у майбутньому, щодо економічної та фінансової стабільності, життя із

потенційною загрозою безпеці, питання про те, чи зможемо ми безпечно відновити регулярні аспекти нашого життя, які ми колись сприймали як належні, тощо. Ці кардинальні зміни в нашому повсякденному житті потенційно можуть сприяти погіршенню психічного здоров'я та погіршити наше загальне емоційне благополуччя. Прояви нервово-психічної напруги в ситуації невизначеності необхідно розглядати з огляду на те, що її зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови, які є визначальними в розвитку й формуванні стресостійкості особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Леонтьев Д.А. Вызов неопределенности как центральная проблема психологии личности. Психологические исследования. 2015. Т. 8. № 40. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2015v8n40/1110-leontiev40.html>
2. Hallman R.J. The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity. The Necessary and Sufficient Conditions of Creativity. Journal of Humanistic Psychology. 1963. Vo I.3. № 1. P. 14–27.
3. Максименко С.Д. Теория неопределенности. URL: <http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya>
4. Дубовой О. В. Зниження нервово-психічного напруження як важлива складова формування соціального здоров'я студентів спеціальної медичної групи. Вісник Черкаського університету : Педагогічні науки. 2018. № 3. С. 52–60.
5. Жданова І.В. Психічне здоров'я і професійна діяльність особистості / І.В.Жданова, І.В.Чорна // Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 жовтня 2019 року). Львів: ЛьвДУВС, 2019. С. 92–96.
6. Немчин Т.А. Состояния нервно-психического напряжения. Л.: Изд-во ЛГУ. 1983. С. 168.

ДЕСТРУКЦІЯ СЕНСУ – ПСИХОЛОГІЧНА ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ ОСОБИСТОСТІ

DESTRUCTION OF MEANING IS A PSYCHOLOGICAL THREAT TO PERSONAL SAFETY

У статті проведено теоретичний аналіз терміна, сенс, розглянуто особливості його формування, вивчено процес впливу на психологічну безпеку особистості. Потреба у сенсі один з фактів людського буття. Сенс по собі не самотній і не самостійний, не може існувати без наявності у особистості обраної мети і мотивації. Без мети та мотивації – це лише образи, думки, мрії тощо. Для багатьох людей поняття сенсу є одним із найбільш заплутаних. Це тому, що людиною недостатньо розуміється саме слово сенс. Для пояснення сенсу є різні слова, які мають значення чи усілякі знаки. Слова набувають сенсу з індивідуальним досвідом людини. Символ це знак. Знак асоціюється у людини з певними об'єктами, думками, переконаннями, почуттями тощо у тій частині дійсності, яку цей знак представляє. Сенс є результатом перетворення значення або знака, якщо в особистості з'являється спонукання, пояснення того, що з нею відбувається. Тому будь-який об'єкт, реальний чи уявний, символ мають сенс, котрі можна вважати частково «міксом» з переживань, дій, які індивідом передбачаються у спогадах про ці переживання, спонукання, дії. У кожній людині існують як «великі» так і «малі» сенси. Через слово, промовлене, дозволяє говорити про сенс, які можуть особистістю усвідомлюватись і можуть не усвідомлюватись, але з реакцією на це. Безпека особистості полягає в тому, щоб усі сенси, які особистість має, були пізнані та усвідомлені. Неусвідомлення власних сенсів, деяких сторін свого життя не завжди нешкідливе. Людські потреби, маючи значення та зумовлені культурою, містять неповторний зміст, який дуже часто перебуває у протиріччі, у конфлікті зі значенням. Деструкція сенсу, тобто пов'язана із певним значенням, з погляду психологічної безпеки особистості, може створювати загрози, бути нерозв'язаною, а іноді й болючою.

Ключові слова: значення, сенс, сенсоутворююча функція, деструкція сенсу, загроза, психологічна безпека особистості.

The article carries out a theoretical analysis of the term, its meaning, examines the peculiarity of its formation, and studies the process of influence on the psychological safety of the individual. The need for meaning is one of the facts of human existence. The meaning in itself is not lonely and independent; it cannot exist without the presence of a chosen goal and motivation in an individual. Without a goal and motivation, it's just images, thoughts, dreams, etc. For people, the concept of meaning is one of the most confusing. In present, people do not sufficiently understand the word meaning itself. To explain, there are different words that have meaning or all kinds of signs. Words acquire meaning with individual human experience. A symbol is a sign. A sign is associated in a person with certain objects, thoughts, beliefs, feelings, etc. in that part of reality that this sign represents. Meaning is the result of the transformation of a meaning or a sign, if a person has a motive, an explanation of what is happening to him. Therefore, any object, real or imaginary, symbol has a meaning, which consider partly a "mix" of experiences, actions, which are predicted by the individual in the memories of these experiences, motivations, actions. Everybody have "big" and "small" meanings. Through the spoken word, it is possible to talk about the meaning, which may or may not be realized by the individual, but with a reaction to it. The security of the individual is that all the meanings that the individual has are known and realized. Unawareness of one's own meanings, some aspects of one's life is not always harmless. Human needs, having meaning and determined by culture, contain a unique meaning, which is very often in contradiction, in conflict with meaning. Destruction of meaning, that is, related to a certain meaning, from the point of view of the psychological safety of the individual, can create threats, be unresolved, and sometimes painful.

Key words: meaning, sense, sense-forming function, destruction of sense, threat, psychological security of a person.

УДК 159.923.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.29>

Рибальченко О.М.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національний технічний університет
України «Київський політехнічний
інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Сенс – це значення, що набуває людина з життєвим досвідом. Сенс існує лише там, де є об'єкт, подія, факт чи слово і діяльний суб'єкт. Сенсова будова свідомості характеризує те, як особистість усвідомлює, сприймає, осмислює довкола себе Світ. У кожній особистості свій сенс, він неповторний та індивідуальний. З появою різних психологічних небезпек, виникає безліч і психологічних загроз, у яких іноді особистість у діяльності та поведінці неспроможна зрозуміти й усвідомити свої сенси.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як показує науковий досвід, вивчення сенсової сфери, її структури та механізмів сенсового регулювання залишається важливим і набув ще більшого значення у зв'язку

зі зростаючим соціальним запитом на вирішення багатьох практичних завдань, у тому числі, стратегій взаємодій і відносин людини в суспільстві, що динамічно розвивається. За останні десятиліття різноманітність досліджень сутності сенсу по-своєму розкривають цей феномен. Сенсова реальність як предмет наукового дослідження представлена у працях І. Абакумова, О. Анохіна, О. Асмолова, Є. Белова, Н. Зільбербранда, Л. Кагермазова, С. Кремплівської, О. Леонт'єва, М. Лук'яненка, І. Рудакова, Г. Строя, Є. Суботського та ін. Сенсоутворення (як сенсопородження, сенсоутворення) досліджували Б. Братусь, Н. Горська, Д. Леонт'єв та ін. Механізми сенсоутворення вивчали М. Годунов, С. Гуров, В. Кубарьов та ін. Стратегіями засвоєння сенсу, класифікації та

стратегії утворення особистісних сенсів, шляхи формування та способи трансляції сенсорних установок відображені у роботах П. Єрмакова, Є. Зоріна, А. Зеленова та ін. Зважаючи на неоднозначність і складність тлумачення психічного явища сенс, питання його вивчення в контексті загрози психологічній безпеці особистості вимагає уточнення. Вивчаючи сенс у структурі діяльності особистості, О. Леонтьєв, запроваджує поняття особистісний сенс. Спочатку вчений розглядав поняття сенсу характеристики реальних життєвих відносин як людини, і тварини. Біологічний сенс для тварини дослідником розумівся як ставлення до існування в середовищі, зв'язок з природою, коли сенс має лише те, що пов'язане із задоволенням потреб [2]. Людина має свідомий сенс, який, у свою чергу, опосередкований феноменом суспільної свідомості та значеннями як елементами цієї свідомості. Особистісний сенс, на думку О. Леонтьєва [3], це відношення між мотивом діяльності та метою діяльності, при цьому сенсотворча функція належить мотиву. Виниклий у діяльності сенс – це елемент людської свідомості. У межах свідомості сенс співвідноситься, зокрема, зі значеннями, висловлюючись через значущість. Ідеї Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва надалі отримали своє продовження у концепції сенсоутворень особистості таких вчених як О. Асмолова, Б. Братусь, Ф. Василюка та ін. На думку авторів, сенсоутворення визначаються як цілісна динамічна система, що відображає взаємодію всередині безлічі мотивів, що реалізують те чи інше ставлення до оточення, вони народжуються і змінюються в діяльності та виконують у ній регулюючу роль. За твердженням Ф. Василюка, регулююча роль сенсоутворень проявляється при усвідомленні та прийнятті їх як цінностей. Вивчення закономірностей та механізмів внутрішнього світу людини як особистості, що реалізує себе в діяльності та соціальній сфері, взаємовідносинах з оточуючими, є важливим та складним завданням. Спрямованість особистості як прояв змісту її сенсорної концепції впливатиме на вибір стратегій у процесі здійснення самореалізації [4]. Розвиток сенсорної сфери особистості збігається з періодом її активної індивідуалізації, проте психологічна складова цього процесу недостатньо вивчена. Досліджуючи процес трансформації багатьох взаємозв'язків у особистісне, сенсорне, сутнісне, дозволить людині самореалізуватися. Сенсова сфера людей з різним рівнем самореалізації у представників різних соціальних груп відрізняється якісною своєрідністю, що дозволяє стверджувати про унікальні сенсорні стратегії, динамічність компонентів сенсу особистості, індивідуальний спосіб осмислення тощо. О. Асмолов, І. Абакумов та ін., вивчаючи проблему сенсу та сенсоутворення, особли-

вості діяльності особистості звернули увагу на рівень сенсорного регулювання, систему сенсоутворень та зв'язків між ними. Для більш точного розуміння процесів, що відбуваються у сенсорній сфері людини, вчені, вивчаючи психологічні особливості особистості, з'ясували, як психічні явища представлені у психіці, як вони між собою пов'язані і як беруть участь у процесах сенсоутворень.

Неможливо повною мірою розкрити сутність понять безпека, безпека особистості, психологічна безпека особистості, без поняття – сенс. Поняття безпеки багатозначно залежно від її різновидів. Що породжує і безліч понять – безпека особистості. Але завжди є очевидним, що об'єктом, навколо якого виникають поняття про загрозу – це особистість. Загроза – це суб'єктивна ознака, що викликає у особистості необхідність захищатися від несприятливих подій. Під безпекою особистості, розуміємо сукупність надійних заходів спрямованих на фізичну та психологічну безпеку індивіда у навколишньому середовищі. Серед різновидів безпеки виділяють психологічну безпеку, що вивчає соціопсихологічні явища, які виникають у ситуації небезпеки для індивіда. Небезпека – це об'єктивна ознака, у якому виникає можливість заподіяння шкоди (збитку) людині від несприятливих подій. Психологічна безпека – це інтегрований комплекс, основними характеристиками якого є: відсутність зовнішніх небезпек, актуальний позитивний психічний стан, задоволення потреб індивіда тощо [5]. Припустимо, що психологічна безпека є об'єктивним явищем. Під психологічною безпекою особистості маємо на увазі індивідуальні психічні особливості, які захищають особу від ментального руйнування. Можна припустити, що психологічна безпека особистості – це суб'єктивне явище. Важливу роль психологічної безпеки особистості грає психологічна захищеність індивіда. Під якою слід розуміти відносно стійке позитивне емоційне переживання та усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб та забезпеченості, власних прав у будь-якій, навіть несприятливій ситуації у разі обставин, які можуть блокувати чи ускладнювати їхню реалізацію. Важливо зазначити, що несприятливій ситуації чи події в людини це лише показники наявності небезпеки. І доки ці показники не трансформувалися в категорії загроз, існує лише ризик ймовірності заподіяння збитку чи шкоди психіці людини [5]. За наявності таких моделей психологічних небезпек особистості, як: порушення ідентичності; неадекватність самооцінки; втрата самоконтролю; зміна рольової поведінки; втрата моральних орієнтирів; соціальна дезорганізація здатні виникати і умови, за яких виявляються психологічні загрози. Психологічна загроза, її рівень,

залежить від кількості і сили дії небезпечних чинників. І чим цих чинників стає більше, тим швидше небезпека переростає у психологічну загрозу, внаслідок чого може виникати деструктивна поведінка особистості.

У даній статті передбачається розглянути в межах обраних моделей психологічних небезпек, одну із загроз – деструкція сенсу. Під деструкцією сенсу розуміємо руйнування змістовних і значущих складових свідомості індивіда.

Мета статті – визначити як деструкція сенсу здатна загрожувати психологічній безпеці особистості.

Сенс пов'язан з мотивацією і обраною особистістю метою. Зміна однієї з компонентів моделей психологічної безпеки призводить до порушення стану свідомості особистості. З порушенням свідомості особистості можлива зміна сенсу, внаслідок чого здатна змінитися поведінка особистості. Своєчасне визначення загроз сприяє збереженню особистого сенсу у процесі обраної діяльності, а також дозволить особистості вчасно реагувати на свої дії та вчинки для досягнення обраної мети.

Подання основного матеріалу дослідження. Як зазначає В. Франкл, пошук кожною людиною сенсу – є головною силою його життя, а не другорядною раціоналізацією інстинктивних потягів [1]. На думку вченого, «сенс унікальний і специфічний тому, що він повинен бути і може бути здійснений тільки тоді, коли він досягає розуміння того, що могло б задовольнити його потребу в сенсі» [1, с. 8]. Під розумінням, слід вбачати «здатність досягнути зміст і значущість чогось і досягнутий завдяки цьому результат» [11, с. 250]. У кожній особистості розуміння не може існувати без конкретного поняття. Як правило, поняття, сприймається людьми як «психічне явище, властиве лише людині як елемент мислення, відображення суттєвого у феномені, закріплене словом» [6, с. 101]. Слід зазначити, що слово минає, складні етапи свого утворення доки воно стало для особистості сенсом. «Сенс – це перероблене особистістю значення чогось, відображуване, що стало відбитим, пов'язаним із ставленням до нього» [6, с. 135]. А набуває сенс значущість для особистості лише тоді, коли психічно відбитий об'єкт має для даного суб'єкта значення [6]. Через слово людина викладає свої думки у вигляді мови. Мова – це сукупність правил, за якими формуються речення та безліч наділених змістом чи значенням одиниць, що використовуються відповідно до цих правил [7]. Важливо також відзначити, що у вивченні поведінки та діяльності (дій) людини вплив сенсу не втрачено та не проігноровано. «По-перше, для особистості сенс можна розглядати як сутність: побаченого, почутого, сказаного, написаного тощо.

І по-друге, для особистості сенс слід розуміти як форму мислення, що склалася у процесі її повсякденній практичній діяльності» [5, с. 108]. Сенс – через свою складність, неоднозначність, невичерпність і до кінця не вичненість, багатьма вченими досліджувався по-різному. Л. Виготський [8], вивчаючи категорії, зміст і значення, представив теоретичну концепцію, у якій під час аналізу структури свідомості розділяв його системне та сенсове значення. У сенсовій будові свідомості, вчений запропонував розглядати значення як одиницю діалектичної єдності у психіці мислення та мови. Сенс формується особистістю і виступає в якості її психічної зброї, а сенсова будова свідомості – це характер узагальнень, з яких відбувається осмислення докільця. На думку вченого, поява системної та сенсової будови свідомості пов'язана з промовою. Виготський зазначав, що відносини між системною будовою свідомості та сенсовою не є зворотними процесами, тому що зміна сенсового значення веде до трансформації всієї колишньої системи психічних функцій. Розрізнення понять сенс і значення становлять основу для перетворень сенсу в акті роздуми. У живій промові кожної людини переважає сенс над значенням, а у внутрішній промові вона доводиться до абсолютної форми [8]. Трактуювання терміна сенс виходить за межі сукупності значень слів, що утворюють висловлювання. Стосовно слова йдеться про значення, стосовно промови – про сенс. О. Леонтьєв ввів теоретичне положення про сенсоутворюючу функцію мотиву. На переконання вченого, мотив у свідомості людини представлений опосередковано у вигляді суб'єктивного сенсу [8]. Через функцію сенсоутворення поняття мотиву виходить на суб'єктивний та особистісний рівень. Сенс створюється в результаті відображення суб'єктом відносин, що існують між мотивом і тим, на що його дії спрямовані як на свій безпосередній та усвідомлюваний результат (мету). Сенсоутворююча функція належить мотиву як особистісному, а не діяльнісному утворенню. Науковець зазначав, що не зовнішній стимул чи довільний спонукач, а тільки психічний, тобто внутрішньо перетворений образ – вторинний, створює суб'єктивний феномен. Виникаючи у діяльності, стверджував О. Леонтьєв, сенси стають одиницями людської свідомості, її суб'єктивними утворюючими. У свідомості сенс існує і реалізується у відносинах з іншими його компонентами, зокрема, зі значеннями, висловлюючись через них, видозмінюючи їх. Сенси зберігаються у єдності з потребами, мотивами, цінностями та емоціями тощо [8]. Мотив і сенс, міркував вчений, існують у нерозривній єдності, але вони не тотожні. Відносини між ними змінюються в походженні, і тільки в результаті з'єд-

нання з сенсом мотив стає стабільним і особистісним утворенням, а не зовнішнім, випадковим спонукачем. В сенсі О. Леонтьєв бачив продукт діяльності та сполучну ланку між свідомістю та діяльністю людини. О. Лурія вивчав сенс у його зв'язках із мисленням, промовою і свідомістю. Під сенсом Лурія розумів індивідуальне значення слова, виділене з об'єктивної системи вживання, тлумачень і зв'язків. Сенс, на думку вченого, складається з тих зв'язків, які мають відношення до повного моменту, до конкретної ситуації та особистості. Тому якщо значення слова є об'єктивним носієм системи зв'язків та відносин, то сенс – це виділення суб'єктивних значень відповідно до моменту, контексту та переживання [8]. Лурія зокрема зазначав, що референтне значення – це значення, як одиниця об'єктивної мови, а в плані соціально-комунікативного значення – це сенс, як одиниця комунікації, сприйняття того, що хоче висловити особистість і які мотиви її до цього спонукають. Як уявляв О. Лурія, внутрішня мова виконує роль психологічного механізму, що модифікує внутрішні суб'єктивні сенси у зовнішні мовні значення. П. Гальперін розглядав співвідношення значення та сенсу через індивідуальну практику. Значення, характеризує речі у її відношенні до інших речей, а сенс характеризує по відношенню до індивіда. Орієнтовна діяльність виступає головною функцією психіки та здійснює підготовку, регулювання та контроль поведінки особистості в змінюваних ситуаціях. Саме сенс, на думку вченого, може дозволити прогнозувати, показуючи цілісність ситуації та призначення об'єкта щодо потреб, мотивів та цілей діяльності (дій). Досягненням у вивченні сенсу в контексті дослідницької активності є перехід від поняття одиничної категорії до комплексних сенсоутворень – конструктів. Під конструктами Гальперін припускав позначення специфічної базової одиниці, ядра особистості. Як зазначав психолог, на відміну понять значення, значущі переживання, значимість, що перебувають у верхній площині свідомості, сенсоутворення (конструкти) розташовані «глибиною», всередині цієї свідомості [8]. Як властивості сенсоутворень науковець відзначав предметність, породжену у діяльності, відносну стійкість тощо. Теоретик когнітивістики Ф. Клікс [9], вивчав співвідношення абстрактних та вербальних компонентів розумових процесів, з одного боку, інтуїтивних та образів – з іншого. Вчений дійшов висновку, що творче мислення виникає при взаємодії компонентів. В пошуку проблеми якісних перетворень пізнавальних процесів та можливостей переходу до системних функцій вищої якості, дослідник зазначав, що «найважливіша передумова появи нової якості складається тоді, коли дві незалежно виникаючі для виконання

різних функцій системи вступають між собою у взаємодію» [9, с. 8]. У процесі такої взаємодії з'являється нова якість, де дві вихідні структури зберігаються у новому функціональному єдності як його підсистеми. Своє уявлення Ф. Клікс розкривав на ряді прикладів: формуванні предметних дій у людини, взаємозв'язку мотивації та пізнання, мовленнєвому мисленні, творчості. В. Вілюнас [8], досліджуючи проблеми психології мотивації та емоцій, вводить терміни вербалізований зміст і невербалізований зміст, виділяє сенсоутворення, які відображають ставлення впливів до задоволення потреб суб'єкта, при цьому вважаючи, що вони не можуть бути породжені діяльністю самої по собі. На думку дослідника, сенс мотиву характеризується як провідний сенс стосовно похідних сенсів, якими ситуативно наділяються цілі. Відносини сенсу та емоцій психологом розглядаються як прояв двох різних мов, що виражають єдиний світ упередженого у психіці людини. Емоція має описову мову, а сенс мову пояснювальну. Поняття особистісного сенсу та емоцій – розмежовуються, але біологічний зміст та емоції прирівнюються, зазначав науковець. За висновками Вілюнаса, переживання – це конкретно-суб'єктивна форма існування біологічного сенсу. Особистісний сенс отримує у свідомості лише додатковий розвиток, емоційною у ньому залишається лише основна, первісна частина. Іншої теоретичної позиції дотримувався Б. Сосновський [8], вважаючи, що мовні відмінності емоцій і сенсу, найімовірніше, існують, але вони походять від предметної віднесеності цих психологічних феноменів.

Вчений вбачав проблему, сенс «чого» чи переживання «чого» досліджується. Можливість збігу між цими предметами Сосновському уявлялася малоімовірною. У зв'язку з цим, як вважав психолог, невідповідно, лише мовна практика людини здатна розрізняти такі категорії, як почуття радості, її причина, сенс тощо. Науковцем експериментально було встановлено, що емоції не лише описують, а й оцінюють, тобто регулюють і по-своєму аргументують поведінкові реакції людини. О. Асмолов пропонує розглянути поняття динамічна сенсова система.

На думку психолога, сенсова установка актуалізується мотивом діяльності і є формою вираження особистісного сенсу у вигляді готовності до здійснення спрямованої діяльності [8]. Як вважав вчений, динамічна сенсова система похідна від діяльності суб'єкта, але має власний внутрішній рух, який визначається складними ієрархічними відносинами між складовими елементами системи такими як особистісні сенси, сенсові установки тощо. Відповідно до поглядів Б. Зейгарник [8], сенсоутворення здатні створювати регуляторну

систему та здійснювати функцію контролю життєдіяльності особистості. Завдяки наявності сенсоутворень виявляється можливою саморегуляція та саме усвідомлення людиною своїх вчинків. Як розуміла Зейгарник, процес сенсоутворення у особистості та виділення цілей пов'язаний з умінням самою особистістю «бути над ситуацією», усвідомити справжній сенс своїх дій (вчинків). Б. Братусь, вивчаючи трактування сенсу, розглядав перехід від сенсоутворень до поняття сенсової сфери як ширшої особистісної категорії. У розробленій науковцем цілісній концепції психологічного здоров'я наголошено на уявленнях про структуру і функції мотиваційно-сенсової сфери. На думку вченого, сенсова сфера становить особливу психологічну та своєрідну субстанцію особистості, визначаючи власне особистісний прошарок відображення. Братусь вважав, що існує дві сфери людської активності – це світ речей та світ ідей чи сенсів. Відповідно до цього вчений виділяв рівні психічного апарату, що закладені в основі психічного здоров'я, а саме: «імен-особистісний» (або особистісно-сенсовий), «індивідуально-виконавчий» (або індивідуально-психологічний) та психофізіологічний. Дослідник також звертав увагу на інтегративні можливості сенсу як моноліту інтелектуальних та афективних процесів. Виділені функції сенсоутворень, стверджував Б. Братусь, це лише стрижень майбутнього та моральної оцінки дій особистості [8]. В. Іванников, досліджуючи поняття, мотив і спонукання, запроваджує поняття мотиваційної дії як психологічного процесу щодо побудови спонукання. Як бачив науковець, спонукання відноситься до синтезу мотивів разом з сенсоутвореннями. На думку вченого, мотивація – це особлива внутрішня дія зі створення спонукання, як навмисне зміна сенсу дій, як механізм вольового регулювання [8]. Іванников також стверджував, що зміна особистістю сенсу дії здатна здійснитися не лише через реальну, а й через уявну ситуацію. О. Артем'єва, розробила підхід та виняткову систему уявлень про походження сенсу в предметній діяльності. Вчена запропонувала парадигмальну модель руху сенсу за шарами суб'єктивного досвіду особистості, а саме за перцептивний світ, картина світу, образ світу тощо. Авторка ідеї експериментально підтвердила гіпотези про існування суб'єктивних семантик об'єктів світу, а також розробила методичні прийоми для дослідження цього феномену. Сенс, вважала дослідниця, є наслідком взаємодії з об'єктом чи явищем у вигляді ставлення до них. Суб'єктивний досвід, на думку Артем'євої [8], одна із найважливіших аспектів розгляду образу світу, а особистісні сенси – це лише елементи структур суб'єктивного досвіду. За умовними щаблями розвитку науковець розрізняла:

перед-сенси – образні сліди, що зафіксовані в модальних властивостях, це шар перцептивного світу; саме самі сенси – це сліди всередині семантичного шару; особистісні змісти – складові образу світу, елементи структур суб'єктивного досвіду. В. Петренко [8], розвиваючи та розширюючи психосемантичний підхід, здійснює систематичне вивчення індивідуальних значень та особистісних сенсів індивіда. Спираючись в операційному та теоретичному плані на підходах інших фахівців, науковець реалізує свої нові ідеї. Так, експериментально, прочитуючи нотний запис особистісних сенсів іншої людини, дослідник дешифрував та реконструював свідомість респондента. Зокрема психолог зазначав, що бачення світу очима іншої людини полягає у реконструкції систем її індивідуальних значень. За твердженням Петренка, як свідомий образ має свою логіку актуального породження, так і індивідуальні значення та особистісний сенс є продуктом внутрішньої психічної діяльності. К. Платонов також звертав увагу на проблему сенсоутворень [8]. Запропонована концепція базової моделі динамічної функціональної структури особистості, поєднуючи в собі чотири процесуально-ієрархічних підструктури, включаючи накладення на ці підструктури здібностей та характеру є найяскравіший спосіб реалізації ідеї організаційного підходу до розуміння людини. На думку автора, умовне виділення «рядоположених» підструктур особистості: спрямованість, психічні процеси, досвід, біопсихічні властивості, здібності і характер, за сукупністю, мають не роздільний, постійний динамічний зв'язок між собою і відіграють важливу роль у виникненні мотиваційно-сенсових утворень. Зазначена модель психологічної структури особистості є теоретично вихідною і системоутворюючою. Науковець окремо зауважував, що «значення – це те, що психічно відбитий об'єкт (слово, знак, жест) позначає незалежно з його значущості для суб'єкта та сенсу його. Значення – поняття об'єктивне, а не суб'єктивної діалектики. А значущість – це значення, яке психічно відбитий об'єкт стосується тільки даного суб'єкта чи групи» [6, с. 45]. Значущість, на думку психолога, може бути біологічно або соціально обумовлена, невиразно усвідомленою або доходить до вітального рівня виразності. Д. Леонтьєв, досліджував категорії сенсу у рамках діяльнісного підходу, методологічно доповнив його онтологічним та феноменологічним аспектами. Вчений представив конструкцію єдиної системної концепції сенсової реальності. Як стверджував психолог, сенс об'єктів та явищ набувається лише в контексті життєвого світу суб'єкта – є системним. Для вивчення поняття сенсу необхідно виходити за межі самодостатньої особистості та звертатися до категорій життєвого світу та

життєвих відносин, без яких розуміння сенсорної реальності буде складним. На думку вченого, обґрунтовується розвиток сенсорної реальності, сенсорної тканини життєдіяльності та розглядаються питання сенсорного регулювання діяльності як основні характеристики людського способу існування та як конституюючої функції особистості. Сама людина, стверджував Д. Леонтьєв [8], здатна трансцендувати і сенсорну регуляцію, вийшовши на більш вищий рівень регуляції відносин зі світом, людина сама здатна вибирати і мати власний вибір. На думку М. Мамардашвілі [8], філософія також є механізмом переживання, що пояснює сенс. Мета філософії, зазначав мислитель, полягає у філософському акті, який є паузою, необхідною для єднання минулого, сьогодення та майбутнього, для заповнення буття та народження сенсу. Народження сенсу пов'язане з втратою звичної чи рутинної форми існування, з паузою у повсякденному бутті. Буття і сенс (свідомість) слід розглядати не як дві різні речі (сутності), а як єдиний континуум. Свідомість діяльна, а діяльність має сенс, тобто свідомо. Їхнє локальне існування неможливе, сенс – це діалектичний акумулятор думок, стверджував Мамардашвілі. Іншу філософську концепцію сенсу запропонував В. Налімов. На його думку, людина існує тією мірою, якою вона занурена у світ особистісних сенсів. Свідомість (поза людини) існує як семантичний континуум, відзначав вчений, але сенси у ньому до зіткнення з людьми не розкрито. Сенси лежать в основі світобудови. Це вічна і нескінченна сенсорна потенційність, що зберігає в собі всі як реальні, так і нереальні цінності змісту [8]. Як бачив Налімов, природа сенсу можна зрозуміти при порівняльному аналізі семантичної тріади «сенс – текст – мова». Сенси, що генеруються людською свідомістю, розкриваються через різноманітність культур – великих текстів, які існували, існують і існуюватимуть у майбутньому, констатував вчений.

Як показав наведений дослідницький матеріал, у психології приділяється велика увага проблемам особистісних сенсів, сенсоутворень, сенсорної сфери особистості, мотиваційно-сенсовим та потреба-сенсовим аспектам цілісної психіки, питанням сенсу у галузі психосемантики та суб'єктивної семантики. Разом з цим вченими неодноразово підкреслювалася особлива, духовна цінність сенсу у структурі людської психіки, розроблялися напрями та методи його емпіричного вивчення та специфічного виміру. Поняття сенс – це набагато ширше поняття, ніж значення. Сенс – співвідноситься чимось меншим до чогось більшого. Сенс – відносно автономний і пов'язаний зі словом. Сенс слова – динамічне та складне утворення. Так у внутрішній мові сенс слова переважає його значенням, має правила взаємодії

з іншими сенсами [10]. У суспільстві, зміна соціальної позиції людини вимагає інших думок її відносин до реалій, інколи це може призвести до переформатування всієї сукупності особистісного сенсу, а іноді драматично віддзеркалювати в таких явищах, як втрата себе і втрата сенсу існування [11]. Важливо зауважити, що «суб'єктивні переживання виконують функцію оцінки особистісного сенсу, сприяючи усвідомленню суб'єктом його стосунків до дійсності, їхньої значущості для нього» [11, с. 165]. При розбіжності суб'єктивних переживань і особистісного сенсу змінюється лише спрямованість суб'єктивних переживань, а особистісний сенс залишається без змін.

Поведінка кожної людини має свої мотиви та цілі, які пов'язані з тими потребами, які необхідно задовольнити. Змінюючи потреби, людина змінює мотиви своїх вчинків, вибрані цілі та пов'язані з ними сенси. У випадках, коли сенс руйнується або зникає і дії або поведінка носять загрозливий характер, то такі вчинки наражають на небезпеку особистість. Виникаюча загроза здатна торкатися нормальної психічної діяльності особистості, викликати сумніви і невизначеність. А сумніви і невизначеність можуть виражатися в скривленій або помилковій оцінці особистістю її дій, опинитися у спотворенні своїх побоювань чи переживань, спровокувати появу страху, стресу, депресії тощо. Тому для особистості, слід вважати, що деструкція сенсу – це процес руйнації результату мислення для реалізації свого нового цілепокладання [5, с.109]. Виходячи з цього, можна припустити, що в обраних нами моделях такий психологічний компонент – як деструкція сенсу, здатний наражатися на небезпеку і може загрожувати психологічній безпеці особистості.

Висновок із проведеного дослідження. Деструкція сенсу – як одна із загроз психологічної безпеки особистості, негативно і глибоко впливає на мислення у процесі діяльності (дії), поведінці людини. Сенс, що визначається особистістю індивідуально, і, зокрема, є власним психологічним конструктом, складається зі значення мотиву та обраної мети. Можна припустити, що з руйнуванням хоча б одного зі складових конструкту, порушення мотивації чи спотворення мети, сприяє виникненню іншого переробленого особистістю «значення значущого» і пов'язаним небезпечним ставленням до нього. Тільки зрозумілий і усвідомлений сенс здатний виступати своєрідним захистом особистості її впорядкованої діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. К. Сельченков. Психология человеческих проблем. Хрестоматия. Мн.: Харвест, 1998. 448 с.
2. Леонтьев А. Деятельность, сознание, личность. А. Леонтьев. М.: Политиздат, 1975. 304 с.

3. Леонтьев. А. Избранные психологические произведения. В 2 т. Т. 2. А. Леонтьев. М.: Педагогика, 1983. 320 с.

4. О. Легун. Сенс, сенсоутворення, сенсожиттєві стратегії як динамічні характеристики особистості. Український науковий журнал «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації» № 2. 2011. 277 с.

5. Рибальченко О. «Психологічні загрози – компонент безпеки особистості». Науковий журнал із соціології та психології «Габітус». Випуск 32/2021. С. 104–109.

6. К. Платонов. Краткий словарь системы психологических понятий. М.: «Высшая школа», 1981. С. 173.

7. Солнцев В. Язык как системно-структурное образование. М., Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1971. 294 с.

8. Сосновский Б., Лебедева Е. Психология руководителя: потребностно-смысловые аспекты: учебник для вузов. М.: Юрайт, 2021. С. 28–39.

9. Ф. Кликс. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. М.: «Прогресс», 1983. 302 с.

10. Кособукова О. Развитие представлений о смысле и личностном смысле в отечественной психологии. Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В. Астафьева. Серия «Психология». 2009. № 1. С. 65–72.

11. Короткий психологічний словник. Л. Карпенка; За заг. Ред. А. Петровського, М. Ярошевського. М.: Політвидав, 1985. 431 с.

РОЗРОБКА Й АПРОБАЦІЯ АВТОРСЬКОЇ МЕТОДИКИ «ОСОБИСТІСНІ АКТИВИ»

DEVELOPMENT AND APPROBATION OF THE AUTHOR'S METHOD «PERSONAL ASSETS»

У статті наведено результати розробки й апробації авторської методики діагностики особистісних активів персоналу установи. За результатами теоретичного аналізу було схарактеризовано погляди науковців на проблему сутності особистісних активів людини, з'ясовано, що особистісні активи являють собою діючу властивість особистості, яка у процесі цілеспрямованого застосування забезпечує конкретний результат. Представлено та проаналізовано процес розробки, апробації діагностичної методики «Особистісні активи». Досліджуваною вибіркою стали 213 науково-педагогічних, педагогічних працівників закладу вищої освіти. Визначено, що методика має задовільні психометричні показники (валідність, надійність), може бути використана в якості психодіагностичного інструмента у процесі дослідження наявності і здатності застосовувати особистісні активи персоналу установи в різних умовах життєдіяльності: індивідуально-особистісних (професійна компетентність, критичне мислення, мотивація до успіху, осмисленість життя; діяльнісна сфера: здатність до лідерства, творчі здібності, підприємницька компетентність, здатність до адаптації; емоційно-вольова сфера: стресостійкість, емоційний інтелект, вольові якості, впевненість у собі); соціально-середовищних (матеріальна сфера: наявність житла, фінансова стабільність, прийнятність доходу, привабливий зовнішній вигляд; сфера інформаційного простору: доступ до інформації, наявність Інтернет ресурсів, особиста інформаційна безпека, самореклама; сфера соціально-професійного середовища: соціальний статус, підтримка близьких, корпоративна культура, підтримка ініціативи). За допомогою факторного аналізу складових методики обґрунтовано структуру сфер шкал опитувальника. Доведено, що опитувальник «Особистісні активи» відповідає вимогам до конструювання тестів, може застосовуватися в якості інструмента для вимірювання особистісних активів фахівців. Перспективою подальшого дослідження є ґрунтовне вивчення особистісних активів персоналу організації в умовах кризи, впливу особистісних активів на розвиток особистості.

Ключові слова: актив, особистісний актив, методика, індивідуально-особистісні, соціально-середовищні активи.

The article presents the results of the development and testing of the author's methodology for diagnosing the personal assets of the institution's staff. According to the results of the theoretical analysis, the views of scientists on the problem of the essence of a person's personal assets were characterized, it was established that personal assets are an active property of a person, which in the process of purposeful application provides a specific result. The process of development, approbation of the diagnostic methodology «Personal Assets» is presented and analyzed. The study sample was 213 scientific and pedagogical, pedagogical workers of a higher education institution. It has been determined that the methodology has satisfactory psychometric indicators (validity, reliability), can be used as a psychodiagnostic tool in the process of studying the presence and ability to apply the personal assets of the institution's staff in various conditions of life: individual-personal (professional competence, critical thinking, motivation for success, meaningfulness of life; activity sphere: leadership ability, creativity, entrepreneurial competence, adaptability; emotional-volitional sphere: stress resistance, emotional intelligence, strong-willed qualities, self-confidence); social and environmental (material sphere: availability of housing, financial stability, income acceptability, attractive appearance; sphere of information space: access to information, availability of Internet resources, personal information security, self-promotion; sphere of social and professional environment: social status, support of relatives, corporate culture, initiative support). With the help of factor analysis of the components of the methodology, the structure of the spheres of the scales of the questionnaire was substantiated. It has been proved that the «Personal Assets» questionnaire meets the requirements of test design and can be used as a tool for measuring the personal assets of specialists. The prospect of further research is a thorough study of the personal assets of the organization's personnel in a crisis, the influence of personal assets on personality development.

Key words: asset, personal asset, methodology, individually personal, social and environmental assets.

УДК 316.6:005.322
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.30>

Сурякова М.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Учитель І.Б.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Постановка проблеми. Сучасні кризові умови соціально-економічної, політичної, демографічної сфер життя соціуму накладають відбиток на кожну окрему людину, її розвиток, життєвий шлях. Особистість зіштовхується з низкою протиріч між цілями і засобами їх досягнення, потребами і можливостями, цінностями і вчинками, що призводить до психологічної, емоційної нестабільності суспільства в цілому. Перед людиною постає нагальне завдання збалансувати сфери власного життя, гармонізуючи в собі особистісні активи. Зав-

дяки особистісним активам людина здатна приймати конструктивні рішення у складних непередбачуваних обставинах, мобілізувати механізми адаптації, бути життєстійкою, активною та продуктивною. Однак на сьогодні проблема особистісних активів людини, у тому числі працівника організації, має чимало перешкод до реалізації, зокрема: недостатність наукової інформації щодо сутності особистісних активів; відсутність досліджень із проблем гармонізації особистісних активів співробітників установи; нестача психодіа-

гностичних інструментів із оцінки рівня розвитку особистісних активів фахівців. Тому важливим аспектом у процесі усунення перешкод є узгодження сутності змістових характеристик особистісних активів людини, працівника організації, розробка діагностичного інструментарію для вивчення особливостей досліджуваного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання активів широко розглянуто науковцями сфери економіки, підприємництва, управління, зокрема: Г. Павловою [14], І. Перезовою [14], В. Ясишеною [7] та ін. Дослідниками визначено сутність, аспекти функціонування, види, методологію, організацію оцінки й обліку активів.

У психологічній науці, зокрема у галузі психології особистості, проблему активу науковці окреслюють крізь призму поняття «ресурс» (І. Ващенко [2], Б. Іваненко [2], О. Штепа [6] та ін.), акцентуючи увагу на особливостях явища як чинника подолання складних життєвих ситуацій, саморозвитку людини; дефініції «капітал» (В. Аволіо [12], Ф. Лутханс [12], Е. Ілдіз [17], Ц. Йоуссеф [12] та ін.), зосереджуючись на позитивних аспектах можливостей особистості тощо. Особливу зацікавленість викликають дослідження вчених (П. Бенсон [9], Н. Бір [8], Й. Лі [11], А. Мастен [13], З. Рупінг [15], Л. Квінган [15] та ін.), які вивчають особистісні активи як властивості людини, що обумовлюють ефективну життєдіяльність і благополуччя [8].

Цінними для нашого дослідження також є результати наукових пошуків учених (Ф. Чартієр [10], Ф. Салві [16] та ін.), які демонструють діагностичний інструментарій вивчення особливостей особистісних активів людини, фахівця.

Водночас, аналіз результатів досліджень учених щодо питань змісту, оцінки особливостей особистісних активів людини свідчить про недостатнє опрацювання зазначеної проблеми. Тому вважаємо за необхідне більш детально їх розглянути.

Мета дослідження: визначити сутність і особливості особистісних активів; описати процедуру апробації методики вивчення особистісних активів персоналу організації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ґрунтовний теоретичний аналіз різнопланової літератури надав можливість виокремити низку характеристик дефініції «актив».

Словник іншомовних слів поняття «актив» тлумачить як діяльну, ініціативну частину соціальної групи, колективу; баланс, що відображає наявні матеріальні цінності підприємства, установи; сукупність майнових прав фізичної чи юридичної особи; досягнення, надбання [4].

У науковій психологічній літературі термін «актив» ототожнено з поняттями «ресурс»

(особистісні якості, що актуалізуються у ситуаціях самовизначення [6]), «капітал» (позитивний стан особистості, обумовлений самоєфективністю у процесі досягнення успіху [12]). Однак між визначеними поняттями і активом існує різниця. Як зауважує Н. Зарецька, ресурс – це запас, який застосовується у разі необхідності, або не використовується через непотрібність і внаслідок знецінюється; актив – це те, що породжує дохід, створює нову вартість, гарантує результат [5]. Людський капітал, у дослідженнях В. Лисака, – накопичений запас властивостей людини, які сприяють продуктивній діяльності; у свою чергу активи – це сформовані, застосовувані у діяльності здібності людини, спрямовані на отримання прибутку [3].

Теоретичний аналіз досліджень науковців надав можливість окреслити низку характерних ознак особистісного активу і виокремити його види.

Так, із позиції Р. Бенсон, Д. Лернер, Р. Лернер, Р. Скейлс, С. Хамілтон, А. Сесма, Й. Лі, особистісні активи – це сильні риси, навички, стосунки, можливості, зобов'язання, необхідні людині для процвітання. На думку авторів, особистість, яка володіє більшою кількістю активів, здатна демонструвати позитивні результати власного розвитку, ніж та, яка має менше активів. Серед основних особистісних активів дослідники визначили: екологічні (батьківський моніторинг, участь батьків, материнська теплота, підтримка однолітків, шкільний клімат), особисті активи (саморегуляція, освітні очікування, орієнтація на майбутнє) [9; 11].

У дослідженнях З. Рупінг, Л. Квінган, активи належать до категорії адаптивних властивостей людини. З позиції конфуціанського світогляду вчені зазначають, що індивіди, які володіють активами, ефективно керують собою або особистісними характеристиками інших. До основних активів людини належать: повага, праця, лояльність, прощення, відданість, служіння іншим, любов, навчання [15].

Для Н. Бір, А. Мастен, М. Рід активи виступають у якості вимірюваних особистісних характеристик, які передбачають позитивні майбутні результати у визначені терміни. Ці результати мають ієрархічну структуру: психологічне благополуччя, стабільність, досягнення, стійкість. Саме стійкість, на думку авторів, є найвищим активом, який вказує на позитивні моделі адаптації особистості в ситуаціях ризику. Дослідники описують види особистісних активів, а саме: оптимізм, самоєфективність, самовизначення, позитивний вплив, свобода волі, соціальна підтримка, повага, здоров'я, оптимізм тощо [8; 13].

Узагальнюючи надбання вищезазначених учених, ґрунтуючись на особистісно-діяльним підході [1], особистісний актив розуміємо

як діючу властивість особистості, яка у процесі цілеспрямованого застосування забезпечує конкретний результат. Серед основних особистісних активів персоналу організації варто виокремити: індивідуально-особистісні (інтелектуально-мотиваційна сфера: професійна компетентність, критичне мислення, мотивація до успіху, осмисленість життя; діяльнісна сфера: здатність до лідерства, творчі здібності, підприємницька компетентність, здатність до адаптації; емоційно-вольова сфера: стресостійкість, емоційний інтелект, вольові якості, впевненість у собі); соціально-середовищні (матеріальна сфера: наявність житла, фінансова стабільність, прийнятність доходу, привабливий зовнішній вигляд; сфера інформаційного простору: доступ до інформації, наявність Інтернет ресурсів, особиста інформаційна безпека, самореклама; соціально-професійна сфера: соціальний статус, підтримка близьких, корпоративна культура, підтримка ініціативи).

Теоретичні припущення щодо дослідження особливостей особистісних активів фахівців, які були визначені на підставі аналізу наукової літератури, потребують ретельної емпіричної перевірки.

У просторі діагностичного інструментарію виявлено лише незначну частину опитувальників, спрямованих на дослідження активів фахівця.

Так, наприклад, Ф. Салві пропонує тест «Який Ваш головний актив?» [16], за допомогою якого через виявлення активів можливо вивчити профілі особистості задля професійного відбору.

Згідно матеріалів тренінгової компанії Ф. Чартієр для дослідження особистісних активів працівника установи запропоновано опитувальник «Atout Recrutement». Методика визначає домінуючі риси особистості, сфери для вдосконалення за 14 оцінювальними параметрами, які об'єднано у три групи: навички у роботі (організованість, продуктивність, адаптація, рефлексія, наполегливість); соціальні, емоційні якості (ентузіазм, лідерство, красномовство, дипломатичність, емоційна майстерність); прагнення та цінності (повага до зобов'язань, амбіції, альтруїзм, автономія). За результатами методики можливо визначити 5 професійних профілів: Харизматичний, Експерт, Новатор, Наполегливий, Директор [10].

Однак, вивчаючи особистісні активи (саморегуляцію, освітні очікування) у різних контекстах (сім'я, школа, однолітки), Й. Лі, Д. Лернер, Р. Лернер зауважують, що проблеми впливу конкретних активів на інші, особливості функціонування за наявності чи відсутності визначених активів розв'язані не системно [11].

Тому виникла необхідність розробити авторський україномовний опитувальник «Особистісні активи», призначений для вимі-

рювання наявності, застосування особистісних активів персоналу організації.

Методика «Особистісні активи» включає 48 питань, 24 питання з яких стосуються наявності особистісного активу у працівника установи, 24 питання спрямовані на дослідження здатності фахівця застосовувати наявні особистісні активи у процесі життєдіяльності. Варіантів відповідей на кожне питання – чотири: «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». Учасникам опитування пропонується обрати один із чотирьох варіантів відповідей на кожне питання. Під час обробки результатів опитування кожна відповідь «часто» оцінюється у 5 балів, відповідь «іноді» – 3 бали, «рідко» – 1 бал, «ніколи» – 0 балів. У результаті підрахунку загальної суми балів (від 0 до 20) за шкалами (наявність активів, здатність застосовувати активи інтелектуально-мотиваційної сфери, діяльнісної сфери, емоційно-вольової сфери, матеріальної сфери, сфери інформаційного простору, соціально-професійної сфери) можливо виявити рівень (високий, середній, низький) наявності особистісних активів і здатності фахівців їх застосовувати. Розшифровуючи бали обраного запитання, можливо визначити рівень наявності і здатності застосовувати конкретний із вищезазначених особистісний актив співробітника організації. Крім того, під час підрахунку загальної суми балів всіх відповідей опитувальника можливо визначити рівень розвитку особистісних активів.

Наукову апробацію опитувальника було здійснено на основі пілотажного дослідження, для реалізації якого сформовано вибірку із 213 науково-педагогічних і педагогічних працівників Київського університету імені Бориса Грінченка віком від 24 до 62 років. Середній вік учасників 43 роки. Процедура апробації передбачає вимір психометричних характеристик (надійність, валідність) опитувальника «Особистісні активи».

З метою перевірки відповідності емпіричних балів питань методики закону нормального розподілу було застосовано критерій Колмогорова-Смірнова та критерії асиметрії, ексцесу. Виявлено, що емпіричний розподіл відповідає теоретичному нормальному, адже за критерієм Колмогорова-Смірнова асимптотична значущість $p > 0,05$ складає $p = 0,708$; за критеріями асиметрії та ексцесу показники складають $A_s = -0,214$, $E_x = -0,106$, які не перевищують критичні значення вибірки.

Здійснюючи перевірку методики на ретестову надійність, опитування учасників було проведено двічі з інтервалом у 3 місяці. Результати повторного опитування за коефіцієнтом Пірсона свідчать про значущий кореляційний зв'язок між показниками загального рівня розвитку особистісних активів фахівців на рівні $r = 0,921$, $p \leq 0,01$, шкалами наявності

активів інтелектуально-мотиваційної сфери ($r=0,929, p \leq 0,01$), діяльній сфери ($r=0,969, p \leq 0,01$), емоційно-вольової сфери ($r=0,923, p \leq 0,01$), матеріальної сфери ($r=0,980, p \leq 0,01$), інформаційного простору ($r=0,627, p \leq 0,01$), соціально-професійної сфери ($r=0,969, p \leq 0,01$), шкалами здатності застосовувати активи інтелектуально-мотиваційної сфери ($r=0,942, p \leq 0,01$), діяльній сфери ($r=0,961, p \leq 0,01$), емоційно-вольової сфери ($r=0,951, p \leq 0,01$), матеріальної сфери ($r=0,966, p \leq 0,01$), інформаційного простору ($r=0,916, p \leq 0,01$), соціально-професійної сфери ($r=0,972, p \leq 0,01$).

Задля перевірки внутрішньої надійності методики було застосовано метод альфа-Кронбаха, розраховано коефіцієнт $\alpha=0,941$. Отриманий результат свідчить про достатню внутрішню узгодженість питань методики, надійність дослідження особистісних активів фахівців.

Процедура апробації, адаптації опитувальника «Особистісні активи» передбачає перевірку методики на валідність. Очевидна валідність підтверджується розумінням, якісним сприйманням учасниками змісту питань; диференційна валідність характеризується відсутністю повторюваних питань, які могли б дублювати зміст інших питань; змістова валідність визначається питаннями опитувальника, що відображають наявність і здатність застосовувати особистісні активи персоналу організації; конструктивна валідність демонструється описом особистісних активів фахівців, для вимірювання яких створено методику.

Під час апробації опитувальника «Особистісні активи» за допомогою кореляційного аналізу здійснено перевірку на наявність зв'язків між шкалами (табл. 1). Виявлено, що методика має достатню високі показники внутрішніх кореляцій між шкалами, підтверджуючи її валідність.

Крім того, для визначення конструктивної валідності було застосовано факторний аналіз із обертанням осей Varimax. За результатами факторного аналізу виокремлено шість факторних груп, що охоплюють 49,4 % загальної дисперсії. Застосовуючи показники обернених складових, використовуючи найбільші значення факторів (фактор 1 – $p > 0,5$; фактор 2 – $p > 0,5$; фактор 3 – $p > 0,8$; фактор 4 – $p > 0,6$; фактор 5 – $p > 0,7$; фактор 6 – $p > 0,6$), визначено сфери шкал опитувальника, які містять питання, що відповідають найбільшим результатам.

Фактор 1 – соціально-професійний, охоплює 10 % загальної дисперсії та містить такі складові методики: «здатність застосовувати критичне мислення» (0,701), «наявність корпоративної культури» (0,658), «здатність застосовувати корпоративну культуру» (0,698), «здатність застосовувати підтримку ініціативи» (0,593). Перший фактор відображає усвідомлення необхідності, спроможність фахівця дотримуватися норм, правил, підтримувати традиції, цінності соціального, професійного середовища, які є безпосереднім простором для самореалізації.

Фактор 2 – емоційно-вольовий, охоплює 9,6 % загальної дисперсії, включає такі скла-

Таблиця 1

Кореляційна матриця шкал опитувальника для дослідження особистісних активів

Шкали	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	1	0,62*	0,45*	0,49*	0,56*	0,39*	0,35*	0,52*	0,09	0,27*	0,50*	0,49*
2	0,62*	1	0,31*	0,49*	0,32*	0,30*	0,21*	0,30*	0,15*	0,33*	0,41*	0,45*
3	0,45*	0,31*	1	0,52*	0,58*	0,36*	0,35*	0,48*	0,45*	0,43*	0,39*	0,34*
4	0,49*	0,49*	0,52*	1	0,31*	0,35*	0,19*	0,50*	0,16*	0,36*	0,42*	0,40*
5	0,56*	0,32*	0,58*	0,31*	1	0,43*	0,40*	0,38*	0,32*	0,31*	0,40*	0,42*
6	0,38*	0,30*	0,36*	0,35*	0,43*	1	0,36*	0,37*	0,19*	0,33*	0,35*	0,44*
7	0,35*	0,21*	0,35*	0,19*	0,40*	0,36*	1	0,58*	0,04	0,15*	0,55*	0,44*
8	0,51*	0,30*	0,48*	0,50*	0,38*	0,37*	0,58*	1	0,14*	0,38*	0,59*	0,53*
9	0,09	0,15*	0,45*	0,16*	0,32*	0,19*	0,04	0,14*	1	0,58*	0,12	0,19*
10	0,27*	0,33*	0,43*	0,36*	0,31*	0,33*	0,15*	0,38*	0,58*	1	0,25*	0,23*
11	0,50*	0,41*	0,39*	0,42*	0,40*	0,35*	0,55*	0,59*	0,12	0,25*	1	0,73*
12	0,49*	0,45*	0,34*	0,40*	0,42*	0,44*	0,44*	0,53*	0,19*	0,23*	0,73*	1

Примітка: * – рівень статистичної значущості ($p < 0,01$)

Умовні позначення: 1 – наявність активів інтелектуально-мотиваційної сфери, 2 – здатність застосовувати активи інтелектуально-мотиваційної сфери, 3 – наявність активів діяльній сфери, 4 – здатність застосовувати активи діяльній сфери, 5 – наявність активів емоційно-вольової сфери, 6 – здатність застосовувати активи емоційно-вольової сфери, 7 – наявність активів матеріальної сфери, 8 – здатність застосовувати активи матеріальної сфери, 9 – наявність активів інформаційного простору, 10 – здатність застосовувати активи інформаційного простору, 11 – наявність соціально-професійних активів, 12 – здатність застосовувати соціально-професійні активи.

дові методики: «наявність мотивації до успіху» (0,779), «наявність емоційного інтелекту» (0,709), «здатність застосовувати емоційний інтелект» (0,700), «наявність стресостійкості» (0,568). Другий фактор характеризує переживання і прагнення працівника установи щодо необхідності розвивати емоційну стійкість, контроль задля досягнення успіху у процесі життєдіяльності.

Фактор 3 – інформаційний, охоплює 8,1 % загальної дисперсії, містить такі складові методики: «здатність застосовувати Інтернет-ресурси» (0,793), «наявність Інтернет-ресурсів» (0,792), «наявність особистої інформаційної безпеки» (0,692), «здатність застосовувати доступ до інформації» (0,601). Третій фактор визначає важливість для фахівця установи мати можливість користуватися інформаційним простором задля прийняття компетентних рішень у процесі виконання професійних завдань.

Фактор 4 – матеріальний, охоплює 8,1 % загальної дисперсії, включає такі складові методики: «наявність фінансової стабільності» (0,824), «наявність прийнятності доходу» (0,784), «здатність застосовувати прийнятність доходу» (0,551), «здатність застосовувати соціальний статус» (0,579). Четвертий фактор відображає значущість для фахівця матеріального достатку задля достойного, впевненого виконання соціальних ролей.

Фактор 5 – інтелектуально-мотиваційний, охоплює 7,2 % загальної дисперсії, містить такі складові методики: «наявність осмисленості життя» (0,707), «наявність критичного мислення» (0,632), «здатність застосовувати фінансову стабільність» (0,612), «здатність застосовувати осмисленість життя» (0,607). П'ятий фактор визначає розуміння працівником організації важливості мати усвідомлену життєву мету, розвинені ключові компетентності задля досягнення матеріального благополуччя.

Фактор 6 – діяльнісний, охоплює 6,4 % загальної дисперсії, включає такі складові методики: «здатність застосовувати підприємницьку компетентність» (0,522), «здатність застосовувати саморекламу» (0,517), «наявність підтримки близький» (0,629), «здатність застосовувати прийнятність доходу» (0,449). Шостий фактор характеризує спроможність фахівця брати на себе ініціативу, відповідальність за успішність професійної діяльності, результативність застосування досвіду.

Отже, теоретично обґрунтовану структуру сфер шкал опитувальника підтверджено отри-маними емпіричними даними.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу наукової літератури, емпіричного дослідження запропоновано особистісні активи розглядати як діючу властивість особистості, яка у процесі цілеспрямованого застосування забезпе-

чує конкретний результат. Виокремлено види особистісних активів працівників установ. Розроблено й апробовано психодіагностичний опитувальник «Особистісні активи», метою якого є вимірювання наявності, застосування особистісних активів персоналу організації. Психометрична перевірка методики свідчить про достатні показники надійності та валідності. У результаті факторного аналізу складових методики теоретично обґрунтовано структуру сфер шкал опитувальника (інтелектуально-мотиваційна сфера, діяльнісна сфера, емоційно-вольова сфера, матеріальна сфера, сфера інформаційного простору, соціально-професійна сфера), що підтверджується емпіричними даними. Визначено внутрішню узгодженість питань методики, що вказує на надійність вимірюваного феномена. Доведено, що опитувальник «Особистісні активи» відповідає вимогам до конструювання тестів і може застосована для вимірювання досліджуваного явища.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у ґрунтовному вивченні особистісних активів персоналу організації в умовах кризи, впливу особистісних активів на становлення і розвиток особистості загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бігич О. Б., Волошинова М. М., Глазунов М. С. Сучасний студент у контексті особистісно-діяльнісного підходу : за результатами науково-методичних досліджень. Київ, 2014. 148 с.
2. Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 40. С. 33–49.
3. Лисак В. Ю. Актуальні питання щодо формування активів людського капіталу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 9(2). С. 47–51.
4. Лук'янюк В. Словник іншомовних слів. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E0%EA%F2%E8%E2> (дата звернення: 15.08.2022).
5. Тесленко Л. «Не ресурс, а актив» : звільнені з полону знають те, чого не знають інші. URL : <https://novynarnia.com/2020/01/28/ne-resurs-a-aktiv-zvilneni-z-polonu-znayut-te-chogo-ne-znayut-inshi/> (дата звернення: 15.08.2022).
6. Штепа О. С. Аналіз та інтерпретація емпіричної багатофакторної моделі психологічної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 670–682.
7. Ясишена В. В. Проблемні аспекти методології та організації обліку нематеріальних активів : монографія. Тернопіль, 2020. 330 с.
8. Beer N. Effects of positive metacognitions and meta-emotions on coping, stress perception and emotions : doct. of phil. thesis. London, 2011. 278 p.
9. Benson P. L., Scales P. C., Hamilton S. F., Sesma A. J. Positive youth development : Theory, research, and application. *Theoretical models of human development*. New York, 2006. V. 1. P. 894–941.

10. Chartier F. Atout Recrutement. URL : http://www.frederic-chartier.com/tests/ct/test_atout_recrutement.htm (дата звернення: 15.08.2022).
11. Li Y., Lerner J., Lerner R. Personal and ecological assets and academic competence in early adolescence : the mediating role of school engagement. *Journal of Youth and Adolescence*. 2010. № 39(7). P. 801–815.
12. Luthans F., Youssef C., Avolio B. Psychological capital : Developing the human competitive edge. Oxford, 2007. 240 p.
13. Masten A. S., Reed M. G. Resilience in development. *Handbook of Positive Psychology*. S.R. Snyder, S.J. Lopez (Eds.). Oxford, 2002. P. 74–88.
14. Perevozova I., Pavlova H. Management of current assets of enterprises and their types. *Economy and Society*. 2021. № 26. URL : <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-26-12> (дата звернення: 15.08.2022).
15. Ruiping Z., Qingan L. The relationship between personality traits and subjective well-being of college students: the mediating role of Confucian psychological assets. *Psychological Science*, 2017. 40(3). P. 657–663.
16. Salvi F. M. Test «Quel est votre principal atout?». *Psychologies*. 2017. URL : <https://www.pressreader.com/france/psychologies/20170627/282574493079998> (дата звернення: 15.08.2022).
17. Yildiz E. The effect of the psychological capital and personality characteristics of employees on their organizational commitment and contribution to the work : a qualitative research on managers. *Journal of Management and Strategy*. 2017. Vol. 8. No. 4. P. 34–46.

КОМПЕНСАТОРНА ФУНКЦІЯ РІШИМОСТІ COMPENSATORY FUNCTION OF DECISIVENESS

У статті здійснений теоретичний аналіз психологічної готовності фахівців до професійної діяльності. Обкреслені методологічні підходи до визначення сутності готовності до професійної діяльності, психологічної готовності, а також психологічної готовності до вибору особистості. Визначені структурні компоненти психологічної готовності фахівців до прийняття рішень у професійній діяльності. Показано, що психологічна готовність до прийняття рішень у професійній діяльності містить когнітивний, мотиваційний, волевий компоненти й компонент професійного досвіду. Розкрито поняття «професійна готовність», «психологічна готовність», «психологічна готовність до прийняття рішень». Розглянуто поняття психологічної готовності до прийняття рішень у науковому й прикладному контексті, визначена сутність психологічної готовності до вибору й прийняття рішень як психологічного феномена, який характеризується домінуванням компонентів рішимості (одного або декількох), виробленням індивідуального стилю прийняття рішень, реалізацією компенсаторної функції рішимості для досягнення цілей особистості. Показані стійкі взаємозв'язки властивостей особистості, характеристик ухвалення рішення й компонент рішимості в структурі комплексу професійно важливих властивостей особистості професіонала, які допомагають розв'язати професійні завдання в різноманітних сферах життєдіяльності. Запропоновано розуміння стилетворюючої функції рішимості. Здійснений аналіз емпіричних даних психологічної готовності до прийняття рішень сучасних фахівців. Визначені професіографічні характеристики фахівців з різноманітними стилями прийняття рішень у професійній діяльності. Наведений опис профілів особистості професіоналів з домінуванням різних компонентів рішимості – рефлексивності, спонтанності, догматичності, толерантності.

Ключові слова: професійна готовність, психологічна готовність, психологічна готовність до прийняття рішень, компо-

ненти рішимості, індивідуальний стиль прийняття рішень.

The article provides a theoretical analysis of specialists' psychological readiness for professional activity. Methodological approaches to determining the essence of psychological readiness are outlined. The structural components of specialists' psychological readiness to make decisions in their professional activity are determined. It is shown that psychological readiness to make decisions in professional activity contains cognitive, motivational, volitional components and a component of professional experience. The concepts of «professional readiness», «psychological readiness», «psychological readiness for decision-making» are explained. The author considered the concept of psychological readiness for decision-making in the scientific and applied context, determined the essence of psychological readiness for choice and decision-making as a psychological phenomenon, which is characterized by the dominance of the components of decisiveness (one or more), the development of an individual style of decision-making, the implementation of the compensatory function of decisiveness to achieve personality's goals. Stable interrelations of personality traits, decision-making characteristics and determination components are shown in the structure of a complex of professionally important personality traits of a professional, which help to solve professional problems in various spheres of life. An understanding of the style-forming function of decisiveness is proposed. The analysis of empirical data of specialists' psychological readiness for decision-making was carried out. The professional characteristics of specialists with various styles of decision-making in their professional activities are determined. The description of personality profiles of specialists with the dominance of components of decisiveness – reflexivity, spontaneity, dogmatism, tolerance is given.

Key words: professional readiness, psychological readiness, psychological readiness for decision-making, components of decisiveness, individual decision-making style.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.31>

Санніков О.І.

д. психол. н.,
професор кафедри теорії та методики
практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Саннікова А.О.

к. психол. н.,
доцент кафедри сольного співу
ДЗ «Одеська національна музична
академія імені А.В. Нежданової»

Постановка проблеми. У зв'язку з необхідністю підготовки фахівців масових професій ще в 30-ті роки ХХ століття стало актуальним вивчення проблеми готовності до діяльності. Дана проблема не менш актуальна й у цей час, оскільки потреба у висококваліфікованих кадрах для сучасного бізнесу з роками не стає менше. Крім того, до характерних рис бізнесу, до необхідних умов його ефективного ведення, відноситься високий динамізм при значному дефіциті часу, який є необхідним для вироблення й прийняття рішень з керування. У зв'язку із цим перед вищою школою залишається вирішення одного з найважливіших завдань – підготовка не тільки професійно грамотних фахівців, які вже на виході навчання мають необхідний рівень кваліфікації, а й таких

професіоналів, які мають високу емоційно-волеву стійкість, розвинений інтелект, високий креативний потенціал, тобто, таких, які фактично готові ухвалювати складні рішення в професійній діяльності.

Відзначимо, що прийняття рішень являє собою надзвичайно складний для вивчення й багатогранний феномен. Прийняття рішень особистістю, з одного боку, детермінує потужні зовнішні сили, фокусує спрямованість, з іншого – обмежує регулятивні можливості особистості, яка ухвалює рішення, вимагає навичок прийняття нестандартних рішень. Нестабільність параметрів ситуацій управління, відсутність економічних важелів регулювання, неоднозначність інтерпретації й неможливість прогнозування наслідків

реалізації ухвалених рішень, – далеко не повний перелік його детермінант при прийнятті рішень особистістю. Така нестабільність зумовлює різке збільшення загального числа рішень, які необхідно приймати сучасному професіоналу, дозволяє усвідомити некомпетентність у вирішенні важливих проблем професійної діяльності, вимагає від особистості не тільки активізації всіх її функціональних систем, але й постійної готовності до прийняття розв'язків. Усе це й багато чого іншого робить надзвичайно актуальними питання вивчення психологічної природи прийняття розв'язків, виділення таких властивостей і якостей особистості, сукупність яких впливає на готовність до вибору найбільшою мірою. Слабка розробленість даної проблематики зумовила вибір спрямованості даної статті.

Метою цієї статті є аналіз та узагальнення результатів пошуку індивідуально-психологічних особливостей особистості як детермінант прийняття рішень, які забезпечують готовність до вибору в ситуації ризику та невизначеності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблему психологічної готовності фахівців до професійної діяльності активно розглядають такі сучасні дослідники як О. В. Варгата, О. В. Кулешова й Л. В. Міхеєва [3; 4], Л. Карамушка, М. Москальов [8], А. Ліненко [11], О. Сорокіна [15], М. Хомич, М. Марцін [16], С. Чернявська, О. Хохліна [17] та ін. При оцінці значущості наукової проблематики вивчення психологічної готовності до професійної діяльності, необхідно відзначити наявність безлічі змістових трактувань самого поняття «готовність» у сучасній психологічній літературі.

Готовність до будь-якої діяльності розглядається як комплекс ознак, які включають у її структуру різні властивості та якості особистості. Готовність до діяльності, – це ансамбль, синтез властивостей особистості, які виходять за межі конкретної діяльності. Діяльність визначається як прояв активності людини, яка спрямована на досягнення свідомо поставлених цілей, пов'язаних із задоволенням її потреб та інтересів з урахуванням вимог до діяльності з боку суспільства й держави. Узагальнення досліджень показує можливість розгляду готовності до діяльності як якості особистості, яка містить у собі свідомість особистісної й суспільної значущості діяльності, позитивне відношення до неї й здатність до її виконання [1–2; 5–6; 8; 15–18]. Багаторічні дослідження психологічної готовності М. Д'яченко й Л. Кандибович показують, що готовність формується в ході всебічної підготовки, є результатом розвитку особистості з урахуванням вимог, які до неї пред'являють особливості діяльності й професії. Автори пропонують розуміти поняття «готовність» як цілеспрямований вираз особистості. Уважається, що довгочасна

готовність – це стійка особистісна характеристика, яка є «істотною передумовою успішної діяльності». Структура такої готовності, на думку авторів, включає наступні елементи: а) позитивне відношення до діяльності, до професії; б) адекватні вимогам діяльності, професії риси характеру, здібності, темперамент, мотивація; в) необхідні знання, уміння, навички; г) стійкі, професійно важливі особливості сприйняття, уваги, емоційних і вольових процесів [7].

Психологічна готовність є системоутворювальним стрижнем трьох понятійних систем (професійної придатності, спрямованості, професійної підготовленості), відображає при цьому найважливіші аспекти людського життя: а) розвиток суб'єкта; б) готовність до конкретного виду професійної діяльності (з різноманіттям шарів різних видів готовності); в) рух суб'єкта на відрізок життєвого шляху у фазі «ситуаційної кризи», коли виникають дійсні або уявні проблеми між можливостями суб'єкта і його перспективами, обмеженими розвитком реальної ситуації. А. Ліненко також вважає за доцільне оцінювати прояв «готовності» на трьох рівнях. Перший, на основі аналізу змісту, забезпечує включення («проникнення») готовності в психічні процеси суб'єкта. Другий – регулює рівень стійкості людини в ситуаціях впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Третій полягає у визначенні місця й ролі готовності до діяльності, в оцінці готовності по проявах емоційно-вольового й інтелектуального ресурсів стосовно до конкретних умов професійної самореалізації [11].

О. В. Варгата, О. В. Кулешова й Л. В. Міхеєва, при розгляді «готовності» проводять аналогію, залишаючись при цьому в полоні існуючого діяльнісного підходу, й виділяють групу структурних елементів, які її утворюють. До них необхідно віднести: мотиваційний (відповідальність за виконання завдань, мотиваційні стимули до професійної діяльності); орієнтаційний (знання й уява про специфічні особливості й умови виконання діяльності); операційно-діяльнісний (образи, компетентності для виконання професійної діяльності); вольовий (самоконтроль і самообілізація, керування власними діями); оцінний (самооцінка рівня підготовленості, оцінка рівня рефлексивності й потреби в самовдосконаленні). Необхідно враховувати, що підґрунтям готовності до професійної діяльності є психологічна готовність, яка розуміється як складне комплексне психічне утворення, сплав функціональних, операційних і особистісних компонентів. Психологічна готовність має виразну динамічну структуру з функціональними залежностями, що спонукує розглянути психологічну готовність фахівця до професійної діяльності [4].

На думку Л. Карамушки, психологічна готовність – не тільки істотна передумова цілеспря-

мованої діяльності, але й загальна фізіологічна готовність організму до виконання того або іншого виробничого завдання [8]. Важливо відзначити, що психологічна готовність до професійної діяльності є не тільки частиною особистісного розвитку, але й включає наступні стадії: вибір професії, навчання, адаптація до навчання, адаптація до професійної діяльності. О. Сорокіна відзначає, що ефективна діяльність фахівця вимагає готовності особистості до рішення таких завдань як: розуміння психологічного змісту ситуацій професійної діяльності; прогнозування образу індивідуальної поведінки; розвиток рефлексивності й самоконтролю; профілактика професійного вигорання; актуалізація потреби в самореалізації й розвиток професійного потенціалу [15].

У роботі С. Чернявської і О. Хохліної, яка присвячена проблемі психологічної готовності пілотів цивільної авіації, показано, що готовність до професійної діяльності є однією з умов самореалізації особистості, причому її формування починається на етапі навчання у ВНЗ [17].

Дослідники «психологічної готовності», розуміють її як феномен, який у стані пояснити можливі причини високої стійкості діяльності людини під впливом мотивації. По-перше, готовність до діяльності може проявлятися у формі установок як проекція минулого досвіду на ситуацію «тут і зараз». По-друге, установка може змінювати як відношення до ситуації, так і розгортання інших психічних процесів і явищ, наприклад, прийняття рішень. Таким чином, «готовність» розвертається як мотиваційний регулятор діяльності й створює умови для розуміння змісту, цінності й значущості того, що робить людина. Нарешті, по-третє, «готовність...» проявляється як особистісна готовність до самореалізації в професійній діяльності [16, с. 155]. На думку авторів, психологічна готовність виступає одним із критеріїв результативності професійної підготовки до професійної діяльності в специфічних умовах. При цьому вона виконує роль сполучного компонента процесу навчальної підготовки й майбутньої роботи фахівця. Готовність у цьому процесі виступає як позитивна установка на майбутню діяльність. Думка вчених збігається з позицією С. Чернявської і О. Хохліної, згідно з якою психологічна готовність є необхідною умовою успішної професійної самореалізації майбутніх психологів ДСНС України. Вона є однією з умов забезпечення успішності їхньої фахової діяльності безпосередньо в специфічних умовах [17].

Не менш цікавою є реалізація системного підходу й позиція, згідно з якою психологічну готовність до прийняття рішень дослідники розуміють як багатоконпонентне, динамічне цілісне особистісне утворення, яке характе-

ризується: специфічним об'єднанням наявних знань, умінь і навичок фахівців до професійної діяльності; високим рівнем розвитку емоційної й мотиваційної сфери; розвитком критичного й гнучкого мислення; розвитком творчого потенціалу й рефлексивності; володінням методами саморегуляції й прийманнями самоаналізу; володінням нестандартними прийомами до рішення професійних завдань; прагненням до саморозвитку, самоактуалізації й професійного зростання [3, с. 57].

Для цілей нашого дослідження, істотним є виділення декількох рівнів психологічної готовності: а) особистісний рівень, де готовність розглядається як прояв індивідуально-особистісних якостей і обумовлена характером майбутньої діяльності; б) функціональний, який представляє її як тимчасову готовність і працездатність, передстартову активізацію психічних функцій, уміння мобілізувати необхідні фізичні й психічні ресурси для реалізації діяльності; і в) особистісно-діяльнісний, який визначає готовність як цілісний прояв усіх сторін особистості, що дає можливість ефективно виконувати свої функції.

Вивчення проблеми готовності студентів до діяльності також показало, що готовність сприяє розвитку здібностей до певного виконання й ефективної професійної діяльності.

Великий інтерес представляють узагальнення, у яких показано, що готовність до професійної (у тому числі, і до управлінської) діяльності проявляється, насамперед, у професіоналізмі. Готовність до конкретного виду діяльності розуміється автором як інтенсивна перебудова даного рівня професіоналізму в напрямку його досконалості. Готовність – це характеристика певного етапу його психічного розвитку, його різноманітності, широти, масштабу й діапазону. Незалежно від виду діяльності готовність стає умовою й засобом організації резерву активності особистості, її властивістю, створеною професійною діяльністю або підготовкою до неї [14].

Необхідність ухвалювати рішення в умовах невизначеності (неповної поінформованості про ситуацію ухвалення рішення), аналізувати наслідки вибору, ураховувати складні динамічні зміни ситуації – усе це припускає наявність в особистості розвинених здібностей до оригінального мислення й креативності, до актуалізації різних сторін інтелектуально-особистісного потенціалу, у тому числі й готовності покладатися на інтуїцію [4]. Аналіз раніше проведених нами досліджень показує, що це відбувається в певних умовах. В-першу чергу, коли особистості часто доводиться мати справу з більшим обсягом різнопланової інформації; по-друге, у жорстких тимчасових умовах, коли не залишається можливості на прорахунок оптимального варіанта й прогноз

наслідків, а особистість змушена вчасно реагувати на швидку зміну подій, діяти й ухвалювати рішення, не маючи можливості ретельно обміркувати й прийняти рішення у складній, заплутаній різноманітній ситуації [12–13]. Такі специфічні особливості надають готовності до вибору особливу значимість.

Ми розглядаємо **готовність до прийняття рішень** як інтегральне новоутворення, яке динамічно розвивається в структурі особистості й проявляється в ситуації вибору. Вона являє собою сукупність внутрішніх установок, якостей і вмінь, які дозволяють особистості незалежно й самостійно діяти в ситуації ухвалення рішення, здійснювати самостійний вибір, а також постійну рефлексію свого досвіду, результатів і прийняття рішень, і діяльності в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяло участь 114 осіб (чоловіків і жінок, у віці від 23 до 47 років), які мали значний досвід у різних сферах професійної діяльності (виробництво, торгівля, обслуговування). Вибірка складалася з магістрантів 1 і 2 курсів очної й заочної форми навчання соціально-гуманітарного факультету Державного

закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Дослідження проводилося з 2018 по 2021 рік.

Психодіагностична процедура здійснювалася за допомогою спеціально сконструйованого комплексу взаємодоповнюючих надійних і валідних діагностичних методик [14]. До їхнього складу включені: а) опитувальник ОФР-25 «Особистісні фактори прийняття рішень», автор – Т. Корнілова; б) шкала «Інтолерантність – толерантність до невизначеності», автор С. Баднер; в) опитувальник ТІН «Толерантність – інтолерантність до невизначеності», автор Т. Корнілова; г) методика «Диференційна діагностика рішимості», автори О. П. Саннікова й О. І. Санніков; д) опитувальник «Визначення рівня рефлексивності», автор А. Карпов і В. Пономарьова; е) методика «Дослідження рівня імпульсивності», автор В. Лосенков. Тут і далі розгляд елементів структури й функцій, які реалізовані ними, презентовано в термінах методик, використаних у проведеному дослідженні. Результати кореляційного аналізу презентовано на рисунку 1.

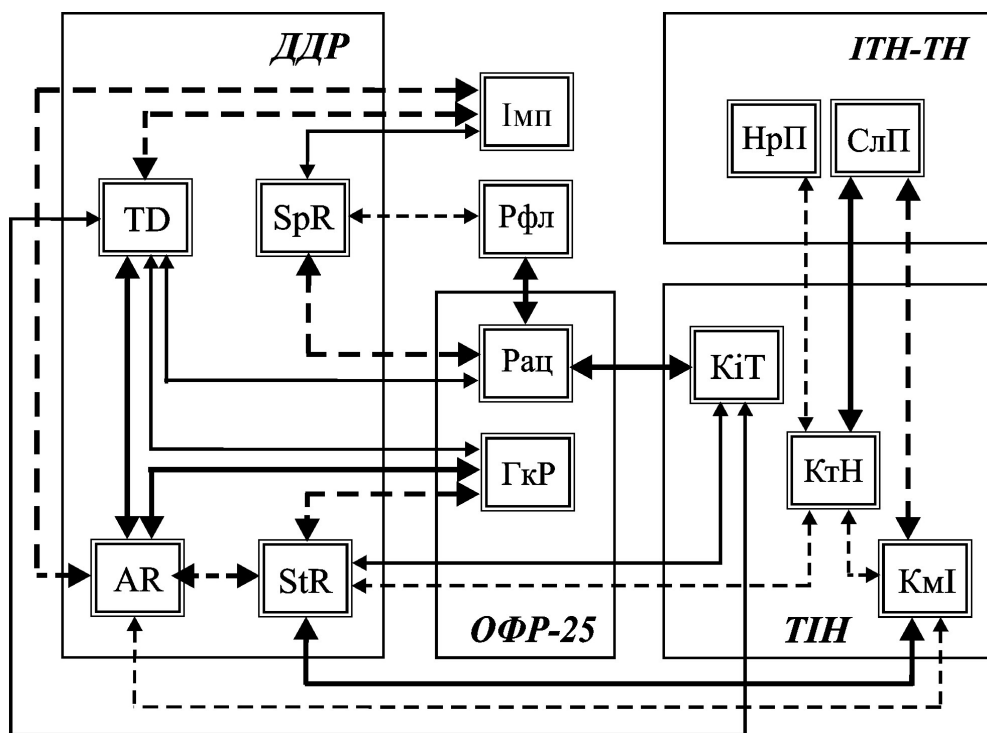


Рис. 1. Кореляційні взаємозв'язки показників рішимості й прийняття рішень особистістю

Примітка. 1) позначення: тонка пунктирна лінія – від'ємний кореляційний зв'язок на 0,05% рівні значущості, тонка лінія – додатний кореляційний зв'язок на 0,05% рівні значущості, товста пунктирна лінія – від'ємний кореляційний зв'язок на 0,01% рівні значущості, товста лінія – додатний кореляційний зв'язок на 0,01% рівні значущості; 2) скорочення наведених у таблиці показників методик: а) показники методики ДДР: AR – ергічність, TD – цільовий настрій, Str – стійкість у прийнятті рішень, SpR – спонтанність у прийнятті рішень; б) показник методики Реф: Рфл – рефлексивність; в) показник методики Імп: Імп – імпульсивність; г) показники методики ТІН: Ктн – толерантність до невизначеності, Кіт – інтолерантність, Кмі – міжособистісна інтолерантність; д) показники методики С. Баднера: Слп – інтолерантність до виникнення складностей і труднощів у різних ситуаціях, Нрп – інтолерантність до нерозв'язності ситуацій; е) показники методики ОФР-25: Рац – раціональність, Гкр – готовність до ризику.

Аналіз даних, наданий на рисунку 1, показує стійкі полярні взаємозв'язки між показниками, що досліджуються. Особливий інтерес для нашого розгляду представляють взаємозв'язки показників прийняття рішень і рефлексивності, що характеризуються:

а) чіткою полярною виразністю характеристик досліджуваних явищ – ця закономірність проявляється й у співвідношенні параметрів прийняття рішень і рефлексивності, та в співвідношенні особистісних показників прийняття рішень між собою;

б) силою, рівнем значущості взаємозв'язків показників прийняття рішень і рефлексивності.

Так, виявлені значимі взаємозв'язки раціональності Рац: з цільовим настроєм TD – 0,294 на 0,05% рівні значущості; з рефлексивністю Рфл (0,365 на 0,01% рівні); з інтолерантністю до невизначеності Кіт (0,387 на 0,01% рівні значущості).

Між показниками раціональності Рац і спонтанності Spr виявлений від'ємний зв'язок (-0,465 на 0,01% рівні значущості), що підтверджує наявність когнітивної стратегії, яку активно використовує особистість при прийнятті рішень. Цікаво, що між рефлексивністю й спонтанністю виявлений також від'ємний взаємозв'язок (-0,246 на 0,05% рівні). Прямий додатний взаємозв'язок показника спонтанності Spr методики ДДР і показника імпульсивності Імп методики В. Лосенкова (0,274 на 0,05% рівні значущості), а також від'ємні зв'язки імпульсивності Імп з ергічністю AR (-0,316 на рівні 0,01%) і цільовим настроєм TD (-0,340 на 0,01% рівні значущості) підтвердили результати, які були отримані нами раніше [12].

Оцінка взаємозв'язку параметра готовності до ризику Гкр методики ОФР-25 з параметрами методики ДДР показує наявність прямих додатних зв'язків з ергічністю AR (0,424 на 0,01% рівні значущості) і цільовим настроєм TD (0,249 на 0,01% рівні). При цьому ергічність AR виявляє прямий додатний взаємозв'язок із цільовим настроєм TD (0,529 на 0,01% рівні значущості). Також виявлений від'ємний зв'язок параметрів методики ДДР: догматичності Str, з готовністю до ризику Гкр (-0,378 на 0,01% рівні значущості) та із цільовим настроєм, TD (-0,345 на 0,01% рівні).

Зіставлення параметрів методики ТІН (Т. Корнилової) з параметрами шкали інтолерантності – толерантності до невизначеності, ТІН-ТН (С. Баднера) виявило стійкі значущі зв'язки показника толерантності до невизначеності Ктн: додатний зв'язок з толерантністю до складності проблеми Слп (0,458 на 0,01% рівні значущості), негативні з толерантністю до нерозв'язності проблеми Нрп (-0,236 на 0,05% рівні) і з догматичністю Str (-0,238 на 0,05% рівні).

Виділено додатні значущі зв'язки інтолерантності до невизначеності Кіт з показни-

ками прийняття рішень: з раціональністю Рац (0,387 на 0,01% рівні значущості), із цільовим настроєм, TD (0,268 на втраті 0,05%) і з догматичністю Str (0,256 на 5% рівні значущості). Нарешті, виділені значущі зв'язки показника міжособистісної інтолерантності Кмі методики ТІН: додатний зв'язок з догматичністю Str (0,363 на 0,01% рівні значущості), від'ємні взаємозв'язки з ергічністю AR (-0,288 на 0,05% рівні), з толерантністю до складності проблеми Слп (-0,360 на 0,01% рівні) та з толерантністю до невизначеності Ктн (-0,245 на 0,05% рівні значущості).

Своєрідність взаємозв'язків показників прийняття рішень, професійно важливих властивостей та рішимості особистості, які вивчаються, дає підставу припустити наявність спеціальної, **компенсаторної функції рішимості**. Розвинутий компонент рішимості досягає високого рівня й починає виконувати функцію провідного, який «веде» за собою активізацію та реалізацію інших компонент у різних ситуаціях прийняття рішень. Не «витягає» інших, а компенсує своєю активністю недостатність їх розвитку. Починає працювати механізм взаємокомпенсації. При цьому різна комбінація компонентів рішимості створює основу для індивідуального стилю прийняття рішень – саме в цьому й проявляється «компенсаторіка» як психологічний феномен. Наслідком компенсації є виражена своєрідність прийняття й реалізації рішень, своєрідність індивідуальності професіонала в ситуації вибору. Це положення було підтверджено результатами якісного аналізу даних емпіричного дослідження. Психологічні портрети професіоналів з домінуванням компонента рішимості наведені нижче.

Аналіз взаємозв'язків професійно важливих якостей професіонала, який сформувався, показує наявність стійкого до змін стану середовища комплексу властивостей, який утворений раціональністю, рефлексивністю й інтолерантністю до невизначеності. Такі взаємозв'язки характерні для високо раціональних професіоналів, у яких рішення відрізняються продуманістю й глибокою деталізацією, наявністю теоретично обґрунтованого й реалізованого безлічі можливих варіантів вибору, строгою оцінкою передбачуваних наслідків при переході до їхньої реалізації, багаторазовим прорахунком припустимих відхилень й деякою твердістю при використанні алгоритмів вибору із сукупності раціональних альтернатив (особливо з появою обмежень за часом).

Узагальнення результатів дослідження дозволило виділити окрему групу професіоналів з вираженою **спонтанністю**. Ці фахівці прагнуть досягти швидкого успіху, їх поведінка відбиває схильність миттєво реагувати на ситуацію не тільки для пошуку прийняттого для даних умов варіанта вибору, але й для

реалізації вже ухваленого рішення. Однак, при цьому, гіпотези досягнення мети висувуються й ухвалюються ними без ретельного продумування й найчастіше виявляються невірними. Прояв імпульсивності свідчить про непродуманість вибору, поспішність при прийнятті рішення, маскує нерішучість професіонала й відсутність у нього сформованої програми власної діяльності. Можна констатувати той факт, що імпульсивність як властивість особистості професіонала в ситуації вибору стає стратегією поведінки, накладає відбиток не тільки на поведінку у звичайних умовах життєдіяльності, але й у жорстких умовах забезпечує виконання завдань професійної діяльності.

Виражена **рефлексивність** професіонала (високий рівень рефлексивності), проявляється в характерному, більш повільному (сприймається зовні як «спокійне») реагуванні на ситуацію вибору. Будь-яке рішення ухвалюється ними на основі ретельного зважування умов, оцінки змісту ситуації, усіх, що з'явилися в аналізі «за» і «проти» кожного із припустимих варіантів рішення. Вони прагнуть не допускати помилок, для чого збирають більше інформації про особливості проблеми, яка вимагає рішення; використовують більш продуктивні способи аналізу умов ситуації ухвалення рішення; успішніше застосовують приймання й способи прийняття рішень, які були придбані в процесі професіоналізації.

Професіонали **ергічні**, з вираженням **цільовим настроєм**, реагують на ситуацію вибору швидко, активно, обдуманно й раціонально. І при виборі мети й прийнятті рішень по її досягненню такої особистості властиве легке перемикання і висока мобільність, миттєвий облік нових ситуаційних умов і вимог, чим забезпечує собі перевагу в прийнятті рішень при найменших змінах умов зовнішньої (і особливо економічної) обстановки.

Догматичність професіонала утрудняє ухвалення рішення, яке ухвалюється особистістю тільки під впливом нових очевидних обставин. Вплив догматичності відбивається в особистості й проявляється в нездатності змінити емоційне сприйняття мінливих об'єктів [14]. Особистість нездатна змінити свої вистави, що склалися про навколишнє середовище, відповідно до дійсних змін самого середовища; нездатна трансформувати систему мотивів, спонукань до дій в обставинах, які вимагають гнучкості й значної зміни поведінки. А виражений **цільовий настрій** особистості підтверджується проявом деяких особливостей вибору: цілеспрямовано формується стратегія досягнення мети; здійснюється вибір мети, пошук варіантів рішення по її досягненню; прогнозуються наслідки ухваленого рішення; усі варіанти вибору відрізняються високої прагматичністю.

І готовність до ризику, будучи пов'язана з різними видами активності, у тому числі й з тими, що мають неадаптивний характер, забезпечує у швидко мінливих обставинах високий рівень адаптивності. Деяка суперечливість зв'язків показників, які вивчаються, не може ввести в зам'яття, якщо врахувати, що вибірку обстежених склали психологи.

Толерантність до невизначеності слід розуміти як прагнення професіонала до змін, новизни й оригінальності, готовність рухатися непротореними шляхами, прагнення до рішення більш складних, масштабних завдань, до самостійності й виходу за рамки прийнятих обмежень. Толерантність до невизначеності проявляється в прийнятті складностей і труднощів, які виникають у ситуації вибору, у процесі прийняття рішень, проявляється в невір'ї, неприйнятті нерозв'язності ситуації, у постійному пошуку нових способів і приймань вибору конструктивного варіанта рішення, у відсутності або низької догматичності. Толерантність до складностей ситуації вибору представляє бажання освоювати незвідане, виходити на нові рубежі в рішенні складних професійних завдань [14].

Це стосується і встановлення стійких відносин з новими клієнтами, і пошук перспективних напрямів бізнесу, і більш раціональне та ефективне використання наявного людського ресурсу. Інтолерантність, неприйняття нерозв'язності проблеми в ситуації прийняття рішень робить процес пізнання не тільки безболісним, але й конструктивним, адаптивним до варіативних умов економічної ситуації, зміни її характеристик. Такий опис є зведенням основних вимог до структури, що утворюють ідеальну модель сучасного професіонала [13].

Дійсно, кваліфікований фахівець у категоричній формі прагне впорядкувати всі складові як своєї професійної діяльності, так і життєдіяльності: це стосується однаковості принципів і правил реалізації ухваленого рішення в професійній діяльності; використання стратегій, способів, тактик і прийомів прийняття рішень, системи прийнятих цінностей, – усе це вимагає прорахунку, високої прагматичності й наполегливості, цілеспрямованості.

Догматичність як нездатність самостійно, під гнітом обставин, ухвалювати швидкі й ефективні рішення надає від'ємний відтінок раціональності особистості. Ці гадані парадоксальні взаємозв'язки й комбінації параметрів всетаки відбивають факт участі в цьому дослідженні професіоналів, які вже склалися. Дані взаємозв'язки вимагають більш глибокого змістовного аналізу й перевірки за допомогою використання дублюючих методик.

Висновки з проведеного дослідження. Узагальнення отриманих результатів дозволяє висловити наступне.

1. Аналіз існуючих підходів у вивченні психологічного аспекту готовності до діяльності, дозволив виділити специфіку готовності професіонала до прийняття рішень в умовах ризику та невизначеності й підтвердив її актуальність для сучасних умов. Низька ефективність існуючих підходів до рішення проблеми психологічного вибору особистості, широкий спектр визначень і існуючих напрямків вивчення прийняття рішень в управлінській практиці, відкривають більш можливостей як для дослідників-теоретиків, так і для психологів-практиків, фахівців з управління людськими ресурсами.

2. Готовність професіонала до прийняття рішень відбиває стан психологічних можливостей особистості, яка розвивається, являє собою стійку сукупність, комплекс індивідуально-психологічних, професійно важливих властивостей і властивостей особистості, які пройшли адаптацію до умов даної професійної сфери й здатні розвиватися. Незалежно від специфіки й типу рішень, які ухвалює професіонал, готовність формується на всіх етапах професійного становлення (професійне навчання, психологічна адаптація, кризові й екстремальні умови виконання діяльності), є засобом організації активності особистості фахівця, критерієм рівня його професійної кваліфікації.

3. Доведено, що у складних ситуаціях вибору, прийняття рішень в умовах обмеження часу, або екстремальних ситуаціях, компоненти рішучості виконують компенсаторну функцію. Показано, що спонтанність виконує в ситуації вибору функцію «маскування поведінки» професіонала, яка прикриває нерішучість, відсутність сформованої готовності до вибору, до реалізації програми генерування й пошуку варіантів, прийняття остаточного варіанта рішення та його реалізації.

4. Професіоналу з високим рівнем розвитку компонентів рішучості властиві спокій у ситуації невизначеності, готовність до ризику, цільовий настрій, схильність до рефлексії, висока раціональність, емоційна витриманість. Осіб з низьким рівнем розвитку компонентів рішучості відрізняє незібраність, дефіцит «холодного розуму», виражена імпульсивність у ситуації прийняття рішення, схильність до необережних дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Ю. Ю. *Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності* : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 23 с.

2. Будник С. М. *Формування професійної готовності офіцерів-прикордонників до творчого вирішення завдань управлінської діяльності* : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Хмельницький, 2006. 20 с.

3. Варгата О. В., Кулешова О. В., Міхеева Л. В. Проблема психологічної готовності фахівців соціономічного профілю до інноваційної професійної діяльності в контексті психолого-педагогічного осмислення. *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (30–31 жовтня 2020 р.). Вінниця : КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», 2020. С. 55–58. 55.

4. Варгата О. В., Кулешова О. В., Міхеева Л. В. Теоретичний аналіз психологічної готовності фахівців соціономічного профілю до інноваційної професійної діяльності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія» : науковий журнал. Острого : Вид-во НаУОА, червень 2021. № 13. С. 4–9. 44.

5. Горелов І. Ю. *Психологічна готовність працівників ОВС до застосування вогнепально-силового впливу* : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Харків, 2008. 19 с.

6. Добрянський О. А. Сутність та структура психологічної готовності слідчих до професійної діяльності в екстремальних умовах. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. № 1. С. 28–39. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadsps_2012_1_28

7. Дьяченко М. И., Кандбрович Л. А. *Психологические проблемы готовности к деятельности*. Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1976. 175 с.

8. Карамушка Л. М., Москальов М. В. *Психологія підготовки майбутніх менеджерів до управління змінами в організації* : [монографія]. Київ ; Львів : Сполум, 2011. 216 с.

9. Керницький О. М. *Методика формування психологічної готовності курсантів-льотчиків до льотної діяльності* : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Харків, 2005. 17 с.

10. Кокун О. М. Зміст та структура психологічної готовності фахівця до екстремальних видів діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. № 7. С. 182–190.

11. Ліненко А. Ф. До питання про формування в майбутніх учителів установки на педагогічну діяльність. *Наука і освіта : науково-практичний журнал*. Одеса, 2003. № 2–3. С. 19–22.

12. Санніков О. І. Імпульсивність і ризик як фактори прийняття рішень особистістю. *Наука майбутнього: питання й гіпотези: матер. III (XLIII) Міжнар. наук.-практ. конф.* (Україна, м. Горлівка, 20-21 березня 2014 р.). Горлівка: ФОП Пантюх Ю.Ф., 2014. С. 90–97. 14.

13. Санніков О. І. Мікроструктура параметрів прийняття рішень. *Проблеми становлення й розвитку особистості в сучасному соціокультурному середовищі: Збірн. матер. Всеукр. наук.-практ. конф.* (20 березня 2014 р.). Кривий Ріг : КФ ЗНУ, друкарня «Конон», 2014. С. 166–172. 17.

14. Санніков А.И. *Психология жизненного выбора личности* : [Монографія]. Одеса : Вид-во ВМВ, 2015. 440 с.

15. Сорокіна О. А. Психологічна підготовка соціальних працівників як складова професійної компетентності. *Актуальні проблеми психології. Т. V: Психологія праці. Експериментальна*

психологія. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2007. Вип. 6. С. 296–301.

16. Фомич М. В., Марцін М.В. Психологічна готовність майбутніх психологів ДСНС України до специфічної професійної діяльності у процесі вивчення курсу «Загальна психологія» та їхні суб'єктивні очікування на початковому етапі професіоналізації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2021. № 4 (62). С. 153–160. 33.

17. Чернявська С. М, Хохліна О. П. Психологічна готовність до діяльності як умова професійної само-

реалізації студентів-пілотів цивільної авіації. *Moderní aspekty vědy. Svazek XIV mezinárodní kolektivní monografie*. 2021. С. 287–306. 22.

18. Школяр Е. В. Проблема формирования регуляторного компонента психологической готовности у специалистов оперативно-спасательной службы гражданской защиты. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія : «Педагогічні та психологічні науки»*. 2013. № 1. С. 563–574.

ПРЕВЕНЦІЯ КІБЕРБУЛІНГУ ЯК УМОВА САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

PREVENTION OF CYBERBULLYING AS A CONDITION FOR SELF-ACTUALIZATION OF YOUTH STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

У статті розглядається роль превенції кібербулінгу у віртуальному просторі як однієї з важливих умов самоактуалізації студентської молоді в освітньому середовищі. Першочергово трактується поняття кібербулінгу як феномену використання інформаційних і комунікаційних технологій з метою умисної, неодноразової і ворожої (агресивної) поведінки, спрямованої на образу інших людей, їх приниження, домінування над ними тощо, що вважається нині формою психологічного насильства і є поширеним в закладах вищої освіти. Роз'яснюються причини виникнення і розвитку кібербулінгу серед студентської молоді (зокрема, виражена відкритість самої молоді в соціальних мережах щодо своїх інтересів, захоплень, особистого життя, роботи тощо, що робить кожного потенційною жертвою), охарактеризовано основні прояви (шантажування, залякування, створення фейків, самозванство, доведення до самогубства та ін.) цього явища та психологічні особливості булера і жертви. Означено засоби, які використовуються для кібербулінгу (мобільний зв'язок, чати, форуми, соціальні мережі, освітні платформи та ін.). Приділено увагу загальному розкриттю змісту самоактуалізації майбутнього фахівця, ключовим особистісним характеристикам самоактуалізованої особистості, формування і розвиток яких напряму залежить від внутрішнього позитивно-емоційного фону студента, наявності безпечних умов у ЗВО для його навчально-професійної діяльності, підтримки академічної успішності. Визначено та проаналізовано вплив кібербулінгу на реалізацію даного внутрішнього потенціалу студентською молоддю, на основі цього – окреслено ключові принципи (системності, чіткої позиції педагогів щодо проявів кібербулінгу, послідовності і несуперечності профілактичної роботи, конфіденційності, індивідуального підходу та ін.) та напрямки превентивної роботи в закладі вищої освіти (закриті групи на віртуальних освітніх платформах, періодичне опитування студентів на предмет поширення кібербулінгу, організація тренінгових занять тощо).

Ключові слова: кібербулінг, самоактуалізація, превенція, студентська молодь, освітнє середовище.

The article examines the role of cyberbullying prevention in virtual space as one of the important conditions for self-actualization of student youth in the educational environment. First of all, the concept of cyberbullying is interpreted as the phenomenon of using information and communication technologies for the purpose of deliberate, repeated and hostile (aggressive) behavior aimed at insulting other people, humiliating them, dominating them, etc., which is now considered a form of psychological violence and is widespread in institutions of higher education. Explains the reasons for the emergence and development of cyberbullying among student youth (in particular, the expressed openness of the youth themselves in social networks regarding their interests, hobbies, personal life, work, etc., which makes everyone a potential victim), the main manifestations are characterized (blackmail, intimidation, creating fakes, impersonation, leading to suicide, etc.) of this phenomenon and psychological features of the buller and the victim. Means used for cyberbullying (mobile communication, chats, forums, social networks, educational platforms, etc.) are identified. Attention is paid to the general disclosure of the content of self-actualization of the future specialist, the key personal characteristics of a self-actualized personality, the formation and development of which directly depends on the internal positive-emotional background of the student, the presence of safe conditions in higher education institutions for his educational and professional activities, support for academic success. The impact of cyberbullying on the realization of this internal potential by student youth is determined and analyzed, based on this, key principles (systematicity, personal responsibility of adults, clear position of teachers regarding manifestations of cyberbullying, consistency and consistency of preventive work, confidentiality, individual approach, etc.) and directions are outlined. preventive work in the educational environment of a higher education institution (topical discussions with students, creation of closed groups on virtual platforms for communication between subjects of the pedagogical process, periodic survey of student groups on the subject of the spread of cyberbullying, organization of training classes and discussion groups, etc.).

Key words: cyberbullying, self-actualization, prevention, student youth, educational environment.

УДК 316.62:364.63:004]:378.015.31:159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.32>

Седих К.В.

д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології
Полтавський національний
педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

Кононова М.М.

д. п.н., к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології,
Полтавський національний
педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

Визначною перевагою сучасного науково-технічного прогресу є широкий доступ до сфери інформаційно-комунікативних технологій, завдяки чому користувачі різного роду діяльності безбар'єрно комунікують між собою в системі онлайн-платформ, об'єднуються за інтересами, створюють співтовариства, задовільняючи тим самим одну з головних своїх соціальних потреб. У той же час, використання віртуального простору не можна вважати абсо-

лютно безпечним, навіть з урахуванням відсутності реального спілкування людей віч-на-віч, оскільки головною загрозою його є кібербулінг, прояви, зміст і наслідки якого для підростаючого покоління (діти, підлітки, студенти) у більшості випадків мають виражений психотравмуючий характер.

Згідно уявлень Білла Белсі, кібербулінг вважається використанням інформаційних і комунікаційних технологій для підтримання умисної,

неодноразової і ворожої поведінки, спрямованої на образ інших людей [13]. Тобто кібербулінг виник внаслідок трансформації традиційного булінгу у віртуальний, що зумовлено тотальною інформатизацією суспільства. Кібербулінг небезпідставно прирівнюють до нового виду насильства, оскільки він супроводжується повторюваними агресивними, довільно-навмисними (не випадковими) діями проти людини, яка не в змозі себе захистити. Враховуючи факт найбільшого поширення цього явища серед дітей та підлітків, а також загрозливі щорічні темпи зростання його проявів, виникає гостра потреба у дослідженні кібербулінгу з наукової та прикладної сторони (ключові детермінанти ймовірного виникнення, прояви, суб'єкт), що уможливить подальшу превенцію та протидію його наслідків. Проблемним та досі невирішеним залишається виникнення та розвиток кібербулінгу в освітньому середовищі серед студентської молоді, де його прояви молоді особистості відчуває досить виразно і не менше за підлітків схильна болісно переживати. Важливість цього питання пов'язана з академічною успішністю здобувача, періодом активного становлення його професійного образу Я, професійної самосвідомості, важливих фахових якостей, а також професійної самоактуалізації, чому, на наше переконання, віртуальне насильство завдає помітної шкоди.

З огляду на це, важливо проаналізувати вплив кібербулінгу у віртуальному просторі на соціально-психологічну адаптацію та академічну успішність студентів, а також з'ясувати напрямки превенції та зниження проявів цього явища в освітньому просторі з метою забезпечення умов для професійної самоактуалізації студентської молоді.

До сьогодні кібербулінг стає предметом вивчення зарубіжних науковців (А. А. Баранов, І. І. Ісхаков, С. Котова, Д. Лейн, Д. Ольвеус, В. Ортон, К. Д. Хломов, С. В. Рожина, Н. Ю. Федуніна, В. Belsey, С. Blaya, R. M. Kowalski, S. P. Limber, J. W. Patchin, P. K. Smith, N. Willard та ін.), зміст яких різнобічний стосовно сутності і змісту цього явища, його чинників, класифікації, напрямків превентивної чи корекційної роботи. Активно цікавляться кібербулінгом українські дослідники В. Б. Бедан, Н. І. Божко, Н. Р. Вітюк, Є. С. Гіденко, Л. О. Данильчук, Н. Є. Дмитренко, А. К. Запорожець, Б. С. Єрмоленко, Т. В. Миронюк, Л. А. Найдюнова, Б. Ю. Оранюк та інші, які розкривають цей феномен, по-перше, з правової точки зору, по-друге, з інформаційно-технологічної та соціологічної площини, а по-третє, з педагогічного погляду, що в сукупності обумовлено специфікою самого явища як такого. Тобто переслідування в Інтернеті є предметом активного обговорення у сфері педагогіки, психології, соціології та юриспруденції.

Кібербулінг є однією із субформ традиційного булінгу, але на відміну від звичайного цькування як насильницького акту, яке здійснюється під час живого спілкування при безпосередній взаємодії жертви та булера, займає зовсім іншу площину – віртуальну, що дає можливості булеру залишатися, по-перше, анонімним, а по-друге, напряду або через когось (за дорученням) переслідувати жертву в Інтернеті у будь-який час дня і ночі, незалежно від місця перебування їх одне від одного. Спостерігачів (глядачів, читачів) у даному разі теж може бути різна кількість завдяки швидкому поширенню інформації (наприклад, у разі навмисного розповсюдження пліток, фейкових фотографій, відео) [9].

Для здійснення кібербулінгу можуть використовуватися різні засоби комунікації, наприклад, мобільний зв'язок, електронна пошта, сервери швидких повідомлень (Viber, Telegram, Messenger та ін.), чати та форуми, соціальні мережі (Facebook, Instagram, Twitter та ін.), ігрові сайти та сервіси відеохостингу, освітні платформи закладів вищої освіти (Zoom, Google Meet), основне призначення яких першочергово полягає в задоволенні різноманітних потреб користувачів фізіологічного, пізнавального, соціального характеру, а також вищих (за пірамідою А. Маслоу) потреб у самореалізації та самоактуалізації майбутнього професіонала [2; 9; 14]. Практично кожний із зазначених засобів використовує сучасна студентська молодь в повсякденному житті, в ході очної чи дистанційної освіти (період карантину, воєнних дій на території держави): відкрито ділиться своїм особистим життям, думками, інтересами, переживаннями й успіхами в сфері навчання та професійної діяльності тощо, не замислюючись особливо над тим, що ця інформація може бути використана сторонніми особами (віртуальною аудиторією) проти її власника. Виявами кібербулінгу як психологічного віртуального терору можуть бути: знущання чи глузування (приниження) у вигляді образливих текстових повідомлень, відео, фотографій (зокрема фейкових), самозванства (перевтілення в іншу особу у соцмережах), суперечок або флеймінгу, електронного шантажування внаслідок неправомірного одержання конфіденційної інформації чи ошуканства, анонімних погроз, негативних коментарів особистісного спрямування, переслідування, зведення наклепів, провокування до самогубства в Інтернеті та ін. [1; 7; 8; 9]. Подібні дії відображають внутрішнє, приховане прагнення кривдника до утримання будь-якої форми нерівності, соціальної ізоляції, відчуження, виключення конкретної особи з комунікації [7].

Як зауважує В. Г. Чайка, кібербулінг впливає на ступінь інтеграції молоді особистості в навчальний колектив (освоєння нової соці-

альної ролі студента, громадська активність в ЗВО), успішність навчальної діяльності, емоційне самопочуття (тривожність, наявність/відсутність невротичних реакцій, рівень психоемоційного напруження), ступінь реалізованості внутрішньо-особистісного потенціалу (самореалізація / самоактуалізація) [12]. Безпосередньо вплив на останнє знаходиться в полі нашої пильної уваги і становить найбільший інтерес.

Аналіз досліджень таких вчених, як Л. Вязнікова, М. В. Гриньова, С. В. Грабіщук, В. А. Гупаловська, Н. М. Дідик, О. М. Кокун, С. Б. Кузікова, С. Д. Максименко, А. Маслоу, О. В. Самаль, Н. В. Старинська, В. О. Татенко, М. Г. Ткалич, С. Роджерс, В. Франкл та інших дозволяє нам розглядати професійну самоактуалізацію як прагнення майбутнього фахівця до максимального розвитку і розкриття своїх здібностей і можливостей в самостійній психологічній діяльності, потребу в самовдосконаленні. Вона і є рушійним механізмом становлення особистісних та фахових якостей професіонала, і, на нашу думку, чим вищий рівень професійної самоактуалізації, тим меншою є інтенсивність кризи фахової готовності [5].

Психологічно обґрунтовано (В. А. Гавриленко, К. О. Гордієнко, Т. А. Каткова, О. В. Самаль, Н. В. Старинська, Л. В. Цурикова, О. Ф. Яценко та ін.), що визначальним періодом для розвитку творчих здібностей особистості, її самовдосконалення, професійної ідентичності та професійного Я є юнацький вік, що припадає на студентство (16–25 років). З огляду на це, навчально-професійна діяльність в ЗВО забезпечує розвиток самоактуалізації особистості, що в подальшому стає запорукою успішної самостійної професійної діяльності [4; 5; 10].

Розгляд змісту професійної самоактуалізації показав, що найважливішими характеристиками самоактуалізованої особистості, яка повноцінно функціонує, є такі (Б. Г. Ананьєв, О. О. Бодальов, К. О. Гордієнко, А. Маслоу, Р. В. Овчарова, М. А. Садова, В. О. Самаль, О. П. Саннікова, Н. В. Старинська, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн, Т. М. Титаренко, А. В. Ткаченко та ін.): інтелектуальність, широкий світогляд, саморозвиток, соціальність, але при цьому незалежність від соціального середовища, емоційна стабільність, готовність до вирішення нових проблем, емпатичність, гуманістична спрямованість, свідоме і несвідоме прагнення до допомоги людям, толерантність, адекватний образ Я, самостійність суджень, прийняття себе та інших, професійна ідентичність, професійна рефлексія, відповідність особистісних рис загальнолюдським і національно-культурним цінностям, наявність психологічної культури, соціально-психологічної компетентності тощо [11, с. 45–48].

Означені характеристики, окрім самоактуалізації як такої, характеризують ступінь адаптованості здобувача освіти в ЗВО та рівень його продуктивної діяльності. Однак формуванню згаданих рис нерідко перешкоджає девіантна поведінка, тобто така, що суперечить прийнятим у суспільстві нормам (правовим, етичним, естетичним тощо) і проявляється у вигляді незбалансованості психічних процесів порушенні самоактуалізації у вигляді відхилення від морального та естетичного контролю за власною поведінкою [1; 9]. Однією із форм девіантної поведінки, відповідно, є кібербулінг.

Психологи фіксують, що особи, схильні до булінгу, самі володіють набором не надто прийнятних характерологічних ознак, таких як: запальний характер, імпульсивність, недостатність емпатії, егоїстичність, невміння і небажання створювати дружні стосунки з оточенням, бажання досягти контролю над іншими та виділитися на завдяки їх приниженню і доведення їхньої неповноцінності, дискредитації з різних особистих причин (заздрість, неповага тощо).

Останніми роками Україна стикається з низкою викликів, останні з яких – COVID-19 та війна. Кожен з них забирає найцінніше – життя людей, незалежно від вікової категорії та соціального статусу, чи професії. У світлі цього різні сфери суспільної діяльності вимушено перебудовують вже давно налагоджену систему комунікації. Освітній простір виявився найбільш чутливим до таких змін на різних рівнях, починаючи з дошкільних та закінчуючи закладами вищої освіти, хоч і варто зауважити, що спільними зусиллями пристосування до нових умов відбулося доволі швидко.

Окрім зростання навчального навантаження, об'єму самопідготовки на кожного студента, освітній простір в умовах дистанційної освіти, як виявилось, став таким собі плацдармом для поширення кібербулінгу. Зокрема, педагогічні колективи відмічають випадки, коли замість одного студента, який рідко відвідував навчання, на онлайн-заняттях (парах) з'являлася людина, яка позиціонувала себе від нього, але не була ним. Основна проблема полягала в зухвалій, хамській поведінці, що супроводжувалася некоректними репліками в сторону учасників освітнього процесу та його змісту, не вмикаючи при цьому, звісно, камери. Зазначене, відповідно, дискредитувало відсутнього реального студента в очах педагогів та однокурсників, що і було, скоріше за все, метою таких дій анонімного агресора.

Підкреслимо, кожен з учасників кібернасилля в освітньому просторі переживає комплекс негативних відчуттів різного ступеню прояву, залежно від особистісної сприйнятливості до подібного психологічно-віртуального тиску, його змістовності та інтенсивності: тривогу,

депресію, психосоматичні розлади, наслідки смутку, самозвинувачення, зниженої самооцінки і самооцінки, страху, збентеження, отримують фобію спілкування та самовираження, планують або й проявляють суїцидальні думки, є чутливими і стриманими, або ж самі проявляють агресію, вживають алкоголь, стають психологічно, соціально та педагогічно пригнічені, демонструють нижчий рівень академічної успішності та зниження концентрації уваги [1; 3; 6; 9].

Легко передбачити, що в такому емоційно-психологічному напруженні студенту надто складно витримувати програмне навантаження в ЗВО та думати про якість і результативність свого навчання. За дослідженнями К. О. Гордієнко, виникають такі прояви як зниження навчальної активності та уникнення відвідування занять, нестабільні оцінки, ізоляція від навчальної групи та педагогічного колективу, що часто призводить до відрачування, або ж людина сама приймає рішення про це. Молода особистість знесилюється під тиском спрямованих на себе зовнішніх кіберобставин, що в подальшому призупиняє або викривляє етап формування її як майбутнього професіонала. Про професійну самоактуалізацію в даному разі мова майже не йде. Останнє стосується і кривдників, які залучені до кібербулінгу, оскільки найчастіше в їх ролі виступають ті, хто сам зазнавав чи зазнає психологічне цькування, фізичне насилля, має низький рівень виховання, проявляє агресивну та делінквентну поведінку, відстає у навчанні та має низьку професійну самоактуалізацію загалом. Трапляються також випадки, коли кіберагресором може бути «типовий» студент без видимих поведінкових відхилень чи порушень [3].

З огляду на це, турбота про позитивний емоційний фон для освітньої комунікації у віртуальному просторі лягає на плечі її організаторів – викладачів закладів вищої освіти, її керівництва. Головне завдання кожного з них – створити безпечні умови для провадження освітнього процесу, що уможливить високий рівень засвоєння теоретико-практичних знань, умінь і навичок та стане основою формування важливих професійних якостей студента, його самоактуалізації та самореалізації в освітньому просторі та майбутній професійній діяльності.

Превенція кібербулінгу в освітньому просторі, вважаємо, буде ефективною лише в разі охоплення різних рівнів – індивідуального (допомога і підтримка конкретної жертви психологічного віртуального насильства), класний (студентська група), загальноуніверситетський. Відповідно до кожного з рівнів ключовими ми вбачаємо такі напрямки: 1) уважність куратора студентської групи та викладачів до

психологічних взаємин між її учасниками, своєчасна реакція на поведінкові ознаки імовірної жертви, про які зазначалося раніше; 2) проведення педагогічних бесід про загальнолюдські цінності та їх викривлення в сучасному суспільстві, що призводить до необґрунтованої ненависті та заздрості, як наслідок – може слугувати причиною цькування; 3) створення закритих груп на віртуальних платформах для комунікації між суб'єктами педагогічного процесу (викладачами та студентами), корпоративних акаунтів у ЗВО, чітке формулювання правил їх використання, наприклад, збереження користувачами свого паролю від сторонніх осіб, не відкривання додатків чи посилок невідомого змісту, відмова від повідомлення конфіденційних даних на інтернет-ресурсах, обов'язкова ідентифікація кожного учасника через увімкнений відео-зв'язок; 4) створення довірливих стосунків між куратором, викладачами та студентами шляхом періодичної організації спільних зустрічей за межами навчального закладу, чи хоча б кураторських годин в ЗВО; 4) періодичне анонімне опитування (анкетування) членів студентських груп на тему кібербулінгу (чи здійснює особа такі дії сама, чи відчуває їх на собі, як бачить вирішення цієї проблеми); 5) заснування дискусійних груп для педагогічного колективу ЗВО та студентів, організація тренінгових занять, які сприятимуть покращенню комунікативних навичок студентської молоді, спрямовуватимуться на зменшення внутрішньої і зовнішньої агресії по відношенню до оточення, дозволять проаналізувати свій емоційно-психологічний стан, допомагатимуть попереджувати прояви делінквентної поведінки чи її коректувати у відповідності до морально-ціннісних та соціально прийнятих норм у суспільстві; 6) перегляд кінострічок відповідної спрямованості (цінності, кібербулінг) з подальшим аналізом та написанням власного бачення ситуації у вигляді есе.

Доповнити згадані вище напрямки превенції кібербулінгу варто основними принципами психологи-педагогічної діяльності, виділеними Е. Воронцовою: системності, персональної відповідальності дорослого (адміністрації, педагогів, а не студентських рад), чітка позиція педагогів щодо проявів кібербулінгу чи традиційного «живого» булінгу (особистий приклад), послідовності і неупередженості профілактичної роботи (відповідно до чинного законодавства і принципів моралі), конфіденційності (у разі психокорекції з жертвами, булерами, свідками), індивідуального підходу, зміщення акценту з покарання булера на його психологічну реабілітацію [2].

Тож у ході дослідження з'ясовано, що проблематика превенції кібербулінгу у віртуальному просторі як умова успішної самоактуалізації студента в освітньому середовищі

потребує активної уваги служб психологічної допомоги студентській молоді та розробки багатопрофільних програм усунення девіантної поведінки в закладах вищої освіти, оскільки швидке реагування та цілеспрямована робота з дотриманням певних принципів забезпечить довгострокову перспективу щодо підвищення академічної успішності здобувачів освіти, розширить перспективи їх самореалізації в ході оволодіння майбутньою професією в ЗВО. Академічна успішність як показник професійної самоактуалізації може бути маркером кібербулінгу у віртуальному освітньому середовищі як щодо жертви, так і щодо кіберагресора. Перспективою подальших розвідок стане емпіричне дослідження проявів кібербулінгу серед студентської молоді, розробка та застосування психокорекційних програм зі зниження його проявів, підвищення академічної успішності студентів та збагачення їхніх ціннісних орієнтирів.

ЛІТЕРАТУРА:

- Бедан В. Б. Проблема кібербулінгу у молодіжному середовищі: теоретичний аналіз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 1. С. 42–47. <http://dx.doi.org/10.51547/rrp.dp.ua/2022.1.6>
- Воронцова Е. Профілактика та подолання булінгу у закладах освіти. URL: <http://студенти.kiev.ua/2017/08/24/profilaktika-ta-podolannya-bulingu-u-zakladah-osviti/>
- Гордієнко К. О. Запобігання кібербулінгу у віртуальному просторі як умова самореалізації студентської молоді у закладі вищої освіти *Moderní aspekty vědy: XIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie / Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., Česká republika: Mezinárodní Ekonomický Institut s.r.o., 2021. С. 119–129.*
- Гордієнко К. О. Самоактуалізація студентів та ефективність їхньої соціально-психологічної адаптації. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства: монографія колективна / за ред. Л. В. Помиткіної, О. П. Хохліної. Київ : ТОВ «Альфа-ПІК», 2019. С. 192-204. URL: <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/49187>*
- Гутиря М. О., Кононова М. М. Особливості професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності. *Психологія і особистість*. 2021. № 2 (20). С. 82–92.
- Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. Херсон, 2019. Вип. 1. С. 154–158.
- Миرونюк Т. В., Запорожець А. К. Кібербулінг в Україні – соціально небезпечне явище чи злочин: визначення та протидія. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 275-284. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aumvs_2018_2_25
- Момот О. В. Кібербулінг: агресія у віртуальному просторі. *Молодий вчений*. № 12 (52). 2017. С. 295-299.
- Найдьонова Л. А. Кібербулінг' або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. *Методичні рекомендації*. Київ, 2014. 80 с.
- Самаль Е. В. Общая и профессиональная самоактуализация личности студента в процессе обучения в вузе. Минск : РИВШ, 2010. 167 с.
- Старинська Н. В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ: «Інтерсервіс», 2015. 178 с.
- Чайка В. Г. Особенности социально-психологической адаптации студентов к обучению в вузе. *Инновации в образовании*. 2002. № 2. С. 35–41.
- Belsey B. Cyberbullying: An Emerging Threat to the «Always On» Generation. . URL: http://www.cyberbullying.ca/pdf/Cyberbullying_Article_by_Bill_Belsey.pdf
- Pomytkin, E. O., Pomytkina, L. V., & Ivanova, O. V. (2020). Electronic Resources for Studying the Emotional States of New Ukrainian School Teachers during the COVID-19 Pandemic. *Information Technologies and Learning Tools*, 80(6), 267-280. URL: <https://doi.org/10.33407/itlt.v80i6.4179>

ПРОБЛЕМА УСВІДОМЛЕННЯ ОСОБИСТІСТЮ ПОКЛИКАННЯ: ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ

THE PROBLEM OF PERSONALITY AWARENESS OF CALLING: THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS

Стаття присвячена викладу проблеми усвідомлення покликання як провідного акту життєвого самовизначення молодшої людини. Покликання розглядається як значущий психологічний конструкт, включений у ядро спрямованості особистості, який постає чинником її успішної життєвої само-реалізації та досягнення психологічного благополуччя. Усвідомлене покликання постає запорукою успішного професійного самовизначення молодшої людини та чинником ефективності її подальшої професіоналізації. Вивчення настановлень студентів щодо дефініції «покликання» є важливим, оскільки відкриває можливості моніторингу та психологічного супроводу їхнього професійного становлення на етапі фахового навчання.

На підґрунті результатів емпіричного дослідження настановлень майбутніх психологів щодо покликання встановлено, що у студентів домінує тенденція сприймання цього феномену як привабливої діяльності, яка дозволяє успішно реалізувати власний потенціал. Відповідальність за усвідомлення та реалізацію покликання опитані студенти покладають на саму особистість. Найбільш впливовими чинниками усвідомлення покликання виявлено знання людиною своїх задатків і здібностей, а також сформовані життєві цілі.

Виявлено, що 55% респондентів підтвердили усвідомлення власного покликання, а 45% визнали актуальним процес його пошуку. Однак лише четверта частина опитаних визнали, що опановують фах, який відповідає їхньому покликанню. Розповсюдженими сферами реалізації молодими людьми покликання зафіксовано саморозвиток, допомогу людям, заняття музикою. Встановлено, що лише близько чверті опитаних вважає покликання провідним чинником успішності професійної діяльності психолога, інші наголошують на важливості почуття обов'язку, відповідальності та досвіду. Доведено, що з'ясування розуміння майбутніми психологами змісту та функцій покликання є важливим в контексті перспектив надання психологічної допомоги клієнтам з питань труднощів професійної самореалізації та побудови кар'єри.

Ключові слова: покликання, настановлення, життєве самовизначення, самореалізація, майбутні психологи.

The article is devoted to the representation of the problem of awareness of a calling as a leading act of life self-determination of a young person. Calling is considered as a significant psychological construct, included in the core of a person's orientation, which becomes a factor of their successful life self-realization and achievement of psychological well-being. A conscious calling becomes a key to successful professional self-determination of a young person and a factor of the effectiveness of their further professionalization. The study of students' attitudes on the definition of «calling» is important, as it opens up the possibility of monitoring and psychological support of their professional formation at the stage of professional training.

Based on the results of an empirical study of future psychologists' career attitude, it was established that students have a dominant tendency to perceive this phenomenon as an appealing activity that allows them to successfully fulfill their potential. The surveyed students place the responsibility for awareness and realization of their calling on the individual themselves. The most influential factors in the calling awareness have been found to be a person's knowledge of their talents and abilities, as well as identified life goals.

It was found that 55% of the respondents confirmed the awareness of their own calling, and 45% recognized the process of finding it as relevant. However, only a fourth of those interviewed admitted that they are mastering a profession that corresponds to their calling. Self-development, helping people, and playing music are also recorded as widespread spheres of a calling realization by young people. It was identified that only about a quarter of those surveyed consider calling to be the leading factor in the success of a psychologist's professional activity, while others insist on the importance of a sense of duty, responsibility and experience.

It has been proven that clarifying the future psychologists' understanding of the content and functions of calling is important in the context of the prospects of providing psychological assistance to clients facing issues of professional self-realization and career building.

Key words: calling, attitude, life self-determination, self-realization, future psychologists.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.33>

Столярчук О.А.

д. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології особистості
та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Сергєєнкова О.П.

д. психол. н., професор,
завідувач кафедри психології
особистості та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Актуальність дослідження. Сучасній людині епохи постмодерну вже замало просто задовольняти свої базові вітальні та ментальні потреби, живучи у спокої і стабільності. Просте переживання благополуччя видається прісним і стагнаційним внаслідок посилення в особистості толерантності до невизначеності суспільного розвитку. Сучасна людина як суб'єкт потребує викликів, крутих піке у реалізації власної життєвої стратегії, завоювань, публічності, визнання – і на тлі цих досягнень переживання стану щастя, ейфоричної насолоди від

бурхливої самореалізації. Такі новітні тенденції супроводжуються традиційною дилемою співвідношення форми та змісту життєтворення. Бажаною формою при цьому постає насиченість, динамічність, наповненість, повномірність, навіть екстремальність життя у певному сенсі. А от зі змістом питання складніше.

У засобах масової інформації, соціальних мережах пропагується узагальнений, збірний образ успішного фахівця – бізнесмена, що без значних напружень «відбиває гроші», які потім витрачає на розваги. Життєвим і професійним

кредо цього фахівця постає гасло: «Потрапити у потрібний час у потрібне місце». Паралельно демонструється образ німецького, занедбаного й озлобленого пенсіонера, інтереси якого зосереджені на проблемах підвищення цін на продукти та ліки, зростання тарифів на комунальні послуги тощо. Прагматизм і меркантильність, егоцентричність і нарцисизм сучасної особи постають її розповсюдженими психологічними характеристиками, типовими якостями ринкової особистості за Е. Фроммом [3]. Відповіддю для особистості на домінування у неї світоглядної позиції «мати» над позицію «бути» стає потужне переживання екзистенційної кризи, коли людина почувається спустошеною внаслідок краху стосунків чи втрати статусу, нереалізованою через занедбану ідентичність, затьмареною почуттям тотальної безнадії через вигорання та ресурсне виснаження. Отже, вирішення питання змісту життєтворення потребує звернення чи б пак повернення особистості до власної автентичності, духовної сутності та побудови на цьому підґрунті індивідуальної траєкторії самореалізації.

Життєве самовизначення української молоді відбувається на тлі ускладненої суспільної динаміки, як-от: військові дії, погіршення економічного стану, збідніння населення, міграційні процеси, зростання безробіття, некеровані ринкові ресурсно-фінансові трансформації тощо. З одного боку, це породжує тривожність, розгубленість і невпевненість щодо майбутнього, а з іншого – спонукає молоду людину більш свідомо та відповідально ставитись до професійного вибору та подальшого фахового навчання, спираючись на внутрішні мотиви, в тому числі на виявлення та реалізацію власного покликання як глибинного психологічного конструкту.

Водночас постає питання: який семантичний зміст вкладає молода людина у поняття «покликання»? Особливо актуальним це питання нам вбачається щодо майбутніх психологів, які дотичні до проблеми пошуку та реалізації покликання у двох ракурсах: по-перше, як суб'єкти власного життєвого шляху, по-друге, як майбутні фахівці, які у перспективі будуть працювати з проблемами самореалізації їхніх клієнтів. І ці два ракурси є тісно переплентеними, оскільки психолог, який реалізовує свою професійну діяльність на засадах втіленого покликання, має потенціал для надання якісної психологічної допомоги клієнтам, в тому числі, у питаннях їхнього життєвого самовизначення та самоздійснення.

Метою статті є аналіз результатів дослідження настановлень студентів-психологів щодо покликання як провідного мотиву життєвої самореалізації особистості.

Виклад основного матеріалу. У фокус нашої наукової розвідки згідно з досліджува-

ною проблематикою потрапили студенти, які опановують психологічну спеціальність у Київському університеті імені Бориса Грінченка. Загальна кількість учасників дослідження склала 165 осіб, середній вік респондентів становить 21 рік, наймолодшому виповнилось 17 років, а найстаршому – 25. Всі учасники дослідження були поінформовані про його мету, дотримання принципу конфіденційності через анонімність їх відповідей та висловили добровільну згоду на участь у ньому. На першому, діагностичному етапі використано метод анкетування (авторська розробка) та семантичного диференціалу, надалі на етапі обробки даних застосовано методи кількісного та якісного аналізу – середніх значень, відсоткових співвідношень, ранжування – за допомогою статистичної програми IBM SPSS Statistics (версія 26). Завершено дослідження інтерпретацією та узагальненням отриманих діагностичних даних.

На початку анкетування респондентам пропонувалось надати власне тлумачення поняття покликання. Аналіз змісту цих тлумачень дозволив виявити кілька тенденцій. По-перше, частина респондентів розуміє покликання як внутрішній мотив людини до діяльності, самореалізації. Це ілюструють такі варіанти відповідей: внутрішня схильність до певної справи чи професії; крик душі, який допомагає зайти себе; внутрішній потяг, схильність до чогось; потяг душі до чогось; раніше спланований внутрішній потяг до чогось, скориставшись яким людина може реалізувати себе. Водночас, інша частина студентів асоціює покликання з певною справою, сферою діяльності. Це фігурує у таких їхніх відповідях: справа, якою людині прегарно займатись по життю; діяльність, яка приносить задоволення і забезпечує досягнення успіху, ніким не нав'язана; хобі чи справа всього життя, заняття по душі. Такий розподіл відповідей свідчить про різну часову спрямованість змісту: перша група відповідей виражає сприймання покликання як життєвої перспективи, якої треба досягати, а друга позначає покликання як актуальну даність, визначену справу, якою людина займається.

По-друге, у відповідях майбутніх психологів простежується різне семантичне ядро поняття покликання. Частина опитаних асоціює це поняття зі здібностями, потенціалом, їх відповідності потребам саморозвитку та самореалізації. Маємо приклади таких відповідей: заздалегідь визначений вектор діяльності, що відповідає здібностям; сукупність здібностей, навичок і бажання людини до дій з елементом інтуїції; сфера для реалізації здібностей і себе; полігон для досягнення успішності, розвитку вмінь; справа, яка максимально підходить людині, в якій вона досягне висот. Значна кількість респондентів підкреслили у своєму

тлумаченні покликання його емоційний підтекст, як правило, позитивний (привабливість, задоволення). Це, для прикладу, відображено у таких відповідях: справа, яка імпонує та цікавить людину; заняття за власним бажанням; справа, у якій людина відчуває себе максимально комфортно та благополучно; справа, яка робить людину щасливою; справа життя, до якої лежить душа та отримується задоволення. Невелика кількість опитаних відобразили у понятті «покликання» відголосок сенсу, цінностей, віри, на кшталт: Боже призначення, що призводить до успіху; почуття задоволення у певній діяльності, що стає сенсом життя; справа, яка допомагає людині бути соціально значущою; справа, на яку людина жертвує свої можливості, сили, сенс життя; призначення народження людини. Ці дані відрізняються від поглядів науковців E. Laguda, K. Ogunyemi та E. Olu, які виокремили три спільних елементи, що характеризують феномен покликання: завдання, в основі якого лежить служіння, почуття мети та ідентичності, просоціальна спрямованість [7].

По-третє, майбутні психологи сприймають покликання у речіщі вільного вибору особистістю привабливою траєкторією життєвої самореалізації, а не соціального обов'язку, жертвності чи вродженої схильності. Це частково співвідносно з думкою J. S. Bunderson та J.A. Thompson про вибір людини щодо покликання, який вона робить, слідуючи своїй пристрасті чи зобов'язанням, тобто знецінюється аспект визначеності покликання заздалегідь [5].

По четверте, встановлено, що пріоритетним аспектом цінності покликання, у баченні опитаних, є його сприятливий вплив на життєдіяльність особистості, а не суспільна користь. Причому індивідуальний вектор втілення покликання передбачає як ментальну цінність, на кшталт самовдосконалення, реалізації особистісного потенціалу, так вітальну – досягнення успіху, статусу, благополуччя. Ці настановлення респондентів контрастують з результатами дослідження J. T. Bigham, S. J. Smith покликання в аспекті вибору педагогічної професії серед студентів християнського університету. Опитані майбутні педагоги схильні розглядати покликання як будь-яку кар'єру, не мотивовану матеріальними чинниками, або діяльність, спрямовану на покращення суспільства, або ж результат впливу на людину «вищої сили». За своєю суттю – це зайняття, яке вимагає певної «жертви» від особистості» [4].

При з'ясуванні, у яких життєвих сферах людини може проявлятися її покликання, у відповідях респондентів відобразився діяльнісний підхід, позаяк більшість майбутніх психологів (65%) поставили на перше місце

професію та хобі. Також 35% опитаних відзначили громадську діяльність як полігон для реалізації покликання, а 27% респондентів вказали на навчання, освіту як платформу його втілення. При цьому лише 18% респондентів вважають, що родинні стосунки можуть бути сферою прояву покликання. Ці відповіді цілком відображають усталену суспільну думку, сформульовану ще українським філософом Г. Сковородою про споріднену працю як єдиний шлях до щастя [2].

Відповідаючи на питання, коли, як правило, людина починає усвідомлювати своє покликання, більшість респондентів схилилась до вибору періоду юності (51%). По 22% студентів вважають, що сприятливими періодами можуть бути підлітковий вік чи рання дорослість. Дитинство як полігон для усвідомлення покликання розглядають лише 11% респондентів. Прикметно, що хоча 41% майбутніх психологів підкреслили індивідуальний часовий характер усвідомлення людиною свого покликання, але жоден респондент не обрав при цьому варіанту відповіді «похилий вік». Припускаємо, що це може свідчити про відголоски ейджизму у світогляді опитаних.

Наступним кроком анкетування постало з'ясування думки респондентів щодо впливу покликання на якість життя людини. Аналіз відповідей опитаних показав, що загалом майбутні психологи пов'язують покликання зі сприятливими, емоційно позитивними психічними проявами, оскільки лише у відповідях двох осіб фігурують, умовно кажучи, проблемні аспекти цього феномену – «крик душі, який допомагає знайти себе» та «справа, на яку людина жертвує свої можливості, сили». Більше половини (56%) респондентів наголошують, що нереалізоване покликання може спровокувати кризові переживання. Однак конкретний вплив покликання на якість життя людини постає у баченні опитаних нами студентів неоднозначним: і як провідний рушій самореалізації (77% виборів), і як джерело додаткових обов'язків (6%), і як причина переживання життєвих криз. Втім майже третина респондентів (29%) вважає, що людина може бути успішною лише завдяки інтелекту, волі та діяльності, без реалізованого покликання. Встановлена домінуюча тенденція у поглядах студентів щодо позитивного впливу реалізованого покликання на якість життя людини корелює з дослідженнями вчених B. J. Dik, R. D. Duffy, B. M. Eldridge, що виявили прямий зв'язок покликання з вищим рівнем кар'єрного та загального благополуччя фахівця [6].

Очевидно, що реалізації покликання передуює процес його усвідомлення, який відбувається під впливом певних чинників. Опитування передбачало встановлення настанов студентів щодо того, які чинники сприяють усвідомленню

покликання. Було з'ясовано, що найбільш впливовим чинником, який очолив рейтинг, постало, на думку опитаних, знання людиною своїх задатків і здібностей (71% виборів). Це ще раз підкреслює бачення більшістю студентів покликання як феномену успішної реалізації власного особистісного потенціалу. На другому місці фігурують сформовані життєві цілі, що свідчить про неоднозначні настановлення опитаних студентів (65%). Сформовані життєві цілі можуть поставати як результатом, так і чинником усвідомлення покликання. Третя позиція рейтингу (52%) відобразила інструментальний чинник – розвинені інтелект і волю, які використовуються людиною у процесі пошуку покликання. Таким чином, тріада провідних чинників концентрується навколо самої особистості як суб'єкта усвідомлення власного покликання, а сприяння оточення, яке обрали 31% респондентів, поступається цих трьом чинникам. Не надто важливим є багатий життєвий досвід, який зайняв п'яту позицію рейтингу (27%). Окремі студенти (2%) згадали про віру в Бога як джерело усвідомлення покликання.

У процесі дослідження важливо було з'ясувати результати рефлексії студентами-психологами власного покликання. Встановлено, що більша частина студентів (55%) вважають, що вже його усвідомили. Водночас лише 26% залучених до нашого дослідження майбутніх психологів наголосили, що вже опановують фах, який відповідає їхньому покликанню. Натомість 45% опитаних вказали, що ще перебувають у процесі пошуку. Отримані нами дані прямо корелюють з дослідженням Є. Мулярчука, який встановив, що лише 25% опитаних ним студентів заявляють, що мають покликання до обраної педагогічної професії [1].

Для тих студентів, які вважають, що усвідомили своє покликання, було сформульовано додаткове питання для визначення сфери цього покликання. Було встановлено, що пріоритетним напрямом свого покликання частина студентів вважає саморозвиток (16% виборів), дещо менше – 9% опитаних обрали сферу допомоги людям, що позитивно корелює з обраною ними психологічною професією, 6% вбачають своїм покликанням заняття музикою. Танці як покликання приваблюють 4% респондентів, по 3% опитаних своє покликання пов'язують з батьківством і захистом тварин. Також у поодиноких відповідях студентів фігурували такі сфери реалізації ними покликання, як: стати майстром манікюру, брати активну участь у студентському самоврядуванні, писати вірші, перемогти власну хворобу.

Щодо іншої вибірки студентів, яка склала 45%, було сформульовано питання, чи здійснюють вони якісь кроки для усвідомлення свого покликання. П'ята частина студентів від-

повіли негативно, тобто вони наразі не переймаються питанням пошуку власного покликання. Припустимо, що вони відтермінували процес усвідомлення свого майбутнього на майбутнє. Серед описів тих 80% майбутніх психологів, які відповіли ствердно, найчастіше фігурували такі дії, спрямовані на усвідомлення власного покликання, як апробація себе у різних сферах (30% виборів) і самоосвіта, про яку згадали 22% респондентів. Спілкування як засіб усвідомлення покликання використовують 11% студентів, а самоаналіз – 13% осіб. Окремі студенти позначили у відповідях молитви та власні добрі справи (по 2% відповідно).

У процесі дослідження важливо було дізнатись думку опитаних щодо впливу суспільства на процеси усвідомлення та реалізації покликання українцями. Виявлено, що більшість майбутніх психологів (71%) покладає відповідальність за це на саму особистість, вважаючи вплив суспільства незначним. Близько п'ятої частини респондентів (21%) вказали на несприятливий вплив суспільства, оскільки нестабільність його розвитку примушує особистість думати не про покликання, а про виживання. І 8% опитаних студентів вважають, що вітчизняне суспільство допомагає українцям усвідомити та реалізувати своє покликання через вільний вибір професії, хобі, статусу.

Оскільки нашими респондентами постали молоді люди, що перебувають у статусі студентів, то важливо було з'ясувати їхні погляди щодо впливу університетського середовища на усвідомлення та реалізацію покликання. Відповіді на це питання перегукуються з викладеними нами попередньо даними щодо зв'язку покликання студентів з їхньою майбутньою професійною діяльністю, оскільки майже половина респондентів, а саме 44% наголосили, що університетське середовище сприяє усвідомленню та реалізацію ними покликання через можливості здобуття бажаного фаху чи поглиблення психологічної компетентності. Натомість, 40% опитаних зазначили на відсутність зв'язку їхнього професійного навчання з покликанням. Вочевидь, здобуття психологічної професії цими студентами спричинене якимись іншими чинниками.

Частина респондентів (36%) пов'язала своє покликання з освітньою діяльністю нефахового змісту чи науково-дослідною діяльністю, а також дозвільними заходами, організованими на платформі університетського середовища. Привертає увагу й значна кількість студентів (16%), яким, на їхню думку, професійне навчання заважає реалізувати покликання. Пояснити це можна різними чинниками, приміром, невдало обраною професією, яка не відповідає потенціалу чи очікуванням молоді людини. Або ж у випадку альтернативних

навчанню сфер реалізації покликання завантаженість студента освітніми завданнями заважає це зробити.

Беручи до уваги спрямованість фахового навчання респондентів, ми включили до анкети питання, чи може психолог успішно здійснювати професійну діяльність, якщо він обрав фах не за покликанням. Відповіді студентів були різними, однак майже чверть опитаних (26%) вважає покликання провідним чинником успішності професійної діяльності психолога. Протилежної позиції дотримуються багато респондентів, у баченні яких відсутність покликання як мотиву діяльності у психолога можуть компенсувати почуття обов'язку, відповідальність (23%) чи фаховий досвід (32%). Також 51% студентів переконані, що покликання, реалізоване не у професійній діяльності психолога, відволікатиме його від якісного виконання посадових обов'язків. Частина респондентів (28%) налаштовані оптимістично, оскільки вважають, що відсутність покликання як провідного мотиву вибору професії психологом не заважатиме йому з часом уподобати свій фах і працювати успішно.

Висновки з проведеного дослідження.

Феномен покликання є значущим психологічним конструктом, включеним у ядро спрямованості особистості, який постає чинником її успішної життєвої самореалізації та досягнення психологічного благополуччя. Вивчення настановлень студентів щодо дефініції «покликання» є важливим, оскільки відкриває можливості моніторингу та психологічного супроводу їхнього професійного становлення на етапі фахового навчання. Усвідомлене покликання постає запорукою успішного професійного самовизначення молодшої людини та чинником ефективності її подальшої професіоналізації.

Встановлено, що у настановленнях студентів щодо покликання домінує тенденція сприймання цього феномену як привабливої діяльності, що дозволяє успішно реалізувати власний потенціал. Відповідальність за усвідомлення та реалізацію покликання опитані

студенти покладають на саму особистість. Однак лише четверта частина опитаних визнали, що опановують фах, який відповідає їхньому покликанню. Зафіксовано, що близько половини майбутніх психологів знаходяться у пошуку власного покликання. Таким чином, з'ясування розуміння майбутніми психологами змісту та функцій покликання є важливим в контексті перспектив надання психологічної допомоги клієнтам з питань труднощів професійної самореалізації та побудови кар'єри.

Перспективами подальших наукових розвідок вбачаємо поглиблення нашого дослідження за рахунок використання стандартизованих діагностичних опитувальників, які сприятимуть збору цінного емпіричного матеріалу щодо зв'язку покликання з самоставленням, психологічним благополуччям тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мулярчук Є. Покликання як мотивуючий чинник розвитку освіти в Україні. *Філософія освіти*. 2017. № 1 (20). 213–234.
2. Сковорода Григорій. Твори: У 2 т. Т.1. К.: АТ «Обереги», 1994. 528 с. Фромм Е. Мати чи бути. Пер. Г. Яновської. Х.: КСД, 2020. 324 с.
3. Bigham, J. T. and Smith, S. J. (2008). Called to Teach: Interpreting the Phenomenon of Calling as a Motivating Factor. Faculty Publications and Presentations. 99. https://digitalcommons.liberty.edu/educ_fac_pubs/99
4. Bunderson J. S., Thompson J. A. (2009). The Call of the Wild: Zookeepers, Callings, and the Double-edged Sword of Deeply Meaningful Work. *Administrative Science Quarterly*. 54(1). P. 32–57.
5. Dik, B. J., Duffy, R. D., & Eldridge, B. M. (2009). Calling and vocation in career counseling: Recommendations for promoting meaningful work. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(6), 625–632. <https://doi.org/10.1037/a0015547>
6. Laguda E., Ogunyemi K., Olu E. (2018). From Success to Significance: Transforming Your Job into a Calling. *The Palgrave Handbook of Workplace Spirituality and Fulfillment*. Cham, P. 629–657. <https://doi.org/10.2189/asqu.2009.54.1.32>

ДЕТЕРМІНАНТИ ПСИХІЧНОГО ВИГОРАННЯ ПЕРСОНАЛУ ЦЕНТРІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ

DETERMINANTS OF ADMINISTRATIVE SERVICE CENTERS STAFF BURNOUT

У статті розглядається дослідження проблематики вигорання серед представників системи державної служби. Започатковано дослідження виявів професійного стресу та синдрому "професійного вигорання" і у працівників системи державної служби, зокрема: у працівників органів державного управління (Д. Куриця), психологічних чинників професійного вигорання працівників державної податкової служби (Т. Грубі), соціально-психологічних аспектів професійної деформації державних службовців (М. Сіцінська), психологічних засобів профілактики та корекції державних службовців законодавчого органу влади (С. Арешня), 4 психологічних чинників професійного вигорання персоналу оперативнорятівної служби з надзвичайних ситуацій (Ю. Ковровський), психологічної профілактики військовослужбовців державної Прикордонної служби (О. Хайрулін). Не дивлячись на те, що на сьогоднішній день вже отримано багато відповідей, «білих плям» в концептуальному полі феномену вигорання залишається ще досить багато, і вони пов'язані, насамперед, з відсутністю єдиного погляду науковців на його тлумачення, структуру, симптоми, етапи та чинники розвитку, що в свою чергу, зумовлює складність діагностики та, відповідно, – розробку профілактичних та корекційних програм. Також варто відмітити, що і проблема психологічного забезпечення діяльності держслужбовців все ще залишається мало дослідженою, а психічне вигорання персоналу Центрів надання адміністративних послуг (надалі – ЦНАП), раніше взагалі не виступало предметом окремих досліджень. При цьому, висока вірогідність розвитку психічного вигорання у персоналу ЦНАП зумовлюється особливостями їх професійної діяльності. Поперше, вона нерозривно пов'язана з інтенсивним інтелектуальним, психоемоційним, фізичним та ін. напруженням у процесі міжособистісної взаємодії з суб'єктами звернень (надалі – відвідувачами ЦНАП) різного рівня підготовки, вразливості та агресивності. По-друге, вона насичена низкою стресогенів, серед яких швидке "застарення" інформації, часті нововведення, законодавство, яке постійно змінюється, щоденна робота з проблемними ситуаціями відвідувачів ЦНАП, жорстка регламентованість роботи, велика кількість обмежень, що пов'язані з заміщенням державної посади тощо. Все це вимагає від фахівців не тільки належних знань, умінь, навичок та широкого спектру професійно важливих якостей, а й стійкості до негативних факторів і професійно зумовлених станів, одним з яких і є психічне вигорання. Разом з тим, необхідно зазначити, що професійна діяльність персоналу ЦНАПу має високу соціальну значимість, а наслідки їх вигорання є небезпечними не тільки для здоров'я самих працівників, а з точки зору їх 5 представницьких функцій, в цілому для держави, адже професійно виснажені, емоційно знесилені співробітники не спро-

можні продуктивно спілкуватись з різними категоріями громадян та ефективно управляти конфліктними чи складними ситуаціями, що значно впливає на психологічний комфорт відвідувачів, якість обслуговування та імідж державної влади в цілому. Отже, реалізація реформи децентралізації влади та сучасні процеси модернізації державної служби, висока соціальна значущість проблеми та її недостатня теоретична та практична розробленість актуалізують потребу в дослідженні психологічних аспектів професійної діяльності державних службовців, а саме – детермінації стану вигорання співробітників ЦНАПів. Вважаємо, що проведене дослідження може надати багато відповідей, починаючи від коригування профілю посади до розробки спеціальних тренінгових програм та профілактичних мір по запобіганню виникнення психічного вигорання та в перспективі – психологічному супроводженню данної діяльності.

Ключові слова: детермінанти психічного вигорання, Центр надання адміністративних послуг (ЦНАП), професійна діяльність державних службовців.

In the state of the situation, the problems are solved by the representative systems of the public service. Started with a series of professional stress syndrome "professionnogo vigo-rannya" and in the administrative systems of the civil service, namely: in the administrative body of the administrative administration (D. Curica) psychological factors of the professionnogo vigo-rannya monitoring of administrative data services (gross), social and psychological aspects of professional deformations of civil service (M.Grybi), psychological capacity of professional and corrective actions of Administrative Service to the legislative body of the government (C. Sinscka), 4 psychological factors of professional burnout of personnel of the operational Rescue Service for emergency situations (Yu. Kovrovsky), psychological prevention of military personnel of the State Border Service (O. Khairulin). Despite the fact that many answers have already been received to date, there are still quite a lot of «white spots» in the conceptual field of the burn-out phenomenon, and they are primarily associated with the lack of a unified view the science of this interpretation, structure, symptoms, stages of this phenomenon, which in its case, zooms into the harmonious diagnosis of this, namely, the rozrobku of the prophylactic and Correction program. So the Barto vidmititi, as well as the problems of the psychological surprise of the service, all the more will be a little more complete, and the psychological vigo-ranna of the Personnel Center, the Administrative Service (nadali – CNAP), the wound will not wake up.the object is fixed. At the same time, a high level of intelligence in the personnel of the CNAP is responsible for the personnel of the profession. Popperše, Vona is inextricably linked to the intellectual, psychoemotional, physical, etc. in the process of intersubstantial in order to achieve the objectives of the Beast (Nadal – vriedivavčami CNAP), there is a

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.34>

Юнг Н.В.
к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Кирилшина М.Г.
к.психол.н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Булгак Е.Д.
старший викладач кафедри практичної та клінічної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

lack of aggression. By-second, the situation of low stress, the situation of young Swedes "outdated" information, honor newly established, legislation, the situation of the robot with a problem situation, georgka reglamentovanist robots, great kilki.st it is a matter of time before the government sets in. All this requires specialists not only proper knowledge, skills and a wide range of professionally important qualities, but also resistance to negative factors and professionally determined conditions, one of which is mental burnout. At the same time, it should be noted that the professional activity of the staff of Tsnapu has a high social significance, and the consequences of their burnout are dangerous not only for the health of the employees themselves, but from the point of view of their 5 representative functions, in general for the state, because professionally exhausted, emotionally exhausted employees are not able to communicate productively with different categories of citizens and effectively

manage conflict or difficult situations, which significantly affects the psychological comfort of visitors, the quality of Service and the image of the state authorities as a whole. More, real reform of the decentralization of the government, more efficient processes of the modernization of the civil service, more important social problems that lack theoretical and practical problems that actualize the need for consistent psychological aspects of the profession-all the office, and the determination itself, shall be carried out by the public. It is important that what has been carried out consistently can be hoped for, begins by correcting the profile of the crew to the rozrobki special training program of those professional training programs for the zapobiganny vini-knenny psychologically vigorannya in perspective – psychological co-conduction of dannoj dialnosti.

Key words: determinants of psychical vigorannya, center of Administrative Services (CNAP), professional affairs of civil servants.

Постановка проблеми. За більш, ніж 40-ка річну історію вивчення, його дослідження пройшло декілька етапів в своєму розвитку, а сама історія становлення концепції вигорання, фактично, відображає еволюцію розуміння його сутності. Розгляд основних етапів дослідження феномену вигорання дозволив нам простежити, як розширювалася і трансформувалася предметна область його вивчення, його статус і перспективи подальшого розвитку: від фіксації і опису окремих випадків його прояву в художній літературі, біографічних та автобіографічних матеріалів до виявлення його як масового закономірного явища у представників «допомагаючих» професій, поступового придбання ним статусів екзистенціального і загальнопрофесійного феноменів і розширення сфери пізнання феномену вигорання за межами професійного контексту. На сучасному етапі досліджень науковці так і не дійшли згоди відносно єдиного розуміння терміну «burnout». Проаналізувавши наукові джерела, ми виділили наступні, на наш погляд, найрозповсюдженіші погляди науковців щодо його розуміння: вигорання як результат дії професійного стресу; як вид професійної деформації; механізм психологічного захисту; професійна криза; клінічне порушення; екзистенційне явище. Також, необхідно відмітити, що на відміну від західних психологів, які в основному використовують термін «burnout», на пострадянського просторі використовуються декілька термінів, а саме: «психічне вигорання», «професійне вигорання», «емоційне вигорання», «синдром емоційного вигорання», «професійна деформація», «вигорання особистості, вигорання душі» та ін. В психологічній науці існує достатньо розповсюджений підхід, згідно з яким усі перераховані вище 26 терміни використовуються як синоніми та визначають один психологічний феномен. Однак, термін «психічне вигорання» найчастіше використовується у разі, коли акцентується увага на тому,

що вигорання зачіпає емоційну, інтелектуальну і мотиваційну сфери, сферу потреб та вольовий механізм особистості. В рамках даного дослідження вважаємо за доцільне подальше використання терміну «психічне» вигорання, маючи на увазі, що вигорання відбувається в сфері психічного і зачіпає всі сфери особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Погляди науковців на структуру психічного вигорання теж різняться, проте наразі сформувались наступні три найбільш поширених підходи: структурно-результативний, процесуально-динамічний і синтетичний. Структурно-результативні моделі розглядають вигорання як стан, що включає в себе певні компоненти, процесуально-динамічні моделі – як динамічний процес, що розвивається в часі і має певні фази, а синтетичні моделі об'єднують структурно-результативні і процесуально-динамічні моделі. Найбільш загальноприйнятою є модель С. Maslach і S. Jackson, згідно з якою вигорання визначається як професійна криза, що являється реакцією відповіді індивіда на професійні стреси. Кумулятивний ефект впливу стресчинників робочого середовища, що перевищує адаптаційні можливості людини з подолання стресу, призводить до виникнення основної тріади його проявів: виснаження, цинізму та зниження професійної ефективності. Психічне вигорання має дуже яскраву та насичену картину симптомів, які проявляються на різних рівнях та не проходять безслідно, як для окремої особистості та її діяльності, так і для організації в цілому. Наразі науковці виділяють від 12 до 132 таких симптомів. Найбільш повною наразі вважається класифікація, розроблена дослідниками У. Шауфеллі та Д.Ензманом, якими виділено й детально проаналізовано 132 симптоми вигорання, що об'єднані в 5 груп: афективні, когнітивні, фізичні, поведінкові, мотиваційні. Ці симптоми, на думку авторів, проявляються по-різному на трьох рівнях: індивідуальнопсих-

ологічному, міжособистісному та організаційному. Серед праць українських науковців, найбільш повною є класифікація симптомів в працях Т. Грубі, яка виділяє симптоми вигорання на 5-и рівнях: психофізіологічному, соціально-психологічному, на рівні емоцій, поведінки та інтелекту. Велика кількість наукових досліджень на сучасному етапі вивчення психічного вигорання зосереджена на визначенні факторів, що його детермінують. Наразі науковці виділяють чотири основних типи підходів до причин появи психічного вигорання, а саме: організаційний, інтерперсональний, індивідуально-психологічний і інтегративний. Прихильники організаційного підходу в якості домінуючих причин психічного вигорання розглядають фактори робочого середовища. Представники інтерперсонального підходу підкреслюють важливість міжособистісних відносин у виникненні ознак вигорання, розглядаючи в якості основної причини асиметрію відносин між працівниками та клієнтами. Автори, які дотримуються індивідуально-психологічного підходу, пояснюють механізм виникнення психічного вигорання дією внутрішніх причин, перелік яких може бути досить різноманітним. Інтегративний підхід розглядає феномен вигорання як наслідок сукупного впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. Наукові дослідження підтверджують, що вигорання не являється особистісним дефектом окремих людей, а представляє собою комбінацію індивідуальних, міжособистісних та інституціональних характеристик. Популярними серед наукової спільноти теоріями, що розкривають причини виникнення вигорання, є теорії розвитку дисбалансу вимог і ресурсів: Вимоги до роботи – Ресурси (JD-R) та теорія збереження ресурсів (COR). Сучасною варіацією зазначених теорій є модель «Області робочого життя» (AWS), згідно з якою стан вигорання є результатом недостатньої відповідності між індивідумом та шістьма характеристиками його робочого середовища: робочим навантаженням, контролем, винагородою, колективом, справедливістю та цінностями.

Постановка завдання. Проаналізувати основні підходи щодо тлумачення психічного вигорання, його структури та чинників розвитку, визначити рівень психічного вигорання персоналу ЦНАП, проаналізувати структуру психічного вигорання персоналу ЦНАП, провести емпіричне дослідження особистісних та організаційних факторів, що можуть детермінувати психічне вигорання персоналу ЦНАП.

Виклад основного матеріала дослідження. В ході роботи проведено дослідження, метою якого було визначення фак-

торів, що детермінують психічне вигорання персоналу ЦНАП. Емпіричне дослідження проводилось на базі Центрів надання адміністративних послуг Херсонської та Одеської областей з використанням онлайн-інструменту «Google форми», в період з 7 по 9 липня, та з 12 по 15 липня 2021 р. В якості респондентів в дослідженні прийняли участь співробітники ЦНАП Херсонської та Одеської областей. Всього тестуванням і анкетуванням було охоплено 151 досліджуваних, із них 109 (72,2%) співробітників Херсонської області та 42 (27,8%) співробітника Одеської області, віком від 24 до 64 років, серед них 139 (92,1%) жінок та 12 (7,9 %) чоловіків.

Емпіричне дослідження дозволило встановити, що високий рівень психічного вигорання персоналу ЦНАП вже мають 21,2% опитаних, середній рівень – 48,3% та лише 30,5% респондентів наразі знаходяться поза зоною ризику.

Найменшу вираженість в структурі психічного вигорання персоналу ЦНАП має компонент емоційне виснаження. При цьому повне виснаження своїх емоційних та фізичних ресурсів відчують 23,2% персоналу ЦНАП, 3,1% мають середній рівень його вираження та 43,7% – низький. Найбільшу вираженість в структурі психічного вигорання персоналу ЦНАП має компонент професійна успішність. Більше половини (53%) співробітників ЦНАП не отримують задоволення від власної роботи, вважають її неефективною, не виокремлюють власних досягнень та вважають себе некомпетентними, 25,1% мають середній рівень вираженості даного показника та менше чверті опитаних (21,9%) достатньо високо оцінюють свої професійні досягнення та компетентність. Високий рівень цинізму мають 45,7% співробітників, 39,1 % – середній рівень його вираженості та лише 15,2% – низький.

Результатами дослідження також встановлено, що в цілому психічне вигорання персоналу ЦНАП не пов'язане з їх віком і стажем роботи на державній службі.

За результатами оцінки ситуативної та особистісної тривожності встановлено, що більше половини персоналу ЦНАП, а саме 52,3% мають високий рівень особистісної тривожності, та майже чверть персоналу (24,5%) на момент дослідження відчували напругу, занепокоєння, підвищену втомленість, швидку виснаженість та зниження працездатності. Отримані нами результати кореляційного аналізу вказують на наявність статистично значущих взаємозв'язків на рівні $p \leq 0,01$ між показниками особистісної та ситуативної тривожності та всіма компонентами та інтегральним показником психічного вигорання персоналу ЦНАП.

За допомогою обчислення t-критерію Ст'юдента підтверджено наявність високих статистично значимих розбіжностей ($p < 0,001$)

між показниками ситуативної та особистісної тривожності підгруп досліджуваних з високим та низьким рівнем вигорання, що вказує на те, що дані показники детермінують психічне вигорання персоналу ЦНАП. За допомогою обчислення t-критерія Ст'юдента ($p < 0,05$) підтверджено наявність статистично значимих розбіжностей по фактору екстраверсія в групах досліджуваних з високим та низьким рівнем вигорання, що свідчить про те, що даний особистісний фактор детермінує психічне вигорання

персоналу ЦНАП. Дослідженням виявлено, що чим більше у працівників ЦНАП виражена соціальна спрямованість особистості, а саме – бажання допомагати іншим, доброта, підвищена особиста відповідальність, тим нижче вони оцінюють свої професійні досягнення, що може бути пов'язано з виключно «посередницькою» роллю персоналу ЦНАП між громадянами та суб'єктами прийняття рішень.

Дослідженням встановлено, що взаємозв'язок між копінг-стратегією, орієнтованою на емоції та інтегральним показником вигорання помірнопрямим ($r = 0,480$, рівень значимості $p \leq 0,01$), тобто використання персоналом ЦНАП даної копінг-стратегії призводить до збільшення рівня їх загального показника вигорання. Між копінг-стратегією, орієнтованою на уникнення та інтегральним показником психічного вигорання виявлено слабкий зворотній взаємозв'язок ($r = -0,225$, рівень значимості $p \leq 0,01$). Тобто, використання даної копінг-стратегії призводить до зниження рівня інтегрального показника вигорання. Взаємозв'язок між субшкалою соціального відволікання та інтегральним показником психічного вигорання є помірним зворотним ($r = -0,334$, рівень значимості $p \leq 0,01$), тобто, чим частіше співробітники ЦНАП використовують дану стратегію, тим нижчим є рівень їх емоційного виснаження та цинізму, вище вони оцінюють власну ефективність, та тим нижчим в цілому є рівень їх інтегрального показника вигорання.

За допомогою t-критерія Ст'юдента ($p < 0,001$) підтверджено наявність статистично значимих розбіжностей в використанні копінг-стратегій, орієнтованих на емоції, уникнення та по показнику субшкали соціального відволікання в підгрупах з високим та низьким рівнем психічного вигорання персоналу ЦНАП, що свідчить про те, обрання тієї чи іншої копінг-стратегії детермінує психічне вигорання персоналу ЦНАП.

Помірний зворотній взаємозв'язок ($p \leq 0,01$) виявлено між задоволеністю робочим навантаженням, рівнем контролю, винагородою, соціальним оточенням, справедливістю, цінностями та емоційним виснаженням, цинізмом та інтегральним показником психічного вигорання.

Слабкий зворотній взаємозв'язок виявлено між зазначеними показниками (крім задоволеності винагородою) та компонентом професійна успішність. За допомогою обчислення t-критерія Ст'юдента ($p < 0,001$) було підтверджено наявність високих статистично значимих розбіжностей між усіма показниками задоволеності факторами робочого середовища та організації в цілому обох підгруп обстежених.

Таким чином, результати проведеного теоретичного та емпіричного дослідження дозволили нам сформулювати наступні висновки:

1. Персонал ЦНАП представляє собою професійну групу ризику розвитку психічного вигорання, яке детермінується сукупним впливом певних особистісних та організаційних факторів, а також зумовлюється специфікою професійної діяльності, яка сприяє посиленню їх емоційного виснаження, відчуття зниження успішності та продуктивності в роботі, зростанню байдужості або віддаленого ставлення до роботи, що є характерними ознаками психічного вигорання, і як наслідок, погіршення загального самопочуття персоналу ЦНАП.

2. Працівники ЦНАП, які вирізняються комунікабельністю, енергійністю, більш оптимістичним поглядом на життя, є більш стійкими як до емоційного виснаження та цинізму, та і до психічного вигорання в цілому.

3. Чим вищим є рівень ситуативної та особистісної тривожності персоналу ЦНАП, тим вищим є рівень їх загального показника вигорання, а також компонентів емоційного виснаження та цинізму, та тим нижчим є рівень оцінки фахівців своєї професійної ефективності.

4. Чим частіше персонал ЦНАП використовує проблемно-орієнтовану копінг-стратегію, тим вище він оцінює свою ефективність, власні успіхи та досягнення. Копінг-стратегія, орієнтована на уникнення, звернення за допомогою до інших, пошук соціальної підтримки сприяють зниженню загального рівня психічного вигорання та його компонентів, в той час як використання копінг-стратегії, орієнтованої на емоції, сприяє підвищенню рівня загального показника психічного вигорання в цілому, емоційного виснаження та цинізму, а також знеціненню фахівцем своєї ефективності.

5. Для співробітників, що мають високий рівень психічного вигорання, характерним є сприйняття рівня робочого навантаження як критичного, прагнення мати більший ступінь самостійності у своїй роботі, незважаючи на те, що вони працюють в державній установі, де досить жорстка політика адміністрації в організації робочої активності та контролем за нею. Незадоволеність існуючим рівнем оплати праці, скоріш за все, низька якість соціальної взаємодії на роботі, відчуженість від колективу

та організації, а також сприйняття більшості рішень, як несправедливих. Також варто відзначити, що вони не розділяють в цілому місії та цінностей ЦНАП.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що психічне вигорання персоналу ЦНАП детермінується совокупним впливом певних особистісних та організаційних факторів, серед яких – особистісна та ситуативна тривожність, домінуючі копінг-стресові поведінкові стратегії, екстраверсія-інтраверсія, а також відповідність рівня робочого навантаження, контролю, винагороди, соціального оточення, справедливості та цінностей очікуванням та ресурсам конкретного фахівця.

Здійснене дослідження відкриває перспективи для подальшого вивчення проблеми виникнення та розвитку психічного вигорання персоналу ЦНАП: актуальним вважаємо розроблення моделі компетенцій та профілю посад персоналу ЦНАП, впровадження на їх основі психологічної оцінки кандидатів на вакантні посади адміністраторів ЦНАП, що, на наш погляд, дозволить ще на етапі відбору виявляти фахівців, які не відповідають даній професії та організації в цілому. Також актуаль-

ними вважаємо розробку моделі психологічного консультування керівників та персоналу ЦНАП з проблем профілактики психічного вигорання, а також впровадження в мережі ЦНАП системної роботи по навчанні та розвитку фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арефнія С.В. Психологічні засоби профілактики та корекції професійного вигорання державних службовців законодавчого органу влади: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. Київ, 2018. 249 с.
2. Куриця Д.І., Куриця А.І. Об'єктивний рівень професійного стресу у державних службовців та його порівняння з самооцінкою рівня професійного стресу працівниками Держслужби. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2015. № 2. С. 60–68.
3. Сучасні проблеми дослідження синдрому вигорання у фахівців комунікативних професій: колективна монографія/ під ред. В. Лук'янова та ін. Курськ. держ. ун-т, 2008. 336 с.
4. Maricuțoiu LP, Sava FA, Butta O. The effectiveness of controlled interventions on employees' burnout: A meta-analysis. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2016. № 89 (1). P. 1–27. DOI: 10.1111/joop.12099 (Дата звернення: 04.03.2021 р.).

тів соціалізації щодо формування інших моделей соціального розвитку та засвоєння норм соціальної поведінки, здобуття учнівською молоддю цифрової освіти з використанням інформаційних ресурсів, діджиталізації процесів спілкування, дозвілля, навчання, внаслідок чого перед наукою постала потреба переосмислення й перегляду звичних настанов у соціальному розвитку учнівської молоді під час їхньої соціалізації. Виникає необхідність оволодіння здатністю «навчання протягом життя», опанування молоддю ключовими комбінаціями знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, інших особистих якостей у сфері інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій (цифрова компетентність), вміння об'єднання розрізнених компонентів інформації, креативного вирішення проблем і швидкого реагування на зміни і вимоги.

Процес соціального розвитку учнівської молоді та аспекти її соціалізації в період діджиталізації суспільства становлять науковий інтерес не лише для вітчизняних учених, але й фахівців за кордоном, оскільки процеси глобальної цифровізації економіки, сфер життєдіяльності суспільства відбуваються у більшості країн світу. Так, у жовтні 2021 року відбулася Євроазійська конференція «Діджиталізація, соціалізація та розвиток освіти» (Eurasian Conference on «Digitalization, Socialization and Educational Development»). Протягом двох днів роботи конференції активну участь прийняли науковці із Греції, Хорватії, Сербії, Косово, Індії: проф. Ріана Лампу (Rania Lamrou), STEM-інструктор, ICT-коучер, Міністерство освіти Греції (Greek Ministry of Education, at the Directorate of Educational Technology and Innovation, Greece); проф. Шміті Малхотра (Smriti Malhotra), Університет Amity, Індія (Amity Institute of Education, Amity University, Noida, India); проф. Надія Рактовіч (Nada Ratković) Університет Split, Хорватія (Split University, Croatia); проф. Ясмїна Радіводжа (Jasmina Radivojša), Міжнародна освітня організація «Нейроленгвідж», Сербія (NeuroLanguage Coaching organization, Serbia); проф. Енкеледа Луладж (Enkeleda Lulaj), Naxhi Zeka University, Kosovo. Метою заходу стало обговорення актуальних питань соціальних медіа та діджитал інструментів, використання цифрових технологій в освітньому процесі.

У зв'язку із явищем діджиталізації сфера освіти також зазнає незворотних змін. Як стверджує Г. Жосан «найголовніший тренд в наш час – це отримання додаткової освіти». Науковець наводить результати опитування, проведені компанією Bitkom, цифровою асоціацією Німеччини, яким з'ясовано, що троє з чотирьох респондентів скаржаться на обмаль часу для отримання додаткових знань на робочому місці. Пов'язано це з швидким

розвитком інформаційних технологій. Тому, як стверджує науковець, в таку епоху важливо постійно бути «здатним до навчання». Причому потрібно вміти об'єднувати окремі компоненти інформації, підходити до вирішення проблем креативно і швидко реагувати на вимоги. Основними векторами розвитку освіти, на переконання Г. Жосан, є: «швидкість – навчання йде в ногу з часом, адже звичайне накопичення знань давно втратило свою актуальність; ентузіазм і мотивація – основоположні принципи в освіті, де викладачі стають координаторами, направляючи учнів в онлайн-офлайн-режимі; доступність матеріалів в режимі реального часу, що спрощує процес отримання нових знань; міждисциплінарний контент – напрямок, стирає жорсткі межі між виробництвом, бізнесом та іншими сферами, тому вимагає об'єднувати знання з різних сфер життя» [2, с. 49].

Зауважимо, що освіта, як важливий чинник соціалізації учнівської молоді, орієнтована насамперед на розвиток особистості, під яким у психологічній науці розуміють «складний і тривалий процес формування особистості як набування індивідом соціальної якості в спілкуванні і спільній діяльності з іншими людьми» [5, с. 305]. Розвиток, основні ознаки якого описали Л. Божович, Г. Балл, І. Бех, Х. Венгер, Л. Виготський, Д. Ельконін, С. Максименко та ін., характеризується насамперед якісними змінами, виникненням новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових структур, нових елементів в самому розвитку, нової соціальної ситуації розвитку. Наслідком таких змін є у перші двадцять років життя, зазвичай, є нові ускладнені способи реагування – тобто більш організована, складна, стабільна, основана на знаннях, ефективна поведінка. Розвиток дитини як особистості, як суб'єкта діяльності є пріоритетною метою кожної освітньої системи: дитина від природи має біологічні передумови для становлення себе як особистості, які реалізуються у процесі її соціалізації в соціумі. З таких позицій, як стверджує А. Реан, розвиток може розглядатися як її «системотвірний компонент». Натомість, як зазначає учений, «у сучасній педагогічній практиці розвиток не завжди розуміється як комплексне завдання: спостерігається явний дисбаланс у співвідношенні проблем інтелектуального і особистісного розвитку, при переважному домінуванні першого. Більше того, розвиток особистості як завдання взагалі усвідомлено не ставиться, а сама проблема розвитку підміняється питанням про передачу знань. Натомість школа, як соціальний інститут, що здійснює соціалізацію особистості, не повинна зводити її лише до передачі відомостей про основи наук». Шкільний розвиток людини як особистості і суб'єкта діяльності, за

А. Реаном, обов'язково передбачає: 1) розвиток інтелекту, 2) розвиток емоційної сфери, 3) розвиток стійкості до стресорів, 4) розвиток впевненості у собі і самоприйняття, 5) розвиток позитивного ставлення до світу і прийняття інших, 6) розвиток самостійності, автономності, 7) розвиток мотивації самоактуалізації, самоудосконалення. Усі ці ідеї автор називає позитивною педагогікою [7, с. 32].

На думку А. Мудрика, об'єктивною необхідністю розвитку людини на кожному віковому етапі або етапі соціалізації є вирішення трьох груп завдань: природно-культурних (досягнення певного рівня фізичного і сексуального розвитку), соціально-культурних (пізнавальні, морально-етичні, ціннісно-сміслові, які є специфічними для кожного вікового етапу в конкретному соціумі в певний період його історії) і соціально-психологічних (становлення самосвідомості особи, її самовизначення в реальному житті і на перспективу, самореалізація і самоствердження, які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст і способи їх вирішення) [3, с. 30–31]. Власне про динаміку розвитку дитини як особистості ми можемо говорити, з'ясовуючи процеси психосоціальних властивостей. Отже, описане дає можливість стверджувати, що і особистісний, і соціальний розвиток особистості є метою соціалізації.

У соціально-гуманітарних науках констатується глобальне перетворення культури, новий тип соціального середовища, що зумовлює відповідну кіберсоціалізацію. На його переконання модель кіберсоціалізації особистості в сучасному інформаційному суспільстві є певною єдністю чотирьох іпостасей людини: 1. як об'єкта кіберсоціалізації (вплив кіберпростору на життєдіяльність), 2. як суб'єкта кіберсоціалізації (задоволення потреб в кіберпросторі), 3. як жертви кіберсоціалізації (негативні наслідки), 4. як жертви несприятливих умов кіберсоціалізації (небезпеки кіберпростору та їх джерел) [4, с. 17].

Зауважимо, що цифрова соціалізація не є абсолютно новим явищем, протягом останніх років воно активно досліджується психологами, соціологами, педагогами та ін.. Так, у 2017 р. опублікована доповідь UNICEF щодо впливу цифрових технологій на психічне благополуччя, соціальні відносини та фізичну активність дітей. Результати численних досліджень, здійснених зарубіжними науковцями, доводять, що найбільш переконливою є U-подібна залежність між цими параметрами: надмірне використання негативно впливає на психологічне благополуччя, в той час як помірна присутність ІТ має позитивний ефект (в обох випадках вплив є незначним) [1, с. 93]. Погоджуємося з В. Бочелюком, який доходить висновку, що «саме по собі інформаційне цифрове середовище не може розглядатись як детермінанта

розвитку психіки. Це засіб, знаряддя, інструмент, який має функціональні можливості для залучення людини до широкого кола діяльностей в певних соціокультурних умовах. Характер експлуатації цього засобу визначає психологічні наслідки. Якщо перебування з гаджетом відіймає час від спілкування, фізичної активності, виконання домашніх завдань та інших атрибутів дитинства, воно позначається негативно. З іншого боку, якщо дитина помірно користується потенціалом пізнавальних передач та іншого корисного контенту, вона має переваги у когнітивному розвитку» [1, с. 93].

Досліджуючи діджиталізацію як фактор формування когнітивної сфери особистості В. Бочелюк [1] виокремив конкретні чинники та складові цифрового середовища, що мають потенційний вплив на пізнавальну діяльність людини, серед яких: доступ до знань та інформації, оскільки цифрові технології перетворили сучасну епоху в «навчання протягом життя». Вміння навчатись протягом життя включає в себе здатність орієнтуватися в інформаційному полі, розуміти свої освітні потреби і прогалини, самостійно організувати процес навчання, при необхідності звертаючись до допомоги спеціалістів. Зовнішні пам'яті трансформуються, оскільки через легкий доступ до інформації Інтернет став формою транзакційної, колективної пам'яті. У зв'язку з цим особистість не намагається запам'ятовувати факти чи знання, а прагне запам'ятати пошукові алгоритми, за яким цю інформацію можна отримати. Інформаційна збагаченість цифрового середовища як чинник є певним дихотомічним питанням, оскільки містить дві сторони цього процесу. З одного боку, доступ до Інтернету сприяє формуванню нових понять та відносин, збагачуючи психічний світ людини, з другого двовимірною екранною реальністю є спрощеною порівняно з фізичним середовищем. Як показують результати дослідження (Greenfield), у активних користувачів, що функціонують в спрощеному середовищі, можливе зниження здатності до осмислення інформації та метафоричного мислення, примітивізація духовних та емоційних переживань. Трансформація стилів мислення, що призвела до появи феноменів «кліпове мислення», яке пов'язане з швидким переміщенням серед інформаційних потоків без заглиблення в їх зміст; та «гіпертекстове мислення», яке пов'язують з використанням особистістю розгалуженої системи посилань, що дозволяє сканувати великі обсяги інформації та детально аналізувати окремі її блоки. Багатозадачність у виконанні повсякденної діяльності. Застосування різноманітних гаджетів у повсякденному житті призводить до одночасного виконання кількох видів діяльності, що призводить до порушення уваги в результаті когнітивного перевантаження, перешкоджає

критичному та аналітичному мисленню, гальмує пам'ять і уяву, підвищує кількість помилок, знижує продуктивність уяву (Cain & Mitroff, 2011). Наслідком хронічної багатозадачності є також високий рівень стресу, втома, погіршення здоров'я. Збільшення мобільності. При традиційних аспектах соціалізації для діяльності та розвитку особистості були необхідні безпосередні зв'язки та взаємодії з людьми та конкретним соціумом. Сучасна дитина, маючи доступ до соціальних мереж через Інтернет, розширює власну картину світу, але у зв'язку з цим виникає проблема реалістичності такого сприйняття, оскільки воно визначається моделями та фільтрами Інстаграму, Ютубу, Тік-Току і може мати непередбачуваний та стихійний характер соціальних впливів, непідконтрольних дорослим. Маргіналізація та примітивізація контенту. Як справедливо наголошує В. Бочелюк, «якщо раніше доступ до ЗМІ отримували люди з визначними соціальними, культурними та професійними досягненнями, то успіх у віртуальному світі мало залежить від статі, походження, рівня доходів або соціальної ієрархії – лише від уміння робити цікавий контент та контактувати з аудиторією через посередництво онлайнсервісів. Пріоритет у цій сфері швидко отримують саме молоді люди, а найбільша увага прикута до маргінальних осіб та неординарної поведінки» [1, с. 19]. Отже, в умовах сьогодення наявний рівний доступ до інформаційних ресурсів, який специфічним чином змінює контент соціальних мереж, авторами якого є самі учасники. Відтак, виникла нова соціальна ситуація розвитку учнівської молоді, в якій інформаційні технології не просто розширюють її життєвий простір: вони опосередковують і змінюють всю структуру їхньої життєдіяльності. Традиційні форми оволодіння знаннями, набуття досвіду та засвоєння норм поведінки замінюються цифровою соціалізацією, що конкурує з традиційними інституціями соціалізації – родиною та закладом освіти. Вчені наголошують на «виникненні нового соціального та культурноісторичного феномену – цифрового дитинства як особливого історичного типу дитинства» [8, с. 72], у зв'язку з чим виникає «необхідність використання основних принципів методології оцінки соціальної ситуації розвитку та вивчення фундаментальних законів розвитку з урахуванням інфокомунікаційної координати» [8, с. 74]. Серед особливостей, що відрізняють представників цифрового покоління, найчастіше називають розсіяну увагу та труднощі довгого зосередження на певній діяльності; прагнення швидкого результату; фрагментарність мислення та обмеженість знань про світ; труднощі формування фізичної та соціальної ідентичності; емоційну пригніченість, недостатню соціальну компетентність, нездатність вирішу-

вати конфлікти; затягнутий процес самовизначення; інтровертованість та «дитячий егоцентризм», акцент на зовнішньому успіху [6].

В умовах використання інформаційно-комунікаційних технологій в присутності мобільних пристроїв суттєво знижується кількість часу, відведеного на спілкування з друзями та родиною, крім того – відмічається деградація якості спілкування [9], що радикально змінює її сутність та характер. Також важливою є проблема відпочинку та проведення дозвілля: сучасні діти і молодь майже не нудьгують, оскільки перерви в різних видах діяльності заповнюють смартфони. У свою чергу це віддаляє їх від реальності, звужує досвід неструктурованого вільного спостереження за довкіллям, соціумом, відключення від соціальних мереж та Інтернету на певний час сприймається дітьми як справжнє випробування та виклик. Отже, завдяки діджиталізації виникли нові соціально-культурні умови, в яких розгортається формування особистості учнівської молоді та її соціальний розвиток як в особистісному, так і в соціальному аспектах.

Сьогодні цифрова компетентність визнана базовою, а формування інформаційно-комунікаційної компетентності учнівської молоді визнане одним із пріоритетних завдань освіти в Україні, яке відображено в основних законах, що регулюють діяльність закладів освіти. Зокрема Закон України «Про освіту» визначає інформаційно-комунікаційну компетентність як одну з ключових компетентностей, необхідних кожній сучасній людині для успішної життєдіяльності. Державний стандарт базової середньої освіти визначає інформаційно-комунікаційну компетентність такою, що передбачає впевнене, критичне і відповідальне використання цифрових технологій для власного розвитку і спілкування; здатність безпечно застосовувати інформаційно-комунікаційні засоби в навчанні та інших життєвих ситуаціях, дотримуючись принципів академічної доброчесності. Концепцією розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67 (Офіційний вісник України, 2018 р., № 16, ст. 560), визначено створення та виконання національної програми навчання загальним і професійним цифровим компетенціям та знанням як одне з пріоритетних завдань на шляху до прискореного розвитку цифрової економіки.

Висновки з проведеного дослідження. Цифрова соціалізація все більше розглядаються вченими як окреме явище, і як поняття починає входити в обіг у міжнародній фаховій спільноті, однак цей процес все ще не є достатньо дослідженим. Подальшого вивчення потребують як теоретичні аспекти проблеми так і практичні елементи, пов'язані

з впливом цифрового середовища на життєдіяльність дітей і молоді, зокрема дослідження ефективності такої діяльності та її результатів, а також пов'язаних з нею ризиків. Сьогодні цифрова компетентність визнана базовою компетенцією людини, необхідною для успішної соціальної інтеграції, професійного та особистісного розвитку впродовж життя. Цифрове середовище виступає середовищем соціалізації, соціально-комунікативним простором, в якому відбувається самоідентифікація та самоздійснення особистості. Водночас, наукова спільнота та фахівці наголошують, що розвиток цифрових компетенцій в нашій країні розвивається фрагментарно, здійснюється хаотично та відірвано від академічної (формальної) освіти в усіх її сегментах. Тому процес соціального розвитку учнівської молоді в період діджиталізації потребує цілісного системного дослідження, яке передбачає виявлення теоретичних засад цифрової соціалізації сучасної молоді, типологізацію та систематизацію конкретних чинників та складових цифрового середовища, що мають потенційний вплив на соціалізацію особистості та її соціальний розвиток, аналіз переваг та недоліків їх впливу на особистість, потенційних можливостей, ризиків та загроз на індивідуальному, інституційному та національному рів-

нях, що і становитиме перспективи подальших наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочелюк В. Діджиталізація як фактор формування когнітивної сфери. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 62. С. 81–107.
2. Жосан Г. Стан розвитку діджиталізації в Україні. Економічний аналіз. 2020 рік. Том 30. № 1. Частина 2. С. 44–52.
3. Мудрик А.В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., испр. и доп. М.: «Академия», 2006. 304 с.
4. Плешаков В.А. Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'a до Homo Cyberus'a. Монография. М.: «Прометей», 2012. 212 с.
5. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. К: «Академвидав», 2006. 424 с.
6. Коростіль Л. А. Покоління Z: пошук способів педагогічної взаємодії. *Народна освіта*. № 1. 2018. С. 82–88.
7. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. СПб.: Питер Ком, 1999. 416 с.
8. Солдатова Г.У. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире. *Социальная психология и общество*. № 9 (3). 2018. С. 71–80.
9. Sobaihy M. Mobile Technology Effects on Human Affairs. *International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS)*. № 1(5). 2017. P. 110–125.

СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ПСИХІЧНОГО ВИГОРАННЯ У ПРАЦІВНИКІВ СУДОВОЇ СИСТЕМИ

PERSONAL DETERMINANTS OF THE OCCURRENCE OF MENTAL BURNOUT OF EMPLOYEES OF THE JUDICIAL SYSTEM

Актуальність статті зумовлена необхідністю комплексної профілактичної та реабілітаційної роботи з працівниками судової системи. Мета статті полягала у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особистісних детермінант виникнення психічного вигорання у працівників судової системи.

В основі теоретичного аналізу проблеми проаналізовано різні наукові підходи до визначення поняття «психічне вигорання», його сутності та структурного наповнення. Означено характерні особливості психічного вигорання як стану фізичного, емоційного і розумового виснаження. Розглянуто складові, які наповнюють структуру даного феномену. Опіраючись на стадії розгортання синдрому вигорання, окреслено його динаміку. Доведено негативний вплив психічного вигорання на психосоматичне здоров'я особистості та ефективність її діяльності. Розкрито специфіку професійної діяльності працівників судової системи. Виокремлено емоційні чинники, що призводять до виснаження і вигорання фахівців на фоні прогресуючого почуття невдоволеності, накопиченої втоми. Виключного значення надано дослідженню особистісних властивостей, зважаючи на те, що здоров'я життєво важливе як для особистісної безпеки, так і для якості професійної діяльності особистості.

Представлено результати емпіричного дослідження особистісних детермінант виникнення психічного вигорання у працівників судової системи. Проаналізовано рівні прояву та показники зазначеного феномену. Визначено сприятливі у його виникненні характерологічні якості особистості працівника судової системи. Виявлено та зроблено оцінку невротичних станів у респондентів.

Приділена увага змісту психологічного супроводу працівників судової системи, методам та способам профілактики синдрому вигорання. Окремо розглянуто властивості особистості, що можуть виступити як певні обструкції у формуванні психічного вигорання. Наголошується на правильному здійсненні психодіагностичного обстеження, своєчасному застосуванню психококорекційних і психопрофілактичних засобів, що можуть сприяти запобіганню появи «вигорання», зберігаючи при цьому, здорових особистостей та дієвих фахівців.

Ключові слова: психічне вигорання, працівники судової системи, психосоматичне здоров'я особистості, ефективність діяль-

ності особистості, психологічний супровід та профілактика.

The relevance of the article is caused by the need for comprehensive preventive and rehabilitation work with employees of the judicial system. The aim of the article consisted in the theoretical substantiation and empirical research of personal determinants of the occurrence of mental burnout of employees of the judicial system.

Based on the theoretical analysis of the problem different scientific approaches to the definition of the concept of «mental burnout», its essence and structural content are analyzed. Characteristic features of mental burnout as a state of physical, emotional and mental exhaustion are indicated. The components that fill the structure of this phenomenon are considered. Based on the stage of deployment of the burnout syndrome, its dynamics are outlined. The negative effect of mental burnout on the psychosomatic health of the individual, on the effectiveness of its activity has been proven.

The specifics of the professional activity of employees of the judicial system are revealed. Emotional factors that lead to the exhaustion and burnout of specialists against the background of progressive feeling of dissatisfaction, accumulated fatigue are allocated. Exceptional importance is given to the research of personal properties, given the fact that health is vitally important both for personal safety and quality of personality professional activity.

The results of an empirical research of personal determinants of the occurrence of mental burnout of employees of the judicial system are presented. The levels of manifestation and indicators of this phenomenon are analyzed. The characteristic features of the personality of the judicial system employee have been determined in its occurrence. The respondents' neurotic states were identified and evaluated.

Attention is paid to the content of psychological support of the judicial system employees, methods and ways of prevention of burnout syndrome, self-regulation technique. It separately considers properties of personality that can act as certain obstruction in the formation of mental burnout. The correct implementation of psychodiagnostic examination, timely use of psycho-correctional and psychoprophylactic methods, which can help contribute the prevention of the appearance of «burnout», while preserving, healthy personalities and effective specialists, is emphasized.

Key words: mental burnout, judicial system employees, personality psychosomatic health, effectiveness of personality activity, psychological support and prevention.

УДК 159.964

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.36>

Іванцев Л.І.

к.психол. н.,
доцент кафедри загальної та клінічної психології

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Іванцев Н.І.

к.психол. н.,
доцент кафедри загальної та клінічної психології

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Солоджук А.М.

магістр спеціальності «Клінічна та
реабілітаційна психологія»

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. У житті кожної людини професійна діяльність має виняткове значення. Як безупинний процес становлення особистості, розпочинається вона з моменту

фахового обрання, триваючи протягом усього професійного життя. Саме у професійній діяльності людини до самовиявлення репрезентується як людське творче начало, спрямоване на утвердження себе як суб'єкта свідомої продуктивної діяльності. Для сучасної людини професійна діяльність постає сферою визначення суспільного статусу, формування комунікативних стратегій у довкіллі, забезпечення певного рівня фінансового благополуччя.

Професійне становлення як цілісний процес становлення особистості тісно пов'язаний із феноменом «психічне вигорання». Даний факт коментується у багатьох наукових доробках зарубіжних та вітчизняних авторів, котрі зауважують, що синдром «психічного вигорання» виникає у ситуаціях, означених як інтенсивно насичені у контексті професійного спілкування, прогресуючи під впливом значної кількості зовнішніх й внутрішніх детермінант. Серед найсуттєвіших проявів даного синдрому можна означити наступне: пригніченість емоційної сфери, втрата віри у власні сили і відчуття сенсу життя (його цінності, мети і значення), зникнення гостроти почуттів і переживань, байдужість і відособлення, збільшення числа конфліктів у взаєминах з оточенням тощо.

Наукова проблема на сьогодні полягає в тому, що не існує однозначної відповіді, що ж призводить до появи даного синдрому: особистісні характеристики людини чи організаційні фактори? Дослідницький інтерес науковців переважно зосереджується на організаційних факторах. Беручи до уваги негативний вплив вигорання на фізичне і психічне здоров'я особистості, то виключне значення набуває дослідження особистісних її властивостей, так як здоров'я життєво важливе як для особистісної безпеки, так і для якості професійної діяльності особистості.

Професійна діяльність працівників судової системи є досить важкою і напруженою, передбачає значну емоційну насиченість. Далеко не кожний із працівників означеної системи може адаптуватись, ефективно здійснювати власну професійну діяльність, а у загальному і обрану соціальну роль. У зв'язку з цим, зростає ймовірність розвитку та прояву відповідних психічних станів негативного характеру. Специфіка професійної діяльності працівників судової системи та дія численних емоційних чинників породжує у працівників цієї системи прогресуюче почуття невдоволеності, накопичення втоми, що призводить до виснаження і вигорання.

З метою зниження ризику виникнення психічного вигорання у фахівців Феміди, збереження та відновлення їхнього психічного здоров'я, особистісної та професійної ефективності постає необхідність психологічного супроводу, спеціально організованої профілактичної та реабілітаційної роботи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах сучасності, завдяки теоретичним і емпіричним дослідженням, розвиток проблеми «психічного вигорання» досягає певного прогресу. Цьому слугують розробки як теоретичних, що уможливають розуміння сутності феномену вигорання, так і методологічних підходів. Разом з тим, у наукових публікаціях підкреслюється відсутність однозначного погляду на визначення вигорання, його симптоматики, механізмів виникнення. Поясненням цього факту є те, що авторами використовуються кілька варіантів перекладу англійського терміну «burnout», що, звичайно, пояснює таку різноманітність теоретичних уявлень про проблему вигорання. Зокрема, на думку В. Бойка вигорання – це придбаний стереотип як усталений шаблон емоційної та професійної поведінки, що дозволяє індивіду регулювати процес дозування та затрати власних енергетичних ресурсів [1]. За Д. Грінбергом, вигорання подається як несприятлива реакція особистості, що містить поведінкові та психофізіологічні компоненти, на стрес у процесі здійснення професійної діяльності [2]. Стійким психічним виснаженням, розвитком дисфункціональних професійних установок і зниженням професійної мотивації характеризує синдром вигорання науковець О. Рукавішников [5]. Як стан фізичного та психічного виснаження, та як наслідок дисонансу між внутрішньою мотивацією особистості та фаховим спрямуванням, спричинений тривалим та складним перебуванням у ситуаціях спілкування, для яких характерний емоційний надлишок розглядають феномен вигорання у своїй монографії М. Кузнецов [9]. На думку Т. Титаренко виснаження виникає на фоні хронічного стресу. Останній має місце у процесі міжособистісного спілкування і призводить до неадекватної самооцінки з тенденцією до заниження, заперечливого ставлення до своєї фахової діяльності, втрати розуміння і співчуття до оточення [15]. Власну позицію щодо природи вигорання демонструє американська дослідниця Ф. Сторлі, означуючи його як результат зіткнення із дійсністю у випадку боротьби з обставинами, котрі не можливо змінити. Виснаження як результат цієї боротьби спричинює появу та розвиток професійного аутизму, коли відсутній емоційний відгук до діяльності, яка виконується [14]. Синдром постійного виснаження, знесилення, пригніченості, безнадійності, тривожності, депресивності у випадку незадоволеності амбіцій та відсутності очікуваного результату при виконанні того, що потрібно людині зробити – у такий спосіб трактують вигорання англійські дослідники К. Купер, Ф. Дейв [10]. Американські дослідники (Much K., Perlman B., Hartman E.) відстоюють думку, що синдром

вигорання постає у їхньому розумінні як відчуженість з ознаками апатичності, неухважності, що відчують як клієнти, так і колеги під час спілкування. Нерівність між вимогами професії та власними ресурсами призводить до тривоги, стресу, втоми та загострення. Цей стан викликає зміну установок і поведінки людини, котра стає досить неухважною до задоволення своїх потреб, збуджуючи стан відчуження від самого себе, неадекватне (негативне сприймання своєї особи, свого «Я», тобто деперсоналізацію, стверджують автори [6]. С. Maslach, Т. Marek переконані, що вигорання – це механізм психологічного захисту, що проявляється у вигляді виключення емоцій у відповідь на певні травмуючі дії, негативно позначаючись на процесі професійного спілкування [2]. За Т. Яценко, вигорання це глобальний деструктивний феномен, що поширюється на всю професійну діяльність і, як психосоматичне явище, пов'язане з емоційним та фізичним виснаженням. Результатом цього – нездатність особистості оптимально функціонувати в соціумі [16].

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел та, послуговуючись авторитетними серед них, схилиємося до думки, що у зв'язку із невизначеністю однозначного погляду на трактування терміну «вигорання», його симптоматики, механізмів виникнення більш доцільно зупинитися на перекладі цього терміну як «синдром професійної деформації» або «професійна деформація особистості», зважаючи на особливості даного визначення, що вміщує у себе синдроми вигорання, згорання, вказуючи на причину появи.

Сучасне визначення психічного вигорання характеризує його як стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, з особливостями прояву саме у соціономічних професіях. Основними складові синдрому вигорання виступають: емоційна виснаженість, що проявляється відчуттям спустошеності та втоми, що спровоковане професійною діяльністю; деперсоналізація, що являє собою цинічне відношення до професійної діяльності, її об'єктів та суб'єктів (наприклад, байдуже, цинічне ставлення до інших людей) і редукція професійних досягнень як поява почуття власної некомпетентності та неуспішності у професійній сфері. Виходячи з означеного, психічне вигорання здатне негативно впливати як на психосоматичне здоров'я фахівця (професіонала), так і на ефективність його діяльності. Його виникнення зумовлене впливом як зовнішніх детермінант (особливості організаційної структури та психологічний клімат колективу), так і внутрішніх (неузгодженість у мотиваційній сфері, високий рівень нейротизму, не сформований

рівень навичок усвідомлення саморегуляції).

Процедурі судочинства властивий високий рівень офіційного формування. Проте дана процедура вдається до використання людських стандартів, зважаючи на той факт, що людина наділена такою властивістю як свідомість, що забезпечує доцільну її діяльність та вольовими якостями. Беручи до уваги, що цілковитий процес використання норм закону до спірних правовідносин є демонстративним, планомірним і свідомим, то можливе порушення питання про пряму залежність між особистісними якостями працівників Феміди та дієвістю судової системи. Процесуальне законодавство не може брати на себе відповідальність за якісне правосуддя перед громадянською спільнотою, натомість маючи можливість корегуватися особистісними якостями фахівців у сфері права [8].

Варто зауважити про особливий інтерес до працівників судової системи в умовах сучасності з боку фахівців-практиків у контексті особистісного та професійного становлення. Крім того, як зазначається у Міжнародному рейтингу найбільш небезпечних для життя і здоров'я професій, саме професії у сфері права перебувають на найвищих позиціях. Зумовленість останніх коментується непомірним нервово-психічними навантаженнями та переважанням негативного емоційного фону у професійній діяльності, викликані такими особливостями як: недостатність часу; ефект сильних подразників; переважання негативних емоцій над позитивними, в результаті чого виникає стан емоційної напруги, а остання до особистісних змін, негативних новоутворень; ескалація відповідальності за прийняття та ухвалення рішень; невідкладність вжиття заходів щодо усунення чи забезпечення того чи іншого факту. Означені особливості викликають стан психологічної напруги [7].

Вигорання – це поєднання взаємопов'язаних симптомів, які мають властивість не проявлятися синхронно, оскільки зустрічаються варіації та ситуації індивідуального характеру професійного розвитку, що уможливають як посилення, так і згладжування їх впливового змісту. Відповідно, в основі процесу вигорання працівників судової системи до прояву виступають явища суб'єктивного (індивідуального) та об'єктивного (ситуаційного) характеру. Останні практично пов'язані з функціональними обов'язками професійної діяльності та їх виконанням. Відповідно, оцінити стан розповсюдженості феномену психічного вигорання у працівників судової системи вкрай важко, оскільки воно залежить від числа різних факторів (зовнішніх, організаційних та індивідуальних зокрема). Тим не менш, існуюча констатація результатів на основі здійснених на сьогодні досліджень свідчить, що вигорання

спостерігається у об'єктів нашого дослідницького інтересу на такому рівні, який вважається достатнім для порушення особистого та професійного благополуччя [8].

У рамках дослідження феномену психічного вигорання для нас достатньо вагомим постає питання вивчення особистісних особливостей у їх взаємодії з ним. Тим більш, аналіз наукових доробків сучасних дослідників показує, що особистісні властивості додають вагому лепту у розвиток вигорання у порівнянні з організаційними та зовнішніми факторами. Задля глибини вивчення особистісних детермінант виникнення психічного вигорання у працівників судової системи нами було розроблено комплексне емпіричне дослідження, здійснення якого відбувалося на основі застосування методики О. О. Рукавішнікова на визначення «Психічного вигорання»; тесту Раймонда Кеттела (16 PF- опитувальник); клінічного опитувальника для виявлення та оцінки невротичних станів, авторів К. К. Яхіна та В. Д. Менделевича. Респондентами виступили працівники апарату суду та судді Івано-Франківського апеляційного суду зі стажем роботи на займаних посадах понад три роки. Вибірка становила 48 досліджуваних.

Отож, проведене пілотажне дослідження за методикою «Психічного вигорання» (автор О. Рукавішніков) вказує про наявність у 47% респондентів високих показників індексу психічного вигорання. Припускаємо, що цей факт може бути пов'язаний зі зростаючим рівнем психоемоційної втомлюваності, викликаного вимогами та відповідальним ставленням до професійної ролі, і навіть можливою наявністю відповідного рівня напруги у взаєминах з об'єктами професійної діяльності. Для подальшої реалізації поставленої мети нашого дослідження ми застосували метод ранжування для

усієї вибірки досліджуваних за визначеним рівнем індексу психологічного вигорання. Таким чином, на основі зазначеного методу сформувалися дві групи: 1-ша група (респонденти з низьким і середнім показником індексу психічного вигорання) та 2-га група (респонденти з високим показником індексу психічного вигорання).

Визначення показників характерологічних особливостей особистості працівника судової системи, котрі сприяють виникненню синдрому психічного вигорання, проводилося на основі застосування особистісного опитувальника Раймонда Кеттела (16 PF). Доцільність даного опитувальника полягає в тому, що на основі зафіксованих показників можливо визначити рівень розвитку окремих особистісних якостей та охарактеризувати їх. Виявлені результати були піддані статистичній обробці, а їх інтерпретація відбувалася на аналітичному рівні та здійснювалася за допомогою обчислення середньо арифметичних значень за кожною із 16-ти шкал методики для кожної групи зокрема.

Зіставлення середніх значень показників за кожним фактором виявило, що з усієї кількості характерологічних особливостей (відповідно до методики 16-PF) у двох групах вагомо різними за рівнем розвитку виявилися ті якості, які наповнюють зміст: фактору А – «замкнутість-товариськість», фактору N – «прямолінійність – дипломатичність, фактору G – «підвласність почуттям – висока нормативність поведінки», фактору С – «емоційна нестійкість – емоційна стійкість», фактору О – «впевненість у собі – тривожність», фактору Q4 – «розслаблення – напруженість». Таким чином, при аналізі особистісних профілів за 16-факторним опитувальником Р. Кеттела були виявлені фактори більш високого і найбільш низького

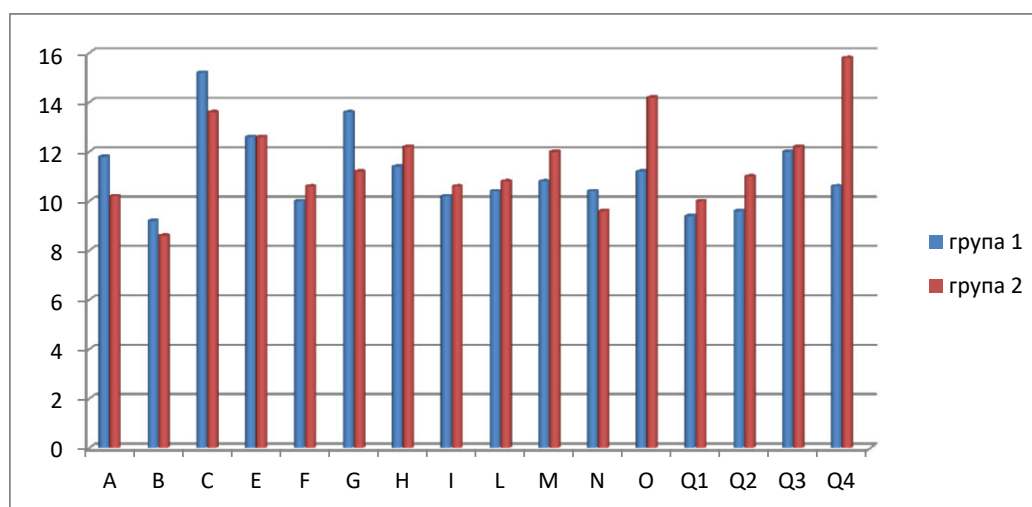


Рис. 1. Середнє значення факторів особистісного опитувальника Р. Кеттела у обох групах респондентів

значення. Крім того, при аналізі особистісних профілів серед факторів більш високого значення та найбільш низького рівня нам вдалося вирізнити базові особистісні якості досліджуваних, які своє вираження пов'язали з тими чи іншими факторами (див. рис. 1).

На основі аналітичного аналізу основними особистісними чинниками, що сприяють формуванню та розвитку психічного вигорання виявились: схильність діяти без достатнього свідомого контролю, під впливом зовнішніх обставин або в силу емоційних переживань; прагнення і здатність займати центральне становище у групі, здійснюючи вплив на інших, диктуючи іншим свою волю; стриманість у міжособистісних контактах; стурбованість та занепокоєність; високий рівень тривожності; енергійність і самовпевненість; агресивність із зовнішнім спрямуванням на оточення (в тому числі на об'єктів професійної діяльності).

Встановленим фактом вважається негативний вплив психічного вигорання на психосоматичне здоров'я особистості. Беручи даний факт до уваги, на основі клінічного опитувальника (авторів К. К. Яхіна та В. Д. Менделевича), вектор нашого дослідження був спрямований на виявлення невротичних станів у наших респондентів, а саме дослідженню їх рівня тривожності, невротичної депресії, астенії, обсесивно-фобічних порушень та вегетативних порушень.

Зокрема, у 2-ій групі наших досліджуваних (з високим показником індексу психічного вигорання) показники більш високого негативного значення виявились за шкалами: «вегетативні порушення», «невротична депресія», «обсесивно-фобічні порушення». Результати свідчать, що для даної групи осіб характерними є висока тривожність, невпевненість, боязливість, постійне очікування неприємностей, присутність нав'язливих страхів, які можуть супроводжуватись вегетативними розладами, внаслідок чого може виникнути неспроможність адаптуватись до нової ситуації та навколишнього середовища.

Таким чином, вищезначені результати вказують на необхідність психологічного супроводу, спеціально організованої профілактичної та реабілітаційної роботи з працівниками судової системи з метою формування здатності до стратегії подолання труднощів як можливості зниження ризику виникнення синдрому психічного вигорання чи інших особистісних порушень, збереженню та відновленню їхнього психічного здоров'я, особистісної та професійної ефективності. У даному контексті особливе значення займає проблема формування саме

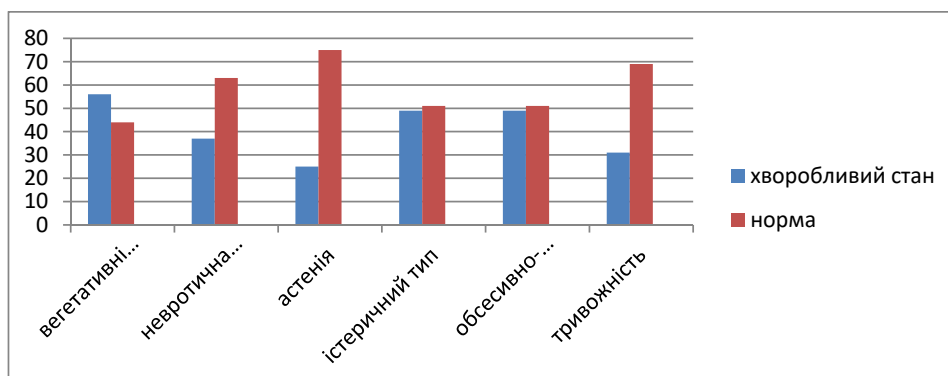


Рис. 2. Показники невротичних станів респондентів 1-ої групи (з низьким і середнім показником індексу психічного вигорання)

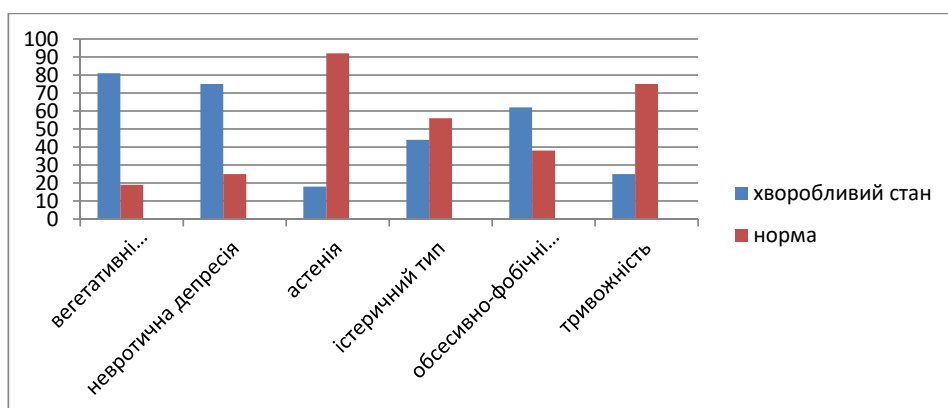


Рис. 3. Показники невротичних станів респондентів 2-ої групи (з високим показником індексу психічного вигорання)

психічної стійкості або ж адаптаційних можливостей особистості працівника судової системи у динамічних, часто екстремальних умовах, пов'язаних з новими змінами та соціальними вимогами.

Розглядаючи властивості особистості, які можуть виступити як певні обструкції у формуванні психічного вигорання, у першу чергу, до означення претендує особистісна витривалість як здатність особистості до активності, до здійснення контролю над власними життєвими ситуаціями та прояву гнучкості стосовно реакції на різноманітні зміни. За результатами деяких досліджень на предмет взаємозв'язку особистісної витривалості з компонентами вигорання, констатується, що високий рівень особистісної витривалості виражається низькими показниками емоційного виснаження та деперсоналізації та високими показниками за шкалою професійних досягнень.

Висновки з проведеного дослідження.

Попередження вигорання повинно розгортатись у постійному й регулярному моніторингу психофізичного стану працівників; своєчасному виявленню осіб групи ризику на основі діагностики та корекції їх індивідуальних особливостей; наданні спеціальної психологічної допомоги конкретним фахівцям (колективам) на основі застосування різних методів психологічної практики (методи розвитку особистісної компетентності, методи емоційно-вольової регуляції, просвітницькі методи, методи актуалізації професійного росту, методи регуляції психофізичного стану); контролю за дотриманням психогігієнічних умов професійної діяльності; налагодженню систематичної співпраці психологічної служби організації та управлінської ланки щодо створення сприятливих умов для життєдіяльності фахівців, запобігання їх психологічного та фізичного перевантаження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Синдром професійного вигорання [Текст] : психологічна допомога вчителям. Психолог. Шкільний світ. Київ, 2011. № 45. С. 5–19
2. Булатевич Н.М. Синдром емоційного вигорання вчителя: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.04 «Медична психологія». Київ, 2004. 19 с.
3. Воробейчик Я.Н., Мінкович М.Я. Самовчитель з психотерапевтичної допомоги (як допомогти собі, дітям і близьким). Одеса, 2006. С. 45–51.
4. Захарчук К. Емоційне вигорання чи втома? *Охорона праці: науково-виробничий журнал*. № 1. 2021. С. 48–51.
5. Mykytyuk, O.M. 2013. Teoretyko-metodologichni sacady formyvanna cozsioecologichnoi competentnosti vchetuliv u sustemi pisladuplomnoi pedaggichnoi osvity [Theoretical and methodological ambush forming social and ecological competences of teachers in systematic teaching and educational systems]. Lviv. P. 21–29.
6. Much K. Burnout Prevention for Professionals in Psychology. In G.R. Waltz and R. Yep (Eds.), *VISTAS: Compelling Perspectives in Counseling* / K. Much, A.L. Swanson, R.L. Jazazewski. Alexandria, VA: American Counseling Association, 2005. 328 p. С. 215–216.
7. Карамушка Л.М., Гнускіна Г.В. Психологія професійного вигорання підприємців : монографія. Київ : Логос, 2018. 198 с.
8. Константий О. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 57–66
9. Кузнєцов М. А. Емоційне вигорання вчителів : основні закономірності динаміки : [монографія] . Харків: ХНПУ, 2011. 206 с.
10. Купер К. Л. Організаційний стрес. Теорії, дослідження і практичне застосування [переклад з англ. П. К. Власова]. Херсон: Гуманітарний Центр. 2007. 332 с.
11. Ленгле А. Емоційне вигорання з позиції екзистенційного аналізу. *Питання психології*. 2008. С. 112–123.
12. Неурова А. Б., Капінус О. С., Грицевич Т. Л. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості: навчально-методичний посібник. Львів: НАСВ. 2016. С. 63–78.
13. Психічне вигорання – реальність чи вигадка? [Текст] / В.П. Москалець, Т. Колтунович. *Практична психологія та соціальна робота*. Київ, 2012. № 1. С. 58–65.
14. Storlie F. Burnout: Theelaboration of a concept. *Am J Nurs*. 1974. December. P. 2108–2111.
15. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування: в 2 ч. Ч.2. Київ: Главник, 2007. 143 с.
16. Яценко Т. Глибинна психокорекція та упередження психічного вигорання. Київ: Главник. 2008. Ч. 1. 176 с.

СЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДІВЧАТ ТА ЮНАКІВ ДО ФЕНОМЕНУ «СЛАВА»

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE ATTITUDE OF GIRLS AND BOYS TO THE PHENOMENON OF «FAME»

У статті аналізується слава як соціально-психологічний феномен. З'ясовано, що слава виступає багатоконпонентним утворенням, яке зумовлене дією соціальних та особистісних чинників. На соціальному рівні славу зумовлює час та місце події, збіг обставин, втручання або допомога інших, інформаційне забезпечення тощо, а на особистісному – психодинамічні прояви індивіда, його когнітивні, афективні, мотиваційні властивості, характерологічні ознаки, світоглядні установки тощо.

Встановлено, що слава в умовах розвитку інформаційного суспільства набула суттєвого інструментального значення, стала засобом самоствердження індивідів та їхнього просування у групових і суспільних ієрархіях. Слава стала засобом самоствердження особистості, а у багатьох випадках часто перетворюється на марнославство та пихатість. Натепер слава виступає не тільки метою, а й засобом набуття індивідами соціального статусу, суспільного значення, а для деякого сенсом життя.

На емпіричному рівні з'ясовано, що старші школярі з екстернальним локусом контролю та високим рівнем егоїзму надають велике значення славі, бажають стати відомими будь за що. Свої прагнення вони пояснюють тим, що слава забезпечує престиж, а привабливість прославленої особи робить її взірцем для наслідування іншим. Дівчата та юнаки з інтернальним локусом контролю, середнім і низьким рівнями егоїзму більш критичні у власних ставленнях до феномену «слава».

Схильність індивіда до індивідуалізму також значущо корелює з його прагнення отримати славу. Навпаки, схильність індивіда до колективізму забезпечує вибірковість ставлення його до феномену «слава», а по-декуди негативне сприйняття. Таке ставлення зумовлено переконанням у тому, що хворобливе бажання слави може призводити до марнославства, пихатості та особистісної кризи.

Ключові слова: егоїзм, екстернальність, індивідуалізм, інтернальність, колективізм, локус контролю, слава, старші школярі.

The article analyses fame as a socio-psychological phenomenon. It was found that fame is a multi-component formation caused by the action of social and personal factors. At the social level, fame is determined by the time and place of the event, a coincidence of circumstances, the intervention or help of others, information provision, etc., and at the personal level, the psychodynamic manifestations of the individual, his cognitive, affective, motivational properties, characterological features, world-view attitudes, etc.

It has been established that fame in the conditions of the development of the information society has acquired a significant instrumental value, has become a means of self-affirmation of individuals and their advancement in group and social hierarchies. Fame has become a means of self-affirmation, and in many cases, it often turns into vanity and arrogance. For now, fame is not only a goal, but also a means for individuals to acquire social status, social significance, and for some, the meaning of life.

At the empirical level, it has been found that high school students with an external locus of control and a high level of egoism attach great importance to fame and want to become famous for anything. They explain their aspirations by the fact that fame provides prestige, and the attractiveness of a famous person makes it a role model for others to follow. Girls and boys with an internal locus of control, medium and low levels of egoism are more critical in their own attitudes towards the phenomenon of «fame».

An individual's propensity for individualism is also, significantly correlated with his desire for fame. On the contrary, an individual's tendency towards collectivism provides a selective attitude towards the phenomenon of «fame», and sometimes a negative perception. This attitude is due to the belief that the morbid desire for fame can lead to vanity, arrogance and personal crisis.

Key words: egoism, externality, individualism, internality, collectivism, locus of control, fame, high school students.

УДК 159.94; 316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.37>

Гарькавець С.О.

д. психол. н., професор,
професор кафедри психології
та соціології
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Волченко Л.П.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології та соціології
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Постановка проблеми. Нібито всі ми знаємо, що таке слава, а коли пробуєш з'ясувати, чим наповнений цей феномен, стає зрозумілим, що скільки людей, то стільки й думок про нього. У героїчні часи боротьби українського народу проти навали путінських агресорів феномен слави став звучати по-особливо, а власно змістовне його наповнення набуло більшої уніфікації. Мужність українських військових у війні з чумою ХХІ століття – рашизмом

(сучасний фашизм у Російській Федерації), навечно вписується у славетну історію України, історію боротьби українців за свою незалежність. Тобто, більшість з нас цілком виправдано феномен слави пов'язує саме з героїчними вчинками мужніх людей, де мета величного може прославити кожного, хто здібний за ради неї жертвувати власними здоров'ям і життям.

Але в сучасних умовах існування, в умовах розвитку інформаційного суспільства слава

набула ще великого інструментального значення, стала засобом самоствердження індивіда та його просування на ринку самолюбства, що можна продавати та купувати. Слава у багатьох випадках виступає і як мета, і як засіб набуття індивідами соціального статусу та суспільного значення, а подекуди стає сенсом життя для окремих з них. Отже, дослідження мотиваційних компонентів ставлення особистості до феномену слава, як ми вважаємо, є достатньо актуальним завданням сьогодення та заслуговує на увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До вивчення феномену слава, його розгляду на теоретичному та емпіричному рівні зверталось багато науковців із різних областей наукового знання (О. Г. Брім [1], Л. Е. Грініна [5; 6], Б. Кейрі [7], Л. Шнейдер [9], Р. Clarkson [10], D. C. Giles [11], Н. L. Roediger [12], M. Schaller [13], Y. T. Uhls & P. M. Greenfield [14] та ін.). У дослідження було з'ясовано, що у різних національних і професійних групах про славу мріють понад 40% респондентів, а для декого з них слава є найголовнішою метою, що перебиває всі інші людські прагнення та бажання. Проведений аналіз наукових студій засвідчив, що слава виступає соціально-психологічним феноменом, що поєднує у собі величне та ганебне, популярність та забуття, повагу та зневагу тощо. Тобто, слава володіє аверсно-реверсними проявами, що роблять її дуже рухливим феноменом, як у соціальному просторі, так й у часі.

Разом із цим слід зазначити, що натеper у філософії, психології, соціології ще не існує загальноновизнаного розуміння слави. Проте науковці пробують виокремити чинники, що сприяють зростанню значення слави у суспільстві. До таких чинників вони відносять: високий соціальній мобільності людей, оскільки чим більш рухливе суспільство, тим менше воно ієрархічне, а тому більшу соціальну роль відіграє феномен слави; посиленні мотивації до слави за допомогою спеціальних інститутів, що забезпечують високу її вартість у моральному та матеріальному сенсі; посиленні зв'язку між славою та багатством, та взаємної «конвертації» слави й інших ресурсів; якостях особистості, що є вищі ніж соціальні статуси та ролі (справжні наука, мистецтво, спорт, військова справа – це сфери діяльності людей з високим рівнем обдарованості, коли конкуренція між ними тільки збільшується й на поверхню виходять їхні дійсні здібності, таланти та геніальність) [7].

Отже, натеper, слава виступає соціально-психологічним феноменом, що поєднує у собі і позитивне, і негативне, а головне – минуле-теперішне-майбутнє.

У власних емпіричних студіях [3] ми також з'ясували, що «слава» – це феномен, зав-

дяки якому людина стає знаменитою та відомою, а експериментально встановили, що індивіди з екстернальним локусом контролю, переважно, шукають шляхи здобуття слави за допомогою зовнішніх мотиваційних чинників (зв'язки, впливи тощо) та, при цьому, можуть продукувати підвищену агресію, а у індивідів з інтернальним локусом контролю провідну роль у просуванні до слави відіграють внутрішні чинники (когнітивні, емоційні тощо).

Особливо цікавим є з'ясування ставлення до феномену «слава» з боку дівчат та юнаків, які знаходяться на етапі самовизначення. Такий інтерес зумовлений тим, що на їхніх очах сьогодні відбуваються події, що чітко розмежовують уявлення про те, де насправді є місце славі, а де спостерігаються прояви марнославства, пихатості та гордині.

Отже, мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати мотивацію ставлення дівчат та юнаків до феномену «слава» у контексті їхньої схильності до індивідуалізму або колективізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. В експериментальному дослідженні ми спробували розвинути наші попередні емпіричні студії [2; 3]. Групи респондентів складалися зі старших школярів (учні 11 класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Северодонецька), дівчат (40) та юнаків (25) у віці 16–17 рр. Дослідження проводилося протягом січня-лютого 2022 р.

Психодіагностичний інструментарій емпіричного дослідження склали методика К. Муздибаєва «Шкала диспозиційного егоїзму» [8] та методика С. О. Гарькавця «Схильність особистості до індивідуалізму – колективізму» [4].

Шкала диспозиційного егоїзму спрямована на виявлення рівня прояву індивідуального егоїзму. Вона складається з 10 тверджень та має вимір семантичного диференціала. Опитувальник вияву схильності особистості до індивідуального – колективного має 30 тверджень та також побудований за принципом семантичного диференціалу.

За результатами першого емпіричного виміру було з'ясовано, що серед респондентів найбільшу частку складають ті, хто продукує середній рівень егоїзму (46,25%) (див. табл. 1).

Разом із цим, респонденти з екстернальним локусом контролю, у яких на попередньому етапі було констатоване позитивно сприйняття феномену «слава», виявилися індивідами з високим рівнем егоїзму ($\varphi=2,04$; $p\leq 0,01$). Для таких респондентів бажання слави будь за що є абсолютно прийнятним. Свої прагнення вони пояснюють тим, що слава надає абсолютну повагу, престиж, а привабливість прославленої персони робить її взірцем для наслідування іншим.

Респонденти з інтернальним локусом контролю та позитивним сприйняттям слави, переважно, продукували середній рівень егоїзму

Таблиця 1

Показники прояву егоїзму у групах респондентів

Групи респондентів	Шкала рівнів егоїзму			Середні показники егоїзму 10→70	σ	φ
	Низький	Середній	Високий			
Дівчата (n=40)	37,5%	52,5%	10%	32,01	3,98	1,98*
Юнаки (n=25)	40%	28%	32%	32,38	2,87	

*p≤0,05

(φ=1,73; p≤0,01). Такі юнаки та дівчата вже наолягали на тому, що треба відрізнити справжню славу від «геростратової». Слід зазначити, що при дослідженні соціально-нормативних уявлень старших школярів, ми вказували на суттєвий зв'язок між просоціальними уявленнями респондентів та їхнім інтернальним локусом контролю [2]. Тобто, ставлення до слави як до релевантної мети, просування до якої не вимагає критичного добору засобів, переважно, притаманно егоїстичним індивідам.

Результати за методикою «Схильність особистості до індивідуалізму – колективізму» засвідчили, що більшість респондентів володіє низьким рівнем вираженого індивідуалізму (30% – дівчат та 32% – юнаків). Але в цілому, респонденти виявилися більше індивідуалістами, ніж колективістами (57,5% та 68%, відповідно). Разом із цим, дівчата виявилися більш схильними до колективізму (φ=1,93; p≤0,05), ніж юнаки (φ=2,09; p≤0,05) (див. табл. 2). Крім того, дівчата та юнаки, у яких переважають колективістські установки, складають групу тих, хто негативно ставляється до цього феномену (φ=2,43; p≤0,05).

При цьому, респонденти з екстернальним локусом контролю переоцінюють зовнішні

чинники (вдача, втручання інших, допомога зовні тощо) (φ=2,19; p≤0,05), а з інтернальним – внутрішні чинники (особистісні якості) (φ=2,01; p≤0,02), що так або інакше впливають на виникнення визнання тієї або іншої особи.

Отже, якщо «індивідуалісти» визнають «славу» бажаним феноменом, то негативне ставлення «колективістів» заслуговує на окремий аналіз. Останні не заперечують релевантність слави, як для окремої особи, так й для певних соціальних груп і суспільного її значення. Респонденти погоджуються з тим, що натеper виникла ціла індустрія з «розкручування» слави, як на індивідуальному, так й груповому рівнях, розроблені цілі технології з метою створення славетності та відомості, просування вгору шаблями пихатості для досягнення «золотого місця» в соціальній ієрархії. Проте, вони заперечують шлях до слави або визнання як виключно індивідуальний або вузькогруповий успіх. Ствердно – кожний, хто досяг слави, працював у команді або на його визнання працювало багато інших, без яких цей шлях не був би подоланий.

Загальні результати дослідження представлені у табл. 3.

Таблиця 2

Показники прояву схильності до індивідуалізму – колективізму у групах випробуваних

Групи випробуваних	Індивідуалізм			Колективізм		
	Н	С	В	Н	С	В
Дівчата (n=40)	30%	20%	7,5%	25%	10%	7,5%
Юнаки (n=25)	32%	20%	16%	24%	4%	4%

Примітка: Н – низький рівень, С – середній рівень, В – високий рівень.

Таблиця 3

Результати ставлення респондентів до феномену «слава» (N=65)

Показники	Дівчата (n=40)		Загальний	Юнаки (n=25)		Загальний
	Інд-лізм	Кол-візм		Інд-лізм	Кол-візм	
ЕЛК*	60,87%	52,94%	0,501	41,18%	75,0%	1,635
ІЛК*	39,13%	47,06%	0,501	58,82%	25,0%	1,635
ДЕ**	73,91%	17,65%	3,759****	82,35%	25,0%	2,863****
ПС***	78,26%	29,41%	3,205****	88,24%	37,5%	2,62****
НС***	21,74%	70,59%	3,205****	11,76%	62,5%	2,62****

*Екстернальний та інтернальний локуси контролю

**Диспозиційний егоїзм

***Позитивне та негативне ставлення до феномену «слава»

****p≤0,01

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Результати емпіричного дослідження підтверджують положення про те, що «слава» є багатокомпонентним соціально-психологічним феноменом, який значно залежить від зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (особистісних) проявів. Зовнішні прояви – це час та місце події, збіг обставин, втручання або допомога інших/оточення, удача, інформаційне забезпечення тощо. Внутрішні чинники – психодинамічні прояви особистості, її когнітивні, афективні, мотиваційні властивості, характерологічні ознаки, світоглядні установки тощо.

З'ясовано, що як дівчата, так й юнаки з високим рівнем егоїзму прагнуть набути слави будь за що, навіть не зважаючи на засоби, якими її можна досягти. Дівчата та юнаки, які схильні до індивідуалізму підтверджують своє ставлення до слави, як до бажаного феномену. Чим більше схильність до індивідуальних екстраполяцій, тим більше прагнення набути слави. Дівчата та юнаки з комунітарними установками не є такими відвертими та заперечують шлях до слави або визнання як виключно індивідуальний або вузькогруповий успіх. На їх переконання хворобливе бажання слави завжди призводить до марнославства, пихатості та особистісної кризи.

Наступні емпіричні кроки варто зробити в напрямку з'ясування взаємозалежності віктимних установок особистості та її прагнення до слави. Також проведення подальших наукових студій ми вбачаємо у встановленні особливостей ставлення до феномену «слава» представників із різних гендерних і професійних груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Брим О. Г. Посмотри на меня! Мотив славы от детства до старости. Анн-Арбор: University of Michigan Press, 2009.
2. Волченко Л. П., Гарькавець С. О. Особливості формування соціально-нормативних уявлень старшокласників в умовах суспільної кризи. Монографія. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. 200 с.
3. Гарькавець С. О., Волченко Л. П. Емпірико-психологічні виміри феномену «Слава». *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 1(57). Т. 1. С. 28–39.
4. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі. Монографія. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2010. 343 с.
5. Гринин Л. Информационное общество и феномен известности // *История и современность*. 2009. № 2. С. 3–32.
6. Гринин Л. Е. Психология и социология феномена славы // *Историческая психология и социология истории*. 2010. Т. 3, № 2. С. 98–124.
7. Кейри Б. Психологи задумались, почему людям нужна слава. *The New York Times* 11 сентября. URL: <http://www.inauka.ru/psychology/article67455.html>
8. Муздыбаев К. Эгоизм личности. *Психологический журнал*. 2000. Т. 21, № 2. С. 27–39.
9. Шнейдер Л. Представления о славе и их отражение в сознании молодежи: кросскультурное исследование // *Развитие личности*. 2018. № 1. С. 169–183.
10. Clarkson P. The psychology of fame: implications for practice. N.Y.: Routledge, 1998. 170 p.
11. Giles D. C. Illusions of Immortality: A Psychology of Fame and Celebrity // *ResearchGate*. 2000. P. 1–11. DOI: 10.1007/978-1-137-09650-0
12. Roediger H. L. Varieties of Fame in Psychology // *Perspectives on Psychological Science*. 2016. Vol. 11 (6). P. 882–887. DOI: 10.1177/1745691616662457
13. Schaller M. The Psychological Consequences of Fame: Three Tests of the Self-Consciousness hypothesis // *Journal of Personality*. 1997. Vol. 65, Issue 2. P. 291–309. DOI: 10.1111/J.1467-6494.1997.TB00956.X
14. Uhls Y. T., Greenfield P. M. The Rise of Fame: An Historical Content Analysis // *Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*. 2011. Vol. 5, Issue 1. P. 424–444.

ТРЕНІНГ ФОРМУВАННЯ МОТИВАЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПОЛІЦІЇ ОХОРОНИ

TRAINING FOR THE FORMATION OF MOTIVATION FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF SECURITY POLICE PERSONNEL

У статті обґрунтовано актуальність як безпосереднього розвитку внутрішньої мотивації персоналу, так і формування у керівної ланки відповідних навичок мотивування. Наголошено на важливості упровадження міждисциплінарної інтеграції у дослідження мотивації. Відзначено тенденції зміни традиційних систем мотивації до зниження значення матеріальних мотивів та підвищення значення технологій нематеріальної мотивації. Висвітлено переваги самогенерації внутрішніх винагород над зовнішніми винагородами. Зазначено, що різноманітність професійних умінь, ідентифікованість і вагомість завдань, автономність і зворотний зв'язок породжують переживання значимості роботи та відповідальності за її результати. Запропоновано тренінг формування мотивації професійної діяльності особового складу поліції охорони. Мета тренінгу – створення та посилення робочої мотивації шляхом активізації мотивів особистості та використання енергії актуальних мотивів. Підґрунтям тренінгу є інтеграція двох напрямів розвитку внутрішньої мотивації: перший – зовнішні об'єктивні впливи на зміст та структуру діяльності, другий – впливи на саму особистість, її потенціал та прагнення саморозвитку. Мотивувальна сила тренінгу передбачає, що його учасники повинні не лише вміти використовувати набуті компетенції, а й прагнути застосувати нове знання та новий досвід. Переважно використовується внутрішня мотивація, увагу спрямовано на формування здатності до самодетермінізму, саморозвитку професійної спрямованості. Етапи тренінгу: вступний, діагностичний, цілепокладальний, формувальний, настановчий. Використано такі тренінгові методи: робота у групах, командна робота, індивідуальна робота, рольова гра, дискусія, малювання, медитативні вправи. Визначено напрями використання тренінгу формування професійної мотивації з метою оптимізації поліцейського менеджменту персоналу поліції охорони.

Ключові слова: мотивація, внутрішня мотивація, мотивування, професійна моти-

вація поліцейських, тренінг професійної мотивації.

The article substantiates the relevance of both the direct development of the internal motivation of the staff, and the formation of appropriate motivation skills among the management. The importance of introducing interdisciplinary integration into the study of motivation is noted. The tendencies of traditional motivation systems to reduce the value of material motives and increase the value of non-material motivation technologies are noted. The advantages of self-generation of internal rewards over external rewards are reflected. It is noted that a variety of professional skills, identification and significance of tasks, autonomy and feedback give rise to the experience of the significance of work and responsibility for its results. A training for the formation of motivation for the professional activities of security police personnel is proposed. The purpose of the training is to create and strengthen work motivation by activating the motives of the individual and using the energy of actual motives. The basis of the training is the integration of two directions for the development of internal motivation: the first is external objective influences on the content and structure of activity, the second is the influence on the personality itself, its potential and desire for self-development. The motivating power of the training suggests that its participants should not only be able to use the acquired competencies, but also strive to apply new knowledge and new experience. Internal motivation is mainly used, attention is directed to the formation of the ability to self-determinism, self-development of a professional orientation. Stages of training: introductory, diagnostic, goal setting, formation, installation. The following training methods were used: group work, teamwork, individual work, role-playing game, discussion, drawing, meditative exercises. The directions of using the training on the formation of professional motivation for optimization the police management of the security police personnel are determined.

Key words: motivation, internal motivation, motivator, professional motivation of police officers, professional motivation training.

УДК [159.98:351.74](477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.38>

Давидова О.В.

к. психол. н., доцент,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
психологічного забезпечення
Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України

Пампура І.І.

старший науковий співробітник науково-
дослідної лабораторії психологічного
забезпечення
Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України

Працівники Національної поліції України виконують свої професійні обов'язки загалом в екстремальних умовах, а через повномасштабне вторгнення РФ до території України небезпека сягнула найвищого рівня, через виклики воєнного часу завдання поліцейських й надалі ускладнюватимуться. Так, з метою забезпечення ефективної діяльності поліції та виконання нею завдань в умовах воєнного стану передбачено надання поліцейським додаткових повноважень. Зокрема поліція охорони як орган Національної поліції України офіційно надає послуги із захисту майнових прав та законних інтересів громадян України,

їх життя та здоров'я. Втім втрати війни створюють серйозні загрози для особистості, а отже лише дієвий мотиваційний механізм в змозі забезпечити адаптивність психічного функціонування, збереження цілеспрямованості, ефективності дій та ефективного керування людським ресурсом.

Підходи до формування мотивації персоналу змінювалися від простої матеріальної винагороди до різноманітних за своєю складністю моделей, які базуються на ситуаційному підході, людських потребах, а також орієнтовані на індивідуальний характер та сприйняття мотиваційного інструментарію [1, с. 5].

Провідні зарубіжні дослідники визнали важливість міждисциплінарного та уніфікованого підходу до вивчення мотивації [4]. Міждисциплінарний мультиметодичний напрям досліджень, який отримав назву науки про мотивацію [7], нині є новітньою галуззю знань.

Так, лабораторія науки про мотивацію Університету Редінга (Великобританія) [11] упроваджує інтегративний підхід, спираючись на дані кількох дисциплін (когнітивної, соціальної та педагогічної психології, когнітивної, соціальної нейробіології і психометрії) та кількох підходів (використання поведінкового експерименту, лонгітюдного аналізу даних, нейровізуалізації, метааналізу, статистичного моделювання, мережевого аналізу). Вчені вивчають низку фундаментальних і прикладних міжпредметних дослідницьких питань із кінцевою метою надання комплексного погляду на мотивацію особистості.

Переваги, які надають організаціям кваліфіковані працівники, що постійно розвиваються, виявляються значними. Зміна традиційних систем мотивації має тенденції до зниження значення матеріальних благ як мотиваційних аспектів трудової діяльності, до появи бажання зберігати баланс між роботою та іншими аспектами життя, до зростання потреби знайти захопливу роботу, що принесе особисте задоволення. Розвиток нового покоління працівників із незалежним складом розуму та високим рівнем освіти вимагає від організації сприяння досягненню особистих цілей, постійного пізнання нового у процесі роботи, а також керівників, які можуть бути зразковими інструкторами. Безумовно матеріальні мотиви залишаються важливим каталізатором, здатним суттєво підвищити трудову активність та сприяти досягненню особистих цілей і цілей організації. Однак заслуговує на увагу думка дослідників [3] про те, що керівникам слід пам'ятати: до них приходять за хорошими грошовим забезпеченням і кар'єрним зростанням, а йдуть через гнітючу атмосферу та неадекватне керівництво. Тому технології нематеріальної мотивації не слід вважати другорядними, навпаки – нині спостерігається підвищення значення трудових і статусних мотивів.

Зовнішні стимули, безсумнівно, відіграють важливу роль у формуванні нашої поведінки, однак сучасні зарубіжні дослідники наголошують на дивовижній здатності людини брати участь у виконанні завдань без таких стимулів шляхом самогенерації внутрішніх винагород [4]. Ба більше, дослідження із соціальної психології також виявили, що зовнішня винагорода іноді може підірвати внутрішню мотивацію, коли люди займаються цікавим завданням. Це явище, яке називається ефектом підриву або ефектом надмірного виправдання [11], свідчить про те, що зовнішні винагороди не завжди є корисними.

Психологічні та нейронні механізми, що лежать в основі генерації внутрішніх винагород, повною мірою не досліджено. Хоча внутрішні та зовнішні винагороди відіграють подібну роль у певних ситуаціях, деякі аспекти внутрішніх винагород є унікальними. Одним з таких аспектів визнано метамотивацію [10, 13]. Метамотиваційне переконання належить до власних переконань і розуміння особою того, як працює мотивація. Як і результати вивчення метапізнання, дослідження демонструють, що люди часто помиляються у своїх переконаннях щодо мотиваційної властивості внутрішніх винагород [6, 12]. Зокрема, коли піддослідних попросили попрацювати над нудним завданням і зробити прогноз, наскільки цікавим буде завдання, їхній прогноз був неточним. Їхня прогнозована зацікавленість у виконанні завдань була меншою, ніж фактична, що вказує на схильність людей недооцінювати свою здатність отримати внутрішню винагороду. До речі, ця неточність метамотиваційного переконання може частково пояснити, чому керівники часто так покладаються на зовнішні винагороди, щоб мотивувати інших людей. Наведене явище отримало назву «зараження мотивації» [5].

Разом із тим у вітчизняній практиці найбільш дієвими інструментами мотивації вважаються фінансові, проте дані ресурси є обмеженими, а значна частина керівників не готова витратити кошти на мотивування персоналу. Тому частіше використовують певні санкції за невиконання завдання. Нематеріальні методи мотивації використовуються, але меншою мірою, оскільки оцінюються як менш дієві. Втім імовірніше низька ефективність цих методів зумовлюється недостатньо обґрунтованим їх використанням, тому актуальним вбачається як безпосередньо розвиток внутрішньої мотивації персоналу, так і формування у керівної ланки відповідних навичок мотивування.

На окрему увагу заслуговує новітня теорія «людських спонукань», створена шляхом синтезу результатів міждисциплінарних досліджень у таких галузях як нейронауки, біологія та еволюційна психологія [9, с. 165]. На думку авторів, працівники керуються чотирма основними емоційними прагненнями [8, 14], які є продуктом загальнолюдської еволюційної спадщини:

- прагнення до придбання (чітка та прозора система винагород відповідно до результатів праці, можливості для просування);
- прагнення до зв'язків (культура організації сприяє командній роботі, співпраці, відкритості та дружньому ставленню);
- прагнення до розуміння (завдання організації створюються та визначаються як значущі, цікаві та складні);

– прагнення до захисту (забезпечено прозорість і справедливість усіх організаційних процесів).

Дослідники стверджують, що здатність організації відповідати цим основним запитам пояснює близько 60% дисперсії співробітників за мотиваційними показниками залучення, задоволення, відданості і намірів звільнитися. Науковці приходять до висновку, що організація найкраще може вплинути загальну мотивацію, задовольнивши всі чотири прагнення разом.

Мета розробки програми тренінгу формування мотивації професійної діяльності особового складу поліції охорони визначена відповідно до двох напрямів розвитку внутрішньої мотивації. Перший напрям – безпосередній розвиток внутрішньої мотивації у персоналу організації. Другий – формування в управлінського складу навичок внутрішнього мотивування персоналу. Мета тренінгу – створення та посилення робочої мотивації шляхом активізації мотивів особистості та використання енергії актуальних мотивів.

Завдання – формування уявлення про закономірності й механізми мотиваційної сфери особистості, здатності ідентифікувати мотиваційний аспект професійної проблеми, обирати методи її вирішення, дотримуватися індивідуального підходу у професійній діяльності з огляду на мотиваційні особливості працівників. Завдання тренера – створити такі умови, щоб учасники спочатку змогли випробувати на собі дію мотиваційних механізмів, потім навчитися керувати ними, апробувати опанований інструментарій у групі, а після цього навчитися керувати цими механізмами для досягнення максимального результату.

Концепція тренінгу. Сила мотивації і водночас потенційна ефективність вирішення завдання – результат взаємодії трьох незалежних величин, а саме: особистості, змісту завдання і ситуації. Підґрунтям тренінгу є інтеграція двох напрямів розвитку внутрішньої мотивації. Перший напрям передбачає зовнішні об'єктивні впливи на зміст та структуру діяльності, оскільки менеджер неминуче стикається з необхідністю вирішення різноманітних мотивувальних завдань: спонукати працівників до виконання професійної діяльності, приводити спрямованість їхніх спонукань у відповідність до цілей організації, орієнтувати на досягнення певного результату, надихати і підтримувати енергію і наполегливість, допомагати подолати апатію і втому тощо. Перетворивши ситуацію навколо особистості, можна привнести деякі зміни до самої особистості чи зумовити її власні ідеї щодо необхідності відповідних змін [2, с. 53]. Другий напрям орієнтований на саму особистість, її потенціал та прагнення саморозвитку. Якщо психологічними впливами

сприяти деяким особистісним зрушенням, це позначиться й на стилі мотивації. Оптимальне поєднання вказаних напрямів підвищує ефективність використання кожного з них.

Формування мотивації розуміємо як організацію такого середовища, в якому у працівника активізуються важливі для професійної діяльності його власні мотиви. Використовувати переважно внутрішню мотивацію, а не споруджувати зовнішні важелі, водночас спрямовувати ці сили на благо організації і разом з тим не на шкоду працівникам – у цьому суть запропонованого підходу.

В основу концепції покладено уявлення про те, що тренінг має бути мотивувальним: його учасники повинні не лише вміти використовувати нові компетенції, сформовані у спільній роботі, а й прагнути застосувати нове знання та новий досвід. Очевидно, проведення тільки-но тренінгової програми недостатньо для змін у змісті мотиваційної сфери особистості, тому увага переважно спрямована на формування здатності до самодетермінізму, саморозвитку професійної спрямованості.

Структура програми тренінгу. Програма кожного етапу розрахована на 120 хвилин, з них 15 хвилин – перерва. Ще 15 хвилин доцільно передбачити для відповідей на спонтанні питання та дискусії. Сесії проводяться раз на тиждень.

Перший етап – вступний. Мета – знайомство учасників групи, створення атмосфери довіри та саморозкриття, формулювання цілей та занурення у тему мотивації.

Методи: групова робота, індивідуальна робота, вирішення проблемних завдань, міні-лекція, бесіда, дискусія, медитативна праця.

На вступному занятті учасники знайомляться з правилами поведінки у тренінговій групі, висловлюють очікування з приводу участі у тренінгу. В основній частині заняття проводиться аналіз подій власного життя, актуалізація відчуття себе активним суб'єктом діяльності чи об'єктом дій зовнішніх обставин, міні-лекція про мотивацію професійної діяльності, виявлення типових стимулів діяльності, пригадування і переживання відчуття повної включеності та успіху у діяльності, вирішення професійних мотиваційних завдань щодо різних категорій працівників, виявлення сили власної мотивації, прийняття виклику щодо виходу із зони комфорту. Завершується робота прощанням учасників.

Другий етап – діагностичний. Мета – ознайомлення з основами ціннісного регулювання діяльності, аналіз особистісних конструктів і цінностей учасників у контексті внутрішньої мотивації, їх сприяння і перешкоджання здійсненню цілеспрямованої професійної діяльності.

Методи: командна робота, робота в парах, індивідуальна робота, рольова гра, підготовка та захист проєктів, дискусія, малювання.

Після вітання та обговорення питань, що виникли з моменту попередньої зустрічі, поглиблюється знайомство учасників. На основній частині заняття учасники образно зображують своє минуле, теперішнє і майбутнє, характеризують найбільш та найменш мотивованих працівників зі свого професійного досвіду, дискутують про вплив винагород та покарань на мотивацію професійної діяльності, обговорюють ролі цінностей у розвитку внутрішньої мотивації, сенс та мету своєї участі у роботі групи, визначають власні досягнення, пріоритети та особистісні ресурси. Наприкінці учасники прощаються.

Третій етап – цілепокладальний. Мета – опанування учасниками прийомів самодетермінації, оптимізації мотиваційної сфери, створення відкоригованих нарисів власних систем цінностей і конструктивів внутрішньої мотивації, оволодіння відповідними ролями.

Методи: командна робота, індивідуальна робота, робота в групах, рольова гра, дискусія, малювання.

Учасники вітають один одного, обговорюють отриманий досвід, поглиблюють згуртованість групи. Основна частина сесії починається з усвідомлення кожним таких власних детермінант як бажання, почуття обов'язку та відповідальні рішення, далі учасники здійснюють моніторинг своїх потреб, визначають можливості використання різних спонукань і бажань для реалізації поставленої мети. Після вправи для посилення згуртованості групи учасники переходять до створення нових конструктивів поведінки у різних професійних ситуаціях, у групах визначають сутність та межі професійного територіального та психологічного простору особистості, ілюструють та обговорюють деякі ефекти мотивації. Насамкінець проводиться ритуал прощання.

Четвертий етап – формувальний. Мета цього етапу – набуття досвіду внутрішньо мотивованої професійної поведінки, розвиток навичок стратегічного мотиваційного впливу, перевірка здатності до самодетермінізму.

Методи: робота в групах, індивідуальна робота, рольова гра, дискусія, малювання, релаксаційні вправи.

Сесія починається з вітання та обміну досвідом виконання попередньо створеної фіксованої ролі. Далі учасники символічно зображують своє минуле та теперішнє і намагаються інтегрувати власний життєвий досвід, створюють картину й план майбутнього, а також мотиваційне гасло (правило). Після цього групи програють алгоритми порушення професійного територіального та психологічного простору особистості, розробляють алгоритм профе-

сійного мотиваційного стимулу, перетворюють образ реального немотивованого працівника на мотивованого та відпрацьовують стиль відповідної взаємодії із ним, отримуючи відповідне домашнє завдання. Заняття завершується прощанням.

П'ятий етап – настановчий. Мета – підсумувати результати проведеного навчання та окреслити перспективи подальшої роботи над змінами у мотиваційній сфері.

Методи: робота у групах, індивідуальна робота, рольова гра, дискусія, малювання, медитативна вправа.

Після вітання та обговорення вражень про виконання домашнього завдання – відпрацювання взаємодії з немотивованим колегою, група переходить до основного етапу. Учасники символічно у малюнку зображують динаміку власного самопочуття у тренінговій групі, схематично ілюструють розподіл власного часу та обговорюють можливі корективи, створюють нарис актуальної самохарактеристики, пишуть листи до самих себе в майбутнє. Наступним кроком учасники у групах в ігровій формі проводять аналіз реальної професійної мотиваційної проблеми та формування стратегії щодо створення необхідної мотивації у конкретного працівника. З метою забезпечення зворотного зв'язку та оцінювання учасники відповідають на питання стосовно основних положень тренінгу, набувають оптимізму та вмотивованості щодо здійснення бажань, мрій та цілей. Завершується тренінг прощанням.

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз свідчить, що різноманітність професійних умінь, ідентифікованість і вагомість завдань, автономність і зворотний зв'язок породжують переживання значимості роботи та відповідальності за її результати. Запропонований тренінг формування професійної мотивації особового складу поліції охорони розроблено у межах загальної стратегії відомства, відповідно до положень і висновків сучасних теорій і концепцій мотивації, з використанням підтверджених досвідом різноманітних методів мотивування, згідно з найважливішими цілями і напрямками мотиваційного менеджменту та з урахуванням негативних аспектів мотивування персоналу. Матеріали тренінгу можуть бути використані у програмах професійного навчання поліцейських та мають сприяти ефективності службової діяльності поліції охорони.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гацура В.Я. Мотиваційне управління малими підприємствами АПК: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.06.01. Київ, 2002. 20 с.
2. Климчук В.О. Тренінг внутрішньої мотивації: результати апробації та структура. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 10. С. 52–59.

3. Литвишко Л.О., Марченко П.А. Технології мотивації персоналу підприємств у сучасних умовах. *Економіка та суспільство*. 2021. Випуск 31. DOI: 10.32782/2524-0072/2021-31-4
4. Braver TS, Krug MK, Chiew KS, Kool W, Westbrook JA, Clement NJ, Adcock RA, Barch DM, Botvinick MM, Carver CS, Cools R, Custers R, Dickinson A, Dweck CS, Fishbach A, Gollwitzer PM, Hess TM, Isaacowitz DM, Mather M, Murayama K, Pessoa L, Samanez-Larkin GR, Somerville LH; MOMCAI group. Mechanisms of motivation-cognition interaction: challenges and opportunities. *Cogn Affect Behav Neurosci*. 2014. Jun; 14 (2). P. 443–472. DOI: 10.3758/s13415-014-0300-0
5. Burgess, Laura G., Riddell, Patricia M., Fancourt, Amy K. The Influence of Social Contagion Within Education: A Motivational Perspective *Mind, Brain, and Education*. 2018. Vol. 12. № 4. P. 164–174. DOI: 10.1111/mbe.12178
6. Kornell, N., & Bjork, R.A. Learning concepts and categories: Is spacing the “enemy of induction”? *Psychological Science*. 2008. Vol. 19 (6), P. 585–592. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2008.02127.x>
7. Kruglanski, A., Chernikova, M., & Kopetz, C. Motivation science. *Emerging trends in the social and behavioral sciences*. New York: Wiley. May 2015, P.1–16. DOI:10.1002/9781118900772.etrds0104
8. Lawrence, P.R., Nohria, N. *Driven: How human nature shapes our choices* Jossey-Bass, San Francisco. 2002.
9. Lee^a, M.T., Raschke, R.L. Understanding employee motivation and organizational performance: Arguments for a set-theoretic approach *Journal of Innovation & Knowledge*. 2016. Vol. 1. Issue 3. P.162–169. DOI: 10.1016/j.jik.2016.01.004
10. Miele, D.B., & Scholer, A.A. The role of meta-motivational monitoring in motivation regulation. *Educational Psychologist*. 2018. Vol. 53(1). P. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1080/00461520.2017.1371601>
11. Murayama, K. The science of motivation. Multi-disciplinary approaches advance research on the nature and effects of motivation. *Psychological Science Agenda*. June 2018. URL: <https://www.apa.org/science/about/psa/2018/06/motivation>
12. Murayama, K., Blake, A., Kerr, T., & Castel, A.D. When enough is not enough: Information overload and metacognitive decisions to stop studying information. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 2016. Vol. 42 (6). P. 914–924. DOI: 10.1037/xlm0000213
13. Murayama, K. Knowing your motivation: Metamotivation. *Annual Review of Japanese Child Psychology (Special Issue on Motivation and Psychology)*. 2014. P. 112– 116. URL: <https://www.apa.org/SCIENCE/ABOUT/PSA/2018/06/MOTIVATION>
14. Nohria, N., Groysberg, B., Lee, L. Employee motivation: A powerful new model. *Harvard Business Review*. 2008. Vol. 86 (7/8). P. 78–83. URL: <https://hbr.org/2008/07/employee-motivation-a-powerful-new-model>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ВПЛИВУ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ В УКРАЇНІ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INFORMATION INFLUENCE DURING MILITARY OPERATIONS IN UKRAINE

У статті наведено огляд сучасних публікацій щодо інформаційно-психологічного впливу на особистість людини, її механізмів, стратегій, закономірностей, засобів, в тому числі – в інформаційній війні. Визначено поняття інформаційного впливу, його різновиди, відзначено маніпулятивний та сугестивний характер інформаційного впливу з боку ЗМІ, суб'єктів медіаресурсів. Показано, що проблема впливу на особистість під час реальних воєнних дій в Україні на сьогодні є практично не розробленою.

У статті представлено результати власного дослідження, проведеного за допомогою онлайн опитування, особливостей психологічного впливу воєнних новин на особистість та психічні стани мирних громадян у період воєнних дій в Україні. Показана наявність суттєвого психологічного впливу інформації щодо воєнних дій на психіку більшості мирних громадян. Воєнні новина чинять вплив на психічні стани людей, їх самопочуття, когнітивні процеси, перспективу на майбутнє. Домінуючими психічними станами мирних громадян на початку війни були розгубленість, тривога, невизначеність. Реєструється значне занурення людей у інформацію щодо воєнних новин на початку війни, яке поступово з часом знижується до більш оптимального рівня. Вибір телеграм-каналів як провідного інформаційного ресурсу, з одного боку, дає певну свободу у виборі тематики та джерела інформації, з іншого боку, підвищує рівень сугестивного впливу у найбільш навіюваних осіб при некритичності до цієї інформації. Соціально-психологічна адаптація до життя в умовах воєнних дій відбувається за рахунок зменшення часу перегляду воєнних новин, розвитку вміння визначати фейкову інформацію, розвитку толерантності до невизначеності, відновлення безперервності життя.

Ключові слова: інформаційний вплив, психологічний вплив, психічні стани, воєнні дії.

The article provides an overview of modern publications on the informational and psychological impact on a person's personality, its mechanisms, strategies, laws, and means, including information warfare. The concept of informational influence, its varieties, defined, the manipulative and suggestive nature of informational influence in mass media noted. It shown that the problem of the influence of the mass media on the personality during actual military operations in Ukraine is practically undeveloped today.

The article presents the results of its own research, conducted with the help of an online survey, on the peculiarities of the psychological impact of war news on the personality and mental states of civilians during the war in Ukraine. It is shown that there is a significant psychological impact of information about military actions on the psyche of the majority of peaceful citizens. War news has an impact on people's mental states, their well-being, cognitive processes, and future prospects. The dominant mental states of civilians at the beginning of the war were confusion, anxiety, and uncertainty. There is a significant immersion of people in information about war news at the beginning of the war, which gradually decreases over time to a more optimal level. The choice of telegram channels as a leading information resource, on the one hand, gives a certain freedom in the choice of topics and sources of information, on the other hand, it increases the level of suggestive influence in the most suggestible persons without being critical of this information. Socio-psychological adaptation to the life in the conditions of military operations takes place at the expense of reducing the time spent watching war news, developing the ability to identify fake information, developing tolerance for uncertainty, and restoring the continuity of life.

Key words: information influence, psychological influence, mental states, military actions.

УДК 159.9:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.39>

Жданова І.В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Бондаренко Л.О.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Велічко А.В.

студентка 4 курсу
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується бурним розвитком інформаційно-цифрових технологій, які суттєво впливають як на життя кожної конкретної людини, так і на життєдіяльність людства в цілому. Особливо актуальним і важливим такий вплив стає у кризових умовах життя, насамперед, під час пролонгованих травматичних ситуацій, до яких відносяться воєнні дії.

Сучасна війна має не тільки бойову складову, а й інформаційну, яка займає важливе місце у підтримці бойового духу військових, забезпеченні нормального психічного стану та психічного здоров'я мирних громадян, й яка суттєво впливає на ефективність воєнних дій та результат війни в цілому.

Кожен українець наразі занурений у великий інформаційний потік, масштаби якого він не завжди в змозі контролювати, диференціювати та свідомо обробляти. Наявність великої кількості стресорів, розмах інформаційних технологій у сфері комунікацій, який дозволяє поширювати інформацію миттєво на численну аудиторію, чи навпаки, ізольованість від незалежних ЗМІ людей, які знаходяться на окупованих територіях, знижують стійкість особистості перед інформаційно-психологічними впливами. Саме тому дослідження психологічних аспектів інформаційного впливу на особистість пересічного громадянина під час воєнних дій стає актуальним завданням.

Аналіз останніх публікацій. Проблема інформаційного впливу на свідомість людини

вивчалася багатьма вченими. Сучасні дослідження із зазначеної проблеми досить різноманітні і присвячені різним аспектам інформаційного впливу на людину та суспільство. Зокрема, ролі ЗМІ як інструменту інформаційного впливу на суспільство присвячені праці В. Хорошко, Ю. Хохлачової. Аналіз ролі інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні проведено Б. Кобільник, А. Гізун. Сутність та особливості прояву інформаційної війни розкрито у працях І. ронози. Аналіз технологій та закономірностей інформаційних війн проведено у працях П. Шпига, Р. Рудник. На інформаційно-психологічну війну як засіб маніпулювання людською свідомістю вказують О. Копан, В. Мельник. У працях О. Саєнко розкрито механізм інформаційно-психологічного впливу і умовах гібридної війни. Як невід'ємну складову інформаційної безпеки розглядають інформаційно-психологічний вплив Л. Чистоклетов та В. Шишко. Стратегії і тактики сугестії у сучасному українському медійному дискурсі висвітлено І. Сахарук. У працях О. Росінської, досліджується маніпулятивний вплив ЗМІ на свідомість в умовах інформаційної війни. Перелік досліджень з зазначеної тематики можна продовжувати, бо їх досить багато.

Інформаційний вплив традиційно розглядається як соціально-психологічний вплив, бо здійснюється за допомогою саме психологічних засобів: слів, наголосів, пауз, образів, невербальних засобів тощо. Він може бути конструктивним і неконструктивним, ефективним і неефективним, правдивим і хибним і т. ін. [10]. На державному рівні, навіть, створюються певні організації, центри, установи, які займаються інформаційно-психологічними технологіями, в тому числі – під час війни. Антагоністичність такого впливу, його маніпулятивний та сугестивний характер суттєво відбиваються на свідомості громадян, їх цінностях, вчинках та світогляді в цілому [9].

Інформаційно-психологічні впливи, на думку М. Діденко та О. Зелінської, «будуються на основі психології і соціальної інженерії» та «можуть проявлятися не одразу, а через деякий час» [1, с. 212].

Як вказує В. Петрик із співавторами, інформаційно - психологічна війна є безперервною чергою інформаційно – психологічних операцій, які щоразу виводять систему (супротивника) в точку біфуркації, коли не прогнозованість усередині системи протиставляється заданості зовні. Інформаційно – психологічна війна націлена на порушення чинного порядку і створення хаосу, прискорення біфуркаційного процесу у заданому напрямі задля формування певного постбіфуркаційного процесу. ЗМІ застосовують асиметричну інформацію (дезінформацію) в якості одного із способів впливу на населення [8]. При цьому, меха-

нізм впливу на людину є найбільш дієвим саме у маніпулятивних засобах.

На використання великої кількості різноманітних методів інформаційно-психологічного впливу під час проведення інформаційної війни вказують Б. Кобільник та А. Гізун. Автори підкреслюють наступальний характер такого впливу та його поширеність за допомогою засобів масової інформації, завдяки чому здійснюється селективний відбір аудиторії, яка найбільш вразлива до здійснюваних дій зі сторони агресора [3, с. 28].

Ю. Опанасенко досліджує вплив заголовків українських та російських медіа з ознаками патогенності на свідомість реципієнтів за період квітень-травень 2022 року. Авторка наголошує на скороченні часу ознайомлення користувачів медіаресурсів та соціальних мереж з новинами внаслідок зростання швидкості виробництва інформаційних повідомлень під час війни. Нею «визначена тенденція до пізнання загальної картини інформаційної доби через стрічку заголовків, які часто мають ознаки патогенності» [5, с. 57]

Аналіз назв інформаційних повідомлень, розміщених у медіа дозволив Ю. Опанасенко зробити висновок про використання низки прийомів (маніпуляція, викривлення інформації, гіперболізація, подання цитати як факту, який вже відбувся та інших), що в умовах війни негативно впливає на психічний стан людей та «чинить руйнівний вплив на стресостійкість споживачів інформації, породжує плітки, апатичні настрої, деморалізує суспільство» [5, с. 58].

Отже, не дивлячись на досить велику кількість публікацій щодо інформаційно-психологічного впливу на людину з боку різних медіаресурсів, на сьогодні майже не висвітлені питання такого впливу в умовах реальних воєнних дій, зокрема у період війни в Україні 2022 року. Особливо актуальним є дослідження впливу воєнних новин на психіку пересічних громадян, мирного населення.

Мета статті – визначити особливості впливу інформації щодо воєнних новин на особистість та психічні стани мирних громадян під час воєнних дій в Україні.

Результати дослідження. Дослідження особливостей впливу інформації стосовно воєнних дій на особистість та психічні стани мирних громадян проводилося нами у травні 2022 року за допомогою онлайн опитування. В анкетуванні прийняло участь 200 осіб – пересічних громадян, з них 95 чоловіків і 105 жінок, віком від 20 до 60 років. Це були люди, які залишилися в Україні. 86 респондентів були внутрішньо переміщеними особами.

Було встановлено, що переважна більшість респондентів (86%) обирають телеграм як основний канал для отримання інформації

про війну та стан воєнних дій в Україні. 12,0% в якості такого каналу використовують ютуб. Як відомо, ютуб, на відміну від телеграм-каналів, «фільтрує» інформацію та закриває певні джерела. Найменша кількість респондентів інформацію про хід воєнних дій шукають в інстаграмі та телебаченні (4,0% та 2,0% відповідно). Вибір телеграм-каналів як провідного інформаційного ресурсу, з одного боку, дає певну свободу у виборі тематики та джерела інформації, з іншого боку, підвищує рівень сугестивного впливу у найбільш навіюваних осіб при некритичності до цієї інформації.

Результати дослідження та порівняльного аналізу частоти перегляду воєнних новин респондентами на початку воєнних дій в Україні та у травні 2022 р. представлені в таблиці 1.

З таблиці 1 бачимо, що якщо на початку воєнних дій переважна більшість людей (82,0%) дивилася воєнні новини дуже часто, більше 3 годин на день, то через три місяці картина суттєво змінилася. Статистично значущі відмінності зареєстровано за трьома частотами перегляду воєнних подій. Так, значуще знизилася кількість осіб, які на початку воєнних дій дивилися новини «щодня, більше 3 годин на день» – з 82,0% до 22,0% ($p < 0,001$). При цьому вірогідно збільшилася кількість людей, які стали рідше дивитися воєнні новини, але все ж таки досить часто. Так, динаміка перегляду новин «щодня, від 1 до 3 годин» була наступною: збільшення з 12,0% до 44,0% ($p < 0,05$). Аналогічна динаміка, але не така виражена, реєструвалася і стосовно частоти «щодня, до 1 години на день»: збільшення з 4,0% до 24,0% ($p < 0,05$). Як у лютому, так і у травні 2022 року незначна кількість респондентів майже не цікавилася воєнними новинами: таких було від 14,0% до 18,0%. На наш погляд, таку динаміку можна охарактеризувати як позитивну. Тобто спостерігається зменшення часу перебування у новинних каналах, однак все ж таки залишається зацікавленість воєнними новинами.

Отримані дані узгоджуються з результатами дослідження Н. Зайцевої та А. Панченка, які вивчали у 2014–2016 роках особливості емоційних станів та постстресових розладів у мирного населення, яке проживало у той час в зоні бойових дій. Авторами було встановлено, «що

спочатку свідки бойових дій прагнули задовольнити базові потреби в безпеці шляхом пошуку нової інформації, а з плином часу все більше людей відчувають надлишковий характер інформації, тому свідомо відмовляються від неї» [7].

Як зазначили 82,0% респондентів, перегляд воєнних новин досить суттєво впливає на них. Негативний ефект такого впливу зазначили 26,0% осіб, позитивний – 6,0%, а більшість (70,0%) вказали на залежність модальності впливу від змісту інформації. При цьому, 82,0% відчували на собі в більшій або меншій мірі маніпулятивний вплив засобів масової інформації, 54,0% мали сумніви щодо її правдивості.

І дійсно, як вказує А. Марчук, «впровадження інформаційних технологій створює не тільки нові можливості, але й нові проблеми і загрози. В умовах нової інформаційної реальності відбувається уточнення прогнозованих раніше негативних ефектів, виявляються нові проблеми. Значимою стала проблема маніпуляції свідомістю у кіберпросторі, пов'язана з викривленням і фільтрацією інформації у пошукових системах і соціальних мережах і проблема забруднення інформаційного середовища» [4, с. 275]. Таке забруднення здійснюється шляхом надання інформації, яка має виражений маніпулятивний характер (недостовірні інформація, дезінформації, інформації, що поширюється з метою нанесення шкоди, створення конфліктних ситуацій, формування негативних станів та емоцій, спонування до деструктивних дій тощо) [4].

За даними нашого опитування визначено (рис. 1), що воєнні новини чинять психологічний вплив, насамперед, на психічні стани людей, їх настрої (64,0%), розумові, когнітивні функції (16,0%), на самопочуття (8,0%). 4,0% досліджуваних вказали на відсутність такого впливу. 74,0% респондентів відмітили переоцінку цінностей, яка відбулася у них з початку війни, а 48,0% вказали на відсутність перспективи майбутнього, цілей та планів на майбутнє.

Нами проведено також дослідження психічних станів респондентів після перегляду воєнних новин. З'ясовано, що на початку війни домінуючим був стан розгубленості, на який вказали 62,0% досліджуваних. Тривога

Таблиця 1

Динаміка частот перегляду воєнних новин респондентами з лютого по травень 2022 року (у %)

Частота перегляду воєнних новин	На початку воєнних дій	На період опитування	Ф	р
Щодня, більше 3 годин на день	82,0	22,0	3,24	0,001
Щодня, від 1 до 3 годин	12,0	44,0	1,89	0,05
Щодня, до 1 год	4,0	24,0	1,64	0,05
Через день, небагато	12,0	6,0	0,76	-
Іноді	2,0	12,0	0,84	-

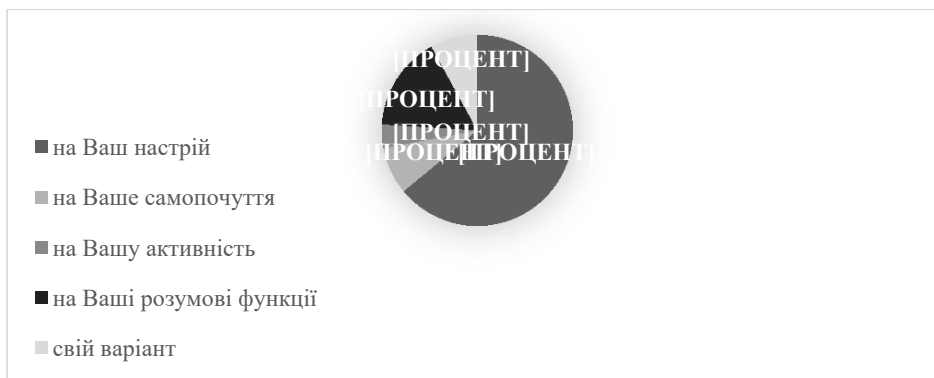


Рис. 1. Відповіді респондентів на питання «На що саме впливають воєнні новини?» (у %)

різного рівня вираженості була характерна для 58,0% респондентів. Стан невизначеності відчували 46,0% громадян. Інші психічні стани діагностувалися у незначній кількості респондентів та корелювали зі змістом інформації. Отже, домінуючими були психічні стани, які впливають на соціально-психологічну адаптованість людини й, навіть, можуть призводити до розладів адаптації. Саме тому психологічна підтримка громадян у цей час цілком закономірно відбувалася з метою розвитку толерантності до невизначеності, формуванню навичок саморегуляції, відновлення безперервності життя.

Складність і невизначеність кризових життєвих ситуацій, в яких опинилися люди, впливає на їх вміння відрізнити суттєве від другорядного, знижує здатність до прогнозування власного майбутнього, призводить до звуження часової перспективи майбутнього. Як вказують С. Максименко, С. Кузікова, В. Зликов, саме умови невизначеності життєвих обставин та непередбачуваності розвитку подальших подій значною мірою зумовлюють негативні емоційні переживання особистості, негативно впливають на самопочуття, працездатність, стосунки з оточуючими, смак до життя як такий [6, с. 43].

Досить велика кількість респондентів вказали, що зменшення часу перегляду воєнних новин позитивно відбилосся на їх психічних станах (44,0%) та на самопочутті (26,0%). Через три місяці після початку воєнних дій у 42,0% була відновлена безперервність життя: люди почали працювати, «обжилися» на нових місцях, повернулися до звичайних побутових дій, почали «обережно» будувати плани на майбутнє.

Сучасна війна переповнена псевдо повідомленнями та фейковою інформацією, мета яких – психологічно виснажити особистість, викликати агресію, сумніви та паніку. Тому важливим є вміння людей диференціювати таку інформацію.

Всі досліджувані, які прийняли участь в опитуванні, відмітили, що стикалися при перегляді воєнних новин з дезінформацією, фейками. На можливість розпізнавання фейків вказали 84,0% осіб. Оцінку інформації як фейкової 38,0% респондентів проводили на підставі стилю її викладання, 35,0% – за некомпетентністю викладання, 29,0% – за критерієм дуже сильного, нав'язливого впливу інформації, 22,0% – за змістовими помилками, огріхами, 20,0% – за шаблонністю та стилем подачі інформації. Деякі респонденти акцентували увагу на тому, де була представлена інформація, чи є посилання на джерело інформації, вони намагалися аналізувати та порівнювати інформацію з різних ресурсів. Як вказують респонденти, з часом навички розпізнавання фейкової інформації ставали більш досконалими, фейки визначалися більш легко. Отже, наші досліджувані демонструють підвищення медіаграмотності, яка, на думку Н. Карпчук, повинна бути основною компетентністю не лише молодого покоління, але й дорослих, людей похилого віку, батьків, учителів, фахівців у сфері медіа, особливо коли мова йде про фактори зменшення деструктивного медіа-впливу [2, с. 47].

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити наявність суттєвого психологічного впливу інформації щодо воєнних дій на психіку мирних громадян. Воєнні новина чинять вплив на психічні стани людей, їх самопочуття, когнітивні процеси, перспективу на майбутнє. Соціально-психологічна адаптація до життя в умовах воєнних дій відбувається за рахунок зменшення часу перегляду воєнних новин, розвитку вміння визначати фейкову інформацію, розвитку толерантності до невизначеності, відновлення безперервності життя.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямку є розробка практичних рекомендацій, спрямованих на розвиток медіаграмотності, навичок саморегуляції та усвідомленої уваги особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Діденко М., Зелінська О. Інформаційно-психологічний вплив на людей під час війни. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2022. Том 1. № 14. С. 211–214.
2. Карпчук Н. Медіа як невоєнний метод впливу в гібридній війні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 2. С. 41–49
3. Кобільник Б., Гіzur А. Роль інформаційно-психологічних впливів у інформаційній війні. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. (Кропивницький, 23-25 листопада 2016 року). Кропивницький, 2016. С. 28–29.
4. Марчук А. Психологічні аспекти негативного впливу сучасного інформаційного середовища на людей. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* / збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної конференції (19 жовтня 2018 року) / упор. Н. Бамбурак. Львів: ЛьвДУВС, 2018. С. 274–278.
5. Опанасенко Ю. Вплив заголовків з ознаками патогенності на молодіжну аудиторію в умовах війни. *Сучасний масовокомунікаційний простір: історія, реалії, перспективи*. Матеріали науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців (Суми, 26–27 травня 2022 року) / уклад. : І. Жиленко, В. Садівничий. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 57–58.
6. Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика : монографія / За ред. С. Максименка, С. Кузікової, В. Зливкова. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. 540 с.
7. Панченко О., Зайцева Н. Постстресові розлади у населення Сходу України. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2016. № 5(7). С. 1–10.
8. Петрик В. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посіб. / М. Присяжнюк, Л. Компанцева, Є. Скулиш, О. Бойко, В. Остоухов; за заг. ред. Є. Скулиша. 2-ге вид., К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011, 248 с.
9. Сахарук І. Стратегії й тактики сугестії в сучасному українському медійному дискурсі. *Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки*. 2014, № 1–2. С. 216–222.
10. Татенко В. Соціальна психологія впливу: Монографія. К.: Міленіум, 2008. 216 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ОКРЕМИХ МАРКЕРІВ КОРУПЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКИ PSYCHOLOGICAL CONTENT OF SOME MARKERS OF CORRUPT BEHAVIOUR

У статті наводяться результати дослідження стратегій стрес-долаючої поведінки, правової та громадянської правосвідомості та психодинамічних особистісних особливостей осіб, засуджених за корупційні злочини. Для порівняння використано групу осіб з умовно-нормативною поведінкою. На підставі проведеного порівняльного аналізу виокремлено психологічні маркери схильності до корупційної поведінки. Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити окремі маркери корупційної поведінки. Емпірично встановлено, що особи, які відбувають покарання, мають нижчий загальний рівень правосвідомості порівняно з нормативною групою. Їх правосвідомість характеризується правовим нігілізмом. Вони мають негативне ставлення до самого принципу формального законодавчого регулювання відносин; орієнтуються лише на моральні нормативи і лише у тому варіанті, який визнається ними особисто; мають негативне ставлення до будь-яких інших морально-етичних норм та життєвих цінностей, які не збігаються з їх власними; схильні діяти, виходячи з власних міркувань, думок та розуміння ситуації. Виявлено значні відмінності за шкалою дезадаптації за нейротичним типом у корупціонерів, які свідчать про наявність ознак невротичних розладів, викликаних конфліктним поєднанням різноспрямованих і внутрішньо не суперечливих тенденцій: мотивації досягнення з мотивацією уникнення невдач; схильності до активних і рішучих дій із прагненням до блокування активності в ситуації стресу; підвищеного почуття гідності та прагнення до домінування з непевненістю в собі та надмірною самокритичністю; стеничних емоцій гніву, захоплення, гордості і презирства з астеничними емоціями страху, почуття провини, тривожності. Дослідження копінг-стратегій виявило наявність у засуджених прагнення до маніпулятивної поведінки, прийнятність та активне використання асоціальних дій, пов'язаних з порушенням правових, соціальних та етичних норм, яскраву вираженість активних та агресивних дій на фоні недовіри та негативізму по відношенню до оточуючих.

Ключові слова: корупційна поведінка; копінг-стратегії; правосвідомість; особистісні особливості; умовно-нормативна поведінка, засуджені за злочини корупційної

спрямованості; порівняльний аналіз; психологічні маркери, правовий нігілізм.

The article presents the results of a study of strategies of stress-overcoming behaviour, legal and civil legal awareness, and psychodynamic personal characteristics of persons convicted of corruption crimes. For comparison, a group of persons with conditional-normative behaviour was used. Based on the comparative analysis, psychological markers of propensity to corrupt behaviour were identified. The conducted empirical research made it possible to identify certain markers of corrupt behaviour. It has been empirically established that persons convicted of corruption crimes have a lower overall level of legal awareness compared to the normative group. Their legal consciousness is characterized by legal nihilism. They have a negative attitude towards the very principle of formal legislative regulation of relations; are guided only by moral standards and only in the version recognized by them personally; have a negative attitude towards any other moral and ethical norms and life values that do not coincide with their own; tend to act based on their own reasoning, opinions and understanding of the situation.

Significant differences were found on the maladjustment scale according to the neurotic type in corrupt individuals, which indicate the presence of signs of neurotic disorders caused by a conflicting combination of multidirectional and internally non-contradictory tendencies: motivation to achieve and motivation to avoid failure; tendencies to active and decisive actions with a desire to block activity in a stressful situation; increased sense of dignity and desire for dominance with self-doubt and excessive self-criticism; sthenic emotions of anger, admiration, pride and contempt with asthenic emotions of fear, guilt, anxiety. The study of coping strategies revealed the presence of convicts' desire for manipulative behaviour, the acceptability and active use of antisocial actions related to the violation of legal, social and ethical norms, the vivid expression of active and aggressive actions against the background of mistrust and negativism towards others.

Key words: corrupt behaviour; coping strategies; legal awareness; personal characteristics; conditional-normative behaviour, convicted of corruption-oriented crimes; comparative analysis; psychological markers, legal nihilism.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.40>

Зарічанський О.А.

к.пед.н., доцент,
старший науковий співробітник відділу проблем інформаційно-психологічного протиробства науково-дослідного центру,
Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проблема корупції як у нашій країні, так і в усьому світі давно набула статусу актуальної та невирішеної проблеми. Проведено та опубліковано численні дослідження, присвячені економічним [1; 5; 14], правовим [8; 9], політичним [10; 11] та соціальним [4; 12; 13] аспектам корупції.

Дослідження психологічних аспектів корупції та корупційної поведінки у науковій літературі представлені слабо [2; 3]. Такий стан справ пояснюється методологічними труднощами, з якими стикається вчений, який вивчає психологічні аспекти корупції. Якщо

юридичний компонент корупційної поведінки досить ясно трактується з точки зору права, то в психології відсутня єдина загально визнана пояснювальна модель даного феномену.

Водночас без психологічно обґрунтованих підходів складно щось зробити, оскільки корупція виявляється не лише правовою та економічною проблемою, але й суто психологічною та загальнолюдською [13; 15]

Кількість злочинів корупційної спрямованості, які здійснюють чиновники, посадовці, співробітники поліції, як і раніше, є значною [7]. При чому корупційні злочини скоюються як

співробітниками нижчої ланки, так і керівниками [6].

З метою вдосконалення роботи з профілактики та запобігання корупційної поведінки нами було проведено емпіричне дослідження, спрямоване на виявлення психологічних маркерів схильності до корупційних дій.

Актуальний стан досліджень антикорупційної стійкості не дає певних орієнтирів і будь-яких рекомендацій щодо підбору методик вивчення даного явища. На даний час не існує психодіагностичних методик, орієнтованих на діагностику антикорупційної стійкості

Для реалізації завдань дослідження була складена комплексна програма, яка включала три етапи.

На першому вивчалася та аналізувалася наукова, науково-методична, методична література на тему дослідження, визначався поняттєвий та науковий апарат дослідження, були виділені основні групи маркерів схильності до корупційної поведінки.

На другому етапі було підібрано психодіагностичні методики, що дозволяють отримати інформацію про наявність передбачуваних маркерів схильності до корупції у структурі особистості осіб з умовно-нормативною поведінкою та осіб, засуджених за відповідними кримінальними статтями.

На третьому етапі проводилося емпіричне дослідження з визначення психологічних характеристик зазначених груп досліджуваних.

Емпіричне дослідження проводилось у 2019–2021 рр. У ньому взяли участь 300 осіб з умовно-нормативною поведінкою та 312 осіб, які відбувають покарання за корупційні діяння (отримання хабара та перевищення посадових повноважень).

До комплексу методик, за допомогою яких вивчалися психологічні характеристики досліджуваних, були включені:

1. Опитувальник SACS «Стратегії подолання стресових ситуацій».

2. Тест правової та громадянської свідомості (автор Л. А. Ясюкова).

3. Психодинамічно орієнтований особистісний опитувальник «Ресурс» (автор В. А. Шаповал).

Акцент на зазначені методики в даній статті зроблено у зв'язку з тим, що вони дозволяють глибоко вивчити особистісні особливості стрес-долаючої поведінки досліджуваних, особливості їхньої правосвідомості і суб'єктно-професійної ідентичності, що дозволяє оцінити і виміряти використовувані ними способи адаптації в стресових ситуаціях, включаючи обставини вчинення корупційних дій, рівень їх правової та громадянської правосвідомості, а також неспецифічні та несвідомі особистісні особливості досліджуваних.

Порівняльний аналіз показників, отриманих у результаті тестування за Опитувальником SACS дозволив виявити вірогідні відмінності за шістьма шкалами (з дев'яти) у групах нормативної поведінки (перша група) та засуджених (друга група)(табл. 1).

Значення обох категорій респондентів перебувають на рівні середніх, проте значні відмінності між групою нормативної поведінки та осіб, які відбувають покарання, дозволяють відзначити ряд поведінкових особливостей осіб, засуджених за злочини корупційної спрямованості:

- прагнення активно і самостійно вирішувати проблеми, що виникають;
- недовіра, невпевненість та негативне ставлення до оточуючих;
- тенденції до індивідуалізму, відсутність спрямованості до кооперації;
- прагнення до маніпуляції як способу психологічного впливу на поведінку інших;
- прийнятність та активне використання асоціальних дій, пов'язаних з порушенням соціальних, етичних норм, цинізм, що відкрито демонструється;
- агресивні дії, спрямовані на заподіяння моральної та фізичної шкоди іншим; конфронтація, тиск.

Порівняльний аналіз результатів, отриманих за методикою оцінки правової та громадянської свідомості, показав наявність віро-

Таблиця 1

Показники копінг-стратегій у першій та другій групах (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Асертивні дії	21,75 ± 0,22	22,98 ± 0,19	4,23	0,001
Вступ до соціального контакту	23,62 ± 0,19	23,36 ± 0,16	1,05	–
Пошук соціальної підтримки	23,74 ± 0,31	23,27 ± 0,25	1,18	–
Обережні дії	20,36 ± 0,18	21,71 ± 0,29	3,96	0,001
Імпульсивні дії	15,80 ± 0,26	16,41 ± 0,33	1,45	–
Уникнення	13,55 ± 0,37	15,91 ± 0,42	3,02	0,001
Непрямі дії	17,64 ± 0,29	19,88 ± 0,37	4,76	0,001
Асоціальні дії	15,93 ± 0,44	18,46 ± 0,38	4,35	0,001
Агресивні дії	12,66 ± 0,35	14,35 ± 0,28	3,77	0,001

гідних відмінностей за трьома з п'яти шкал між групою нормативної поведінки та осіб, які відбувають покарання (табл. 2).

Особи, які відбувають покарання:

- мають нижчий загальний рівень правосвідомості порівняно з нормативною групою, що дозволяє охарактеризувати такий рівень правосвідомості як недостатньо сформований та неповноцінний;

- схильні емоційно, а не раціонально оцінювати висловлювання та вчинки людей, про що свідчать встановлені низькі значення за шкалою «Побутова сфера правосвідомості»;

- є потенційно конфліктними у міжособистісних взаємовідносинах;

- демонструють низький рівень правових знань та поінформованості, поінформованості про законодавче регулювання, що, можливо, пов'язано з загальною особистісною інфантильністю або вузькістю інтересів, які не охоплюють соціально-політичну сферу.

Оцінюючи результати, подані у табл. 2, можна говорити про те, що загальний рівень правосвідомості корупціонерів характеризується правовим нігілізмом, що додатково обумовлює такі характеристики:

- негативне ставлення до самого принципу формального законодавчого регулювання відносин;

- орієнтація лише на моральні нормативи і лише у тому варіанті, який визнається особисто;

- негативне ставлення до будь-яких інших морально-етичних норм та життєвих цінностей, які не збігаються із власними;

- непослідовність у поведінці: не виконуються обіцянки та договірні зобов'язання;

- схильність діяти, виходячи з власних міркувань, думок, розуміння ситуації;

- відсутність ініціативності та вимогливості до оточуючих.

Низькі значення показників рівня правових знань у групі засуджених свідчать про низьку поінформованість або демонстрацію непоінформованості в даній сфері.

Психодинамічно орієнтований особистісний опитувальник «Ресурс» дозволив визначити низку вищих значень деструктивно-дефіцитарних шкал засуджених за корупційні злочини. Відмінності отримані за тридцятьма параметрами. Для вирішення завдань, постав-

лених у дослідженні, були виділені найбільш значущі шкали, що дозволяють визначити маркери корупційної поведінки. Порівняння значень показників, отриманих у дослідженні нормативної групи зі значеннями засуджених, представлено у табл. 3.

Встановлено вищі показники за шкалою деструктивного зовнішнього «Я-відмежування» (O2) у групах засуджених. Це свідчить про більшу ступінь закритості і жорсткості зовнішнього кордону «Я», деформації (спотворення) контактного бар'єра, що перешкоджає продуктивному обміну соціальною енергією, спілкування та самореалізації.

Для зазначених осіб характерні: надконтроль проявів власних переживань та почуттів; байдужість до проблем, труднощів, потреб інших; нездатність прийняти допомогу; відчуття емоційної порожнечі; пасивна життєва позиція, відсутність ініціативності.

Відмінності за шкалою дефіцитарного зовнішнього «Я-відмежування» (O3) відбивають високий рівень функціональної недостатності зовнішнього кордону «Я», що вказує на прагнення до пошуку постійної підтримки, схвалення, захисту та визнання з боку оточуючих, а також на такі характеристики, як залежність, невпевненість, надмірна орієнтованість на оцінки, норми та цінності групи, конформну поведінку.

Високі значення за шкалою дезадаптації за психосоматичним типом (Ps) свідчать про прагнення ухилятися від вирішення проблем, зниження самооцінки, самокритичності, самоконтролю та загальної незрілості особистості колишніх корупціонерів.

Значні відмінності за шкалою дезадаптації за нейротичним типом (Ne) свідчать про наявність ознак невротичних розладів, викликаних конфліктним поєднанням різноспрямованих і внутрішньо не суперечливих тенденцій: мотивації досягнення з мотивацією уникнення невдач; схильності до активних і рішучих дій із прагненням до блокування активності в ситуації стресу; підвищеного почуття гідності та прагнення до домінування з невпевненістю в собі та надмірною самокритичністю; стеничних емоцій гніву, захоплення, гордості і презирства з астеничними емоціями страху, почуття провини, тривожності.

Таблиця 2

Показники правової та громадянської свідомості у першій та другій групах (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Загальний рівень правосвідомості	16,67 ± 0,18	14,27 ± 0,23	8,22	0,001
Побутова сфера	6,91 ± 0,05	5,16 ± 0,09	17	0,001
Ділова сфера	5,26 ± 0,37	4,33 ± 0,32	1,9	–
Громадянська сфера	4,89 ± 0,45	3,88 ± 0,29	1,89	–
Правові знання	6,57 ± 0,26	4,60 ± 0,24	5,57	0,001

Показники деструктивно-дефіцитарних характеристик у першій та другій групах (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Деструктивне зовнішнє «Я-відмежування» (O2)	2,36 ± 0,20	3,75 ± 0,30	3,86	0,01
Дефіцитарне зовнішнє «Я-відмежування» (O3)	2,07 ± 0,21	3,44 ± 0,28	3,91	0,01
Деадаптація за психосоматичним типом (Ps)	2,73 ± 0,21	3,45 ± 0,20	2,48	0,01
Деадаптація за нейротичним типом	2,24 ± 0,20	3,86 ± 0,34	4,11	0,01
Загальна деструктивність (De)	12,15 ± 0,51	15,14 ± 0,59	3,83	0,01
Загальна дефіцитарність (Df)	9,57 ± 0,42	13,11 ± 0,57	5	0,01
Загальна деадаптація (соціо-психосоматична проблемність) (Cd)	6,19 ± 0,43	9,92 ± 0,69	4,59	0,01
Непрофесіоналізм (Np)	23,67 ± 0,97	30,23 ± 1,19	4,27	0,01

Перебуваючи в стані постійної емоційної напруги та незадоволеності, такі особи діють на маргінальному (граничному) рівні своїх можливостей, щоб заслужити схвалення з боку оточуючих, а головне (що найбільш важко) – власне схвалення, внаслідок гіперсоціальних установок становлять більше труднощів для самих себе, ніж для оточуючих. Звідси випливає постійна незадоволеність і невдоволення собою, спроба це компенсувати через корупційну поведінку.

Відмінності отримані й за шкалою загальної деструктивності (De). Вона відображає ступінь деформації первинного потенціалу конструктивності «Я-структури» особистості випробуваного і, будучи сформована як сумарний показник по шести деструктивних шкалах, фактично відображає приховану психопатологічну симптоматику піддослідних. Вищі значення у групах засуджених за корупційні злочини свідчать про переважання у них деструктивних (проривних, маргінальних, руйнівних) несвідомих програм поведінки, що спотворюють і заважають (відводять в інший бік) розвитку та актуалізації своєї ідентичності, адаптації до умов соціуму, що змінюються. Нездатність реалізувати свою неповторність та унікальність у суспільстві конструктивним (мирним) шляхом призводить до жорсткої стереотипної фіксації на клішованих соціальних ролях та активно-руйнівних форм маніпулятивної поведінки (тип активного маніпулятора).

Вищі значення показників за шкалою загальної дефіцитарності (Df) відображають ступінь недорозвинення (блокування) первинного потенціалу конструктивності «Я-структури» особистості. Шкала сформована як сумарний показник за шістьма дефіцитарними шкалами, фактично відображає нерозкритість, нереалізованість особистості, прагнення функціонувати, використовуючи мінімум власних можливостей.

У респондентів досліджуваних груп переважає несвідоме дотримання програм поведінки, що блокують розвиток та актуалізацію своєї ідентичності, а також пасивну адаптацію до умов соціуму, що змінюються. Спостеріга-

ється фіксація на клішованих соціальних ролях та пасивних формах маніпулятивно залежної поведінки (тип пасивного маніпулятора).

Значні відмінності за інтегральною шкалою загальної деадаптації (соціо-психосоматичної проблемності) (Cd) показують виразність психологічних проблем, труднощів, психопатологічних відхилень, а також ступінь потреби психологічної допомоги. Зазначається наявність явних (усвідомлюваних) або прихованих (неусвідомлюваних) психологічних проблем (утруднень, психопатологічних відхилень), що стосуються різних сфер функціонування особистості. Це перешкоджає оптимальній самореалізації.

Відмінності за шкалою непрофесіоналізму (Np) показують високий ступінь вираженості психодинамічних характеристик, властивих особистості з деструктивно-дефіцитарним типом суб'єктно-професійної ідентичності. Підвищені показники за цією шкалою в групах засуджених за корупційні злочини свідчать про:

- непрофесіоналізм, тенденції до недоречних дій і вчинків, формалізму, потреби перебувати в центрі уваги та отримувати підтвердження своєї значимості, непереносимості критики та ситуацій реальної зовнішньої оцінки власної особистості,
- схильність до конфронтації;
- високу ймовірність емоційного «вигорання» та професійної деформації;
- самолюбство, брехню, агресивність, замкнутість, нестабільну, суперечливу самооцінку;
- відчуття емоційної порожнечі з компенсаторним прагненням до екстремальних ситуацій та адекватної поведінки, низьку толерантність до фрустрацій;
- схильності до маніпулювання;
- тривожності, схильності до промахів, помилок;
- азарт.

Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити специфічні риси, властиві особистості осіб, засуджених за скоєння корупційних злочинів, які надалі можна використовувати як

маркери схильності або схильності до корупційної поведінки.

За результатами дослідження стратегій стрес долаючої поведінки звертає на себе увагу переважання у групі засуджених прагнення до маніпулятивної поведінки, прийнятності та активне використання асоціальних дій, пов'язаних з порушенням правових, соціальних та етичних норм, яскрава виразність активних та агресивних дій на фоні недовіри та негативізму по відношенню до оточуючих.

Результати дослідження рівня правової та громадянської правосвідомості вказують на нижчий рівень правосвідомості колишніх корупціонерів порівняно з нормативною групою, при цьому вони схильні емоційно, а не раціонально оцінювати висловлювання та вчинки людей, є потенційно конфліктними у міжособистісних взаєминах і демонструють низький рівень правових знань, що, можливо, пов'язано із загальною особистісною інфантильністю або вузькістю інтересів. Все це свідчить про правовий нігілізм працівників, засуджених за злочини корупційної спрямованості, що свідчить про допустимість і прийняття ними самої можливості корупційної поведінки.

Аналіз результатів показників шкал психодинамічно орієнтованого особистісного опитувальника «Ресурс» дозволив визначити низку вищих значень деструктивно-дефіцитарних шкал корупціонерів, серед яких були і інтегративні шкали загальної деструктивності (De), загальної дефіцитарності (Df), загальної дезадаптації (соціопсихоматичної проблемності) (Cd) та шкала непрофесійності (Np). Отримані результати свідчать про переважання у засуджених деструктивних (маргінальних, руйнівних) несвідомих програм поведінки, про переважання різних форм маніпулятивної поведінки, про можливі психопатичні відхилення, про загальний непрофесіоналізм, що виражається в самолюбстві, брехливості, формалізмі, агресивності, прагненні перебувати в центрі уваги і отримувати підтвердження своєї значущості, а також схильності до адиктивної поведінки. Отримані за цією методикою результати багато в чому узгоджуються з результатами двох інших, що свідчить про високу вірність отриманих результатів в цілому.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити окремі маркери корупційної поведінки. Емпірично встановлено, що особи, які відбувають покарання за корупційні злочини, мають нижчий загальний рівень правосвідомості порівняно з нормативною групою. Їх правосвідомість характеризується правовим нігілізмом. Вони мають негативне ставлення до самого принципу формального законодавчого регулювання відносин; орієнтуються лише на моральні норма-

тиви і лише у тому варіанті, який визнається ними особисто; мають негативне ставлення до будь-яких інших морально-етичних норм та життєвих цінностей, які не збігаються з їх власними; схильні діяти, виходячи з власних міркувань, думок та розуміння ситуації.

Виявлено значні відмінності за шкалою дезадаптації за нейротичним типом у корупціонерів, які свідчать про наявність ознак невротичних розладів, викликаних конфліктним поєднанням різноспрямованих і внутрішньо не суперечливих тенденцій: мотивації досягнення з мотивацією уникнення невдач; схильності до активних і рішучих дій із прагненням до блокування активності в ситуації стресу; підвищеного почуття гідності та прагнення до домінування з невпевненістю в собі та надмірною самокритичністю; стеничних емоцій гніву, захоплення, гордості і презирства з астенічними емоціями страху, почуття провини, тривожності.

Дослідження копінг-стратегій виявило наявність у засуджених прагнення до маніпулятивної поведінки, прийнятності та активне використання асоціальних дій, пов'язаних з порушенням правових, соціальних та етичних норм, яскраву вираженість активних та агресивних дій на фоні недовіри та негативізму по відношенню до оточуючих.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Abbink, K., & Wu, K. (2017). Reward self-reporting to deter corruption: An experiment on mitigating collusive bribery. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 133, 256–272. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2016.09.013>
2. Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). The psychology of corruption: the role of the counterfeit self, entity self-theory, and outcomebased ethical mindset. *Journal of Psychological and Educational Research*, 26(2), 7–32. <https://doi.org/>
3. Agbo, A., & Iwundu, E. (2016). Corruption as a propensity: Personality and motivational determinants among Nigerians. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 150(4), 502–526. <https://doi.org/10.1080/00223980.2015.1107523>
4. Banerjee, R. (2016). On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms. *Experimental Economics*, 19(1), 240–267. <https://doi.org/10.1007/s10683-015-9436-1>
5. Dickel, P., & Graeff, P. (2018). Entrepreneurs' propensity for corruption: A vignette-based factorial survey. *Journal of Business Research*, 89, 77–86. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.03.036>
6. Gorsira, M., Denkers, A., & Huisman, W. (2018). Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics*, 151(1), 179–194. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3219-2>
7. Julián, M., & Bonavia, T. (2020). Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología / annals of psychology*. 2020, vol. 36, nº 2 (may), 330-339 <https://doi.org/10.6018/analesps.389371>

8. López-López, W., Bocarejo, M., Peralta, D., Pineda, C., & Mullet, E. (2017). Mapping Colombian citizens' views regarding ordinary corruption: Threat, bribery, and the illicit sharing of confidential information. *Social Indicators Research*, 133(1), 259–273. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1366-6>
9. Pasculli, L. 2019, 'Seeds of systemic corruption in the post-Brexit UK', *Journal of Financial Crime*, vol. (In-press), pp. (In-press). <https://dx.doi.org/10.1108/JFC-09-2018-0094>
10. Philp, M., & Dávid-Barrett, E. (2015). Realism about political corruption. *Annual Review of Political Science*, 18, 387–402. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-092012-134421>
11. Salmon, T., & Serra, D. (2017). Corruption, social judgment and culture: An experiment. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 142, 64–78. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2017.06.004>
12. Tan, X., Liu, L., Huang, Z., & Zheng, W. (2017). Working for the Hierarchical System: The Role of Meritocratic Ideology in the Endorsement of Corruption. *Political Psychology*, 38(3), 469–479. <https://doi.org/10.1111/pops.12341>
13. Tan, X., Liu, L., Zheng, W., & Huang, Z. (2016). Effects of social dominance orientation and right-wing authoritarianism on corrupt intention: The role of moral outrage. *International Journal of Psychology*, 51(3), 213–219. <https://doi.org/10.1002/ijop.12148>
14. Transparency International. (2021). Corruption Perceptions Index (CPI). <https://www.transparency.org/en/cpi/2021>
15. Vranka, M., & Bahník, S. (2018). Predictors of bribe-taking: the role of bribe size and personality. *Frontiers in Psychology*, 9(10), 1511. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01511>

ДОШЛЮБНИЙ ЕТАП ЯК ВАЖЛИВИЙ ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО СІМ'ЯНИНА

PRE-MARRIAGE STAGE AS AN IMPORTANT PERIOD OF FORMATION OF THE FUTURE FAMILY

У статті наведено результати теоретичного та емпіричного дослідження особливостей дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина. Обґрунтовано актуальність дослідження та зазначено, що вивчення дошлюбного етапу як періоду формування майбутнього сім'янина постає важливим дослідницьким завданням, адже саме від особливостей протікання дошлюбного етапу буде залежати подальше подружнє життя. Розглянуто психологічні дослідження, що розкривають сутність дошлюбного етапу, основні завдання та шляхи їх реалізації. Описано та проаналізовано основні поняття «дошлюбний етап», «сім'янин», «психологічна готовність». За результатами теоретичного дослідження визначено, що багато українських та закордонних дослідників під поняттям «дошлюбний етап» розуміють період, який триває від народження до моменту укладання шлюбу. Представлено результати емпіричного дослідження уявлень шлюбних партнерів про основні риси характеру, які сприяють майбутньому сімейному життю. У дослідженні взяли участь 46 осіб віком від 25 до 45 років, які мають досвід шлюбно-сімейного життя. З'ясовано, що на дошлюбному етапі мають сформуватися такі риси характеру, які будуть демонструвати те, що ця людина хороший майбутній сім'янин: довіра, комунікативність, надійність, ніжність, здатність мудро вирішувати проблемні життєві ситуації, емпатійність, здатність делікатно критикувати думки чи поведінку партнера, поступливість, щедрість, здатність правильно розуміти свою поведінку та поведінку інших людей. Окреслено перспективу подальших досліджень, що полягає у деталізації вивчення впливу тривалості дошлюбного етапу на особливості формування майбутнього сім'янина.

Ключові слова: дошлюбний етап, сім'янин, партнерські стосунки, сім'я, риси сім'янина.

The article presents the results of a theoretical and empirical study of the peculiarities of the premarital stage as an important period of formation of the future family member. The relevance of the research is substantiated and it is indicated that the study of the premarital stage as a period of formation of the future family member becomes an important research task, because the further married life will depend on the peculiarities of the premarital stage. Psychological studies that reveal the essence of the premarital stage, the main tasks and ways of their implementation are considered. The main concepts of "premarital stage", "family man", "psychological readiness" are described and analyzed. According to the results of the theoretical research, it was determined that many Ukrainian and foreign researchers understand the term "premarital stage" as the period from birth to the moment of marriage. The results of an empirical study of the ideas of marriage partners about the main character traits that contribute to future family life are presented. 46 people aged 25 to 45 who have experience of married and family life took part in the study. It was found that the following character traits should be formed at the premarital stage, which will demonstrate that this person is a good future family man: trust, communication, reliability, tenderness, the ability to wisely solve problematic life situations, empathy, the ability to delicately criticize thoughts or partner's behavior, compliance, generosity, ability to correctly understand one's own behavior and the behavior of other people. The perspective of further research is outlined, which consists in the detailed study of the influence of the duration of the premarital stage on the peculiarities of the formation of the future family member.

Key words: premarital stage, family man, partnership, family, traits of a family man.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.41>

Карпова Д.Є.

доктор філософії за спеціальністю

053 – Психологія

доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Постановка проблеми. Вивчення дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина набуває все більшої актуальності тому, що від особливостей дошлюбного етапу залежить майбутнє подружнє життя. Недостатнє вивчення особливостей (темпераменту, характеру, системи цінностей) партнера на дошлюбному етапі стає джерелом для виникнення сімейних суперечностей та розриву шлюбних стосунків.

Однією з найпоширеніших проблем у сфері сімейних стосунків є розчарування особистістю шлюбного партнера як сім'янином, зокрема рисами його характеру. Через те, ми вважаємо, що молоді потрібно вдумливо і розважливо організовувати дошлюбний етап, під час якого належить здобути необхідні знання про шлюбний потенціал особистості, шляхи його вивчення та розвитку, про сімейне

життя та свої обов'язки, набути досвіду комунікації з потенційними шлюбними партнерами, а також виконати низку інших важливих завдань. Тому дослідження проблеми дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина заслуговує на особливу увагу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Результати аналізу наукових джерел вказують на те, що питання особливостей дошлюбного етапу були предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних та закордонних дослідників, зокрема таких як О. Золотнюк (соціологічний досвід презентації темпоральних аспектів вимірювання дошлюбних та шлюбних взаємин) [2]; В. Кравець (теорія і практика дошлюбної підготовки молоді) [3; 4], А. Крайлюк (вплив батьківських настанов на вибір шлюбного партнера) [5], М. Лукашевич

(основні категорії соціології сім'ї, особливості використання соціологічних методів у дослідженні впливу сімейної сфери на суспільне життя та поведінку людей) [6]; І. Ушакова (аналіз закономірностей функціонування сім'ї, особливостей шлюбних та дитячо-батьківських стосунків) [12]; Р. Федоренко (психологія молоді сім'ї) [13]; Д. Штриголь та К. Кібенко (узгодженість сімейних настанов у парах на ранніх етапах становлення сім'ї) [14]. Водночас варто зазначити, що більшість дослідників приділяють увагу вивченню вже сформованих шлюбно-сімейних стосунків. Що стосується вивчення дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина, то ця проблема залишається недостатньо розробленою. Відсутні наукові розробки завдань дошлюбного етапу, не має науково обґрунтованих психологічних програм підготовки молоді до сімейного життя, формування їхнього уявлення про розвиток свого шлюбного потенціалу, пошук партнера з високим рівнем міжособистісної сумісності та ін.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне дослідження дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина та емпіричне дослідження основних рис характеру, які сприяють гармонійному подружньому життю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як свідчить практика, створення гармонійного подружнього життя залишається однією з нагальних проблем нашого сьогодення. Автор монографії з теорії та практики дошлюбної підготовки молоді В. Кравець вважає, що успішність сімейного життя визначається міжособистісною сумісністю партнерів, мотивацією до шлюбу, їх готовністю до створення сім'ї, а також тривалістю дошлюбного залицяння [3]. Автор звертає увагу на питання готовності молоді до створення сім'ї та дошлюбної підготовки. Зміст роботи з дошлюбної підготовки, на його думку, передбачає: формування і виховання у молоді прагнення мати міцну, здорову сім'ю, відповідального ставлення до виховання дітей, адекватного сприйняття дорослості, почуття соціальної відповідальності за свої вчинки та їх можливі наслідки; розвиток навичок побудови успішних взаємин; створення належних умов для формування та розвитку у молоді власної системи цінностей, пов'язаних з усвідомленням і сприйняттям сукупності зобов'язань та відповідальності за сімейне життя [4, с. 60].

Дослідниця навчального посібника «Психологія сучасної сім'ї» О. Столярчук стисло трактує поняття дошлюбний період як «... життя людини від народження до одруження» [8, с. 43]. Ми вважаємо, що така інтерпретація цього терміну не до кінця розкриває основну суть поняття, яке ми досліджуємо,

адже має занадто узагальнений характер його трактування. Водночас заслуговує на увагу авторська думка щодо того, що основним завданням дошлюбного етапу є сепарація та набуття незалежності від батьків. Ми поділяємо таку думку, адже невирішені проблеми в сім'ї, недостатня сепарація від батьків, може спричинити хибну мотивацію шлюбу. Наприклад, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови В. Бусел інтерпретує поняття «дошлюбний період, як період, який існував до укладання шлюбу [1, с. 325].

Дослідниця питань, пов'язаних з аналізом закономірностей функціонування сім'ї, особливостей шлюбних та дитячо-батьківських стосунків І. Ушакова також розглядає поняття дошлюбний етап, як весь життєвий цикл особистості від народження до укладання шлюбу. Авторка виділяє такі функції дошлюбного періоду: накопичення спільних вражень та переживань, саме цей етап супроводжується створенням емоційного настрою в сімейних стосунках; більш глибоке та усвідомлене пізнання один одного, разом з тим перевірка прийнятого рішення. Ця функція передбачає можливість перевірити головні якості та риси характеру партнера, ознаямистися з сім'єю, що дає можливість побачити особливості поведінки партнера з рідними та близькими. І. Ушакова наголошує, що важливу роль для кращого пізнання один одного відіграє пережиті разом негаразди, які дозволяють визначити перспективи подолання можливих труднощів у шлюбі; визначення укладу сімейного життя. І. Ушакова вважає, що є позитивні та негативні чинники дошлюбного періоду. *Негативними чинниками* дошлюбних стосунків є ранній вік партнерів або занадто пізній, велика різниця в віці, соціально-демографічна різниця в походженні; несталі відносини до шлюбу; негативне ставлення батьків до шлюбу; дуже короткий або занадто тривалий період знайомства; дошлюбна вагітність. До позитивних чинників дошлюбного періоду, які визначають успішність подружніх стосунків, виділяють: вищу освіту чоловіка; оптимальну тривалість передшлюбних взаємин (від 1 року до 3 років); «емоційно стабільні» стосунки до шлюбу; подібні риси характеру (крім домінування і суперництва); збіг та узгодженість ролевих очікувань, згода батьків на шлюб і їх позитивна оцінка наміченого союзу [12].

Авторський колектив навчально-методичного посібника «Сімейні цінності» розглядає поняття «дошлюбний період», як етап, який полягає у виникненні емоційної сумісності в парі, виявлення подібності ціннісних орієнтацій, виявлення спільних орієнтацій щодо майбутнього подружнього життя [7]. Ми вважаємо, що таке тлумачення потребує певного уточнення, оскільки в ньому не відображено

таке важливе завдання як формування особистості майбутнього сім'янина та її готовності до сімейного життя.

Розробники навчального посібника з психології сім'ї (Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська) [11] виділяють дошлюбний період та передшлюбний період. Дошлюбний період в парі триває до моменту прийняття рішення про укладання шлюбу, натомість передшлюбний період триває до моменту укладання самого шлюбу. Дослідники вважають, що дошлюбний період характеризується таки чіткими стадіями: перша стадія характеризується накопичення спільних вражень пари один про одного, друга – визначається усвідомленням пари про себе, як про стабільну пару, стосунки характеризуються високою емоційністю та третя стадія закінчується тим, що партнери вирішують вступити у шлюб. Як свідчить практика, саме на третій стадії знижується рівень ідеалізації партнерів, зростає задоволеність від стосунків.

Автори колективної монографії «Психологія молодої сім'ї» (М. Мушкевич, Р. Федоренко, Л. Магдисюк, Т. Дучимінська) вважають, що успішність подружнього життя визначає декілька чинників: відповідність мотивації шлюбу партнерів, тривалість знайомства, міжособистісна сумісність партнерів та психологічна готовність пари до сімейного життя [10].

Звернімо увагу на те, що психологи рекомендують у період дошлюбних стосунків частіше бувати у батьківській сім'ї партнера, це допоможе краще дізнатися про майбутнього обранця. Як свідчать результати аналізу наукової літератури [3; 5; 15], формування майбутнього сім'янина здійснюється під впливом батьківської сім'ї. Саме батьківська сім'я формує основні риси майбутнього сім'янина, які в подальшому будуть впливати на розвиток подружніх стосунків. Таку думку підтримує дослідниця впливу батьківських настанов на вибір шлюбного партнера А. Крайлюк, яка вказує, що вплив батьківських настанов відіграють важливу роль у виборі шлюбного партнера, є неусвідомленими і визначаються внутрішніми потребами та пошуком шляхів їх задоволення в партнері. Також, дослідниця зазначає, що тривалість дошлюбного знайомства впливає на збереження шлюбних стосунків і відіграє визначальну роль у виборі шлюбного партнера [5].

Дослідники узгодженості сімейних настанов у парах на ранніх етапах становлення сім'ї Д. Штриголь та К. Кібенко зазначають, що основними завданнями дошлюбного етапу є досягнення психологічної та матеріальної незалежності від батьків, накопичення досвіду спілкування з особами іншої статі, вибір шлюбного партнера [14].

Автор навчального посібника в якому розглядаються основні категорії, соціології сім'ї, особливості використання соціологічних методів у дослідженнях впливу сімейної сфери на суспільне життя та поведінку людей М. Лукашевич виділяє таке поняття, як дошлюбна поведінка. Під цим поняттям автор розуміє сукупність дій, які призводять до утворення шлюбу. Сюди входять: знайомство, залицяння, сватання, заручини [6].

У своєму дослідженні В. Кравець з'ясував, що підготовка молоді до сімейного життя полягає у підвищенні її морального, господарсько-економічного рівня, генеалогічної культури, етики та культури поведінки у сім'ї. Особливу увагу науковець приділяє психологічному аспекту дошлюбної підготовки молоді, яка полягає у вмінні спостерігати за собою та іншими, розуміння власних та чужих переживань, здатність пристосовуватися до змінних умов. Дослідник виявив, що при підготовці майбутнього сім'янина особлива увага повинна приділятися формуванню сімейної естетичної культури, тобто виховання поваги до сімейних традицій, розширення уявлень про естетику побуту та смаку [4].

Авторка навчального посібника з психології сім'ї Р. Федоренко подає результати аналізу дошлюбного періоду у різних країнах Європи (Швеція, Данія). До прикладу, у Швеції дошлюбний етап визнаний соціальним інститутом, що в свою чергу передбачає, що всі шлюбні пари перед прийняттям рішення про шлюб деякий час обов'язково живуть разом. Така ж ситуація спостерігається і у Данії, спільне проживання партнерів через деякий час узаконюється. Загалом в багатьох європейських країнах дошлюбна підготовка зведена до сексуальної просвіти, тобто сексуальне життя розглядається окремо від подружнього, що в свою чергу в майбутньому може призвести до низки непорозумінь та ускладнень у сімейному житті. На жаль, в Україні не має чіткого підходу до організації дошлюбного етапу та сексуальної просвіти через певні страхи та побоювання за поведінку підлітків [13].

Аналіз праць сучасних вітчизняних і закордонних дослідників дозволяє дійти висновку, що дошлюбне спілкування потенційних партнерів сприяє всебічному пізнанню одне одного, допомагає нагромадити спільні враження і переживання, планувати майбутнє сімейне життя. Тобто у пари є можливість придивитися один до одного в побуті та перевірити свою сумісність [4; 8; 13].

Дослідниця соціологічного досвіду презентації темпоральних аспектів вимірювання дошлюбних та шлюбних взаємин О. Золотнюк вважає, що тривалість дошлюбних взаємин впливає на задоволеність подружніми взаємостосунками. Ми ж схилиємося до думки, що не

тільки тривалість дошлюбних стосунків відіграє ключову роль, але й варто взяти до уваги міжособистісну сумісність партнерів за шлюбним потенціалом, вік, освіту та соціальний статус [2].

Осміслення вищесказаного вказує на те, що дошлюбний етап – це важливий період формування майбутнього сім'янина, адже цей етап охоплює період від народження до прийняття парою рішення про створення шлюбу. Тому за весь цей час особистість активно засвоює батьківський приклад взаємостосунків у сім'ї, вбирає необхідні знання, навички спілкування з протилежною статтю, очікування пов'язані зі шлюбом, вимоги до шлюбного партнера та сімейного життя.

За результатами аналізу наукової літератури [3; 4; 5; 9] та вивчення думки експертів нами було визначено основні завдання молоді на дошлюбному етапі. Проведена робота дозволила з'ясувати, що такими завданнями є: формування психологічної готовності особистості до сімейного життя, розвиток свого шлюбного потенціалу та пошук партнера для створення сім'ї. Для цього молодій людині важливо: опанувати статусом і поведінкою, що відповідають вікові; розвивати в собі якості характеру майбутнього сім'янина; формувати відповідальність за себе та рідних людей; досягнути емоційної, територіальної та фінансової незалежності від родичів; набувати здатності знайомитися, спілкуватися, приваблювати потенційних партнерів для шлюбу та підтримувати з ними гармонійні міжособистісні стосунки; визначати ефективні критерії обрання партнера для шлюбу.

Серед широкого спектру думок дослідників про формування психологічної готовності особистості до сімейного життя привертає увагу питання формування та розвитку якостей характеру майбутнього сім'янина, які позитивно сприятимуть шлюбним стосункам та позитивним сімейним ролям. Саме тому далі наше дослідження було спрямоване на вивчення рейтингу можливих рис характеру шлюбних партнерів, які сприяють гармонійному подружньому життю. Наше дослідження ми здійснювали за допомогою авторської анкети «Вплив характеру на міжособистісну сумісність шлюбних партнерів» з використанням «Google Forms». Анкета включала перелік рис характеру, які прямо чи опосередковано можуть сприяти гармонійному шлюбному партнерству. Зазначимо, що до анкети було включено риси характеру, які ми знайшли у розробках В. Кравця (підрозділ «Формування моральних рис майбутнього сім'янина» [4, с. 88–90]; Є. Потапчука (діагностика ознак морально-психологічної привабливості) [9, с. 18]; Р. Федорченко (підготовка до сімейного життя) [13, с. 124–133]. Загальна вибірка дослідження складалася з 92 особи

(віком від 25–45 років), які мають досвід шлюбно-сімейних стосунків.

За результатами проведеного нами емпіричного дослідження було підраховано частоту визначених рис характеру шлюбних партнерів, які сприяють гармонійному подружньому життю. З'ясувалося, що на думку респондентів нашого дослідження, основними рисами характеру, які повинні сформуватися на дошлюбному етапі (які посідають перших 10 рангів) є: довірливість, комунікативність, надійність, ніжність, турботливість, здатність мудро вирішувати проблемні життєві ситуації, емпатійність, здатність делікатно критикувати думки чи поведінку партнера, поступливість та щедрість.

Детальний аналіз отриманих результатів свідчать про те, що найбільша кількість шлюбних партнерів (93,2%) необхідною рисою для майбутнього сімейного життя назвали довірливість (здатність довіряти, не виявляти хворобливі ревності). На їхню думку довіра до шлюбного партнера є основою гармонійних сімейних стосунків, що проявляється через відчуття абсолютного спокою і впевненості в чесності й порядності свого шлюбного партнера.

Друге місце займає така риса, як «комунікативність» (здатність говорити і слухати свого партнера) (88,9%). Значна кількість учасників дослідження вважають, що вмінні партнерів спілкуватися і чути один одного є важливою ознакою здорових та міцних стосунків, яка знижує рівень конфліктності, та підвищує рівень задоволеності шлюбом. На нашу думку, вміння комунікувати з партнером проявляється не лише у вмінні доносити необхідну інформацію і отримувати зворотній зв'язок, але й в умінні повністю розкрити себе, свої бажання, мудро поділитися своїми емоціями та почуттями.

Досить високий відсоток (82,2%) серед учасників опитування набрала така риса як «надійність» (завжди можна покластися на партнера). Ця риса проявляється в здатності виправдовувати довіру, проявляти стійкість і твердість моральних основ своєї поведінки, в прагненні партнерів відчувати себе в безпеці. Практика показує, що наявність упевненості в надійності шлюбного партнера поглиблює та зміцнює подружні стосунки.

Далі більшість учасників дослідження (77,8%) виокремили такі риси як «ніжність» (здатність партнерів виявляти ласку, ніжні почуття, втішати, розраджувати, дарувати позитивні емоції) та «турботливість» (здатність дбати про партнера). На нашу думку, такий вибір респондентів вказує на те, що здатність партнерів виявляти взаємну ніжність та турботу є невід'ємною складовою гармонійних стосунків, адже це дозволяє задовольнити природні потреби людини та підвищити рівень задоволення життям.

Значний відсоток респондентів (73,3%) важливою рисою характеру, яка допомагає побудувати гармонійне подружнього життя, назвали «здатність мудро вирішувати проблемні життєві ситуації». Очевидно вибір цієї риси обумовлений потребою подружжя у спокої та безпеці, які можуть порушуватися через невирішені чи невміло вирішені проблемні ситуації. Вміння і готовність долати життєві труднощі є важливим показником психологічної та соціальної зрілості партнерів. На нашу думку, своєчасне та ефективне вирішення партнерами проблемних ситуацій призводить до збереження позитивної морально-психологічної атмосфери у сім'ї.

Також учасники опитування (66,7%) виокремили для гармонійних подружніх стосунків таку рису як «емпатійність» (здатність до співпереживання). Свій вибір респонденти пояснили тим, що емпатія необхідна в будь-яких міжособистісних стосунках, а особливо в подружніх, коли важливо розуміти почуття та переживання свого партнера. У цьому контексті також привертає увагу вибір респондентами (62,2%) такої риси характеру як «здатність делікатно критикувати думки чи поведінку партнера». Конструктивна критика є важливою для підтримання конструктивної взаємодії шлюбних партнерів, а делікатна критика відображає прагнення не зробити партнерові боляче. Аби побудувати гармонійні стосунки партнерам варто вміти обговорювати те, що не влаштовує, не руйнуючи при цьому емоційну близькість.

Далі учасники нашого дослідження (53,4%) звернули свою увагу на таку рису характеру як «поступливість» (здатність йти на компроміс, не бути впертим). З приводу цієї риси вони зазначали, що невід'ємною складовою шлюбно-сімейного життя є різні сімейні конфлікти, які виникають через індивідуально-психологічні особливості шлюбних партнерів, тому подружжю дуже важливо вміти налагодити конструктивний діалог та вчасно піти на компроміс.

Ще одна риса характеру, яка, на думку 46,7% шлюбних партнерів, забезпечує гармонійні подружні стосунки є «щедрість». Мова йде про здатність партнерів ділитися своїм майном та власними коштами. Цілком логічно, що спільне проживання потребує від подружжя мати сімейний бюджет, планувати доходи та витрати, координувати потреби, робити спільні покупки тощо. Скупість хоча б одного з партнерів буде породжувати міжособистісні конфлікти та заважати гармонійним сімейним стосункам.

Таким чином, проведене нами емпіричне дослідження дає змогу проаналізувати та уточнити основні (бажані) риси характеру шлюбних партнерів, які потрібно формувати на дошлюбному етапі в особистості та сприяють майбутньому гармонійному сімейному життю.

Ці моменти доречно врахувати при розробці практичних рекомендацій молоді на дошлюбному етапі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз проблематики дошлюбного етапу як важливого періоду формування майбутнього сім'янина продемонстрував багатоаспектність та комплексність цього явища. Виявлено, що поняття «дошлюбний етап» відображає період розвитку шлюбного потенціалу майбутнього сім'янина та формування його готовності до сімейного життя (зокрема, до сепарації від батьківської сім'ї, вибору шлюбного партнера, створення сім'ї, реалізації сімейних функцій та сімейних ролей). Визначено основні завдання дошлюбного етапу: опанування статусом і поведінкою, що відповідають вікові; розвиток в собі якості характеру майбутнього сім'янина; формування відповідальності за себе та рідних людей; досягнення емоційної, територіальної та фінансової незалежності від родичів; набуття здатності знайомитися, спілкуватися, приваблювати потенційних партнерів для шлюбу та підтримувати з ними гармонійні міжособистісні стосунки; визначення ефективних критеріїв обрання партнера для шлюбу.

За результатами ранжування основних (бажаних) рис характеру шлюбних партнерів з'ясовано, що важливими та необхідними рисами для побудови гармонійних подружніх стосунків є: довіра, комунікативність, надійність, ніжність, здатність мудро вирішувати проблемні життєві ситуації, емпатійність, здатність делікатно критикувати думки чи поведінку партнера, поступливість, щедрість, здатність правильно розуміти свою поведінку та поведінку інших людей. Отримані результати дослідження можуть сприяти більш осмисленому вибору майбутнього шлюбного партнера на дошлюбному етапі. Перспективи подальших наукових розвідок полягають у деталізації основних завдань дошлюбного етапу та шляхів їх виконання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Великий тлумачний словник української мови. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Золотнюк О. Соціологічний досвід презентації темпоральних аспектів вимірювання дошлюбних та шлюбних відносин. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015. № 1. 26.
3. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді: монографія. Київ: Київська правда, 2000. 688с.
4. Кравець В. П. Підготовка учнівської молоді до сімейного життя в Україні XXI століття: стан, тенденції, шляхи вдосконалення: монографія. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. 584 с.
5. Крайлюк А. І. Вплив батьківських настанов на вибір шлюбного партнера : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2017. 239 с.

6. Лукашевич М. П. Соціологія сім'ї: теорія і практика: навч. посібник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2012. 186 с.
7. Сімейні цінності: навчально-методичний посібник до навчальної програми – Сімейні цінності / О. В. Мельник та ін. Київ : НАІР, 2014. 252 с.
8. Столярчук А. О. Психологія сучасної сім'ї. Кременчук : ПП Щербатих О. В, 2015. 136 с.
9. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером: довідник сімейного психолога. Хмельницький: PolyLux design & print, 2020. 36 с.
10. Психологія молоді сім'ї / М. І. Мушкевич та ін. Луцьк, 2018. 235 с.
11. Психологія сім'ї. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Л. Помиткіна та ін. Київ : Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
12. Ушакова І. Психологія сім'ї: конспект лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2019. 90 с.
13. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї: навч. посіб. Вид. 2-ге, змін. та доповн. Луцьк : Вежа-Друк, 2021. 480 с.
14. Штриголь Д. В., Кібенко К. С. Узгодженість сімейних настанов у парах на ранніх етапах становлення сім'ї. Психологія і особистість. 2013. 2(4). С. 104–116.
15. Mofolo N. Family man and a healthy state. International Journal of Innovation and Learning. 2014. P. 98–101.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF MEDIA DISCOURSE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

У статті представлено результати емпіричного дослідження ставлення осіб юнацького віку до інформаційного контенту. У дослідженні були використані інформаційні матеріали, які були створені після початку повномасштабної війни України з росією. За результатами дослідження нами було встановлено, що популярними серед осіб юнацького та раннього дорослого віку є теми, які пов'язані з військовими подіями або з фактами, які ілюструють перемогу над ворогом. Такі тексти викликають у досліджуваних сильні позитивні емоції. Темі війни в інформаційному просторі деформують сприйняття реальності та формують неадекватне ставлення до війни та її наслідків. Контент, який пов'язаний з агресією, військовими перемогами, жертвами з боку ворога викликає більший інтерес ніж теми, які не стосуються війни. Військово-нейтральні теми сприймаються емоційно нейтрально та не викликають значного інтересу. У результаті українське суспільство стає орієнтованим на споживання інформації військового характеру, що впливає на медіа ринок. Війна стає адекватним періодом функціонування суспільства, а її методи – нормою суспільної життєдіяльності, що становить суттєву небезпеку для забезпечення психічного здоров'я українського суспільства. Витрачаючи значну частину часу для споживання мілітаризованого контенту суб'єкт інформаційних відносин стає учасником війни на рівні медіатекстів, аудіовізуального контенту та залученні до цифрової активності. У післявоєнний період українське суспільство потребуватиме психологічної демілітаризації багатьох сфер суспільної життєдіяльності. Учасниками військових подій стали не лише військові, які мають певну психологічну підготовку, а й пересічні громадяни. Саме вони не мають адекватного уявлення про війну та її наслідки, вважають її адекватним і суспільно прийнятним способом вирішення конфліктів.

Ключові слова: картина світу, війна, інформація, медіа середовище.

The article presents the results of an empirical study of the attitude of youth to information content. The research used informational materials that were created after the start of a full-scale war between Ukraine and Russia. Based on the results of the research, we found that topics related to military events or facts that illustrate victory over the enemy are popular among youth and early adulthood. Such texts evoke strong positive emotions in the researched. The topics of war in the information space distort the perception of reality and form an inadequate attitude towards the war and its consequences. Content that is related to aggression, military victories, casualties from the enemy causes more interest than topics that are not related to war. Militarily neutral topics are perceived as emotionally neutral and of little interest. As a result, Ukrainian society becomes oriented towards the consumption of information of a military nature, which affects the media market. War becomes an adequate period of society's functioning, and its methods become a norm of social life, which poses a significant danger for ensuring the mental health of Ukrainian society. Spending a significant part of time for the consumption of militarized content, the subject of information relations becomes a participant in the war at the level of media texts, audiovisual content and involvement in digital activity. In the post-war period, Ukrainian society will need psychological demilitarization of many spheres of social life. Not only military personnel who have certain psychological training, but also ordinary citizens became participants in military events. It is they who do not have an adequate idea of war and its consequences, they consider it an adequate and socially acceptable way of resolving conflicts.

Key words: picture of the world, war, information, media environment.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.42>

Кириченко В.В.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри соціальної та
практичної психології
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

Війна, які і інші непрості за своїм перебігом та усвідомленням пересічними людьми соціальні явища, знаходить своє відображення в медійному просторі. Як явище абсолютно не гуманне з точки зору цінностей інформаційного суспільства, вона ніколи не набуває позитивного відображення, а розглядається виключно як форма агресії яка суперечить основним догматам сучасного людиноцентризму. У війни не може бути позитивного образу, особливо в умовах протистояння агресії (оборони, захисту), а ставлення до її результатів – викликають однозначно негативні емоції. Проте, як показує практика медійного дискурсу інформаційної репрезентації українсько-російської війни, інформаційний зміст контенту, який наразі

поширюється усіма підконтрольними Україні медіаресурсами, викликає індіферентні відчуття у пересічного споживача контенту, та у деякій мірі сприяє появі позитивних емоцій. Це є сигналізатором суспільного ставлення до «війни» та символічне відображення мотивації народу її продовжувати. На певному етапі військово-ідеологічного протистояння українське суспільство пройшло шлях від колективного усвідомлення **необхідності миру через переговори** (мінімізація антигуманних наслідків протистояння) до яскраво семантично артикульованого суспільством усвідомлення категоричності **досягнення миру через перемогу** (що неодмінно призводить до появи антигуманних наслідків: людські жертви, руйнація

інфраструктури, зниження рівня добробуту). У результаті змінюється контекстуальна риторика відображення перебігу військових подій: не добро перемагає зло, а тільки зло здатне подолати зло, а отже усі антигуманні, асоціальні вчинки «жертви» (в таких умовах ця лексема рідко використовується) не просто виправдовуються, але й заохочуються. Медійний простір за усіма законами ринку (з причин формування значного попиту) наповнюється контентом, який змінює традиційні теми миру на гострі та соціально-популярні теми війни, вона набуває такого суспільного резонансу, що не може обійти як предмет обговорень інтернет-новини, телевізійні шоу (навіть розважального характеру), літературу, живопис. Війна у всій її антигуманній крово-жерливості, яка веде до перемоги – викликає позитивні емоції, формується певна потреба у споживанні відповідного контенту, на що дуже швидко реагує медійний ринок України, виробляючи його у великій кількості та різної якості: від об'єктивного, знеособленого опису подій війни до відвертих емоційних маніпуляцій, подробиць фактів або їх спотворення. Нарізі тема війни не має ні вікових, ні соціальних, ні світоглядних обмежень. У цьому плані дивним є її виправдання з точки зору тих світоглядно-ідеологічних підходів, які мають її засуджувати у будь-якому прояві. Українське суспільство дуже гостро засудило коментар Папи Римського Франциска на щотижневій загальній аудієнції, яка відбулася у Ватикані 10 серпня 2022 року де він висловився з провладу згубності війни як для українців, так і росіян, проблемами сирітства та жертв тероризму¹. Це змусило офіційні особи Ватикану та самого понтифіка виправдовуватися перед української громадськістю, робити повторні заяви, які були в руслі суспільних очікувань. Згодом, 15 вересня, як повідомляє Reuters Папа Франциск схвалив **постачання зброї Україні та назвав його морально прийнятним** (саме це формулювання, з точки зору канонічного християнства є дивним)².

Опираючись на структуру медійного тексту Т. А. ван Дейка, у будь-якому інформаційному повідомленні можна диференціювати макроструктуру, суперструктуру та мікроструктуру [1]. Макроструктура – це загальна концепція аналізу тексту, його відповідність певній ідеї,

окремому кластеру знань. Суперструктура – це локальне відображення макроструктури в тексті, ілюстрація окремої ідеї, її репрезентація у певному сюжеті. Мікроструктура – це логічна схема аналізу та структурування тексту (виділення окремих семантичних рубрик), яка підпорядковується суперструктурі та макроструктурі. У тексті, як окремій одиниці медійного простору, має бути наскрізна узгодженість між цими трьома структурними рівнями. Загалом, на нашу думку, макроструктура – є інтегруючою складовою будь-якого тексту, певним логічним узагальненням, яке здійснює пересічний споживач інформації на початку його обробки. Макроструктура структурує інформаційний контент на окремі кластери знань, що допомагає здійснювати саморегуляцію в інформаційному просторі. Під час створення тексту наратор повинен розмістити ефективні маркери макроструктури, які мають спрямувати сприйняття споживача контенту у певне схематичне русло аналізу: суперструктури та мікроструктури. У наших попередніх дослідженнях ми виявили, що такі маркери ідентифікації макроструктури, як правило, розміщуються у заголовку тексту та ліді (короткому вступному узагальненню змісту) [2].

У періоди стабільного розвитку суспільства окремі кластери знань мають відокремлену макроструктуру. Окремі медіа навіть спеціалізуються на поширенні контенту певного ідейного спрямування, що полегшує взаємодію з ними пересічній людині. У періоди соціальних загострень, до якого відноситься війна (проте ми уже були свідками під час світової пандемії Covid-19) відбувається іррадіація макроструктури однієї суспільно-значимої теми на інші (рис. 1).

У 2020 році дискурс глобального медіапростору продемонстрував, що найбільшої уваги набуває контент, який так чи інакше пов'язаний з пандемією COVID-19. Одне згадування про нього у будь-якій частині інформаційного повідомлення, робило його мегапопулярним, чим користувалися розробники медіаконтенту [5]. Не втрачає суспільного інтересу також проблема протистояння у будь-якій його варіативній формі вираження: війни, революції, корпоративні конфлікти, локальні протистояння (страйки, протести), побутові чвари тощо [4]. Ці теми мають особливий інтерес у громадськості та викликають сильні емоції. Людство до цього часу отримує задоволення від споглядання сцен смерті та насилля. Гладіаторські арени древнього світу перетворилися на спортивні комплекси де люди, вболіваючи за свого улюбленого спортсмена, отримують масу позитивних емоцій від процесу силового протистояння. Найбільш очікуваним фіналом боксерського поєдинку є не кваліфікаційна перемога (за очками) а фактична – накату-

¹ Окремі цитати наводить популярні інформаційні медіаресурси: «сирітство не має національності. Вони втратили тата або маму, незалежно чи це росіяни, чи українці», «війна – це божевільня, і ніхто на війні не може сказати: ні, я не божевільний. Божевільня війни... Думаю про бідолашну дівчину, що підірвалася у Москві від бомби, закладеної під сидінням автомобіля. За війну платять невинні!» (Папа Римський назвав доньку Дугіна «невинною жертвою війни». Посол України у Ватикані відповів. Режим доступу - <https://hromadske.ua/posts/papa-rimskij-nazvav-donku-dugina-nevinnoyu-zhertvoyo-vijni-posol-ukrayini-u-vatikani-vidpoviv>)

² «Папа Римський назвав постачання зброї Україні морально прийнятним». Режим доступу – <https://hromadske.ua/posts/papa-rimskij-nazvav-postachannya-zbroji-ukrayini-moralno-prijnyatnim>

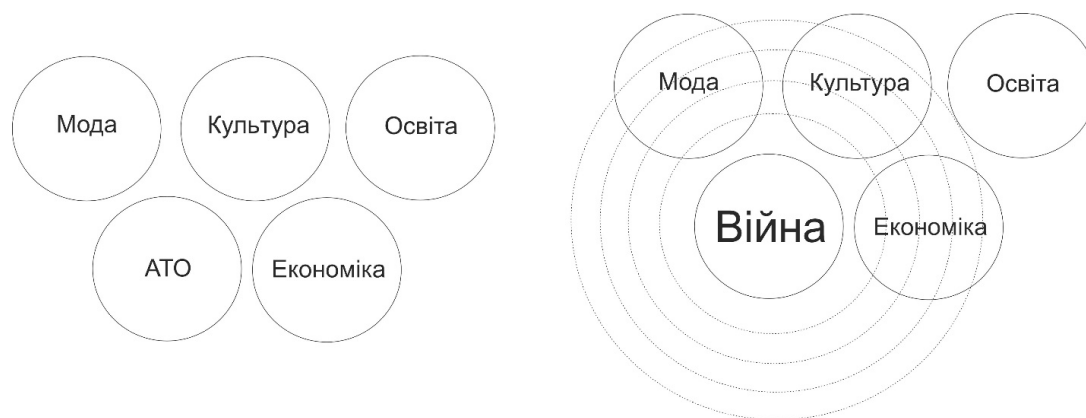


Рис. 1. Медіадискурс інформаційного простору України до початку війни та після

вання противника. Тема насилля в медіа піднімається в роботах Ж. Бодріяр, як частина концептуалізації феномена «споживацтва» (консюмеризму). Загальна суспільна тенденція така, що найбільш розвинені країни охоче вироблятимуть та споживатимуть контент насильницького характеру, підтримуючи тему «війни», «смерті», «сімейного насилля» в кінематографі, літературі, музиці, художньому мистецтві та інших формах культури [6]. Єдине, що буде відрізняти медіапростір відносно «мирного суспільства» від «суспільства у стані війни» – це походження сюжетів, їх реалістичність, прив'язка до конкретних подій, людей [7]. **Як би не втомлювалися суспільство від війни, попит на сцени смерті, насилля в медіа – не зникатиме, шукаючи миру – пересічні люди готуються до війни.** Одним із завдань медіа є ідеологічна «легітимізація» насилля, пояснення її причини, фактична констатація її необхідності заради «миру». Інколи медіадискурс наповнюється абсурдними наративами неминучості війни як запоруки миру, що є характерним для російського суспільства після початку повномасштабного вторгнення на територію України 2022 року. Таким чином вони намагаються пояснити причини нападу на суверенну Україну: «превентивні дії», «ми напали, щоб НАТО не напало», «ми не починали цю війну». З іншого боку будь-які акти агресії з боку України знаходять логічне і цілком законне обґрунтування як спосіб захисту свого суверенітету. Медіадискурс обох воюючих сторін наповнений наративами «справедливої війни», що накладає свій відбиток на загальну метаструктуру медіапростору. Професор Лондонської школи економіки М. Кальдор запропонував наступне пояснення причин виникнення «холодної війни» після завершення Другої Світової Війни: американці звикли рятувати світ від зла, тому сидючи біля екранів телевізора, вони чекають втішні новини про нові пере-

моги над ним. Сучасні економічні та ІТ-війни є більш гуманними та дешевим способом демонстрації чергових перемог американської демократії. Інформаційний простір стає ареною на якій відбуваються військові баталії за якими спостерігають пересічні глядачі, стаючи вільними чи невільними учасниками війни (пасивними учасниками) [8]. Після завершення війни суспільству важко повернутися до традиційного стану інформаційного медіадискурсу (довоєнного). Суспільству важко оговтатися та перелаштуватися, прийняти те, що війна не є нормою суспільної життєдіяльності та повинна сприйматися як атиповий (ненормальний) період розвитку [9]. У інших випадках можлива культурна та суспільна стагнація, формування культури війни, інтрузія агресії, насилля у суспільну свідомість та їх легітимізація на рівні колективної моралі (що продемонструвала радянська та сучасна історія росії). **У післявоєнний період буде важко перейти від тем війни до тем миру**³. Якщо до 24 лютого 2022 року активними учасниками бойових дій були переважно жителі Донецької та Луганської областей та професійні військові, то після ними стало чи не усе населення країни: переселенці, свідки бойових дій, волонтери, активісти, самооборона, пересічні громадяни, які допомагали армії, жертви війни (або їх родичі), мобілізовані та професійні військові. Українське суспільство пристосувалося жити за законами військового часу, де усе для війни, усе для фронту і будь-яка колективна активність (у тому числі медійна) обертається навколо війни та її потреб. Усе, що було популярним в українському медіадискурсі: освіта, культура, економіка, спорт отримали описову характеристику

³ «Мені соромно, але в той же час мене душить лють. Лють на дядька Карла, який перебільшено голосно заводить розмову про військові позики; злість на цих людей, які хизуються своїми розумними розмовами; злість на весь цей світ, який так незворушно продовжує існувати, поглинений своїми маленькими жалюгідними інтересами, немов і не було цих жахливих років, коли ми знали тільки одне: смерть або життя – і нічого більше» (Ерік Марія Ремарк. Повернення [10, С. 290]).

«не на часі». Відбулася імплікація «законів військового часу» на суспільно-політичні та громадські процеси.

Війна це суспільний стан, який відволікає фокус громадськості від інших гострих соціально-побутових тем, це стан найвищої консолідації суспільства задля протидії ворогу – суб'єкту, який загрожує цілісності спільноти або її існуванню (у першу чергу на рівні культури). Умови війни деякою мірою спрощують сприйняття медіаконтенту, яке і до початку війни не відбувалося на належному рівні. За останніми нашими дослідженнями критична обробка інформації пересічним споживачем полягає у ідентифікації актуальної ролі наратора, хоча за визначеннями Е.де Боно, має полягати у творчому структуруванні змісту [3].

Наративний дискурс медіапростору формується на основі запитів та очікувань суспільства, фактично він репрезентує не об'єктивні реалії, а очікування людей: люди, охоче, вірять у те, що хочуть і готові шукати цьому підтвердження на рівні медіаконтенту. Суспільство чує і бачить те що хоче і рідко сприймає факти, які суперечать їх очікуванням. Теми війни завжди виграють у плані популярності.

У вересні 2022 року нами було проведено дослідження, яке мало на меті проаналізувати психологічні особливості змісту українського медіадискурсу. Нами вивчалися наступні компоненти оцінки змісту інформаційного контенту: 1) особиста зацікавленість змістом; 2) емоційна оцінка контенту (від гостро негативного до максимально позитивного). Досліджуваним у кількості 138 осіб юнацького та раннього дорослого віку було запропоновано 42 текстові матеріали різного змісту⁴. Умовно ми поділили їх на «тексти війни» та «тексти миру», додатково контент, який пов'язаний з військовими подіями в Україні ми диференціювали на тексти «миру через перемовини» (абстрагування війни та пошуки миру) та «миру через перемогу» (підтримка необхідності агресії та жорстокості по відношенню до ворога). З результатами кореляційного аналізу налізу між показниками особистої зацікавленості змістом інформаційних матеріалів та емоційним ставленням до нього, ми можемо констатувати, що рівень статистичного зв'язку між ними знаходиться на рівні $r=0,71$ (дуже тісний статистичний зв'язок) (табл. 1).

Середній показник інтересу до інформаційних матеріалів, які прямо пов'язані з військовими подіями знаходиться на рівні 6,27 (з 10) а емоційне ставлення на рівні (5,38). Можна зауважити, що емоційне ставлення до інформаційного контенту, який пов'язаний з нарати-

вами перемоги має рівень особистого інтересу на рівні 6,54 а до матеріалів, які пропонують досягненнями миру в інший спосіб (переговори, початок економічних проблем в росії) знаходиться на рівні 5,92. Можна дійти висновку, що все ж більший інтерес у досліджуваних викликає саме матеріали, які ілюструють перемоги Української армії та невдачі ворога, що свідчить про те, що українське суспільство уже прагне не просто закінчити війну та повернути окуповані території, а перемогти у війні на полі бою (в українському медіапросторі став популярним наратив «не після війни, а після перемоги»). Найбільш популярними серед споживачів є теми, які ілюструють перемоги (вбивства, приниження) як спосіб покарання ворога, встановлення справедливості. Тексти, де фігурує лексема «перемога» у широкому суспільному розумінні, мають найбільший інтерес та емоційне ставлення. Популярними є медійні наративи «справедливої війни», війни як необхідності як спосіб оборони. Контент, який опосередковано пов'язаний з війною: трагедії в росії, економічні проблеми не викликає у споживачів сильного емоційного відгуку та відповідно не викликає сильних емоційних реакцій. Для порівняння трагічних подій в росії сприймаються на рівні аналогічних в країнах Латинської Америки. Середній показник особистісного інтересу досліджуваних до тем, які не пов'язані з війною в Україні знаходиться на рівні 4,74, а емоційне ставлення до контенту на рівні 4,55 (близьке до нейтрального). Найменшого зацікавлення у досліджуваних викликає контент, який пов'язаний з темами культури, мистецтва (в Україні та світі), дозвілля, шоу-бізнесу. Більшій популярності, інформація що стосується політики та криміналу. Також можна зробити висновки, що агресивний контент (пов'язаний з небезпекою) викликає більший інтерес та позитивних емоцій. Перемоги у війні, за яким стоять тисячі трагедій та смертей, приносять пересічним споживачам інформації велику кількість позитивних емоцій. Перемога: у вигляді вбивства, покарання, руйнування, розцінюється як необхідність, як елемент колективного побуту. У стані війни не можна просто жити, це не прийнятно – можна або перемагати або програвати (жити і працювати для перемоги або унеможливлення програвів). У пересічних українців дедалі частіше проявляється провина пасивного учасника війни: за те, що час від часу вони відволікаються на побутові речі, радіють від життя, намагаються не впускати війну у окремі частини свого життя. Певна об'єктивна пасивність на фронті компенсується за рахунок участі у волонтерській допомозі армії та активності у інформаційному медіасередовищі. Витрачаючи значну частину часу для споживання мілітаризованого контенту суб'єкт інформаційних відносин стає

⁴ Текст опитувальника знаходиться за посиланням – https://qfreeaccountssjc1.az1.qualtrics.com/jfe/form/SV_9MKBkHeGVah14FM

Таблиця 1

Результати кореляційного дослідження між рівнем інтересу до інформаційних матеріалів та емоційним ставленням до них

Заголовки інформаційних матеріалів	1	2
1	2	3
Російський калібр далеко не полетів. Випущена з Білгорода ракета повернулася до дому: загинуло сімнадцять росіян з них двоє дітей	5,67	5,14
Росіяни ініціювали новий раунд переговорів з Україною. Чи буде мир в Україні?	6,47	5,07
Покарання не змусило себе чекати: ЗСУ затримали «бучанського» гвалтівника та передали його правоохоронним морганам. На «на зоні» знають, що з такими робити!	7,70	7,58
У результаті ракетного удару по Запоріжжю загинуло двоє дітей! Ще семеро в реанімації	6,14	3,12
Контр наступ ЗСУ на півдні України: сьогодні «закобзонили» роту елітного спецназу рф	8,22	7,96
У Херсоні підірвали псевдоректора українського вишу! Ректорка в реанімації	5,58	4,34
Для настання миру потрібна політична воля Зеленського. Чи піде президент на компроміс?	5,95	4,79
Сталінським методами: масові репресії, голод, рецесія економіки. Прогнози розвитку росії до 2030 року	5,40	4,70
Які шанси в українців на перемогу? Американський генерал назвав реальну ціну, яку мають заплатити українці	7,20	5,49
Українська економіка летить в прірву! Але на дні уже давно російська, темки падіння якої вражають	5,47	4,51
У 2024 році в росію очікує голод	6,07	6,44
Бурята, який на камеру кастрував солдата ЗСУ спіткала гірша доля. Йому не позаздриш	6,74	6,30
В Маріуполі українські партизани відправили до Кобзона «псевдо мера» Тарасюка з усією родиною	5,78	5,85
Американські генерали підтвердили: на 12 вересня маємо 53000 вбитими та втричі більше пораненими. Скільки ще росія готова платити за так звану «спецоперацію»	5,96	5,83
Хто наживається на війні?	5,78	3,63
Усі переговори тільки після виходу на кордони 1991 року. Заява Зеленського на саміті Європейського союзу	6,94	6,44
Війна має закінчитися! Україна та Росія мають дійти компромісу	6,37	4,60
Українська діаспора засудила кровопролиття Оленівській колонії	5,49	5,12
В Лондоні відкрилася виставка невідомих полотен Антоніса ван Дейка	3,31	4,35
Латинська Америка потерпає від грозових дощів. Ріо-де-Жанейро загрожує небезпека паводків	4,15	3,37
73 % росіян живуть за межею бідності: від голоду помирає кожен десятий росіянин	4,89	5,62
Що вбивають подружні стосунки. Поради від зіркових пар	4,02	3,8
Секрети українського борщу. Що радить додавати відомий ресторатор Клопотенко Євген	5,06	5
Челсі не вийшов до фіналу супер кубка. Що знову пішло не так?	2,88	3,25
Леді Гага похизувалася новим коханцем	3,4	3,42
Можливості для молоді. Євросоюз відкриває гранти для навчання українських студентів	6,91	6,4
Останні слова Королеви: про що говорила Єлизавета II на порозі смерті	6,07	4,29
В результаті вибуху метану на підприємстві в Казані загинуло дванадцять людей	4,32	3,85
Ілон Маск має амбіційні плани по освоєнню космосу	5,88	5,87
В росії горить Сибір: масштаби пожежі вражають	5,33	5,43
Українські коктейлі: що додають та як споживати	5,19	4,73
На Камчатці у результаті зсуву ґрунту під землею опинилося ціле місто	4,78	3,04
У Франції почався фестиваль сиру та вина	5,02	5,65
Життя продовжується! Як інвалід дитинства досяг успіху в бізнесі та знайшов своє кохання	5,38	6,08
На Полтавщині відкрилося підприємство з виготовлення 3D принтерів	5,15	5,55
В Житомирі СБУ затримало декана одного з факультетів Житомирських вишів на хабарі	6,72	5,14

1	2	3
Українська Православна церква оголосила про вибори нового очільника	3,2	3,5
Папа Римський назвав дочку пропагандиста Дугіна безневинною жертвою	4,18	3,12
Масове отруєння фальсифікатом: в росії неякісним алкоголем отруїлося більше двох сотень людей	4,7	5,41
На Львівщині шістнадцятирічна породілля народила трійню	3,81	3,3
	p=	0,71

1 – рівень інтересу до інформаційних матеріалів, 2 – рівень емоційного ставлення до них

учасником війни на рівні медіатекстів, аудіовізуального контенту та залученні до цифрової активності. Це певним чином маскує відчуття безпорадності та особистісної неефективності на фронті як бойової одиниці. «Зловтішання», «прокльони», «полеміка», «колективне схвалення» є компенсацією особистої пасивності на фронті (з об’єктивних причин).

Основна проблема життєдіяльності особистості у пост воєнній реальності полягає у постійній інерції сприйняття реальності до стану воєнного часу. Інтрузії повоєнних спогадів просочуються у пост воєнні реалії, змушуючи за інерцією жити за законами воєнного часу, аналізувати медіаконтент на предмет появи змісту, який прямо чи опосередковано буде стосуватися військових подій. У післявоєнний період психологічної реабілітації будуть потребувати не лише прямі учасники активної фази бойових дій, але й суспільство загалом, яке і надалі намагатиметься за інерцією жити за законами військового часу. Жахи війни у деякий момент можуть стати буденністю майбутньої сучасності що може становити проблему для подальшого відновлення психічного благополуччя українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dijk van T.A. News Schemata. Studying writing: Linguistic Approaches. Beverly Hills. CA: Sage. 1986. 155–186 p.

2. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.

3. Боно Э. Я прав – вы заблуждаетесь / [пер. с англ. Е. А. Самсонов]. Минск : «Попурри», 2006. 368 с.

4. Стрикалова Т. А., Гудошник О. В. Вірусна комунікація як засіб поширення конфліктного дискурсу (досвід створення термінологічного покажчика). *Масова комунікація у глобальному та національному вимірах*. 2020. Вип. 13. С. 113–117.

5. Мариненко І.О., Шумарова Н.П. Концептний простір заголовків (на матеріалі медіатекстів на тему COVID-19). *Наукові записки Інституту журналістики*. Т. 2 (79). 2021. С. 22–35

6. Бодриар Ж. Общество потребления. Его мифы и структура / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е.А. Самарской. М. : Республика; Культурная революция. 2006. 269 с.

7. Заєць В. М. Медіа-насилья в суспільстві споживання: світоглядно-комунікативний аспект. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». *Філософські науки*. Вип. 128. С. 211–214.

8. Kaldor M. Old Wars, Cold Wars, New Wars, and the War on Terror. *Int Polit* 42, 2005. P. 491–498.

9. Кухарук О. Ю. Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 42 (45). 2018. С. 41–51.

10. Ремарк Е.-М. На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші: романи. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. 912 с.: іл.

РЕСУРСНІСТЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ У ПІДТРИМАННІ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ТЕОРЕТИЧНІ РОЗВІДКИ

RESOURCES OF TOLERANCE TO UNCERTAINTY IN SUPPORT OF SUBJECTIVE WELL-BEING: THEORETICAL EXPLORATION

Здійснено аналіз проблеми толерантності до невизначеності та її ресурсності у підтриманні суб'єктивного благополуччя в умовах невизначеності. Невизначеність розглянуто як вагоме явище в різних сферах життєдіяльності та особливе плю суспільного життя, фокусування на якому проблематизує окремі аспекти досягнення суб'єктивного благополуччя. Проаналізовано розуміння проблеми невизначеності та питання щодо її тлумачення – як принципово позитивної, негативної, як тієї й іншої. Толерантність до невизначеності розглянуто як одну з ключових категорій в цьому контексті. Розглянуто низку підходів до розуміння толерантності до невизначеності – як багатогранного явища, що охоплює різноманітні не тільки невизначеності, але й відповіді на них; як здатності особистості; як її властивості. Зазначається, що переживання суб'єктивного благополуччя чи неблагополуччя значною мірою визначається суб'єктивною інтерпретацією (когнітивною та емоційно-оцінною) особистістю ситуацій невизначеності, з якими вона стикається. Від того, як особа буде інтерпретувати невизначеність – як загрозу чи як можливість власної здійсненості, як переживатиме її та реагуватиме на неї – буде залежати досягання нею суб'єктивного благополуччя. Показано, що в умовах невизначеності, нестабільності, непередбачуваності саме психологічні ресурси особистості постають своєрідними засобами трансформації сприйняття таких умов та відіграють ключову роль в їх опануванні й підтриманні суб'єктивного благополуччя. Одним із таких психологічних ресурсів, що відповідають поставленим умовам, є толерантність до невизначеності, сутність якого полягає у когнітивному осмисленні невизначеності та оцінці її як множинності можливостей і виборів, позитивному чи нейтральному ставленню до неї, що уможливує проактивне реагування особистості. Вивчення особливостей толерантності до невизначеності як психологічного ресурсу суб'єктивного благополуччя молоді та його підтримання постане перспективою наших подальших досліджень.

Ключові слова: невизначеність, толерантність до невизначеності, психологічні

ресурси, опанування невизначеності, підтримка суб'єктивного благополуччя.

The problem of tolerance to uncertainty and its resources in maintaining subjective well-being in conditions of uncertainty has been analysed. Uncertainty is considered as a significant phenomenon in various spheres of life and a special background of social life. Focusing on it highlights the problem of certain aspects in achieving subjective well-being. The understanding of the problem of uncertainty and the question of its interpretation as fundamentally positive, negative and both has been studied. Tolerance to uncertainty is dealt with as one of the key categories in this context. A number of approaches to the understanding of tolerance to uncertainty have been analysed as a multi-faceted phenomenon that includes a variety of not only uncertainties, but also responses to them and as a personality's abilities and as its traits. It is noted that the feeling of subjective well-being or unhappiness is largely determined by the individual's subjective interpretation (cognitive and emotional-evaluative) of the situations of uncertainty which he/she deals with. On the way a person interprets uncertainty - as a threat or an opportunity for his/her own realisation, and on the way he/she experiences it and reacts to it, his/her achievement of subjective well-being depends. It is shown that in conditions of uncertainty, instability, and unpredictability, the very psychological resources of the individual appear as a kind of transformation means of such conditions perception and play a key role in mastering them and maintaining subjective well-being. Tolerance to uncertainty is one of such psychological resources that meet the given conditions. Its essence lies in the cognitive process of comprehension of uncertainty and its evaluation as a multiplicity of possibilities and choices, a positive or neutral attitude towards it which enables a proactive response of the individual. The study of features of tolerance to uncertainty as a psychological resource of the subjective well-being of young people and its maintenance will become the perspective of our further research.

Key words: uncertainty, tolerance to uncertainty, psychological resources, mastering uncertainty, support of subjective well-being.

УДК 316.62:159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.43>

Коробка І.М.

аспірант

Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Вступ. Суб'єктивне психологічне благополуччя та якість життя людини багато в чому залежать від її можливостей справлятися з невизначеністю буття. У психологічній науці така можливість знайшла своє вираження в конструкті, що позначається як «толерантність до невизначеності». Незважаючи на підвищений інтерес сучасних досліджень до цього феномену, його дослідницький ресурс не вичерпано. Можемо говорити про значну перспективність його розгляду як у теоретичному, так і в прикладному аспектах для різних галузей психоло-

гічного знання – від соціальної психології здоров'я і благополуччя до психотерапії.

В контексті нашого дослідження толерантність до невизначеності може розкрити нові грані проблеми суб'єктивного благополуччя особи, й зокрема молодих людей, та розглядатися як психологічний ресурс його підтримання в умовах невизначеності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Невизначеність є вагомим явищем в різних сферах життєдіяльності. Дослідниками вказуються на такі характеристики невизначених

ситуації як взаємосуперечливість та амбівалентність (С. Литвин) [1]; *багатомірність, полісистемність та наявність безлічі об'єктивних і суб'єктивних конфліктів* (В. Семиченко, К. Артюшина) [2]; неконтрольованість як суб'єктивна неможливість управляти розвитком подій, протистояти несподіванкам, передбачити їх (А. Гусев) [3] та ін.

Зазначається, що ситуації невизначеності виникають внаслідок як недостатності інформації, так і її надмірного різноманіття (Г. Павленко) [4]; перенасиченості новою взаємосуперечливою інформацією (С. Литвин) [1]; що невизначеність існує для суб'єкта як принципова невідомість майбутнього, як неможливість точно прогнозувати події та постає як особливе тло суспільного життя [2; 4], але значущим аспектом є саме суб'єктивна оцінка та сприйняття людиною ситуації як важкої або навпаки, як такої, що відкриває позитивні можливості» [4]. У цьому контексті роль толерантності до невизначеності – як психологічного запобіжника – у таких процесах усе частіше потрапляє у фокус дослідницької уваги.

Толерантність до невизначеності розглядають як інтегральну особистісну характеристику (Г. Павленко) [4]; як властивість особистості, котра дозволяє витримувати кризи прояви, пов'язані з невизначеністю основ власного буття і, які виникають під час переходу до нової ідентичності (А. Гусев) [3], яка проявляється у постійній готовності до того, що може відбуватися будь що (С. Литвин) [1]; як особистісну характеристику, що виявляється в здатності переносити ситуації невизначеності (П. Лушин; N. Koerner) [5; 6], а також сприймати ситуацію невизначеності як нейтральну або позитивну та зберігати здатність реагувати проактивно в умовах неповної, нової та/або суперечливій інформації (Г. Громова) [7]; як *сукупність негативних та позитивних психологічних реакцій, спровокованих свідомим усвідомленням незнання про окремі аспекти світу* (M. Hillen та ін.) [8] тощо.

Видається логічним якби в ситуаціях невизначеності, для їх успішного опанування та підтримання благополуччя, особою були б обрані сильні психологічні ресурси, використання яких дозволить їй залишатися максимально ефективною і продуктивною та підтримувати своє благополуччя.

В сучасних дослідженнях в якості ресурсів суб'єктивного благополуччя виділяються такі, як життестійкість (Т. Ларіна) [9]; самоефективність (К. Мирончак) [10], почуття зв'язності (Л. Коробка) [11]; життєва енергія, оптимізм, соціальний інтелект, гнучкість мислення, здатність до самоконтролю, почуття гумору тощо (M. Seligman) [12]; здатність знов і знов знаходити себе у групі, спільноті, соціумі та продуктивно працювати, відчуваючи, що

життя має певний сенс (Т. Титаренко) [13] та багато інших.

Слід зазначити, що попри значну увагу науковців до проблеми, й досі бракує досліджень присвячених вивченню ресурсності толерантності до невизначеності у підтриманні суб'єктивного благополуччя особи, й зокрема молоді.

У нашій роботі ми ставимо за **мету** визначення теоретичних засад дослідження ресурсності толерантності до невизначеності у підтриманні суб'єктивного благополуччя в умовах соціальної невизначеності. Для цього було використано *загальнотеоретичні методи* аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення психологічної літератури з означеної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невизначеність є невід'ємною характеристикою життя в різних його аспектах, і одними із важливих питань є питання тлумачення невизначеності – як принципово позитивної, негативної чи тієї й іншої та толерантності до невизначеності як однієї із ключових категорій в цьому контексті.

Реакції людини на невизначеність, як свідчать дослідження, можуть бути різноманітними залежно від контексту. З одного боку, можна сприймати невизначеність як принципово негативне явище, а толерантність як відповідь, спрямовану на уникнення чи пом'якшення її шкоди (R. Lauriola; J. Herman) [14; 15]. Згідно такого розгляду толерантності до невизначеності, найбільше, чого можна досягти – це уникнути негативних наслідків невизначеності, а спектр толерантності до невизначеності коливається від негативного до нейтрального.

Тривале перебування в стані невизначеності, як зазначають дослідники (В. Семиченко; M. Hillen та ін.), може призвести до зниження адаптивної здатності людини, підвищення у неї тривожності, нестійкості до стресу, критичної упередженості по відношенню до себе, порушення міжособистісних зв'язків з оточуючими, до внутрішньоособистісного конфлікту [2; 8]. Як доводить Н. *Перегончук*, невизначеність у значній частині досліджуваних студентів асоціюється із невпевненістю і досить часто викликає негативні переживання та реакції [16].

З другого боку, невизначеність розглядається (V. Greco, D. Roger) як сприятливий стан до якого прагнуть, якого потрібно шукати, а толерантність до невизначеності розуміється як відповідь, яка спрямована на отримання вигоди від невизначеності [17]. За таким концептуальним баченням спектр толерантності до невизначеності поширюється від негативного до позитивного.

Отже цей феномен, як зазначає П. Лушин, може бути віднесений і до позитивних явищ, адже окрім неприємних емоцій невизначеність

містить в собі важливий, позитивний потенціал для людини і через вироблення адекватної позиції до невизначеності вона може відчувати властиві їй можливості [5]. Про це також свідчать результати досліджень, які доводять, що ситуації невизначеності можуть викликати такі позитивні переживання як інтерес, цікавість [2]; спонукають ставитися до них не лише як до загрози, а як до виклику [16].

В дослідженнях А. Furnham, J. Marks розкривається зв'язок високого рівня толерантності до невизначеності з допитливістю, усвідомленістю, задоволеністю життям, екстраверсією та іншими позитивними характеристиками особистості [18].

У сучасних українських дослідженнях здійснюються спроби операціоналізації толерантності до невизначеності як психологічного конструкту з метою розуміння цього поняття та його подальшого вивчення у психологічних дослідженнях [1; 7]. Серед компонентів, які можуть розглядатися в якості одиниць змістовного наповнення цього конструкту виділяються зокрема такі, як «...здатність до комфортного переживання нестачі експліцитної інформації; спокійне або зацікавлене ставлення до хаосу та неупорядкованості; здатність відчувати процесуальність у плінність сталих речей; спокійне ставлення до випадкових процесів; здатність спокійно переживати неясність та незавершеність у спілкуванні...» [1, с. 98].

Аналізуючи толерантність до невизначеності, одні автори (К. Buhr, М. Dugas та ін.) її розглядають як процес когнітивної оцінки [19]; інші (J. Comer, А. Roy та ін.) – через процеси емоційні, які представляють широкий спектр станів, як позитивних, нейтральних, так і негативних (дискомфорт, занепокоєння, гнів та ін.) та поведінкові, що включають пошук інформації, прийняття чи уникнення рішень [20].

Аналіз проблеми привернув увагу й до так званого інтегративного визначення толерантності до невизначеності «..як сукупності негативних та позитивних психологічних реакцій – когнітивних, емоційних та поведінкових – спровокованих свідомим усвідомленням незнання щодо окремих аспектів світу, яке покладено в основу моделі, що не прописує феноменологічних меж, а навпаки, забезпечує організаційну структуру, яка допомагає чітко визначити основні припущення, цілі та компроміси різних підходів», наведеного в дослідженні М. Hillen та ін. [8, с. 70]. Толерантність до невизначеності представляється тут як багатогранне явище, що охоплює різноманітні не тільки невизначеності, але й відповіді – когнітивні, емоційні та поведінкові на ці невизначеності.

Якщо говорити про когнітивні відповіді, то вони включають, як ми вже зазначали, різноманітні оцінки, які можуть варіювати від нега-

тивних до позитивних. Емоційні реакції також є різноманітними і можуть виявлятися у дискомфорті, занепокоєнні, гніві, хвилюванні чи збудженні.

Поведінкові реакції, як вказують дослідники, можуть бути класифіковані як такі, що орієнтовані на джерела чи наслідки. Так «...відповіді, орієнтовані на джерела, спрямовані на уникнення або змінення невизначеної ситуації. Реакції, орієнтовані на наслідки, спрямовані на пом'якшення наслідків невизначеної ситуації і будь-яка з цих різних реакцій може бути як усвідомленою та навмисною, так і несвідомою та рефлексивною» [8, с. 71].

Отже толерантність до невизначеності представляється як феномен, що пояснює широту реакцій особи на релевантні явища – як позитивні (адаптивні), так і негативні (неадаптивні) – та враховує потенційну роль контекстуальних (модеруючих) факторів в організації поведінки особистості.

Як свідчить здійснений аналіз, до цього явища можливо підходити як до властивості особистості, що дозволяє охарактеризувати й зрозуміти індивідуальні відмінності толерантності до невизначеності та дослідити спеціальні заходи відповідно до цих відмінностей; або як до стану, що залежить від контексту та ситуації, що дозволяє краще зрозуміти контекстуальні фактори, які впливають на толерантність до невизначеності та розробити заходи для впливу на ці фактори.

В контексті нашого дослідження цей багаторівневий та багатовимірний особистісний конструкт ми розглядаємо як властивість особистості на основі оцінок (від позитивних до негативних) та осмислення невизначеності (як можливості чи загрози), емоційно сприймати (позитивно, нейтрально чи негативно) та поведінково реагувати на неї (здійснювати пошук інформації, приймати чи уникати приймати рішення, уникати невизначеної ситуації або змінювати її). Від того, як особа буде інтерпретувати невизначеність – як загрозу чи як можливість власної здійсненості, як переживатиме її та реагуватиме на неї – буде залежати ефективність самоздійснення та досягнення й підтримання нею суб'єктивного благополуччя.

Отже переживання суб'єктивного благополуччя чи неблагополуччя значною мірою визначається суб'єктивною інтерпретацією (когнітивною та емоційно-оцінною) особистістю ситуацій невизначеності, з якими вона стикається, що детермінує спрямованість активності особистості, її поведінку в таких ситуаціях. Таким чином коли йдеться про досягнення людиною благополуччя, то слід акцентувати увагу на активності особистості в досяганні власних цілей, доланні труднощів в умовах невизначеності та їх опанування.

Психологічні ресурси постають тут як пускові механізми активності суб'єкта.

Розуміння особливостей реакцій людини на невизначеність є важливим напрямком досліджень, особливо в контексті визначення психологічних ресурсів її благополуччя, одним із яких, на нашу думку, є толерантність до невизначеності.

Дослідниками (F. Luthans, C. Youssef-Morgan) зазначається, що ресурси сприяють підтримці психологічного благополуччя навіть при невідповідній об'єктивній ситуації, забезпечуючи регуляцію діяльності та її успішне здійснення у відносно несприятливих умовах [21].

Особливий інтерес в даному контексті представляють собою ті психологічні ресурси, використання яких дозволяє особі залишатися максимально ефективною і продуктивною, підтримувати якість життя та своє благополуччя в умовах невизначеності. Слід зазначити, що в літературі здебільшого використовується саме поняття психологічних ресурсів – теорія збереження ресурсів С. Хобфолла, психологічної ресурсності О. Штепи та ін. [22; 23]. Як психологічний ресурс позиціонуються властивості, які дають змогу особистості впоратися зі складними життєвими ситуаціями й знизити їхній негативний вплив.

Так С. Хобфолл вважає, що стресові події є ключовими для розвитку особистості і ресурси допомагають залишатися стійким та протистояти їх впливам, а також зберігати силу, рішучість, добиватися поставленої мети, підтримувати фізичне здоров'я і благополуччя [22].

На думку О. Штепи, у характеристиці психологічних ресурсів є важливими три аспекти, які водночас пов'язані не з типами складових психологічних ресурсів, а з їх часовою спрямованістю. Відповідно психологічні ресурси трактуються як важливий досвід минулого, стан впевненості у собі у теперішньому, стратегію саморозвитку, спрямовану у майбутнє. Психологічна ж ресурсність особистості виявляється як досвід усвідомлення власних можливостей, який стає потенціалом для надання підтримки іншим, саморозкриття і творчого саморозвитку у професії [23].

В працях сучасних українських дослідників (Л. Коробка, Т. Ларіна, К. Мирончак та ін.) акцентується увага на необхідності актуалізації психологічних ресурсів особистості в складних умовах сьогодення, які б допомагали їй бути ефективною і продуктивною у нових реаліях та підтримувати благополуччя [11; 9; 10].

Як один із головних адаптаційних психологічних ресурсів особистості розглядається відчуття самоефективності, яке підвищує толерантність особистості до стресу та відіграє важливу роль у вибудовуванні конструктивних копінгів [10, с. 100]. Встановлено, що переконання щодо власної та колективної

самоефективності, високі показники відчуття когерентності (sense of coherence) та його складових – самозарадності (manageability), як переконаності у власній здатності зараджувати собі, покладаючись на власні ресурси або сторонню допомогу, сенсовності, осмисленості (meaningfulness) – переконаність у тому, що життя має сенс, а його вимоги достойні того, щоб відповідати їм, є виявом того соціально-психологічного ресурсу особи і спільноти, який забезпечує успішність її адаптації, підтримання суб'єктивного благополуччя та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я [11, с. 54–55]. В структурі психологічного благополуччя людини серед психологічних ресурсів життєздатності особистості, що сприяють самозціленню та самовідновленню на тілесному, особистому, соціальному та духовному рівні, виокремлюється життєстійкість, яка характеризує здатність людини витримувати всі складності життя та успішно протистояти життєвим проблемам та труднощам; також наголошується про необхідність окремого виділення серед ресурсів життєздатності здатності приймати невизначеність майбутнього [9, с. 87].

Таким чином, можна сказати, що ресурси сприяють ініціації поведінки особистості, реалізують зв'язок суб'єкта з навколишнім середовищем, тим самим граючи ключову роль у підтримці психологічного благополуччя, а також у реалізації успішності діяльності в ситуаціях в невизначеності.

В перелік психологічних ресурсів особистості, які допомагають їй зробити вибір певних стратегій оволодіння складними життєвими ситуаціями, дослідники (А. Гусєв; Г. Павленко; О. Штепа та ін.) включають, зокрема, і толерантність до невизначеності [3; 4; 23]. Натомість вивчення цього ресурсу у підтриманні суб'єктивного благополуччя особи й, зокрема молодих людей, залишається актуальною і недостатньо розробленою проблемою.

Отже психологічні ресурси особистості в умовах нестабільності, непередбачуваності, невизначеності постають своєрідними засобами трансформації сприйняття таких умов та відіграють ключову роль в їх опануванні та підтримці суб'єктивного благополуччя. Одним із таких психологічних ресурсів, що відповідають поставленим умовам, на нашу думку, є толерантність до невизначеності.

Здійснений аналіз дозволяє припустити, що сутність толерантності до невизначеності як психологічного ресурсу суб'єктивного благополуччя особи полягатиме:

- у когнітивному осмисленні невизначеності (прийняття її існування, сприйняття та оцінку її як множинності можливостей, виборів);
- в усвідомлюваному переживанні невизначеності (адекватність емоційного реагування

і прояву почуттів, позитивне чи хоча б нейтрально ставлення до невизначеності, здатність до саморегуляції);

– та проактивному реагуванні в ситуаціях невизначеності (активний пошук варіантів та ефективних способів вирішення ситуацій, ефективні стратегії опанування, готовність активно впливати на умови середовища, брати відповідальність за себе й своє життя).

Висновки. Невизначеність є невід’ємною характеристикою життя в різних його аспектах і людина знаходиться під постійним впливом великої кількості ефектів невизначеності. Відповідно важливим питанням є питання тлумачення толерантності до невизначеності як однієї з ключових категорій в цьому контексті. Від того, як особа буде інтерпретувати невизначеність – як загрозу чи як можливість власної здійсненості, як переживатиме її та реагуватиме на неї – буде залежати ефективність самоздійснення та досягання нею суб’єктивного благополуччя.

Підтримці благополуччя в умовах невизначеності сприяють психологічні ресурси, які використовуються для трансформації сприйняття таких умов та їхнього опанування. У цьому сенсі толерантність до невизначеності може постати як психологічний ресурс суб’єктивного благополуччя особи, сутність якого полягає у когнітивному осмисленні невизначеності та оцінці її як множинності можливостей і виборів, позитивному чи нейтральному ставленню до неї, що уможливорює проактивне реагування в ситуаціях невизначеності.

Отже **перспективою наших подальших досліджень** постане вивчення особливостей толерантності до невизначеності як психологічного ресурсу суб’єктивного благополуччя молоді та його підтримання.

ЛІТЕРАТУРА:

- Литвин С. В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. *Psychological journal*. К., 2019. № 1(21). С. 90–107.
- Семиченко В., Артюшина К. Проблема невизначеності у теорії та практиці вищої школи. *Вісник Націон. авіаційного ун-ту. Серія: Педагогіка. Психологія*: зб. наук. праць. Київ : НАУ, 2019. Вип. 2 (15). С. 141–152.
- Гусев А.І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості: дис....канд. психол. наук...19.00.01. Ун-т менеджменту освіти АПН України. Київ, 2009. 233 с.
- Павленко Г.В. Особистісні диспозиції як ресурс психологічного благополуччя в умовах невизначеності: дис... на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 – Психологія. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2020. 289 с.
- Лушин П. В. Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*. Publishing House Studio Génie Montreal. Canada, 2016. № 5. Том 3. С. 2–6.
- Koerner N., Dugas M.J. An investigation of appraisals in individuals vulnerable to excessive worry: the role of intolerance of uncertainty. *Cognitive Therapy and Research*, 2008. Vol. 32, Issue 5. P. 619–638.
- Громова Г. Роль толерантності до невизначеності у психологічній реабілітації учасника бойових дій. *Матеріали наук.-практ. конф. «Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах (31 жовтня 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 84–87.
- Hillen M., Gutheil C., Strout T., Smets E., Han P. et al. Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science & Medicine*, 2017. Vol. 180. P. 62–75.
- Ларіна Т. О. Модель соціально-психологічних ресурсів життєздатності особистості в структурі психологічного благополуччя людини. *Ракурси психологічного благополуччя особистості: зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. семінару (9 червня 2017 р.)*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 85–90.
- Мирончак К.В. Відчуття самоефективності як психологічний ресурс особистості. *Ракурси психологічного благополуччя особистості: зб. тез доповідей всеукр. наук.-практ. семінару (9 червня 2017 р.)*, Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. С. 99–103.
- Korobka L. Public Health Strengthening in the Context of Community Adaptation to the Consequences of a Military Conflict: Salutogenic Approach. *Mental Health: Global Challenges in XXI century: MHGC Proceedings. NDSAN (MFC – coordinator of the NDSAN)*, Rome, 2018. P. 54–55.
- Seligman M. Flourish: A new understanding of happiness and well-being – and how to achieve them. London: Nicholas Brealey Publishing, 2011, 368 p.
- Титаренко Т. М. Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації : монографія. НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 160 с.
- Lauriola R., Foschi O., Mosca J. Weller J. Attitude toward ambiguity: empirically robust factors in self-report personality scales. *Assessment*, 2016. Vol. 23, Iss. 3. P. 353–373.
- Herman J.L., Stevens M.J., Bird A., Mendenhall M., Oddou G. et al. The Tolerance for Ambiguity Scale: towards a more refined measure for international management research. *International Journal of Intercultural Relations*, 2010. Vol. 34, Iss. 1. P. 58–65.
- Перегончук Н.В. Ситуація невизначеності перехідного періоду розвитку суспільства як психологічна умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 2016. № 3(1). С. 41-45.
- Greco V., Roger D. Coping with uncertainty: the construction and validation of a new measure. *Personality and Individual Differences*, 2001. Vol. 31, Iss. 4. P. 519–534.
- Furnham A., Marks J. Tolerance of Ambiguity: A Review of the Recent Literature. *Psychology*, 2013. Vol. 4. No. 9, P. 717–728.
- Buhr K., & Dugas M. J. Investigating the construct validity of intolerance of uncertainty and its unique relationship with worry. *Journal of Anxiety Disorders*, 2006. Vol. 20, P. 222–236.
- Comer J.S., Roy A.K., Furr J.M., Gotimer K., Beidas R.S. et al. The intolerance of uncertainty scale for

children: a psychometric evaluation. *Psychol. Assess.*, 2009. Vol. 21, P. 402–411.

21. Luthans, F. & Youssef-Morgan, C. Psychological Capital: An Evidence-Based Positive Approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 2017. Vol. 4. P. 339–366.

22. Hobfoll S. Conservation of resources theory: its implication for stress, health, and resilience. Folkman S.

(ed.). *The Oxford handbook of stress, health, and coping*. N.Y.: Oxford University Press, 2011. pp. 127–147.

23. Штепа О. С. Психологічні ресурси як унікальні якості майбутніх психологів. *Гуманітарний вісник. Додаток 1 до Вип. 27, Том V (38): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*. К.: Гнозис, 2012. С. 536–542.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ВПО: З ДОСВІДУ УМАНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS: FROM THE EXPERIENCE OF THE PAVLO TYCHINA UMAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

У дослідженні вивчається питання психологічних особливостей та потреб осіб, які є внутрішньо переміщеними особами внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України.

За статистикою Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб, які станом на середину травня вважаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО), становить приблизно 7,1 млн. Значна частина цих осіб потребує допомоги на новому місці проживання, зокрема і соціально-психологічну реабілітацію, матеріальну допомогу та допомогу з працевлаштуванням.

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових праць українських вчених стосовно соціально-психологічної реабілітації ВПО, зокрема їх основних потреб, запитів до психологів та соціальних служб. Проведено дослідження стосовно потреб ВПО, які проживають не території м. Умань. В дослідженні взяли участь 180 респондентів з Херсонської, Миколаївської, Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької та Київської областей. Вік респондентів від 18 до 45 років. Визначено цю найбільша потреба в продуктах харчування, гігієні, виплатах матеріальної допомоги від держави та інших соціальних інституцій. Окреслено роль закладу вищої та крім як надавача освітніх послуг, як «осередку знань» освіти під час воєнного стану, зокрема це група та індивідуальна психологічна допомога ВПО, надання місця для проживання та гуманітарна допомога таким особам. Запропоновано форми та методи роботи з ВПО, які були реалізовані на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, серед яких тренінгові програми, індивідуальні консультації, хібукі-терапія, терапія іграшкою, психологічна допомога дітям та їх батькам.

Ключові слова: ВПО, заклад вищої освіти, соціальна реабілітація, тренінгова робота, психологічна підтримка.

The study examines the issue of psychological characteristics and needs of persons who are internally displaced persons as a result of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine.

According to the statistics of the International Organization for Migration (IOM), the number of people who are considered to be internally displaced persons as of mid-May is approximately 7.1 million. A significant part of these people needs help in a new place of residence, including social and psychological rehabilitation, material assistance and employment assistance.

The article provides a theoretical analysis of the scientific works of Ukrainian scientists regarding social and psychological rehabilitation of internally displaced persons, in particular their basic needs, requests to psychologists and social services. A study was conducted regarding the needs of internally displaced persons who live outside the territory of the city of Uman. 180 respondents from Kherson, Mykolaiv, Donetsk, Luhansk, Kharkiv, Zaporizhzhya and Kyiv regions took part in the study. The age of the respondents is from 18 to 45 years. It has been determined that the greatest need is in food products, hygiene, payments of material assistance from the state and other social institutions. The role of the institution of higher education and, in addition to being a provider of educational services, as a «center of knowledge» of education during martial law is outlined, in particular, it is group and individual psychological assistance to internally displaced persons, providing a place to live and humanitarian assistance to such persons. Forms and methods of working with internally displaced persons, which were implemented on the basis of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, are proposed, including training programs, individual consultations, hibuki therapy, toy therapy, psychological assistance to children and their parents.

Keywords: internally displaced persons, institution of higher education, social rehabilitation, training work, psychological support.

УДК 159.9:364-786-054.73]:378.4
(477.46-21)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.44>

Кравченко О.О.

д.пед.н.,
професор кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Чупіна К.О.

Доктор філософії,
викладач- стажист кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

6 місяців повномасштабного вторгнення (вересень 2022 року) Російської Федерації на територію України повністю змінило наше життя. В державі виникли нові виклики та способи реагування на них. Змінились пріоритети, а плани звузились до вирішення нагальних проблем. Однією з яких стала масова міграція людей територією країни та за її межі. Зросла необхідність в соціальному захисті, психологічній й реабілітації та матеріальній допомозі. Значно зросла категорія населення, яка має статус внутрішньопереміщеної особи.

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України

на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [7].

За статистикою Міжнародної організації з міграції (МОМ), кількість осіб, які станом на середину травня вважаються внутрішньо переміщеними особами (ВПО), становить приблизно 7,1 млн [2]. Значна частина цих осіб потребує допомоги на новому місці проживання, зокрема і соціально-психологічну

реабілітацію, матеріальну допомогу та допомогу з працевлаштуванням.

Питання підтримки внутрішньопереміщених осіб розглядається в працях багатьох науковців розпочинаючи з 2014 року з моменту анексії Автономної Республіки Крим та окупації частини Донецької та Луганської областей. Наприклад О. Чуйко [9] розглядає питання соціальної реабілітації зокрема і внутрішньопереміщених осіб та зазначає що соціальна реабілітація має багатоаспектний характер та включає в себе 3 основні компоненти: доступність середовища, соціальний контекст реабілітаційного процесу (соціальне прийняття, відповідність або адаптація до світогляду та цінностей громади та доступність середовища) і підбір відповідних методів (кризове втручання, соціальний супровід, державні та місцеві програми підтримки), що в сумі дозволить зробити процес системно-структурованою технологією і сферою практики. Схожої думки притримується і Ю. Песоцька [6], яка розглядає соціальну реабілітацію та соціальну адаптацію внутрішньопереміщених осіб. У роботі визначено поняття першої психологічної допомоги, яка є необхідним етапом для подолання посттравматичних стресових розладів та інших розладів, а також є складовою реабілітаційного процесу. Окрім того описано рекомендації для надання соціальних послуг ВПО, які сприятимуть соціальній реабілітації та соціальній адаптації. Т. Кузьмич [4] розглядає соціальну адаптацію внутрішньопереміщених сімей з дітьми та зазначає що за результатами дослідження стану адаптації внутрішньопереміщених осіб в Україні показали, що першочерговими потребами цієї категорії є: фінансова, гуманітарна, житлова та медична допомога. Усі потреби відповідають економічним потребам уразливої групи. Важливу роль на успішність адаптації відіграє соціальне самопочуття людини в колективі можливість отримання кваліфікованої допомоги та працевлаштування.

Окрім соціальної адаптації розглядається не менш важливий компонент а саме психологічна адаптація. Наприклад Ю. Гундештайло [3] розглядає питання особливостей психологічної допомоги ВПО у сучасних реаліях та зазначає що вже на етапі планування роботи з психологічної підтримки ВПО слід чітко окреслювати цілі такої діяльності, зосереджуючись на соціально-психологічній інтеграції у місцеву громаду та виявленні й реалізації людського потенціалу ВПО, адже значна частина ВПО залишиться в регіоні на значний проміжок часу або і на завжди. Серед основних напрямків роботи дослідниця виділяє: психологічне опрацювання досвіду, зосередження уваги на підтримці ініціатив жінок та дітей. До основних критеріїв роботи психолога з ВПО віднесено: відповідну кваліфікацію психолога

(з метою уникнення повторної травматизації), не медикалізувати (намагатися вирішити проблеми, в першу чергу, психологічними засобами), не інвалідизувати (не брати на себе всю відповідальність за клієнта), не принижувати значимість переживань та ін.

В. Соловйова [8] в своєму дослідженні «Пошук шляхів надання спеціалізованої психологічної допомоги дітям ВПО через систему перенаправлення» зазначає про необхідність у ефективній міжсекторальній та міжвідомчій взаємодії із спеціалістами відповідних служб у забезпеченні повноцінного психологічного і соціального розвитку особистості, та створення алгоритму переправлення до відповідних організацій, які надають спеціалізовані психологічні та психотерапевтичні послуги. Серед основних шляхів вирішення проблеми автором визначено: створення низки центрів психологічної та психотерапевтичної допомоги, створення центрів комплексної психолого-соціальної реабілітації дітей та мобільних груп реабілітологів.

Б. Плескач, В. Уркаєв [1] розглядали комплексне питання соціально-психологічних аспектів психотерапевтичної допомоги внутрішньо переміщеним особам. У дослідженні авторами зазначено що процеси ідентифікації «клієнт – психотерапевт» сприяють розвитку у ВПО української ідентичності. Показано, що психотерапевтичні стосунки позитивно впливають на адаптацію ВПО. Так, особи з ідентифікацією «клієнт – психотерапевт» більш довірливо сприймають представників українського населення, більш схильні до соціокультурної стратегії «асиміляція», виявляють готовність приєднатись до українського соціуму. Виявлено, що соціокультурні атитюди стосовно «типового українця» впливають на соціокультурну адаптації ВПО.

З метою дослідження потреб внутрішньопереміщених осіб у 2022 році нами було проведено дослідження серед ВПО, які проживають в м. Умань. В дослідженні взяли участь 180 респондентів з Херсонської, Миколаївської, Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької та Київської областей. Вік респондентів від 18 до 45 років. Найбільша міграція населення відбулась в березні-квітні 2022 року (17,8 та 45% відповідно) що пов'язано з розширенням зони бойових дій та окупацією територій. Серед усіх респондентів 27,8% складають багатодітні родини, 9,4% особи з інвалідністю, 13,9% пенсіонери.

У процесі дослідження визначено що найбільше ВПО потребують фінансової допомоги (84,4%), матеріально-технічної допомоги (13,3%), довідкової допомоги (0,6%) та психолого-педагогічної підтримки потребують (1,7%). Серед видів реабілітації, які потребують внутрішньопереміщені особи розподіл такий: фізична (5,6%), медична (17,2%), пси-

хологічна (17,8%), професійна (3,9%), соціально-економічна (11,7%), трудова (5,6%), соціальна (5,6%), 32,8% респондентів зазначили що не потребують жодної з видів реабілітації. Окрім того респонденти зазначили що в них значно зріс рівень втомлювальності (81,1%), збільшився рівень тривожності (78,9%), збільшився рівень збудливості та агресивності (73,9%). Важливо зазначити що відпочинок, після виконання роботи не дає очікуваного результату про що засвідчили 67,8%. Серед основних змін в поведінці респонденти відзначили: апатію, поганий сон, підвищену агресивність, панічні атаки, страх перед гучними та різкими звуками або діями, панічні атаки, пригніченість, дратівливість та млявість. Не зважаючи на отримані результати та помітне погіршення рівня ментального здоров'я ВПО до психолога зверталися лише 8,3%. Усі ці що свідчить про низьку едукацію стосовно важливості психічного здоров'я, непопулярністю відвідування психолога та звичку переживати свої проблеми самостійно або обговорювати їх зі знайомими та родиною. Серед факторів, які на думку ВПО допомагають їм адаптуватися на новому місці респонденти зазначили працевлаштування або дистанційна робота, підтримка близьких людей та друзів, відчуття безпеки, наявність власного житла (або низька орендна плата), ретельна робота з психологом, волонтерська діяльність. Значна частина зазначила що цікавим та корисним стали нові враження, екскурсії, майстер-класи з виготовлення руками, психологічні тренінги.

В умовах воєнного стану розширюється роль закладу вищої освіти крім як надавача освітніх послуг, як «осередку знань». Загалом протягом останніх 20-30 років популярним терміном у вищій освіті є «третя (соціальна) місія університету». Її інтерпретація є досить широкою, зокрема: університети соціальної відповідальності, залучення до громади, підприємницький університет, програми розширення діяльності тощо. Незалежно від тлумачення «третьої місії університету», сутність полягає в тому, що незалежно від загальної місії з надання освітніх послуг, соціальна місія університету може проявлятися через участь у вирішенні проблем та реагуванні на нагальні потреби місцевих громад шляхом застосування знань для вирішення проблем і для загальної суспільної користі, громадської безпеки, громадської активності, інклюзії, соціальної згуртованості чи іншого загального блага [5].

Починаючи з 24 лютого 2022 року, внаслідок повномасштабного вторгнення росії на територію України, заклади вищої освіти якнайширше продемонстрували соціальну місію свої діяльності. З огляду на вимушене переміщення значної кількості населення України вони надали місця для проживання

і всі необхідні засоби для проживання (харчування, гуманітарна допомога, посередницька функція між закладами та установами, соціально-психологічна підтримка), тим самим допомогли громадам задовольнити потреби внутрішньо-переміщеним особам. Заклади вищої освіти здійснюють потужну волонтерську діяльність: збір продуктів, засобів гігієни, одягу, медикаментів, дитячого харчування. Кожен заклад має накопичений унікальний досвід допомоги постраждалим від наслідків війни, тим самим розширюють соціальну місію в умовах сьогодення.

Здійснимо спробу узагальнити такий факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, де навесні 2022 року було створено Ресурсний центр для внутрішньо переміщених осіб, мета діяльності якого надання освітньо-просвітницьких послуг, здійснення соціальної підтримки та психологічного супроводу, створення умов для комплексної реабілітації за видами (психологічна, соціальна, професійно-трудова, спортивна, медична) та інтеграції до життя Уманської територіальної громади.

Завданнями Ресурсного центру виступають:

- налагодження зв'язків між різними ініціативами та організаціями, що надають підтримку вимушеним переселенцям – для кращої координації зусиль та досягнення більшого спільного ефекту;
- розробка і впровадження довгострокових стратегій допомоги вимушеним переселенцям та їх інтеграції;
- волонтерська діяльність науково-педагогічних працівників та здобувачів університету;
- допомога у вирішенні гуманітарних та соціально-правових проблем вимушених переселенців;
- проведення досліджень з питань соціально-правового захисту та питань комплексної реабілітації вимушеним переселенцям та їх адаптації у приймаючих громадах.

У рамках роботи центру відбувся тренінг для жінок із числа внутрішньо переміщених осіб «Психологічний бронезилет», а в цей час для дітей організована екскурсія «Таємниці будинку Файнштейна», під час якої пізнали історію книгодрукування, брали участь у майстер-класі з виготовлення поліграфічного виробу та відвідали виставку унікальних мініатюрних книг та стародруків (<https://cutt.ly/EKJCKYV>).

Для дітей дошкільного віку організовані освітньо-пізнавальні ігри та заходи дозвіллекого характеру.

Для дорослих із числа внутрішньо переміщених осіб було проведено тренінг «Відновлення ресурсу в кризових ситуаціях» спрямований на формування в учасників уявлення про особливості подолання кризових ситуацій,

зняття емоційної та поведінкової скутості. В той же час дітям проведено екскурсію до художнього музею «Відкрий себе місту» (<https://cutt.ly/DKJCC9W>).

У межах діяльності ресурсного центру для внутрішньо переміщених осіб відбувся кінолекторій з переглядом української історичної фентезі-стрічки «Чорний козак» (2018) режисера Владислава Чабанюка. Учасниками перегляду були переселенці з територій, де йдуть бойові дії (з Харкова, Краматорська, Николаєва, Донецької та Херсонської областей). Після перегляду стрічки відбулося жваве обговорення й обмін враженнями (<https://inlnk.ru/Jj5gke>).

Окрім того було проведено соціально-виховний тренінг «Мій Всесвіт – моя Україна!». Творча робота особисто над собою, спільна робота діток та їх мам, робота в командах до спільної мети «діти єднають Україну» (<https://cutt.ly/kKJVSJl>).

Також було проведено тренінг «Стабілізація психологічного стану дитини під час війни». У процесі тренінгу батьки мали змогу отримати поради як стабілізувати психологічний стан дитини, яка сумує за домом і як допомогти їй позбавитися надлишку емоцій під час війни.

Також у цей день для діток внутрішньопереміщених осіб було проведено екскурсію в «Лялькову хату» с. Полянецьке (<https://cutt.ly/GKJVHwS>).

Діти з задоволенням брали участь у майстер-класі по виготовленню ляльки-мотанки, відшукували скарб під час квесту, який провела майстриня пані Ірина.

У межах роботи Ресурсного центру завдяки між секторальній співпраці з державним сектором та громадськими організаціями реалізується ряд соціальних проєктів:

Молодіжний центр «START» став точкою видачі адресної гуманітарної допомоги Співдія Хаб в м. Умані. Співдія Хаб в м. Умані – точка видачі адресної гуманітарної допомоги, це спільна діяльність Молодіжного центру «START» факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та ГО «Черкаська молодіжна рада», спрямована на розвиток волонтерства та неформальної освіти.

Факультет став співорганізатором благодійного проєкту «КОЛО ТУРБОТИ» створений ГО «Центр Соціального Лідерства» за підтримки Дитячого фонду ООН в Україні (UNICEF), під патронатом НДСЛ «ОХМАТДИТ» МОЗ України. Мета проєкту: у співпраці з медичними закладами, соцпрацівниками, психологами та волонтерськими організаціями надавати кваліфіковану безоплатну допомогу сім'ям, дітям віком від 0 до 6 років, що отримали гостру травму у результаті дії різноманітних обставин у ході війни в Україні.

Участь у проєкті «Теоретико-методологічне використання терапевтичної методики

Хібукі-терапія у роботі з дитячою травмою». Ізраїльсько-український проєкт направлений на допомогу дітям ВПО та особам які мають симптоми ПТСР.

Реалізація проєкту «Кімната терапії іграшкою», постійно діюча кімната до завершення бойових дій, та при виконанні реабілітаційних функцій поствоєного стану.

В основі роботи нашого ресурсного центру є турбота про те, щоб допомогти кожній людині, яка звертається до нас.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В. С. Уркаєв, Плєскач Б. В. Соціально-психологічні аспекти психотерапевтичної допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Збірник наукових праць інституту психології імені г. с. костюка напн україни*. 2017. III, № 13. С. 74–84.

2. Вимушена міграція і війна в Україні. *Cedos*. URL: <https://cedos.org.ua/researches/vymushenamigracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-bereznya-10-cherhvnya-2022/>

3. Гундертайло Ю. Д. Особливості психологічної допомоги впо у сучасних реаліях. *Всеукраїнський науково-практичний семінар*, м. ІХ-ті Гротівські читання РАКУРСИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ, 9 черв. 2017 р. С. 54–58.

4. Кузьмич Т. Соціальна адаптація внутрішньо переміщених сімей з дітьми. *Традиції та нові наукові стратегії у центральній та східній Європі*. 2020. С. 126–134. URL: <https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/07/ScStrCEEur-Kyiv-June2020.pdf#page=123>

5. Оржель О. Соціальна місія університету під час воєнного часу в суспільстві знань. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»* 13 (2022). С. 26–36.

6. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Social Work and Education*. 2022. № 9. С. 89–99.

7. Права та обов'язки внутрішньо переміщених осіб – WikiLegalAid. *Платформа правових консультацій – WikiLegalAid*. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Права_та_обов'язки_внутрішньо_переміщених_осіб#.D0.9F.D0.BE.D0.BD.D1.8F.D1.82.D1.82.D1.8F_.D0.B2.D0.BD.D1.83.D1.82.D1.80.D1.96.D1.88.D0.BD.D1.8C.D0.BE_.D0.BF.D0.B5.D1.80.D0.B5.D0.BC.D1.96.D1.89.D0.B5.D0.BD.D0.BE.D1.97_.D0.BE.D1.81.D0.BE.D0.B1.D0.B8 (дата звернення: 26.09.2022).

8. СОЛОВЙОВА В. Пошук шляхів надання спеціалізованої психологічної допомоги дітям впо через систему перенаправлення. *Головна сторінка eKMAIR*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13285/Soloviova_Poshukia_shliakhiv_nadannia_spetsializovanoi_psykholohichnoi_dopomohy.pdf?sequence=1 (дата звернення: 26.09.2022).

9. Чуйко О. Соціальна реабілітація: підходи до змістових характеристик процесу. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4 (29). С. 152–158. URL: <http://www.apspp.soc.univ.kiev.ua/index.php/home/article/viewFile/379/292>

ЗАСТОСУВАННЯ ВІЙСЬКОВИМ ЛІДЕРОМ НАВИЧОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОЦЕСІ НАЛАГОДЖЕННЯ ВНУТРІШНІХ КОМУНІКАЦІЙ

APPLICATION OF EMOTIONAL INTELLIGENCE SKILLS BY A MILITARY LEADER IN ADJUSTING INTERNAL COMMUNICATIONS

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу досліджень щодо розвитку у військових лідерів емоційного інтелекту та формування у них навичок внутрішніх комунікацій і використання «фокусів мови» у процесі управління підрозділом.

Емоційний інтелект є інтегративною властивістю особистості, яка передбачає взаємодію з різними структурними компонентами психологічної готовності військовослужбовців до професійної діяльності. Недостатня розробленість означеної проблеми, яка є професійно значущою для військовослужбовців в сучасних умовах, потребує подальшої теоретичної та практичної розробки. Визначення оптимальних шляхів розвитку емоційного інтелекту та взаємопов'язаних з ним якостей особистості військового (лідерства, комунікаційних компетенцій, психологічної саморегуляції тощо) та виявлення потенційних ресурсів удосконалення зазначених професійно важливих якостей є актуальним науково-прикладним завданням психологічного забезпечення професіоналізації військовослужбовців.

Необхідність розвитку навичок емоційного інтелекту у військових лідерів є вкрай важливою темою, оскільки оволодіння їх сукупністю допомагає військовослужбовцям професійно вирішувати завдання відповідно до своїх посадових обов'язків, а також самовдосконалюватись.

Налагодження ефективної внутрішньої комунікації та використання «фокусів мови» військовим лідером є одним із проявів емоційного інтелекту. Застосування цих інструментів дозволяє військовому лідеру, позитивно впливати на вирішення проблем організаційного розвитку у процесі управління підрозділом, покращити рівень уміння управління відносинами та поліпшенню соціальної чуйності у підрозділі. Крім того, це допомагає військовому лідеру спрямовувати комунікацію у потрібне русло, спростовувати обмежуючі переконання співрозмовників, осмислювати певну ситуацію та знаходити можливі варіанти її вирішення та

швидше і краще встановлювати потрібні взаємини у підрозділі.

Ключові слова: емоційний інтелект, емоційне лідерство, внутрішні комунікації, «фокуси мови», військовий лідер.

The aim of the article is to make a theoretical analysis of research into the development of military leaders' emotional intelligence and internal communication skills as well as their use of «language tricks» in managing army units.

Emotional intelligence is an integrative attribute of the individual, which involves interaction with various structural components of the military personnel's psychological readiness for professional activities. The lack of studies on this problem, which is extremely significant in modern conditions, requires further theoretical and practical research. Determining the optimal ways of development of emotional intelligence and the related qualities in the military (leadership, communication skills, psychological self-regulation, etc.) as well as the potential resources for the improvement of these professionally important qualities is an urgent scientific and applied task of psychological support for the professionalization of military personnel.

The development of emotional intelligence skills in military leaders is an extremely important issue, since these skills can help servicemen effectively solve work tasks in accordance with their job duties, as well as self-improve.

Effective internal communication and the use of the so-called language tricks is a measure of the military leader's emotional intelligence, which allows the military leader to promote organizational development in the process of unit management and improve personnel relationship and social sensitivity. In addition, it helps the military leader manage communication, refute the limiting beliefs of the interlocutors, understand and ways out of difficult situations, as well as establish effective relationships in the unit faster and better.

Key words: emotional intelligence, emotional leadership, internal communications, speech tricks, military leader.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.45>

Лагодзінський В.В.

к.і.н.,

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу прикладних
військово-соціологічних досліджень
Науково-дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних Сил України

Шевчук О.В.

п-к, начальник

Науково-дослідного відділу прикладних
військово-соціологічних досліджень
Науково-дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних Сил України

Постановка проблеми. Розвиток емоційного інтелекту у військових лідерів сприяє їх готовності позитивно впливати на вирішення проблем організаційного розвитку у процесі управління військовим підрозділом, оскільки це може сприяти осмисленню та вирішенню ряду стратегічних і тактичних завдань, покращенню рівня уміння управління відносинами, поліпшенню соціальної чуйності, визначення нових напрямів діяльності, визначення змісту, форм та методів взаємодії із колективом. Одним із важливих аспектів розвитку навичок емоційного інтелекту у військових лідерів є формування у них навичок внутрішніх комунікацій та вміння використовувати «фокуси мови».

В контексті нашого дослідження буде розглянуто такі професійно значущі якості військових лідерів, як емоційний інтелект, комунікативні навички та використання «фокусів мови» від сформованості яких значною мірою залежить рівень їх психологічної готовності до професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На теперішній час проблема розвитку емоційного інтелекту у військових лідерів недостатньо досліджена у вітчизняній психології. Вивченням аспектів емоційного інтелекту у військових лідерів займалися: П. П. Ткачук [15], А. Рождественський [16], О. П. Крупський [12], С. Г. Козловська [10], Г. Дубровинський [5] та Т. М. Мацевко [13].

Серед зарубіжних дослідників емоційного інтелекту та емоційного лідерства найвідоміші: Д. Гоулман [3], Р. Бояціс [1], М. Кетс де Вріс [9], Д. Карузо [8], Д. Майер [23], Р. Бар-Он [21], та ін.

Окрім того, зарубіжні автори приділяють у своїх дослідженнях увагу й окремим аспектам емоційного інтелекту у військових лідерів. Так, G. Deyanira, [19], S. Jerus [26], S. Aguilar [18], A. Guirao [20], K. Oden [27] у своїх працях вивчають позитивний вплив розвинутих навичок емоційного інтелекту у військовослужбовців на подолання посттравматичного стресу та пом'якшення негативних наслідків пов'язаних із психологічними травмами і нездатністю впоратися з емоціями. К. А. Hudson [25] у своїй роботі досліджує взаємозв'язок емоційного інтелекту із лідерськими якостями. Ще одним важливим аспектом, який розглядається у дослідженнях D. Abrahams [17] та M. Waxler [28], є важливість застосування навичок емоційного інтелекту з метою налагодження контакту не лише із підрозділом та колегами, але й із людьми з різних культурних середовищ.

Дослідженням розвитку внутрішніх комунікацій та «фокусів мови» займалися вітчизняні дослідники: В. Зеленін [6], Н. Зражевська [7] та О. Холох [11].

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз досліджень щодо необхідності розвитку у військових лідерів емоційного інтелекту та формування у них навичок внутрішніх комунікацій і використання «фокусів мови» у процесі управління підрозділом.

Теоретичний аналіз вимагає, на наш погляд, висвітлення таких питань:

1. Огляд досліджень щодо застосування військовими лідерами навичок емоційного інтелекту у процесі управління підрозділом.

2. Налагодження військовими лідерами ефективної внутрішньої комунікації у процесі управління підрозділом.

3. Використання військовими лідерами «фокусів мови» з метою підвищення комунікативних компетенцій.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність військовослужбовців це вид діяльності, що вимагає певної підготовки, навчання і отримання спеціальної освіти. Військова служба одна з багатьох професій, для яких необхідні професійні навички, переконання, спеціальна освіта, здача відповідних іспитів, отримання допусків. Проте, на відміну від інших професій до кандидатів для проходження військової служби висуваються додаткові вимоги за медичними, професійно-психологічними показниками, до фізичної підготовки та моральних якостей.

Однією з таких вимог є розвинуті лідерські якості військовослужбовця. Лідерство військовослужбовця – це його здатність забез-

печити в підрозділі три головні потреби особового складу, а саме: успішно виконувати загальні завдання; працювати злагоджено в колективі; максимально задовольняти індивідуальні потреби кожного військовослужбовця [14, с. 13]. Рівень професіоналізму і професійного зростання військового фахівця залежить від сформованості соціальних, професійних і лідерських якостей його особистості [14, с. 12].

В основі моделі лідерських якостей Армії США лежить принцип «Будь-Знай-Дій». Так, у статуті «Армійське лідерство: компетентне, впевнене і гнучке» [24] висвітлюються основні аспекти лідерства: від моделі лідерських якостей до особливостей управління на міжнародному рівні.

Всі якості, складові справжнього лідера, розділені на 3 групи: «Будь» – внутрішні якості особистості, тобто те, що багато в чому визначається генетичними схильностями і вихованням, а саме лідерський характер та лідерський вигляд; «Знай» – якості мислення і набір знань; «Дій» – компетенції, та дії, які лідер повинен ефективно виконувати. Саме ця сукупність особистісних якостей і знань дозволяє військовому лідеру розвивати і застосовувати свої лідерські компетенції найкращим чином.

Статут підкреслює, що розвиток лідерських якостей – це процес, який займає все життя. Вбираючи в себе отриманий досвід, знання і формальну освіту, справжній лідер невпинно працює над собою, осягаючи всі нові ступені лідерської майстерності з тим, щоб в будь-який момент використовувати їх для вирішення поставленого завдання. Відповідно, лідерство – це процес впливу на людей через визначення цілі, напрямку її досягнення та мотивацію з метою виконання поставленого завдання.

Важливим інструментом військового лідера у процесі управління підрозділом є здатність адекватно тлумачити емоції, які відчуває він сам та оточуючі, а також уміння управляти своїми реакціями на емоції. Тому, військовий лідер повинен мати не лише високий рівень розумового інтелекту, але й розвивати емоційний інтелект, що у свою чергу впливає на його вміння застосовувати набуті навички з метою поліпшення ефективності процесу управління підрозділом. У свою чергу, емоційне лідерство дозволяє гуртувати підрозділ і вести підлеглих до намічених цілей. Це відбувається завдяки індивідуальним якостям та високому рівню емоційного інтелекту, який дозволяє викликати повагу, довіру та симпатію оточуючих. Тобто лідер з розвинутим емоційним інтелектом уміє приймати ефективні рішення в силу того, що він здатний розуміти власні емоції та управляти власними реакціями на них, розпізнавати емоції інших та свідомо обирати модель своєї поведінки в залежності від ситуації.

Протягом кількох десятиріч предметом особливої уваги науковців є феномен емоційного інтелекту [3; 21; 23]. Починаючи з доби Просвітництва до XX ст. панувала думка, що людина досягає цілей покладаючись на свій розум (розумовий інтелект), який управляє її поведінкою. Утім досвід доводив, що у розвитку особистості, у вирішенні проблем емоційного вигорання, конфліктів будь-якого рівня, у вирішенні проблем стресостійкості, ефективної взаємодії та комунікації, пріоритет належить не розуму, а емоціям. Від того, як людина може розпізнати свої емоції та керувати своїми реакціями на них, залежить її життєвий успіх у різних сферах.

Емоційний інтелект – це складне психічне утворення, що об'єднує когнітивні здібності і особистісні якості. За Д. Гоулманом [3] структурними компонентами емоційного інтелекту є: самосвідомість (самоємпатія – вміння розпізнавати власні емоції); саморегуляція (інтелектуальна робота з емоціями); емпатія (осягнення емоційних станів іншої людини); соціальні навички (управління взаєминами). Наявність у структурі емоційного інтелекту особистісних якостей допомагає людині адаптуватися до різних життєвих ситуацій.

У дослідженні проведеному центром лідерства Українського католицького університету [16] було з'ясовано, що розвиток лідерства у військовослужбовців має полягати не лише у надбанні військовослужбовцями навичок та компетенцій, а й у розвитку лідерських якостей та емоційного інтелекту.

Так у роботі П.П. Ткачука [15] зазначається, що військовий лідер повинен бути не лише професіоналом у своїй галузі, але і вміти впливати на підлеглих, управляти атмосферою колективу, протидіяти психологічному тиску противника, в тому числі в умовах реального бою, бути стійким до впливу різних екстремальних чинників, вміти контролювати невизначеність ситуації, проявляти наполегливість в досягненні довгострокових цілей, відповідно у нього повинен бути розвинений емоційний інтелект, як один із компонентів.

Дослідник G. Dejanira, [19] визначає головним фактором психосоціальних проблем у військовослужбовців напружене робоче середовище. І доводить, що навчання емоційному інтелекту допомагає та покращує здатність військовослужбовців адаптуватися до стресу і травматичних переживань, керувати ними, а також допомагає успішно інтегруватись у цивільне життя після закінчення ними військової кар'єри.

Розвинений емоційний інтелект вкрай необхідний для ефективної роботи в команді, встановлення відносин на основі довіри, здійснення ефективної комунікації, порозуміння та досягнення визначеної мети. Люди з розвине-

ним емоційним інтелектом добре відчувають і розуміють інших, що допомагає формувати відносини на основі довіри. Емоційний інтелект сприяє зменшенню конфліктних ситуацій у підрозділі та дозволяє їх швидко вирішувати, а також допомагає згуртовувати та управляти бойовою командою. Загалом емоційний інтелект розвиває гнучкість та адаптивність у вирішенні більшості службово-бойових питань, що пов'язані з людьми та комунікаціями.

Успіх військового лідера з розвинутим емоційним інтелектом значною мірою залежить від того, чи вдалось налагодити ефективні внутрішні комунікації у підрозділі. З цією метою військовому лідеру необхідно вміти: подавати особистий приклад, мотивувати інформацією, постійно спілкуватись із підлеглими, слухати та чути, заохочувати їх самостійність та розумну ініціативу.

У своїй статті «Стрес і психологічна підтримка в сучасних військових операціях: перспектива військового лідера», генерал-майор Королівського корпусу морської піхоти Нідерландів П. Каммарт [22] зазначає, що важливим фактором управління стресом є налагодження хорошої комунікації між командиром і його підлеглими. Невизначеність і двозначність є одними з найбільших джерел стресу. Командир повинен навчити своїх людей очікувати несподіваного, і він повинен навчитися передавати інформацію, тримати в курсі всіх оточуючих і бути в курсі подій. Цей останній момент має бути зосереджений не лише на навколишній ситуації, але й на національних та міжнародних подіях. Він виявив, що війська відчувають спрагу інформації, коли зростає напруженість і небезпека. Якщо солдати довіряють своїм командирам на всіх рівнях, якщо командири є чесними та відвертими, а ланцюжок командування відкритий для дискусій і дебатів то відчуття певної причетності до перебігу подій є корисним в тому, щоб змусити солдатів зрозуміти контекст, у якому вони ризикують своїм життям заради покращення життя інших чи заради важливої справи.

Тобто, успіх командування, управлінської діяльності та лідерства залежить від того, чи були налагоджені військовими лідерами ефективні внутрішні комунікації у підрозділі. Головне правило внутрішніх комунікацій військового лідера – це встановлення довірливих і лояльних відносин з підлеглими. Комунікації з особовим складом повинні працювати у всіх напрямках – вертикально – знизу вгору, згори вниз і за горизонталлю. Ефективність комунікації визначається наявністю зворотного зв'язку і поінформованістю військовослужбовців [11, с. 8].

Внутрішні комунікації – це управління об'ємом цільової за змістом інформації в межах підрозділу: між окремими військовослужбовцями,

підрозділами, командирами та підлеглими. Основна мета внутрішніх комунікацій з особовим складом – це встановлення ефективних і лояльних відносин між командуванням та підлеглими. Чи не основною умовою ефективності цього процесу є наявність зворотного зв'язку [2, с. 8].

Тобто, внутрішню комунікацію військовому лідеру необхідно використовувати з метою: можливості впливу на людей – переконання і навіювання як поширений спосіб впливу на інших людей; зниження невпевненості і незрозумілості – незрозумілі і невідомі ситуації призводять до появи невпевненості, тривоги та занепокоєння серед військових; зворотного зв'язку – люди, котрі не отримують зворотного зв'язку стосовно своєї діяльності, стають занепокоєними, незадоволеними, нервовими; задоволення потреби у спілкуванні – людина є соціальною істотою, спілкування – це невід'ємна частина людської природи.

Основними функціями внутрішньої комунікації в армії є: інформування, необхідне при прийнятті рішень; контроль за дотриманням ієрархії повноважень і формальних правил; мотивація для пояснення отриманих завдань та стимулювання до кращих результатів; висловлювання емоцій. Внутрішні комунікації являють собою певні мережі. Тип внутрішньо-комунікаційних мереж напряму впливає на ефективність, успішність діяльності і лідерство військовослужбовця.

Попри сувору субординацію у військово-професійній діяльності, вміння віддавати накази є лише частиною комунікативних компетенцій сучасного військового лідера. Серед комунікативних якостей, які повинні бути розвинені у військовослужбовців, а особливо у військових лідерів, можемо визначити такі: активне слухання; вміння встановлювати відносини на основі довіри; гнучко спрямовувати комунікацію у потрібне русло; вміння переконувати; ефективно вирішувати конфлікти; за допомогою комунікативних засобів змінювати рамку сприйняття ситуації у потрібну сторону (антистресовий потенціал) [2]. Розвиток зазначених якостей прямо пов'язаний з розвитком емоційного інтелекту.

Тому військові лідери повинні мати достатній рівень комунікативних здібностей та володіти сучасними комунікативними технологіями, які дозволяють впливати на суспільну думку військовослужбовців та їхні системи переконань, спрямовувати комунікацію у потрібному напрямку, працювати із запереченнями, говорити потрібні слова у потрібний час. З цією метою доречно використовувати комунікативні стратегії, тобто комплекс певних мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення комунікативної мети – «фокуси мови»,

які довели свою ефективність протягом кількох десятиліть успішного використання.

Розробником теорії та практики застосування «фокусів мови» є Роберт Ділтс – американський вчений, автор багатьох психотехнологій, тренер, який працює у галузі нейролінгвістичного програмування [4]. Піраміда логічних рівнів Р. Ділтса представляє модель взаємодії людини зі світом. Це також модель системного мислення, яка має широкий спектр застосування. Розвиток навичок використання піраміди логічних рівнів визначає точність і глибину спілкування з іншими людьми і їх розуміння. Піраміда логічних рівнів дає можливість в структурованому вигляді відстежувати велику кількість інформації, розпізнавати логічні рівні де виявилася проблема і визначати рівень на якому можна прийняти коригуюче рішення.

Змодельована Робертом Ділтсом [4] структура «фокусів мови» стала важливим кроком на шляху розкриття найважливіших лінгвістичних механізмів, які допомагають переконувати інших та впливати на суспільну думку і системи переконань. Український вчений В. Зеленін пропонує використовувати «фокуси мови», як один з інструментів протидії в інформаційно-смысловій війні, яку веде російська федерація проти України [6, с. 230–231].

Дієвість «фокусів мови» ґрунтується на цілісній концепції розуміння людини, яка є загальноприйнятною у філософії, психології та інших науках про людину. В межах цілісної концепції розуміння людини – тіло, розум та мова є елементами єдиної системи. Таким чином, зміщення акцентів у висловлюваннях та переконаннях за допомогою патернів «фокусів мови» призводить до зміни їх сенсу і сприйняття, яке спричиняє відповідні зміни думок і переконань співрозмовників. Відповідно, через мову можна впливати на мислення людини, її переконання і, як наслідок, на її дії [11, с. 189].

Кожна людина вже володіє певною кількістю цих патернів, мислить, обробляє інформацію та спілкується під час комунікації. Військовому лідеру з розвиненим емоційним інтелектом необхідно навчитись задіювати ті мовно-когнітивні стратегії, які раніше ним не використовувалися. Адже опанування цим інструментом дозволяє опрацьовувати та доносити до співрозмовників інформацію так, як це потрібно комунікатору.

Тобто, володіння «фокусами мови» допомагає військовому лідеру спрямовувати комунікацію у потрібне русло, спростовувати обмежуючі переконання співрозмовників [11, с. 190]. Це хороший інструмент для осмислення ситуації та пошуку можливих варіантів її вирішення. Знання та використання на практиці «фокусів мови» дозволяє швидше і краще встановлювати потрібні взаємини з різними людьми.

Опанування та використання військовими лідерами з розвинутим емоційним інтелектом «фокусів мови» сприятиме підвищенню їх комунікативних компетенцій.

Висновки. Отже, емоційний інтелект є інтегративною властивістю особистості, яка передбачає взаємодію з різними структурними компонентами психологічної готовності військовослужбовців до професійної діяльності. Недостатня розробленість означеної проблеми, яка є професійно значущою для військовослужбовців в сучасних умовах, потребує подальшої теоретичної та практичної розробки. Визначення оптимальних шляхів розвитку емоційного інтелекту та взаємопов'язаних з ним якостей особистості військового (лідерства, комунікаційних компетенцій, психологічної саморегуляції тощо) та виявлення потенційних ресурсів удосконалення зазначених професійно важливих якостей є актуальним науково-прикладним завданням психологічного забезпечення професіоналізації.

Налагодження ефективної внутрішньої комунікації та використання «фокусів мови» військовим лідером є одним із проявів емоційного інтелекту. Застосування цих інструментів дозволяє військовому лідеру, позитивно впливати на вирішення проблем організаційного розвитку у процесі управління підрозділом, покращити рівень уміння управління відносинами та поліпшенню соціальної чуйності у підрозділі. Крім того, це допомагає військовому лідеру спрямовувати комунікацію у потрібне русло, спростовувати обмежуючі переконання співрозмовників, осмислювати певну ситуацію та знаходити можливі варіанти її вирішення та швидше і краще встановлювати потрібні взаємини у підрозділі.

Перспективи подальших досліджень. Необхідність розвитку навичок емоційного інтелекту у військових лідерів є вкрай важливою темою, оскільки оволодіння їх сукупністю допомагає військовослужбовцям професійно вирішувати завдання відповідно до своїх посадових обов'язків, а також самовдосконалюватись.

Тому у подальшому необхідно приділити увагу дослідженню рівня емоційного інтелекту у військових лідерів та чинників, що впливають на його розвиток за допомогою методик визначення рівня емоційного інтелекту та емоційного лідерства й створення опитувальника і тренінгу для удосконалення цих якостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бояцис Р., Макки Э. Резонансное лидерство: Самоусовершенствование и построение плодотворных взаимоотношений с людьми на основе активного сознания, оптимизации и эмпатии. М.: Альпина Бизнес Букс. 2007.
2. Внутрішні комунікації військового лідера. Порадник для офіцерів та сержантів. Військова навчально-

методична публікація командирам з налагодження внутрішніх комунікацій / Центр МПЗ ЗСУ. 2020. 15 с.

3. Гулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. М.: Альпина Бизнес Букс. 2018. 301 с.

4. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. URL: <https://mybook.ru/author/robert-dilts/fokusy-yazyka-izmenenie-ubezhdений-s-pomoshyu-nlp/read/>

5. Дубровинський Г., Рябова О. Зв'язок емоційного інтелекту військовослужбовця з психологічною сумісністю у військовому підрозділі. // *Питання психології. Вісник Національного університету оборони України*, 1 (51), 2019. С. 17–23.

6. Зеленін В. В. По той бік правди : нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни : навч. посіб. Том 1. НЛП – ХХ століття. К. : Люта справа, 2015. 384 с.

7. Зражевська Н. Комунікаційні технології: курс лекцій. Черкаси : Брама Україна, 2010. 224 с.

8. Карузо Д., Саловей П. Емоційний інтелект керівника: як розвивати й використовувати чотири базові навички емоційного лідерства. К.: Самміт-Книга. 2016. 296 с.

9. Кетс де Врис М. Мистика лидерства: Развитие эмоционального интеллекта. М.: Альпина Бизнес Букс. 2004. 315 с.

10. Козловська С. Г., Падурець Г.І., Чудаєва І.Б. Емоційна компетентність та лідерство. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2013. Випуск 1 (14). С. 130–140.

11. Комунікативно-пропагандистська складова інформаційно-психологічної протидії у Збройних Силах України: навчально-методичний посібник / Холох О.І. та ін. К. : НДЦ ГП ЗС України, 2022. 232 с.

12. Крупський О. П., Кіба К. С. Взаємозв'язок між емоційною компетентністю та лідерством як складниками педагогічної діяльності. // *Педагогіка вищої та середньої школи*, 36, 2012. С. 222–229.

13. Мацевко Т. М., Куций О. А. Дослідження емоційного інтелекту при формуванні лідерських якостей сержантського складу збройних сил України. // *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 14 (I), 2013. С. 211–219.

14. Психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей майбутніх офіцерів : метод. посіб. / Агаєв Н. А. та ін. К. : НДЦ ГП ЗСУ, 2014. 209 с.

15. Рождественський А., Монзані Л. Лідерство на полі бою: дослідження військового лідерства в Україні. 2020. URL: <https://lvbs.com.ua/news/liderstvo-na-poli-boyu-doslidzhennya-vijskovogo-liderstva-v-ukrayini/> (дата звернення: 14.09.2022)

16. Ткачук П. П. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект): Навч. посібн. Львів : АСВ, 2010.

17. Abrahams D. S. Emotional Intelligence and Army Leadership: give it to me straight. *Military review*. March-April 2007. URL: https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20070430_art015.pdf

18. Aguilar S., George B. A Review of the Linkages between Emotional Intelligence and Leadership in the Military Forces. *Business Ethics and Leadership* 3 (2). 2019. URL: <https://armgpublising.sumdu.edu.ua/wp-content/>

uploads/2016/12/files/bel/volume-3-issue-2/3.pdf DOI: <http://doi.org/10.21272/> (дата звернення 11.09.2022).

19. Deyanira G., Sankar S., Nuzulul I. The impact of emotional intelligence in the military workplace. // *Human Resource Development International*. 2020. P. 1–17. URL: DOI: 10.1080/13678868.2019.1708157. (дата звернення 12.09.2022).

20. Guirao A., Marin G., Pan P. (2019). Emotional intelligence in the military. // *Publicaciones Didacticas*. 2019. URL: Retrieved from <https://core.ac.uk/reader/235850530> (дата звернення: 14.09.2022).

21. Bar-On R. The Emotional Quotient Inventory (EQ-i): A test of emotional intelligence. Toronto, Canada. 1997. Multi-Health Systems, Inc.

22. Cammaert P.C. Stress and Psychological Support in Modern Military Operations: A Military Leader's Perspective In Human Dimensions in Military Operations Military Leaders' Strategies for Addressing Stress and Psychological Support (pp. KN1-1 – KN1-8). Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Keynote 1. Neuilly-sur-Seine, France: RTO. 2006. URL: <http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>

23 Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. Models of emotional intelligence. *Handbook of Human Intelligence* / R. J. Sternberg (Ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. P. 396–420.

24. Field Manual Leader Development. *Headquarters. Department of the Army*. Washington DC, June 2015. № 6–22. URL: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm6-22.pdf> (дата звернення: 17.09.2022).

25. Hudson K. A., (2016). Emotional Intelligence and Self-Efficacy in Military Leaders. *Dissertations*. 35. *Brandman University. Brandman Digital Repository* Retrieved from https://digitalcommons.brandman.edu/edd_dissertations/35

26. Jerus R. (2015). Military and Emotional Intelligence. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/soldiers-emotional-intelligence-robert-jerus-sphr> (дата звернення: 14.09.2022).

27. Oden K. B., Lohani M., McCoy M., Crutchfield J. Rivers S. Embedding emotional intelligence into military training contexts. *6th International Conference on Applied Human Factors and Ergonomics (AHFE 2015) and the Affiliated Conferences, AHFE 2015*. URL: <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.976> (дата звернення: 19.09.2022).

28. Waxler M. Emotional Intelligence and the Modern Military Advisor. *NCO Journal*. 2020. URL: <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/nco-journal/images/2020/April/EI/Emotional-Intelligence.pdf> (дата звернення: 16.09.2022).

ФЕНОМЕН ЗАЗДРІСНОСТІ У ЗАРУБІЖНИХ ТА ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

THE PHENOMENON OF ENVY IN FOREIGN AND DOMESTIC RESEARCH

У статті розглядається актуальність дослідження феномену заздрісності, що зумовлюється багатовимірністю цього поняття, оскільки станом на сьогодні для нашої країни характерні значні зміни морально-етичних, соціально-економічних та ціннісних орієнтирів суспільства, політичні, соціокультурні та правові зміни, котрі накладають свій відбиток як на соціальні відносини між людьми, так і на їх внутрішній світ. Акцентується увага на тому, що зростання нерівності та розшарованості суспільства, підвищення рівня злочинності, зокрема злочинів з корисних мотивів призводить до виникнення почуття несправедливості, незадоволеності власним соціальним положенням, а звідси – заздрісності до більш успішних та адаптованих до сучасних умов людей.

Мета статті передбачає теоретичний огляд поняття заздрісності у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних науковців. Розглядаються умови, за яких заздрісність досліджується з точки зору стійкої особистісної характеристики та як соціально-психологічний феномен. Зазначається, що на думку багатьох авторів заздрісність призводить до деформації особистості, підвищення рівня тривожності, появи комплексу меншовартості, що доводить організм до крайності як у фізичному, так і в психоемоційному сенсі. Низкою інших науковців доводиться конструктивні передумови заздрісності. Розглянуто умови виникнення почуття заздрісності, а також такі умови, за яких можливе позбавлення почуття заздрісності. Підкреслюється важливість розуміння джерела виникнення почуття заздрісності, що в свою чергу викликає труднощі через особистісні особливості того, хто заздрить. Відзначається, що дослідження заздрісності з точки зору її різновидів і форм прояву дозволяє виділити види заздрісності, такі як: відкрита, прихована, чорна та біла заздрісність тощо. У висновках підкреслюється, що зважаючи на наявні в науковій літературі матеріали даних стосовно заздрісності, більшою мірою вони мають характер теоретичних узагальнень, а розгортання емпіричних досліджень цієї проблеми є актуальним напрямком роботи у галузі юридичної та соціальної психології.

Ключові слова: заздрість, заздрісність, особистість, деструктивність, комплекс

меншовартості, міжособистісні відносини, агресія, емоційне благополуччя.

The article examines the relevance of the study of the phenomenon of envy, which is caused by the multidimensionality of this concept, since today our country is characterized by significant changes in the moral-ethical, socio-economic and value orientations of society, political, socio-cultural and legal changes, which leave their mark on social relations between people, as well as on their inner world. Attention is focused on the fact that the growth of inequality and stratification of society, the increase in the level of crime, in particular crimes with useful motives, leads to a feeling of injustice, dissatisfaction with one's own social position, and hence - envy of people who are more successful and adapted to modern conditions. The purpose of the article involves a theoretical review of the concept of envy in the research of domestic and foreign scientists. The conditions under which envy is studied from the point of view of a stable personal characteristic and as a socio-psychological phenomenon are considered. It is noted that, in the opinion of many authors, envy leads to the deformation of the personality, an increase in the level of anxiety, the appearance of an inferiority complex, which brings the body to extremes both in the physical and psycho-emotional sense. A number of other scientists prove the constructive prerequisites of envy. The conditions for the emergence of the feeling of envy are considered, as well as the conditions under which it is possible to get rid of the feeling of envy. The importance of understanding the source of the emergence of the feeling of envy is emphasized, which in turn causes difficulties due to the personal characteristics of the person who is jealous. It is noted that the study of envy from the point of view of its varieties and forms of manifestation allows distinguishing types of envy, such as: open, hidden, black and white envy, etc. In the conclusions, it is emphasized that considering the data materials available in the scientific literature regarding envy, to a greater extent they have the character of theoretical generalizations, and the deployment of empirical studies of this problem is an actual direction of work in the field of legal and social psychology.

Key words: envy, jealousy, personality, destructiveness, inferiority complex, interpersonal relations, aggression, emotional well-being.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.46>

Мохорєва О.М.

старший викладач кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці все більшої актуальності набуває дослідження феномену заздрісності. Це, в свою чергу обумовлюється багатовимірністю даного феномена, оскільки він може розглядатися і як соціально-психологічне явище, і як стійка характеристика особистості. Вченими встановлений деструктивний характер заздрісності, котрий ускладнює соціалізацію та становлення ціннісно-моральної сфери, веде до руйнування особистості в цілому.

Дослідження феномену заздрісності висвітлено в роботах таких вчених, як Т.В. Бескова, котра досліджувала психологічні механізми формування заздрісності та її детермінант; внутрішні детермінанти заздрісності у гендерному аспекті; прийнятність асоціальної поведінки суб'єктом заздрісності, Р. М. Шаміонов вивчав заздрісність у структурі соціально-економічних установок. К. Муздибаєв досліджував поведінкові особистісні, та когнітивні властивості заздрісності та заздрісного ставлення до

успіху і везіння. Розробкою теоретичної бази та проведенням досліджень стосовно проблематики заздрисності займалися Є.П. Ільїн, О.Р. Бондаренко, В.А. Лабунська, Л.С. Архангельська. Зокрема, емпіричні дослідження зовнішніх і внутрішніх детермінант заздрисності проводять І.Б. Котова, О.Є. Соколова та інші.

У науковій літературі, переважно кримінологічного характеру низкою авторів (Р.О. Забавко, Ю.М. Антонян, О.А. Калганова, І.О. Барикін, Г.М. Семененко, Т.В. Гріценко, В.В. Бочкарьов, Sh. Aharony-Goldenberg, Y. Wilchek-Aviad, P. Iganski, L. Ray, D. Smith, L. Wastell, J. L. Knoll, P. Fajnzylber, D. Lederman, N. Loayza), акцентується увага на тому, що заздрисність є однією з характеристик, яка властива злочинцям в контексті криміногенної поведінки особистості.

У психоаналізі З. Фрейда заздрисність пов'язана з Едіповим комплексом та постає як деструктивний вплив, котрий розкритий в рамках анально-садистичної і фалічної стадій дозрівання особистості [1, с. 203].

Альфред Адлер розглядає під заздрисністю одну з агресивних рис характеру. Вчений вважає, що там, де існує прагнення до влади та вищості, завжди знайдеться місце і заздрисності. Розрив між індивідуумом та його недосяжною метою виражається у вигляді комплексу меншовартості [2, с. 94].

У словнику практичного психолога заздрисність визначається як прояв мотивації досягнення, при якій чийсь реальні або уявні переваги в придбанні соціальних благ – матеріальних цінностей, успіху, статусу, особистих якостей і іншого – сприймаються суб'єктом як загроза цінності «Я» і супроводжуються афективними переживаннями і діями [3, с. 128].

У «Новій філософській енциклопедії» заздрисність визначається як почуття досади або гіркоти, що виникає при погляді на те, що інший володіє благом або перевагою, які відсутні у заздрисника, і супроводжується бажанням позбавити їх суперника [4, с. 32]. За визначенням В.Дж. Паррота та Р. Ш. Сміта (W. G. Parrott, R. H. Smith), заздрисність – це емоція, яка виникає тоді, коли людині не вистачає перевершуючої якості, досягнення або володіння чимось, чого вона прагне, чи людина бажає щоб інша не мала цього [96, с. 906]. За тлумачним словником Д.М. Ушакова, заздрисність – це почуття досади, яке викликається бажанням мати те, що є в іншого [4, с. 17].

Є. Кім та Т.М. Гломб (E. Kim, T. M. Glomb) відзначають, що заздрисність – неприємна, часто хвороблива емоція, яка характеризується почуттям меншовартості, ворожості, і образи, викликана усвідомленням бажаного атрибута, яким володіє інша особа [11, с. 46].

Соціологи і соціальні психологи розглядають заздрисність як стан людини, що виникає

в ситуації соціального порівняння. Порівняння здійснюється людиною регулярно на підсвідомому рівні. Усвідомлення людиною того, що вона знаходиться на низькому ступені соціального стану, що вона гірша за інших і є передумовою заздрисності [6, с. 211].

Людина може заздрити, не усвідомлюючи цього, при цьому намагається шкодити іншій людині, пояснюючи свою поведінку тим, що її не задовольняють вчинки, зовнішній вигляд, слова іншої особистості. Будь-який вчинок людини, якій заздрять, сприймається як негативний, що викликає відчуття внутрішньої агресії, гніву. Таке стається, коли в особистості занижена самооцінка, слабка сила волі, страх визнати свою меншовартість і бажання помститись їй через таку «несправедливість».

Заздрисність має певну структуру, до якої входять: суб'єкт заздрисності, об'єкт заздрисності та предмет заздрисності. Суб'єкт заздрисності схильний до уявлень про те, що об'єкт заздрисності позбавляється предмета заздрисності, який їм (суб'єктом заздрисності) так бажаний.

За визначенням О.Р. Бондаренко, заздрисність – це неявне визнання почуття власної меншовартості в порівнянні з кимось іншим. Як стверджував Ф. Бекон: «В заздрисності завжди порівняння, а де неможливе порівняння – немає і заздрисності [7, с. 266].

Г. Шек вважає, що заздрисність – це енергія, яка знаходиться в центрі життя людини, як істоти соціальної; вона виникає, як тільки два індивіда починають порівнювати себе один з одним [8, с. 13].

На думку Куттера, заздрисність виявляється настільки тривалою та інтенсивною, а її вплив на індивіда настільки причаровує, що мимоволі впливає порівняння заздрисності з пристрастю, не маючої нічого спільного з любов'ю, але спорідненої деструктивним пристрастям, наприклад, ненависті [12, с. 71].

Так, заздрисність призводить до деформації особистості, людина стає потайною, тривожною, у неї з'являється комплекс меншовартості, що доводить організм до крайності як у фізичному, так і в психоемоційному сенсі. Таким чином, деструктивна спрямованість заздрисності визнається багатьма авторами, але також існує ряд думок авторів й про конструктивну спрямованість заздрисності.

Так, О.Р. Бондаренко вказує, що останнім часом існують спроби продемонструвати, конструктивні передумови заздрисності, вона розуміється як «орган пізнання» глибинних прагнень особистості, як стимул для підвищення вимог щодо емансипації і своїх прав в соціумі, як потужний потенціал мотивації для інших реакцій. Наприклад, заперечення цінності предмета заздрисності, компенсаторні фантазії і самозаспокоєння (наявність прихованої

користі в неможливості володіти предметом), втягнення інстанцій вищої справедливості і самонавіяння [10, с. 266].

За своєю суттю, заздрісність – глибоке почуття розчарування у своїх досягненнях, почуття неспроможності, недосконалості в силу загальновідомого стереотипу про те, що заздрісність – це дещо ганебне. А на уражену самооцінку нашарується також і почуття провини за присутність почуття заздрісності.

Заздрісність – свого роду обман, бажання бути щасливим переноситься на предмет або зразок, який є в іншого, таким чином утворюється залежність від зразка як символу достатності. Таким чином, коло замикається: придушення незадоволеності спричиняє агресію, потім виникають заздрісність і почуття провини, що накладаються установкою «Над-Я» – так людина перестає відчувати власне життя і тільки «кипить у котлі» власних пристрастей.

Цикл сімейних стосунків часто пов'язаний із природною заздрісністю: з появою дитини в сім'ї, коли мати – цілий світ для дитини, чоловік заздрить їй та їхнім стосункам з дитиною, тісному зв'язку і може почуватися відторгнутим. З віком увага дитини переключається на батька, як символ активності, діяльності, зв'язку із зовнішнім світом – і вже мати заздрить тій формі стосунків, яку не може побудувати з дитиною. Пізніше вже обоє батьків заздрять компанії, яка стає сенсом життя їхньої дитини в підлітковому віці. Потім цикл повторюється, але вже та дитина стає на місце батька.

Є категорія людей, які, маючи багато, все ж таки заздрять іншим: це не бажання мати щось конкретне, а швидше почуття власної меншовартості, заздрісник шукає переваги, якої йому бракує в чому завгодно, аби заповнити внутрішню порожнечу та незадоволення собою.

Результати проведеного дослідження С. Френкель та І. Шерік показують, що перший глибинний психологічний аспект заздрісності у тому, що люди бажать отримати не стільки благо, яке недоступне, а відчуття від нього. У проведеному експерименті було виявлено, що дитина відчуває заздрісність до іграшки лише тоді, коли нею зацікавлюється її сусід. Їй хочеться отримати від неї таке ж задоволення (хоча спочатку вона була йому нецікава).

Автори виділили наступні умови виникнення почуття заздрісності:

1. Має існувати здатність протиставлення «Я» та об'єкта (для лібідо-агресивного заміщення об'єкта заздрісності);
2. Повинне існувати уявлення про власність;
3. Має існувати здатність уявляти і передбачати бажаний кінцевий результат.

Цей експеримент у свою чергу підтверджує і доповнює теорію рівноваги Ф. Хайдера,

котрий вважає, що людина може заздрити через річ, що належить іншому, хоча раніше вона сама ніколи не відчувала потреби в ній і навіть не думала про неї – тобто, можна бажати чогось тільки тому, що воно є в іншого. Ф. Хайдер припустив, що існує так званий мотив, бажання однакової долі та рівних результатів.

Таким чином, заздрісність – це реакція на нерівність, бажання справедливості лише до себе. Цікаво, що цей мотив спрацьовує лише у контексті однаково доброї, благополучної долі, що підтверджує природний егоїзм людини.

Боротися із заздрісністю марно, тому що заздрісність завжди маскується під інші почуття: агресія, роздратування, пригніченість.

Способами позбавлення заздрісності можуть стати:

1. Активні способи – такі як самовдосконалення, пошук нових, власних цілей та можливостей їх реалізації;

2. Пасивні способи – у людей, яким не вистачає сил упоратися з конкуренцією, настає депресія, апатія.

3. Більш продуктивним, хоч і пасивним способом звільнення від заздрісності є рефлексія, пошук відповіді на питання, чому саме цей предмет потрібен, і що він принесе для щастя, чії цілі і що вони означають саме для того, хто заздрить: «Ми частіше засмучуємося з приводу того, чого в нас немає, ніж радіємо тому, що маємо».

Так само важливо зрозуміти джерело заздрісності, що дуже складно, тому що не завжди ясно, чому саме заздрять саме цій людині. Як правило, виявляється, що заздрять особистісним якостям, яких не вистачає, а здається, що ці якості й дратують.

М.О. Коряковцева зазначає, що в позитивному розумінні, заздрячи, ми стверджуємо цінність певних предметів або особистісних рис, цінність того, чим володіють інші особи, якщо ж ми ними не володіємо, то розуміємо, що нам необхідно докласти певних зусиль для їх досягнення [11, с. 2].

М. Кляйн вважає, що заздрісність – основа внутрішніх ресурсів і життєрадісності людини [12, с. 17].

Як зазначають вчені Р.Ш. Сміт, У. Мерлон та М.К. Дафі (R. H. Smith, U. Merlone, M. K. Duffy), однією з головних проблем для класифікації заздрісності є відсутність чіткої бази для будь-яких конкретних класифікацій [13, с. 1].

Г. Казу (G. Casu) акцентує увагу на тому, що поділ визначень заздрісності необхідний для того, щоб порівняти і накопичувати результати з різних досліджень і тим самим досягти більш глибокого розуміння впливу цього складного емоційного комплексу на благополуччя і взаємодію індивідів [10, с. 14].

Дослідження заздрисності з точки зору її різновидів і форм прояву дозволяє виділити такі види заздрисності як:

1. Відкрита заздрисність, в якій суб'єкт безпосередньо висловлює своє негативне ставлення до об'єкта. Тут мова йде про ставлення «суперника» і, мабуть, реальні факти неприязні, бо в людському сприйнятті іноді відбуваються трансформації, в силу яких нейтральні і нешкідливі, буденно-побутові стимули з боку інших можуть оцінюватися як ворожі і спрямовані проти суб'єкта або його статусу, хоча насправді це не так.

2. Прихована заздрисність, яка більш складна за архітектонікою переживань і, як правило, більш небезпечна, оскільки має не пряме вираження неприязні, а маніпулятивне на тлі спресованості стримуваного невдоволення.

3. «Чорна заздрисність» – крайня і найбільш негативна форма вираження заздрисності, що супроводжується сильними негативними емоціями з тенденцією здійснювати зловмисні дії з усунення чужого успіху, радості чи благополуччя [12, с. 130].

Як зазначає Є.П. Ільїн, причина «чорної» заздрисності – «каузальна помилка» – сприйняття людини, що має перевагу, як причини власних невдач і приниженого положення [8, с.322].

4. «Біла заздрисність» – соціально-адаптований варіант заздрисності, що є джерелом мотивації досягнення, двигуном прогресу, набуття конкурентоспроможності, азарту і стимулом творчої.

Також виділяють:

Незлісну заздрисність – людина хоче мати те саме, що й об'єкт заздрисності, і прагне цього, не відчуваючи ворожих почуттів.

Злісну заздрисність – людина прагне не так отримати те ж саме, а позбавити об'єкт заздрисності його переваги. Така заздрисність утворюється внаслідок почуття власної нездатності досягти того самого рівня.

Депресивну заздрисність – так само виникає від почуття приниженого становища, але для неї характерне почуття несправедливості, обділеності та приреченості.

Г.Ф. де ла Мора, вивчаючи феномен заздрисності у різні історичні епохи, виділяє два типи заздрисності:

Особистісна заздрисність – відчувається потай і ховається, вважається ганебною. Це або відкрита агресія до об'єкта заздрисності, або інші форми неприйняття цієї особистості.

Громадська заздрисність – для неї характерно створення та використання стереотипів («Гроші псують характер», «У тісноті, та не в образі» тощо). Це стереотипи «Заздрисники помруть, але заздрисність ніколи», оскільки вони передаються та поширюються у суспіль-

стві, як частина світогляду. За допомогою цих стереотипів можна продемонструвати заздрисність, звинуватити людину в наявності об'єкта заздрисності.

Як вважає Г.Ф. де ла Мора, громадська схильність до заздрисності спрямована проти індивідуальних особливостей особистості. Цією теорією можна пояснити агресію до нестандартно мислячих людей.

Наведена вище теорія має обмеження, оскільки не слід забувати, що звинувачення у заздрисності є дуже маніпулятивним. Людина, яка просто висловлює свою думку, відмінну від іншої, ризикує отримати звинувачення в заздрисності, і тоді вона має вибір: або відстоювати свою думку, або піддатися моральним принципам і відступити, аби показати відсутність заздрисності. Ця маніпуляція можлива лише завдяки моральному аспекту заздрисності та стереотипам суспільства щодо заздрисності.

Таким чином, можна сказати, що заздрисність, це почуття незадоволеності собою, яке значною мірою підживлюється суспільними стереотипами про «гріховність» заздрисності.

На думку Н. Д. Суботіної, говорячи про «білу» та «чорну» заздрисність, слід уточнити, що мова, швидше за все, має йти про один й той же психологічний еволюційний механізм, який розрізняється тільки за ступенем прояву, який в свою чергу залежить від темпераменту і психологічного складу в цілому, а також від ступеня податливості людини вихованню [17, с. 234].

Є.П. Ільїн відзначає, що виділяють і інші, проміжні, відтінки заздрисності.

5. «Рожева заздрисність» – скороминуща, нешкідлива і поверхнева. Може бути викликана щастям, радістю близької людини або успіхами людей найближчого оточення. На жаль, незважаючи на свою безгрішність, така заздрисність при частому прояві здатна перерости в «чорну».

6. «Червона заздрисність» – дуже негативна емоція, що штовхає на дії з усунення ненависного чужого досягнення. Часто є мотивом для ненависті, помсти, агресії. Таку заздрисність людина відчуває як муку і образу за чуже щастя, які не дають спокою її серцю.

7. «Зелена заздрисність» – її причиною може бути жадібність або скупість людини. Причому зовсім не важливо, є ця людина бідною або, навпаки, багатю. Заздрисник не знаходить собі місця через наявність у когось чого-небудь кращого, красивішого, дорожчого, більшого тощо. Сенс життя для таких людей – матеріальні блага, тому вони негативно сприймають все, що пов'язано з наявністю таких цінностей у оточуючих.

8. «Жовта заздрисність» – не виражається людьми відкрито, але після спілкування з ними

в об'єкта заздрісності псується настрої, виникає почуття тривоги, образи.

9. «Сіра заздрісність» – прояв нижчих, найбільш примітивних рис людської особистості, відсутність самоповаги і значущості. Заздрісник постійно відчуває почуття непотрібності, з'їдає себе зсередини через власну закомплексованість і низьку самооцінку. Цей вид заздрісності характерний для невпевнених у собі людей, дуже образливих, невротичних, схильних до самокопання [10, с. 34].

Е. Рега теж виділяє два види заздрісності: звичайну вульгарну заздрісність – вона огидна, і, отже, її зазвичай приховують; і заздрісність -обурення, яку можливо вибачити і навіть виправдати («публічна заздрісність» Ф. Бекона). Обидва види заздрісності, на думку автора, мають одне і те ж походження, а відмінність між ними залежить від неупередженості людей і їхніх уявлень про те, що є чесним і справедливим. Проблема для людини, охопленої заздрістю, полягає в тому, щоб дізнатися, чи законне її обурення [8, с. 30].

Заздрісність має багато коренів. Це складний психологічний феномен із різних складових, серед яких можна виділити сім основних із них.

1. Рівність.

В основі заздрісності може бути прагнення до рівності. Людина може усвідомлено чи підсвідомо вважати, що люди приблизно рівні між собою отже і повинні отримувати від життя приблизно однаково. Таких людей особливо обурює і дратує, коли успіху досягає хтось із їхнього найближчого оточення, той, хто стоїть «на одній ієрархічній сходинці».

2. Справедливість.

Заздрісність – це особливе, гіпертрофоване почуття справедливості: «Все має бути по заслугах!» або «Все в цьому житті має бути чесно!» Проблема в тому, що поняття «чесно» та «справедливо» кожна людина розуміє по-своєму. Тим не менш, для багатьох людей дуже важливо, щоб багатство та успіх приходили саме справедливим шляхом. Вони готові примиритися з тим, що людина заробила мільйон доларів, напружено працюючи кілька років і у всьому собі відмовляючи, але коли мільйонером стає безхатько, який виграв у лотерею – для них це нестерпно.

3. Негативне ставлення до багатства та успіху.

Деякі люди можуть «перетерпіти» помірний успіх оточуючих, але зайве (з їхньої точки зору) багатство – аморальне. І тут мова йде не стільки про заздрісність, як про певні етичні установки. Такі люди й самі внутрішньо не готові до багатства, тому що в дитинстві батьки глибоко нав'язали їм думки, що «працею праведною не побудуєш палат кам'яних», і «всі значні статки зароблені нечесним шляхом».

Тому таких людей дуже дратує багатство та успіх інших людей.

4. Образа на долю.

Цей корінь заздрісності проростає у тих, хто надмірно вірить у всемогутність долі, і слабо вірить у власні сили. Їх дуже засмучує усвідомлення того, що іншим людям щастить більше, ніж їм. Їм здається, що фортуна з якоїсь причини їх не злюбила, а самі вони нічого не можуть вдіяти в цьому житті без зовнішніх обставин.

5. Негативне ставлення до інших людей.

Люди, які відчувають заздрісність з цієї причини, не дуже люблять людей і не довіряють їм. Можливо, що це – результат виховання, а можливо – наслідок якихось життєвих подій, після яких людина образилася на весь світ. Від ненависті до заздрісності – один крок, але така стратегія не дає виграшу у життєвій боротьбі.

6. Ревнощі.

Ревнощі та заздрісність – в якомусь сенсі поняття тотожні. «Це все моє і тільки моє», – каже заздрісність, – і я не бажаю, щоб це було і в іншого». «Я хочу, щоб тільки в мене було твоє кохання, щоб ти належав(а) тільки мені», – вторять їй ревнощі, і дуже важко розрізнити їхні голоси.

7. Занижена самооцінка.

Люди, у яких заздрісність виростає з цього кореня, не вірять у себе, свої сили та здібності. Більше того, вони по-справжньому не люблять і не цінують себе. Інші люди здаються їм успішнішими, сильнішими і удачливішими, хоча об'єктивно це може бути зовсім не так. Можна сказати, що заздрісність таких людей – один із компонентів їхнього комплексу меншовартості.

В. Палавер (W. Palaver) пропонує ділити заздрісність на «добру» і «погану» [12, с. 45].

Н. Т. Фізер, М. Вензелі і Р. Маккі (N. T. Feather, M. Wenzel, I. R. McKee) серед емоцій, які відносяться до заздрісності, виділили доброякісну та ворожу заздрісність. Автори описали доброякісну заздрісність як суміш заздрісності і захоплення, а ворожу заздрісність як суміш заздрісності і образи [13, с. 428].

Н. Ван де Вен, М. Зіленберг та Р. Пітерс (N. van de Ven, M. Zeelenberg, R. Pieters) відзначають, що суть заздрісності і її значення є похідними від її наслідків. Так, ворожа заздрісність націлена на негативні результати, а доброякісна заздрісність націлена на позитивні результати [14, с. 483].

Автори дотримуються позитивного погляду на заздрісність і відзначають її змагальний аспект.

Таким чином, на даний час у науковій психологічній літературі існує значна кількість визначень поняття заздрісності та опису видів даного феномену. Загалом, кожний вид заздрісності відрізняється набором дій, вчинків, супроводжуючих сукупність відносин та

переживань, які притаманні заздрісності. Автори намагаються розглядати феномен як з позитивного, так і з негативного боків. Проте переважна більшість авторів підкреслює негативний аспект феномену, акцентуючи увагу на тому, що заздрісність може виявляти себе в таких нижчих формах, як наклеп і плітки, необґрунтована критика та агресія.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бикова С. В. Індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику: дис. ... канд психол. наук : спец. 19.00.01. Одеса. 2008. С. 205.
2. Бондаренко О. Р. Психологическое консультирование: зависть и психическое здоровье. Вестник Нижегородского ун-та им. Н.И. Лобачевского. Социология. Психология. Философия. 2008. № 2. С. 265–273.
3. Головин С. Ю. Словарь практического психолога. М.: АСТ, Харвест. 1998. С. 618.
4. Горшенина Н.В. Современные психологические концепции исследования зависти. *Universum: Психология и образование* : электрон. научн. журнал, 2014. № 4(5). С. 58–60.
5. Лісовенко А. Ф. Впевненість у собі осіб з різною схильністю до заздрості. *Наука і освіта*. 2014. № 2. С. 32–37.
6. Исаченко Н. Н. Проблема зависти в философском дискурсе. Вестник Челябинского государственного университета. 2014. Вып. 35. С. 78–80.
7. Титаренко Т.М Життєві домагання особистості: монографія. К.:Педагогічна думка, 2007. С. 456.
8. Casu G. Envy: A Psychometric Refinement of the Construct. *Alma Mater Studiorum Università di Bologna. Dottorato di ricerca in Scienze psicologiche*. 2015. P. 150.
9. Feather N. T. Integrating multiple perspectives on schadenfreude: The role of deservingness and emotions. *Motivation and Emotion*. 2013. No. 37(3). P. 574–585.
10. Kim E. Victimization of high performers: the roles of envy and work group identification. *Journal of Applied Psychology*. 2014. Vol 99(4). P. 619–634.
11. Palaver W. Envy or Emulation: A Christian Understanding of Economic Passions. *Passions in Economy, Politics and the Media*. Vienna: Lit Verlag. 2005. P. 139–162.
12. Smith R. H. *Envy at Work and in Organizations*. Oxford University Press. 2017. P. 544.
13. Van de Ven N. Leveling up and down: The experiences of benign and malicious envy. *Emotion*. 2009. No. 9. P. 419–429.
14. Van de Ven N. "Why Envy Outperforms Admiration?". *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2011. No. 37(6). P. 784–795.

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА САМООРГАНІЗАЦІЇ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF SELF-ORGANIZATION OF POLICE OFFICERS WITH DIFFERENT LEVELS OF PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT

Стаття презентує теоретичні розвідки проблематики самоорганізації офіцерів поліції в царині юридичної психології. Явище самоорганізації у практиці поліціювання висвітлене у контексті організаційних особливостей, що актуалізує потребу у вивченні її психологічних аспектів. Самоорганізація поліцейських – це здатність особистості ієрархізувати завдання за ступенем значущості на підставі вимог організації та особистих можливостей, що позитивно позначається не лише на продуктивності поліціантів, а й на їх психологічному добробуті. Мета дослідження – виявити психологічні особливості феномену самоорганізації у практиці поліціювання з урахуванням рівня професійної здійсненності поліціантів (ПЗ). У якості досліджуваних виступили 62 працівника поліції. Із застосуванням опитувальника «Професійного самоздійснення» О. Кокуна та за допомогою кластерного аналізу за методом k – середніх були сформовані групи з різним рівнем (низький, середній та високий) професійної здійсненності. Першу групу (з низьким рівнем) склали 28 досліджуваних, у другу групу (з високим рівнем) увійшло 33 досліджуваних. 24 респонденти з середнім рівнем показника були виключені із подальшого дослідження. Для досягнення поставленої мети було використано опитувальник «Самоорганізація діяльності» N. Feather та M. Bond. Для математико-статистичної обробки було використано t -критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

В ході емпіричного дослідження було виявлено, що поліцейські з низьким рівнем ПЗ є наполегливими у виконанні професійних обов'язків, однак вони мусять докладати більше зусиль для досягнення поставленої мети. У першій групі спостерігається надмірна фіксація на послідовному виконанні заздалегідь наміченого плану, що підвищує ризик виникнення емоційних переживань та стресу. Поліцейські з високим рівнем ПЗ характеризуються вмінням ефективно організувати та спланувати свою діяльність, вони чітко розподіляють власний час, виконують завдання за ступенем значущості та краще підготовлені до несподіванок в професійній діяльності.

Ключові слова: офіцери поліції, поліціювання, професійна діяльність, професійна здійсненність, самоорганізація.

The article presents theoretical explorations of the problem of self-organization of police officers in the field of legal psychology. The phenomenon of self-organization in the practice of policing is highlighted in the context of organizational features, which actualizes the need to study its psychological aspects. Self-organization of police officers is an individual's ability to prioritize tasks according to the degree of importance based on organizational requirements and personal capabilities, which positively affects not only the productivity of police officers, but also their psychological well-being. The purpose of the study is to reveal the psychological self-fulfillment of the phenomenon of self-organization in the practice of policing, taking into account the level of professional self-fulfillment of police officers. 62 police officers acted as research subjects. With the use of the «Questionnaire of professional self-fulfillment» by O. Kokun and using the method of clustering according to the principle of k – means, we formed three groups of subjects: low, medium and high levels of PS. The first group (with a low level) consisted of 28 subjects, the second group (with a high level) included 33 subjects. 24 respondents with an average level were excluded from further research. The study used the «Time Structure Questionnaire» (TSQ) by N. Feather and M. Bond. Student's t -test for independent samples was used for mathematical and statistical data processing.

In the course of an empirical study, it was found that police officers with a low level of PS are persistent in the performance of professional duties, but they have to make more efforts to achieve the set goal. In the first group, there is an excessive fixation on the consistent execution of a predetermined plan, which increases the risk of emotional distress and stress. Police officers with a high level of PZ are characterized by the ability to effectively organize and plan their activities, they clearly allocate their own time, perform tasks according to the degree of importance and are better prepared for unexpected events in their professional activities.

Key words: police officers, policing, professional activity, professional self-fulfillment, self-organization.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.47>

Пономаренко Я.С.

к. психол. н.,
доцентка кафедри соціології
та психології факультету № 6
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Служба в поліції висуває певні умови до якісного наповнення своїх кадрів. Від особистості поліцейського залежить не лише якість виконуваних функцій, а й психологічний добробут правоохоронця в цілому. Питання ефективної самоорганізації є не лише запорукою успішної діяльності, а й істотним чинником досягнення успіху в житті. Адже, здібності та вміння працівників поліції можуть бути реалізовані найбільш повно лише за умови здійснення ними такої діяльності, котра має суспільне значення

і якщо процес здійснення якої визначається не лише зовнішніми чинниками (соціальними потребами), але й самими внутрішніми потребами людини. У таких випадках діяльність стає самодіяльністю, а реалізація здібностей особистості стає процесом здійсненності. Очевидно, що психологічне дослідження професійної самоорганізації в поліції має містити облік життєвих принципів, сенсів життя, цінностей, емоцій, ідеалів, можливостей, досягнень особистості, а й також вивчення різних складових структури професійної

самоорганізації на основі психологічної теорії діяльності, що дозволяє аналізувати такі компоненти системи діяльності, як мотиви, цілі, професійно-важливі якості тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Робота поліції забезпечує багатовекторні контексти емпіричного дослідження з урахуванням сучасних наукових напрацювань дослідників у галузі психології, котрі пропонують нові теоретичні конструкти, серед яких професійна самоорганізація та здійсненність, задають важливий ракурс у вивченні особистості та професійної діяльності працівників поліції. Механізми формування професійної здійсненності поліціантів можна продемонструвати у вигляді схеми цілеспрямованих ситуацій, котрі підвищують рівень розвитку особистості (рис. 1).

Здійсненність поліцейського персоналу передбачає значну кількість утворення нових потреб, згідно з вимогами професії та з урахуванням власних потреб. Ми вважаємо, що головним джерелом здійсненності поліцейських є потреба всебічної реалізації себе, що водночас є кінцевим результатом розвитку особистості. Слід зазначити, що на початковому рівні вибір життєвого шляху доволі часто залежить від впливу навколишнього середовища, а на вищих рівнях – вже від свідомого та суб'єктивного вибору траєкторії своєї здійсненності. Формування здійсненності починається на етапі, коли людина знаходиться на високому рівні свого саморозвитку. Психологічна готовність до професійної здійсненності є системним феноменом, котрий проявляється у вигляді стійкої та тривалої готовності людини слідувати своїм цінностям, емоціям та поглядам.

В психологічній літературі підкреслюється, що передумовою формування й розвитку здійсненності є наявність відповідних психологічних механізмів, котрі будуть направлені на розвиток здатності людини сприймати й розуміти себе, а також формуванню у неї навичок самоідентифікації, саморозуміння, самоорганізації тощо. У теоретичному контексті аналізу механізмів здійсненності важливо визначити їх насиченість змістом, обробкою та функціональним значенням. Щодо сучасних досліджень, то слід узагальнити думку вчених, які говорять, що рівень особистих очікувань, задоволеність результатами своєї діяльно-

сті, здатність до саморегуляції, самоорганізації, схильності до руху внутрішнього Я, особистісна самооцінка та орієнтація на оцінку навколишніми, особливості формування цінностей й сфери мотивації та планування виступають основними факторами та психологічними механізмами розвитку особистості [3].

Ми впевнені, що на якість самоорганізації діяльності впливає зміст внутрішніх механізмів особистості поліцейського, які призводять до емоційної напруги, що своєю чергою викликає активність й глибоку дію самосвідомості, що дозволяє досягти мети. При цьому здатність переживати емоційне напруження не тільки породжує дію, а й також окреслює рівень сприйняття та відчуття індивідом цінностей, котрі активізують таку особистість, фокусують її духовну енергію, зумовлюють зміни в такій людині, насичують її духовну складову [2].

Наші попередні емпіричні розвідки професійної здійсненності поліцейських, дозволили сформулювати ряд суттєвих висновків. У поліцейських з низьким рівнем ПЗ діагностується відкрита та доброзичлива позиція у взаємодії, однак разом з тим спостерігається зменшення впевненості у собі, що позначається на зменшенні продуктивності праці. У поліцейських з високим рівнем ПЗ виявлені екстравертивні здібності, що позитивно сприяє вірі у власні успіхи та здібності. Для цих поліцейських характерні високі адаптивні якості у ситуаціях невизначеності, що говорить про них як гнучких, адаптивних та висококваліфікованих фахівців [4].

Згідно з поглядами Н. Твердохлебової, самоорганізація є одним з важливих компонентів самореалізації поліцейських, завдяки якій забезпечується виконання життєвого плану та проектування власного професійного майбутнього [5, с. 212].

J. Nuhta з колегами пропонують програму з шести поведінкових вимірів особистості поліцейського, до яких також увійшли гнучкість, ініціативність та орієнтація на досягнення успіху [8]. Група дослідників на чолі з M. Ghazipour вважають, що важливе значення в даному процесі відводиться здатності спланувати та спрогнозувати успіх діяльності. Вчені наголошують, що особистість поліцейського є предметом дуже великого інтересу, особливо коли це стосується відбору кадрів поліції [7].

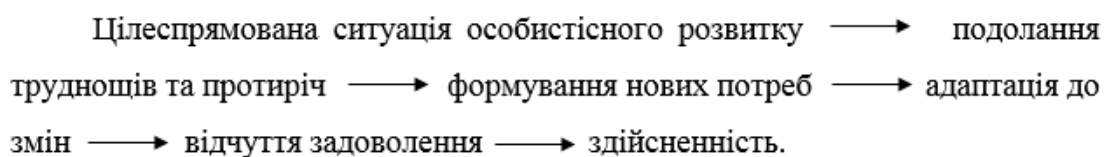


Рис. 1. Схема механізму формування здійсненності у працівників поліції

Постановка завдання. Мета дослідження – виявити психологічні особливості феномену самоорганізації у практиці поліціювання з урахуванням рівня професійної здійсненності поліціантів (ПЗ). Завдання дослідження: 1. Здійснити теоретичний огляд психологічної літератури щодо проблеми самоорганізації у професійній діяльності поліції на прикладі українських та закордонних досліджень. 2. Встановити особливості самоорганізації діяльності у поліцейських з низьким та високим рівнями професійної здійсненності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірку дослідження склали працівників поліції, котрі були за методом кластеризації за опитувальником «Професійне самоздійснення» О. Кокуна [1] розподілені за трьома рівнями. Першу групу становили офіцери поліції, які продемонстрували низький рівень професійної здійсненності, у кількості 28 осіб. До другої групи увійшли поліцейські з високим рівнем ПЗ, у кількості 33 особи. Середній рівень професійної здійсненності було діагностовано у 24 поліцейський, які були виключені з подальшого дослідження. Загальна кількість досліджуваних – 62 особи.

Для досягнення поставленої мети було використано опитувальник «Самоорганізація діяльності» (Time Structure Questionnaire) N. Feather та M. Bond. Розробники тесту говорять, що ступінь, до якого люди сприймають своє використання часу як структуроване та цілеспрямоване, може бути значущою психологічною змінною. Опитувальник містить 26 пунктів. Даний психодіагностичний інструмент оцінює структуру та мету використання часу, і вважається психометрично надійним, тому заслуговує на проведення емпіричних досліджень [6]. Для математико-статистичної обробки було використано t-критерій Стюдента для незалежних вибірок. Результати досліджень надані у таблиці 1 та рис. 2.

Отримані емпіричні результати показали, що у групі поліцейських з високим рівнем професійної здійсненності виявлені значущі розбіжності щодо першої групи, яка має низький рівень ПЗ ($p \leq 0.001$). Це свідчить, що для другої групи респондентів властиві навички планування своєї діяльності, вони послідовно виконують покла-

дені на них обов'язки й зобов'язання. Представники другої групи звикли дотримуватися плану й слідувати графіку виконання завдань. Відсутність можливості діяти згідно з планом, змушує їх докладати більше зусиль заради успішної реалізації своїх планів та досягнення цілей. Звідси, можемо сказати, що високий рівень ПЗ стимулює дану групу поліціантів розставляти пріоритети та піддавати їх ієрархізації за ступенем значущості, що посилює їх особистісну та професійну спроможність виконувати свою роботу у надмірно складних умовах, коли не завжди є можливість слідувати заздалегідь наміченому плану. Для першої групи означений критерій плановірності носить суто формальний характер, котрий яскраво простежується у вигляді дискомфорту у ситуаціях, які вони не можуть контролювати й заздалегідь спланувати. Це підштовхує нас на думку, що професійна здійсненність сприяє розвитку вміння планувати свою діяльність з урахуванням особистісних можливостей та професійних вимог, що позитивно позначається на результативності діяльності та відповідає вимогам професії поліцейського.

За шкалою «Наполегливість» встановлені статистично значущі розбіжності у групі з низьким рівнем професійної здійсненності у порівнянні з другою групою респондентів ($p \leq 0.01$). Отримані результати дозволяють констатувати, що представники першої групи є наполегливими працівниками, котрі намагаються виконувати свою діяльність на високому професійному рівні. Досліджувані першої групи більше докладають зусиль у роботі, вони частіше стикаються з різного роду психологічними проблемами, пов'язаними з діяльністю, ніж представники другої групи. Ми вважаємо, що рівень професійної здійсненності, посилює здатність поліціантів долати труднощі професії та залишатися мотивованими. Даний висновок, не є достеменним доказом того, що друга група є менш наполегливою чи зацікавленою, а скоріше підтверджує нашу думку з приводу того що високий рівень професійної здійсненності забезпечує можливість поліціантам опиратися стресу й не сприймати складні ситуації як невирішені, оскільки вони мають більше впевненості щодо власних

Таблиця 1

Особливості самоорганізації в групах поліцейських з різним рівнем ОЗ ($M \pm \sigma$)

Шкали	Поліцейські з низьким рівнем ПЗ (перша група)	Поліцейські з високим рівнем ПЗ (друга група)	t	P
Плановірність	20,39 ± 0,89	25,71 ± 0,93	4,13	0,001
Цілеспрямованість	39,12 ± 0,97	41,36 ± 0,92	1,68	–
Наполегливість	33,18 ± 0,90	29,82 ± 0,95	2,57	0,01
Фіксація	17,64 ± 0,88	15,09 ± 0,91	2,01	0,05
Самоорганізація	7,23 ± 0,94	7,48 ± 0,95	0,19	–
Орієнтація на теперішнє	10,39 ± 0,92	11,03 ± 0,96	0,48	–
Загальний індекс самоорганізації	127,95 ± 0,92	130,49 ± 0,94	1,93	–

здібностей та можливостей, тому наполегливість для них не є важливим показником їх професійної ефективності.

Додатковим підтвердженням того, що респонденти першої групи вимушені більше докласти зусиль та ресурсів, є результати отримані за шкалою «Фіксація». У групі з низьким рівнем ПЗ визначенні статистично вірогідні розбіжності у порівнянні з групою, яка має високий рівень ПЗ ($p \leq 0.05$). Тобто, перша група надмірно сфокусована на структуризації діяльності, що вимагає від них наполегливості та зосередженості на виконуваних завданнях. Низький рівень професійної здійсненності свідчить про недостатню впевненість щодо власних здібностей та можливостей, що унеможливорює розвиток гнучкого реагування на труднощі, які виникають в ході діяльності. Звідси, слідує, що для сучасного працівника поліції є вкрай необхідним вміти переключатися з одного виду діяльності на інших, бути здатними швидко пристосуватися до мінливих обставин та вміти ефективно гармонізувати свій внутрішній психоемоційний стан у разі, коли розвиток подій непередбачуваний та вміти працювати всупереч побудованому плану.

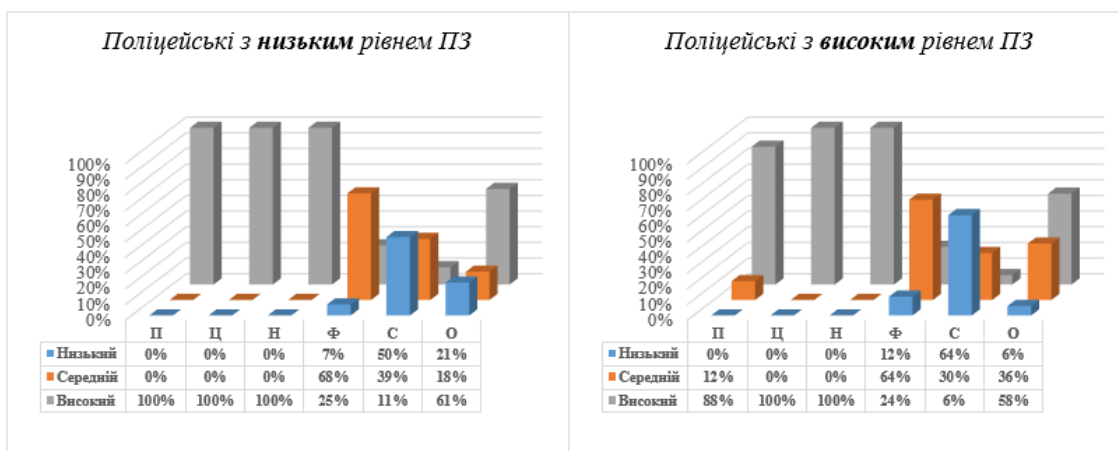
Для більш ґрунтовного аналізу показників самоорганізації діяльності у практиці поліціювання, нами було здійснено якісний аналіз означених параметрів, котрий ми представили на рисунку 2.

Порівняльний аналіз даних рисунку 2 свідчить, що на високому рівні у поліцейських з низьким та високим рівнями професійної здійсненності показники самоорганізації «Планомірність», «Цілеспрямованість» та «Наполегливість» спостерігається у 100% досліджуваних, що дозволяє нам охарактеризувати дані групи як організовані, цілеспрямовані та наполегливі у здійсненні своєї професійної діяльності. Представники обидвох групи у своїй повсякденній поведінці керу-

ються принципами планування та аналізу своїх дій заздалегідь, що істотно покращує результативність та ефективність виконуваної ними роботи. Показник самоорганізації «Фіксація» розподілився у групах майже однаково, тобто у більшій половини досліджуваних, у 68% першої групи та у 64% другої групи відповідно, спостерігається середній рівень показника, хоча у першій групі від дещо більший, що підтверджує нашу думку, щодо сфокусованості поліцейських з низьким рівнем професійної здійсненності на проблемних питаннях, скрупульозному та чіткому слідуванню заздалегідь зіставленому плану та відчуття дискомфорту у разі його порушення чи недотримання.

Викликають занепокоєння результати отримані за показником «Самоорганізація», оскільки більший відсоток досліджуваних обидвох груп має низький рівень даного параметру. У першій групі виявлено низький рівень у 50% досліджуваних, у другій групі – у 64%. Отже, наше припущення щодо важливості навичок самоорганізації у професійній діяльності поліції є беззаперечним фактом того, що даний феномен є недостатньо вивчений на даній професійній групі. Для професійної діяльності поліції самоорганізація є важливою сферою, оскільки вона включає адміністративну діяльність з координації, контролю та управління ресурсами, діяльністю та персоналом поліції тощо. Інакше кажучи, це повсякденна діяльність. Показник самоорганізації «Орієнтація на теперішнє» виявлено майже у дві третини досліджуваних першої групи – 61% та у 58% другої групи. Варто вказати, що даний показник є обнадійливим, оскільки усвідомлена орієнтація на сьогодні є позитивним предиктором стійкої поведінки.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, нами було здійснено теоретичний та емпіричний аналіз проблеми самоорганізації



Примітка: П – планомірність, Ц – цілеспрямованість, Н – наполегливість, Ф – фіксація, С – самоорганізація, О – орієнтація на теперішнє.

Рис. 2. Частота прояву показників самоорганізації діяльності працівників поліції з різним рівнем професійної здійсненності

діяльності поліції через призму професійної здійсненності. Теоретичний аналіз засвідчив, що самоорганізація працівників поліції є мало представленою у емпіричних працях науковців в царині юридичної психології. Оскільки, самоорганізація більшістю вченими розглядається як формалізований чинник професійної діяльності, котрий містить в собі особливості управління, організації, координації поліції тощо. Ми надаємо даному поняттю більш психологічний зміст та наповнення в контексті здійсненності поліцейських. Самоорганізація поліцейських – це здатність особистості ієрархізувати завдання за ступенем значущості на підставі вимог організації та особистих можливостей, що позитивно позначається не лише на продуктивності поліціантів, а й на їх психологічному добробуті.

Емпіричні розвідки показали, що група поліцейських з низьким рівнем професійної здійсненності є більш наполегливими у виконанні професійних обов'язків, вони вимушені докладати більше зусиль для досягнення поставленої мети, фокусуються на чіткому та послідовному виконанні наміченого плану та воліють уникати невизначеності та спонтанних ситуацій. Однак більшість досліджуваних першої групи на високому рівні можуть спланувати свою діяльність, швидко досягнути мети та подолати труднощі, однак це потребує залучення значних особистісних ресурсів.

У групі поліцейських з високим рівнем професійної здійсненності діагностовано вміння організувати та спланувати свою діяльність, що характеризує їх як цілеспрямованих та мотивованих працівників. Вони краще підготовлені до неочікуваних подій, швидше адаптуються та спокійно сприймають непередбачувані ситуації, котрі можуть виникнути в ході професійної діяльності. Вміння переключитися на інший вид діяльності, дозволяє даній групі поліцейських не лише відчувати себе успішними у діяльності, а й мати змогу застосовувати свої вміння заради кращого результату, що робить таких працівників більш психологічно стійкими.

Ми вважаємо, що перспективами подальших емпіричних розвідок є розгляд проблеми самоорганізації у практиці поліціювання в контексті особистісної здійсненності, що дозволить більш детально розглянути даний феномен та окреслити ключові його особливості як у діяльності поліції, так й у структурі особистості офіцерів поліції взагалі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
2. Пономаренко Я.С. Емоційна складова у професійній діяльності поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення. *Наукові праці МАУП. Психологія*. 2021. № 4(53). С. 52–56.
3. Пономаренко Я.С. Професійні цінності поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення. *Наукові перспективи*. 2021. № 12(18). С. 469–481.
4. Пономаренко Я.С. Психологічна структура особистості поліцейських в контексті професійної здійсненності. *Габітус*. 2022. № 36. С. 283–288.
5. Твердохлебова Н.Є. Закономірності професійної самореалізації поліцейського. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання*: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (30 берез. 2017 р., м. Харків, Україна) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук України ; Консультат. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : ХНУВС, 2017. С. 212–213.
6. Bond M.J., Feather N.T. Some correlates of structure and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1988. № 55(2). P. 321–329.
7. Ghazinour M., Padyab M., Lauritz L.E., Richter J. Personality and mental health changes throughout the course of university police training in Sweden. *Nordisk politiforskning*. 2019. № 6(1). P. 7–23.
8. Huhta J. M., Di Nota P., Nyman M., Ropo E., Pietilä E. Universal police behaviours during critical incidents and their connection to personality. *Nordic Journal of Studies in Policing*. 2021. № 2(1). P. 1–18.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ГРОМАДИ ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

TERRITORIAL IDENTIFICATION OF THE COMMUNITY AS A PREREQUISITE FOR THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL AWARENESS

Стаття представляє собою теоретичний огляд проблеми локальних ідентичностей та їх рівня екологічної свідомості в залежності від критеріїв територіальної ідентифікації. Наведено визначення екологічної свідомості та перелічено її основні складові. Виділено територіальний та територіально-мотиваційний критерії ідентифікації. Територіальний критерій включає ідентифікацію за політико-адміністративною та ландшафтно-географічною ознаками. Первинною з ознак територіальної ідентифікації для особистості виступає та, яка несе більшу цінність. Теоретично обґрунтовано велике значення природно-географічного критерію для українців та вказано його стрімку трансформацію через індустріалізацію внаслідок якої Україна перетворилася на країну з поганою екологічною ситуацією. В межах територіально-мотиваційного критерію місцевість може розглядатися як ресурс або як цінність. Локальна ідентичність, яка концентрується навколо природних ресурсів території, як правило, характеризується антропоцентричним типом екологічної свідомості деструктивного характеру. Агресивне сільське господарство, незаконний видобуток корисних копалин, забруднення навколишнього середовища означені як жорсткий вплив на екологію. В межах антропоцентричного типу виділено м'яку форму впливу на природу через рекреаційну діяльність, яка має помірно-деструктивні риси. В основі обох форм екологічної свідомості лежить маскулінність ідентичності чоловічого типу. Обґрунтовано, що представники екоцентричного типу свідомості в своїй основі опираються на нематеріальні ресурси. Територія проживання розглядається ними як цінність, що супроводжується значними емоційними зв'язками та вкоріненістю. Характер екологічної поведінки визначається особливостями місця проживання (природоохоронні зони або зони високого екологічного забруднення).

Ключові слова: локальна ідентичність, територіальна ідентифікація, антропоцентричний, екоцентричний, екологічна свідомість

The article is a theoretical overview of the problem of local identities and their level of environmental awareness depending on the criteria of territorial identification. The definition of ecological consciousness is given and its main components are listed. Territorial and territorial-motivational identification criteria are highlighted. The territorial criterion includes identification by political-administrative and landscape-geographic features. The primary sign of territorial identification for an individual is the one that carries greater value. The great significance of the natural-geographic criterion for Ukrainians is theoretically substantiated and its rapid transformation due to industrialization, as a result of which Ukraine turned into a country with a bad ecological situation, is indicated. Within the territorial and motivational criterion, the area can be considered as a resource or as a value. Local identity, which is concentrated around the natural resources of the territory, is usually characterized by an anthropocentric type of ecological consciousness of a destructive nature. Aggressive agriculture, illegal mining, environmental pollution basically defined as a severe impact on ecology. Within the limits of the anthropocentric type, a mild form of impact on nature through recreational activities, which has moderately destructive features, is highlighted. Both forms of environmental consciousness are based on the masculinity of male-type identity. It is substantiated that representatives of the ecocentric type of consciousness basically rely on intangible resources. The territory of residence is considered by them as a value accompanied by significant emotional ties and rootedness. The nature of ecological behavior is determined by the features of the place of residence (nature protection zones or zones of high environmental pollution).

Key words: local identity, territorial identification, anthropocentric, ecocentric, ecological consciousness

УДК 159

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.48>

Стрільчук О.В.

к. психол. н.,
науковий співробітник
Інститут соціальної та політичної
психології Національної академії
педагогічних наук України

Вступ. Актуальність вивчення проблеми формування екологічної свідомості в українців є важливою через важку екологічну ситуацію в Україні. Країна з надзвичайно багатими природними ресурсами стрімко перетворюється на територію з вкрай несприятливою екологією. Природні ресурси держави використовуються нерационально без врахування принципів сталого розвитку та спадковості поколінь. Проте будь-який регіон України має свої територіальні особливості, що зумовлюють поведінку сформованих в їх межах локальних ідентичностей. На сьогодні екологічна психологія поки перебуває на етапі теоретичного шляху свого становлення з невеликою кількістю екологічних досліджень та нечисленними еколо-

гічними рухами, що мають вигляд спонтанних ініціатив. На низькому рівні перебуває не лише екологічна свідомість громадян, а й їх поведінка екологічна поведінка та культура.

Метою даної публікації є здійснення теоретичного огляду розвитку екологічної свідомості населення України враховуючи принципи територіальної ідентифікації. Основними завданнями є визначення базових критеріїв територіальної ідентифікації; характеристика типів екологічної свідомості притаманним типам локальних ідентичностей сформованих за виділеними принципами.

Виклад основного матеріалу. Салтовський О. описує екологічну свідомість як відображення соціальних, природних та спе-

цифічних соціально-екологічних законів функціонування системи суспільство-природа, які виступають об'єктом відображення цієї форми суспільної свідомості [5, с. 106]. Теоретичним ядром екологічної свідомості автор визначає екологічну психологію [5, с. 108]. Львовичка А. зазначає, що екологічна свідомість є одним з предметів дослідження екологічної психології поряд з екологічним мисленням, поведінкою, установками як індивідів так і окремих соціальних груп [6, с. 8]. Дослідники вітчизняної екологічної психології виділяють екологічний, антропоцентричний та природоцентричний типи екологічної свідомості [3; 6]. Найбільш наближено до контексту спільноти та ідентичності феномен екологічної свідомості в розкривають Бацилева О., Пузь І. Екологічна свідомість розглядається як вищий рівень відображення природного, штучного та соціального середовища та свого внутрішнього світу, рефлексію місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляцію цього відображення [1, с. 76]. Автори вводять поняття соціоекологічної системи в центрі якої ставлять певну спільноту різного рівня організації – від мікро до макрорівня [1, с. 52]. В Основі високорозвиненої екологічної свідомості знаходиться досягнута екоідентичність зі своєю екологічною спільнотою (позитивна екоідентифікація) [1, с. 77, 88]. До компонентів екологічної свідомості автори відносять образ екологічної ситуації, образ типових рис члена екоспільноти (в очах суспільства), самообраз індивіда як члена екоспільноти (ступінь ідентифікації себе з певною екологічною спільнотою) [1, с. 85–86]. Отже, ми можемо інтерпретувати екологічну свідомість як інтегративне поняття, яке включає в себе як екологічне мислення, екологічну поведінку, екологічну мотивацію та відповідальність. Екологічна свідомість використовуватиметься як ключовий термін в екопсихологічних та екосоціальних дослідженнях. Однією із провідних теорій, яка відображає складові екологічного мислення є теорія сталого розвитку.

Рудоміно-Дусятська О. В. описуючи феномен територіальної поведінки, веде мову про соціальний контроль, де суб'єкт самостійно визначає можливості доступу інших людей на його первинну територію (матеріальне оточення людини, за яким вона визнає своє право на його облаштування) [10]. Під територіальною ідентифікацією ми розуміємо ототожнення людини себе з територіальною одиницею. Територіальна ідентифікація може відбуватися за певними критеріями: територіальним та територіально-мотиваційним. Територіальний критерій розподіляється за адміністративно-політичною ознакою (місто/село, область, регіон). Особистість може ототожнювати себе з адміністративно-територіальною одиницею,

в якій вона народилася або проживає (киянин (ка), львів'янин (ка)) або з цілим регіоном – наприклад, житель Донбасу. Другою ознакою виступає природно-географічна, згідно якої людина співвідносить себе з певною місцевістю (поліщук, подолянин, гуцул). Можливо припустити, що в процесі територіального самовизначення особистості первинним ідентифікуючим об'єктом є той, який несе для неї більше значення та цінність згідно системи її особистих поглядів та переконань. Подібність цінностей та значення стосовно певної території виступає критерієм об'єднання навколо неї певних соціальних груп, які можуть вступати у різні форми активної або пасивної взаємодії з цим простором і тим самим визначати себе як територіальна спільнота або локальна ідентичність. Варто більш детально зупинитися на критеріях територіальної ідентифікації особистості опираючись на теоретичний аналіз досліджень з цієї теми. Широкого дослідження у формуванні різноманіття локальних ідентичностей в Україні набув саме природно-географічний критерій.

Про вплив географічних чинників на формування психологічного підґрунтя функціонування українців згадував Землюк В., Кульчицький О., Рибчин І. Досліджуючи ідентичність українців Землюк В. одним із чинників її формування називає середовище проживання етносу, а саме географічний простір, ландшафт і клімат, флору, фауну, водойми тощо, тобто те, що ми могли би означити як екологічне середовище [4]. Варто зауважити, що любов до природи особливо притаманна українцям, тому ставала предметом багатьох досліджень, зокрема датованих серединою ХХ століття, коли активна урбанізація та технологічний розвиток зумовлював зміни в українській традиційній ідентичності, сконцентрованої навколо села з його патріархальними атрибутами та природотцентризмом. Такі дослідження відображені в працях Рибчина І. та Кульчицького О. Кульчицький О. вказує на те, що для певних груп, які проживають на спільній географічній території характерні подібні геопсихічні явища, які виступають для них об'єднувачим чинником [8].

Рибчин І. веде мову про психічне зараження (психічну інфекцію) геопсихічних реакцій на певні географічні ландшафти серед певної спільноти (спільне зворушення) [9, с. 9]. Тобто в інтерпретації Рибчина предметом цього зворушення є краса та унікальність природи. Аналізуючи вказані праці, можна дійти висновку, що природно-географічний чинник є невід'ємним у формуванні ідентичності тієї, чи іншої спільноти людей. Рибчин однією із соціально-психологічних характеристик жителів степу поряд з відчайдушністю (простір для пориву), відзначає схильність до меланхолії та наслідування

масових форм поведінки через одноманітність степових ландшафтів, які не дають можливості для вибору через відсутність порівняння. Натомість гірському населенню притаманний «настрій невгасимої юності та енергії». Тобто аналіз географічного чинника також може вказувати на глибинне підґрунтя у формуванні локальних ідентичностей через територіальну ідентифікацію в різних регіонах України, яке в перспективі може пояснювати подальшу екологічну обстановку, яка сформувалася у вказаних регіонах. Жителі лісостепу характеризуються як схильні до естетики та критичного мислення. Мешканцям полісся притаманна чуйність і обережність, через велику кількість лісів. Проте саме запас природного ресурсу може формувати у мешканців хибне враження їх безмежності (добування бурштину на півночі Полісся).

На роль прив'язаності до місця народження, любов до рідного краю вказує також і низка зарубіжних вчених, зокрема Devine-Wright, Castro P. [13; 13]. Fresque-Baxter J., Armitage D. досліджують як саме нематеріальні активи мешканців певного регіону можуть послугувати чинником ефективної адаптації до кліматичних змін. Серед означених авторами нематеріальних активів територіальної ідентичності, які можуть слугувати фасилітуючими чинниками до екологічної відповідальності можна виділити такі як прив'язка до місця, вкоріненість, естетична/експериментальна цінність [18]. Eakin H., R. Shelton, J. Siqueiros-Garcia L. на прикладі громад пов'язаних з водно-болотними угіддями Шочімілько в Мехіко досліджують трансформацію локальної ідентичності через екологічну втрату. За умови переживання територіальної приналежності як цінності локальна ідентичність може бути збережена за рахунок збереження самої території. Слабкі соціальні зв'язки, перекидання відповідальності за погану екологічну ситуацію веде до екологічної втрати і як наслідок втрати ідентичності [17]. Marshall N., Adger W. N., Benham C. наводять дані дослідження екологічного горя (рифової скорботи) на прикладі обезбарвлення коралів у Великому Бар'єрному Рифі, де ступінь рифового горя в місцевих мешканців значно вищий, ніж у туристів, які все ще вважають його естетично привабливим. Місцеві мешканці відчувають великий зв'язок з рифом і обезбарвлення коралів переживається ними як втрата власного благополуччя [21]. Mistry J., A. Berardi C. Tschirhart E. аналізуючи місцеві практики, які сприяють соціально-екологічній стійкості системи виділяють такі стратегії життєздатності системи як існування (раціональне забезпечення власних потреб), співіснування (здатність співіснувати з іншими ресурсозалежними спільнотами), ідеальна продуктивність (максимальне про-

дуктивне використання ресурсів, наприклад, безвідходне виробництво), гнучкість (взаємозаміна ресурсів), супротив (здатність справлятися з мінливим середовищем), адаптивність (здатність змінювати діяльність залежно від змін середовища) [22].

У більш широкій перспективі аналіз екологічного чинника на формування ментальності (ідентичності) українців проаналізували Львовичкіна А. М., Коломінський Н. І. Хоча автори звертають увагу на можливу довільність авторської інтерпретації взаємозв'язку особливостей ландшафту з соціально-психологічними характеристиками спільноти, яка там проживає, але зв'язок формування української ідентичності у тісній взаємодії з природою обґрунтовується багатьма чинниками як культурно обумовленими (мистецтво, фольклор) так і спробами наукового пояснення [7]. Роль природного чинника у формуванні української ментальності та ідентичності можна також пов'язати з повільними темпами індустріалізації та урбанізації України спричиненими історичними умовами її розвитку. Пересічний мешканець України тривалий час перебував у тісній взаємодії з природою, яку сприймав як щось сакральне. Поряд з тим парадоксальним є факт, як Україна в контексті такого ціннісного підґрунтя у ставленні до природи стрімко трансформувалася з однієї з найбагатшими ресурсами країни (водними зокрема) на зону з вкрай несприятливою екологічною обстановкою (і це не беручи до уваги Чорнобильську катастрофу). Так, Чабанюк О. М. та Боляк І.В. станом на 2019 рік наводять такі дані як кількість шкідливих викидів (80 кг на душу населення на рік), значні викиди підприємств (6,5 тон на 1 кв км на рік), проблеми з переробкою сміття (переробляється лише близько 6 % усього сміття), тривалість життя (українці в середньому живуть на 10 років менше, ніж європейці), підвищення температури на 2,9 С [12]. Найбільша кількість викидів припадає на південні та східні регіони України.

Територіальна та локальна ідентичності в екологічній сфері зазвичай розглядається дослідниками в контексті певних природоохоронних територій. В Україні налічується 5 біосферних заповідників, 19 природних заповідників та за різними даними від 49 до 55 природних парків. Особливістю природних парків є те, що в них дозволено безперешкодний доступ туристів та місцевого населення, яке там проживає. В контексті соціально-психологічних досліджень важливою є екологічна поведінка мешканців на природоохоронних територіях та ставлення до них. Якщо вести мову саме про територіальну ідентифікацію за територіально-мотиваційним критерієм, то розвиток екологічної свідомості можливий за умови того значення, яке набуває територіальна одиниця

для її жителів. Вона може виступати для них як *ресурс* (естетичний, економічний) і як *цінність*. Також можна припустити про існування соціальних груп людей, для яких територіальна ідентифікація має низький рівень когнітивного та афективного забарвлення і територія народження та проживання сприймається виключно як місце перебування з його функціональними складовими: робота, навчання тощо. Крім цього важливим є аспект побутової екологічної поведінки мешканців в межах природоохоронних територій, яку визначає або цінність самої території для особистості або її загальний рівень екологічної культури.

Варто почати з аналізу випадків екологічної поведінки мешканців території, яка виступає для них ресурсом. Davson N., Grogan K. досліджуючи низку екосистем Лаосу зазначають трансформацію чинників територіальної ідентифікації мешканців. Так, автори зазначають, що ідентифікація та цінності людей, які живуть навколо заповідних територій (Nam-Et-Phou Louey (NEPL)) швидко змінювалися через соціальні та економічні зміни. Вони тепер не ідентифікують себе як спільноти залежні від натурального господарства, а стали комерційними фермерами. Ліси перестали бути об'єднувачим фактором для людей, який носив сакральне та духовне значення (буддисти, анімісти), а більше розцінюються мешканцями як ресурс [17]. Тобто ми спостерігаємо руйнування певної форми територіальної ідентифікації, в центрі якої стояла ціннісна роль природи, натомість відбулася її трансформація в ресурсну роль. В даному випадку мова йде саме про природний ресурс території в екологічному контексті – сільське, рибне господарство, деревина, корисні копалини, коли якісь унікальні природні запаси території виступають в якості економічного ресурсу, який об'єднує навколо себе певні групи людей. Таку форму ідентифікації ми означимо як таку, де сама територія як об'єкт формування емоційних, ціннісних, духовних зв'язків із нею відіграє вторинну роль, первинним об'єднувачим чинником *виступає економічно-комерційна складова*. Такі спільнотні об'єднання можна означити «місцевий бізнес». Особливості природи і ландшафту для такої соціальної групи швидше виступають не цінністю, а цілю. Таку форму гуртування можна інтерпретувати як праобраз спільноти, яка мотивується лише матеріальним чинником і за його відсутності може припинити своє існування. Рівень екологічної самосвідомості в такого роду територіальної ідентичності не передбачає збереження ресурсів, а їх максимальне використання без урахування принципів сталого розвитку території та громади. Bonaiuto M, Carrus G., Martorella N., Bonnes M. представили дослідження одного з природоохорон-

них гірських районів Італії, де було виявлено досить сильно сформовану локальну ідентичність з високим ступенем прив'язки до цієї території (place attachment). Проте представники цієї ідентичності чинили значний супротив проти того, щоб ця територія отримала статус заповідної через значні обмеження на сільськогосподарську діяльність та туристичний бізнес [15]. Мешканці територій прилеглих до природоохоронних зон користуються своїм правом першочергово розпоряджатися природними ресурсами не задумуючись про наслідки та не дотримуючись стратегій життєздатності та відтворюваності ресурсів. Саме цим можна пояснити нелегальний видобуток корисних копалин, застосування руйнівних для чорнозему природних добрив, розприскування хімікатів від яких масово гинуть бджоли, інші тварини та птахи, що споживають хімічно оброблені рослини. Так, за даними звіту Державного заповідника «Подільські Товтри» ще за 2012 рік аграрна галузь значилась як найбільш руйнівна для екології регіону.

Hultman M., Pule P. припускають, що на даний момент домінує епоха антропоцену, що перешкоджає благополуччю планети і в центрі її стоїть екологічна маскуліність в основі якої лежить чоловіча ідентичність. Автори вводять поняття індустріальної маскуліності та маскуліності годувальника та ведуть мову про гегемонію такого типу маскуліності, яка є деструктивною та несе загрозу екологічній сфері, зокрема така гегемонія спостерігається і в сфері сільського господарства, яке має провідне економічне значення в багатьох країнах [20]. Вказану форму екологічної свідомості можна охарактеризувати як *деструктивну* в основі якої стоїть егоїстична ціннісна орієнтація стосовно використання природних ресурсів і віднести її до антропоцентричного типу. Прояви маскуліної ідентичності, які передбачають агресивну експлуатація природних ресурсів ми назвемо *жорсткою формою* впливу на екологію.

Проте експлуатація природних ресурсів може проходити і більш м'якими методами. Мова йде про рекреаційну діяльність в межах природоохоронних зон, яка наносить не такий деструктивний вплив на територію, ніж сільське господарство та промисловість. Проте, за прикладом природного парку «Подільські Товтри» та «Дністровський каньйон» місцеве населення у діяльності на цих територіях визнає пріоритет локальної ідентичності над національною, як такої, що має першочергове право розпоряджатися природними ресурсами (ми тут народилися – і це належить нам). Цим можна пояснити споживацьке ставлення до місцевості, а саме – незаконні вирубки прадавніх лісів, браконьєрство, привласнення території для незаконного будівництва

(с. Врублівці, Бакота Природний парк «Дністровський каньйон», Кам'янець-Подільська територіальна громада). Така форма екологічної свідомості є також проявом антропоцентричного типу свідомості, але є більш *помірно-деструктивною* з фемінними рисами – надати певну привабливість туристичному об'єкту, досягти його гармонізації з місцевістю.

Опираючись на приклади природоохоронних об'єктів або, навпаки, зон з екологічно забрудненістю, ми можемо спостерігати також високий рівень екологічної свідомості громадян. Проте – це переважно спонтанні громадські рухи з боку мешканців, які відносяться до території проживання більше як до цінності, ніж до ресурсу. Можемо припустити, що в очах туристів природоохоронна територія виступає в якості естетичної цінності поряд з тим, що деякі місцеві мешканці відчують глибоку вкоріненість та емоційну прив'язку до місця проживання та місця народження, екологічна зміна якого негативно відобразиться на їх локальній ідентичності. Приклад такого об'єднання виник в природному парку «Подільські Товтри» під назвою «Прибережні в горах» – де спільнота мешканців Кам'янець-Подільської ОТГ постійно влаштовує акції з прибирання сміття на території природного парку (лісах, парках, каньйонах) та пропагує їх в соціальних мережах. Метою таких рухів є популяризація екологічної культури та побутової екологічної поведінки з метою якомога ефективного збереження території. Можна також навести інший приклад формування спонтанних екологічних рухів, які спричиняються поганою екологічною ситуацією в регіоні. В такому випадку стоїть питання не просто пропагування екологічної культури як чинника збереження території, мова йде швидше про виживання території та її мешканців внаслідок надзвичайно високого рівня забруднення. Така поведінка спостерігалася в Маріуполі, де ініціативні громадяни займалися інтенсивним озелененням міста. Важливо те, що вони не змінювали місця проживання, а намагалися зберегти його, відчуваючи значні емоційні зв'язки зі своїм містом та регіоном. Таку форму екологічної свідомості можна охарактеризувати як *просвітницько-зберігаючу та таку*, яка належить до екоцентричного типу. Прикладом ефективною інтеграції громадських ініціатив з владою є Дунаєвецька та Золочівська ОТГ, де було налагоджено роботу сортувальної лінії. Як результат Дунаєвецька ОТГ позбулася 50 сміттєзвалищ. Попри такий позитивний досвід вказана форма екологічної поведінки радше є виключенням, ніж правилом.

Вказані форми екологічної поведінки мають вигляд локальних стратегій виживання місцевості, яку пропонує громада. Але їх можливо

охарактеризувати не лише як локальну ідентичність, спрямовану та фізичне оточення та первинну територію, але і як спільнотну ідентичність. Якщо виходити із визначення спільнотної ідентичності В.О. Васютинського як такої форми ідентичності, що зумовлюється потребою людини виходити за межі особистих соціальних контактів в яких вона перебуває постійно і долучатися до опосередкованої взаємодії з по-різному віддаленими від неї у просторі членами спільноти, можемо говорити про формування певної екологічної спільноти, метою якої виступає екологічна свідомість та її розвиток [2, с. 71]. Проте саме територіальна приналежність кожного з членів цієї спільноти може визначати особливості його екологічної поведінки та мотивації. Інструменти екологічної спільноти можуть сприяти розвитку екологічної свідомості в громаді, за умови набуття ширших інституціональних прав, а також більшого фінансування, як це показує зарубіжний досвід. Зокрема Berardi A., Mistry J., Tschirhart C. на прикладі захоплення прибережних зон Гвіанського щита досліджують, що інтеграція альтернативних громадських рухів корінного населення як представників локальної ідентичності та інших зацікавлених осіб може бути ефективними в забезпеченні життєздатності екосистеми Гвіанського щита за посередництва інститутів громадянського суспільства [14]. В Україні поки такі інститути мають доволі слабкий вплив, а екологічні рухи реалізуються в описаних вище спонтанних заходах просвітницько-популярного характеру.

Висновки. Отже, в результаті проведеного аналізу, нами було вказано на такі критерії територіальної ідентифікації як територіальний та територіально-мотиваційний. Серед територіальних критеріїв виділено політико-адміністративну та природно-географічну ознаки, первинність яких визначається цінністю для особистості. Розвиток екологічної свідомості залежить від територіально-мотиваційного критерію, а саме, яке значення набуває місцевість для мешканців, які на ній проживають – як цінність або як ресурс. Якщо первинним критерієм ідентифікації з регіоном виступає економічний інтерес можемо говорити про деструктивну форму екологічної свідомості, яка належить до антропоцентричного типу, а в її основі лежить матеріальна вигода від природних ресурсів. Представники економічно-орієнтованої локальної ідентичності не дотримуються принципів сталого розвитку та згубно впливають на екологічну ситуацію (агресивне сільське господарство, незаконне видобування природних копалин). Поряд з цим варто відзначити помірно-деструктивну форму екологічної свідомості, яка реалізовується в рекреаційній сфері. В основі антропоцентричного типу лежать маскуліні цінності

чоловічої ідентичності. На противагу антропоцентричній, екоцентрична спільнота в Україні не має достатньо сформованих інститутів громадянського суспільства. Представником екоцентричного типу свідомості характерні спонтанні екологічні рухи, особливості яких визначаються їх територіальною приналежністю та носять просвітницько-зберігаючий характер.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бацилева О. В., Пузь І. В. Навчально-методичний посібник з дисципліни прикладні аспекти психології. Вінниця. 2019. 195 с.
2. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти. Монографія. Київ. 2010. 120 с.
3. Екологічна психологія: хрестоматія. За ред. Ю. М. Швабля. Київ. Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ. 2018. 224 с.
4. Землюк В. Етнопсихологічні та етнополітичні особливості ідентичності українців. Наукові записки. Випуск 34. 2007. С. 93–110.
5. Салтовський О.І. Основи соціальної екології. Курс лекцій. Київ. 1997. 168 с.
6. Львовичкіна А. М. Основи екологічної психології. Навчальний посібник. Київ. 2004. 136 с.
7. Коломінський Н. Л., А. М. Львовичкіна. Екологія як чинник формування ментальності українців. Наукові праці МАУП. Київ. 2007. вип. 2 (16) С. 167–170.
8. Кульчицький О. Риси характерології українського народу. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. К. 1995. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/encysl/eui063.htm> (відвідано 20.07.2022).
9. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця. Мюнхен. 1966. 35 с.
10. Рудоміно-Дусятська О. В. Суб'єктно-діяльнісний підхід у рішенні психологічних проблем захисту довкілля. Режим доступу: http://ecopsy.com.ua/data/zbirki/2009_20_2/sb20_ch2_34.pdf (відвідано 31.07.2022).
11. Сучасні проблеми екологічної психології: життя середовище особисто-сті у психологічному вимірі: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції. За ред. Ю.М. Швалба. Київ. 2018. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 134 с.
12. Чабанюк О. М., Боляк І. В. Екологічні проблеми в Україні та напрями їх вирішення. Режим доступу: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/31-1.pdf> (відвідано 14. 09. 2022).
13. Bailey E, Devine-Wright P, Batel S. Understanding responses to a uk high-voltage powerline proposal: The role of place and project-based social representations. *Papers on Social Representations*, (2016), 25(1).
14. Berardi, A., Mistry, J., Tschirhart, C., Bignante, E., Davis, O., Haynes, L., (2015). Applying the system viability framework for cross-scalar governance of nested social-ecological systems in the Guiana Shield, South America. *Ecology and Society*, 20(3). doi: 10.5751/es-07865-200342
15. Bonaiuto M., Carrus G., Martorella H., Bonnes M. Local identity processes and environmental attitudes in land use changes: The case of natural protected areas. *Journal of Economic Psychology* 23 (2002), 631–653.
16. Castro P. A Dynamic View of Local Knowledge and Epistemic Bonds to Place: Implications for Senses of Place and the Governance of Biodiversity Conservation. *Changing Senses of place: Navigating Global Challenges*, (2021).
17. Davson N., Grogan K. , Martin A. Environmental justice research shows the importance of social feedbacks in ecosystem service trade-offs. *Ecology and Society* (2017) 22 (3). Doi: 10.5751/ES-09481-220312
18. Eakin, H., R. Shelton, J. Siqueiros-Garcia, L. Charli-Joseph, and D. Manuel-Navarrete. 2019. Loss and social-ecological transformation: pathways of change in Xochimilco, Mexico. *Ecology and Society* 24(3):15. <https://doi.org/10.5751/ES-11030-240315>
19. Fresque-Baxter, J. A., Armitage, D. (2012). Place identity and climate change adaptation: a synthesis and framework for understanding. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 3(3), 251–266. doi:10.1002/wcc.164. <https://doi.org/10.1002/wcc.164>
20. Hultman M., Pule P. Ecological masculinities: a response to societal crises of our time. *POPULATION*, (2020), 23(2). Doi: 10.19181/population.2020.23.2.6
21. Marshall, N., Adger, W. N., Benham, C., Brown, K., I Curnock, M., Gurney, G. G., Thiault, L. (2019). Reef Grief: investigating the relationship between place meanings and place change on the Great Barrier Reef, Australia. *Sustainability Science*, 14 579–587 (2019). doi:10.1007/s11625-019-00666-z
22. Mistry, J., A. Berardi, C. Tschirhart, E. Bignante, L. Haynes, R. Benjamin, G. Albert, R. Xavier, B. Robertson, O. Davis, D. Jafferally, and G. De Ville. 2016. Community owned solutions: identifying local best practices for social-ecological sustainability. *Ecology and Society* 21(2):42. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-08496-210242>

СЕКЦІЯ 9 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПЕРШОКУРСНИКІВ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ FEATURES OF THE MENTAL HEALTH OF FIRST-YEAR STUDENTS AT THE STAGE OF ADAPTION TO PROFESSIONAL EDUCATION UNDER MARTIAL LAW

У статті акцентується увага на важливості моніторингу стану психічного здоров'я вразливих груп населення під час воєнної агресії, оскільки саме наслідки війни здійснюють один з найзначніших впливів на психічне здоров'я особистості. Однією з груп ризику виступають здобувачі освіти, які розпочинають професійне навчання в умовах воєнного стану. Це, з одного боку, пов'язане з негативним впливом війни як психотравмівного чинника на особистість кожної людини, а з іншого – різкою зміною соціальної ситуації розвитку колишніх випускників закладів загальної середньої освіти та набуття ними нового соціального статусу студента, що викликає необхідність перебудови сформованого модусу адаптивної поведінки та вимагає для цього певного часу. На основі аналізу наявних досліджень з проблеми психічного здоров'я в умовах воєнного стану була визначена тактика наукової розвідки, внаслідок чого з метою скринінг-діагностики психічного здоров'я першокурсників на етапі адаптації до професійного навчання у сучасних реаліях України була створена анкета «Моє самопочуття», за основу якої обрано критерії, подані у Чотиривимірному опитувальнику для оцінки дистресу, депресії, тривоги та соматизації (The Four-Dimensional Symptom Questionnaire – 4DSQ). За результатами опитування серед порушень психічного здоров'я у першокурсників закладу вищої освіти після першого тижня професійного навчання превалювали симптоми дистресу (астенія, підвищене хвилювання, знижений настрій, неспокійний сон та напруження) та соматизації (головний біль), в окремих випадках – у поєднанні з окремими проявами тривоги (тривога/панічні атаки, страх зганьбитися перед іншими). Пішло за все відзначалася депресивна симптоматика. Проведене дослідження слід вважати пілотним, оскільки отримані результати вимагають перевірки більш надійними та валідними методами, але, разом з тим, можуть розглядатися як основа для подальшого поглибленого вивчення проблеми збереження і зміцнення психічного здоров'я першокурсників закладу вищої освіти під час професійного навчання в умовах воєнного стану.

Ключові слова: психічне здоров'я, першокурсники, професійне навчання, воєнний стан, скринінг-діагностика.

The article emphasizes the importance of monitoring the state of mental health of vulnerable population groups during military aggression, since the consequences of war have one of the most significant effects on the mental health of an individual. One of the risk groups is represented by the education seekers who start professional training under conditions of martial law. This, on the one hand, is connected with the negative impact of the war as a psycho-traumatic factor on the personality of each person, and on the other hand, with a sharp change in the social situation of the development of former graduates of general secondary education institutions and acquisition of a new social status of a student by them, which causes the need to rebuild the established modus operandi of adaptive behavior and requires a certain amount of time for this. Based on the analysis of existing studies on the problem of mental health under conditions of martial law, the tactics of scientific intelligence were determined, as a result of which the questionnaire "My well-being" was created for the purpose of screening-diagnostics of the mental health of first-year students at the stage of adaptation to professional training in the modern realities of Ukraine, which is based on the criteria presented in the Four-Dimensional Symptom Questionnaire for the assessment of distress, depression, anxiety, and somatization (The Four-Dimensional Symptom Questionnaire – 4DSQ). According to the results of the survey, the symptoms of distress (asthenia, increased excitement, low mood, restless sleep and tension) and somatization (headache) prevailed among the mental health disorders in first-year students of a higher education institution after the first week of professional training, in some cases - in combination with individual manifestations of anxiety (anxiety/panic attacks, fear of being embarrassed in front of others). Depressive symptoms were the least common. The conducted research should be considered a pilot study, since the obtained results require verification by more reliable and valid methods, but, at the same time, can be considered as a basis for further in-depth study of the problem of preserving and strengthening the mental health of first-year students of a higher education institution during professional training in under conditions of martial law.

Key words: mental health, first-year students, vocational training, martial law, screening diagnostics.

УДК 159.98:378-044.332"364"
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.49>

Афузова Г.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри спеціальної психології та медицини
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Найдьонова Г.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри спеціальної психології та медицини
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Кротенко В.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри спеціальної психології та медицини
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Сучасні реалії України в усіх сферах державного функціонування тісно взаємопов'язані з боротьбою нашої країни за свободу та

незалежність у воєнному протистоянні з країною-агресоркою, російською федерацією. Сфера освіти – не виняток. Здобувачі освіти,

які ухвалили рішення опанувати професійними знаннями, уміннями і навичками в українських закладах вищої освіти в умовах воєнного стану, на нашу думку, складають групу підвищеного ризику виникнення відхилень у психічному здоров'ї. По-перше, війна катастрофічно впливає на здоров'я та благополуччя націй, вона є прикладом травмивних подій, що виходять за рамки нормального людського досвіду (Ahmed N.; Murthy R.S., Lakshminarayana R.; Hobfoll, S. E., Spielberger, C. D., Breznitz, S., Figley, C., Folkman, S., Lepper-Green, B., Meichenbaum, D., Milgram, N. A., Sandler, I., Sarason, I., & van der Kolk, B. та ін.) та здатні «викликати психічну травму або пошкодження базових структур особистості, афективних і когнітивних систем на всіх рівнях, починаючи з фізіологічних механізмів та закінчуючи загальною картиною світу і образом Я» [2, с. 16]. По-друге, вступ до закладу вищої освіти передбачає різку зміну статусу персонального життя, що також потребує для особистості часу на соціально-психологічну адаптацію (Т. Алмазова, А. Андреева, Ю. Бохонкова, С. Гапонова, Н. Герасімова, Н. Жигайло, О. Кочерук, В. Острова, О. Прудська та ін.). Таким чином, наразі першокурсники закладів вищої освіти в Україні є однією з вразливих категорій населення, оскільки мають розпочинати професійне навчання під час воєнної агресії російської федерації.

Метою нашого дослідження була скринінг-діагностика стану психічного здоров'я здобувачів першого рівня вищої освіти по закінченню першого тижня професійного навчання. Аналіз наявних досліджень з проблеми психічного здоров'я в умовах воєнного стану дозволив визначити основний напрямок подальшої наукової розвідки. Так, представниці Всесвітньої організації охорони здоров'я та Лондонської школи гігієни і тропічної медицини R. Srinivasa Murthy та R. Lakshminarayana, досліджуючи наслідки війни для психічного здоров'я, відзначають, що воєнна агресія викликає зростання рівня захворюваності та розповсюдженості психічних розладів [5]. На основі метааналізу результатів досліджень впливу війни на психічне здоров'я мешканців Східного Середземномор'я дослідниці визначили, що провідними порушеннями при цьому відзначалися симптоми депресії (наприклад, понад 80% серед мешканців Камбоджі, 25% серед мешканців Шрі-Ланки), симптоми тривоги (наприклад, 72,2% серед мешканців Афганістану, 66,4% у мешканців Чечні), посттравматичний стресовий розлад (наприклад, 60% серед дорослих і 87% серед дітей в Іраку; 76,7% серед мешканців Ізраїлю), психологічний стрес/дистрес (наприклад, у 42,1% серед ліванських заручників війни), поведінкові та психосоматичні розлади у дітей (в середньому

37,5% батьків дітей з Палестини скаржилися на такі проблеми як агресивність, погіршення шкільної успішності, нічний енурез, кошмари) та дорослих (соматизація виявлена у 41% мешканців Шрі-Ланки, зловживання психоактивними речовинами – у 15% з них тощо) [5].

Ahmed N., яка досліджувала вплив новин про війну на психічне здоров'я, зазначає, що наслідком постійного моніторингу такої інформації може бути посилення почуття страху, неспокою, невпевненості, що є підґрунтям для підвищення рівня тривоги. До того ж, погані новини можуть спровокувати «застій» негативного мислення та призвести до виникнення почуття нескінченності лиха. Як зазначає дослідниця, не обов'язково пережити певні страждання особисто – спостереження за стражданнями інших у засобах масової інформації чи у соціальних мережах також може завдати нестерпного болю, оскільки людина, яка сприймає інформацію про особисту трагедію іншої людини, переживає з нею тісніший зв'язок, ніж із сухою статистикою жертв, а це ще більше посилює емпатію [3].

Група американських експертів (Hobfoll S. E., Spielberger C. D., Breznitz S., Figley C., Folkman S., Lepper-Green B., Meichenbaum D., Milgram N. A., Sandler I., Sarason I. & van der Kolk, B.) працювала над розробкою рекомендацій для державних політиків, фахівців у сфері психічного здоров'я та осіб, які безпосередньо постраждали від стресу, в результаті чого оприлюднила ряд поширених стресових реакцій у відповідь на переживання воєнних дій: 1) почуття провини за певні дії чи бездіяльність; 2) сором за якусь невдачу; 3) надмірне вживання алкоголю або наркотиків; 4) неконтрольований або частий плач та інші екстремальні реакції на стресові події, які можуть, як правило, виявлятися спокійніше; 5) проблеми зі сном (сонливість або безсоння); 6) депресія, тривога та гнів; 7) фізичні захворювання, пов'язані зі стресом (наприклад, головні болі, шлунково-кишкові розлади, біль у верхній і нижній частині спини, астенія, зниження опірності організму до патогенних впливів); 8) нездатність забути сцени жаху війни; 9) труднощі з концентрацією уваги або надмірно зосереджена увага на симптомах дистресу, а також на його можливих причинах та наслідках замість його подолання; 10) нехарактерна соціальна ізоляція; 11) притуплення емоцій; і 12) суїцидальні думки і плани [4].

За оцінками ВООЗ, у ситуаціях збройних конфліктів у всьому світі 10% людей, які пережили травматичні події, матимуть серйозні проблеми з психічним здоров'ям, а ще у 10% розвинесться поведінка, яка перешкоджатиме їх здатності ефективно функціонувати. Найбільш поширеними станами визнаються депресія, тривога та психосоматичні

проблеми, такі як безсоння або біль у спині та животі [7].

Відповідно до результатів аналізу наявних досліджень з проблеми психічного здоров'я в умовах воєнного стану, для скринінг-діагностики стану психічного здоров'я першокурсників закладу вищої освіти на етапі адаптації до професійного навчання була розроблена анкета «Мое самопочуття». Основою цієї анкети стали критерії, подані у Чотиривимірному опитувальнику для оцінки дистресу, депресії, тривоги та соматизації (The Four-Dimensional Symptom Questionnaire – 4DSQ) [1, с. 53–55]. Цей опитувальник був спеціально розроблений голландськими фахівцями на чолі з В. Terluin для поділу клінічних проявів дистресу та соматизації, а також проявів депресії та тривоги в умовах первинної ланки охорони здоров'я. Опитувальник 4DSQ заснований на дослідженні клінічних характеристик пацієнтів з т.з. «нервовим зривом» («перенапруженням»/«перевантаженням»), що виявляється в загальній практиці. Даний термін (діагноз) використовується голландськими лікарями загальної практики для позначення синдрому, який пов'язаний з надмірним життєвим стресом, вираженим у такому ступені, що пацієнт більше не може з ним справлятися. В. Terluin та його колеги з'ясували, що у пацієнтів з т.з. «нервовим зривом» зазвичай спостерігається неспецифічний синдром, який отримав від дослідників назву «дистрес». При цьому більша частина проявів цього синдрому може бути описана всього чотирма симптомами: дистрес, депресія, тривога і соматизація [6].

Як відзначають автори опитувальника 4DSQ, легкі дистрес-стани, які не сильно порушують нормальне соціальне функціонування, можна вважати частиною нормального щоденного життя. Однак важкі дистрес-стани (як при т.з. «нервовому зриві») примушують пацієнта здаватися і відмовлятися від основних соціальних ролей, особливо від професійної ролі. Відповідно, голландські фахівці концептуалізують дистрес як прямий прояв зусиль, які люди повинні докласти для підтримки свого психо-соціального гомеостазу та соціального функціонування, коли вони стикаються з важким життєвим стресом. Особливістю опитувальника 4DSQ є його здатність відрізнити загальний дистрес від депресії, тривоги та соматизації, що передбачає різницю між «нормальними» і «патологічними» реакціями на стрес [6].

Клінічними проявами соматизації в анкеті «Мое самопочуття» були визначені запаморочення, головний біль, болі в інших органах/частинах тіла, підвищена пітливість, прискорене серцебиття, затуманений зір/ «мушки» перед очима, відчуття нестачі повітря, відчуття здуття живота, нудота/блювання, поколювання/оніміння у пальцях/кінцівках, розлад

шлунку (закрепи чи діарея), тиск у грудній ділянці [1, с. 53–55].

В якості клінічних проявів тривоги в анкеті були зазначені безпідставний страх, тремтіння в присутності інших людей, тривога/панічні атаки, прагнення уникати поїздки на громадському транспорті, острах зганьбитися перед іншими, незрозуміла небезпека, прагнення уникати певних місць, які лякали; потреба по кілька разів на день повторювати одні і ті самі дії [1, с. 53–55].

3-поміж проявів дистресу, поданих у Чотиривимірному опитувальнику для оцінки дистресу, депресії, тривоги та соматизації (4DSQ), до анкети «Мое самопочуття» були внесені поганий/пригнічений настрій, сум/журба, неспокійний сон, байдужість до всього, напруження, роздратованість, брак сил щось робити, відсутність інтересу до оточуючих і оточуючого; почуття того, що людина більше не справляється; почуття того, що людина не може більше впоратися з ситуацією, яка склалася; погіршення мислення, уваги, пам'яті; підвищене хвилювання; спогади/думки про щось, що засмучувало; «застрягання» у неприємних думках про подію/події, що засмучує(-ють) [1, с. 53–55].

Клінічні прояви депресії в анкеті, яка була запропонована першокурсникам закладу вищої освіти після тижня професійного навчання, були представлені висловами «будь-що втратило сенс», «життя нічого не варте», «більше нічого не приносить задоволення», «перебуваєте у безвихідному становищі», «часто думаєте про смерть» [1, с. 53–55].

Кожен пункт анкети («соматизація», «тривога», «дистрес», «депресія») також передбачав варіант відповіді «нічого з перерахованого», а також «інше» (з можливістю зазначити власну відповідь). Респонденти мали можливість обрати декілька варіантів із запропонованих.

Окрім симптомів порушень психічного здоров'я, анкета «Мое самопочуття» містила питання «Ви вважаєте, що те, що Ви відчуваєте/переживаєте протягом останнього тижня, **більшою мірою** пов'язане з...», на яке було запропоновано ряд варіантів: «Вашим навчанням», «Вашими рідними», «Вашими друзями», «Вашими хлопцем/дівчиною», «ситуацією у країні», «ні з чим з перерахованого», «інше».

В анкетуванні взяла участь 71 першокурсник одного із столичних закладів вищої освіти.

За результатами анкетування було визначено, що превалюючим клінічним проявом соматизації у здобувачів першого рівня вищої освіти виявився головний біль (у 53,5% опитаних), на другому місці – прискорене серцебиття (у 22,5% першокурсників). Третина респондентів (32,4%) не відзначають у себе проявів погіршення соматичного функціонування (рис. 1).



Рис. 1. Результати опитування першокурсників ЗВО за критерієм «Соматизація» (%)

Критерій «тривога» у рівних значеннях був представлений виборами першокурсників «тривога/панічні атаки» та «страх зганьбитися перед іншими людьми» (по 28,2% відповідно), друге місце серед запропонованих в анкеті симптомів посів безпідставний страх (25,4%). Трохи більше третини опитаних (39,4%) не відзначили у себе жодного з перерахованих проявів тривоги (рис. 2).

Серед клінічних показників, які відповідно до змісту Чотиривимірного опитувальника для оцінки дистресу, депресії, тривоги та соматизації (4DSQ) характеризують дистрес, майже половина респондентів відзначили «брак сил щось робити» (47,9%), більше третини опитаних відчували підвищене хвилювання (39,4%), поганий/пригнічений настрій (35,2%), третина першокурсників в якості скарг обрали неспокійний сон (32,4%), напруження (31%). Тільки 12,7% студентів не відзначили у себе жодного

з перерахованих проявів дистресу (рис. 3).

Як з'ясувалося в результаті опитування, найменш вираженими у здобувачів першого рівня вищої освіти виявилися клінічні симптоми депресії. Так, 80,3% респондентів не відзначили у себе ніяких депресивних проявів із запропонованих (рис. 4).

Контрольне питання, яке стосувалося визначення суб'єктивних причин зазначених у відповідях особливостей самопочуття («Ви вважаєте, що те, що Ви відчуваєте/переживаєте протягом останнього тижня, більшою мірою пов'язане з...»), продемонструвало, що більша половина першокурсників закладу вищої освіти пов'язують погіршення психічного здоров'я з навчанням та ситуацією у країні (52,1% та 66,2% відповідно).

Показовими, на нашу думку, були поодинокі «вільні» відповіді по типу «будь що втратило сенс ще 24 лютого», «із поширенням ковіду», що опо-



Рис. 2. Результати опитування першокурсників ЗВО за критерієм «Тривога» (%)



Рис. 3. Результати опитування першокурсників ЗВО за критерієм «Дистрес» (%)

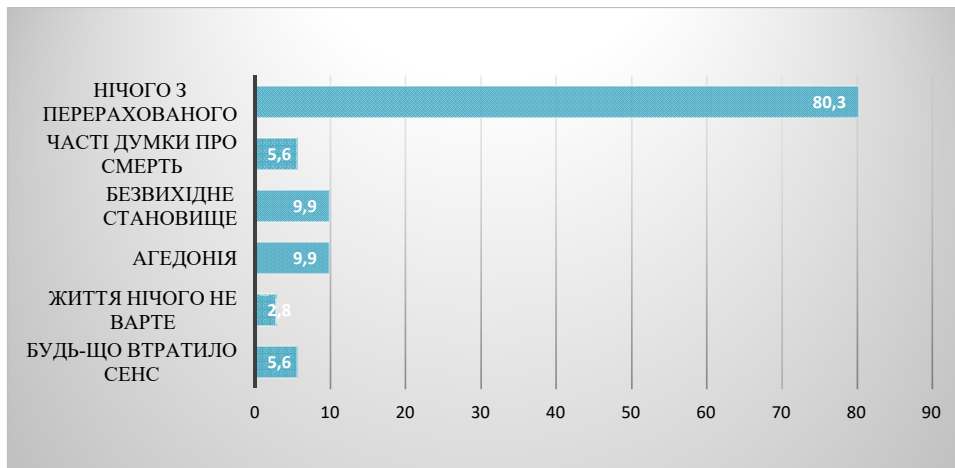


Рис. 4. Результати опитування першокурсників ЗВО за критерієм «Депресія» (%)

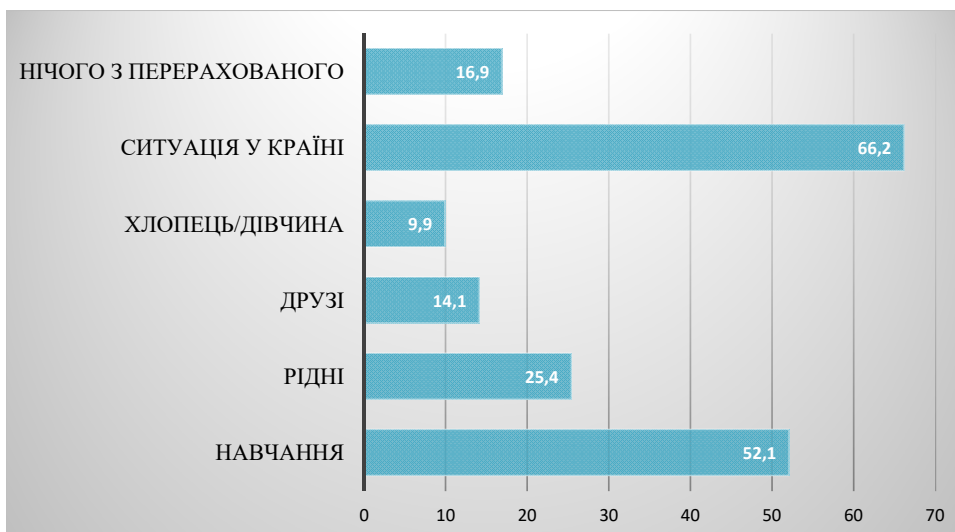


Рис. 5. Результати опитування першокурсників ЗВО щодо причин відхилень у психічному здоров'ї (%)

середковано демонструє, як ми вважаємо, страх перед майбутнім і загрозою здоров'ю та життю.

Таким чином, підбиваючи підсумки проведеної скринінг-діагностики психічного здоров'я першокурсників на етапі адаптації до професійного навчання у сучасних реаліях України, можна констатувати, що практично за відсутності депресивної симптоматики серед відхилень психічного здоров'я зазначеної категорії осіб провідне місце займають симптоми дистресу (астенія, підвищене хвилювання, знижений настрій, неспокійний сон та напруження) та соматизації (головний біль), які в окремих випадках поєднуються з проявами тривоги (тривога/панічні атаки, острах зганьбитися перед іншими).

Водночас слід відзначити, що результати, отримані у ході опитування здобувачів першого рівня вищої освіти після першого тижня професійного навчання щодо стану їх психічного здоров'я, потребують уточнення та об'єктивізації з допомогою більш надійних, валідних і верифікованих методів дослідження. Ми розглядаємо їх як базу для подальшого поглибленого вивчення проблеми збереження і зміцнення психічного здоров'я першокурсників закладу вищої освіти під час професійного навчання в умовах воєнного стану.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Практична психосоматика: тривога / за заг. ред. О.О. Чабана, О.О. Хаустової. Київ: Видавничий дім Медкнига, 2022. 144 с.

2. Улько Н. М. Психоедукція як чинник соціально-психологічної реабілітації. *Соціально-професійна мобільність в умовах сучасної освіти: матеріали Міжнар. конф.*, 5 груд. 2016 р. Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. С. 15–18.

3. Ahmed N. News of war can impact your mental health—here's how to cope. URL: <https://theconversation.com/news-of-war-can-impact-your-mental-health-heres-how-to-cope-178734> (Last accessed: 26.09.2022).

4. Hobfoll, S. E., Spielberger, C. D., Breznitz, S., Figley, C., Folkman, S., Lepper-Green, B., Meichenbaum, D., Milgram, N. A., Sandler, I., Sarason, I., & van der Kolk, B. War-related stress: Addressing the stress of war and other traumatic events. *American Psychologist*. 1991. Vol. 46, № 8. P. 848–855. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.848>

5. Murthy R.S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry : official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*. 2006. Vol. 5, № 1. P. 25–30. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/> (Last accessed: 20.09.2022).

6. Terluin, B., van Marwijk, H. W., Adèr, H. J., de Vet, H. C., Penninx, B. W., Hermens, M. L., van Boeijen, C. A., van Balkom, A. J., van der Klink, J. J., & Stalman, W. A. The Four-Dimensional Symptom Questionnaire (4DSQ): a validation study of a multidimensional self-report questionnaire to assess distress, depression, anxiety and somatization. *BMC psychiatry*. 2006. Vol. 6, № 34. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-6-34>

7. World Health Organization. World health report 2001 – Mental health: new understanding, new hope. Geneva: Switzerland; 2001. [Google Scholar]

ПЕРША ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ PSYCHOLOGICAL FIRST AID IN EXTREME SITUATIONS

У статті надано характеристику екстремальних станів, які виникають у людей, що переживають надзвичайні та небезпечні ситуації. Автором розглянуто різновид кризових станів, їх ознак та представлено експрес-методи надання першої психологічної допомоги потерпілим в екстремальних ситуаціях. В сучасних умовах воєнного стану в Україні навичкам психологічної допомоги мають бути навчені всі громадяни, зокрема ті, які виконують професійні завдання в ситуаціях підвищеного ризику. Алгоритми психологічних дій є простими й важливими для здоров'я та життя потерпілих. Вчасне надання психологічної допомоги в ситуаціях гострих стресових реакцій на надскладні умови допомагає людині пом'якшити або й зовсім уникнути складних постстресових наслідків: гострого стресового розладу, посттравматичного стресового розладу, дезадаптації, депресії тощо. **Методи дослідження:** теоретичний аналіз, синтез, спостереження, бесіда, інтерв'ю. В статті представлено досвід ізраїльських та українських вчених, які безпосередньо тренували військовослужбовців та поліцейських – готували їх до дій в екстремальних ситуаціях. Метою статті є донесення інформації до широкого кола читачів, які за сучасних умов перебування в ситуації воєнного стану повинні вміти надавати психологічну допомогу іншим та здійснювати самопоміччя. **Результати дослідження.** Читачі мають можливість ознайомитися із алгоритмом надання першої психологічної допомоги потерпілим у стані паніки, агресії, істерики, воєнного шоку, ступору, тремління, невротичного збудження, страху, афекту. **Висновок.** Важливими є знання про механізм дії вегетативної нервової системи, дія якої в різних стресових станах людини відрізняється, що й впливає на симптоми виникнення гострої стресової реакції. Навчання вмінню диференціювати вплив вегетативної нервової системи на організм людини, засвоєння навичок саморегуляції роботи її симпатичного і парасимпатичного відділів можуть спасти людині життя. У статті надано перевірені на практиці алгоритми дій, які допомагають стабілізувати дисфункціональні стани потерпілого.

Ключові слова: екстремальна ситуація, екстремальний стан, стресостійкість, вегетативна нервова система, гостра стресова реакція, перша психологічна допомога.

The article provides a description of extreme conditions that occur in people who experience emergency situations. The author considered a variety of crisis situations and express methods of providing psychological first aid. People who perform professional tasks in extreme situations should be trained in the skills of psychological assistance. Algorithms of psychological actions are simple and important for the health and life of victims. Timely provision of psychological assistance in situations of acute stress reactions to extremely difficult life conditions helps a person to mitigate or even avoid complex post-stress consequences: acute stress disorder, post-traumatic stress disorder, maladaptation, depression, etc. **Research methods:** theoretical analysis, synthesis, observation, conversation, interview. The article presents the experience of Israeli and Ukrainian scientists who directly trained military personnel and police officers. The purpose of the article is to convey information to a wide range of readers who, under the modern conditions of being in a state of war, should be able to provide psychological assistance to others and perform self-help. Readers have the opportunity to familiarize themselves with the algorithm for providing psychological first aid to victims in a state of panic, aggression, hysteria, war shock, stupor, tremors, neurotic excitement, fear, and affect. **Research results.** It is important to know about the mechanism of action of the autonomic nervous system, the action of which differs in different stressful states of a person, which affects the symptoms of acute stress disorder. **Conclusion.** Learning the ability to differentiate the influence of the autonomic nervous system on the human body, mastering the skills of self-regulation of the work of its sympathetic and parasympathetic departments can save a person's life. The article provides a proven algorithm of actions that help stabilize the victim's extreme conditions.

Key words: extreme situation, extreme condition, stress resistance, autonomic nervous system, acute stress reaction, psychological first aid.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.50>

Когут О.О.

д. психол. н., доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін
Криворізький навчально-науковий інститут Донецького державного університету внутрішніх справ

Вступ. Актуальність. Працівники екстремальних видів професій найчастіше піддаються впливу потужних стрес-факторів, тому стан їхньої функціональної готовності до виконання професійних завдань залежить від психологічної підготовленості до дій в надзвичайних ситуаціях. Екстремальні умови праці представляють собою зовнішні показники сили впливу стрес-факторів на особистість: переохолодження організму в холодну пору року, виснаження в засушливих погодних умовах, невизначеність ситуації у воєнний час, надмірний ритм виконання завдань з браком часу тощо. Психологічний стан готовності до виконання професійних обов'язків професіо-

налів у надзвичайних та небезпечних ситуаціях відображає внутрішні показники їхніх реакцій на зовнішні стрес-фактори та результати виконання поставлених завдань. Знання закономірностей впливу екстремальних ситуацій на психофізіологію людини сучасних теоретиків та практиків дозволяють нам визначити алгоритм дій в наданні першої психологічної допомоги на початкових етапах реакції особистості на стресову подію. Алгоритми надання першої психологічної допомоги в екстремальних ситуаціях є сьогодні важливими для всіх, хто переживає воєнну кризу в Україні.

Мета: здійснити теоретичний аналіз проблеми надання першої психологічної допомоги

потерпілим в екстремальних ситуаціях зарубіжних та вітчизняних науковців. **Завдання:** узагальнити теоретико-дослідницьку та емпіричні наукову інформацію щодо дій в екстремальних ситуаціях; надати алгоритми дій першої психологічної допомоги потерпілим в екстремальних ситуаціях. **Методи дослідження:** теоретичний аналіз та синтез інформації для дослідження теми, спостереження за потерпілими в екстремальних ситуаціях, бесіда з постраждалими від надзвичайних подій (військовослужбовцями), інтерв'ю з психологами, які працюють в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу. Аналіз готовності осіб екстремальних професій до виконання службових обов'язків у небезпечних та надзвичайних умовах праці, як правило, розпочинають з зовнішніх та внутрішніх показників й завершують результатами виконаної роботи. Зовнішні шкідливі умови праці поділяються на чотири ступені, відповідно закону України № 528 від 27.12.2001 «Про охорону праці». Лише четвертий ступінь називають небезпечним або екстремальним – умови праці, які створюють загрозу для життя, високий ризик виникнення важких форм гострих професійних уражень. Отже, екстремальні умови та ситуації загрожують життю та здоров'ю людини; несприятливі та складні, набули особливої значимості для окремої людини чи групи осіб, незвичні, екстраординарні. Екстремальні ситуації прийнято поділяти на регламентовані, нерегламентовані, штатні, нештатні, планові, ситуаційні. Екстремальні ситуації також класифікують як ті, що спричинені надзвичайними умовами (стихійне лихо, землетрус, цунамі, паводки тощо); життєві, повсякденні (побутові конфлікти із застосуванням насилля, пожежа тощо); пов'язані з потенційно небезпечними видами хобі (парашютизм, дайвінг, сьорфінг тощо); службові – зумовлені виконанням надскладних професійних завдань (затримання озброєних злочинців, служба на війні – обстріл градами, вибух міни тощо) [1, с. 49].

Екстремальні ситуації породжують екстремум-стани – підвищену тривожність та емоційну напруженість. В уніфікованому українському клінічному протоколі первинної, вторинної та третинної медичної допомоги висококваліфіковані фахівці відповідно протоколу МКХ-10 виокремили наслідки переживання симптомів гострої реакції на стрес (F43.0). Готовність адекватно реагувати в екстремальній ситуації є суб'єктивним переживанням реальності й залежить від рівня стресостійкості та підготовленості особистості.

Екстремальні ситуації супроводжує стан невизначеності – це стан, в якому неможливо оцінити ймовірність потенційних результатів: фактори нові й складні, важко визначити релевантну інформацію. Функціональний стан

готовності до надання першої психологічної допомоги в екстремальних ситуаціях, до виконання службових завдань визначається рівнем стресостійкості особистості, наявністю ресурсів, відповідних навичок, його називають станом оперативного спокою. Готовність діяти – станом адекватної мобілізації, він представлений першим етапом подолання стресу, за Г. Сельє [1, с. 51]. Вчений виокремив три стадії стресу: мобілізація внутрішніх сил на подолання стресу, адаптація до стресової ситуації, вихід із стресової ситуації або виснаження організму за умов неадекватної реакції на стрес. Якщо екстремальна ситуація викликає такий рівень перенапруження та навантаження, який перевищує актуальні можливості, ресурси людини у подоланні цієї ситуації, його називають станом динамічного неузгодження.

Вплив екстремальних подій на здоров'я людини може бути руйнівним, його частіше всього описують в термінах концепції психоаналізу як психічну травму. Відомий сучасний німецький психотерапевт Мартін Штраубе зазначив, що травма є наслідком сильного стресу. Травма внаслідок переживання екстремальних ситуацій оживляє архаїчні захисти, які продукують такі психопатологічні симптоми, як тривогу відокремленості, регресивний стан «переляканої дитини», дисоціацію, розщеплювання, хворобливу поведінку. Психіка травмованої людини зациклюється і утворює адреналінове коло, в якому травматична ситуація викликає страх, безпомічність, неконструктивні інтерпретації, які знов таки приводять до травматизації, що загалом має гормональне підкріплення, за рамки якого потерпілій особі важко вийти. Щоб уникнути ускладнення симптоматики небезпечних подій військових, поліцейських, психологів навчають надавати першу психологічну допомогу постраждалим в екстремальних ситуаціях [2, с. 119]. За для цього необхідно навчитися диференціювати різноманітні гострі реакції на екстремальний стрес: паніка, істерика, воєнний шок, шок, ступор, агресія, плач, невротичне тремтіння, психомоторне збудження, страх, стан афекту, тривожність.

Екстремальний стан, за Леонід Китаєв-Смиком, – це межа між нормою і хворобливим станом, в якому немає терпіння відчувати й переживати стресогенні зовнішні фактори. Переживаючи екстремальний стан, людина втрачає самоконтроль, є безпорадною, тож надаючи першу психологічну допомогу постраждалим в екстремальних ситуаціях слід допомогти повернути їй контроль над станом тимчасового динамічного неузгодження. Відомо, що вчений Мартін Селігман, який відкрив феномен набутої безпорадності, описав його як такий, в якому індивід не робить спроб для поліпшення свого стану: не намагається

уникнути негативних стимулів або отримати позитивні, хоча має таку можливість. Стан безпорадності утворюється як в екстремальних ситуаціях одноразового впливу стрес-фактору, так і в хронічних, часто повторюваних ситуаціях. Безпорадність з'являється після декількох невдалих спроб впливати на негативні обставини або уникнути їх і характеризується пасивністю, відмовою від дії, небажанням змінювати вороже середовище або уникати його, навіть коли з'являється така можливість. Стан безпорадності супроводжується втратою почуття свободи і контролю, зневірою в собі та в можливостях щось змінити, пригніченістю, депресією і навіть прискоренням настання смерті. Тож, повернення віри у себе постраждалому завдяки навчання елементарним навичкам самоконтролю є важливим у процесі надання першої психологічної допомоги [3, с. 179].

Для діагностики наслідків стресу та надання психологічної допомоги слід враховувати часові інтервали перебування пацієнта в травматичному стані. Тож, перше, на що необхідно зважати – тривалість перебування в екстремальному стані. Гостра реакція на стрес триває до 3–4 днів. Перша психологічна допомога в екстремальній ситуації призначена для пом'якшення симптомів гострої стресової реакції на важкі стрес-фактори і є ефективною в найближчий час отримання психологічної травми: від 1 хв. до 24 годин. Гостра реакція на стрес (F43.0) – тимчасовий розлад, який стихає через кілька годин або 3–4 днів, відповідно уніфікованого українського протоколу. Її, як правило, навчають надавати осіб, причетних до екстремальних видів праці – поліцейських, військовослужбовців, пожежників, психологів, медиків та ін.

Психологи надають першу психологічну допомогу на полі бою солдатам, які переживають екстремальний стан, що болісно переживається, дезорієнтує їх. Це болісні стани, які перетнули поріг терпимості та спонукають до тимчасової втрати самоконтролю поведінки та психофізіологічних реакцій солдатом. Контроль над організмом постраждалого потерпає від дисфункції вегетативної нервової системи, адже її два відділи працюють не в злагодженому режимі – «мобілізація-імобілізація», а в режимі «мобілізація-мобілізація-імобілізація». Тривала напруженість військових на полі бою, гіперактивність, відчуття страху спонукають до гіперактивації симпатичної нервової системи військових, яка посилено виробляє адреналін, щоб вони могли справитися із стресом. Завищений рівень адреналіну в крові уповільнює роботу парасимпатичної нервової системи та руйнує організм. Симптоми після стресової реакції слід розділити відповідно активації симпатичної чи парасимпатичної

вегетативної нервової системи, що допомагає у стабілізації нормативного психофізіологічного стану. Нормативним станом є злагоджена робота обох відділів вегетативної нервової системи: мобілізація симпатичної нервової системи, потім імобілізація парасимпатичної нервової системи і так по-колу. За умов втручання стрес-фактора в організмі людини можливими є такі порушення: гіперактивація симпатичної нервової системи та гіпофункція парасимпатичної нервової системи (істерія, тремор, паніка, панічні атаки); навпаки – гіперактивація парасимпатичної нервової системи і недостатня активація симпатичної нервової системи (ступор, шок, емоційне застигання, застрігання на негативних емоціях, що пов'язані з незавершеною ситуацією).

В екстремальних ситуаціях кора головного мозку перестає функціонувати у злагодженому режимі: права півкуля головного мозку надмірно емоціонує, а ліва – завмирає. В нормальному стані між емоційною і раціональною частинами головного мозку функціонує ало-статична рівновага, яка впливає на врівноважену роботу обох частин вегетативної нервової системи – парасимпатичної і симпатичної. В екстремальному стані є можливими як стан гіперзбудження (переважає робота симпатичної нервової системи) так і стан заторможеної роботи парасимпатичної нервової системи). В нормальному стані робота обох відділів вегетативної нервової системи є узгодженою: за мобілізацією функціонує імобілізація, і так по колу.

Щоб навчитися опановувати екстремальні стани необхідно засвоїти навички, які опираються на відпрацьований алгоритм дій в різних травматичних ситуаціях. Слід пам'ятати, що першим кроком надання першої психологічної допомоги є контакт, який буде відрізнятися відповідно екстремального стану. Через правильно встановлений контакт легше надавати психологічну допомогу. Гостра стресова реакція відрізняється емоційною перенасиченістю, тож апелювати необхідно до когнітивної частини мозку. Екстремальне втручання включає відповідні алгоритми психологічної інтервенції, наприклад такі, як от:

1) *Встановити контакт* – сфокусувати постраждалого на зв'язок із собою – «Ти не один, я з тобою», адже переляк сприяє відчуттю самотності (один на один із смертю); від 10 до 30% військовослужбовців переживають симптоми військового шоку (регресу); за виникнення кататонічного шоку необхідно переконатися чи реагує потерпілий на зовнішній світ – «Ти мене бачиш? Ти мене чуєш?».

2) *Вгамувати бурю емоцій* – вивести потерпілого з мертвої точки: зосередити увагу на імені потерпілого; дієвими в цей час є короткі та прості запитання, наприклад : «Як тебе

звати?», «Скільки ти часу тут знаходишся?», «Ти хочеш зателефонувати близьким?»; рівномірно підходити разом із потерпілим.

3) *Активізувати самоконтроль та вивести потерпілого із стану безпорадності*, ступору – дати конкретні завдання: «Встань, веди мене за собою», «Порахуй людей у бомбосховищі», «Допоможи близьким», «Допоможи мені дістатися того боку вулиці», що має певний меседж «Ти контролюєш ситуацію», «Ти не жертва, ти переміг, ти вижив»; біженців необхідно організувати, пояснити, що вони можуть бути корисними для інших людей; потрусити – застосувати методи «Тре», якщо постраждалий переживає четверту фазу стресу «вивільнення тіла від перенапруження»; нормалізувати дихання, зменшити тахікардію, серцебиття; активізувати парасимпатичний відділ вегетативної нервової системи або симпатичний (відповідно симптомів); заземлити потерпілого (активізувати органи чуттів).

4) *Зменшити травматичну інтерпретацію*: показати людині, що небезпечна ситуація закінчилася; реконструювати події, щоб вивести із заплутаності, відновити логічну послідовність цих подій; перевірити факти за допомогою простих запитань: «Опиши, що відбулося», «Куди ти йшов?», «Що було далі?».

Перша психологічна допомога надається з метою зменшення гострої стресової симптоматики в екстремальній ситуації шляхом стабілізації стану. В процесі виконання службових завдань біля кожного військовослужбовця чи поліцейського не прикріпиш психолога, але засвоїти звичайні алгоритми дій у екстремальних ситуаціях під силу кожному. Для цього, насамперед, спеціалісти рекомендують навчитися визначати характер гострого стану, інтенсивність та адекватність ситуації. Людмила Царенко зазначає, що страх по-різному впливає на людей в небезпечній ситуації, викликаючи побоювання, схвильованість, паніку, сковує рухи, заважає адекватно реагувати [4, с. 60]. Саме адекватність чи неадекватність реакцій людини на екстремальну ситуацію визначає чи необхідно застосовувати першу психологічну допомогу. Адекватною є реакція, за якої людина не втрачає орієнтації у просторі і часі, в подіях, що відбуваються, чітко відображає те, що спостерігала й при цьому не переживає екстремального стану. Щоб зрозуміти, що постраждалий адекватно відображає екстремальну ситуацію необхідно задати прості питання: «Хто ви?», «Що тут відбулося?», «Як вас звати?», «Що Ви тут робите?», «Як я можу вам допомогти?» і при цьому переконатися, що відповіді цілковито реалістично відповідають кризовій ситуації, що склалася, а людина при цьому знаходиться в конгруентному стані, коли її описує, логічна послідовність описуваних подій не порушена.

Якщо ви переконалися, що людина знаходиться в небезпечному для неї стані необхідно діяти чітко і послідовно, дотримуючись необхідних алгоритмів надання першої психологічної допомоги. При цьому слід переконатися, що ви знаходитесь у безпечному місці та в ресурсному стані. Забороняється недооцінювати ситуацію, давати неправдиві обіцянки, говорити неправду, давати поради щодо вирішення проблеми, зосереджувати увагу на емоціях – «Як ти себе почуваєш?», не застосовувати частку «не» – не бійся, не кричи Людмила Царенко пропонує наступний алгоритм дій: визначити симптоми – заспокоїти – допомогти зорієнтуватися у часі («Сьогодні така-то дата») і просторі («Ми знаходимося у такому-то місці»), зазначити про безпеку ситуації («Зараз ми знаходимося у безпеці») – сприяти задоволенню базових фізичних потреб (нормалізація дихання – короткий вдих і довгий видих, забезпечення питною водою, зосередити увагу на відчуттях, щоб заземлити – відчути присмак чаю, відчути воду руками, дати заспокійливе) – сприяти активізації ресурсів, щоб запустити механізм подолання негативних емоцій і станів (запропонувати людині самобойми, покласти одну руку на серце, а іншу на живіт і описати свої відчуття в цих місцях, запропонувати вправи «заземлення» назвати п'ять відчуттів, «сила тяжіння» відчути, як тіло торкається стільця, ноги – підлоги, причинити тиск на ноги, плечі, руки потерпілому для створення відчуття заземлення; дати відчути шматочки льоду до рук, склянку теплої чаю, м'яку іграшку або інші тактильні об'єкти, запропонувати музику для релаксації та відновлення ритму – краще класичну, сприятливим є контакт із твариною) [4, с. 61].

Страх має різні форми прояву: побоювання, переляк, жах, паніка. Панічний страх змушує людину ціпеніти, втікати, активізуватися, захищатися тощо. Ознаками переживання людиною страху є наступні: напруження м'язів (особливо мімічних), посилене серцебиття, тахікардія (посилене поверхневе дихання), безпорадність, часткова або повна втрата самоконтролю над поведінкою. Алгоритм повернення самоконтролю при переживанні страху, **паніки** буде наступним: покласти руку постраждалого собі на зап'ястя, щоб він відчував ваш пульс – спонукати потерпілого разом рівномірно подихати в одному ритмі – вислухати потерпілого – промасажувати найбільш напружені м'язи тіла [7, с. 32].

Ступор виникає внаслідок дії сильної травматичної події, людина реагує на стрес «завмиранням», енергії на контакт із світом їй не вистачає. Ступор триває від кількох хвилин до до кількох годин. Ознаками ступору є: зменшення або повна відсутність рухів і мовлення, відсутність реакції на шум, світло, дотик,

заціпеніння у певній позі, непорушність або колапс. Ступор буває кататонічним, реактивним, депресивним, маніакальним. Алгоритм надання першої психологічної допомоги при ступорі наступний: покласти одну руку потерпілого собі на зап'ястя для відчуття пульсу, а іншу – на спину для створення контакту підтримки – подихати разом із потерпілим в такт – сказати йому на вухо, що будете допомагати, що ви у безпеці – можна промасажувати точки посередині між волоссям та над бровами, що над зіницями очей, можна поплескати по долоням. Радять не залишати в такому стані, адже потерпілий є безпорадним і не зможе сам собі допомогти.

Нервові тремтіння схоже на те, що людина замерзла й не може зігрітися. Це природний стан вивільнення організму від зайвого адреналіну й перенапруження. Слід допомогти людині потруситися, щоб у майбутньому не утворилися м'язові затиски, психосоматичні розлади, артеріальна гіпертензія. Реакція тремтіння може тривати 3-4 дні, вона дуже виснажує організм. Алгоритмом допомоги є таким: посилення тремтіння, дозвіл на тремтіння, застосування методів «Тре», які працюють за принципом «розслаблення через напруження», пояснення людині, що це добре коли вона тремтить і організмові необхідно допомогти.

Психомоторне збудження виникає внаслідок сильного потрясіння, потерпілий розгублюється і не може зрозуміти, що відбувається довкола: де свої, де чужі, де небезпека, де порятунок, людина втрачає здатність логічно мислити, щось вирішувати, не знаходить собі місця, поводить як зацькований звір. Ознаками такої поведінки можуть бути плач, агресія, тремтіння, безглузді рухи, безглузді промови, потерпілий не реагує на зауваження, накази, прохання навколишніх. Постраждалий у стані психомоторного збудження може завдати шкоди собі та іншим, тому краще, щоб йому допомагали фізично підготовлені професіонали – радять використати прийом «охоплення» рук, перебуваючи позаду; також необхідно забрати у нього предмети, якими він може комусь зашкодити (ніж, пістолет), необхідно ізолювати його від людей та дати змогу розрядитися (виговоритися, фізично навантажити його – пройтися декілька кілометрів), при цьому рекомендовано розмовляти з потерпілим, не звинувачувати його, демонструвати доброзичливість, показати своє ставлення до нього – «ти дуже знервований, тобі хочеться все розбити, разом спробуємо знайти вихід із ситуації». Запропонувати постраждалому зробити короткий вдих і продовжуватий видих. При цьому з потерпілим не можна сперечатися, сваритися, вдаватися до прямої агресії, ставити запитання, не вживати

частку «не». Викликати швидку допомогу і дати заспокоїливе.

Істерика триває від кількох годин до кількох днів. Людина бурею емоцій реагує на стресову ситуацію, при цьому логіка у її висловлюваннях відсутня, вона надмірно збуджена, не може знайти вихід із адреналінового кола, демонструє театральні пози, активну жестикуляцію, може голосно плакати, нестримано сміятися, мова емоційно насичена, швидка. Якщо людині вчасно не надається допомога психіка енергетично виснажується. Алгоритмами першої допомоги є: відвести постраждалого від публіки, створити контакт за допомогою співчутливої форми спілкування – перефразувати повідомлення постраждалого у запитання, надати склянку води, щоб активізувати блукаючий нерв, який відповідає за релаксацію, можна запропонувати вмитися, записати події на аркуші, щоб підключити лівопівкульне мислення, що відповідає за логічні зв'язки між емоційними фразами.

Агресія постраждалого спрямована на зменшення напруження, може спричинити шкоду іншим людям, собі, предметам. Постраждалий демонструє ознаки дратівливості, невдоволення, гнів, намагання вдарити когось, по чомусь, вербальну агресію, м'язове напруження, що супроводжується підвищеним кров'яним тиском. Алгоритмами першої допомоги є: забрати зброю, зменшити кількість присутніх, дати можливість розрядитися – виговоритися, побити подушку, грушу, доручити йому роботу з високим фізичним навантаженням, не сперечатися з потерпілим, щоб не спровокувати агресію проти себе, викликати усмішку жартами, не сприймати агресію в свою адресу.

Плач це здорова реакція організму на важку ситуацію. Коли людина плаче, вона заспокоюється, за допомогою речовин, які виділяють сльози. З таким потерпілим просто необхідно побути поруч, розділити горе, підтримати душевно, покласти руку на спину, висловити співчуття, краще це робити у безпечному місці, де немає людей, дати йому виговоритися, допомогти звільнитися від горя, застосувати методику активного слухання – співчувати, підтвердити що слухаєте, описати свої почуття.

Апатія може розвиватися після тривалої напруженої, але безуспішної роботи, після невдалого виконання завдання тощо. Ознаками апатії є: байдужість до інших, до подій, що відбуваються, млявість, загальмованість, уповільнене мовлення, безпорадність, відчуття безперспективності, марності зусиль, людина не хоче рухатися, говорити, на це не вистачає сил. Алгоритм допомоги: створити доброзичливий контакт, потурбуватися про фізичні потреби потерпілого, провести потерпілого до місця відпочинку, дати можливість полежати,

відпочити, прогулятися разом, запропонувати чаю. Ускладненим станом є депресія з можливими наслідками самогубства.

Маячня і галюцинації виникають як наслідок провокації в травматичній ситуації вже наявного психічного захворювання. Маячня має ознаки наявності нереалістичних ідей, суджень, умовиводів. Галюцинації також можуть виникати в ситуації сильних душевних потрясінь. Алгоритми дій: простежити, щоб потерпілий не нашкодів собі та іншим, забрати предмети, що потенційно можуть бути небезпечними, відвести потерпілого у відокремлене місце, розмовляти спокійним голосом, не переконувати його в тому, що галюцинацій немає, викликати фахівців, транспортувати у медичний заклад [8, с. 59].

Воєнний шок виникає внаслідок обстрілів градами, зриву мін, неочікуваних обстрілів. У такому стані людина дезорієнтується у просторі, тимчасово не усвідомлює, що з нею відбувається, де вона знаходиться, що вона тут робить. Тому алгоритми дій повинні бути чіткими та швидкими: по-перше, необхідно встановити контакт, спитати, як звати потерпілого, можна при цьому застосувати тактильні контакти (потримати за руку, підтримати за спину), потім відновити в пам'яті постраждалого ланцюг подій, які відбулися за останній час («Ти зайшов у кімнату, стріляв із вікна по ворогові, стався вибух, ти впав на підлогу»), далі треба надати завдання потерпілому («Займай безпечну позицію біля вікна і стріляй по ворогові»).

Висновок. Отже, слід зробити висновок про те, що перша психологічна допомога це комплекс важливих для українського сьогодення навичок, знань та вмій, завдяки яким ми можемо допомогти врятувати здоров'я та життя людини. Якщо перша психологічна допомога надається якомога швидше потер-

пілому в екстремальному стані, який гостро відреагував на надзвичайну ситуацію, в нього зменшуються ризики подальшого психологічного ускладнення посттравматичних стресових симптомів.

Перспектива подальших досліджень полягає в розробці відеосюжетів для демонстрації надання першої психологічної допомоги постраждалим в екстремальних ситуаціях та відпрацювання практичних навичок з курсантами та військовослужбовцями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Когут О. О. Психологія стресостійкості особистості. Монографія. Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2020. 406 с.
2. Когут О.О. Теоретичні та емпіричні засади розвитку стресостійкості співробітників правоохоронних органів : науково-практичний посібник для психологів практичних підрозділів правоохоронних органів. Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2017. 166 с.
3. Наугольський Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
4. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи : навчальний посібник. За загальною редакцією Л. Царенко. Том 2. Київ, 2020. 240 с.
5. Когут О. О. Стресостійкість та ефективна комунікація патрульних поліцейських : науково-практичний посібник для психологів правоохоронних органів. Кривий Ріг : Донецький юридичний інститут МВС України, 2019. 195 с.
6. Когут О. О. , Суюсанов Л. І., Лиля М. В. Професійно-психологічна підготовка поліцейського. Кривий Ріг : Літерія, 2021. 380 с.
7. Злишков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К. : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
8. Психологія життєвої кризи. За заг. ред. Т. М. Титаренко. К. : Агропром-видав України, 1998. 348 с.

СВІТОВИЙ ДОСВІД НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ВАГІТНИМ ЖІНКАМ

GLOBAL EXPERIENCE OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO PREGNANT WOMEN

У статті представлено огляд світового досвіду надання психологічної допомоги вагітним жінкам. Проведено теоретичний аналіз наукових праць у сфері перинатальної психологічної допомоги вагітним різних країн світу. Визначено основні напрями психологічної допомоги вагітним – психопрофілактичний та психокорекційний. Наведено огляд сучасних державних програм підготовки до пологів у різних країнах світу, а тому числі – в Україні. Висвітлено основні психологічні проблеми вагітних жінок та шляхи і засоби їх вирішення за допомогою психокорекційного втручання.

Показано, що основними психопрофілактичними завданнями допологової підготовки є психологічна підготовка жінок до вагітності, пологів, формування позитивного ставлення жінки до майбутньої дитини та пологів, підготовка партнера або членів родини до участі у пологах, усвідомлення своєї ролі в процесі вагітності та пологів. МОЗ України рекомендує залучати до вирішення цих завдань таких спеціалістів як лікарі акушери-гінекологи, акушерки, неонатологи, психологи. Найчастіше психологічну допологову підготовку вагітних жінок у багатьох країнах світу здійснює акушерка. Поставлена проблема щодо недостатньої ролі перинатальних психологів у допологовій підготовці вагітних, яка потребує свого вирішення за рахунок розширення сфери діяльності психологів у профільних медичних та соціальних установах.

Проведений аналіз зарубіжної наукової літератури дозволив встановити основні психологічні проблеми, з якими стикаються вагітні жінки (депресія, тривога, перинатальна втрата тощо). Зарубіжні наукові праці присвячені також аналізу результатів роботи з травмами, які отримали вагітні жінки, вивченню впливу негативного досвіду насильства, паління, вихідців та ін. Основні тенденції таких праць пов'язані із пошуком адекватних та ефективних технологій психотерапевтичного втручання, спрямованого на відновлення психічного здоров'я вагітних жінок.

Ключові слова: психологічна допомога, перинатальна психологія, вагітні жінки, світовий науковий досвід.

The statistics present an overview of the world experience of providing psychological care assistance to pregnant women. A theoretical analysis of scientific works was carried out in the field of perinatal psychological care for pregnant women in different countries of the world. The main directions of direct psychological help are defined: psychoprophylactic and psychocorrective. An overview of modern stable program of preparation for childbirth in different countries of the world, and the main number is in Ukraine. The main psychological problems of pregnant women and ways are revealed and means of solving them with the help of psychocorrective intervention.

It is shown that the main psychoprophylactic tasks of prenatal care preparation is the psychological preparation of women for pregnancy, childbirth, the formation of a positive attitude of a woman to the future child and childbirth, preparing a partner or family member to participate in childbirth, getting to know one's family ties roles in the processes of pregnancy and childbirth. The Ministry of Health of Ukraine recommends paying to solving these tasks by specialists such as obstetrician-gynecologists, midwives, neonatologists, psychologists. Most often psychological prenatal training of pregnant women in rich countries of the suite is carried out by midwives.

The problem of lack of missing roles of perinatal psychologists is raised prenatal preparation will prepare pregnant women as needed by his decision at the expense differentiation of the spheres of broad psychology in specialized medical and social attitudes.

The analysis of foreign scientific literature made it possible to establish the main psychological problems faced by pregnant women (depression, anxiety, perinatal loss, etc.). Foreign scientific works are also devoted to the analysis of the results of work with injuries suffered by pregnant women, to the study of the impact of negative experiences of violence, smoking, miscarriages, etc. The main ones the trends of such works are related to the search for adequate and effective ones technologies of psychotherapeutic intervention aimed at recovery mentally healthy pregnant women.

Key words: psychological help, perinatal psychology, pregnant women, world scientific experience.

УДК 159.922.1-055.26
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.51>

Малєєва К.А.

аспірантка
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Надання психологічної допомоги вагітним жінкам на сьогоднішній день є важливим завданням у всьому світі. Актуальність проблеми полягає у створенні умов безпечного та відповідального материнства, підтримки молодих сімей, збереженні репродуктивного та психічного здоров'я жінок та гармонійного психічного розвитку дитини.

Всі ці питання розглядає перинатальна психологія, яка почала своє існування і формування як наука у кінці ХХ сторіччя. Офіційно її засновником вважається ученик З. Фрейда,

психолог та психоаналітик Густав Ханс Грабер, який у 1971 році створив першу Міжнародну дослідницьку групу з перинатальної психології. У 1982 році у Франції була створена Національна асоціація перинатального виховання (ANEP). Вона стала базою для схожих організацій, які у 1983 році у Торонто об'єдналися після першого Американського конгресу по перинатальному вихованню, що організував психіатр Т. Верні [1, с. 5–6].

Дійсний президент Міжнародної асоціації перинатальної та перинатальної психології та

медицини (ISPP) Рупперт Ліндер на XVII Міжнародному конгресі ISPP у своєму зверненні відзначив необхідність інтеграції акушерства, неонатології, генетики, психології, соціології, психотерапії та інших наук з метою забезпечення більшої якості терапевтичної та профілактичної дії у перинатальній практиці. На сьогодні ISPP об'єднує спеціалістів з багатьох держав світу, таких як Австрія, Німеччина, Ізраїль, Іспанія, Хорватія, Швейцарія, Великобританія та інші.

Останні наукові дослідження у галузі перинатальної психології були проведені такими вченими як Т. Верні, Г. Дік-Рід, Е. Пол, М. Оден, Ш. Ворд, Д. Чемберлен, Н. Фодор та інші.

В Україні початок становлення перинатальної психології припадає на 90-ті роки ХХ ст. Її формуванню сприяли роботи вчених пострадянського простору: І. Добрякова (загальні питання перинатальної психології, перинатальна психотерапія), Г. Брехмана (пренатальна та перинатальна психологія, взаємодія матері та ненародженої дитини, теорія квантових механізмів: психічне життя дитини до народження), Г. Філіпової (психологічна робота з вагітними, материнство як психологічний феномен), Н. Коваленко (психічні стани вагітних, перинатальні матриці, ресурсна психотерапія для вагітних,), В.Брутман (девіантна материнська поведінка, психологічні чинники відмовлення від новонароджених) та інших вчених.

Багато іноземних дослідників вважають, що наслідком акушерських ускладнень, причинами спонтанних абортів та передчасних пологів стають тривога, психічне напруження, втомленість, депресія, неадекватні механізми подолання стресу вагітними жінками (I. Aurich, C. Aurich, H. Ioppen, N. Parvizi., M. Chen, W. Grobman, J. Gollan, A. Borders, C. Dunkel, L. Tanner, H.Grimstad, B.Schei, B.Backe, M. Jacobsen, N.Greene N., Olsen, E. Schaffner, G. Meinschmidt та інші). Це обумовлює необхідність розвитку системи психологічної допомоги та медико-психологічного супроводу вагітності та пологів, розробку науково-обґрунтованих програм, технологій та методів такої допомоги та супроводу.

Мета статті – проаналізувати світовий досвід надання перинатальної психологічної допомоги вагітним жінкам, виокремити основні форми психологічної роботи з вагітними жінками.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день психологічна допомога вагітним жінкам складається з двох основних напрямів – психопрофілактичного та консультативно-корекційного. Психопрофілактичний напрям реалізується, насамперед, у вигляді підготовки жінок та сім'ї в цілому до пологів, психокорекційний – у вигляді традицій-

ної психологічної підтримки та психокорекції при наявності у вагітних певних психологічних проблем.

На перших етапах вагітності дуже важливо є адаптація нервової системи жінки до вагітності. Передумовою особливостей перебігу вагітності, становленню певних функцій внутрішньоутробної дитини та перебігу пологів є формування гестаційної домінанти, що складається, насамперед, з материнської поведінки. Емоційний стан матері під час вагітності також має вплив на розвиток внутрішньоутробної дитини, на її психоневрологічний та психосоматичний стан у віддаленому періоді. У період вагітності існує можливість змінити якість життя матері та її сприйняття свого стану, майбутніх пологів та материнської ролі. Психопрофілактична робота з вагітними дозволяє попередити потенціальні психоневрологічні та психосоматичні проблеми у жінок у період вагітності, пологів та післяпологового періоду та має потужний вплив на розвиток внутрішньоутробної дитини.

Державні системи різних країн світу у переважній більшості пропонують жінкам у якості підготовки до пологів консультації, курси відповідального батьківства, які переважно вповноважені проводити медичні працівники (акушерки, педіатри, акушери-гінекологи). Аналогічна картина спостерігається і в Україні, де психологів до участі у проведенні курсів підготовки до пологів у державних жіночих консультаціях залучають досить рідко.

Так, у Німеччині психологічну складову підготовки до пологів проводять акушерки, які з перших тижнів вагітності стають довіреною особою для жінки, спостерігають, пояснюють, класифікують психічні стани вагітних жінок, пропонують майбутнім матусям пройти доповлові курси (засвоїти деякі фізичні вправи, розпочати тренування з йоги, отримати необхідну соціальну, медичну та психологічну інформацію тощо). Як правило, жінка обирає спеціаліста, який супроводжує її протягом усієї вагітності, пологів та у післяпологовий період, надає всю необхідну інформацію, намагається сформувати довірчі відносини з медичним співробітником.

У Хорватії курси з підготовки до пологів все більше набувають формату онлайн, де жінка має змогу дивитись навчальні відео. Програма схвалена UNICEF і містить тексти, короткі відеоролики, ілюстрації, інтерактивні ігри про гормони, поведінку у пологах, дихання, кесарів розтин, грудне вигодовування, спілкування з персоналом у пологовому. За нашими даними, більшість вагітних жінок Хорватії віддають перевагу саме формату онлайн підготовки.

В Італії пренатальна підготовка також проводиться переважно акушерками та / або

іншими спеціалістами. Як правило, курси організують лікарні або поліклініки, до яких закріплена вагітна жінка. Теми, які розкриваються на подібних заняттях стосуються здебільшого фізіології, механізмів пологів, індукційних методів, догляду за новонародженим, післяпологового відновлення та грудного вигодовування. Психологічним питанням виділяються частини занять, пропонуються теми немедикаментозного знеболювання та профілактики післяпологової депресії.

У Великобританії державна медична система надає вагітним жінкам можливість самостійно подати заявку до проходження курсів з підготовки до пологів у найближчий медичний центр, де їм надається інформація про здоров'я у період вагітності, план пологів з урахуванням різноманітних механізмів пологів, догляд за новонародженим.

В Україні державна програма підготовки до пологів відбувається в рамках рекомендованої Міністерством охорони здоров'я України «Школи відповідального батьківства» в амбулаторіях загальної практики, сімейної медицини, жіночих консультаціях, центрах репродуктивного здоров'я, акушерських стаціонарах (відділеннях патологій вагітності). Згідно з додатком 10 до Наказу №417 МОЗ України від 15.07.2011 «Про організацію амбулаторної акушерсько – гінекологічної допомоги в Україні» метою даної школи є підготовка до відповідального батьківства, народження здорової дитини, збереження здоров'я матері, адаптація до вагітності, підготовка до пологів та перебігу післяпологового періоду [2]. Допологове навчання, за даними МОЗ України, сприяє підвищенню настрою, викликає позитивні емоції, знижує застосування знеболюючих препаратів під час пологів. Психопрофілактичними завданнями допологової підготовки також є психологічна підготовка вагітних до вагітності, пологів, формування позитивного ставлення жінки до майбутньої дитини, пологів, підготовка партнера або членів родини до участі у пологах, усвідомлення своєї ролі в процесі вагітності та пологів [2].

Вирішення цих завдань рекомендовано проводити таким спеціалістам як лікарі акушерки-гінекологи, акушерки, неонатологи, психологи. Однак, за нашими спостереженнями, далеко не кожен з вищевказаних закладів України має у штаті практичного перинатального психолога. Найчастіше психологічну підготовку та підтримку вагітних жінок здійснює акушерка. Як справедливо вказують спеціалісти в галузі перинатальної психології, до недавнього часу супровід вагітних жінок був повністю монополізований медициною.

Деякі медичні заклади проводять для вагітних психологічні тренінги, вправи, групові та індивідуальні практичні заняття з психологом.

Таким прикладом в Україні виступає Міський клінічний пологовий будинок №6 м. Харкова, що має у штаті психолога, який надає профілактичну психологічну підтримку вагітним жінкам у групах та індивідуально, веде тренінгові психологічні заняття, спрямовані на подолання страхів, зниження тривоги та стресу, позитивне налаштування у процесі пологів, підвищення материнської свідомості.

Допологова перинатальна підготовка, за нашими спостереженнями, має велике значення для формування позитивної динаміки психічних станів жінок та сприятливих типів психологічних компонентів гестаційної домінантності, на якість фізичного та психологічного стану вагітної, знижує рівень тривоги, частоту ускладнень у пологах та сприяє зниженню рівня стресу у післяпологовому періоді.

Вплив перинатальних курсів на якість життя вагітних жінок проаналізували Іранські вчені Л. Хаджипур, З. Мохташам, О. Монтазері, Б. Торкан, М. Хоссейні Табагдехі. Дані були зібрані за допомогою демографічної анкети та Короткого опитувальника якості життя, які заповнювали жінки до та після втручання. Було визначено, що фізичне функціонування на статистично значущому рівні було вище в групі втручання. А показники психічного здоров'я, життєздатності, емоційно-рольового функціонування хоч і були більш високими, однак без вірогідних відмінностей [3].

У доступній нам літературі ми не побачили диференціації світових програм з психопрофілактичної підготовки вагітних. Така підготовка, як правило, базується на стандартних загальних рекомендаціях, участь пропонується усім вагітним та не передбачає специфічних програм для жінок, які вагітні вдруге, які пережили перенатальну втрату, мають негативний досвід перших пологів, мають специфічні захворювання, очікують на дитину з патологіями та ін. Вважаємо це питання потребує глибшого вивчення та дослідницької уваги.

Аналіз світового досвіду у сфері перинатальної психологічної допомоги вагітним показав, що більшість наукових праць присвячені аналізу результатів роботи з травмами, що вже отримали вагітні жінки, вивченню впливу негативного досвіду насильства, паління, викаднів та ін. Основні тенденції таких праць пов'язані саме із терапією, а не з профілактикою. Зокрема, спеціалісти з Нідерландів С. Шонмаркес, П. Янсен, Л. Россем аналізують ефективну психологічну терапію для покращення способу життя у вагітних жінок. Було розроблено кілька перевірених ефективних втручань щодо покращення способу життя вагітних жінок, досліджувалися психологічні методи терапії, направлені на здоровий спосіб життя, роботу із залежністю від паління, вживання алкоголю та ін. [4, с. 2].

Вчені Данії Л. Броберга, Л. Анкерб, П. Демм, Е. Тейбор проаналізували досвід участі вагітних жінок з депресією або низьким психологічним благополуччям у групових вправах під наглядом психолога, Дослідники вказали на розширення можливостей терапії депресії за рахунок покращення самооцінки та почуття волі у даної категорії вагітних жінок [5].

Британські вчені К. Еванс, Г. Спабі, Дж. Морал проаналізували погляди жінок щодо прийнятності та задоволеності нефармакологічним втручанням для зменшення у них симптомів легкої і помірної тривоги. Втручання включали когнітивну поведінкову терапію, уважність, йогу, психологічну оцінку, підтримуючі та освітні втручання. Визначено, що погляди жінок щодо прийнятності та задоволеності втручаннями були переважно позитивними [6].

Вчені Німеччини С. Стрібіх, Е. Маттерн, Г. Аерле досліджували особливості підтримки вагітних жінок зі страхом пологів (ФОС) / токофобією. Вони визначили, які саме втручання можуть підвищити віру жінки в її власну здатність впоратися з пологами [7].

Тайванські спеціалісти Мей-Юе Чанг, Чунг-Хей Чен, Куо-Фен Хуан вивчали вплив музичної терапії на психологічне здоров'я жінки під час вагітності й довели позитивний вплив такої терапії [8].

Універсальна профілактика материнського дистресу, тривоги та звичайного стресу була запропонована жінкам Нідерландськими вченими [9]. М. Місьє, Т. Донкер, Р. Бейерс, М. Ціхарова, Ш. Мойс, Р. де Фріз запропонували таку програму та оцінили результати профілактики як досить високі. Вказано, що універсальна профілактика під час вагітності ефективна для зменшення симптомів материнського дистресу порівняно зі звичайним лікуванням, принаймні щодо депресії.

Психосоціальні та психологічні втручання для запобігання післяпологової депресії були розглянуті Канадськими вченими [10]. С. Денніс та Т. Доусвел довели, що психосоціальні та психологічні втручання значно зменшують кількість жінок, у яких розвивається післяпологова депресія. Перспективні втручання, на їх думку, включають забезпечення інтенсивних професійних візитів після пологів додому, телефонну підтримку і міжособистісну психотерапію.

В останні роки все більше з'являється наукових праць, де ставиться питання щодо необхідності комплексного перинатального психологічного супроводу. Такий термін здебільшого використовується українськими психологами, ніж зарубіжними. Так, Н. Губа, Н. Мосол, В. Сюсюка дають наступне визначення перинатального психологічного супроводу: «це комплекс заходів, спрямованих на надання психологічної допомоги жінці та сім'ї на етапі

планування, очікування, народження та раннього розвитку дитини. Ефективним є надання комплексної перинатальної допомоги, яка реалізується командою фахівців (акушер-гінеколог, педіатр/ неонатолог, психолог) на засадах міждисциплінарного підходу» [11, с. 153]. Автори визначили завдання такого супроводу, окреслили установи, у яких такий супровід доцільно проводити (насамперед, недержавні), запропонували та апробували програму корекції психоемоційного стану вагітних [11].

Висновки. Аналіз світової літератури з перинатальної психології показав, що існує два напрямки надання психологічної допомоги вагітним жінкам: психопрофілактичний та психокорекційний.

Психопрофілактичний напрямок має освітній характер і спрямований на підготовку вагітних жінок до пологів та материнства. Як правило, програми такої підготовки є універсальними і базуються на стандартних загальних рекомендаціях. На нашу думку, доцільно диференціювати ці програми для різних категорій жінок (друга або третя вагітність, наявність в анамнезі перинатальної втрати або негативного досвіду перших пологів та ін.). Враховуючи недостатню роль психологів у реалізації психопрофілактичних перинатальних заходів доцільно розширювати сферу діяльності перинатальних психологів у медичних та соціальних установах.

Психокорекційний напрямок психологічної допомоги спрямований на відновлення психічного здоров'я вагітних жінок, які потрапили у кризові умови життя, що потребує суто психологічного втручання. Розробка протоколів психологічної допомоги вагітним жінкам є важливим завданням перинатальної психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скрипніков А.М., Герасименко Л.О., Ісаков Р.І. Перинатальна психологія. К.: Видавничий дім Медкнига, 2017. 168 с.
2. Про організацію амбулаторної акушерсько – гінекологічної допомоги в Україні: Наказ МОЗ України від 15 лип. 2011 р. №417. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0417282-11> (дата звернення 02.09.2022)
3. Hajipour L., Mohtasham Amiri Z., Montazeri A., Torkan B., Hosseini Tabaghdehi M. (2017) The Effects of Prenatal Classes on the Quality of Life in Pregnant Women. *Holist Nurs Midwifery*. No 27(1), Pp. 45–50.
4. M. van der Windt, S. K. M. van Zundert, S. Schoenmakers, P. W. Jansen, L. van Rossem, R. P. M. Steegers-Theunissen. (2021) Effective psychological therapies to improve lifestyle behaviors in (pre) pregnant women: A systematic review. *Preventive Medicine Reports*. No 24.
5. Mie L., Wolffab G. Ankerab W.L., Dammbd P., TaborcdA., Kristine H. (2020). Experiences of participation in supervised group exercise among pregnant women

with depression or low psychological well-being: A qualitative descriptive study. *Midwifery*. No 85.

6. Evans K., Spiby H. & Jane C. Morrell. (2020) Non-pharmacological interventions to reduce the symptoms of mild to moderate anxiety in pregnant women. A systematic review and narrative synthesis of women's views on the acceptability of and satisfaction with interventions. *Archives of Women's Mental Health volume*. No 23, Pp. 11–28.

7. Master S.S., Mattern E., Ayerle M. (2018) Support for pregnant women identified with fear of childbirth (FOC)/tokophobia – A systematic review of approaches and interventions. *Midwifery*. No 61, Pp. 97–115.

8. Chen Ch.H., Chuan Sh. (2008) Effects of music therapy on psychological health of women during pregnancy. *Journal of Clinical Nursing*. No 19, Pp. 2580–2587.

9. Missler M., Donker T., Beijers R., Ciharova M., Moyse Ch., Vries R., Denissen J., Straten A. (2021) Universal prevention of distress aimed at pregnant women: a systematic review and meta-analysis of psychological interventions. *BMC Pregnancy and Childbirth* Pp. 3–9.

10. Lee C., Dowswell D. T. (2013) Psychosocial and psychological interventions for preventing postpartum depression. *Cochrane Data base of Systematic Reviews*.

11. Губа Н., Мосол Н., Сюсюка В. Перинатальний психологічний супровід. У книзі: *Інноваційні технології розвитку психологічних ресурсів особистості: колективна монографія / відпов. ред. Н.І. Тавровецька*. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2019. С. 153–171.

СИМВОЛДРАМА (КАТАТИМНО-ІМАГІНАТИВНА ПСИХОТЕРАПІЯ) – ПСИХОДИНАМІЧНА ПСИХОТЕРАПІЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ GUIDEDE AFFECTIVE IMAGERY (KATATHYM IMAGINATIVE PSYCHOTHERAPY) – PSYCHODYNAMIC PSYCHOTHERAPY OF NEUROTIC DISORDERS

У статті розглянута кататимно-імагінативна психотерапія (символдрама) як психодинамічний напрямок психотерапії. Символдрама ґрунтується на принципах глибокої психології, тобто унаочнює несвідомі мотиви, конфлікти та захисні механізми за допомогою імагінації. Викладаються концептуальні основи психодинамічного підходу до невротичних розладів – головна ідея полягає в тому, щоб фруструвати пряме задоволення невротичних запитів клієнта, витримуючи тиск його свідомих і несвідомих очікувань, а натомість створити умови для їх зацікавленого емпатичного дослідження. Проаналізовано специфіку символдрами, а саме введення параметру – сновидіння наяву, що супроводжується діалогом з психотерапевтом а також зміщення фокусу уваги психотерапевта із невроту перенесення на сцену, яка розгортається на «віртуальному екрані» сновидіння наяву. Сформульовано основну ідею для застосування символдрами з невротичними розладами, а саме те, що невротичні конфлікти можна представляти у символічній формі та опрацювати завдяки імагінації, при чому, в імагінативному варіанті таке наближення до конфлікту може здійснюватися безпечніше й бути ближчим до афекту, ніж у розмові. Виділено три кроки опрацювання невротичного конфлікту: актуалізація, опредмечування та конфронтація символів. Розглянуто основні рекомендації для роботи з невротичними конфліктами – регулюючі конфлікт інтервенції та техніки: прояснення, «вплив погляду», «випробування силою», асоціативний шлейф, обмін ролями, і робота з так званою віковою регресією. Наведено результати емпіричних досліджень ефективності символдрами, зокрема з невротичними розладами, завдяки чому цей метод був включений до офіційних нормативів з психотерапії в Німеччині (перелік напрямків психотерапії в Німеччині, які оплачуються лікарняними касами) як «особливий метод психотерапії на основі глибокої психології».

Ключові слова: психодинамічна психотерапія, символдрама, кататимно-імагінативна психотерапія, невротичні розлади, невротичний конфлікт.

The article examines Guided Affective Imagery Psychotherapy (Katathym imaginative Psychotherapy, Symboldrama) as a psychodynamic direction of psychotherapy. Guided Affective Imagery is based on the principles of deep psychology, that is, it visualizes unconscious motives, conflicts and defense mechanisms with the help of imagination. The theoretical foundations of the psychodynamic approach to neurotic disorders are explained – the main idea is to frustrate the direct satisfaction of the client's neurotic requests, withstanding the pressure of his conscious and unconscious expectations, and instead to create conditions for their interested empathic research. The specifics of the Guided Affective Imagery were analyzed, namely, the establishment of the parameter – daydreaming, which is accompanied by a dialogue with the psychotherapist, as well as shifting the focus of the psychotherapist's attention from the transference neurosis to the scene unfolding on the «virtual screen» of the daydream. The main idea for the use of symbols with neurotic disorders is formulated, namely that neurotic conflicts can be represented in a symbolic form and worked out through the imagination, moreover, in an imaginative version, such an approach to the conflict can be carried out more safely and be closer to affect than in a conversation. Three steps of processing neurotic conflict are identified: actualization, objectification and confrontation of symbols. The main recommendations for working with neurotic conflicts are considered – conflict-regulating interventions and techniques: clarification, «influence of the gaze», «testing by force», associative loop, exchange of roles, and work with the so-called age regression. The results of empirical studies of the effectiveness of Guided Affective Imagery, in particular with neurotic disorders, due to which this method was included in the official psychotherapy regulations in Germany (the list of psychotherapy methods in Germany that are paid by hospital funds) as a «special method of psychotherapy based on depth psychology».

Key words: psychodynamic psychotherapy, Symboldrama, Katathym imaginative therapy, Guided Affective Imagery, neurotic disorders, neurotic conflict.

УДК 616.89
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.52>

Турецька Х.І.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
та психотерапії
ЗВО «Український католицький
університет»

Яскевич О.І.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
та психотерапії
ЗВО «Український католицький
університет»

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кількість україномовних публікацій, присвячених психодинамічній терапії загалом та символдрамі, зокрема, свідчить про інтерес до зазначеної теми. Однак, більшість вітчизняних досліджень стосуються загальних характеристик цього методу психотерапії [2; 3; 4; 10]. Низка публікацій присвячена використанню символдрами у роботі з дітьми та підлітками (З. Кісарчук, Л. Гребінь, О. Шльон-

ська, Я. Омельченко, Г. Лазос та ін.) [1; 5; 6; 8], у якості сімейної психотерапії (Л. Шумаркова) [12]. Поодинокі дослідження стосуються використання символдрами як психокорекційного інструменту в роботі з певними запитамі (Т. Левицька, Н. Шевченко) [7; 11]. Що стосується специфіки кататимно-імагінативної психотерапії як методу роботи з конкретними нозологічними групами, то таких україномовних публікацій ще вкрай недостатньо.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути особливості кататимно-імагінативної психотерапії (символдрами) як психодинамічного напрямку у роботі з невротичними розладами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Символдрама (Кататимно-імагінативна психотерапія, КІП) – це один з методів психодинамічної терапії, розроблений Ханскарлом Льюнером (Hanscarl Leuner) у 50-х роках минулого століття під назвою «Кататимне переживання образів», який базується на принципах глибинної психології, тобто унаочнює несвідомі мотиви, конфлікти та захисні механізми за допомогою імагінації [19].

Метод базується на сновидіннях наяву (кататимних імагінаціях), які ініціюються терапевтичним шляхом та супроводжуються діалогом. Вони набувають близьких до чуттєвого, фізичного та афективного досвіду сценічних та символічних форм [17]. Під час сновидіння відбувається вербальний обмін з терапевтом, який супроводжує пацієнтів у стані імагінації за допомогою різних інтервенцій. Відповідно, кататимну імагінацію також називають супроводжуваним сновидінням наяву.

Кататимно-імагінативна психотерапія (КІП) як психодинамічна психотерапія походить від психоаналізу, ґрунтується на основних психоаналітичних концепціях в розумінні функціонування психічного апарату, етіології психічних розладів та принципів психотерапії.

Головна ідея психодинамічної терапії полягає в тому, щоб фруструвати пряме задоволення невротичних запитів клієнта, витримуючи тиск його свідомих і несвідомих очікувань, а натомість створити умови для їх зацікавленого емпатичного дослідження. Інтерналізація пацієнтом такої настанови з боку терапевта мала б сприяти його саморегуляції, зміцненню спостерігаючого Еґо та переорієнтації на принцип реальності [18]. При цьому предметом аналізу є аж ніяк не зміст розповідей пацієнта про життя. Аналітик радше досліджує, як працює його розум, і як ця робота виявляється у вільному асоціюванні, коли пацієнту вдається відходити від конвенційного розповідного жанру і дотримуватись головного правила психоаналітичної терапії. Воно полягає в тому, щоб озвучувати всі ідеї, які приходять в голову, незважаючи на їх доречність, сенсовність чи прийнятність. Йдеться про ряд спонтанно вербалізованих думок, які стосуються спільного неусвідомленого образу, що живить їх з глибин витісненої фантазії про жаданий стосунок з об'єктом. Кате́ксис цього образу вимірюється інтенсивністю тематизованих асоціацій. Коли його енергія вичерпується, розгортається новий ланцюг, часто, здавалося б, абсолютно відірваний за змістом, хоча насправді

в межах сесії всі ланцюги пов'язані між собою латентним зв'язком і репрезентують різні аспекти фантазії. Що ясніше в асоціативних мережах проступатимуть деривати дитячих конфліктів, то більше асоціативний потік блокуватиметься опором і втрачатиме вільність. Саме в точці опору зав'язується аналітичний процес [9]. Об'єкт, на який первинно скеровувалося неприйнятне бажання, раптом зникає з вербальних репрезентацій, і в цьому вакуумі виникає тиск до відреагування: пацієнт намагається вилучити фантазію з ментального поля, втекти в її сценічне афективне проживання тут і тепер, в стосунку з аналітиком, замість продовжувати ментальну роботу з пригадування та усвідомлення. Саме це динамічне переключення потрапляє в аналітичний фокус. Невротичний симптом трансформується в невроз перенесення, роблячи конфліктний матеріал придатним і доступним для аналітичної інтервенції. Майстерність полягає в тому, щоб інтерпретувати перенесення не раніше, ніж воно стане на заваді вільному асоціюванню. До того часу аналітик залишається принципово пасивним, оберігаючи історичність матеріалу пацієнта, (чистий екран) і вслухається у власне контрперенесення у відповідь (вільнопливаюча увага). Необхідною умовою аналітичної роботи є достатня сила Еґо пацієнта, щоб витримати абстинентність аналітика на фоні зростаючої регресії і тиску інфантильних імпульсів. Саме тому велика увага в психоаналітичній терапії надається сеттінгу та робочому альянсу, що оберігають лікування від перипетій перенесення.

Треба зазначити, що впродовж ста років в психоаналітичній техніці відбулося зміщення акцентів з методу вільних асоціацій на роботу з трансфером або на аналітичний стосунок як такий. Ювелірна робота з вільними асоціаціями є сьогодні радше розкішшю, що можна пояснити як зміною парадигми в культурі в цілому і в психоаналізі зокрема, так і тим, що в практиці з роками помітно рідшають класичні невротичні випадки. Натомість аналітичний простір з ураженішими пацієнтами зазвичай потрапляє під окупацію інтенсивного і часто негативного переживання взаємодії з аналітиком: те, що за браком психічного ресурсу не здатне символічно виразитись у формі вільних асоціацій, продукується у формі трансферу. Відтак, більшої ваги набувають техніки роботи з контрперенесенням, аналітик досліджує себе як активного співавтора аналітичного простору, а екран для проєкцій зміщується з його персони на стосунок в терапевтичній діаді [18].

В даному контексті варто розглянути особливості КІП. Вона характеризується певними модифікаціями психоаналітичної техніки, а саме меншою тривалістю (курс терапії орі-

ентовно 25–30 сесій) та частотою лікування (одна, рідше дві зустрічі в тиждень), сидячим сеттінгом, та зменшення регресивного моменту. Проте основною модифікацією є введення параметру – сновидіння наяву, що супроводжується діалогом з психотерапевтом [24]. Таким чином, під час окремих сеансів терапії виникають обмежені проміжки часу для регресивних процесів та для символічного відреагування на рівні уяви.

Від початку свого створення Ханскарлом Льюїнером на базі Клініки нервових хворіб Марбурзького університету, метод КІП була спрямована на роботу з невротичними розладами. Фактично, одне з перших відкриттів, яке зробив Льюїнер з кататимним переживанням образів, було розуміння того, що невротичні конфлікти можна представляти у символічній формі та опрацьовувати завдяки імагінації. Він вважав, що завдяки очевидному символічному змісту мотиву (стандартної теми імагінації) типові конфліктні теми у невротичних пацієнтів відносно часто можна цілеспрямовано привести до проєктивної репрезентації [21]. Згодом він побачив у цьому перший вимір ефективності свого методу.

Також Льюїнер ввів концепцію «екрану проєкції» (*Projektionsschirm*) для означення того, що невротичний конфлікт пацієнта в даному терапевтичному методі проявляється в першу чергу в імагінації, а не в стосунку перенесення. В КІП сновидіння наяву є найважливішим, таким що займає першочергове місце в свідомості пацієнта, екраном проєкції, аніж психотерапевт, що сидить поруч з ним. У психоаналізі та інших вербальних методах психотерапії психотерапевт, навпаки, є єдиною ціллю перенесення проєкцій [21].

Ці ідеї підтвердилась в сучасних емпіричних дослідженнях. Так, Штіглер М., Покорний Д. зі співавторами (2008), проаналізувавши повні дослівні протоколи сеансів символдрами серед іншого встановили, що під час сеансів імагінації на інтрапсихічній «сцені» в символічній формі проявляються об'єктні стосунки та внутрішні конфлікти, а не конструюється якийсь «прекрасний новий світ». При цьому, під час імагінацій схема стосунку значно позитивніша (Core Conflictual Relationship Theme) й чим менше об'єкти імагінації схожі на реальних учасників стосунку, тим позитивніша в результаті стає схема відносин в імагінації [16].

Продовжуючи та розвиваючи ідеї Льюїнера, Г. Ульманн виділяє три кроки опрацювання невротичного конфлікту: *актуалізація, опредмечування та конфронтація символів*. *Актуалізація* відбувається шляхом активації емоційно важливого сценічного матеріалу на віртуальній сцені сновидіння наяву під супроводом терапевта. Ця так звана «епізодична активація» або «активація епізодичної пам'яті» слугує свого

роду маховиком для взаємодії між експліцитними та імпліцитними факторами згадування, уявлення та нового формування змістів пам'яті під час процесів КІП [25, р. 66–121]. Далі «афективна ланцюгова реакція пережиття знаходить своє відображення шляхом *опредмечування* в символі, а також приймає екстерналізовану форму, з якою можна працювати. Тілесний та душевний біль також приймає символічну форму, як і ресурси, які пацієнт приносить зі собою або отримує в імагінації» [17, р. 156]. І наостанок слідує етап *конфронтації символів*: «Уявні символи пояснюють себе та перетворюються з одного боку завжди спонтанно самі по собі, проте, з іншого боку, з ними можна почати працювати на активному етапі, використовуючи техніку конфронтації символів. При цьому терапевт підтримує зупинку та сфокусований розгляд, він емпатично поділяє афекти, позначає їх словами та вербалізує емоційні змісти, не даючи інтерпретації» [17, р. 157].

Вибір технік інтервенції в сучасній символдрамі здійснюється, в першу чергу, виходячи не симптомів, а з оцінки того, на якому рівні психічного функціонування знаходиться пацієнт або клієнт. У КІП для цього посиляються передусім на OPD-2 (Operationalized Psychodynamic Diagnostics – операціоналізована психодинамічна діагностика) та на діагностично-індикативну тріаду (ДІТ), яка добре зарекомендувала себе та служить орієнтиром для терапевтичної стратегії. Концепція ДІТ створена В. Дітером на основі ідеї Ерманна (Ermann, 2005) про те, що залежно від структурного рівня організації особистості розрізняють експліцитні та імпліцитні техніки психодинамічної терапії. У разі стабільної Я-структури, яка передбачає інтегровану ідентичність, зрілі механізми захисту, міцне Его та добре тестування реальності, основним фокусом експліцитної (спрямованої на інсайт) терапії є невротичні конфлікти. При цьому «ставлення терапевта – це ставлення ненав'язливого емпатичного супутника. Інтерсуб'єктивний досвід майже не обговорюється, але терапевт допомагає пацієнту досліджувати себе за допомогою своєї уяви, черпати сили і знаходити вирішення конфлікту за допомогою свого несвідомого» [14, р. 7].

Сучасні автори У. Барке та К. Нор виділяють три терапевтичні функції при роботі з імагінаціями: функція вираження та прояснення (*Ausdrucks- und Klärungsfunktion*), функція стабілізації (*Stabilisierungsfunktion*) та функція, що формує структуру (*Strukturfördernde Funktion*). Оскільки імагінації дозволяють представляти свідомі та несвідомі внутрішні психічні стани й конфлікти в символічно-образній формі, в терапевтичній роботі з невротичними розладами автори рекомендують в першу чергу застосовувати *функцією вираження та прояснення*. «Процес трансформації несвідомого

чи передсвідомого матеріалу у внутрішню картину буде проміжним кроком до мовного позначення, що у свою чергу стане важливим додатковим матеріалом для подальшого прояснення та рефлексії» [13, р. 35]. Автори вважають що діалог, який виявляє невротичний конфлікт, може відбуватися на імагінативному рівні. При чому, в імагінативному варіанті таке наближення до конфлікту може здійснюватися безпечніше й бути ближчим до афекту, ніж у розмові. «Те, що було за певних обставин видалено зі свідомості, можна спільно з терапевтом досліджувати в образі у символічно завуальованій формі. Тут можна відчуті більшу або меншу амбівалентність і зважитися на пробні кроки, що наближають до здійснення бажання, а також здійснити репетицію на імагінативній сцені дій, які зазвичай людині не властиві» [13, р. 294].

В технічному сенсі У. Барке та К. Нор формують конкретні терапевтичні рекомендації для роботи з невротичними конфліктами – регулюючі конфлікт інтервенції та техніки: прояснення, «вплив погляду», «випробування силою», асоціативний шлейф, обмін ролями, і робота з так званою віковою регресією. За допомогою *прояснюючих інтервенцій* виявлені пацієнтом конфлікти можуть переживатися на імагінативному рівні, а також показувати амбівалентність між бажанням та захистом. В цьому випадку терапевт пропонує пацієнтові, що знаходиться в стані сновидіння наяву, такі запитання: «Які можливості у вас є?», «Що говорить за це, а що – проти?», «Що б ви хотіли ще зробити?». Уявне переживання поглиблюється та посилюється за допомогою терапевта. Концентрація на певній деталі, наприклад погляді символічної фігури або відчутті певної сцени, дозволяє отримати доступ до захищених змістів. Пацієнта заохочують подивитись у вічі уявного персонажа, «відчуті емоційний вплив погляду» і описати його. За допомогою такої *інтервенції впливу погляду* та супутніх питань про асоціації – чи щось або когось нагадує цей погляд, чи зустрічав він колись такий вираз – іноді вдається зв'язати страх. Інтервенція «*випробування силою*» полягає в тому, що терапевт пропонує пацієнту в імагінації проявити силу та наполегливість: «Погляньте твердо у вічі Х., поставтеся виявити наполегливість і зафіксувати його погляд, підкорити його вашому погляду». *Техніка асоціативного шлейфу* передбачає, що психодинамічний фокус буде спрямований на виявлення певних біографічних відрізків. Терапевт, фокусуючись, наприклад, на виразі очей, на емоційному сприйнятті деталей ландшафту або на тілесному відчутті, що переважається в даний момент, спонукає пацієнта уявити «відповідні» до почуттів генетичні сцени: «Можливо, якимось ви десь уже стикалися

з цим?», «Що вам це нагадує?», «Чи знайоме вам це почуття?». Метою всіх перелічених технік інтервенцій у підсумку є інтеграція відщеплених частин самості (Self), а також ослаблення психологічних захистів, що обмежують бажання та імпульси, шляхом дистанціювання від негативних інтроєктів та поступового наближення до «договору про примирення» з ними на імагінативному рівні [13]. Важливо зазначити, що для такої інтенсивної взаємодії з внутрішнім конфліктним матеріалом пацієнт повинен відчувати достатню безпеку, терапевтична робота повинна відбуватися з врахуванням оптимального рівня тривоги – між максимально можливою, наскільки це прийнятно, конфронтацією і максимально можливою, наскільки це необхідно, підтримкою.

Емпірична перевірка ефективності КІП тривала від початку її зародження як методу. Скептичне ставлення професійної спільноти до будь-якого нового методу психотерапії змусило Льюїнера вже на початку перевіряти ефективність КІП за допомогою досліджень. Вже в 80-их роках вийшли публікації робочої групи, що складається з Льюїнера, Вехтера, Юнга, Кулесси і Пуделя, які переконливо доводили ефективність короткострокової терапії КІП. Так Вехтер та Льюїнер (1974) описують терапію 14 пацієнтів протягом 15 сесій символдрами із застосуванням мотивів основного ступеня. Застосування психологічних тестів (E-N-NR, MAS, MMPI) показало статистично значущі відмінності за психосоматичними шкалами і *проявами тривоги* наприкінці терапії. Вахтер вважає її ефективною для невротичних симптомів та обмежено ефективною для важкої симптоматики [28].

К. Кулесса і Ф. Юнг (1979) описали лікування 26 амбулаторних пацієнтів психіатричної та психотерапевтичної клініки з психоневротичними розладами та психосоматичними скаргами методом КІП (20 сеансів). Психодіагностичні тести, проаналізовані до та після лікування показали, що КІП виявилась ефективним короткочасним методом для депресивних пацієнтів. Значно покращився стан хворих із невротичними та психосоматичними розладами [20].

Вехтер та Пудель (1980) одними з перших використали контрольну групу. Дослідження розглядає ефект 15 терапевтичних сесій КІП у психіатричній амбулаторії 14 пацієнтами з невротичними та психосоматичними розладами у порівнянні із контрольною групою. За шкалами психосоматичних симптомів, психопатологічних симптомів та маніфестної тривожності (MAS), в КІП групі відбулися істотні позитивні зміни. Рівні нейротизму та ригідності збереглися, ймовірно, у зв'язку із короткотривалим лікуванням [27].

Ці результати значною мірою сприяли включенню КІП до офіційних нормативів з психотерапії (перелік напрямків психотерапії в Німеччині, які оплачуються лікарняними касами) як «особливий метод психотерапії на основі глибинної психології».

В останні роки під керівництвом Е. Вільке було проведено дослідження зі складним дизайном для перевірки ефективності КІП в амбулаторних умовах [26]. При цьому 67 пацієнтів, переважно жінок, здебільшого з невротичною симптоматикою пройшли обстеження на початку терапії, після 25 годин терапії, після 50 годин терапії та через 18 місяців після закінчення терапії. Третина пацієнтів закінчила терапію після 50 сесій (як і передбачав дизайн дослідження), частина інших пацієнтів продовжувала проходити терапію набагато довше. У середньому кожна третю або четверту сесію відбувались імагінації. Усі використовували опитувальники (список скарг, шкала психічного стану, опитувальник з депресії та страхів, фрайбурзьке тестування особистості – *Freiburger Persönlichkeit inventar*) показали зрушення у бік норми.

У. Заксе, Б. Імрук та У. Барке (2016) дослідили ефективність амбулаторного лікування з застосуванням КІП. Дослідження охоплювало три основні діагностичні групи амбулаторної психотерапії для дорослих: афективні розлади, тривожні розлади, а також дисоціативні, конверсійні і соматоформні розлади. Для шести пацієнтів, у яких перший діагноз було встановлено як тривожний розлад, незважаючи на невелику вибірку, спостерігається значне покращення ситуативної тривожності (State: $p=0,043$; ES 1,00) та особистісної тривожності (Trait: $p=0,009$; ES =1,31) [22].

Висновки з проведеного дослідження.

1) Символдрама – це один з методів психодинамічної терапії, який базується на принципах глибинної психології, тобто унаочнює несвідомі мотиви, конфлікти та захисні механізми за допомогою імагінації. 2) Основною формальною модифікацією цього методу є введення параметру – сновидіння наяву, що супроводжується діалогом з психотерапевтом. Основною концептуальною модифікацією є зміщення фокусу уваги психотерапевта із неврозу перенесення на сцену, яка розгортається на «віртуальному екрані» сновидіння наяву. 3) Як психодинамічна психотерапія, символдрама ґрунтується на основних психоаналітичних концепціях в розумінні етіології психічних розладів загалом, та невротичних, зокрема. 4) Невротичний конфлікт у КІП опрацьовується, в першу чергу, шляхом опредмечування його у символічній формі під час імагінації, де він стає доступним для унаочнення та конфронтації. 5) У практиці КІП сформульовані рекомендації для роботи з невротичними конфліктами – регу-

люючі конфлікт інтервенції та техніки. 6) Емпірична перевірка методик КІП (зокрема у роботі з невротичними розладами) свідчить про її результативність, завдяки чому цей метод був включений до офіційних нормативів з психотерапії в Німеччині, які оплачуються лікарняними касами) як «особливий метод психотерапії на основі глибинної психології».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гребінь Л. О. Особливості використання моделей часу-простору у роботі з дітьми (на прикладі кататимно-імагінативної психотерапії). *Актуальні проблеми психології*. К.: Міланік, 2011. С. 34–61.
2. Кисарчук З. Г. Символдрама в українській практичній психології. *Практична психологія в контексті культур*: Зб.наук.праць. К.: Ніка-Центр, 1998. С. 185–191.
3. Кисарчук З. Г. Теоретико-методологічні передумови виділення трьох ступенів в символдрамі. *Актуальні проблеми психології*. К.: Міланік, 2007. С. 147–157.
4. Кисарчук З. Г., Юрченко Т. П. Символдрама в українській практичній психології. *Практична психологія в контексті культур*. К.: Ніка-Центр, 1998. С. 185–191.
5. Кисарчук З.Г. Модель корекції негативних переживань підлітків засобами кататимно-імагінативної психотерапії як глибинно зорієнтованого методу. К.: Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2010. Вип. 7. С. 189–211.
6. Лазос Г. П. Технології застосування групової кататимно-імагінативної психотерапії (гкіп) у роботі з підлітками. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2014. Вип. 43. С. 99–108.
7. Левицька Т. Символдрама як інструмент розвитку емоційного інтелекту. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2018. № 15. С. 183–185.
8. Омельченко Я. М. Корекція тривожних станів молодших школярів засобами кататимно-імагінативної психотерапії: автореф.дис.канд.психол.наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2006. 20 с.
9. Томе Г., Кехеле Х. Психоаналітична терапія: теорія і практика. Львів: Літопис, 2021.
10. Турецька Х. Нейрофізіологічне підґрунтя символдрами як психодинамічного напрямку психотерапії. *Вісник ХДУ Серія Психологічні науки*. 2019. С. 344–349.
11. Шевченко Н. Використання кататимно-імагінативної психотерапії в комплексному лікуванні хронічних соматичних захворювань. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 3. С. 219–223.
12. Шумакова Л. П. Кататимне переживання образів як метод психодіагностики та психокорекції сімейних. *Актуальні проблеми психології*. К.: Міленіум, 2003. С. 138–146
13. Bahrke U., Nohr K.: *Katathym Imaginative Psychotherapie. Lehrbuch der Arbeit mit Imaginationen*

in psychodynamischen Psychotherapien. 2. Auflage. Springer, Heidelberg. 2018.

14. Dieter, W. Explizite und implizite Behandlungstechnik. *Imagination*. 2006. № 28(1), P. 5–29.

15. Ermann M. Explizite und implizite psychoanalytische Behandlungspraxis. *Forum Psychoanal.* 2005. № 21. P. 3–13.

16. Frick E, Stigler M, Georg H, Fischer N, Bumeder I, Pokorny D. Tumor patients in psychodynamic psychotherapy including daydreaming: can imagery enhance primary process and positive emotions? *Psychother Res.* 2008. № 18(4):444-53. doi: 10.1080/10503300701832433. PMID: 18815996.

17. Friedrichs-Dachale A., Ullmann H. Katathym Imaginative Psychotherapie (KIP). Eine systematisch aufgebaute, vielseitig anwendbare Methode der psychodynamischen Psychotherapie. *Psychodynamische Psychotherapie* 2020. № 2. P. 153–173. DOI 10.21706/pdp-19-2-153

18. Gabbard G.O., Litowitz B.E., Williams P. Textbook of Psychoanalysis American Psychiatric Publishing, 2011. 636 p.

19. Kottje-Birnbacher L. Guided affective imagery In: Reimer C und Rieger U. Psychodynamic Psychotherapies. Textbook of Analytic Oriented Psychotherapies. Springer, Berlin, Heidelberg, New York. 2000. P. 151–176.

20. Kulesa, Ch., & Jung, F. Die Effizienz einer 20stündigen Kurzpsychotherapie mit dem Katathymen Bilderleben: Eine testpsychologische Untersuchung. *Zeitschrift Für Psychosomatische Medizin Und Psychoanalyse*, 1979. № 25(3). P. 274–293.

21. Leuner: H. Experimentelles Katathymes Bilderleben als ein klinisches Verfahren der Psychotherapie. *Z. Psychoth.Med.Psychol.* 1955. № 6. P. 235–260.

22. Sachsse, U., Imruck, B. H., & Bahrke, U. Evaluation ambulanter Behandlungen mit Katathym Imaginativer Psychotherapie KIP: Eine naturalistische Studie. *Ärztliche Psychotherapie*. 2016. № 11. P. 87–92.

23. Ullmann H., Friedrichs-Dachale A., Bauer-Neustadter W., Linke-Stillger U. Katathym Imaginative Psychotherapie (KIP). Kohlhammer, Stuttgart. 2017.

24. Ullmann H.: Zur Gestaltung des therapeutischen Prozesses in der KIP. In: Harald Ullmann, Eberhard Wilke (Hrsg.): Handbuch Katathym Imaginative Psychotherapie. Huber, Bern 2012, P. 146–198.

25. Ullmann, H. & Wilke, E. Handbuch Katathym Imaginative Psychotherapie. Bern: Huber. 2012

26. von Wietersheim J., Wilke E., Röser M. Die Effektivität der Katathym Imaginativen Psychotherapie in einer ambulanten Längsschnittstudie *Psychotherapeut*. 2003. № 48. P. 173–178.

27. Wächter Hans Martin, Pudel V.: Kurztherapie von 15 Sitzungen mit dem Katathymen Bilderleben (eine kontrollierte Studie). In: Hanscarl Leuner (Hrsg.): Katathymes Bilderleben. Ergebnisse in Theorie und Praxis. Huber, Bern 1980. P. 126–147.

28. Wächter, H.-M., & Leuner, H. Kurzpsychotherapie eines Rauschmittelusers mit dem Katathymen Bilderleben. *Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie*. 1974. № 23. P. 81–91.

ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРКИ СВІТЛАНИ ЩУДЛО



«Лиш боротись – значить жить»

Іван Франко

27 вересня 2022 р. на 48-ому році життя після тяжкої хвороби померла докторка соціологічних наук, професорка, академік Академії наук вищої школи України, член Правління САУ, Президентка Української асоціації дослідників освіти Світлана Андріївна Щудло.

Своєю працею, талантом й мудрістю умілого лідера, високим професіоналізмом проф. Світлана Щудло здобула велику повагу та авторитет як серед української наукової громади, так і закордонних колег.

Народилася Світлана Андріївна 12 жовтня 1974 р. у м. Дрогобич Львівської області. У 1991 – 1996 рр. навчалася на економічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка за спеціальністю «Соціологія».

Рішучість та цілеспрямованість швидко привели її до захисту кандидатської дисертації «Соціальний механізм адаптації молоді до ринкових умов (регіональний аспект)» у 2000 р. (спеціалізована вчена рада Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, наук. керівник – д. екон. н., проф. А. Г. Хоронжий). З 2011 р. Світлана Щудло – член Правління Соціологічної асоціації України. У 2013 р. ще одним етапом становлення Світлани Андріївни як соціологині став захист докторської дисертації на тему

«Якість вищої педагогічної освіти: чинники та механізми забезпечення в умовах сучасного суспільства» (спеціалізована вчена рада ХНУ імені В.Н. Каразіна, наук. керівник – д. соц. н., проф. Л. Г. Сокурянська). У 2015 р. присвоєно вчене звання професора.

У Дрогобицькому державному університеті імені Івана Франка Світлана Андріївна Щудло стала першим кандидатом, а згодом доктором соціологічних наук. Вона була мудрим керівником та досвідченою викладачкою, її любили, поважали студенти і колеги. Протягом 20-ти років Світлана Щудло очолювала кафедру правознавства, соціології та політології цього вишу. На громадських засадах керувала соціологічною лабораторією, створеною при кафедрі у 2007 р. та Центром моніторингу якості освіти університету. За її ініціативи у 2015 р. тут розроблено й ліцензовано освітню програму з соціології, яка була успішно акредитована у 2021 р.

С.А. Щудло – авторка понад 200 наукових та науково-методичних праць, зокрема 15 індивідуальних та колективних монографій, близько 70 з яких за кордоном. Сфера її наукових зацікавлень була багатогранною. У фокусі наукового аналізу мали місце соціокультурні аспекти євроінтеграції української молоді, освітні реформи, зокрема соціологічний моніторинг якості середньої та вищої освіти, аналіз проблем професійного розвитку педагогів в Україні, розвиток системи профілактики та навчання фахівців у сфері протидії ризиковій поведінці дітей та молоді в Україні.

З 2015 р. Щудло С.А. стала членом Наукової ради МОН України у секції «Історико-соціологічні науки», з 2016 р. – член спецради з захисту кандидатських дисертацій з соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка, неодноразово приймала участь в опонуванні дисертаційних досліджень, також офіційний експерт Державного стандарту з соціології.

Завдяки її неймовірному таланту організатора освітнього і наукового процесу, було проведено десятки міжнародних наукових конференцій, семінарів, «круглих столів». Вона була незмінною організаторкою Міжнародної наукової конференції «Молодіжна політика: проблеми та перспективи», яка об'єднувала міжнародну наукову спільноту п'ятнадцять років поспіль у Дрогобичі.

С.А.Щудло – головна редакторка міжнародного наукового журналу «Молодь у Центральній та Східній Європі» (2014–2018 рр.) та збірника наукових праць «Молодіжна політика: проблеми та перспективи» (2003–2019 рр.). Вона входила до складу редакційних рад таких

українських та закордонних наукових видань: Український соціологічний журнал (САУ), Вчені записки Народної української академії (Харків), Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences (Дніпро), Грані (Дніпро), Філософія і політологія в контексті сучасної культури (Дніпро), Коменологічні студії (Седльце, Польща), Актуальні проблеми філософії та соціології (Одеса), Habitus (Одеса), «Doctrina. Studia społeczno-polityczne» (Польща) та ін. Офіційний рецензент журналу «Seminare» (Польща), «Третій сектор» (Польща), Український соціум.

Світлана Андріївна Щудло була керівником та учасником ряду міжнародних та всеукраїнських наукових соціологічних проектів, зокрема: «Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи» (2013 р., 2015 р.), «Стосунки Сходу та Заходу України: пошуки історичного компромісу» (2005–2014 рр., керів. І. Кононов), «Директори шкіл в умовах приватизації та маркетизації освіти» (2013 р.), «Педагогіка після Майдану» (2015 р.), «Реформування вищої освіти в Україні (2015–2016 рр., САУ, керів. В. Бакіров)», Всеукраїнське опитування вчителів та директорів шкіл за методологією TALIS (2017 р.), «Українське суспільство у вимірах нерівностей» (2017–2018 рр.), «Соціальне здоров'я та ризики стилю життя учнівської молоді Львівщини» (2016 р., 2020 р., керів. К. Осташевський), керівник проекту Erasmus+ модуль Jan Monnet Європейської комісії «Європейська якість освітніх досліджень для підтримки освітян в Україні» (2017–2020 рр.) та ін.

Особливу увагу Світлана Щудло приділяла питанням підвищення якості середньої та вищої освіти. Саме на вирішення цих питань була спрямована діяльність створеної нею у 2015 році Української асоціації дослідників освіти (УАДО). Будучи Президенткою цієї асоціації, Світлана Андріївна залучила до її роботи широке коло освітян – керівників та викладачів середньої та вищої школи України. Як член Правління Європейської асоціації дослідників освіти, вона налагодила міжнародні зв'язки УАДО, що сприяло активному обміну досвідом роботи між освітянами України та країн Європи, членів ЄАДО.

Цю, завжди усміхнену, енергійну, надзвичайно активну жінку, успішну науковицю, авторку і виконавицю численних загальнонаціональних та міжнародних, у тому числі грантових, досліджень добре знали та поважали не тільки колеги-соціологи в Україні, а й у Польщі та Угорщині, Італії та Великій Британії, Нідерландах та Австрії, Німеччині та США.

Світла пам'ять про Світлану Андріївну Щудло назавжди залишиться в наших серцях, серцях її друзів і колег, усіх тих, хто її знав, шанував та любив.

Вибрана бібліографія наукових праць Світлани Щудло

– **Щудло С.** Вища освіта у пошуку якості: quo vadis : монографія. Харків–Дрогобич: Коло, 2012. 340 с.

– **Щудло С.** Освітні траєкторії євроінтеграції молоді // Молодь у сучасних процесах євроінтеграції [колективна монографія] / за заг. ред. С. Щудло. Дрогобич: ЛТД Трек. С. 123–150.

– **Shchudlo S.**, Kovalchuk S. Reworking of School Principals' Roles in the Context of Educational Privatization: A View from Ukraine // European Education (M.E. Sharpe). 2014. Vol. 46. № 2 (Summer). P. 32–52.

– **Shchudlo S.**, Zabolotna O., Kovalchuk O. Przywództwo nauczycieli na Ukrainie. Rola nauczycieli w zarządzaniu szkołą i rozwoju zawodowym / Przywództwo Nauczycieli. Red. Joanna Madalińska-Michalak. Warszawa: Wydawnictwo FRSE, 2017. S. 375–408.

– **Shchudlo S.**, Okulicz-Kozaryn K., Klymanska L., Herasym H., Herus, O., Savka V., Mirchuk I. Zachowania ryzykowne i zaburzenia zdrowia psychicznego młodzieży we Lwowie, Drohobyczu i w powiecie drohobyckim // Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży Badania mokotowskie 2004–2016. Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016 – Instytut. Red. naukowa: Krzysztof Ostaszewski. Warszawa: In-t newrologii i psychiatrii, 2017. S. 126–144.

– **Щудло С. А.**, Хобта С. В. Дизайн вибірки міжнародного дослідження викладання та навчання TALIS: кейс України // Український соціологічний журнал. 2017. № 1–2. С. 161–171.

– **Щудло С. А.**, Сокурянська Л. Г. Підлітки у пограничному просторі: ціннісні орієнтації та життєві плани // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 4. С. 53–67.

– **Щудло С.**, Сокурянська Л. Шкільна молодь українського пограниччя: Перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2017. № 38. С. 35–40.

– **Щудло С.**, Заболотна О., Лісова Т. Українські вчителі та навчальне середовище. За результатами Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS). Дрогобич: Трек ЛТД, 2018. 300 с.

– Zabolotna O., **Shchudlo S.**, Medina T., Panchenko I., Kozlov P. Teaching Ukrainian as a Non-Native Language to National Minorities in Ukraine: Challenges for Evidence-Based Educational Policies // Advanced Education. 2019. Special Issue 11. P. 60–67.

– **Щудло С.**, Купрій Т. Соціологічне опитування «Викладач очима студентів» в контексті підвищення якості вищої освіти // *European Humanities Studies: State and Society*. 2019. – № 4. – С. 192 – 201.

– **Shchudlo S.**, Mirchuk I. School environment as a factor of actualization / minimization of adolescents' risky behaviour (according to the survey of Lviv region students) // *Вісник Харківського університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2020. Вип. 44. С. 59–65.

– **Shchudlo S.**, Junik W., Mirchuk I., Zelena O. *Ukraiński model kształcenia specjalistów w zakresie profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży // W trosce o rozwój i bezpieczeństwo dziecka – aspekty społeczno-prawne [pod redakcją Anny Pawlak Beaty Skwarek Justyny Stadniczeńk]*. Warszawa, 2020. Wydawnictwo Akademii Ekonomiczno-Humanistycznej. S. 403 – 420.

– **Shchudlo S.** Antagonizm i pojednanie: polskie i ukraińskie postawy wobec sąsiadów / Kurczewski J. M., Orzechowski P., Shchudlo S. / *Ідентичність та соціальна солідарність у Центрально-Східній Європі/Т. Каменська, Я. М. Курчевський, П. Ожеховський та ін. ; за ред. проф. Н. Коваліско, д-ра А. Єкатеринчука, проф. О. Лісеєнко, проф. Р. Радзика*. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка ; Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2020. – С. 21–49.

Гранти

– лютий 2016 р. – лютий 2017 р. – програма розвитку лідерства у вищій школі України (British Council Ukraine, Leadership Foundation) – Член університетської команди. Грант Британської ради для мобільності університетської команди Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка до Університету Англія Раскін (Кембридж, Велика Британія);

– червень 2016 р. – травень 2017 р. – грантовий проект для випускників американських освітніх програм «Сприяння реформам вищої освіти в Україні» (Посольство США в Україні, 2016 Proposal No: 178 –12/19/2016), керівник проекту;

– жовтень 2017 р. – вересень 2020 р. – грантовий проект Erasmus+ – Жан Моне (напрямок «Підтримка діяльності асоціацій») «Європейська якість освітніх досліджень для підтримки

освітян в Україні» (European Commission, Audiovisual and Culture Executive Agency, Reference: 587032-EPP-1-2017-1-UA-EPPJMO-SUPPA), керівник проекту;

– лютий 2017 р. – травень 2018 р. – грантовий проект «Освітні реформи: Забезпечення якості в міжнародному контексті» (Благодійний фонд «Крок за кроком») за підтримки МОН України, керівник проекту;

– травень 2018 р. – листопад 2018 р. – міжнародний проект «Сприяння міжкультурному діалогу щодо вивчення української мови представниками національних меншин у Чернівецькій області», 2018, Програма Європейського Союзу «Підтримка громадянського суспільства в Україні», Міжнародний фонд «Відродження», Проект «Просування реформ в регіони», керівник проекту;

– листопад 2017 р. – грудень 2019 р. – українсько-польський проект «Польсько-українська науково-методична співпраця у напрямі сприяння розвитку системи профілактики та підготовки фахівців у галузі протидії ризикованій поведінці дітей та молоді в Україні», Університет у Бидгощі, Міністерство здоров'я Польщі у межах Програми громадського здоров'я Польщі (2017–2019), координатор проекту з українського боку;

– травень 2019 р. – жовтень 2019 р. – грантовий проект «На освітніх перехрестях: науково обґрунтований діалог із національними меншинами у Чернівецькій та Закарпатській областях» у межах проекту МОН України та Міністерства закордонних справ Фінляндії «Навчаємося разом» (Фінська підтримка української шкільної реформи), 2019, керівник проекту.

– грудень 2020 р. – лютий 2023 р. – Міжнародний проект «Ефективність впровадження діяльнісних та ігрових методів навчання в освітній процес Нової української школи», спільно з МОН, Українською асоціацією дослідників освіти, Фундацією ЛЕГО, Австралійською радою освітніх досліджень (2020–2023), Наказ МОН від 16 лютого 2021 р. № 202.

Оксана Зелена та Ірина Мірчук

доцентки кафедри філософії, соціології та політології

імені професора Валерія Григоровича Скотного

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

**ДИНАМІКА ЖИТТЄВОЇ АНТИЦИПАЦІЇ МОЛОДІ
В УМОВАХ МИРНОГО ЧАСУ ТА ВІЙНИ****DYNAMICS OF YOUTH LIFE ANTICIPATION
DURING PEACETIME AND WAR**

Стаття містить результати теоретичного вивчення феноменів життєвої антиципації молоді в умовах мирного часу та війни. Результати емпіричного дослідження розкривають особливості розвитку оптимістичності життєвого антиципування власного майбутнього і майбутнього України. У статті розкриті поняття «життєва антиципація, єдність автобіографічного антиципування та футурологічного». Описано методику дослідження життєвої антиципації за допомогою ймовірнісних футуроматриць життєвого шляху з трихотомічною диференціацією як конструкту оптимізму-песимізму «щасливе-звичайне-нещасливе майбутнє», так і темпорального - «молодість-зрілість-старість». Наведено результати емпіричного вивчення життєвої антиципації студентів у мирний період 1996-2009 років та у воєнний час 2022 року з наступним порівняльним аналізом історичної динаміки бачення молоддю своїх життєвих перспектив. Упродовж і мирних і воєнних часів виявлявся стабільно високий оптимізм у баченні молоддю власного майбутнього, який поєднувався з досить виразним песимізмом у баченні майбуття власної країни. З огляду перспектив українського державотворення мала місце досить виразна соціально неконструктивна ситуація, коли молодь на той час у майбутньому бачила щасливих людей у нещасливій країні. Парадоксальний вплив війни на життєву антиципацію студентів проявився у тому, що прогностичний диспаритет автобіографічного та футурологічного антиципування зник і оптимізм набув паритетного формату. Виявлення елімінації зазначеного розриву через оптимістичний поворот у футурологічній антиципації студентами оцінено як соціально конструктивний тренд. Антиципування молоддю себе як у майбутньому щасливих людей у щасливій країні є конструктивних зрушенням як психологічної так і соціальної точки зору, хоча стійкість зазначеного тренду ще потребує додаткових досліджень.

Ключові слова: життєва антиципація, оптимізм, песимізм, молодь, суб'єктивна модель власного майбутнього, суб'єктивна модель майбутнього України.

The article presents the results of a theoretical study of the phenomenon of youth life anticipation during peacetime and war. Empirical research findings elucidate the development particularities of optimism difference in life anticipation of own future and the future of Ukraine. The authors specify the concept "life anticipation, the unity of autobiographic and futurological anticipation". It was described the research method of life anticipation using future probability matrices of a life path with trichotomous differentiation as a construct of optimism-pessimism, "happy-ordinary-unhappy future" and temporal "youth, adolescence-old age". The findings of the empirical study of student life anticipation during peacetime from 1996 to 2009 and wartime since 2022 were provided with subsequent comparative analysis of historical dynamics of youth vision of their life perspectives. During peace- and wartimes, there was consistently high optimism in the youth vision of their future, which combined with expressive pessimism in the vision of the country's future. Given perspectives of Ukrainian state building, there was an expressive non-constructive situation when the youth then saw happy people in an unhappy country in the future. War's paradoxical influence on student life anticipation was evident in the disappearance of prognostic disparity of autobiographic and futurological anticipation, and optimism acquired parity. Students regarded the establishment of the elimination of the mentioned gap through optimistic transformation into futurological anticipation as a socially constructive trend. Youth's anticipation of themselves in the future as happy people in a happy country is a constructive shift in both psychological and social standpoint, although the stability of the mentioned trend needs further studying.

Key words: life anticipation, optimism, pessimism, youth, subjective model of own future, subjective model of Ukrainian future.

УДК 316.4:[159.923-053.81] ["362" + "364"]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.53>

Батраченко І.Г.

д.психол.н., доцент,
професор кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Сурыкова М.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології,
Університет митної справи та фінансів

Учитель І.Б.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології
Університет митної справи та фінансів

Постановка загальної проблеми.

У 2009 році одним із авторів було проведено низку психологічних досліджень життєвої антиципації молоді насамперед студентського віку. У згаданих емпіричних розвідках проводилося вивчення психологічних особливостей, характерних для цього віку, бачення майбутнього власного життєвого шляху та розвитку України. З тих часів пройшло вже 13 років і культурно-історична ситуація багато в чому зміни-

лася. Зокрема розпочалася і продовжується війна. Відтак, було б дуже цікаво порівняти як змінилися моделі власного майбутнього студентів та своєї країни в істотно нових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження феномену життєвої антиципації мають досить давню історію [2; 10]. І тут можна відмітити досить виразну тенденцію збільшення інтересу до вивчення феномену, який позначається поняття життєве антиципування.

Серед робіт останніх років слід звернути увагу, насамперед, на роботи В.Ю. Завадського [5-7], Ж. М. Сидоренко [11], К. М. Шестопалова [3;12] тощо. Окрім того є досить широке коло досліджень, де вивчаються окремі аспекти життєвої антиципації, наприклад її оптимістичний і песимістичний характер [4; 8; 9]. Однак згадані роботи торкаються вивчення феномену життєвої антиципації в конкретному культурно-історичному зрізі часу, аналізу історичної динаміки, переживання людини античних часів, і такі дослідження залишаються поза увагою компенсувати які і стало метою цієї роботи.

Метою статті є порівняльний аналіз історичної динаміки суб'єктивних моделей власного майбутнього студентів та майбуття України упродовж початку XXI століття.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити що емпіричне дослідження суб'єктивних моделей майбутнього біографічного масштабу проводилося одним із авторів цієї роботи ще з середини 90-х років минулого століття в контексті використання терміну автобіографічна антиципація. Тоді в період з 1994 року по 1996 рік в основному використовувалося індивідуальне глибинне вільне інтерв'ювання. Окрім того, було використано матеріали консультативної роботи та узагальнень емпіричного матеріалу тренінгів і семінарів, спрямованих на розвиток автобіографічної антиципації. У результаті такої дослідницької роботи було зібрано досить великий масив емпіричного матеріалу, який аналізувався якісними методами і важко піддавався кількісній обробці. Проте, у підготовчому плані цей етап був досить продуктивний, оскільки в результаті сформувалася ідея методу імовірнісного диференціалу.

На другому етапі, який в основному охопив період з 2000 року по 2004 рік, метод імовірнісного диференціалу розроблявся у формі імовірнісного профілю майбутнього та імовірнісних ґраток. Більшу частину досліджень у цей час було виконано під керівництвом І. Г. Батраченка його аспіранткою О. Г. Рихальською [10]. Загалом досліджено 665 осіб у констатуючих та 394 – у формулюючих. Результати цього етапу дослідження підсумовано у спільній монографії [2]. Саме в цей період відбувся перехід від терміну «автобіографічна антиципація» до терміну «життєва антиципація», які на той час використовувалися фактично як синоніми.

На третьому етапі (2006-2009 рр.) метод імовірнісного профілю майбутнього був розвинутий у метод імовірнісних футуроматриць, один із різновидів буде описано нижче. Здобутки цього етапу було підсумовано в докторській дисертації І. Г. Батраченка [1]. У цей період також відбувається розширення змістовного поля концепту «життєва антиципа-

ція». Життєву антиципацію було запропоновано розуміти як здатність, процес та продукт суб'єктивного моделювання людиною не лише свого майбуття або іншої людини, а також і суспільного контексту реалізації життєвого шляху. У такому тлумаченні індивідуальне життєве антиципування стало розмежуватися на біографічне, коли воно торкається життєвого шляху інших людей, автобіографічне, коли йдеться про власне майбутнє життя суб'єкта та футурологічне, яке стосувалося антиципування суспільних та природних умов, на тлі яких буде в майбутньому людське життя. Було постульовано, що всі складові життєвої антиципації (автобіографічна, біографічна та футурологічна) тісно пов'язані.

Окрім того, на відміну від другого періоду вивчення життєвої антиципації, вивчалися інтегровані експлікації категоризації досліджуваними свого майбуття в контексті конструкту «щасливе - нещасливе майбутнє», диференційовані в часі (часи моєї молодості, зрілості, старості або в контексті п'яти- чи десятилітніх інтервалів), а також виокремленням різних вимірів, аспектів майбутнього (сімейне життя, професійне, добробут тощо).

У цій роботі для повторного культурно-історичного зрізу було вибрано найпростіший варіант футуроматриць 3x3 (табл. 1 та табл. 2), які торкаються самоантиципування студентами свого власного майбутнього та майбутнього України.

Таблиця 1

Імовірнісна матриця життєвого шляху 3x3 з вербальним хроноконструктом, %

Варіанти майбуття	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
Щасливе	60	60	50
Звичайне	35	20	40
Нещасливе	5	10	10

Залежно від конфігурації значень суб'єктивних ймовірностей відносно кварталів числового ймовірнісного конструкту теоретично виокремлюються 14 типів ймовірнісного профілю: гіпероптиміст; оптиміст; гіпооптиміст; буденно-оптимістичний; гіпербуденний; буденний; буденно-песимістичний; гіпопесиміст; песиміст; гіперпесиміст; амбівалентний; гіперамбівалентний; рівноймовірний; гіпорівноймовірний; гіперрівноймовірний.

Типи футуроматриць виокремлювалися також враховуючи хронологічний порядок слідування ймовірнісних профілів: стійкий оптиміст, коли всі профілі належать до оптимістичного типу; стійкий песиміст, коли всі профілі належать до песимістичного типу; стійкий буденний тип, коли всі профілі належать до буденного типу; стійкий амбівалентний тип, коли всі профілі належать до амбівалентного типу; стійкий

рівноймовірний тип, коли всі профілі належать до рівноймовірного типу; оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип; оптимізм, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім у песимістичний; песимізм, який у перспективі переходить у буденний тип; песимізм, який у перспективі переходить у буденний тип, а потім стає оптимістом; синусоїдні типи, коли, наприклад, оптимізм змінюється песимізмом, а потім знову і так далі.

Таблиця 2

Імовірнісна матриця футурологічного гла життєвого шляху 3x3 з емпіричними даними одного з досліджуваних, %

Варіанти майбуття	Україна в часи моєї молодості	Україна в часи моєї зрілості	Україна в часи моєї старості
Щасливе в цілому	30	50	65
Звичайне в цілому	60	40	25
Нещасливе в цілому	10	10	15

Застосування числових імовірнісних футуроматриць для експлікації самоантиципування студентами свого власного майбутнього та майбутнього України у 2009 році виразно показало, що серед 14 імовірнісних профілів, виділених шляхом математичного моделювання, емпірично виявляються лише половина змодельованих варіантів. Серед них переважають оптимістичні профілі в структурі імовірнісних футуроматриць власного майбутнього студентів. Песимістичні профілі зустрічалися вкрай рідко і то в гіпопесимістичному варіанті. Це повністю збігалось з результатами наших досліджень отриманих дещо іншими методами ще в середині 90-х років ХХ століття. Бачення студентами майбутнього України тоді спеціально ще не досліджувалося.

Емпіричні дані, отримані за допомогою вищезгаданого інструментарію у 2009 році, дали підстави для висновків, що власне майбутнє студенти бачать набагато оптимістичніше, ніж майбутнє України. Кластеризація футуроматриць бачення студентами майбутнього України дає подібну картину. Песимістичні профілі в структурі імовірнісних хрономатриць власного майбутнього у студентів зустрічаються вкрай рідко і зазвичай стосуються не конструкту щастя, а інших конструктів (успіху, добробуту, здоров'я, особистого життя).

Як бачимо в табл. 3. серед даних 28 респондентів – 14 типів імовірнісного профілю переважно оптимістичні. Було перевірено, що збільшення вибірки досліджуваних істотно картину не змінює. В основному вона залишається такою ж, як для наведеної вибірки досліджуваних.

Розглянемо аналогічні емпіричні дані щодо майбутнього України (таблиця 4). Як бачимо, у футуроматрицях України, на відміну від футуроматриць власного майбутнього, починають фігурувати профілі песимістичного типу.

Таблиця 3

Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях власного майбутнього студентів у 2009

Номер досліджуваного	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
Кількість Оптимістичних типів	23	21	15
Кількість Буденного типу	4	7	12
Кількість песимістичних типів	1	0	1

Таблиця 4

Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях майбутнього України студентів у 2009

Номер досліджуваного	Україна в часи моєї молодості	Україна в часи моєї зрілості	Україна в часи моєї старості
Кількість Оптимістичних профілів	2	13	15
Кількість профілів Буденного типу	16	13	9
Кількість Песимістичних профілів	10	2	4

Із узагальненого співставлення футуроматриць власного майбутнього студентів та майбутнього України, що були проведені у 2009 році, вимальовується картина майбутнього існування дуже щасливих громадян у не дуже щасливій країні.

Зазначений емпіричний масив було також проаналізовано і за допомогою кластерного аналізу. Якщо інтерпретувати виділені кластери щодо бачення власного майбуття студентів 2009 року «знизу вгору», тобто від великих семантичних класів до менших, матимемо таку картину: усі досліджувані розділяються на тих, хто вважає вірогідність нещасливого майбутнього для себе дуже малою, назвемо їх «оптимістично-буденні» та тих, хто вважає, що в зрілості та старості вони все ж можуть бути нещасливими. У першому великому класі можна виділити підкластери тих, хто оптимі-

стично дивиться на своє майбутнє та тих, хто найбільшу вірогідність надає буденному майбутньому. «Оптимісти» розділяються на тих, у кого піки показників припадають тільки на щасливе майбутнє, та тих, хто окрім цього припускає високу вірогідність буденності у старості. Перша група розділяється на тих, хто відводить буденному майбутньому середню вірогідність з піком у старості та з піком у юності. Далі перша група розділяється на тих, хто вважає для себе щасливе майбутнє приблизно рівно вірогідним у будь-якому віці та тих, хто вважає щастя більш вірогідним у зрілості та старості. На підставі кластеризації можна сформулювати зауваження – «Нещасливе майбутнє» не диференціюється. У вибірці, практично, немає нікого, хто б уважав, що може бути нещасливим у юності чи мати буденну зрілість.

Що ж стосується кластеризації уявлень про майбутнє України, то вони розподіляються за такими класами: «песимісти» та «оптимісто-буденісти». «Оптимісто-буденні» розділяються на тих, хто припускає можливість щасливого майбутнього України в найближчі часи, та тих, хто відносить вірогідність цього до значень, близьких нуля. Перша група розділяється на три підкластери: ті, хто на вірогідність щастя в часи своєї старості дивиться з оптимізмом, з песимізмом або вважає, що його віддалене майбутнє буде буденним. У результаті аналізу дендрограми визначено, що тут, як у випадку автобіографічного антиципування, «нещасливе майбутнє» також не диференціюється. «Оптимісто-буденісти» не розділяються на «оптимістів» та «буденістів» (за ознакою загального відношення до майбутнього України), натомість чинником, за яким виділяються наступні підкластери, стає ставлення до найближчого майбутнього – чи може воно бути щасливим, чи такого не може бути.

У жовтні 2022 року була сформована аналогічна вибірка у 28 студентів і повторена процедура опитування за допомогою таких же футуроматриць як і в 2009 році. У результаті автобіографічного антиципування студентів ми отримали дуже схожі результати на ті, які ми отримували раніше (Табл. 5). Причому рівень оптимізму є таким же стабільно високим як у 2009, 2003 та 1995 роках. Більше того, оптимістичність навіть дещо зросла за рахунок випадків прогнозування звичайного майбуття.

На стабільно високий рівень оптимізму як характерну особливість молодості вказували вже багато дослідників. Зокрема українські дослідники В. Ю. Завацький та О. О. Блискун зазначали, що «досліджувані вікових категорій 18–24 і 25–35 років найбільш оптимістично оцінюють своє соціальне самопочуття. Молоді люди з низьким освітнім цензом оптимістичніше оцінюють своє соціальне самопочуття,

ніж молодь з вищим рівнем освіти» [7, с. 95]. Навіть умови війни не можуть похитнути атрибутивну оптимістичність молодості.

Таблиця 5

Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях власного майбутнього студентів у 2022

Номер досліджуваного	Етапи життєвого шляху		
	Молодість	Зрілість	Старість
Кількість Оптимістичних типів	25	25	20
Кількість Буденного типу	1	3	8
Кількість песимістичних типів	2	0	0

Істотно інша картина у 2022 спостерігається у сфері футурологічної антиципації, бачення майбуття України. Тут спостерігається виразне збільшення оптимізму і переборення песимістичних настроїв характерних, принаймні, для 2009. Хоча за життєвими спостереженнями всіх авторів статті, які мали змогу спілкуватися зі студентами упродовж початку XXI століття, склалося особисте враження що увесь цей час песимістичні оцінки молоді майбутнього України мали тенденцію до зростання. Але в умовах війни відбувся радикальний перелом у футурологічному антиципуванні молоді у бік різкого зростання оптимізму, що, зокрема, видно у табл. 6.

Таблиця 6

Послідовності поєднання імовірнісних профілів у футуроматрицях майбутнього України студентів у 2022

Номер досліджуваного	Україна в часи моєї молодості	Україна в часи моєї зрілості	Україна в часи моєї старості
Кількість Оптимістичних профілів	19	16	15
Кількість профілів Буденного типу	6	8	9
Кількість Песимістичних профілів	3	2	4

Мабуть така історична динаміка життєвої антиципації студентів є конструктивною з огляду на досягнення перемоги у війні та післявоєнної відбудови і розбудови української державності.

Висновки дослідження. Умови війни порівняно з мирними часами не тільки знизили оптимізм української молодості, але почали формувати також і оптимістичне бачення майбутнього, яке у періоди мирного життя відзначалося значним ухилом у бік песимізму. Складалося так, що раніше молодь бачила себе в майбутньому як дуже щасливих людей у не дуже щасливій країні. Тепер молодь усвідомлює і власне майбутнє і майбутнє України обопільно щасливими. Наскільки стійким виявиться оптимістичний поворот у свідомості молодості покаже час.

Тому **перспективами** подальших досліджень повинно бути більш детальне вивчення психологічних та соціальних оптимістичних поворотів у свідомості сучасної молоді та психологічний супровід розвитку життєвої антиципації студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батраченко І. Г. Психологія життєвої антиципації особистості : монографія. / І. Г. Батраченко, О. Г. Рихальська; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Д., 2009. 167 с.
2. Батраченко І. Г. Психологічні закономірності розвитку антиципації людини [Текст] : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Іван Георгійович Батраченко; наук. консультант Г. О. Балл; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2010. 461 с.
3. Бондар К., Квітка Н. Вплив механізму партисипації на антиципацію рольової компетентності психолога. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)* спецвипуск : журнал. 2022. № 5 (10) 2022. С. 6-21.
4. Бунас А. А. Часова перспектива як один із чинників розгортання прогностичної компетентності особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2020. № 1. С. 38 – 41.
5. Завацький В. Онто- та соціогенез антиципації особистості в умовах життєвих змін. *Психологія особистості*. 2021. Т. 11, № 1. С. 39-45.
6. Завацький В. Ю. Змістовні характеристики життєвої антиципації особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 5(1). С. 161-165.
7. Завацький В. Ю., Блискун О. О. Соціально-психологічна специфіка антиципації молоді та її самопочуття в умовах життєвих змін: онто- та соціогенез. *Український психологічний журнал*. 2020. № 2. С. 85-99.
8. Кіреєва, З. О. Предиктори резильєнтності та оптимізму у осіб різного віку під час проживання пандемії SARS-COV-2. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2022. № 1. С. 5-10.
9. Проскурка Н. М., Демченко Н. І. Оптимізм та адаптивні здібності студентів-першокурсників. *Габітус*. 2022. Випуск 38. С. 38-42.
10. Рихальська О. Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. Г. Рихальська ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2004. 21 с.
11. Сидоренко Ж. В. Психологічні особливості прояву антиципації під час конструктивного переживання особистістю життєвої кризи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2017. Вип. 6(1). С. 106-111.
12. Шестопалова К. М. Антиципування життєвого шляху: методи діагностики та корекції. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2012. Вип. 9. С. 106-112.

ФОРМИ ТА ВИДИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І СОЦІУМУ

FORMS AND TYPES OF HUMAN AND SOCIETY INTERACTION

Матеріали статті знайомлять із формами та видами соціальної адаптивної взаємодії людини і соціуму, їхнім взаємним пристосуванням одне до одного. Розкриваються особливості таких форм цієї взаємодії, як боротьба, адаптація та втеча, а також варіантів адаптивної взаємодії – акомодация соціумом особистості, часткове оновлення соціуму соціальною групою чи окремою особистістю, ритуалізм, відмова особистості або соціальної групи жити в суспільстві, заколот, повстання. Автори статті ставлять мету при розкритті форм та варіантів взаємодії людини і соціуму обґрунтувати дію адаптивно-акомодативного закону, відповідно до якого людина або соціальна група індивідів або перетворюють суспільне середовище, або акомодуються під нього, тобто існують за законами соціуму, не намагаючись щось в ньому змінити. Ці форми та види соціальної адаптивної взаємодії людини і соціуму спрацьовували завжди. Ці споконвічні питання адаптивної взаємодії особи або соціальної групи із найближчим соціумом постали від моменту народження відповідної дефініції «адаптація» та її застосування в процесі еволюції, в якій перебувало людство на всіх стадіях свого розвитку. Життя індивіда в л мікросоціумі, його акомодативний вплив на середовище завжди корелюється можливістю обох їхніх учасників. Найважливіша складова процесу – узгодження самооцінок індивіда, його домагань з його можливостями і вимогами мікро-ї макро середовища. Для середовища адаптація визначається метою існування, правовими нормами, засобами їхнього дотримання та карними санкціями за порушення правових норм; для індивіда або групи організованих між собою індивідів все залежить від сприйняття правових норм і покарань. Все це визначається узгодженістю «Я» із законами соціуму.

Ключові слова: адаптація, акомодация, втеча, боротьба, ритуалізм, закон, оновлення соціуму, взаємодія, норми, санкції.

The materials of the article introduce the forms and types of social adaptive interaction of man and society, their mutual adaptation to each other. The peculiarities of such forms of this interaction as struggle, adaptation and escape, as well as variants of adaptive interaction – accommodation of an individual by society, partial renewal of society by a social group or individual, ritualism, refusal of an individual or social group to live in society, mutiny, rebellion – are revealed. The authors of the article set the goal, while revealing the forms and options of human-society interaction, to justify the action of the adaptive-accommodative law, according to which a person or a social group of individuals either transforms the social environment or accommodates to it, that is, they exist according to the laws of society, without trying to change anything in it. These forms and types of social adaptive interaction between man and society have always worked. These primordial questions of the adaptive interaction of a person or a social group with the nearest society arose from the moment of the birth of the corresponding definition “adaptation” and its application in the process of evolution, in which humanity was at all stages of its development. The life of an individual in a micro-society, its accommodative impact on the environment is always correlated with the capabilities of both of their participants. The most important component of the process is the reconciliation of the individual's self-evaluations, his demands with his capabilities and requirements of the micro- and macro environment. For the environment, adaptation is determined by the purpose of existence, legal norms, means of their compliance and punitive sanctions for violation of legal norms; for an individual or a group of individuals organized among themselves, everything depends on the perception of legal norms and punishments. All this is determined by the consistency of “I” with the laws of society.

Key words: adaptation, accommodation, escape, struggle, ritualism, law, renewal of society, interaction, norms, sanctions.

УДК 316.624+316.648
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.54>

Цебрій Ірина

д.пед.н., професор кафедри музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Головашич Едуард

викладач кафедри музичного мистецтва та хореографії ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Проблема соціуму як сукупності суспільних, матеріальних і духовних умов існування людини, процесу формування її діяльності та зворотного впливу на соціум шляхом його організації, управління зовнішнім середовищем завжди було однією з головних проблем оптимального розвитку суспільства відповідно до можливостей часу. Соціум у широкому розумінні слова (макросередовище) охоплює соціально-економічну систему, сукупність суспільних відносин та інститутів, масову свідомість, культуру в цілому. Соціум як мікросередовище включає найближче оточення людини – родину і колектив. Проте взаємодія людини і соціуму завжди відбувалася та варіантах їхнього взаємного зближення.

Взаємодії людини і соціуму присвячено чимало наукових праць і досліджень. Так, український історик і цивіліограф Ю. Павленко у роботі «Історія світової цивілізації» (1996)

звертає увагу на різні чинники пристосування до соціуму західної і східної цивілізаційної гілок, враховуючи спосіб життя та природні умови. Англійський дослідник А. Дж. Тойнбі у всесвітньо відомій праці «Дослідження історії» (1995) зацентрував увагу на «викликах», що кидає природне середовище людині та «відповідях», що дає людина середовищу. Американський соціолог А. Тофлер у дослідженні «Третя хвиля» (1995) аналізував зміни у взаємодії людини та середовища, котрі відбулися після другої світової війни. Вітчизняна дослідниця І. Цебрій намагалася усвідомити праці вітчизняних і зарубіжних учених в праці «Основи цивілізаційної теорії» (2006).

Мета статті – з'ясувати форми та види взаємодії людини і соціуму, їхнього максимаотного пристосування одне до одного.

Взаємодія людини і соціуму (що представлений макרו-і-мікросередовищами) ьопди-

ційно можлива у трьох формах – боротьби, адаптації і втечі.

Уподовж тривалого періоду в радянській соціології та історичній науці дефініція «боротьба» вважалася єдиною рушійною силою суспільного прогресу. В її основі знаходився закон єдності і боротьби протилежностей, за умов спрацювання якого все людство на найвищому етапі свого розвитку мало перейти до комуністичної суспільно-економічної формації, відкинувши недосконалість капіталізму. У якості глобальних соціальних зрушень презентувалися досягнення буржуазних і соціалістичних революцій [1, с. 78].

Після переосмислення «лібералістичних» і «комуністичних» концепцій процесу історичного розвитку соціологи, філософи та історики в останній чверті ХХ століття остаточно приходять до висновку: оптимальною нормою взаємодії людини і соціуму є адаптація. Взаємоадаптація людини і найближчого середовища забезпечує цивілізаційну стабільність, запобігає стресам, серйозним конфліктам, війнам і катастрофам, гармонізує відносини у суспільстві.

Проте не завжди взаємні адаптивні процеси є можливими. Іноді цілі та домагання особистості зовсім не відповідають можливостям соціуму або навпаки, що призводить до пошуку різних шляхів виходу з цієї проблеми. Саме такою формою є втеча індивіда від невідповідного йому соціального середовища або ізоляція мікросередовища згуртованих індивідів від держави (макросередовища).

Зважаючи на те, що на сучасному етапі адаптація людини і соціуму виступає головною формою взаємодії, виникає необхідність аналізу варіантів адаптивної взаємодії людини і суспільства.

Проблема соціальної адаптивної взаємодії індивіда або групи індивідів із середовищем виникла від моменту формулювання самого поняття «адаптація» та його застосування до тих процесів, що відбувалися в суспільстві на всіх етапах його розвитку. Прилаштування людини до мікросоціуму, її вплив на нього завжди коригується зворотним впливом соціуму на особистість. У ході взаємної адаптації узгоджуються вимоги й сподівання обох її учасників. Найважливіша компонента адаптації – це узгодження самооцінок, домагань і сподівань суб'єкта з його можливостями і реальною соціального середовища [5, с. 37].

Варто зазначити, що саме поняття «адаптація» вперше було застосовано в біології й застосовувалася для позначення прилаштування організмів або звикання їх до нових умов існування. Соціальна адаптація ж визначається активністю особистості або соціальної групи в її взаємодії із соціумом. Тут вступає в силу акомодативно-асиміляційний закон.

Відповідно цьому закону, по-перше, індивід має засвоїти правила соціуму й певним чином уподібнитися йому, по-друге, може, навпаки, виявити асимілятивну активність і перетворити соціум «під себе» та свої потреби.

Із боку соціуму адаптація визначається цілями діяльності, нормами поведінки, тобто засобами їхнього досягнення та карними санкціями за відхилення від цих норм; із боку особистості або соціальної групи індивідів адаптація залежить від сприйняття й оцінки цих цілей, норм і санкцій. Це визначається їхньою самосвідомістю, котра виявляється в образі «Я» особистості або у співзвуччі «Ми» соціальної групи індивідів.

Вирізняють наступні варіанти соціальної адаптивної взаємодії, що залежать від ступеня активності в діяльності індивіда чи групи.

1 Акомодация соціумом особистості (пасивна форма прилаштування до соціальних відносин), підкорення середовищу, відповідно до якого власні цілі особистості або соціальної групи і шляхи їхнього досягнення повністю відповідають соціальним нормам, є загальноприйнятими, традиційними, або насильно нав'язуються індивіду соціальним середовищем. У якості прикладу можна навести радянські часи, де акомодация соціумом особистості була очевидною й життя особистості повністю залежало від вимог до нього соціуму.

2. Часткове оновлення соціуму, відповідно до якого досягнення загальноприйнятих цілей, що в цілому схвалюються, особистість або соціальна група використовують нетрадиційні або невідомі раніше способи, які не відразу сприймаються соціумом. Тут достатньо згадати часи «перебудови» за правління М. Горбачова, коли почали поступово відкриватися «таємниці» та «підвалини» радянської влади, і як вони сприймалися певними верствами населення останнього «п'ятиліття» радянської влади [5, с. 38].

3. Ритуалізм (обрядовість, одна з форм символічної дії, що показує зв'язок суб'єкта із системою соціальних відносин і цінностей і виявляється у регламентованій послідовності дій), згідно якій особа або соціальна група використовують загальноприйняті способи, що схвалюються, чітко і відповідно до традицій та ідеалів. До цього варіанту соціальної адаптивної взаємодії належать церковні інституції і а цілому релігійна система, де адаптація особистості або соціальної групи до нового соціуму відбувається набагато повільніше за часом і майже непомітно. Безумовно, в першу чергу в якості прикладу можна привести церкву та життя глибоко віруючих християн. Проте є й інші приклади за останні десятиліття: це такі рухи серед молоді, як «готи» та «ему» їхня відносна самоізоляція від іншої молоді їхнього ж віку, уповільнена адаптація до соціуму.

4. Відмова особи або соціальної групи жити в соціумі. З точки зору соціуму, неприйнятні, дивні цілі такої особи або соціальної групи досягаються такими ж незрозумілими і несхвальними способами. Іноді талановиті й діяльні люди або групи людей у розквіті цілеспрямованої діяльності відмовляються від неї, поривають із суспільством і далі ведуть усамітнений або ізольований спосіб життя. Це, насамперед, релігійні фанатики та їхні родини, які не бажають жити в суспільстві, проживають у лісах чи інших недосяжних місцях, цілі поселення, котрі не визнають правил і вимог середовища й установлюють власні правила й закони [5, с. 40].

5. Заколот, повстання, у ході якого, відмовляючись від загально прийнятих цілей, особистість або соціальна група виступають не з традиційних позицій, а висувають нові цілі та використовують нові способи їхнього досягнення, практично повністю змінюючи старе соціальне середовище, бо ці цілі заперечують саме його існування. Такий варіант здійснюється в умовах революційних змін і державних переворотів, коли старий соціум знищується нещадно, а нове вимальовується туманно. У таких соціальних процесах часто зі старим соціумом гинуть найбільше адаптовані до нього як індивіди, так соціальні групи. Достатньо пригадати буржуазні революції в Англії чи Франції, коли велися громадянські війни між повсталими та державними військами. Правда пізніше в обох країнах була реставрована монархія, аде дворянство вже не мало тієї повноти влади, що раніше. Якщо ж узяти жовтневий переворот у Російській імперії, то найадаптованіші до попереднього соціуму стани населення були нещадно винищеними, а нове суспільство вимальовувалося якийсь час достатньо «туманно» [3, с. 215].

Найважливішою умовою соціальної адаптації є доцільне поєднання адаптивної та акомодуючої взаємодії, що вар'юється в наступній діяльності в залежності від конкретних ситуацій. Засадами цього повинні стати: усвідомлена творча діяльність, розуміння необхідності безперервного змістовного обміну індивіда й соціального середовища та суспільства в цілому, що сприятиме якісному оновленню соціуму, особи або соціальної групи, переходу їх на новий, вищий рівень. На цьому етапі розвитку українського суспільства, в мирне життя якого вдерлася завойовницьки налаштована Росія, виникає необхідність у поглибленні громадянських позицій і патріотичного виховання, що дійсно сприятимуть якісному оновленню соціуму.

Цей рівень вимагає правильного поєднання розумних потреб індивіда чи соціальної групи із завданнями соціуму, що можливо лише при певних соціальних умовах. Так, у суспільстві, де

цілі індивіда не відповідають рівню соціального середовища, успішна адаптація в більшості випадків неможлива. У результаті цього виникають різні форми відхилень у поведінці індивідів (граничні форми цих відхилень пов'язані з дезадаптацією соціального суб'єкта, що проявляється в повному розпаді його діяльності).

Із розвитком та змінами у соціумі окремі галузі виробництва, а разом із ними і відповідні професії стають непотрібними суспільству, на них виникає все менше й менше запиту, або він зникає взагалі (наприклад, ямщик, кочегар, швейцар, наглядач). Індивіди, які не здатні адаптуватися до нових умов, перекваліфікуватися, залишаються поза соціумом та асоціолізуються. Асоціолізація завжди пов'язана із самоізоляцією. Тому в перехідні періоди завжди має місце й четвертий варіант соціальної адаптивної взаємодії людини і суспільства, тобто відмова певних індивідів або соціальної групи жити в соціумі [4, с. 129].

Поняття «соціальна адаптація» також використовується при аналізі систем «людина-машина» (на рівні розвитку нашого суспільства – це цифрові комунікаційні технології). У низці наук, таких як юриспруденція, медицина, прийнято вживати термін «реадаптація», що означає адаптацію до попередніх соціальних умов лише після змін, що відбулися індивідом або соціальною групою в результаті серйозних порушень. Знову ж таки, в сучасних умовах війни і після її закінчення «реадаптація» українського суспільства ще якийсь час триватиме.

Настільки швидко відбудеться процес адаптації індивідів та окремих соціальних груп, які ще знаходяться в стадії формування до нового ринкового середовища, настільки гнучко адаптується саме середовище до нових соціальних груп, ми дізнаємося, коли за критеріальними показниками означених наук (юриспруденція, медицина, соціологія) настане період реадаптації, що й стане підтвердженням закінчення принципово нових глобальних змін у суспільстві [2, с. 13].

Іноді адаптація до соціуму розуміється в вузькому смислі як процес прилаштування суб'єкта до жорстко визначених зовнішніх умов і впливів. Тут теж буде доречно візну Росії з Україною та часткову адаптацію українського суспільства до нових умов життя в соціумі. Проте тут необхідно пам'ятати про головний закон адаптивної взаємодії, за яким вступає в силу єдність акомодативної та асиміляційної: узгодження оцінок, домагань і сподівань суб'єкта або групи з можливостями і реаліями соціуму. Тому просто пристосуватися до соціуму без активного адаптуючого впливу на нього означає лише прилаштуватися на короткий термін.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, у ході аналізу форм та видів

взаємодії людини і соціуму, ми виділили три форми такої взаємодії – боротьба, адаптація і втеча, внаслідок яких людина обирає соціум, в якому найбільше відчуває себе захищеною, і з яким майже повністю співпадають її цілі. При детальнішому розгляді такої форми взаємодії людини і соціуму, як адаптація, було з'ясовано, що вона відбувається в п'ятьох варіантах: акомодация соціумом особистості, часткове оновлення соціуму, ритуалізм, відмова особи або соціальної групи жити в соціумі, заколот, повстання. Було розглянуто «реадаптацію» як адаптацію до попередніх суспільних умов та соціальну адаптацію при аналізі систем «людина-машина». Ми з'ясували, що дійсна адаптація людини і соціуму можлива лише при узгодженні оцінок, домагань і сподівань соці-

ального індивіда або групи з можливостями і реаліями соціуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Київ: Либідь, 1996. 288 с.
2. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури. Харків: Знання, 1995. 336 с.
3. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 1./пер. з англ. В. Шовкуна. К.: Основи, 1995. 614 с. Елвін Тоффлер. Третя хвиля / пер.: Андрій Євса, за редакцією Віктора Шовкуна. — Київ : Видавничий дім «Всесвіт», 2000. 480 с..
4. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / перекладач: Наталка Бордукова. Харків : Акта, 2007. 688 с.
5. Цебрій І.В. Основи цивілізаційної теорії: особник для студентів історичних факультетів. Полтава: ПДПУ, 2006. 56 с.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 41

Коректура • *В. Ізак*
Комп'ютерна верстка • *В. Удовиченко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 37,72. Ум. друк. арк. 35,57.
Підписано до друку 27.09.2022. Замов. № 1022/430. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.